PONAVLJAČI

Senad Tanović

Senad TANOVIĆ

PONAVLJAČI

Knjiga je vrjednija
od svih spomenika
ukrašenih slikama,
reljefom i duborezom,
jer ona gradi spomenike
u srcu onoga koji je čita.

Zapis iz Egipta uklesan na SPOMENU KNJIZI - stećku u Pjesničkom parku Izdavačko-štamparske kuće PLANJAX komerc u Tešnju

Senad TANOVIĆ

PONAVLJAČI

Izdavačko-štamparska kuća
PLANJAX KOMERC doo
Tešanj, 2021.

PREDGOVOR

STO GODINA SAMOĆE O ISTOČNOJ HERCEGOVINI

Iz svog sela vidim sav svemir koji iko vidjeti može sa kugle zemaljske
Znači moje selo nije manje od bilo kojeg drugog komada zemlje
Jer je moja veličina u onome što vidim
A ne u mojoj visini

Fernando Pessoa kao Alberto Caeiro, Čuvar ovaca
Izvor Rabih Almeddine Žena bez koje se može

Richard Flagnan tvrdi da su pisanje i čitanje jedan posljednjih vidova odbrane ljudskog dostojanstva jer nas u krajnjoj liniji podsjećaju da smo više od nas samih, da imamo dušu. Senad Tanović, diplomirani građevinski inženjer, pasionirani čitatelj svoju posljednju radnu godinu provodi kako on kaže *nestajući u vremenu i prostoru, gubeći se u vlastitom narativu i imaginaciji*, te tako nastaje jedinstven roman o jednoj od najstarijih porodica Istočne Hercegovine, Tanovićima ali i porodicama koje su se ženidbama i udajama vezale za Tanoviće. Roman je baziran kako je sam autor rekao u uvodnom dijelu na usmenom predanju, prepričavanju porodične istorije koja se prenosila s koljena na koljeno te ne teži ka istorijskoj autentičnosti već predstavlja subjektivni doživljaj iste u vidu gotovo fantastične pripovjesti. *Kritičko čitanje prošlosti u postmodernom tekstu tako se, paradoksalno, najčešće potvrđuje kao naličje fantastičkog pripovjednog diskursa: ono što Linda Hačn naziva istoriografskom metafikcijom i što bi trebalo da predstavlja sveobuhvatnu "insajdersku" autokritiku mitova zapadne civilizacije postaje spektaklom poetičkog reaktiviranja čitavog niza arhaičnih mitskih modela pripovedanja od bajke do parabole. Opsesivno vraćanje aistorijskim modelima saznavanja/pripovedanja svjeta kao onim modelima saznavanja/pripovedanja sveta utemeljenim u snovidnoj jezičkoj veštini a ne u istini, način je na koji postmoderni autor ukazuje na nepouzdanost sopstvenog teksta kao bilo kakve istorijske reference i/li svedočanstva* (Tatjana Rosić, Kritičko i/li fantastičko: kriza žanra i poetičke mutacije, Sarajevske Sveske 17). Roman Senada Tanovića napisan je kao roman toka svijesti klupka likova koji na

autetntičnom arhaičnom jeziku pripovjedaju ovu priču. Ova sirova jezička struktura zgustnutog i krajnje slikovitog autentičnog govora istočnohercegovačkog s jedne i starosarajevskog s druge strane, daje pripovjedaču-ima/likovima u romanu subjektivizam dramskih aktera za razliku od objektivnog posmatrača u kojem se skriva sam pisac, slušajući kao dječak priče o vlastitom porijek lu kroz porijeklo njegove porodice i gubeći se u kakofoniji zgusnutih historijskih događaja koje su nužno determinisale i budućnost tog djeteta posmatrača. Probuđeni demon nacionalizma kao virus Kamijeve kuge uspavan u nekom dušeku ispod svilenih zastava ideologije zajedništva u kojem odrasta pisac posmatrač će se probuditi i iz sasvim novog diskursa osvjetliti sjećanje na fatamorgazični svijet predaka s vrlo intimnom spoznajom ponovljenog puta odnosa Zbignjevljevog Gospodina Kogita i malih naspram velikih naroda čemu svjedoči i naslov Ponavljači aludirajući na nemogućnost prepoznavanja greške te ponavljanja povjesnog puta Bosanskohercegovačkih ili preciznije istočnohercegovačkih Bošnjaka koji su uvijek birali put najrevnosnije odanosti kraljestvima i režimima koji su nad njihovom zemljom vladali te uprkos odanosti uvijek nužno stradavali. Kičmu same fabule čini priča o četvorici braće Tanovića koji su usljed burnih historijskih promijena, iz iste kuće, s istog ognjišta, sa čuvene Ključke Kapetanije odlazili u četiri različitih vojski priklanjajući se različitim ideologijama a opet čuvajući ono što mentalitetno krasi ove hercegovačke gorštake a to je nam ili dostojanstvo.

A mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudno što smo siromašni? Stoljećima mi se tražimo i prepoznajemo, uskoro nećemo znati ni tko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odslužimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesretniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a ne prihvaćeni, strani svakome i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na razmeđi svjetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo pametni iz prkosa.

Teško je reći slikovitije od Meše Selimovića a roman Ponavljači nastaje sav kao lična interpretacija ove Selimovićeve identifikacije Bosanaca i Hercegovaca, preciznije Muslimana Bošnjaka. Kao da je cijeli roman iscurio kao unutrašnji monolog nakon pročitanog Mešinog citata iskrenim nebrušenim jezikom onih koji su to istinski doživjeli. I žive još uvijek. Roman Ponavljači tako postaje sirovo traganje za identitetom jednog malog evropskog naroda koji je opstajao i opstaje kroz sve izazove koji se pred njega postavljaju u krvavim potkusurivanjima Istoka i Zapada zahvaljujući lucidnosti vrline prilagodljivosti koja mu se često spočitava kao nedostakak dosljednosti. Nenametljivo i tiho jedna kultura koju jednako definiraju različitosti postoji u srcu Evrope.

Nenametljiv je tako i sam autor koji se u uvodu krije iza identiteta autorice Fikrete Tanović koja u piščevoj imaginaciji predaje ovaj rad/roman za prijemni ispit na fa-

kultetu za Književnost i Slavistiku čime ovaj roman za autora, gotovo na intuitivnom planu, otvara najvažniji diskurs - feministički. Naime, Fikreta je starije sestra autora Senada Tanovića. Umrla je od sepse prije rođenja autora. Iza njenog imena krije se Fikretina starija (piščeva 18 godina starija sestra) sestra Amira Tanović, jedna od najboljih učenica Ženske Gimnazije koja je dobila stipendiju i poziv da studira u Beogradu. Briljantnog uma, osebujne kreativnosti, duha koji koloritom prevazilazi patinu rodne joj grude, tragičan je karakter koji mora da strada jer u kontekstu vremena i prostora izostaje podrška porodice i sredine da je obrazovanjem nadraste. Njena žrtva, besmislena za njen život polučila je niz emanicipirajućih i progresivnih ženskih karaktera porodice kojima je omogućeno obrazovanje i napredovanje pa čak i u oblastima koje nisu za žensko življe. U romanu Ponvljači ženski likovi postaju nosioci fundamentalne promjene. Od snaha Ljubovića i Kurtovića koje poznaju arapsko pismo i matematiku te postaju intelektualna okosnica gorštačkog sela s glasom progresivnog razuma, do Mare Kurtović, jedne od prvih doktorica na ovim prostorima koja svojim obrazovanjem nadrasta skučeni ram kasabe rezistentne na svaki vid promjena. Ženski likovi romana Ponavljači nose univerzalnu ideju snage velikih naroda koja se ne krije samo u zajedništvu i mitu o vlastitoj veličini, već u obrazovanju i predanom rad na sebi odbijajući da ostanu u rezistenciji sekundarne traume i poziciji nepokretne žrtve.

Nastao na pripovjedačkoj usmenoj tradiciji u kojoj se mješaju realnost i magija, roman Ponavljači negdje ima dubku asocijaciju na roman Sto godina samoće smješten u kontekst hercegovačkog krša gdje u magijskom realizmu nastaje kontinuirana nit koja prati jednu porodicu čineći je univerzalnom pričom potrage sa sopstvom na ovim prostorima. Pisac, koji je moj otac u svom uvodu je rekao da ovu knjigu ostavlja unucima da im drugi ne bi pričali o njihovom porijeklu. Za mene je to više nego dovoljan razlog postojanja ovog teksta.

Uvod u knjigu "Ponavljači"

Uvod u knjigu pišem iz triju razloga, prvi je da pokušam potencijalnom čitaocu objasniti zašto sam se odlučio da napišem ovu knjigu, drugi je da pojasnim kako sam napisao ovu knjigu, a treći razlog je što su me svi ubjeđivali da knjiga i nije knjiga ako nema uvoda.

Od negdje trinaestog stoljeća na ovim prostorima uglavnom živi jedan te isti narod za koji umni ljudi tvrde da su potomci slavenskih naroda i jedan narod o kojem nema mnogo podataka. Bogumili ili patareni. U trinaestom stoljeću ti narodi su upražnjavali tri vjere pa su jedni bili ortodoksi drugi katolici, a treći pobornici bogumilske crkve. U tom periodu Bosna kao država živi svoje najbolje dane, a u jakoj državi kad narod živi u "bonluku", onda ne nalazi mnogo razloga za svađe i kavge.

Balkanski prostori oduvijek su bili zanimljivi bližim i daljnjim susjedima pa je u ovisnosti o tome ko je kada dominirao i za sebe pridobio bosansku vlastelu, tako se i nametao starosjediocima Bosne. Katoličanstvo je bilo najagresivnije, a bogumuli su trpjeli najveće anatemisanje i progon. Ortodoksi kao i svetosavlje putem pravoslavne crkve gradili su otvorene aspiracije prema graničnim dijelovima Bosne. Sve se teže živi, a onda neuki svijet mrzi onog drugačije vjere i svoju egzistenciju zasniva na pljačkama i otimačinama. Početkom petnaestog stoljeća prostore Bosne, odnosno Gacka, osvaja Osmansko carstvo, dok u periodu od nekih tri stotine godina na ove prostore donose novu kulturu, novu ekonomiju i novu vjeru - islam.

Bosanski bogumuli su prihvatili islam kao i manji broj pravoslavaca i katolika. Te tri vjere generalno stvaraju embrij triju novih naroda koji se kroz historiju Bosne i Balkana promeću vrlo teško, mrzeći jedni druge, drugi treće, uz ubjeđenje da su upravo ti drugi krivi za sve nedaće i muke vlastitog naroda.

Od 1482. nema Bosne, odnosno ima je, ali je pod tuđinskom vlašću. Osmanlije, potom Austro-Ugarska, a onda i Kraljevina SHS nisu ništa drugo do tuđinska vlast.

Prema toj tuđinskoj vlasti Bosanci se različito odnose ovisno o tome koje su vjere. Ima i drugih elemenata koji karakterišu odnos aktuelne vlasti i pojedinih naroda, no vjeroispovijest je odlučujuća.

Kroz svoje pretke, pradedu, dedu, oca, amidže, daidže kao i daljnju rodbinu, pokušao sam predočiti odnos bosanskih muslimana, Bošnjaka, prema aktuelnoj vlasti, a on je, uglavnom, na samom početku bio ratoboran, a kako je vrijeme prolazilo, Bošnjaci su postajali najlojalniji dio Bosanaca i Hercegovaca. Da paradoks bude veći, ta lojalnost nije cijenjena i redovno je bila razlogom velikih stradanja.

Knjigu sam napisao na osnovu gimnazijskog poznavanja historije, ali ovdje dominira i usmeno predanje. Mom dedi su njegov dedo i otac pričali sudbinu dijela porodice Tanović. Ja sam priče gutao, a one su bile takve da sam sve ispričano u mašti vidio i najveći dio zapamtio te zapisao. Ima tu i moje mašte, tako da hronika u potpunosti ne odgovara događajima. Većina imena je promijenjena te svako poistovjećivanje sa stvarnim događajima biva percepcija čitaoca.

S poštovanjem poklanjam ovu knjigu mojim unucima, da im drugi ne pričaju o njihovim precima.

Nisam se odmah razbudio. Kroz san, začuh dozivanje sa sokaka: „Mulija, otvori! Otvori, Avdija je. Šačkov Avdija. Muhović, oooo, Mulija".

Majka je skočila sa šilteta a ja sam, još u polusnu, pokušavao da povežem majčino: „Oooooj mene, kuku meenee! Nikakvo dobro ne dolazi u vako gluho doba, oooj mene.

Saću, saću, Avdija! Ne lupaj, probudićeš nejač, jadan ne bio."

U ognjištu još je bilo žere. Crvene, na smolu mirišljave. Nije moglo svanuti. Ugasila bi se žeravica. Odavno. A, i mračno je. Jest da sija decembarski mjesec, iznad Međuljića i čitavog Gatačkog polja, zaleđenog suhomrazicom, pa se vidi ko pred zoru, no nema one crveni što pukne od istoka, od Bjelašnice i Čemernog, kad je vakat ustajanju.

Sad sam potpuno budan. Čujem vrisak materin. Bolan, prodoran, očajan:

„Aoj, mene kukavice, aoj, mene, kuuuku. Kad dragi, Avdija? Kako, dragi Avdija? Veliš, komiti. Sjeme im se pomelo. Pa, nejma deset dana da su napali. Pa, kako i jopet? Aoj, kuuuku mene. Veliš, u snu ih poklali. Pogani." Skočio sam na noge u lanenoj bluzi i lanenim gaćama pa izletio pred kuću i vidio mater, na zemlji, razvezane mahrame sa pletenicama raspuštanim po zemlji. Vidio sam Avdiju kako je pokušava podići sa tla. Čuo sam ga kako brunda;

„Neka, ženo! I pobogu, neka. Pridigni se. Ti si Tanovička. I Ljubovička, povrh toga. Pokrij kosu! Dela, pridigni se."

Gledao sam u Avdiju. Osjećao sam kako mi se znoj od muke i studeni na prsima i leđima u inje pretvara. Oči su mi zapomagale prema Avdiji:

„Jelde, nije babu ništa? Jelde, babo je jopet uspio ostati živ? Možda rana, posjekotina, fali prst, ja l' ruka, al' je živ. Falilo je babu prsta na obje ruke, i do sela. A, bilo je i rana. Po rukama i nogama, koliko hoćeš. Za ovih prošlijeh dvadest godina vođenja rodbine i komšija put granice, prema Crnoj Gori i stražarenja da ne uljegnu komiti i ne pljačkaju gatačka sela, nakupilo se rana ih hi, hi."

Otvorenih usta, kao da će kazati ooo, a opet šuti i samo bleji prema meni sa zabačenim fesom do na kraj glave malo pogrbljen, Avdija iscijedi: „Hajmo uljeć u kuću. Evo, sviće."

Od kako se vlast promijenila, a promijenila se ima dobrih dvadeset godina, komiti nam ne daju mira. I prije promjene vlasti i prije odlaska Turaka iz Bosne, čutnuli se Vlasi pa sve nešto iz pod tiha reže, prijete, očima sijevaju. Došla austrougarska vlast u ove vrleti prije dvades godina, da vlada. Samo što ne vladala kako je naučeno u ovim krajevima da se vlada. Sabljom, kandžijom i nožem, već, sve nešto hartijom i propi-

Ama, kako su vremena prolazila i kako je švapski granični vod češće nailazio, tako je i kapetanija u travu zarastala a počela se i kruniti. Obraz je otišo Ešrefu kad je moro ispred, na gotovs okrenutih pušaka te švapske pogani, ključeve od kapetanije dati, a pušku i fišeklije razdužiti. Od tada urjeđali švapski konjanici ovim drumima hoditi, i danju i noću, a učestali crnogorski komiti noću, a danju sumnjivci, šverceri i svakojaki prevaranti. Nikad gora vremena gatačka sela i zaseoke nijesu pritisla. Mrski austrougarskoj, ovi muslimani, na kraj carstva, nerješiv problem postali. Namli, sa nosom do u nebo podignutim, ko da će nebo njime zaparati, prkosili su novoj vlasti na svakom koraku. Lukavo su geometre lagali i uporno begovske i agovske titule poštovali, ko da nije turska vladavina pala prije dvades i kusur godina. I dan-danas, preča im riječ Ljubovića, Rizvanbegovića ili Čengića od kraljevskog ukaza, pa da je na njemu i voštani pečat, veći od šorvana. Gatački muslimani nijesu bili trn u oku samo Švabi. Još su veći trn u oku gatačkim i crnogorskim Srbima koji od dva zla, tursko ili austrijsko, izabraše manje, austrijsko. U početku su Srbi skriveno, potajno uživali što agluka i begluka polako nestaje. Naslađivali se gledajući kako se agovske i begovske kuće krive i urušavaju, a kasnije sve glasnije i hrabrije, počeše po muslimanskim selima hoditi, provocirati, te četristogodišnju tlapnju na svoj način naplaćivati.

„Kosiš, Tanoviću? Kosiš, ako, ako, samo numiješ sa kosom. Leđa će ti za sahat puknut. Kamo kmetovi, Ešrefe Tanoviću? Prije tu baru kosili kmetovi. I to njih po dvades, a vidi sad, ti i taj ti sin Hamid."

Često su Ešrefu, sa druma gatačkog ovako dobacivali Srbi, dojučeranji kmetovi, bezemljaši, kojim ova nova vlast dade komad zemlje i pravo da državnu zemlju kupuje. Ešrefu Švabo oduzeo skoro trides duluma najbolje zemlje, u polju. Dvije bare sa najboljom travom. Kaže Švabo, ne obrađuješ, propada, pa oduzimamo. A, kako da je obrađuje kad se zametlo tako da mu žena, eto, rodi sina i posta jalova. Kako da, bez sinova, sam toliku zemlju obrađuje? A, Srbi... Supići, Zirojevići, Mastilovići, Sljepčevići i drugi, dokopali se zemlje, neće za ušur ni dana da rade, kod muslimana.

E, tijeh dana, počeše rođaci i komšije pred babovu kuću dolaziti i pitati:

„Ešrefe, ključki kapetanu, Tanoviću, junače, diko gatačka, kazuj nam, šta da radimo. Vako dalje ne može, a ne može biti gore." Ešref, zbunjen i smušen objašnjavao je:

„Ama nova vlast, ljudi, sačekajte da se organizuje. Sve će oni pod štruc, samo treba vremena. Ovoliko carstvo, a mi na kraj carstva, a ko je na kraj carstva, taj mora ponajviše da pričeka. Polahko, sve će doći na svoje." Čekali Gačani, čekali godinama, ma ništa nije dolazilo na svoje, već dolazila sve gora vremena i još gora, i evo došla najgora, kad ne znaš hoćeš li zoru živ dočekati. Od komita i lopova. Zadnjijeh godina Muhovići, Gađe, Pašići, Krvavci, Zvizdići, Čustovići i drugi se samoorganizirali i put Crne Gore u dva klanca čeke postavljali pa na samoj granici komite sačekivali i ćerali nazad. No, malo po malo, težak danjski rad i noćno bdijenje smori ljude. Eto sinoć, na čeku, došlo samo deset ljudi i podno Čemerna se ulogorili. Vatre zapalili, ko u nadi

ovo malo kuće i ono malo zemlje pa se vrni, svijetla obraza, nama u Blagaj. Ne znam kud nas đavo napodade, da se udaš u ovu vrlet. Bogomi, Mulija, sestro rođena, ja ti nijesam znao za ove Međuljiće dok se ti ne udade amo. Ono, jesam čuo za Tanoviće, ama nijesam znao da je vako ljuta klima, ođe. A, samo dan konjskog hoda od Blagaja i nake ljepote i pitomine."

Otišo daidža sjutri dan. Mati i ja u mijeh pare turili, lojem mjeh namastili, pa u lanenu krpu sve umotali i iza kuće zakopali.

Nijesu bili ni blizu po imetku, Kurtovići sa Ljubovićima, ali da su imali, imali su. Velija Kurtović je i umio. Osta rano bez oca. Haman da se nije brijao, kad mu otac preseli, na ahiret. Uspio je održati veliko imanje, voćem posađeno, i još ga uvećati. Poodrasla mu braća, Husnija i Šukrija, a i oni naki zlatnih ruku, radeni, pošteni i otresiti. Bogomi pretekoše po imetku i Voljevice i Kaljance i Čeriće.

Ama, u Kurtovića bijahu i dvije sestre. Azema, starija, i Alija, mlađa. Obje mekteb izučile. Obje radene, da radenije ne možeš naći u čitavom Blagajskom srezu. Ama obje i poružne, muškobaraste, otresite i jezikare. Nejma muška da ih take begeniše. Azemi, dobrijeh devetnest, niko je ne prosi, a Aliji šesnesta, ni za nju prosaca nejma. Džaba dobar, predobar miraz. Džaba namli porodica. Prosaca nejma, pa nejma. Kako nejma ašikluka, tako obje cure u Allahove knjige sve više uranjale i obje bule postale. Visoke ko dvije jelke, koščate ko naočit muškarac, crnomanjaste, grubih crta lica i još grubljeg glasa, tulile su kod momaka i pomisao na ašikluk i prosidbu. Godine prolazile, a curama najbolje godine u ovijem krajevima brzo prolaze. Ako cura pređe dvadesprvu, drugu, ili ne daj Bože dvadestreću, u ovijem krajevima zli jezici počnu lijepiti i ono što jest i ono što nije. Od udaje nejma ništa. A, žensko postane teret i roditeljima i braći i rodbini. U najboljem slučaju, može uz brata oženjenog život proživiti, služeći njemu, podižući njegovu i snahinu djecu. Bojale se i Azema i Alija takve sudbine, ali prosaca niotkud. Kad kakav i naiđe, ne begeniše ih vake. Ili je manji i sitniji od njih, ili mu je glas tanji i piskaviji od njihova, ili su im ruke slabije i mekše od njihovih, ili se nameračio na dobar imetak, voljan da ga popije i prokocka pa i one take, nikake, odbijale. Ma, kad bi se one pitale, nikakav ne bi bio problem što je momak sitniji od njih. Pa, i braća su nekako manja i sitnija od njih. I nježnija, ko da je dragi Allah kod Kurtovića zamijenio uloge pa Šukrija, Velija i Husnija, eto, nekako osrednji i lijepi, a one visoke za glavu više. A, poružne. Morale su neke prosce odbijati zbog svijeta i nama, jer se u Blagaju oduvijek puno gleda šta će svijet kazati.

Velija Kurtović zaključavo je magazu malo prije akšama. Umorno nazva selam Hakiji Ljuboviću koji bi još više umoran. Od duga jahanja, čak od Gacka i dalje, od tog nekakvog sela Međuljića, u koje se udala njegova sestra Mulija prije šesnaest godina, a sada, eto, osta udovica. Mlada, a udovica. Sa sinom Hamidom. Njemu nova briga i obaveza, a ima ih na stotine i bez nje. I sve tako od šesneste mu godine.

Otpozdravi Hakija sa alejkumu selam i uputi se put tekije jaciju da klanja. Tako im se puti uparviše, Hakija na konju, Velija pješe.

„Veliš, desetoro, pobiše", priupita Velija. „Jes, Bogomi. Deset muškijeh glava, gatačkih ode. I to kamom i kundakom. Do sade, komite bi ubi jednog, ja l' dvojicu, pa bjež. Nejma hin po mjesec, dva, da se vrnu. A, vidi sade. Deset za noć. Bogomi, došlo do grla. Gledam, moj Velija, gore ti je go seljak, nepismen, naviko jedino na svoju pravdu. Osvetu. Ne zna ni za šta drugo. Nešto mislim, bi li pilo vode da napišemo jedan ferman, mi viđeniji, iz Blagaja. Da sročimo ferman caru u Beč i sve potanko da opišemo. More bit da vlast kaurska, al' vlast, ipak nešta poduzme. Neće valjat ako osveta krene. I sam znaš, da to ide do u treće koljeno i da se tako počnu klati djeca u kolijevci. U ime osvete. A, đe si bio? Niđe. Šta si uradio? Ništa. Sa druge strane, došla su takva vremena da će muslimani i kroz osvetu izvući deblji kraj. Za jednog ubijenog komitu, ili tata, ubiće Crnogorci i deset muslimana. I to, đece."

„Dobro si, Hakija. Kolko sjutra, ja i ti napisat ćemo ferman. I to baš vako kako ti sad besjediš, a onda neka ga potpišu svi viđeniji u Blagaju. Poslat ćemo ferman u Mostar, pa neka ga iz Mostara šalju caru. Imat će veći uticaj. Baš tako!"

Uto Emina, Hakijina sestra, unese poveliku džezvu mirišljave kahve. Razgrnu žeru u mangali pa zagura džezvu u žeru. Da kahva dugo ostane vrela i friška. A, onda se nečujno, kako je i došla, išulja iz sobe. Da ne smeta muškarcima.

„Ovo mi je najmlađa sestra Emina. Srednja je Zilha. Najstarija je Plema. Zilha i Plema su udate. Ima već nekoliko godina i đecu imaju. A, evo i oko Emine mi se prosci vrte. Pod velikom sam ti brigom."

„Moj Hakija, tebi briga što se prosci oko kuće motaju. A, meni briga što prosaca nejma. Eto, u mene sestra Azema zašla u starost. Dvadestreća joj. A, i sestra Alija, Bogomi sedamnestu uzela, ako se ne varam. Niđe prosaca. Valjda manji miraz u me, već u te, a sigurno i ljubovičko pleme višlje na cijeni."

Kiselo se obojica nasmijaše, jedan uzdišući, jah, a drugi, šta ćeš taka vremena.

„Kible ti, Velija Kurtoviću, bi l' bilo zahmet i sramota zaprositi mlađu, a ne čekat da se starija uda?"

„O kome ti to, beže Ljuboviću? Nikako te ne havizam."

„Vidi, vako. Ja ne bi da te uvrijedim, rabum, Ti zakloni, ni za živu glavu, no nešto vako kontam. Ti reci, stani! Možeš reći, kuš skote, u mojoj kući, ako te uvrijedim, hama ja vako nešto kontam. Moja sestra, Mulija, osta udovica, sa sinom jedincem Hamidom. Eno, žive gore u Međuljiću. Usred Gatačkog polja, a Bogomi, nije ti gore kakav život. Hamidu sedamnesta. Vakat ga je ženiti. Zametlo se, pa jedinac. Treba Gatačkom polju muškijeh ruku, pa ako te ne vrijeđa, sve kontam da te pitam. Je li Alija za udaju? Ja znadem da je Azema starija. No, starija je i od Hamida, pa nekako ne ide da prosim nju. Mnogo je od Hamida starija. Ne ide. Već, ako bi Alija... bilo bi lijepo."

Velija, i sluša, i ne sluša. Nagrnule u glavu razne misli. Nikako da ih posloži. Nije šala, da neko od Ljubovića, prosi curu od Kurtovića. Samo, nije baš sve tako. Prvo, nudi daidžića, a on je od Tanovića, pa još seljak iz Gacka i još dalje iz Međuljića.

Ama, kenjac jedan, kud nikad ne zađoh u te Međuljiće. Vako ni zamisliti ne mogu te vrleti, razmišljao je Velija. A, jopet, iako je po ženskoj liniji, pleme je kako god se okrene. Malo na vremenu da dobije, Velija uz nasipanje trećeg findžana kafe, priupita:

„Beže Ljuboviću, kako to da ti dade sestru Muliju za Tanovića Ešrefa u Gacko, pa još i dalje, u to Međuljiće?"

„Ama, dobri moj Velija, babo je dogovaro udaju Mulije. Nijesam ja. Babu došo stolački Čengić-aga i ocu govorio kako je jopet dedo od tog Ešrefa Tanovića Čengiću bio desna ruka u gašenju hercegovačke begovske bune. Kazivo kako su ti Tanovići generacijama kapetani sa dobrom plaćom i dobrim ušurom, tako da je pitanje dana kada će jak begluk zaimati. Babo, zarad prošlijeh vremena i starog jaranluka pristo, samo, sevep mu bolesti bi. Đe dade šćer pismenu i naočitu u te krajeve. Jes da se Mulija nikad požalila nije. Nikad ružne za svog čoeka prozborila nije. Već sve lijepo, a jes da je i Ešref, Allah mu rahmet lijep dao, bio čoek na mjestu. A i domačin. Samo, selo je selo."

„I moja sestra Alija je pismena. Zna i Kur'an napamet pa je i bula. Nijesam ti kadar sade odgovora dati. I još nešto, nije vallahi kakva ljepotica. Jezik joj podugačak. Dobri moj jarane Hakija Ljuboviću, velika mi je čast što ti je za oko zapela jedna od mojijeh sestara. I ja sam kail da probamo uhazurit ovu nakanu, ama su vremena malo drugačija. I žensko se počelo nešta pitati, pa ne prima bez pogovora bratove nijete. Hajde, neka ovo malo odleži, da malo i ja i ti porazmislimo. Eto. Ne znam jesi li pito sestru Muliju? Najnu tragu, Hamida jesi li pito o ovome što ja i ti besjedimo?"

„Jok Bogomi, nisam nikog pito. Dobro veliš. Ja udario nešta po starom. Kontam, daidžina se mora slušati. Dobro si. Neka malo ovo odleži. Ti upri sa svoje bande, a ja ću sa svoje, pa ako bude Božjeg nijeta, biće nešta, a ako ne bude, ja i ti nećemo na riječ doći."

„Jok Bogomi, beže Ljuboviću. Ja s tobom na riječ ne bi došo za čitav Blagaj i Počitelj ljuti."

Odavno su bile ašlame u Blagaju pobrane kada opet Hakija i Velija sjedoše kahvu da popiju. Sade su kahvu pili na sofi, u bašči bega Velije Kurtovića. Sofa u vrh bašče. Ispod starog duda, koji je moćnu hladovinu pravio. Po čitavoj sofi poslagane, u dva reda, janjeće kožice. Prekrasan pogled puko na krivudavu rijeku Bunu, zelenu ko borove grane.

Prvi zametnu priču Velija. „E, dobro mi došo, beže Ljuboviću. Dolazio mi, da Bog dadne i češće, već do sela."

„Bolje te našo, dobri moj beže Kurtoviću. Aaa, što ti je lijepa bašča. Što lijep pogled puca na sve strane. Vallahi, billahi, češće ću svrtati, za toplijeh dana. A, što je lijep hlad, ođe. Ama, ko ti vako lijepo bašču pazi? Vidi, svaka voćka okrečena i okresana, pa ovoliko cvijeća. Džennet na dunjaluku."

„Bogomi, Hakija, ja se dućanom bavim. Od zore do mraka. Malo brat Husnija, no nekako je radiji knjigama, malo brat Šukrija no on još mlađan. Duša mu pod ženske

pendere i mušepke. Ponajviše sestre, Azema i Alija. Zlatnijeh su ruku, Bogomi. Drže i kuću i avliju i bašču, na sebi. Žena, u mene, samo se djecom bavi i gdjekad kuhinjom. Ostalo sve, Alija i Azema."

Bogomi, beže Ljuboviću, dobro ono ispade. Sa onim fermanom. U Mostaru, sredski načelnik na naš ferman još nadodo da se carevina može nadat buni gatačkih seljaka i da se je nadati velikom belaju. Firnansi i žandari zaredali gatačkim selima hoditi, skoro svaki dan. I što je najvažnije, podigli ko nekakav logor u Gatačkom polju. Ko kano, nekakve manevre i vježbe rade pa su ljudi malo dahnuli od crnogorskih komita."

„Fala dragom Allahu kad je tako. Nekako ispade da je pogibija Ešrefa Tanovića bila ona kap, preko koje se ne može. Eto, nekako nije za džaba poginuo. Hotjeh kazat, taman tako. Od one noći i Crnogorci vide da su precerali.

Ja u to. beže Kurtoviću, ponajmanje vjerujem. U crnogorsku mjeru, kad je zulum i klanje u pitanju, nemoj ni ti vjerovati. Slaba im je mjera. Oni su ti baš ko vukovi. Nadođe im, pa nekakva im se na oči navuće mrena. Krv im naumpadne, i dok se ne zasite, nemaju smiraja. A onda, kad se namire, po pola godine miruju, dok opet ne počnu zavijati i krvi tražiti."

„Bogomi, beže, fala mi ti i ovoj vlasti. Švabo ti je malo pospor, ali temeljit. Valja samo da se on čega prifati, a kad se prifati, znaj da će to temeljito uraditi. Eno, viđu kako su navalili nove drumove po Bosni praviti. Stare opravljati, pa grunt uređivati, pa šumu sjeći, pa majdane i kamenolome otvarati, pa kasarne praviti. Bogomi će hiljadu godina ođe ostati. Nejma Turcima u ove krajeve nikad više nazad."

„Jes, Bogomi. Dobro veliš. Eto, ja u Sarajvu bio. Prošli mjesec. U Sarajvu gradi Švabo, na svakom koraku. Ne možeš Sarajva prepoznati. Fala Bogu, muslimane ne diraju, a ni muslimani se ne žale. Priča mi čoek, sa čaršije, užar Poričanin, ne može čaršija robe nabaviti, ni napraviti, kolko Švabo može kupiti a suhim zlatom platiti. Prugu počeli graditi. Put Višegrada. Ne znam što će im? Eno dobra druma, put Višegrada. Sami ga oni popravili. Šta ćeš, umeće se u bonluku carevina, a kad međed ima viška meda, i guzicu tare njime. Jes, jes. Ja nešto gledo oko Sarajva imanja i Bogomi ti velim, može se fino imanje kupiti na Ilidži ili Butmiru. Fino se od imanja može živijeti. Ko umije. Sve što posadiš i podgojiš, Sarajlije kupuju. I vunu i meso i povrće i voće, ama njima duša kuckati. Džezve, ledžene, papuće, nanule praviti. O hrani neće da rade. Sve kupuju."

„Ama, beže Ljuboviću, znaš li ti kaka je pogana klima u Sarajvu? Više nikne krtole u ovoj mojoj bašći, od deset ari, nego na dva duluma zamlje, u Sarajvu."

„Jes, jes. Zime im nake ljute, pogane, i dugačke. Evo mi na trešnje i zaboravili, a kod njih jako počele da crvene."

„Sve ja to znam, dobri moj Velija, ali Bogomi, jedini spas muslimanima je da se primaknu vlasti i državi. Kad ona neće da se primakne narodu i unutrašnjosti."

„Ja, beže Ljuboviću, pričo sa sestrom Alijom. O onom..."

„Iiii, šta veli?"

Poskoči Hakija ko da je samo čeko da se završi ova prethodna priča. Viđelo se da je baš zbog toga i došo na sijelo.

„Nijesam ja to direktno, s neba pa u rebra. A, mogo sam. U Kurtovića žensko se puno ne pita. No, ja i jope, nako, izokola. Te, Azema, imali li prosaca? Evo, ne može više čekati Alija. Pa, Alija, ima li u te kakih zagonđija, pod mušepkom?"

„Iiii", pita Hakija.

„Ama, Azema ko Azema. Otrusi. Mene nema ko da čeka pa ni Alija. Ako hoće da se udaje, nek se sjutra udaje. Ja joj riječi neću kazati. Nije vala, burazeru, udaja nikaka pljačka.Teglim ođe kod tebe, a tegliću i kad bi se sjutra udala i za sarajevskog valiju. Kaže se, ženski je tegliti. I kad si udata ko i neudata, samo ular drugi." Hihoće se Hakija i ko za se veli:

„Ja britka li je jezika, ta tvoja sestra Azema. Bogomi, sve je tako kako veli. A, a, Alija šta ona besjedi?"

Ona kaže: "Burazeru, kako god ti kažeš, ja ću poslušati. Znam da mi nikakvo zlo ne misliš."

„Ja sam, beže Kutroviću, jope u Gacko išo. Kad je četerestina bila rahmetli Ešrefu Tanoviću. Sa narodom se pred džamijom sasto i sve im o fermanu potanko ispričo. I uprijetio. Da se osvete manu. Ljudi ko ljudi. Škrguću zubima, no i glavama klimaju. Šta će, kud će? Vide i oni, sila Boga ne moli. A pričo sam i sa Mulijom. I sa Hamidom sam pričo. Doduše, on je samo slušo, a ja govorio."

„Iiii", prošišta Velija.

„Ama, Mulija je rada. Kaže, da joj je u snazi unučad dočekati. Da joj je više muškijeh ruku na imanju, sve bi bilo drukčije."

„A, Hamid?"

„Ama, Hamid veli da se moto oko onog logora, švapskog, u Gatačkom polju i da je u švapskoj vojsci dosta našijeh ljudi i da vele da će Švabo uskoro u vojnu slati naše momke. Veli, ne zna je l' pametno sade se ženiti i još jedna usta gladna ostaviti. Ako ga đe u vojnu dignu. Sve će to materi za vrat, moj daidža", veli Hamid.

„Mlad momak, a vidi, mudar. I odgovoran. Ama, ako je on rad, vala možemo ja i ti pripomoći pa da ih je desetero, a ne bar za sad, hudo, troje. Je li Hamid kail, da se ženi?"

„Ja bih reko da jes."

„Sad je do nas."

Velija s vrha bašče podviknu:

„Aliiija, hodera vamo", i okrenu se Hakiji:

„Šta misliš, znam da ti to urijetko radiš, da uz vaku besjedu natočimo malo rakije. Tek jednu zeru, da se pamti."

„Vallahi, ja baš urijetko popijem. No, kail sam večeras popiti. Jednu, dvije. Plaho nako predvečerje, a i priča nam fina."

U dimijama, s keranom šamijom na glavi, podvezanom iza potiljka tako da se samo duge crne pletenice vide,priđe Alija dvojici muškaraca. S malo ustručavanja, sa puno poštovanja, no bez trunke straha nazva:

„Selam alejkum, beže Ljuboviću."

„Alejkumu selam, Alija. Jesi li se umorila", odgovori, pa upita Hakija.

„Jok ja", izusti Alija i uze kupiti na tablu findžane.

„Alija, dedera, donesi nam čokalj rakije. One lanskogodišnje. Maksuzije. Dedera, donesi nam kakve meze i vikni Šemsu, preko taraba avlijskih. Reci mu, zove te u bašču Velija. Saz nek ponese."

Došla je rakija. Još je tri put dolazila. Dva bega su polahko pijuckala, sve manje govoreći, a sve više slušajući tiho sviranje sazlije. Šemso započe s nekoliko starih sevdalinki a onda malo glasnije zapjeva „Trepetiljka trepetala, ženim sina svoga...", na šta se dva bega prvi put kucnuše čokaljima.

Kruške i jabuke su uveliko bile za branje kad su se Hakija i Velija potanko dogovorili o svim detaljima. Hakija je bio zadovoljan i prezadovoljan, ponuđenim mirazom. Hakija je preuzeo sve troškove svadbe na se. Hamid nejma oca pa je svadba daidžina obaveza. Obeća platiti da se kuća u Međuljićima mladencima napravi. Za pamćenja bi svadba u kući bega Ljubovića uz neviđeni bonluk. Iz Međuljića sa Hamidom došlo na deset konja rodbine Tanovića. Po završenoj svadbi, vratili su se u Međuljiće na četrnest konja. Na jednom vješto, postrance, jahala Alija, a na ostala tri bi natovareno ruho.

U Gacku se kruške još nijesu ni zažutile kad su mladenci u kuću uljegli.

Dolaskom u Međuljiće, Alija se zaibretila onim što viđe i zateče. Prvo okolinom. Gatačko polje bi joj mnogo veće od Blagajskog. Nijesu ga okruživale stjenovite planine i goleti, već šumovite planine Bjelašnice, Zelengore i Čemernog. Gatačko polje potpuno neobrađeno. Samo male bašče podno kuća uskopane i krtolom zasađene.

Iza kuće velika štala sa dvanest krava i troje teladi. Do nje tor. U toru pedeset ovaca. Čitav poso žene odvijao se oko mala u štali. Hamid, sem vođenja mala na ispašu, malo šta je oko kuće radio. Muža, sirenje, kuhanje i rad za tkalačkim stanom je svakodnevnica žene. Rano lijeganje s prvim mrakom. Rano ustajanje, prije zore, uokvirivali su svakodnevnicu. Cvijeća oko kuće nije bilo. Kržljave voćke i koštunjavo voće činili su avliju. Avlija nije ograđena visokim zidom od komšija, već nekakvim onižim kamenim zidom metar visokim i u suho zidanim. Tek toliko da omeđi čije je čije. Žene iz susjednih kuća svakodnevno su se sastajale. Malo koja da je znala šta proučiti, a kamoli čitati i pisati.Većina seljana bila je u nekakvoj krvnoj i rodbinskoj vezi. Nijesu se vele trudile u kućnim poslovima. Malo su brinule o higijeni kuće i čistoći đece. Hamid je malo u kući bivo. Ako nije u planini sa stokom, onda je u lovu sa rođacima. A ako je kući, od sumraka po do lijeganja čistio je i dotjerivao pušku i fišeklije. Kuća u kojoj je stanovala sa svekrvom i čoekom bila je manja od mutvaka uz kuću Kurtovića u kojoj je odrasla. Od namještaja malo je toga bilo. Uglavnom min-

deri, pokriveni jagnjećim kožicama. Droljama i ponjavama zastrt pod. Jedini ćilim koji je bio na drvenom podu je onaj što ga ona u miraz donese. Svekrva Mulija naredila je da se po ćilimu prostru ponjave i tako sačuva od pesinsluka. A, pesinsluka je bilo na sve strane. Od otvorenog ognjišta, koje je čadilo, do pesinsluka koji se unosio od štale i neuređenog dvorišta. Sve je ovo teško prihvatala Alija i još bi joj sigurno bilo teže da nije bilo dobre i razumne svekrve Mulije. Mulija je Aliju potpuno razumjela, i nije joj jednom kazala:

„Kaka te grdna nevolja načera, dijete, da iz nakog dženeta dođeš u ove vrleti i ovaj džehenem?"

Otresita i dalje, kakva je bila od prvog dana udaje, po stotinu puta na to isto pitanje Mulijino, odgovarala je Alija:

„Ista me nevolja počerala, draga svekrvo, ko što je i tebe. I to iz još bolje i još viđenije kuće i familije blagajske."

Hamid nije dao da se nova kuća pravi. Nije dao da se miraz u zlatu ni na šta troši, već je ovaj put sa ženom a bez matere, zamotao pozamašnu zlatninu u lojem natopljenu hartiju pa pored onih materinih para ih zakopo ne govoreći ženi za materine pare.

S jeseni dolazili su stolački, trebinjski, hercegnovski pa čak i dubrovački trgovci u Gacko. Tada je Hamid prodavao mješine i mješine sira za vreće i vreće brašna, soli, šećera, zejtina i gasa. Klali su s jeseni po pet-šest teladi i po dvadesetak ovnova i sušili meso. Gotovo da je svaki obrok bio satkan od ogromnih količina mesa sa krtolom. Ostalo se malo jelo. Zelje, prasu, kupus radije su stoci davali. Ogromne količine sira, mlijeka i kajmaka su jeli, a vrlo malo povrća i voća. Mlijeko i vareniku pili se umjesto vode. Sve to je Aliju u prvim mjesecima zbunjivalo i tjeralo na promjenu adeta. Pite i pite sirnice i sjecanog bureka je pravila, a pitu od zelja nije ni jednom napravila.

Hamid je govorio da zelje hajvan jede. S večeri kad bi dođi Hamidu ko od rodbine Tanovića na sijelo, a bilo ih je toliko da nije mogla svima imena popamtiti, provodili su noći sa pjesmama o bitkama i vojevanju. Pjevali su muklo zavijajući uz jedini instrument - gusle. Gusle su davale samo dva tona koja su Aliju nepodnošljivo podsjećala na zimsko zavijanje vukova. Vrijeme, saveznik svih promjena na gore, jedino je pomagalo Aliji da se privikne na ovaj surovi seoski život. I na ove prijeke gorštake.

Godine 905. i 906. donijele su kod porodica Ljubović i Kurtović niz velikih i sudbonosnih promjena. Bogomi, i kod Tanovića.

Hakija Ljubović sve je češće odlazio u Sarajevo da trguje, a sve se žešće interesirao za kupovinu kakvog prigradskog imanja. Odlazio je u Sarajevo sa čvrstom odlukom da će pazariti kakvo imanje a vraćao se sa dilemom. Da li da se seli u Sarajevo gdje se tako teško snalazio i uvijek prevaren bio… Povrh toga, niko mu begovsko porijeklo u Sarajevu nije uzimao zahmetli niti je šta Sarajlijama značilo to što je on potomak familije Ljubovića. Grozio se od pomisli da bi mu sinovi mogli postati zanatlije poput krojača, tišlera, opančara ili sarača. Po njemu, to je poso ispod časti za muška. Iako

su ti ljudi dobro zarađivali u Sarajevu, koje se bezmalo udvostručilo za posljednjih desetak godina, Ljubović je čaršijske zanate smatrao nedostojnim poslom za pravog muškarca. Maštao je o kupovini kakvog imanja, blizu Sarajeva. Planirao je na imanju baviti se uzgojem voća i stoke. Na takvom jednom putu upozna nekakvog bricu, Mustafu, koji je imao radnju u srcu čaršije. Ugovori udaju sestre Emine. Dobar je miraz sestri spremio, a Mustafu je savjetovao da proširi radnju, da uzme jednog majstora pod najam, jednog kalfu i dva-tri šegrta. „Okani se ovog rada sam, nasitno", savjetovao ga je. Mustafa je klimo glavom, odobravo te velike ideje nadobudnog Hercegovca, koji ne zna ni bilo ni narav sarajevske čaršije. Za manje od dvije godine, propi Mustafa ženin miraz i dalje sam raduckajući u urušenoj berberskoj radnji. Do malo mu je sestra legla u grob na Grličića brdu, vjerovatno nikad mu ne oprostivši što je uda za ovo sarajevsko polumuško.

Velija Kurtović osta sam sa ženom, dvije kćeri i neudatom sestrom Azemom u kući. Azema, podobro prešla godine udavanja. Svu nepotrošenu ljubav dade u odgajanje bratove djece. Husnija ode u Mostar izučavati srednju učiteljsku školu. Dobro mu školanje išlo. Mlađi burazer Šukrija je u internatu u Mostaru, i pohađa nižu gimnaziju. Nemilice je slao braći u Mostar. Pokatkad i sestri u Gacko. Borio se sa dućanom i sa novim vremenima. Sve više je svijet hodio u Mostar po fasung, a sve manje kod njega u Blagaju nabavljao.

Kako je Hamidu Tanoviću vječito falilo inicijative, a kako mu materi, a Boga mi ni ženi nije falilo, poče se Hamid sa grdnim mukama hrvati. Malo se pito i kod žene i kod matere. Sve je češće i češće išo u Gacko na stočnu pijacu kad mu one kažu, da proda šta mu one kažu, da kupi šta mu one kažu. Jest da su mu dobro govorile i da je uvijek njihova bila prava i najpametnija, ali podobro mu poče smetati što se, jedino muško u kući, malo ili nikako ne pita. Još kad ga spopadoše sa idejom da otvori spiceraj uz gatačku džadu, đe se odvaja put za Međuljiće i da trguje sa svojim i sa tuđim sirom, kožom, mesom i tkaninom, naprosto se prepa ideja ženskinja. Grčevito se branio:

„Oklen pare, lude žene? Oklen roba, mahnite žene? Niko robu ne da u najam ni na teku, melajici sa vama."

Mati Mulija, slizala se sa snahom Alijom, njegovom ženom, ko da su majka i ćerka. Na svaku odgovora imaju.

„Iskopaj ono. Ono zakopano. Neće valjda u zemlji čekat kijametskog dana. Plati da se dućan napravi. Trgovina je sada zanimanje, đe su ti oči, Hamide. Prođi se stoke i lova."

Prošo bi se Hamid stoke iz zatrke, kako su ga savjetovale. Ali lova da se prođe, nije smio ni pomisliti. Te trenutke uživanja čekao je strpljivo i žudno, a kad dođi dan da sa kerovima krene u gatačku Bjelašnicu sa puškom o ramenu i redenikom oko pasa, strepio je od sreće ko malo dijete. Iskonsko uživanje u buđenja čula u čitavom tijelu nije mogao ničim nadomjestiti. Uživanje u stalnom odmicanju od kuće, dalje i dalje, u nepoznato, u nepregaženo planinsko područje, nagonjenje sa srndaćem, veprom

ili lisicom postadoše jedini smisao njegovog života. Kad je kod kuće, lov mu je bio predmet maštanja, pripremanja, planiranja.

Kad bi radnja bila ko one blagajske, puna robe od poda do plafona, i kada bi mu kapao svaki dan šorvan zarade, on bi jope radije izabrao deset dana lova i samoće, uz kerove, ljuto zavijanje planinskog vjetra po nepreglednim livadama i šumama na koje njegova noga još nije zagazila. Gonio je zečeve u planini po snijegu u koji je propadao da pasa. Uživao u strasti lova kao u kakvoj lijepoj zgodnoj ženi.

Popusti na proljeće te godine. Plati da se napravi dućan uz gatački drum na raskršću za Međuljiće kojim su putovali dubrovački trgovci put Foče i dalje na jednu stranu put Višegrada i na drugu stranu, put Sarajeva. Nailazili su gatačkim drumom i mostarski trgovci i hercegnovski i trebinjski i bilećki, a dobra mušterija bi Bilećka kasarna, gdje istom carska vojska napravi ogromnu kasarnu za pješački puk od šest stotina vojnika. U jednom turnusu. Puno je to usta i guzica. A, puno usta i guzica nije lahko nahraniti.

U početku, Hamid se sam radnjom bavio. Za nepismena čoeka radnja je kazamat, a para omča oko vrata. Kasnije uz njega bi u dućanu mati Mulija. Rjeđe žena mu Alija. Obje su se stručno, puno bolje od njega, cjenkale i pedantno upisivale datume veresije i datume naplate. Hamidu, u naka doba ostajalo da istovari ili natovari, da podigne ili spusti, da kantar što do sto kila vaga sam drži, a preko sto kila uz još jednog čoeka ili ženu Aliju, koja je mogla povući i podići haman ko i on.

Dobre pare su u dućan uložili. Uložene pare brzo su se i vraćale. Lijepo se moglo živiti. Hamidu, pun stomak i puni hambari nijesu šale mogli lov zamijeniti. A, mati i žena procvale. Prepoznati se ne mogu. Nije to cvanje bilo od para. Jok, vala ni zere. Nakako im taj dućan osmislio život ko što njemu život čini ljepšim lov. Taman kad se radnja dobro uhoda, ukaza se stomak u Alije. Nako, prostim okom se vidi, Alija podobro bremenita. Sve je manje u dućanu bivala, sve je manje dućan interesuje i sve je češće kod kuće ostajala. Nekako sa prvim snijegom rodi Alija zdravo muško dijete, a Hamid mu dade ime po svome ocu, Ešref Tanović.

Zabelesalo dijete Aliju. Sve druge poslove uze mati Mulija na se, pa i radnju. A kad mati zanemoća, Hamid uze kompanjona, i to adžu Ibra Tanovića. Pametan i pošten adžo Ibro, bistar i pamtljiv pa ne moraš ništa u teftere pisati.

Hakija Ljubović, beg blagajski, podobro zađe u četrdesete godine kad naprasno odluči sve rasprodati u Blagaju, i to, za male pare. Tim parama kupi poveliko imanje, pola sata konjskog hoda od Sarajeva. Imanje u po Trebevića, okle se ko na dlanu vidi cijelo Sarajevo. Sagradi, za godinu poveliku kuću, da nije tijesno kad mu se obojica sinova ožene i porodicu zasnuju, a sagradi i veliku štalu podno kuće. Velika štala za deset krava. Sve je dobro isplaniro. Sve uradi kako je isplaniro. Samo je u jednom omašio.

Od prve sarajevske zime, duge, mrzne i vlažne, poče poboljevati. Na zaduhu i kašljanje. Presta pušiti. Lojem kozijim mazo je po čitavu zimu prsa i zglobove. Sve to

džaba. Kako kasna jesen dođe, beg se za svaki dah bori i otima. Presta se imanjem baviti. Prepusti sav poso djeci. Djeca, uveliko momci, svojski su zapinjali i radili. Travu kosili i u plastove plastili. Voćke sadili, stoku na ispašu i pojilo vodili, balegu kidali, krave i ovce muzli, a mlijeko po sarajevskim mahalama raznosili i prodavali. Za kratko vrijeme Ljubovići napraviše dobar poso. Imali su para. Dosta. Godinama da ne rade. Imali su begovsko prezime, za koje se čulo i koje se štovalo od Mostara do Ljubuškog, i od Trebinja do Bileće, ali ovdje, u Sarajevu, bijaše i ostadoše samo prigradski seljaci koji se hranom i hajvanom bave. Višlje bi cijenjen svaki trgovčić i zanatlija na čaršiji, od bega Ljubovića i njegovijeh sinova. Astma i nedostatak poštovanja od nove sredine, prevagnu sve dobro dolaska u novu sredinu, pa zatvori bega u kuću iz koje je izlazio samo do na kraj avlije kad je kratke naredbe izdavao. S gađenjem, put Sarajeva gledao i ponovo se u kuću zatvarao. Noći mu bijahu najgore. Noćima i noćima sanjao je Blagaj, Bunu, kamenjar i sunce. Sunce, koje toplo grije već od kraja februara pa sve do kraja oktobra. Sanjao je smokve žute. Trešnje ko krv crvene. Sanjao je narove i grožđe slatko, a budio se u kišna i hladna jutra podbuho i sa zaduhom. Svako se jutro spremo da skoči iz kreveta, da sazove sinove i da im naredi:

„Prodajite sve! Vrčemo se u Blagaj! Bog me ubio, i kad dođoh u ovu prokletiju. I to na ovu bandu, podno Trebevića, đe i usred ljeta sunce slabo grije, a prije ikindije za Debelo brdo zađe. Bježmo, đeco moja, u krajeve đe su naši begluci, đe smo mi begovi, đe sunce sija, đe ne treba za zimu potrošiti više od tri metra drva da se dobro ugriješ. A ne ko ođe, đe izložimo i po deset metara drva, a jope se ko ljudi čitavu zimu ne ogrijemo."

Nikad tako ne izusti. Već kako koji dan osvane, sve više i češće škrguće zubima za sve i nalazi mahane u Sarajlijama i Bošnjama, koji nijesu ni nalik na kršne Hercegovce. Bošnje mu nakako mršuhni, oniski i bljedunjavi ko da od sušice boluju, a prepredeni, laživi, lukavi i dvolični.

Odeblja naglo. Od nerada i nekretanja. Vago je preko stodvades kila koje je jedva na nogama nosio. Do džamije i nazad do kuće i mindera sa kojeg je, htio ne htio, moro gledati kroz prozor njemu mrsko Sarajvo, a iznad njega Grdonj i Crepoljsko.

Oprezan, kao i uvijek, a povrh toga sve su prilike i bolji trgovac, Velija Kurtović je dugo, dugo, čekao i dočekao, dobru cijenu za dućan i kuću u Blagaju. Braća, Husnija i Šukrija prepustiše njemu - Veliji, najstarijem bratu, sve poslove oko prodaje imanja, uredno uzevši svoj dio.

Husnija se domalo zaputi u Srbiju. U Beograd, sa pozamašnom babovinom. Sam je finansirao svoje daljnje školovanje. Rijetko se braći javljao, a nikako sestrama. Upisa vojne škole, i u Kraljevskoj srpskoj vojsci posta kaplar. Po zakonima Kraljevine Srbije, kao musliman, nije mogo dobiti veći čin.

Šukrija ode u Beč. Na besplatno školovanje. Ko najbolji đak srednjoškolac. Bratu Veliji dao u amanet da mu za njegovu babovinu uzme kakvo imanje u Sarajvu. Velija ispuni bratov amanet. Kupi imanje, odmah do imanja bega Ljubovića. Jarčedole,

Sarajlije taj dio Trebevića nazvali. Plati da se imanje ogradi, a dozvoli da šumu, voće i travu sa imanja koriste Ljubovići. Dok se burazer ne vrne sa školanja. Velija promućurno zaključi da je bolje i pametnije uzeti manje imanje u Butmiru, u Sarajevskom polju, već veliko imanje u strani, podno Trebevića, koje će biti u vječitoj vlazi i hladovini. Uze mali komad zemlje. Napravi veliku kuću. Ne po uzorima na bogataške sarajevske kuće, već po novim, austrijskim nacrtima. Sagradi „gradsku“ kuću sa sasvim drugačijim sadržajima. Za ostatak para naveliko je kupovao u Hercegovini mrs, vunu, suho meso i duhan i to prodavao Sarajlijama, a Hercegovcima petrolej, ulje, kahvu, šećer i lijekove. U početku, poslove je sviđo preko Hamida i njegova dućana. Za kratko vrijeme Hamid, Veliji posta jedan od najslabijih i dobavljača i kupaca.

Godine 909. uz Alahovu pomoć, Alija rodi, jope, muško dijete. Ovog sina Alija rodi sebi, jer je Hamid kroz sina Ešrefa iživio svu ljepotu i čast rođenja muška djeteta. U ovim hercegovačkim krajevima, đe se muškost mjeri, muškim potomcima, Alija tako ispuni Božje i zemaljske zakone.

Sa tri i po godine Ešref posta vječita sjena Hamidova. Nijesu se odvajali ni u dućanu, ni na ispaši krava, ni kod kosidbe. Iako bi još nejak i još sasvim mali Ešrefa je Hamid tretirao ko velikog. Učio ga poslovima oko radnje, oko stoke, oko kosidbe, a domalo i vješinama lova. Sa šest godina, Ešref je najviše uživao u radnji uz oca i adžu Ibra. Volio je premetati sitniš u rukama, pomno slušati kako se njegov otac godi sa seljacima i trgovcima i kako adžo Ibro pravi svako malo popis robe i popis dužnika.

Mlađi Hamidov sin, Aziz bi najčešće u naručju nane Mulije koja ga je od najranijeg djetinjstva počela učiti Kur'anskim ajetima i raznijem pričama. Mati Alija preuze svu kuću i ishranu ponovo na sebe. Peteročlanu porodicu valjalo je nahraniti, oprati i čistom držati. Nakon jedne godine opet osta Alija bremenita, a s ranog proljeća 911. rodi i trećeg sina kojem na njeno insistiranje dadoše ime Adem. Po njenom dedi, rahmetli Ademu Kurtoviću. Saplićući se oko đece, uz silu kućnih poslova, primi savjet od svekrve Mulije kako da se učuva od novijeh trudnoća. Podobro ostarjela svekrva, šaptala joj je:

„Draga snaho Alija, Bogomi ostat ćeš bez života, ako vako nastaviš rađati. Nuto jadna ne bila, jedno drugom do uha.“

Baš te godine kada se Adem rodi, dođoše žandari u kuću Hamida Tanovića i napraviše popis sve čeljadi. Kako kod Hamida, tako učiniše u čitavom selu i svim selima Gatačkog sreza. Do pola godine dođe ćat. Opet sa monarhijskim grbom i muhurom. U muhuru od crvena voska, carska glava i poprsje. A u ćatu piše, kako žene pročitaše: Hamid Tanović, sin Ešrefa Tanovića, oslobađa se služenja vojnog roka u trajanju tri godine dana, jer je hranilac žene mu Alije i matere mu Mulije, te sinova Ešrefa, Aziza i Adema. Nadalje, Hamid Tanović se raspoređuje u rezervni sastav carske vojske,kao konjovodac, a uz topovsku lahku brdsko-planinsku batriju. Obuku u trajanju od 40 (četeres) dana, Hamid Tanović će obaviti u kasarni Bileća u koju treba da se javi 10. jula 1913. godine gdje će dobiti dalje upute i naređenja.“

Prva zakuka i zaleleka mati Mulija:

„Kuuukuu mene, jadna ti sam, ko će baru pokositi?" Onda zakuka i zaleleka žena mu Alija:

„Kuuukuu meeneee, kakavici sinjoj, ko će stoku na pašu voditi?" Na kraju Hamid, i on zakuka i zaleleka:

„Kuuukuuu mene, jadi me ne ubili, kako ću naći taj garnizon u Bileći kad na tu bandu nijesam dobacio dalje od Klinja."

Đeca, Ešref star sedam godina, Aziz star četiri godine i Adem star dvije godine nijesu kukala. A, trebala su. Ponajviše i ponajtužnije. Samo su gledali u starije čudeći se kako i stariji umiju, kad žandar bahne na vrata, kukati i plakati.

Kako je do javljanja u garnizon Hamidu ostalo manje od mjesec dana, sutrašnji dan donese uobičajenu svakodnevnicu. Majci Muliji i ženi mu Aliji malo lahnu kad su čule da svi odrasli i zdravi muškarci imaju da se jave u neki od garnizona carske vojske. Samo, jedni u Mostar, drugi u Čapljinu a treći, najsretniji ko i Hamid u Bileću koja je najbliža Gacku. Hamidu lahnu kad sazna da i adžo Ibro mora da se javi u Bileću. Đeci, ko đeci bi svejedno. Jedino što se desi u tijeh mjesec dana, do babova odlaska, a važno je, bi da je Alija opet ostala bremenita.

Hamid Tanović i adžo mu, Ibro Tanović, nijesu puno lutali. Lahko nađoše garnizon u Bileći. Švabo sve smislio. Njihovo je bilo da kroz Gatačko polje, sa zamotuljcima sira i kukuruze pješke, dođu do Gacka, pred žandarmerijsku stanicu. Ondak ih Švabo potrpa u kamione i otpremi u garnizon Bileća. A, garnizon ti je čudo neviđeno.

To su kuće. Ama kake kuće, to su kućetine, deset puta veće od kule gatačkih kapetana, u koje odjednom može uljeći i po dvjesta duša na spavanje. Svako ko uljegne u kasarnu ima svoju slamaricu i krevet, moj brajko.

Šljeglo se u taj garnizon iz svijeh okolnih sela pa dobrijeh hiljadu muškijeh glava. Neke Hamid i Ibro poznaju. Iz najbližih sela. Neki im i daljnji rođaci. Najviše bi nepoznatog im svijeta. Nikad na jednom mjestu Hamid i Ibro nijesu viđeli toliko ljudi. Većina su muslimani. Manji broj katolici. Pokoji pravoslavac. Vodnici, podnarednici, narednici i kaplari, uglavnom Švabe. A, sve se nešta na švapskom deru. Od prvog dana nasta muštranje. U kolonu pa ravnaj se, pa okret u lijevo, pa okret u desno, pa osta, pa sve ponovo. Disciplina, brajko, švapska. Nejma mrdanja, al' što jest, jest, hrana dobra. Kupus vreo, grah gust ko blato. Ima i mesa. Jest da je, sve su prilike, konjetina, pa malo tukne al' mesa kolko hoćeš. A, i hljeba, brajko, kolko hoćeš. Štrucu sam pojedi ako možeš, niko ti ružne neće kazati. A, hercegovački seljak, mašala, može za ručak štrucu pojest, sad pa sad.

Od kako pamte, i Hamid i Ibro, jedu koliko im žene ili matere daju. A, gatačke žene i matere nikad u hrani ne prećeruju. Već, onako, u knap daju. Vazdi čuvaju ostatak, za ne daj Bože. Uvijek je znalo za dugijeh zima zafaliti ili brašna ili soli, ili ulja ili mesa, ili svega toga odjednom.

Učio Hamid oko topova i topovske opreme. Svašta, nešta. Ibra dali minobacačlijama, a on, valjda mlađi, bolje i brže uči od Hamida. Hamida znala glava zaboljeti od pamćenja dijelova topa. A, sve po nesreći na njemačkom. Pred kraj obuke upita Hamida jedan kaplar, koji bi naše gore list, a duša mu stalno parlatati na njemačkom:

„Hamide, šta znaš o konjima?" Hamid, kratko i odsječno, kako i priliči dobru vojniku, kaza:

„Sve, gospodine kaplare."

„Dobro", veli kaplar. „Idi u onu štalu i prifati se konja. Nikad, rođeni, od tebe tupav topdžija. A, sve sam se nado da ćemo te obučiti i možda u stalnu vojsku primiti." Nakratko bi Hamidu žao što mu, eto bigajri hak, propade vojna karijera, ali kad promisli na sve ono učenje, jedva dočeka da se prihvati štale, konja, vila i čišćenja konjske balege. To je znao još od pete godine dobro raditi. Nikako Hamidu ne bi jasno što je moro volki put hoditi da uči oko konja deverati. Po njemu, mogo je mirne duše kući sidjeti, kućne i poljske poslove raditi, koji ne znaju za topove i neće da čekaju topdžije da se vrnu. Poslije četeres dana, vidno podgojeni, vrnuše se muški u Gatački srez. Donesoše puno priča i utisaka. Kako drugi, tako i Hamid i Ibro, bijahu zapanjeni i osvojeni švapskom tehnikom i disciplinom. Po povratku su u dućanu, ili pred džamijom, satima ćopavim, grbavim, sakatim i škiljavim stručno objašnjavali:

„Sila je ta carska vojska. Nije ti to turska armada pa da može onaj vako, onaj nako. Jok jadan. Kad je mirno, svi mirno, kad je ravnajs, svi pod vinkl, kad je lezi, lezi, kad je ustani, ustani. Nema kod Švabe šale, moj brajko. Na kog udari ta armada, ma ima da ga pregazi, baš ko vašku."

Huktali ćopavi, grbavi, hromi i škiljavi proklinjući dan kad sakati ostadoše, pa sad ne mogu biti dio te armade što može koga hoće i kako hoće pregaziti baš ko gnjidu. A, ispod tiha se šapće, čuli su to i gatački seljaci da carska austrougarska vlast, sve malo malo, pa preko nišana gleda put Srbije.

„Ha, što bi se izmerakali", pričali su gatački seljaci. Ako Švabo udari na Srbiju i Montenegro, e što ćemo im dugove vratiti, i to sve u duplo. I za rahmetli Ešrefa, baba Hamidovog, i za rahmetli Đema, baba adže Ibra, i za desetine drugijeh Tanovića, Juga, Zvizdića, Hasanbegovića, Čampara, pobijenih samo zato što su muslimani i što braniše svoje. Na svom i u svom.

Hamid nije kući nosio zaduženu uniformu i cokule. Zaduženu uniformu, uredno je na raf u dućan turio, a cokule je svaki mjesec detaljno lojem mastio i dugo glancao, sad već u želji i nadi, za novim putešestvijem u bijeli svijet. Odnosno u kasarnu u Bileći.

Alija rodi i prvu šćer. U kasnu jesen 913. Samo joj se ona i nana Mulija obradovaše. Hamidu ne bi mrsko da ima i žensko dijete, no ne pokaza ničim tu radost. Sramota se ženskoj đeci radovati, od kada je svijeta i vijeka, u ovijem gatačkim krajevima. Nana Mulija prouči joj Jasin za prvi mjesec i dade joj ime Đenka. Otješnjala kuća, puna čeljadi. Pomalehna sinija za svu čeljad, pa đegđe Alija kad god ufati Hamida nasamo,

potegne priču da bi valjalo novu kuću praviti. Kuću veću i bolju. Jer, ova samo što se nije urušila. Hamid se ljutito otresao na ova ženina ubjeđivanja.

„Jok! Ne mahnitaj! Okle i odašta, kuća da se pravi?"

Alija bi opet nastavljala.

„Ima, imaš nešta malo ušteđeno od majke Mulije, a iskopaj i „ono", vakat je. Za šta čuvaš, ako nije da kuću pravimo. Selo će na mobu doći, malo ti, malo ja, i eto."

„Jok! Ženo, ne mahnitaj! Kakav ja. A i ti, eto te nekakva mrhušna, duša ti u nosu, a od mobe u Međuljičima nejma ništa. Više ti rodbina pojede i popije već što taj dan pripomogne."

Izdala snaga nanu Muliju pa neće snahi u svađi i ubjeđivanju da pripomogne, već se samo unukom bavi i kur'anskim je ajetima uči. Uči je Kulhuvallahu, uči je Rabbi jessir, a njojzi jako godina. Ne stiže je ničem naučiti. Umrije nana Ešrefova, Azizova, Ademova i Đenkina, u šezdesetoj godini.

Mulija je za svojih šezdeset godina ostarila preko mjere. Zato su je samo unuci oplakivali. Ostali seljani proučiše joj nad mezarom Fatihu, a kad dođe vrijeme da se halale i razilaze, raspričaše se:

„Bogomi, nadživi rahmetli Mulija čoeka, Ešrefa Tanovića, dobrijeh, trines-četrnest godina. Ja mišlja, kakva je vruća za čoekom bila, da će u grob za njim leći deseti dan." Drugi su šaptali:

„E, jes bila vala prava begovica. Gorda, ponosita i učena, brte. Ko li će nam sade ženske tehvide učiti i Hatma-dove klanjati?" Adžo Ibro takvima je odgovaro, ljutito, a ispod tiha, malo i sebi rep podižući:

„Pa, brte, Bogomi, ima Hamidovica. Hamidova žena, Alija. Učena Bogomi, ništa manje od rahmetli Mulije. A, Bogomi i begovica. Kurtovićka, od Blagaja." Hamid je sam dugo ostajao nad mezarom matere. Šutljiv, skrhan i zbunjen.

„Šta, mati, dalje da se radi? Dućan sve slabije i slabije ide. Đece četvero. Žena radena, ali nekako zanemoćala. Da Bog da pa dugo poživi. Puna je planova. Hoće kuću. Hoće veću kuću. A, ja se bojim pojatu započeti, a kamoli kuću da započinjem. Šta da se radi, mati? Kazuj, ti si kadra vazda bila pametnu smisliti."

Nije volio Hamid ovakve prilike, kad mu odjenom hiljadu misli udari kroz glavu. Nekako tad mu glava oteža, a on se sav izgubi. Ko u nekakav trans padne, pokušavajući jednu po jednu misao u glavi da reda i odgovora im nalazi. U takvom stanju otupljenosti, glave otežale od navrlih misli, otečene od briga, začu mater kako mu iz groba šapće:

„Idi kući, blečak jedan. Dobro slušaj onu svoju ženu! Šta ti god kaže, dobro je slušaj. Eee, da si je bogdo i do sad slušo. Ko zna dokle bi doguro." Polako se okrenu od materina groba pa krenu sam put sela i kuće, šapćući:

„Imaš pravo, mati. Dobra je ono žena. Zlatna. Halali, mati."

Okopnili snjegovi sa Zelengore, sa Čemerna i Bjelašnice, odavno. Oduljali dani. Prva trava u Gatačkom polju podobro se zazelenila. Iz nje bije miris ljekobilja. Hiljade divljih ljiljana, čubra i ogolot mirom mirišu i uljepšavaju Gatačko polje. Miris opija čobančad što hode za ovcama i kozama raštrkanim obroncima polja. Više se tornjak garo o ovcama brine od Ešrefa, Aziza, a i Adema, koji je onako mali za zemlju prirasto, trčkarao za njima. Aziz i Adem igrali su se, čas ganje, čas klisa. Veselo i razdragano, bezbrižno trošeći svoje rano djetinjstvo. Ešrefa, osmogodišnjaka, babo Hamid odmalena podobro naučio lovačkim tajnama, pa su se sad šunjali i zamke pravili poljskim miševima i krticama. Iako je prispio za školu, Hamid ne dade Ešrefa u školu.

„Neka, bona. Šta mu fali? Nek poodraste, nek ojaća. Do na godinu nek ide u školu“, govorio je ženi Aliji, a ona jopet đe god ga vidi ronda:

„Nejma, bolan ne bio, Hamide, ništa bez škole. Makar da se opismeni. Ko će radnju preuzeti, ako se ne opismeni?“

Hamid je odgovarao:

„Šta to meni fali? Nepismen, a evo radnju vodim.“

Oko školovanja najstarijeg sina učestaše svađe. Hamid je gledo da se makar u kući događaju. Kad nikog u blizu nejma, jer samo je jedna žena, i to njegova žena, Alija, Kurtovićka, mogla i smjela ovako sa čoekom zboriti. I još da zbori, ama jok. Već, sve nešta protivrječi, kritikuje. Drugijem ženama, u Međuljiću, ni na kraj pameti da se čoeku usprotive. Da rondaju. Bogomi je domaćin znao ženu i prikinuti. Pa i kad je u pravu. Nisu džaba i njega i druge oduvijek učili poslovici: „Kad te žena pita, đe si bio? Reci joj, ja so sijo. Ako ne povjeruje, kuku joj je.“

Džaba poslovica. Džaba kako je kod drugijeh. U Hamida žena se podobro pitala. Za sve i svašto. Nikako da je u štruc dovede. I ovaj put popusti i obeća. „Ama, eto ga, pa nek ide u školu, na jesen, kad si tolko navalila. No, ja ne znam, nit me pitaj ko će krave i volove u polje na ispašu voditi.“

Tih dana banuše na vrata prvi Ešref, pa Aziz, a domalo doplaza i Adem, u glas derući se:

„Babooo, baboo, majkaaaa, eto daidže Velije.“ „Oooo, domaćine. Esselajmu alejk, ako ima koga“, vikao je radosno daidža Velija, Alijin brat, beg blagajski, na deset metara od kuće. Hamid i Alija izletješe na avliju prije no što Velija sjaha sa konja, radosni zbog ove nenadane posjete.

Velija se vidno promijenio od posljednjeg viđenja.Osijedio, malo više izboran, otežo. Inače, od kako je preselio u Sarajevo, Velija je mnoge adete i običaje promijenio, a evo sada se malo i postarao. Nije više čakšire nosio već gradsko odijelo. Na nogama cokule umjesto opanaka, a na glavi nije fes, već jagnjeća šubara.

„Selam, selam, Velija“, vikao je Hamid, zapovijedajući djeci:

„Vodite konja u pojatu! Napojite dorata i zobi mu dajte! Ešrefe, dedera slamom malo išćeši konja, znoj da mu sa sapi skineš. Hajde, Velija uljegni, jesi li gladan?“

Posjeli su oko sinije, na ćilim. Činilo se malo nezgrapnim i neugodnim sidjeti Veliji, podtlima, u ovoj novoj monduri, pa mu Hamid prinese tronožac da sjede.

„Okle dobro, pa ti izbi, moj Velija?" „Ja pošo, zete Hamide, do Trebinja, nake poslove u Trebinju sviđam. I eto svratih. A, ti, sestro, kako si mi ti, sestro? Kako su đeca? Ima li još novina ili je samo ovo četvero?"

„Dosti i ovo četvero, moj Velija", zaučinu Hamid. „Puno je to usta, a poslovi utanjili. Je l' i kod tebe utanjilo?"

„Evo, ja se borim, moj Hamide, kako znam i umijem. Jedino trgovina duhanom još može kaku paru donijeti. Ostalo, potanko. I u mene dućan skroz stao. Niko para nejma, svi hoće na veresiju. Eno mi teke ko kaka debala knjižurina. Svi dužni, a niko duga ne vraća, već hoće, dug na dug. Ne daji, Hamide, na veresiju, koga ne znaš. Propašćeš, kadli tadli. I nećeš biti ni prvi, a ni posljednji. Propadaju ljudi i za manja dugovanja već što tebi duguju. Svrno sam ti u dućan, kad sam vami skreno. Imam šta viđeti. Prazan Bogomi. Više prašine u dućanu, no robe."

„Jes Bogomi, baš tako, moj Velija."

„Hamide, još nešto da ti rečem, a da se ne uvrijediš. Ja bih reko, ne vodiš ti dućan, već Ibro. Ti više navrneš, po đegđe, u dućan, a Ibro poslove sviđa. Jest ti rođak, jes da ste od dva brata, ali dućan se tako ne vodi. Prođi se lova. Makse od kuće i drž se dućana pa makar niko danas u njeg da ne uljegne. Bogomi, previše vjeruješ adži Ibri."

„Ama, neće Ibro. Kad bi svi drugi, Ibro ne bi. Pa, mi smo, bolan ne bio, rođaci."

„Ja ti svoje kazah, a ti kako hoćeš."

„De ti nama pričaj kako su Husnija i Šukrija, kako je Azema, kako ti je žena, đeca, to nam kazuj."

„Husnija se Bogomi urijetko javlja. U po godine ako dođe kako pismo ili razglednica. Ne žali se. Fali Srbiju i Beograd ko što nikad ne bi Stambol i Tursku falio. Fali kraljevu vojsku, fali svoj poso u vojsci. Još se nije oženio, a kako je prekrko tridesetu, da Bog da, da se i oženi. Neće da prizna, no men se čini u tom ti Beogradu nejma našijeh cura za ženidbu, a njemu se opet ne ženi inovjerka. Ako mu i naum padne ženidba inovjerkom, ne bježim, ali u moju kuću mu nejma."

„Vala ni u moju, Velija. Ko ni u tvoju, iako znam da ni oženjen neće vami zaći ko što nije nikad ni dosela zalazio. Ko momak."

„Šukrija", nastavi Velija, gledajući u sestru Aliju, „dobro uči te škole, u Beču. Naučio i njemački. Piše, dobro naučio i čitati i pisati, a valja mu što zna i malo arapskog pisma. Piše mi, u Beču jako poštuju to znanje i često ga zovu da pripomogne u kakvijem visokim pregovorima. I on rijetko piše, a kad piše ponajviše nešta trabunja o politici i političarima. Te u Beču sreo ovog našeg, te onog našeg, a ono sve nakaka vlašadija. Ili su katolici, ili su pravoslavci no Šukrija kad o njima priča, priča ko da su naši. Piše da je upozno nekakva momka Mehmeda Spahu. Piše, momak jako pametan, pun ideja. Malo mi je lahnulo kad reče da se često druže. Neka brata mumina i u bijelom svijetu. Je l' tako?"

„Tako je“, uglas rekoše i Alija i Hajdar.

„Vidi! Daidža se raspričo pa zaboravio na đecu. Hote vamo, sokolovi moji. Evo, daidža donio šećerki.“

Izvadi Velija pogolemu kesu sa bobama i tutnu je djeci. Djeca ko djeca, samo čekala ovaj tren pa da izlete iz kuće i međusobno izdijele slatke i šarene bombone. Alija kahvu napravila i u findžane poče je sipati, kad Velija nastavi sa pričom:

„Alija, sestra ti Azema, Bogu fala, dobro je i selam ti šalje.“

„Alejkumu selam, brate. A, šta radi?“

„Ronda, brte, po vazdan. Đeca odskočila, ne trebaju je više. U školu idu. Žena se bavi kućom, pa se Azemi sve čini ko da u kući smeta. Svaka druga joj je: „Ako vam smetam, odoh ja nazad u Blagaj.““

„Kuće u Blagaj? Pa, tamo ništa više nejmamo?“

„Ama znam ja, a zna i ona, već tako ronda. Mi je smirujemo, neka, Azema, uživaj, možeš nekad i ti bez posla ostati, dan-dva, a njoj ko da neko kosti lomi. Lijepu sam kuću u Butmiru napravio. Lijepo dvorište imamo, pa eto, po dvorištu se zanima. Oko cvijeća. A što je, Allahu dragi, cvijeće hoće. Ruže katmeruše, pa jorgovan, pa đurđini, ma milina pogledati.“

„Od udaje izgleda nejma ništa“, upita Alija.

„Ama jok, kakva udaja. Pa, prestarila je za rađanja, a čini mi se da nikad i nije bila vruća mušterija udaji. Eto, znaš onu sestru od Hakije Ljubovića što se uda u Sarajevo, za onog berberina. Ima tri godine, umrije na prečac. Kažu sušica, a Bogomi je mlatio onaj njen. I zamisli, taj ti udovac do pola godine, iza ženine smrti, dođe meni na vrata da prosi Azemu. Bogomi, nijesam stigo ni kafom ga ponuditi, a Azema povrh njega poleti. Stid me malo, na mojijem vratima, moja rođena sestra poleće na muško, na njega kakav goč pogančer da je, no, bi, šta bi. Ja šta mu je nagovorila. Pas s maslom ne bi pojo. Vaki si, naki si. Bilesi mu veli: „Vidi kaki si žgoljo, ja te u zubima kroz čaršiju mogu pronijeti. U grob si naku ženu spremio. Ti i tvoja rakijetina. Kuš, napolje, sarajevski šmokljane.“ Baš tako se izgalami i sve je u pravu, ama nije žensku da tako priča. Hele nejse. Bi, šta bi.“

Svi malo poćutaše u svojim mislima. Hamid je razmišljao. Azema ista ko sestra joj Alija. Begovica, jezikuša, niko je ušutkati ne može. Alija je u mislima prevrtala dane provedene sa sestrom u Blagaju. Znala je da ima podugačak jezik ali kad god je šta kazala, bilo je tako. I, bila je u pravu. Ih, kad bi došla amo kod mene u Međuljiće pa da zajedno Hamida nagovorimo kuću da pravi. Ona bi to znala i umjela bolje od mene.

„A, da je pošalješ preko ljeta amo kod nas“, lukavo predloži Alija.

Ovim prijedlogom Alija prekinu Velijine misli o tome kako svaki stranac vidi da ovdje u ovim gatačkim selima više života nema i da se valja kupiti i živu glavu od gladi i bolesti, a bogami i srpskog asiluka spašavati.

„Pitaću je, pa nek sama odluči“, reče Velija, pa nastavi:

„Hamide, šta misliš da se i ti u Sarajvo preseliš?“

„Ama, kuću ja u Sarajvo, kad ni do Gacka iz ovih Međuljića nijesam dobacio. Šta to pričaš, dragi Velija?"

„Probali bi nešta. Jes da ti ne vrijedi ovo imanje i dućan zajedno neke pare, ali Bogomi valja se kupiti iz ovijeh krajeva. Ođe muslimanskom uhu nejma života."

„Sve ja to vidim, Velija, ko i ti, ali nijesam ti ja za Sarajva, a nije ni Sarajvo za mene. Drugo si ti. Pismen, pametan. Beg, povrh svega."

Kiselo se Velija nasmija. „E, moj zete, Hamide, nije to baš tako. Pismen jesam, ali nuto, varaju me sarajevski trgovci, đe stignu, ko i svakog drugog Hercegovca, došlju. Pametan jesam, pa eto, za dobre pare prodadoh mal u Blagaju i kako tako ga pametno uložih u Sarajvu. A, što se begovskog nama tiče, to ti u Sarajvu ne pije vode. Kaki. U Sarajvu ne pikaju ni Čengiće, ni Gradaščeviće, ni Ljuboviće, ni Kurtoviće, više od pišljiva boba. Samo krajcer i forinta u Sarajvu su mjera, moj Hamide. Možeš biti Gradaščevića porijekla, ali ako nejmaš u šlajpeku forinti, za Sarajliju si niko i ništa. Takav vakat i takvi ljudi postali, moj Hamide. Eno, naki beg Ljubović, na šta je spao. Jest, tačno je, ima pogolemo imanje, podno Trebevića ali nije u čaršiju sišo, ima četri godine. U kući i oko kuće se vrti. Zdebljo se ko bik, pa samo reži i suje Sarajlije i Sarajvo. Kune dan kad ode iz Blagaja. Jedva diše, steglo ga salo i asma, pa jedva diše. Djeca mu se poženila nekakvom sarajevskom sirotinjom. U zobnici snahe miraz donijele. Adem i Zajko, sinovi mu, otvorili podno Bistrika kasapnicu, meso krčme i prodaju. Sami tove, sami kolju i krčme meso, no slaba cijena mesu pa slabo i posluju."

„Neuzubillah, a viđate li se ti i Hakija", upita Hamid.

„Urijetko. Jednom dvaput, godišnje. Ti znaš, da sam ja kupio imanje do Ljubovića pod Trebevićem, Jarčedole se zove. Bratu Šukriji da mu se nađe kad se vrne sa školanja. Imanje sam kupio od njegovog dijela babovine, kako mi je on lično zapovijedio. E, da ne bi propadalo to imanje, i da ne bi drugi po imanju vršljali, ja sam dao za sitan ušur Ljubovićima da kose travu, da napasaju stoku i beru voće sa tog imanja dok se Šukrija ne vrne. S jeseni i proljeća naiđem, imanje pregledam, svrnem kod Hakije Ljubovića i svaki put se, brte, pravo da ti rečem, pokajem. Potežak je posto, beg Hakija. Ja mu kriv što je u Sarajvo došo, a on došo prije mene na tri godine. Ja mu kriv što se nije snašo u Sarajvu. Ja mu kriv, najnu tragu, što u Sarajvu nije klima ko u Blagaju. Samo ruži, i kune. Kaže, sanja Bunu. Zelenu i čistu. Sanja hercegovačko sunce. Sanja i u snu miriše trešnjin behar. Oplakati zna nolki čoek kad o Blagaju priča."

„Vela havle, vela kuvete", mrmljala je Alija slušajući brata, pa nako da se našali, a malo i da ujede reče:

„E, koliko bi plako i venuo za Blagajem u ovim gatačkim vrletima i u ovom selu Međuljiću, kad tako tuli u Sarajvu? Naumpadne li mu ikad da je on sevep bio što se ja udadoh u ove vrleti, moj brate Velija? Ti i on. Niko treći."

Mlako se nasmija Velija. Hamid se ne nasmija nikako. Bi mu neugodno zbog ove ženine upadice. Sve to prekide Velija kazavši:

„E vala, Alija, ista si jezikara ko i sestra ti, Azema. Dobro si se ikako udala sa takijem jezikom, a dobro te ikako ovaj čoek taku jezikaru trpi. Hamide, hoćemo li u džamiju akšam klanjati pa da liježemo? Ja sam naumio kod vaske zanoćiti, a sjutra ranim jutrom u Trebinje hoditi."

„Velija, ja ti nijesam od džamije čoek nikad bio. Takav sam, kakav sam, a eto, i mati mi i žena, bule. Haj ti u džamiju, ja odoh dućan zatvoriti, a Alija nek nam večeru spremi."

„Taman tako", reče Alija pa skoči večeru da sprema, dok joj se kćerka oko dimija vrzmala i ko đoja pomagala. Odluta Alija u svojim mislima. Večeru mehanički nastavila spremati. Namah na gradnju kuće zaboravi, a poče ozbiljno bratovu ideju da razmatra.

Selidba u Sarajvo. E, to bi bila nadoknada za ovu petnaestogodišnju žrtvu. Kupiti se odavde, đe đeci do škole valja preko polja na jednu, pa na drugu stranu sahat hoda. Kupiti se odavde gdje Srbi samo što u kuće nijesu počeli uljegati. Kupiti se iz ovijeh krajeva u grad, među svoje, muslimane i Bošnjake. Nije se Hakija snašo pa kako će moj Hamid nakav, nikakav? Kad se nije beg Ljubović obiko, kako će moj Hamid? Ne znam! Nije me ni briga kako će se Hamid snaći. Ja sam tu da se snalazimo, i za se, i za njega, i za đecu. Gore ne može biti već je ođe, da je hiljadu muka više. Ideja je narastala i punila joj usahla prsa. Sada joj valja danima i danima pritiskati plašljivog i neambicioznog Hamida ne bi li ga prelomila i na selidbu nagovorila.

Veliki kukuruzni hljeb je ispekla. Debelo i bogato nareza ovčije i jareće stelje. Nalomi nemilice sira iz mijeha. U najveću ćiniju kisela mlijeka nali i povrh svega cicvaru napravi. Sve u bratovu čast. U sebi je ponavljala, pomalo i pjevušila: „Nejma brata, dok ga ne rodi majka."

Rano su legli. Dugo nisu zaspali. Velija je pokušavao odagnati narastajuću bol u prsima. Savjest ga je mučila gdje mu sestra živi i gdje će sigurno za rana u zemlju leći. Malo se tješio nadom da bi, ipak, mogo zeta Hamida nagovoriti da seli u Sarajvo. Nikako nije mogao zamisliti ovog gorštaka u gradu. Šta bi mogao raditi ovaj nepismeni seljak u onom hladnom i nepristupačnom gradu? Ništa. A, šta zna raditi Hamid? Sve seoske poslove. I lov. I šta još? Bogomi, ništa. Trgovinom se ođe u selu baviti nije isto ko u Sarajvu. Jest da tek zalazi u neke sredovječne godine, ali isto tako podobro je okasnio za mijenjanja i učenja novijeh rabota. Poštenjačina kakva jest, nejma nikakve šanse za započinjanje novog života. A, Alija? Kako bi se ona snalazila u gradu? Bolje od Hamida, to je sigurno, no Aliju pritisla đeca. Eno, sve četvero joj se o pas kači. Jedno drugom do uha. A, đeca? Kako đecu ostaviti ođe u ovim vrletima? Ešref, najstariji, izrasta u kršnog momčića. Pametan je. Bliska mu trgovina. Dobro uči, sav se bacio na Kurtoviće. Aziz, materin sin, od glave, do pete. Nekako je romantična duša. Vidi se da je bio nanin ljubimac. Dobar je đak. Pola Kur'ana zna napamet. Nana i mati ga naučili. A opet, ne htje sa mnom u džamiju poći. Veli: „Neka, daidža, odoh ja krave u štalu poćerati." Adem? On je još mali. Dvije godine, ili malo jače. Dosti se

fizički razlikuje od braće. Nekako je niži, nježniji. Ali mudar. Nije jošte riječi izustio, a njegovi vršnjaci uveliko trabunjaju. Zato, kupi i upija svaku izgovorenu od starijih i kao da već sada u svojoj glavi mudruje. Za svoj groš. Đenka, žensko, tek prohodalo, ama prava Kurtovićka. Po hiljaditi put Veliji je pod teškim ćilimom navučenim i na glavu, prostrujalo pitanje šta da se radi? Ovdje života nejma.

Hamid je pod jorganom pokušavao umiriti disanje i ubijediti ženu da spava tvrdim snom. A, odavno ne spava tvrdim snom. Upravo suprotno. San mu post, ko u vuka. Više polusan. Na svaki vanjski zvuk lahko se budi. Pokušava ga pravilno objasniti.

Ono lupaju vrata. Od pojate. Ešref nije dobro pritego rezu. Dobro je, nijesu komiti. Ono vjetar šumi kroz hrastovu krošnju, samo je pojak, pa se čini ko da ovce iz tora same izlaze. Nije, nije vjetar, jesu li, nijesu li, komite? Vjetar je. Kerovi bi zalajali na komite. Ovce bi se čule u blejanju. Između osluškivanja vanjskih šumova i osluškivanja ženinog disanja, a u nadi da ona spava i da noćas neće vlasi udariti i krasti stoku, Hamid poče razmišljati o Sarajvu.

Dodijalo uzalud od zore do mraka raditi ođe u Međuljićima. Sva nafaka, dan i hrana. Dućan treba bataliti. Robe i robe izdavah na teku, a evo, niko duga ne vraća. Nejma narod okle vratiti. Sve gora i gora vremena. Para niđe. Nakupilo se duga, kod Avdića, a oni došli u dućan pa nude komad zemlje. Šta će mi zemlja? I moja leži neobrađena. Muhovići nakupili dug od pola godine pa nude dio šume u Bjelašnici. Šta će mi šuma kad je Srbi sjeku nemilice. Riječi im ne smiješ prozboriti. Pare niđe, a bez para ne može se dućan voditi. Kad se rasproda što je ostalo, bolje kazati kad je već tako, kad se razdijeli, još ono malo robe u dućanu, zatvaram ga i fertik, što reko Švabo. A šta onda, Allahu dragi?

Pitanje na koje Hamid nije nalazio odgovora. Sarajvo, odnekud zašumi u Hamidovoj glavi. Ko opasni vjetar sa Čemerna ponovo zašumi, Sarajvo. Šta ću tamo? Kuću tamo, Allahu dragi? Grad je to. Hiljade duša, vičnijeh svim marifetlucima. Jest da je Sarajvo muslimanski grad, jest da se vlast pita i brani pošten svijet od lopova i tata, ama kako ću se snaći? Velija priča, nije Hercegovac dobrodošo u taj grad, makar bio i mumin. Paru Sarajvo pika. Nekakav svoj nam ima. Sarajvo ima svoje posebne aršine. Kantarom robu mjere, a krajcerom određuju poštovanje. Sablja, puška, hrabrost i poštenje u Sarajvu se ne poštuje ko ođe, u Hercegovini. Odem li u Sarajvo lova mi nema. Ima šume, ima planina okolo, ama lov je mahnitluk i uludo trošenje vremena za Sarajlije. A ja, bez lova ne mogu. Mogu bez hrane, mogu i bez vode, ama, bez lova ne mogu. Da ustanem i jednu da savijem, pitao se Hamid, razbuđen ko da je ojutrilo. Jok, probudiću ženu, a onda, eto ti stotinu pitanja, a ja nejmam ni jednog odgovora. Fala Bogu, pa me malo popustila i ne upire kuća da se pravi.

Alija je duboko i mirno disala. Odavno se naučila tom dubokom disanju, dok budna pod jorganom duma. Kako mi je ono svekrva kazivala? Alija, ne traži dobra u ovijem krajevima, jer dobra je ođe malo. Premalo. Traži dobro, ženo, tako da od dva-tri zla najmanje izabereš i neka ti je to životni put. Čoeku ne idi uz dlaku, već niz dlaku.

Kad god si u besjedi sa njim, ti svoj poso. Ne očekuj od čoeka kakve velike rabote. Tanovići su to. Naučili od prošlosti živjeti. Naučili vlast biti. Kapetanske plaće više nejma. Ostalo samo prezime. Vlast ođe više nije kod Tanovića. Ođe ti je vlast nestala. Na lopove se prenijela. Kome je obraz crnji, taj je veća vlast. Sarajvo je spas. Kako god pomisli na Sarajvo nekako joj se džigere okrenu, pa joj haman ružno dođe. Sve do povraćanja. Nikako nije mogla zamisliti taj grad. Poušavala je zamisliti nekakvu varoš, tri puta veću od Blagaja, sa puno džamija i dućana, ali osjećala je da ne misli dobro i da nije tako Sarajvo. Nekako je drukčije, opasnije, lukavije, nepristupačnije. Zamišljala je Sarajlije nekake drugačije po liku i izgledu i od nje i njene djece, i njena čoeka. Toliko drugačije, da ha si na sokaku svi vide da si došljo, i go i bos, baš ko što u Međuljićima svi raspoznaju seljaka Srbina od seljaka muslimana. Skoro pa isto obučeni, skoro pa isti stasom i izgledom, ama opet nekako drugačiji. Odmah ih razlikuješ. Seljak Srbin, opreznije se kreće, nesigurno gazi, a očima leti sa jedne na drugu stvar. Svega željan i sve mu za oči zapada. Sijeva iz očiju zavist, kad gleda u dobru bašču, otvara oči ko da će mu ispasti kad vidi dobra bika ili rasna konja. Tupo gleda kad ga odbiješ za zajam. Vrti glavom lijevo-desno u dućanu a polahko mjerka robu. Uzme srp ili kosu, pa je liže po ljutom čeliku i kucka njome od pod, zvuk da joj čuje, a vidi mu se u očima strah da će biti prevaren po hiljaditi put od ovijeh trgovaca, Turčina. Alija je sebe i Hamida zamišljala u sličnim situacijama u tom Sarajvu. Izgubljeni, poniženi, zbunjeni, siromašni.

A, đeca? Đeci će biti bolje. Osjećala je to. Narast će. Napatit će se, no kad-tad, postaće Sarajlije. Ako moram birati od dva zla, izabrat ću manje, a to je Sarajvo. Kurtovićka narav na ovu odluku stavi tačku. Alija je znala da je samo pitanje vremena kad će seliti u to Sarajvo. Nije Sarajvo dženet, nedo Bog, ali nije ni džehenem, nedo Bog, bile su zadnje Alijine misli prije zore i prije prvog sna.

Đeca su prva pospala. Ešref je pred san razmišljao hoće li mu daidža Velija ko i uvijek pred polazak dati pet-šest forinti za koje može kupiti u Gacku u spiceraju bombona. Aziz je pred san maštao kako će mu daidža dati da malo u ruci pridrži onaj pištolj što mu malo viri za pasom. Adem i Đenka prvi su zaspali napokon siti, fala na obilnoj večeri koju mati spremi zarad obraza i velike sestrinske ljubavi daidži Veliji.

Babo, neobično rano dođe iz dućana. Obično dolazi pred akšam. Ili još kasnije, ako kakva mušterija zanovijeta da se čakšire skrate, ili suze. Babo je uvijek šutljiv. Pod nekakim brigama. Nije ih dijelio ni sa ženom, ni sa nama, djecom. Kad babo izbije iz dućana, moje je bilo leđen i ibrik da iznesem na avliju i da mu pospem. Abdest da uzme, naklanja podne i da klanja ikindiju. Onda bi babo sjeo na sofu u avliji, a moja maćeha, njegova druga žena, bi mu iznijela ručak. Za ljetnjih dana, kao što je ovaj, jelo se spremalo u mutvaku, a jelo se na avliji. U kući se nije ložilo. Da moleraj ne pocrni, a sve su sobe bile zamračene i zastrte, da se ne uvlači ljetnja žega u kuću.

Tri su mi godine. Zovem se Halima. Imam sestru Refiju. Nemamo matere. Ne pamtimo je. Kada je mati rodila Refiju, dobro se napatila i nakon šest mjeseci ležanja na postelji od teška poroda umrije tiho u snu, kako je i živjela. Ko kakva sjena izmače iz ove velike kuće. Ostavi mene, sestru Refiju i baba Mehmeda, same i nemoćne. Bez ženska je bosanski čoek nemoćan i kad je sam, a kamoli kad ima dvoje djece. Ovako malehne. Babo nije puno čeko iza materine smrti da se opet oženi. Nije se imalo kad, a ni šta čekati. U Sarajevu se nema šta čekati kad ti žena umre mlada. Ko što ima običaj za sve, tako ima običaj i za ovakve prilike, odnosno neprilike. A, običaj je ukopati ženu i četrdeset dana odtugovati, pa drugu ženu sebi tražiti, a djeci maćehu. Sav je običaj upregnut u želju da se svakodnevnica što prije uspostavi. Za ženu je svakodnevnica spremanje kuće do bolesne čistoće, spremanje jela i čuvanje djece. Za čoeka je svakodnevnica dućan, džamija i kuća, od akšama do sabaha. Teško je u toj svakodnevnici razlikovati dan od dana. Ovaj bi skroz drugačiji. Babo za vida došo kući. Šutljiv, ko što je uvijek bio. Maćeha iznese tarhanu i komad samuna. Nečujno je servirala i nečujno se povukla u mutvak. Sama činjenica da je Mehmed došo iz dućana ranije, govorila joj je da je bolje izmaknuti se već se vrtjeti oko sinije ovom poters čovjeku dok jede. Poslije može naići. Ako je zovne ili šta zaišće. Odsutno Mehmed pojede čorbu. Još odsutnije dočeka da mu žena servira glavno jelo. Jerišćev pilav, janjetinu i mladu salatu. Polahko je sam jeo ne dižući pogleda od sinije i jela. Kad bi pri kraju, žena mu prinese hošaf, zerde. Mehmed tiho prozbori, ne gledajući u ženu:

„Dedera, sjedi."

Nekakva ledena zebnja ohladi potiljak Havahanmi, drugoj ženi Mehmeda Dizdara. Sarajevski terzija, Mehmed Dizdar, osta rano udovac i eto, uze nju za drugu ženu. Nju, Havu Bravo, udovicu Šaćirage Bravo, sa djetetom od dvije godine. Munjevito je u mislima pretraživala protekla dva-tri dana i preispitivala se je li štogod pogriješila.

Djecu pazi i urednom drži. Ne razlikuje, svoju Đemilu, od njegove djece, a svoje pastorčadi, Halime i Refije. Kuća je sva urađena i zastrta. Vallahi, billahi, mirom miriše. Evo, jutros sve je pendžere otvorila, promahu napravila, pa anduz zapalila da ubije mem u kući. Bašča i avlija su cakum pakum. Ama, opet nekakav joj strah ne da mira pa sve misli što joj reče da sjede, kad nije sjela pored njega ima bar mjesec dana. Zadnji put posadi je do sebe i obrati joj se prije mjesec dana kad ono kratko naredi:

„Od danaske ima da se u mutvaku kuha, da se prestane u kući ložiti, jer je okopnilo."

„Ubiše prestolonasljednika", gotovo šapatom reče Mehmed.

„Koga", zaučinu Havahanma.

„Prestolonasljednika Ferdinanda. I ženu mu, Sofiju."

„Fala Bogu kad nisu kralja ubili", reče Havahanma pa još doda:

„A, ko ga, i đe ga ubi?"

Duboko i bolno uzdahnu Mehmed, pa nastavi: „Ubiše ga naki odrpanci, Srbi, nakav Gavrilo, a ubiše ga kod Latinske ćuprije."

Nije više ništa prozborio. A, i što će? Šta ona zna, i šta nju briga, što ubiše prestolonasljednika! A, tako rado bi nastavio da joj priča kako je njega, zadnjeg sarajevskog esnafliju, stid i sramota što ubiše prestolonasljednika nekakvi golaći, proleteri, došlje u ovaj grad iz nekih vrleti gdje ni vukovi neće legla da savijaju. Kakav je to grad, i kakav je to narod, pa ubija gosta, ubija vlast? Bruka i sramota. Kome sada kazati i kako objasniti da se u ovu varoš, mirnu i tihu, dovuklo svega i svačega u zadnjih deset godina. Nikakav adet gradski te došlje ne poštuju. Ta seljačka gamad, asli ne znaju za adet gosta, ne poštuju vlast, a samo im sila nije strana. Mir, rad, tiha svakodnevnica, ko da joj kopa oči, pa samo traži kavge i belaja. A, kad kavgu, belaj i anarhiju zametne, onda se najbolje snalazi. Tuđe grabi, od nerada živi. A kad zavlada mir, red i disciplina do malo se sćuni, vrpolji, a onda se opet uzjoguni i kaka bilo belaja traži.

Nije nikad Mehmed, ko ni ostale Sarajlije prežalio odlazak Turske iz ovih krajeva. Ali naučen na poštivanje pisanih i nepisanih zakona i pravila, jedva je dočekao zavođenje reda i discipline od nove, austrougarske vlasti. Jest da je materijalno, muslimanski živalj najviše izgubio dolaskom Švabe, ali što jest jest, zaveo je Švabo red i disciplinu. Hapse lopove, zatvaraju probisvijete, pa halal im bilo što otimaju od bogatih muslimana i zarađeno i djedovinu. Prave pruge, prave ceste, fabrike, pilane, ciglane, kuće i dvorove, pa eto, nek je i na begovskoj zemlji, nije greda, kad ovako živnuše i čaršiju i Sarajevo i Bosnu. Nije krstu vjerovati, po hiljadu puta je Mehmed sam sebi reko, ali što jest jest odavno se nije bolje živilo. I to se mora priznati. A, šta će sada biti? Bog zna. Carska se krv prolila, a to ne može na hair izaći. Da bar ne bi belaj u Sarajevu. Sve bi nekako bilo lakše.

I ko je taj, Gavrilo, i okle se taj dovuče u Sarajvo, dragi Allahu? Kažu đak. Vlast ga školuje, da što lakše do hljeba dođe, a on udario na prestolonasljednika. Malo mačku goveđija glava. Ima, ima i Srbija svoje prste umiješane u ovu bruku i sramotu. Nije taj goljo sam u svojoj glavi smislio atentat. Balo jedan balavi, iz Grahova dalekog. Ko će sada dunjaluku i vilajetu objasniti da nije Gavrilo Bosna. Da taj došljo, nije ni pet godina Sarajlija i da Sarajlije štuju i poštuju novu vlast, da uredno trpe poreze i namete, a sve zarad mira i selameta. E, kako bih se rado ispričo sa ovom novom ženom. Ali kako? Kako, kad se ni u šta ne razumije i kad je sva naka isprepadana i štrašljiva? Nije mi ni prva bila ništa ni pametnija ni obrazovanija. Jest da je bila mlađa, ljepša i jest da sam je, nako, iz srca volio, ko žensko, i ko ženu ali slabo se i sa njom o čemu imalo progovoriti. Havu sam oženio da djeca imaju mater, ili bar maćehu. Da kuća ima tri stuba, kako u Kur'anu piše, ali da je ko žensko volim, to nikako ne mogu niti zamisliti. Odatle ova nekakva, nevidljiva brana, nekakav bent, između nas dvoje, pa kad u danu prozborimo dvije i to je previše. Polahko ustade i prozbori:

„Odoh u džamiju, klanjat jaciju."

Rijetko je Mehmed u mahalsku džamiju išao na namaz, sem za ramazana teraviju klanjati. Džumu-namaz petkom je klanjo u čaršijskoj džamiji ko i ostale čaršijske zanačije. Sišo je do Teguša-džamije, u dno sokaka, samo da čuje šta drugi ljudi pričaju o atentatu.

Nije više ništa prozborio. A, i što će? Šta ona zna, i šta nju briga, što ubiše prestolonasljednika! A, tako rado bi nastavio da joj priča kako je njega, zadnjeg sarajevskog esnafliju, stid i sramota što ubiše prestolonasljednika nekakvi golaći, proleteri, došlje u ovaj grad iz nekih vrleti gdje ni vukovi neće legla da savijaju. Kakav je to grad, i kakav je to narod, pa ubija gosta, ubija vlast? Bruka i sramota. Kome sada kazati i kako objasniti da se u ovu varoš, mirnu i tihu, dovuklo svega i svačega u zadnjih deset godina. Nikakav adet gradski te došlje ne poštuju. Ta seljačka gamad, asli ne znaju za adet gosta, ne poštuju vlast, a samo im sila nije strana. Mir, rad, tiha svakodnevnica, ko da joj kopa oči, pa samo traži kavge i belaja. A, kad kavgu, belaj i anarhiju zametne, onda se najbolje snalazi. Tuđe grabi, od nerada živi. A kad zavlada mir, red i disciplina do malo se sćuni, vrpolji, a onda se opet uzjoguni i kaka bilo belaja traži.

Nije nikad Mehmed, ko ni ostale Sarajlije prežalio odlazak Turske iz ovih krajeva. Ali naučen na poštivanje pisanih i nepisanih zakona i pravila, jedva je dočekao zavođenje reda i discipline od nove, austrougarske vlasti. Jest da je materijalno, muslimanski živalj najviše izgubio dolaskom Švabe, ali što jest jest, zaveo je Švabo red i disciplinu. Hapse lopove, zatvaraju probisvijete, pa halal im bilo što otimaju od bogatih muslimana i zarađeno i djedovinu. Prave pruge, prave ceste, fabrike, pilane, ciglane, kuće i dvorove, pa eto, nek je i na begovskoj zemlji, nije greda, kad ovako živnuše i čaršiju i Sarajevo i Bosnu. Nije krstu vjerovati, po hiljadu puta je Mehmed sam sebi reko, ali što jest jest odavno se nije bolje živilo. I to se mora priznati. A, šta će sada biti? Bog zna. Carska se krv prolila, a to ne može na hair izaći. Da bar ne bi belaj u Sarajevu. Sve bi nekako bilo lakše.

I ko je taj, Gavrilo, i okle se taj dovuče u Sarajvo, dragi Allahu? Kažu đak. Vlast ga školuje, da što lakše do hljeba dođe, a on udario na prestolonasljednika. Malo mačku goveđija glava. Ima, ima i Srbija svoje prste umiješane u ovu bruku i sramotu. Nije taj goljo sam u svojoj glavi smislio atentat. Balo jedan balavi, iz Grahova dalekog. Ko će sada dunjaluku i vilajetu objasniti da nije Gavrilo Bosna. Da taj došljo, nije ni pet godina Sarajlija i da Sarajlije štuju i poštuju novu vlast, da uredno trpe poreze i namete, a sve zarad mira i selameta. E, kako bih se rado ispričo sa ovom novom ženom. Ali kako? Kako, kad se ni u šta ne razumije i kad je sva naka isprepadana i strašljiva? Nije mi ni prva bila ništa ni pametnija ni obrazovanija. Jest da je bila mlađa, ljepša i jest da sam je, nako, iz srca volio, ko žensko, i ko ženu ali slabo se i sa njom o čemu imalo progovoriti. Havu sam oženio da djeca imaju mater, ili bar maćehu. Da kuća ima tri stuba, kako u Kur'anu piše, ali da je ko žensko volim, to nikako ne mogu niti zamisliti. Odatle ova nekakva, nevidljiva brana, nekakav bent, između nas dvoje, pa kad u danu prozborimo dvije i to je previše. Polahko ustade i prozbori:

„Odoh u džamiju, klanjat jaciju."

Rijetko je Mehmed u mahalsku džamiju išao na namaz, sem za ramazana teraviju klanjati. Džumu-namaz petkom je klanjo u čaršijskoj džamiji ko i ostale čaršijske zanačije. Sišo je do Teguša-džamije, u dno sokaka, samo da čuje šta drugi ljudi pričaju o atentatu.

Na stočnoj pijaci, u Gacku, Hamid među zadnjima sazna za atentat u Sarajevu. Ušima svojim nije mogo vjerovati.

„Ama, šta mi govoriš, domaćine Gojko? Ubili prestolonasljednika, i to, usred Sarajva. Ama, ko ti to reče, pobratime Gojko, i kad to bi?"

„Ama, đe ti živiš, moj Hamide", smijuljio se novopečeni trgovac stokom, sa Zelengore, Gojko Supić. Grdosija od čovjeka. Lahak na teškoj riječi, a kažu i na nožu. Zakratko je zaimo švercom i trgovinom silne pare. Uglavnom su svi seljaci, iz okolnijeh sela, prodavali višak stoke Gojku Supiću, a on je dalje, za duple pare, prodavao tu istu stoku u Foči, Višegradu, Goraždu, Trebinju i Mostaru. Ama, Gojko je znao sve žandare i firnanse i lako se drumovima kreto. A, znali su i njega svi žandari i firnansi. Znali su da je s njim bolje lijepo i po njegovom, jer ako mu se suprotstaviš, dugo pamti, mučki vraća, nožem i puškom. Iz zasjede, iz mraka, kad se najmanje nadaš.

„Moj Hamide, u Bosni ti ima tajna organizacija, što se zove Mlada Bosna. Zovu se i Crna ruka. Ima tu, među tijem momcima i pokoji Turčin, i katolik, ali najviše je Srba. Oni ti hoće ujediniti Srbiju, Crnu Goru i Bosnu u jednu jaku, veliku državu, pa da nam niko, ništa ne može. E, ovaj Ferdinand, što ga ubi Gavrilo Princip ruka mu se pozlatila, nije dao da se ujedinimo, već došo u Bosnu da prijeti i priča kome se ne sviđa monarhija, nek se kupi preko Drine. E, nek sade, nako mrtav, zna taj Ferdinand:

„Nije Srbin ko Turčin, pa da se kupi preko Drine kad mu on kaže i da ide put Stambola grada na kara deniz. Jok, moj Hamide, ovo je naše, naša đedovina, pa kad smo predeverali pet stotina godina turskog zuluma, predeveraćemo i Švabu još koju godinu, a uz pomoć časnog krsta ondak napraviti kraljevinu Srbiju od Skoplja preko Podgorice i Sarajeva, do Sinja i Bihaća. A onda, nek nas ko dirne kukala mu majka bila. Viđećeš, Hamide, kakva će to država biti."

„A, viđe li ti, gazda Gojko, one sile i armade i onijeh topova u Švabe kad ono bijasmo u Bileći? Ko će ono, i čime će se ono da pobijedi i očera?"

„Ama, Hamide, makse sa brigama, ima i Srbija topova. A ima bogme i Rusija pa bićemo se, bar to umijemo. Je l' tako? Nejma Švabo junaka u se, a đe nema junaka, nejma ni pobjeda, moj Hamide. Već, viđu nešta, vremena su taka da treba malo sa trgovinom stati, da se vidi šta će biti. Kupit ću ti ove dvije krave za Joksima u Trebinje, a ostalo vrni u Međuljiće pa se vidimo s jeseni."

Slab je pazar Hamid napravio, ama nije ga ni briga. Veća mu briga besjeda Gojkova i nekakva sigurnost što bije iz njega. Ko da je već zavlado Gatačkim srezom. Kuku, ako njemu, i vakima vlast zapadne šaka, mislio je Hamid. Neće nam se pisat dobro.Valja sve ostaviti i kupit se u Sarajvo. Ođe života više nejma.

Nije Hamid trebo ponovo u Gacko ići da sazna da je Austrija rat Srbiji objavila. Puče glasina po gatačkim selima ko munja nebeska. Do kasno u noć, iz srpskijeh sela čula se pjesma uz opasno zavijanje gusala. Potiho da jedva sam sebe čuje, i Hamid je znao zapjevati, bez gusala, onako sam sebi na uho:

„Braćo muslimani, ne pospijte i ne pokorite se, noćas će nam vlasi udariti. Čuvaj, beže, Stoca grada, a ni Počitelja ne ostavljaj sama."

S tugom se nasmijao sam sebi i ovoj staroj narodnoj pjesmi koja veliča Smail-agu Čengića i davna prošla vremena Otomanskog carstva.

Najmirniji dio Velijine kuće, u Bitmiru, bila je veranda nad ulazom u kuću. Izgrađena je od drveta po ugledu na austrijsku gradnju i skladno je prislonjena uz postojeću kuću. Na sve tri strane verande bili su otvoreni prozori. Okolne platane činile su moćan hlad u zadnjem dvorištu i na ovoj verandi. Godinama je Velija na ovoj verandi nalazio kućni mir i spokoj tako potreban nakon napornog dana i trgovine, gdje se za čas dobijalo ali i gubilo. U procentima malo, ali u parama puno. Dobro se snalazio i imetak je uvećao do granica kada običnog čovjeka hvata strah od prevelika bogatstva. Ako sutra uspijem kupiti vagon šećera, kako mi je Fridrih obećao, sačekat ću mjesec i onda početi sa prodajom. Jahijel će uzeti pola, ali Jahijel zna veleprodajne cijene bolje od mene. Ostalo ću ponuditi Papi. Njegova tvornica rahat-lokuma troši mjesečno bar deset tona šećera. Koliko meni ostaje. Čekaj u grubo. Sklapajući i raskidajući poslove u glavi, Velija je odsutno posmatrao desetine lastavica u letu oko njegove verande. Ima već dugo, napravile gnijezda na doprozornicima njegove vile i toliko se raskotile da su u grupnom letu na momente činile pravi mali tamni oblak nad dvorištem. Velikom brzinom lastavice su se zalijetale put prozora kuće, a onda, tik pred prozorom naglo zaokretale dižući se uvis. Spretno su jedna drugu, u letu, izbjegavale iako se posmatraču činilo da će se istom sudariti. U tom vratolomnom letu spretno su, kao usput, lovile mušice i male leptirove, tako da nesretne larve nisu bile ni svjesne momenta kad ih ove prekrasne ptice zgrabe malim kljunom i progutaju.

Ove laste su ko i ljudi, razmišljao je Velija. Ovako i ljudski rod, leta lijevo-desno, gore-dolje, zalijetajući se prema preprekama koje čine životnu opasnost, a onda ih nekako izbjegnu u zadnji čas. Eto, isto tako, ljudi u svom bezglavom letanju, vješto izbjegavaju jedan drugog samo što se kod ljudi desi da se sudare ili glavom o glavu, ili nevidljivo, interesima, kada obično jedan gubi, a drugi dobija. I čovjek u tom letanju, baš ko ove laste, nekako u hodu, dobija ili gubi. Samo što se čovjek oslanja na razum i pamet, a ove vješte letačice na instinkt koji je mnogo sigurniji od razuma, ako je doveden do savršenstva. A kod lasta je očito instinkt savršen. Čitam, u nekakvim botaničkim knjigama, kako laste, nepogrešivo istom maršutom sele s jeseni u toplije krajeve i kako se s proljeća vraćaju u ove bosanske vrleti.

A, kako bi se laste pripremale za teška vremena, pitao se Velija i mislima skrenuo na novu misao, koja je ovih dana zaokupirala Sarajevo i sve njegove poslovne prijatelje. Kako se pripremiti za skora vremena... Rat je pred kućnim pragom. U ratu se ratuje, pobjeđuje, ali i gine. U ratu se i gladuje i boluje, i strahuje i gubi, ali i dobija. U ratu čovjek može za heftu izgubiti sve što je za života gradio, pa i više, može i babovinu i djedovinu izgubiti. Kako sačuvati imanje? Kako sačuvati pare? Hiljade

pitanja, a nijedan odgovor. Živu glavu sačuvati. Tako je! Samo živu glavu sačuvati. To je najvažnije. Svoju, svoje djece i ženinu živu glavu sačuvati. Ostalo, kako došlo, neka i ide. Poučen od starijih i pametnijih, koji znaju šta je rat, Velija je i sam ovdje na spratu u spavaćoj sobi izidao zid metar od postojećeg. Mala vrata iza ormara bila su jedini prilaz ovom tajnom skloništu. A u sklonište je spremio deset kanti zejtina, deset vreća graha, deset paketa riže, pedeset flaša gasa, osam vreća brašna, soli, konzerve mlijeka u prahu, vojničke konzerve mesnih obroka i lijekova, zavoja, ćebadi i očev pištolj iz kojeg nije nikad pucao. Dosta za pola godine, vagao je Velija. Da ničega u čaršiji ne bude za kupiti, ogladniti nećemo. Možda je malo? Možda rat potraje duže? Ama, kaki duže. Švabo će Srbiju pregaziti za dva mjeseca. A, i neka će. E, vala su udarili na deset puta jačeg. Nešta bi im bilo da nisu do rata doveli. Ipak, malo je brašna. Soli i brašna nikad dosta. A opet, ako ove zalihe zađu u zimu, sve će propasti, od vlage i buđi. Neka propadne. Ja ću spremiti još stotinjak kila brašna i desetak kila soli. I zejtina. Neka propadne. Bolje da propadne već da od gladi crkavamo. Kolko ono reče Sabit da je navuko? Kolko god je reko, laže. Sigurno je navuko duplo više. Neće istinu da kaže. Jes, Bogomi, malo je. Kolko sutra ću sve poduplati. Neka ima. Ne jede hljeba. Veliji su misli izborale čelo i otežale dah. Nikad nije volio nepoznata i nepredvidiva vremena. Rat i ratna vremena su za Veliju bila samo pojam. Logicirao je šta i kako može u ratna vremena da se događa, ali je osjećao da ni približno nije u stanju pravilno i dobro da se organizira. Od njega stariji ljudi, njegovi prijatelji, uporno su mu objašnjavali:

„Velija, za rat se niko, nikad, nije tako dobro pripremio i snabdio da ga rat mimoiđe. Jok, moj Velija. Koliko god se ti organizirao i pripremio, samo ćeš ratne strahote da ublažiš. Prvi udar da otkloniš. Ali, ako ovaj rat potraje, đaba ti sve zalihe, već čuvaj živu glavu, Velija, sebi i familiji. Živa glava će ostale muke nekako predeverati."

Šta li je sa burazerima? razmišljao je Velija. Husnija se ne javlja mjesecima. On je vojnik, a nema ni familije. Valjda će se snaći.Valjda neće prvi glavu poturati. Ovo je rat Austrougarske i Srbije. Šta on ima sa ovim ratom? Bogomi ima, čim je u Srpskoj vojsci. Vrela krv u Husnije šiklja venama. Brža mu je od pameti. Da Bog dadne Husniji pameti pa da živu glavu učuva.

A, Šukrija? Za njeg mi je manja briga. Jes da je nešta sa školanjem otego, ali je barem u Beču. Tamo neće metak opaliti pa da rat traje deset godina. Ođe, ođe će se koplja lomiti ko što su se uvijek lomila. U Beču, Beogradu, Moskvi i Budimu politika se tabiri, ratni plijen dijeli.

I Šukrija je urijedio sa pismima. Eto, nejma od njeg glasa, dobar mjesec. U pismu piše da druguje sa tim nekakvim Nikolom Pašićem. Bogomi pola pisma o tom Nikoli. A, ne pita kako mu je brat, kako mu je bratična i snaha. Jok, on razvezo o tom Pašiću ko da mu je baba zamijenio.

U poslednjih nekoliko mjeseci Velija je u čaršiji svaku priliku koristio da na sjedeljkama sa prijateljima, onako ovlaš i usput, spomene kako ima mlađeg brata koji je u Beču na školanju. Efekta radi, znao je malo i pridodati kako je najbolji đak u svojoj

generaciji, i kako ga pola uleme u Beču poznaje i kako mu piše da se druži samo sa važnim i viđenim ljudima.

Blago tebi, kad taka brata imaš. Govorili su prijatelji Velijini, katolici i jevreji. Ko bi reko, mumin pa u Beču? Blago tebi, govorili su prijatelji Velijini, muslimani, a prijatelji Srbi samo su skupljali vjeđe i neodređeno komentirali, lijepo, lijepo. Spominjao je Velija i starijeg brata Husniju, ali samo kad je u društvu sa Srbima. Naširoko i na dugačko je objašnjavao kako je kralj Petar, baš zbog njegova brata Husnije, predlago zakon da i muslimani u srpskoj vojsci mogu imati kapetanski čin. Ali, eto, Skupština odbila, pa Husnija samo kaplar. Opet su Velijini prijatelji sumnjičavo skupljali vjeđe i na ovu priču svoje dodavali. Lijepo lijepo, Velija. Kad se osami, kao sad, malo je Veliju bilo stid svoga konta. Kako god okrene, neka jednog tamo, a drugog amo. Može valjat nekad, ko zna kad i kako, što je Šukrija u Beču. A, može valjati i što je Husnija u Srbiji u tom Ubu, kasarni blizu Beograda. Braća mu se nakako opredijelila u ova teška vremena.

A, ja? Ja ću, ko i ostali muslimani, u Bosni i Sarajevu, ostati neutralan. Nevidljiv, ako bude trebalo. Ja sa ovim ratom nejmam ništa. Ovo nije moj rat i ovo nije rat u kojem treba od muslimana očekivati da se opredjeljuju. Moje je da sačuvam živu glavu, moje je da sačuvam živu glavu đeci i ženi. Ih da mogu kako ne micati sa ove verande, do kraja rata.

Poslije jacije, Mehaga onako postrance stade uz grupu komšija iz mahale. Bili su tu viđeniji i pametniji ljudi od njega, a Bogami i stariji, pa mudriji. Berberović Maho, pa Odobašić Izet, pa Sahačić - najbolji sahadžija na čaršiji, pa Zilđo. Potiho, i pod velikom brigom, komentirali su nastala vremena. Svi su nekako očekivali od hafiza Sokolovića upute. Šta i kako dalje, iako je Sokolović bio podobro mlađi od njih.

„Braćo, nejma nikakvog miješanja u politiku. Što se rata tiče, svi ste stariji i lahko će vam biti izbjeći mobilizaciju. Kod koga su velika čeljad, neka kod sebe primi ja l' sestriće, ja l' bratiće i odmah u Srez prijaviti se, ko hranilac. Tako se izbjegava mobilizacija. Kažu, neće dirati hranioce brojnih porodica, a neće pod pušku dizati starije od trides godina. Ko ima sinove prispjele za vojnu, odmah sa njima đe na selo. Neka ih kod seljaka u Varešu, Brezi, Semizovcu. Đe bilo, samo dalje od Sarajeva. Ako treba platiti, platite seljaku. Zlatom, mahmudijama, šorvanima, napoleonima. Ili komadom zemlje. Samo neka je kod muslimana. Srbima nije vjerovati, a ni Hrvatima."

U priču se nadoveza najstariji iz mahale, Hilmefendija Muftić. Stariji čovjek, radio ko ćato u Vakufu, a znalo se da je visoke škole učio u Kairu.

„Dobre moje komšije, dobro besjedi i dobre savjete daje hafiz Sokolović. Svaka mu je zlatna. Hele nejse, nije rat samo vojevanje. Rat je i pljačka, i otimanje i glad i bolest i zaraza i šta sve drugo ne ide uz rat. Kolko sutra napunite kuće hranom, lijekovima, ćumurom, drvima. Pare i zlato sakrijte i od sebe, a i od drugih. Opravite avlijske kapije, udarite dodatne mandale na vrata, a demire i mušepke na pendere.

Dolaze vremena kada neće biti avlijska vrata po vazdan otvorena već pod ključem. I avlijska i komšijska vrata. Ako su gdje giteri, gelenderi i mušepci popustili, naročito prema sokaku, opravite. Ružna vremena dolaze. Krašće se i otimati, iz oka, zapamtite šta vam velim. Upijao Mehmed svaku izgovorenu od ove komšijske uleme i već od sutra zajmio kupovati šta god mu pod ruku dođe. I što može i što ne može zatrebati." Najednom čaršijske cijene škočiše i do deset puta. Hrana, gas, skuplji od juče za osam forinti, a trgovac Hazim šapće: „Uzimaj, Mehaga, danas, sutra ti je opet sto posto skuplje.„ Kola hrane i robe doćero Mehaga pred kuću i evo u avliju istovara firaun Ibro. Sav se oznojio.

„Moj Mehaga, ti navuće ko mrav pred zimu", ronda Ibro, a Mehaga se pravda i njemu i sebi: „Ama, bolan ne bio, velika familija, a sve hudo, mlado, more pojest za troje. Ja to nako, ko malo veći fasung."

„Ama kakav fasung, moj Mehaga? Ja volko nisam navuko u kuću za čitav život", čudio se firaun Ibro. Bogato mu Mehaga plati podvoz robe do pred kuću i malo pridoda, pa mu nako, povjerljivo prišapnu na uho:

„Hajd sad za svojim poslom, i Allaha ti, ne telali po čaršiji za ovu nabavku, nikom. Haram ti bilo, ako progovoriš i jednu."

Čim Ibro zamače sa kolima niz sokak, Mehaga zapovijedi ženi:

„Dedera, nosi ovo na čardak i sve pod ključ, meni ključ da doneseš. Hava, je l' ti bila ovih dana sestra?"

„Jok vala, Mehaga, nisam je vidjela ima hefta."

„Dobro. Kad ovo izneseš na čardak, otiđi kod sestre u Pasju mahalu i porući joj da dođe na sijelo u petak veće. Ona je udovica sa dvoje djece. Malehna djeca, a ona nejma nikakvih primanja osim kirije za magazu na čaršiji.Teška vremena dolaze. Hoću da se nama preseli. Lakše će joj biti deverati kod naske, a i meni lakše pripomagati kad smo na jednom kazanu."

Sjurio se Mehaga u dućan, pregledo kako i šta radi kalfa, a onda naredio šegrtu Đaferu da sa tavana iskupi sve zalihe robe. „Uredno premjeri i popiši, pa u bale smotaj. Hoću robu nosit kući. Doće kola, pred dućan. U akšam. Ima sve da je do tih doba gotovo." Kad i ovu brigu smiri, zađe Mehaga po čaršiji i po dućanima kod jarana dug da naplaćuje, pozajmice da se vrate. Čudio se kako do jučer, dobrostojeći sad ga mole da još malo pričeka sa vraćanjem duga, a Bogami neki samo kazaše:

„Nejmam, Mehaga, da vratim. Stao poso. Ni sefte danas nisam napravio, pa ako možeš da pričekaš, pričekaj, a ako ne možeš, evo radnja, evo roba, nosi šta ti za oko zapadne."

„Neuzubillah, nije dotle došlo. Ima dana, vratit ćeš, ama pamti, jarane, da ja ne pamtim. Ja, eto, taka vremena došla i meni zapelo", pravdao se Mehmed. Umoran, više od briga, a manje od letanja kuća-čaršija, Mehaga se polako peo put kuće s prvim akšamom, polahko prebirući po glavi. „Rekoše li još šta Hilmefendija i Sokolija, a da ne uradih? Jok, Allaha mi. Sve učinih što kazaše." U Mehagu ušo nekakav strah do

u same kosti, pa sam sebi ponavlja, slabo sam se pripremio, jašta radi, slabo sam se pripremio za nepoznata, teška vremena.

Čudom se Hamid čudio, kad viđe pred dućanom tri konja svezana za halhal, a sa zobnicama na njušci. Strpljivo čekaju gazde. Kad uljegnu u radnju još se više začudi, otkud namah pet mušterija. Ibro ne može da stigne da ih posluži. Kad se do malo raziđoše mušterije i kad dođe vrijeme da se dućan zatvara, Ibro Hamidu poče referisati:

„Moj adžo Hamide, volko ne pazarismo za tri mjeseca, ko za ova tri četri dana. Nuto, radnja prazna.Valja nove zalihe nabavljati. Nestalo svega. Zejtin u dnu bureta, gasa ni trides litara, šećera, soli, brašna, evo sve na dnu hambara."

„Kaki smo sa parama, Ibro", upita Hamid, prelazeći pogledom po opustošenom dućanu. „U kasu ima tristopedeset forinti, i to ti je to."

„Kako tristopedeset, Bog te ne ubio? Pa, prodo si robe za najmanje hiljadu dvjesta, hiljadu trista forinti, moj Ibrahime, sinja kukavice."

„Jesam, adžo, ali najviše na poček. Evo, teka, i evo, u teku dužnika. Nijesam vala nikom dao počeka dužeg od dva mjeseca. Do tada će svi mal zaprodavati i namah dugove izmirivati, pa je l' tako."

„Ma jest tako, moj Ibro, ali čime ćemo novu robu nabavljati i plaćati? Pa znaš i sam da više ni daidža Velija ne daje robu na velko na poček. Svi traže pare, moj Ibro. Slabo ćemo šta nabavit."

„Hajde, ovo što je ostalo da izdijelimo i da fasung kući nosimo. Jest da je malo ostalo, ali nosi ti pola kući, a ja ću drugu polovicu nosit sebi i daj mi tih tristopedeset forinti da probam šta pazariti sjutra u Trebinju. Makar jednog konja robom da natovarim, ako bude sreće." Umračilo se kad su kapke na dućan metali i kad su krenuli put Međuljića. Opet se čula na mahove, kako vjetar donosi, ljuta pjesma iz srpskijeh sela, a uz jednoličnu pratnju nekoliko gusala.

„Čemu li se ona Vlašadija raduje i nada pa nolko zavija? Men se čini, niko se od njih ni drama ni sekira što dolaze ratna vremena."

„Baš tako", odgovori Ibro Hamidu, pa zaćuta, u sebi razmišljajući da li sada ili jutrom da priupita Hamida da mu dadne šta para.

Kad druga kola, u isti dan, zaokrenuše iza ćoška kuće i kad vidje na avlijskim vratima mladog Mehaginog šegrta, Hava poče mahinalno učiti ajet Subhaneke iz časnog Kur'ana.

„Otkud ti", zaučinu Hava, pa nastavi u sebi „neuzubillah-himine-šejtani-radžim..."

„Naredio Mehaga da ovu robu donesem u kuću i da tebi predam. On reče, ti znadeš šta je dalje radit. Evo, sve sam zapakovo u ovih osam bala pa kazuj, gdje da istovarim?"

„Nosi u ganjak", kaza Hava, držeći ruku na ustima i ibreteći se.

„Šta će roba iz dućana u kući? Nikad u kuću konca Mehaga nije iz dućana donio. A, vidi sad.“ Opet nastavi „...bismillahirrahmanirrahim.“ Pa i ono, čuj Mehaga zove njenu sestru u svoju kuću. To joj nikako ne ide na dobro. Nije da nije Mehaga pomago njenu sestru, udovicu, uz ramazan i dva Bajrama vitre davajući, ali da je zove u kuću, da žive zajedno, e da je sad damla udari običnije bi joj bilo već da joj sestra preseli pod ovaj krov. Mora da mu moja hrana ne paše, ili konta, djecu slabo pazim. Nejma druge, već je tako, a dragi Allah zna da jemeke pravim kako najbolje umijem i znam. Halimu i Refiju pazim baš ko da su moje. Ono, jest da numijem, a nekako i ne mogu da ih prigrlim, u naramak uzmem, poljubim i pomilujem, ali da ih pazim, to dragi Allah vidi. Eto, kad bolje promislim, vala ni svoje ne milujem i ne nosam već se sva zabavila oko hrane i oko ove kuće. A, kako ću pomilovat, i svoju i njegovu, kad ni mene mati nije od kad pamtim u krilo uzela i pomilovala. Od kako sam progamizala, za metlu, lug, siniju i oklagiju znam. Tako ti je u našim kućama sa ženskom djecom. Jesi li prohodala, de pomozi, uradi ovo, poleti, uradi ono. Ako te mati, brat, otac ili bilo ko dugi vidi da si sahat stala ili ne daj Bože sjela, odmah ti prilijepe, ja lijenčine, nikad od tebe domaćice, nikad se udat nećeš, očeraćet će te čoek treći dan. Da se bogdom nikad i ne udadoh. Prvog čoeka mi izabraše, trides godina od mene stariji. Ne znam ni kako mi ono dijete napravi, a već oboli i preseli. Pa, i Mehaga. Jest da nije puno od mene stariji, samo deset godina, ali eto ne pamtim legosmo li u isti dušek za ove tri godine više od deset puta. Ne znam što se i ženio kad mu vako žensko ne miriše. Biće da je gledo samo djeci da maćehu nađe. Prenu je ezan sa munare, pa poskoči ko da je pčela ujela. Vidi mene što sam uzela dumati, a večera nije gotova. Gledaj kad izbije Mehaga na vrata, a pilav još nije gotov. E, baš sam naka hojratka, pa mi sve preče od kućnih poslova.

Beg Hakija Ljubović nije se ovih dana ni s kim ni i ni o čemu konsultovo. Rekli su mu sinovi za atentat pa su još rekli da se šapće da samo što nije Švabo sa Srbijom zaratio. Kratko je odgovorio:

„Ista govna. Krst jedno, krst drugo. Okreno se prozoru i posmatranju mrskog Sarajva, razmišljajući. Vidi im ašlama. Ko grašak. Jabuke i kruške im crvljive. Ko i oni. E, da mi se popet na onu moju ašlamu što je rasla u dno bašče pa se najesti ašlama. Pa grožđa, pa nake kruške. Med sami. Kud me đavo dovede amo, sjeme mi se zatrlo, da Bog da. Kažu, rat se sprema. Jedino dobro na ovijem Jarčedolima je što vlaha u blizini nejma. Ako i izbiju ružna vremena, neće biti pljačke i otimanja. Jes da iza moje kuće, pa do navrh Trebevića nejma kuće ni dimnjaka da se dimi, no nejma ni srpskog sela, do sahat hoda. Nadat se da neće biti pljačke. Jedina prednost ovog Sarajva je što vlast štima i što se za sepet ukradenih jabuka u hapsanu ide. Mjesec dana. Kažu, nejma kod Švabe u hapsani ležati. Jok Bogomi. Već, svako jutro capin u ruku i prugu graditi, ljuti kamen odvaljivati.“ Nije dugo razmišljo kad dreknu kroz kuću. Sinovi dolećeše u njegovu sobu, u koju se ulazi samo kad on pozove. Poters je beg Ljubović postao, a

svoj tersluk ponajviše je na sinovima iskaljivao. Riječi nijesu smjeli progovoriti kontra njegove, već samo slušati naredbe i provoditi ih, i to samo nako kako on kaže, pa makar bilo naopako. Viđeli su sinovi da ga je vrijeme pregazilo i da se ne snalazi baš najbolje u ovim novim vremenima, ali slušali su oca bespogovorno.

„Slušajte vas dvojica magaraca. Robu više ne davati na posudbu. Ni najrođenijem, a kamoli kakvom vlahu ili latinu. Jok! Samo pare! Kolko sjutra, sve jabuke, kruške i šljive pobrati! I sa našeg i sa imanja Kurtovića. U kace metnuti." Ote se starijem, pa zaučinu:

„Nećemo valjda, babo, rakiju peći? Šta će komšiluk kazat? Haram, babo, pa eto ti." Začudo, nije beg Ljubović reagiro, ko inače, pa da se sav zacrveni i da mu vratne žile iskoče ko prst debele, već polahko okrenu sa pendžera pogled put sinova i blago reče:

„Dedera, ovamo sjedite i kafu nek nam donesu." Dugo je pošutio, sačekao da dođe kahva, a onda, polako natenane, ko da sve vidi pred sobom i godinu dana unaprijed, progovori:

„Rat je, đeco, pogano vrijeme. Ne kaže se džaba za ratna vremena: ja lijepa vremena za pogana čoeka. Kukala mu majka ko se ikakom dobru nada od rata. Evo, ja cijenim da će biti što šljive, što jabuke, što kruške, sa oba imanja, pa najmanje trdides metara. Da sve oberemo ne možemo pojest i prodati ni petinu. Da ostavimo, voćka ne može dugo da stoji. Propast će pola od pobranog. Šta da se radi? U rakiju sve pretočiti. Garantujem, idućih godinu dana najmanji će to haram biti. Kakvijeh ćemo se, moja đeco, mi harama od komšija i ostalog svijeta nagledati, i hi hi. Zato i velim voće pobrati jer ako mi danaske ne poberemo, pobraće komšije i komšijska djeca, za mjesec. Sepet ovaj, dva onaj, pa ni voćke, ni rakije. Jest da nejma srpskog uha kući blizu, ama i ove Sarajlije su go lopov i samo čekaju da vlasti i žandara nestane sa sokaka pa ćeš viđeti kolko hoćeš lopova i lopovluka."

Pošuti malo. Cigaru zapali. Ko da i on, sam za sebe, malo misli pribire. Čudio se beg okle mu ovaj kont kad prije pola sahata nije ni dekike o ratu razmišljao. A, misli naviru, sve jedna drugu preticu. Beg samo poče naglas pratiti misli.

„Od trides metara voćke, dobre rakije more se napraviti stosedamdeset do dvjesto litara. Loše, brlje, kako je ovi zovu, može i dvjestatries litara. E, dvjesta litara rakije u ratnim danima bit će ko kila zlata. Jedni će je parama kupovati i od nje lijek činiti. Drugi će je trampom kupovati i od nje hrabrost iskati. A treći, treći će je zlatom plaćati i u njoj zaborava tražiti. Zaborava, od onoga što su viđeli i od onoga što su učinili. Hajd sad za poslom, pas vam mater, nikad od vas begova Ljubovića neće biti. Kuš napolje!"

Opet je zapalio i dug pogled put Sarajva uputio. „Šta se naroda slilo u ovu kotlinu, a malo ga se o hrani bavi. Sve kupuje. Po koju travku uzbere iz bašče. E, ako bude rata, kakvog ja pamtim i ako potraje kolko tri godine, e što će se ovaj narod nagladovat i hljeba uželit. Daj, Bože, da griješim."

Krenuo Hamid sa ono malo para, put Trebinja, ranom jesenjom, gatačkom zorom kad se temperatura i do nule spusti u ove rane jesenje dane. Na konju, sa još jednim zavezanim za njegov samar, pošao Hamid u nabavku, a sve nešto konta: „Nijesam moro vala zekana ni voditi. Sve što nabavim može na ovog putalja stati." Zima se uvlačila pod kabanicu, a ljuljuškanje na konju remetio je udar kopita po tvrdom šoderu i krik jastreba iz šume koji, beli, ženku traži.

„Odavno se nijesam puške latio i lova prifatio. Zasjeo u kuću, pa nide ne mrdam ko kakav tornjak. Vala mi valja poći čim prvi snijeg padne na Bjelašnicu. Na zeca." Odluta Hamid u planinske vrleti gdje nema briga o parama, o djeci, o dućanu, već sami on, puška, kerovi i ono zaboravljeno ljudsko čulo lova.Tražiš životinjski trag po netaknutom snijegu. Noge propadaju kroz ledenu skramu u dubok snijeg, lede se u mokrim opancima ali uši, oči, nos, šesto čulo i ker traže divljač. I nagone se. Kerovi se razlete u planinu. Kevću, muklo, urijetko, a onda ih cika stane. Usitne, ko kad žensko mutira, pa učestaju lajati, labrnje ne zatvaraju. Digli sa loge zeca. Zna to Hamid. Po lavežu. Može on na tristo metara razlikovati i deset vrsta laveža svojijeh kerova. Odavno on priča sa njima. Zna, valja mu brdu grabit. Kerovi će, nako pametni, ko što su samo njegovi pametni, nagoniti zeca pravo put njega. U širokom luku zajmiće oni zeca i ne daju mu kud on hoće već put njega. Jedino šta još zec može i šta mu njegov instinkt kazuje je da udari uz brdo, da se kerovi prije njega izmore, te da im utekne. E, zato je njegovo da brdu hrli, a kad bude oči u oči i na puškomet dobro da nacilja. Ne daj, Bože, da maši i za zeca, kera da pogodi. Stotinama puta ponavljala se ova scena u lovu i nikad mu je nije bilo dosta. Ono ushićenje, dok preko nišana, gledaš ja l' zeca, ja l' srnu, ja l' vepra, ja l' vuka ili lisicu i ono ushićenje kad prasne puška, a ti dobrijeh deset dekika niti čuješ niti vidiš išta oko sebe, i dok ljuti barut ujeda nosnice, vrhunac je lovačke strasti. Pokvari mu lijepe misli putnik namjernik koji je jahao dobrog konja iz suprotnog pravca.

„Oooo, Supiću, dooomaćine, jes to ti", prodera se Hamid ko da se neće sresti za manje od minutu.

„Jeeesaaam, Hamide, gatačko mile", haha, haha, smijao se Gojko Supić, novopečeni gazda, sin kmeta Gavre što je kod Hamidova babe godinama radio u polju za nadnicu i ušur. Nasred džade priđoše konjima jedan do drugoga, pa su se znojave konjske sapi dodirivale. Oni jedan drugom na metar, oči u oči, se gledaju.

„Kud si to pošo, Hamide Tanoviću, vako ranom zorom, očiju ti tvojijeh?"

„U Trebinje, na pazar, Supiću."

„A šta pazaruješ, Tanoviću? I kolko si para sa sobom ponio?"

Lukavo je Hamid izdržao Gojkov pogled pa se, nako, ko od srca zahakata.

„Ama, kake pare, beter te ne snašo i otkud pare, moj Supiću? Povedoh ovog konja da prodam, pa ako pazar bude hairli, da šta kupim za radnje. Šta god uzmem, dobro će doći. Prazna radnja, sve narod odnio."

„Pa, kamo pare, moj Hamide, kad je radnja prazna? Ja dao sve na pozajmicu, moj Gojko, dobri domaćine, ali najduže na mjesec, kad će ljudi stoku i sir zaprodavati i dugove početi vraćati.“

Grohotom se Gojko smijao, a klancem se jeka vraćala Hamidu pravo u uši, pa mu došlo da ovom zelenašu podvikne: „Ama, šta se smiješ, ko da si se bunjike nażdero?“ A, opet neće, može se Srbin uvrijediti.

„Slušaj, moj Hamide, prijatelj si mi, ko i sva tvoja familija Tanovića. Nikad na riječ nijesmo došli, slave mi, a vala da si moje vjere, a ne turske, ja bi te za kuma i pobratima smatro. No, brte moj, mnogo si naivan. Nikad se načuditi nijesam mogo kako i dosela sa onom radnjom nijesi propo, na prosjački štap pao. Moj Hamide, koljenoviću, pa vidiš li ti, pa imaš li oči, vjere ti turske, kakva su vremena došla? Pa, Bog te ne ubio, brat bratu na zajam ne da litar zejtina, a kamoli onoliku robu. Nije tebi samo radnja prazna. Prazna ti je i glava, moj Hamide Tanoviću. Pa, ko te napodade put Trebinja, sama. Bog s tobom, poginućeš na pravdi Boga, a da niko ne sazna ni za deset dana šta s tobom bi. Opasni su drumi postali. Jopet su se komite crnogorske razlazale, moj Hamide. Pljačkaju i otimaju od putnika. Za vjeru ne pitaju. Vrni se ti put Gacka i Međuljića dok ti je glava na ramenu. I još nešto, da ti rečem, prazni dućani u Trebinju i oko Trebinja baš ko i u te. A, i ono malo robe što je ostalo, digli Trebinjci za trostruko pa hajd kupi, pa hajd prodaj, moj brajko.“

Nije mu se vraćalo nazad sa ovim čoekom kojeg ipak malo zna i pozna, a nije mu se ni slušala njegova besjeda. Nekakav siguran, nabusit, i pun sebe. Ko da su njegovi koljenima kapetani bili. A on, opet nekakav snuždčen. Nikako da se postavi, bar na ravnu deredžu sa ovim čovjekom, već nekako sitniji od njega i nekako manje pametan. Hamid nije mogo slušat ničijeg tersluka, a kamoli vlaškog. Naučio da Srbi, u njegovom prisustvu budu daleko obazriviji i da biraju riječi da ga slučajno ne uvrijede. Kod Gojka ništa od tog nije bilo. Nije mu se mililo ni što ga srete, a kamoli da druguju sahat konjskog hoda, ako se sad vrne.

„Ama jok, moj Gojko. Odoh ja u Trebinje, biće valjda kakve trgovine.Vazda bude, pa ja l' na moju, ja l' na tuđu štetu.“

Nasmija se Hamid svojoj doskočici, ali Gojko nije. Pravo ga u oči gleda, pa ozbiljno priupita: „Jesi li naoružan, moj Hamide?“

„Ja ti se, Supiću, od pištolja ne rastajem ni kad spavam od kad su mi dole dlake počele rasti, a kamoli da ovim drumovima hodim bez njeg“, hladno odgovori Hamid, fiksirajući Gojka ravno u oči.

„Dobro je što imaš pištolj uza se. Zapamti, zasretne li te kakav neznanac u putu, ne pitaj ga ni za ime, ni za vjeru, i ne čekaj da on kolo vodi, već se namah pištolja lati. Pucaj ako i posumnjaš da te opljačkati hoće. Hajd s Božjom pomoći. Čuvaj se, i gledaj za dana da se vrneš.“

Lahnu Hamidu kad Gojko podbode konja i krenu. Kakav pištolj, kake trice. Ne ponese Hamid ni dobra noža, a kamoli pištolja. Sjahas s konja, noge ozeble da pro-

tegne. Oprezno se okrenu da vidi hoće li Gojko produžiti. Nije se Gojko ni okretao ni zastajkivao, tako da je Hamid malo odahnuo, cigaru savio, a onda polahko konja prema Gacku upravio pazeći da ne sustigne Gojka.

Nije haram ponekad i pametna vlaha poslušati, konto je Hamid, dok se klatio na konju, vukući za sobom drugog sa praznim samarom. Vala bi te i trebalo prodati, pomisli Hamid gledajući Zekana, pa ga šibnu kandžijom ko da mu je on za nešta kriv.

Do dva do tri dana, sav ostatak robe bi prenesen u kuću. Nije Bog zna šta ni bilo za nosit, a onda mu Alija na komadu hartije krupnim slovima napisa: „NE RADI", pa on na zakatančena vrata dućana prikova ovaj ćat. Ko da neko u Gacku i Međuljiću umije slova čitati.

Ledeni strah ukočio Bosnu. Opustjeli drumi. Samo rijetki i hrabri putuju. Opustošene čaršije. Tek pokoja radnja otvorena, a mušterija nema. I da ima, koja fajda kad u radnjama samo bespotrebna roba zjapi. Sve što se može izjest i što se može odjenuti prodato. Za ostalu robu nisu vremena da se kupuje. U zraku nadošlo neko iščekivanje. Niko ne umije objasniti šta se iščekuje. Dvije riječi skoru budućnost opisuju, zavijeno, uopćeno, a svi, svi je ponavljaju - dolaze teška vremena.

Teška vremena prvo osjeti sirotinja. Prva ogladnila. Potom na red dođoše stari i bolesni, čije zdravlje od hapa, cjepiva i lijeka zavisi. Zatim na red dođoše djeca. Matere brzo zanemoćale, pa posno mlijeko dojenčad doje. Sićušni preživljavaju od korice hljeba, tanko maslom ili uljem premazanom. Trebalo je tri mjeseca da se Hamidov hambar podobro isprazni. Mehagi zalihe potrajale dobra četiri mjeseca. Velija svoje zalihe razgađo preko pet mjeseci. Taj period, izuzev nestašica i nekakva straha od dolazećih teških vremena, nije se mogao nazvati ratom kakvim su ga zamišljali Hamid, Velija i Mahaga. Hamid očekivao paljevinu gatačkih sela, otimanje stoke od komita. Mehaga očekivao da će Švabo ko onomad zapaliti prvo čaršiju, pa onda čitavo Sarajevo. A Velija očekivao da će Švabo hapsiti, ubijati i zatvarati svakog ko nije lojalan vlastima. Jedino beg Ljubović nije ništa očekivao, a sve ispade baš po njegovom. Prvo potajice, od usta do usta, išla javna tajna Sarajevom. Jedino kod bega Ljubovića ima rakije, i to, samo malo i ako nije, u međuvremenu, prodo. U mrak, a kako je vrijeme prolazilo Bogami i u po bijela dana, počeše dolaziti i mladi i stari da kupe rakiju. Kad goč ko dođi, kod bega, pravda se ko kano treba mu oka rakije za lijeka, ili slavu da proslavi, ili samo želja da ga mine i slično. Beg mrzovoljan, odgovara: „Nema rakije!" Ostalo taman toliko kolike su njegove potrebe. Možda bi, baš tom, što je baš sad došo i mogo prodati. Eventualno, oku, najviše dvije, ama skupa je, a obećo nekom drugom, a taj pristo na toliku i toliku cijenu, i nije se cjenko. Tada bi se u mraku, pred kućnim vratima, neznanac meškoljio, brzo u glavi računo i kombinovo. Obično bi nudio istu, ili malo veću cijenu. Brzo se trgovalo. Beg bi migom dao znak jednom od sinova do donesu „ono". Neznanac bi brzo vadio pare, a počesto i zlatninu istom skinutu sa ženinog prsta ili iz uha, grabeći rakiju. Požurio bi niz sokak, pazeći da se ne oklizne, i ne daj Bože razbije flašu u kojoj je ta dragocjena i skupo, preskupo, plaćena tečnost.

Posebnim vezama i posebnim drumima u Sarajevo je dolazio duhan i kahva. Iz Hercegovine. Samo su se rijetki usuđivali zaputiti put Mostara i Prozora, noću bojeći se i svoje sjene, a kamoli nepoznata lika. U vrletima oko Mostara i Prozora, dočekivali su prevejane Hercegovce iz Ljubuškog, Imotskog ili Gruda. Trgovalo se na drumu, iza hrasta, ili u gustišu šume. Trgovalo se naslijepo. Trak para, trak roba. Gurali su prevejani bosanski šverceri u ruksake i telećake košulje duhana i pakete sirove kahve. Još prevejaniji, hercegovački šverceri gurali su u maramicu čvrto zavezane zamotuljke zlata, srebra ili dragog kamenja. I jednima i drugima, mrska para. Duhan, kahva, nakit i zlato postali su platežno sredstvo. Rijetko da je koji od ovih švercera jedan drugog varao. Nekakva nepisana pravila, nekakav lopovski zavjet je vladao i poštovao se. Onaj prvi koji prevari, može sa svojim životom da se halali. Austrougarski žandari i firnansi su uporno i krvnički pokušavali spriječiti ovaj šverc. Uzalud. Ako bi zasreli te nove trgovce - švercere, ratne profitere, ubijali su ih na licu mjesta, nikome se ne pravdajući. Plijenili su oduzetu robu. Rijetko su uspijevali zasresti i uhvatiti švercera, ako nije bio nov u ovom poslu. A, jedina posljedica ovog lova bi vrtoglavo skakanje cijena ovoj robi. Prošvercovanu robu u Sarajevu, šverceri su opet za suho zlato prodavali samo nekolicini u koje su slijepo vjerovali i koji su zlato imali. A, beg Ljubović imao zlata punu seharu prodajući rakiju kletu, kako onima koji su čitav život pili i o rakiji bili ovisni tako i onima koji nikad nisu pili, ali eto sada kad se rakija suhim zlatom plaća počeše piti da namaknu malo hrabrosti i tako prebrode ova teška vremena koja se otegoše, preko svake mjere.

O Božiću, zakucaše žandari na vrata i to u zoru, kad se domaćin najviše prepada kucanja po avlijskim vratima, pa ma ko bio. Kad vrata otvori, ledeni ga strah po leđima i prsima istom obli pa mu u djeliću sekunde naumpade ona zora kad mu je na vrata zakucao rođak i kad je rahmetli mati, mandal sa avlijskih vrata drhtavim rukama skinula. A on, onako dječački, pohrlio za njom put avlije računajući, ide babo. I sada, ko i onda, ledeni vjetar mu u inje znoj na prsima i leđima pravi. Zbunjeno, a opet nekako dodvornički, ko da je u dućanu promrmlja uniformisanim neznancima:

„Izvolte."

Grubo, ko s konja, prodera se brkati žandar:

„Hamida Tanovića tražimo, jesi li ti taj?"

„Jesam, ja, ja sam, Hamid Tanović, sin Ešrefa i Mulije Tanović."

„Zaprimi ovaj papir. Ima sutra zorom da se u vojni odsjek javiš. U Gacku. U deset i nemoj da kasniš, pa da te mi opet tražimo."

„Hoću, hoću, jašta ću", sad je glasno do nepotrebno glasnog tona Hamid ponavljao, a u sebi mislio: dobro je, a ja mislio Bog zna što vlast banu na moja kućna vrata, vako zorom. Bez pozdrava žandari krenuše dalje kroz selo Međuljiće. Držao je Hamid ćat u ruci, prateći pogledom sa ulaznih vrata žandare niz sokak. Kad se okrenu, viđe na vratima sinove Ešrefa, Aziza i Adema kako prestrašeno izviruju iz kuhinje, pa da njih, a Bogami i sebe malo smiri, poče poluglasno ponavljati:

„Nije ništa. Nije nikakav belaj. Ne do Bog, već ćat nakav. Beli jopet prave nekakve spiskove."

Žena mu Alija, pored upaljene lojnice, uze polahko čitati ćat. Prvo u sebi, smrknuta lica, ne primjećujući djecu ni Hamida, koji razjapljenih usta pilje u njene oči i usne, u nadi da će tako i oni razumjeti šta to mati čita.

„Šta piše, Alija, meleki s tobom? Čitaj naglas da i ja čujem."

„Regrutacija, moj Hamide. Dižu te u vojnu, pa treba da se javiš u vojni odsjek."

„Auuu, kakva regrutacija, sinja kukavice?"

„Okle da ja znam? Tako piše. I još piše da će ti suditi prijeki sud ako se uredno ne odazoveš."

„Ama, jadna ne bila, kakav sud? Jašta ću, već se javit. Kad se nijesam javljo? Uvijek Bogomi, ja pred onim vratima prvi. Ni ćato ne dođe na poso prije mene. Hoću jašta ću."

„A šta ćemo ondak, moj Hamide?"

„Kad onda?"

„Pa, kad te dignu u vojnu."

„Ama, šta će mene dizati u vojnu. Ja, vaki prestario, nijesam kadar ni muhu sa govneta očerati. U vojnu, ženo, iđu mlađi. De, ne beri brige."

Jutrom Hamid zađe po selu i sazna da su svi muškarci dobili isti poziv, pa mu malo lahnu kad to sazna. Požurio da ovu dobru vijest kaže i ženi Aliji. Kolektivna briga i kolektivna nesreća, pa makar se odnosila na četvero, petero, uvijek je lakša od individualne nesreće i individualne brige.

Kako Hamidu, tako i Veliji i Mehagi i sinovima bega Ljubovića, dođoše žandari na vrata i poziv za regruraciju uručiše. Svi su pod velikom brigom pozive zaprimili, a na različite načine se dovijali. Odmah Velija otišao sreskom načelniku i lijep poklon tutnuo. Pod sto. Bio Velija spreman još toliko dati, ali nije trebalo. Sreski načelnik nekog oficira zvao, i ovaj mu obeća da neće Veliju regrutirati jer je prestario, a i jedini je hranilac porodice. Mreo Velija, danima da se ne sazna što samo on zna. Brat mu, Husnija, već posto dobro poznat po hrabrosti i junaštvu, ali u srpskoj vojsci. Drugi brat mu Šukrija, prebjegao iz Beča u Moskvu. Na dalje nekakvo školanje, a bit će prije da je prebjegao zbog regrutacije. Kako je vrijeme prolazilo, pomalo popuštao strah Veliju. Najnu tragu, zaboravi na braću. Najlakše bi tak, a i najbezbolnije bi tako. Kad bi ga ko pitaj: "A, đe su ti braća, Velija? Pišu li?" Kratko je odgovarao; „Jok Bogomi, ne znam ni jesu li živi, a kamoli đe ih je životni put odveo."

Mehaga nije nikakvo hise sa sobom ponio kad se odazvao pozivu, već se onako mršav i pogrbljen još više pogrbio i kašljucao, te i njega otpustiše kao neuhranjenog i uz to jedinog hranioca svoje porodice i porodice ženine mu sestre, njegove svastike, udovice.

Beg Ljubović za mlađeg sina dobre pare tutnuo nekakvom ćati, a da niko ne vidi pa ga ne digoše u vojsku. Starijeg, Bogami, odmah u Jajce kasarnu odvedoše. Nije begu bilo puno mrsko što mu sina u vojnu digoše. Prvo, zamro poso na imanju, pa ga mlađi sam može gotoviti. Drugo može na hair izaći ova regrutacija i za sina mu, a Bogomi i za njega. U svim njegovim mutnim rabotama podobro će pomoći, kad i ako zatreba, da đe krhne o sto ja l' u žandarmeriji ja l' u srezu, pa da zagrmi:

„Moj je sin na frontu! Krv proljeva, za cara i carevinu!"

Baš tako. Neće beg birati mjesto i vrijeme već će kad god zatreba, a Bogomi i kad ne zatreba, onako samo da se zna da zagrmi:

„Moj sin u vojni, vojuje za cara i carevinu. A, đe je tvoj?" Ko zna, ko će znati, da mu je sin kuhar u Jajce kasarni i da je dobre pare na pravo mjesto dao, da ga odatle nikud ne pomiču.

Hamid Tanović i ovaj put zorom kreno put Gacka, ali nije baš prvi stigo. Bi u hodniku desetak njemu poznatih ljudi i mladića iz Aftovca, Mulja, Zagradaca, Plane, Kule Fazlagića i ostalih sela oko gatačkog polja. Ne bi mu pravo što nije prvi stigo. Do malo nagrnu još ljudi i momaka. Tanovića, Pašića, Zvizdića, Avdića, Muhovića, Okerića, Gađa, Bašića, Čustovića, Đanića, Bajramovića, Sarića, Juga, pa pokoji, ali sve stariji od starijeg, katolik i dva-tri Srbina. Tijesan posta hodnik. Sašaptavaju se stariji domaćini, oženjeni i djecom okićeni. Šapću neće dirat, u ovoj prvoj turi, hranioce. Pošlje, ko zna? Mlađi se glasno cerekaju, već se u uniformi vide, naivno maštajući kako će ovaj za top, ovaj za haubicu, ovaj za mitraljez. Drugi dodaju kako je kazanska hrana dobra, a možeš izjest kolko možeš izjest i sve tako uz smijeh. Bezbrižno i naivno.

Ibra Tanovića prozvaše prije Hamida, a zadrža se dobrijeh pola sahata u onoj prijemnoj kancelariji. Sav znojan i blijed ko kreč, izađe pa povrh Hamida se zaputi šapćući, vidno sretan: „Zapisali, odgađa se do daljnjeg regrutacija. Kako? Što, šta ti to znaći", zapitkivao je Hamid, a nekako mu ispod časti što se Ibro Tanović, njegov amidžić, toliko raduje i dići što nije regrutovan ko da je ne daj Bože pod kakom mahanom.

„Ja uzeo lelekati i kukati, svi će mi u kući pomrijeti od gladi ako me dignete. Zaplako sam, Hamide, ubjeđujući onog oficira da sam jedini ja u porodici sposoban raditi i porodicu hraniti. Jes da mu tako i u papirima piše, ali čini mi se da ne oplakah i ne zakukah ko sinja kukavica ne bi me oslobodio."

U to, s vrata nekakav vojnik podviknu:

„Hamid Tanović!" Istom se Hamidu ote ko da treba da ga čuju preko brda, a ne samo dva-tri metra do vrata:

„Ođe Hamid Tanović, prisutan! Ima četri sahata kako je prisutan!"

Što je tako zagalamio ni njemu ne bi jasno. Je li nekaka vojnička užurbanost, vojnička tajnovitost regrutacije, škripa vojničkih cokula o go beton, ili nešta treće bilo, razlog ne znade, ali ne bi mu mrsko što je, vako, baš muški i vojnički podviknuo, kako su ga onomad i učili u bilećkoj kasarni.

Sjede Hamid naspram nekakvog uglađenog oficira. Na ramenima mu blistaju epolete, zategnuta uniforma. Iznad oficirove glave, na zidu, lijepa slika cara Franje. Sve ovo natjera Hajdara da zamuckuje, da očima koluta, kancelariju u nekakvom strahu postrance da osmatra. Vidno umoran od ovolika svijeta i seljačkog zadaha, što od nogu, što od znojne odjeće, oficir blago zaučinu:

„Dakle, vi ste Hamid Tanović?"

„Jes, ja sam, Hamid Tanović, sin Ešrefa Tanovića i Mulije Ljubović."

U trenutku Hamid se ponada da će ovaj uglađeni čovjek bar nekim migom, nekim sitnim znakom, pokazati da se iznenadio čiji je to, on, sin. Nije očekivao da ovaj uglađeni oficir zna da je njegov babo bio posljednji kapetan Ključke kapetanije, ali opet se nadao da ima neđe, među onim papirima, pred njim, zapisano kako je njegov otac ključki kapetan, poginuo od hajdučke ruke na granici sa Montenegrom. Kad ta nada nesta, ponada se da će oficiru makar za uho zapeti materino, begovsko prezime Ljubović. A, kad oficir i preko toga pređe, u Hamidovu stomaku poče nešta da ključa, vrije, peče i gori, pa se isprsi i nekako nadvisi stasom oficira preko stola, bar za deset palaca. Kuha u njemu, a sve ga nešto odozgo gleda, osiono i drčno. Nije kapetanu promaklo ovo držanje gatačkog seljaka, koji očito nije vičan nikakvoj vrsti ulagivanja. Zato odluči da se na sasvim drugačiji način prema njemu ophodi. Lukavije, prefriganije.

„Moram malo pauze napraviti, Hamide. Smoriše me ovi tvoji zemljaci. Svi nešta isprepadani, zbunjeni, ko da nisu muško nikad bili. Eto, ima ih pa sjednu tu, na tu stolicu đe ti sad sjediš, i cmizdre ko kakve žene. Hukću i leleču, bruka i sramota. Muški rod i porod, da ti se ogadi. De, zapali, Hamide. Ovde piše da si obučen za konjovodca?"

„Jesam, u kasarni Bileća. Onomad sam bio, u dva maha, po četeres dana." Odgovara Hamid, a crven ga oblila, sve ga nešta sramota od malopređašnje oficirove opaske o gatačkim ljudima i momcima.

„Hamide, carska vojska je u ratu sa Srbijom, to znaš, ko što vidim. Carska vojska ima pod puškom dovoljno vojnika iz Bosne da za pola godine umaršira u Beograd i Niš, pa ne namjerava sada dizati hranice i više od jedne muške glave u porodici. Koliko ja vidim, i ti otpadaš ko i većina tvojih zemljaka. Kad ih gledaš, kršni momci, delije, dvometraši ali nekako nisu za vojnika. Isprepadani, smušeni, goli i bosi. Eto, tako ti je to, Hamide."

Što Hamidu ova priča teško pade, ko šamar posred lica, nikad mu neće biti jasno, ali bi dovoljan razlog da on još drčnije izusti:

„Ma, đe to piše?"

„Nigdje ne piše, Hamide ali zar i sam ne vidiš. Pozvali smo u Srez dvjesto četrdeset i sedam muških glava. Gotovo se svi Srbi nisu odazvali. Prebjegli u Crnu Goru i Srbiju, čim su poziv dobili, a i prije. Evo, došlo sedam-osam staraca, bolesnih i jadnih, ni za vojničke kuhinje nisu krompir da gule. Samo bi ih carska vojska džaba hranila. Nikakve fajde od njih. Za njih mi nije ni krivo. Možda je i bolje za našeg vojnika da

mu u rovu nije Srbin blizu. Ko zna, može mu metak u potiljak opalit. Pa protiv njih ratujemo. Ama, mi začudo za ovo malo Hrvata što cvile i mole da ih ne regrutiramo, a Bogami ponajviše mi čudo od vas muhamedanaca, pa još Gačana, gorštaka, nadaleko poznatih.“

Milo čuti Hamidu ovo za Srbe i Hrvate, a muslimane pokuša opravdati:

„Ama, dobar junače, ljudi hrane po petero, po šestero, usta i više, šta ćeš.“

Dobro. Fino smo se ispričali, dakle i ti otpadaš. Šutio je kapetan i pravo u oči Hamidove gledo. A, u njega nekakav đavo uđe, muti mu glavu, ne da mu misliti, naćera ga da kaže:

„Ako trebam, i ako je zafalilo junaka, tu sam. Ama, za džaba, ko što bijah u Bileći, onomad, ne bih.“

Niko, nikad, neće saznati šta se u oficirovoj glavi vrzmalo, da li đavo ili prefrigana demagogija, kad on nastavi:

„Fali, moj Hamide, ne pitaj. Kako ne fali junaka, baš ovakih ko što si ti.“

Naglo okrenu nakakav papir na stolu. Zgrabi Hamidovu desnu ruku i kažiprst pa ga u tintu zamoči i put papira pokaza.

„Ako je tako, ako si junak ko što se šapće, stavi otisak ovdje, ispod ove crte.“

Malo se u glavi mutilo Hamidu. Osjećo je da nekaku glupu rabotu čini, da đavolje kolo igra, ama opet nije se moglo nazad. Lano je koju više, no što je trebo. Nazva ga ovaj oficir junakom. Kako će pljuvati, pa lizati. Sa užasnim košmarom u glavi piljio je u onaj ćat i svoj plavo zamazani kažiprst, te najednom, a da ni svjestan nije, pritisnu prstom taman ondje gdje je oficir pokazivo.

Skoči oficir sa stolice, pljesnu ga po znojavom ramenu glasno prozborivši: „Bravo! Evo ga Bogami, prvi dobrovoljac. Ima pravo na odgodu po tri osnova, a evo ga prihvaća dobrovoljno regrutaciju.“

Skočio i Hamid sa stolice. Kad i oficir, pa mu se nešto čini da su isti kako po visini, tako i po važnosti. On, u svom suknenom seljačkom odijelu i kaljavim opancima, a oficir u urednoj i zategnutoj uniformi i blistavim čizmama. Ama, on kancelarijski miš i ćato, a on, Hamid dobrovoljac, junačina, koji eto, osvjetla obraz svim Gačanima. Nesreća bi što Hamid nije u oči gledao oficira. Da jest, sigurno bi mogao pročitati iz njegovih očiju, kako razmišlja dok ga polahko prema vratima gura:

„Kako se ono kaže za ovakve, a ja, ja, blečak. Tako, tačno tako kažu za ovakvog seljaka. Sljedeći! Muhović Avdija“, čuo je Hamid kako se dere oficir dok je on izlazio. Više ništa nije čuo, jer mu poče u glavi tutnjati cika ženina:

„Šta ćemo sad, Hamide, crna kukavice?“

Dok je smoreno izlazio iz sredske zgrade, opet osjeti onaj ružni osjećaj kad mu odjednom u mozak navire hiljadu pitanja, a ni za jedno nema odgovora i kad zbunjen počne fiksirati kakvu prvu nevažnu stvar koja mu protiv njegove volje odvuče misao, na sasvim nevažno. Tako i sad, u rukama gleda zobnicu i ufati sebe kako misli:

„Viđu, nijesam pojo ovaj komad proje i ono malo torotana što mi je Alija spremila, kad sam kreno amo."

Prenu se od ove misli, pa poče sam sa sobom besjediti. „Šta uradi, Hamide, i pobogu, brte, crn ti obraz ko u Arapa šupak. Šta ti bi pa da nako prkosiš, ko da tri života imaš? E, moj Hamide, đe ti pamet ode, jebla te čast i ponos. Ko će đecu hraniti? Ko će se stokom baviti? Ko će kuću od komita braniti?"

Navirala pitanja, ko muhe na konjski šupak, a nijednog odgovora. Polahko se poče, sam od sebe, braniti.

„Prvo i prvo, pa neće rat i vojevanje godinama trajati. Kolko ono reče onaj da im treba da u Beograd uljegnu? Men se čini, reče, ni po godine. Jes, baš tako. Taman da okopni i da proljeće dođe. U Gacku je malo posla zimi. Pokidaj iza krava. Sa pojate navuci u jasle sijena. Istopi u koritu dvadesetak lopata snijega i napoj krave i volove, pomuzi krave i to ti je to. A, ko će kuću čuvati? Pa ima u Međuljiću rodbine i komšija. Eto, Ibra nijesu digli. A, ni Arifa, ni Hakiju. Oni će čuvati moje ko i svoje. Pa, majku mu, rod smo, svi Tanovići." Sve i da jest tako, znao je Hamid da će biti najteže sa Alijom zboriti. Već je čuo kako leleče i jauče:

„Ama, kako tebe, pored onolikijeh da dignu? Ama, što se ne snađe i što ne kaza, ama ljudi u mene četvero. U mene, najstarijem osam godina, a najmlеđem ni godina. Što ne reče šta u svoju korist, moj Hamide, hablečino jedna. Kud ja ne odoh umjesto tebe. Znala sam ja da se ti nećeš umjeti snaći. Ko drugi. Znam ja najbolje, kolko si ti naivan. Baš ko kako dijete. E, moj Hamide. I do sad bi ti, bez mene, i go i bos hodo."

Kad se kući vrno, taman bi onako kako je i zamišljo. Samo što je uljego opkoliše ga đeca u nadi da je šta iz spiceraja donio, a žena tarući ruke kuhinjskom krpom zaučinu:

„Zbori, kako bi? Ja čula, priča se po selu, ljude sa više od troje đece ne diraju."

Nije se pripremio, a nije ni planirao Hamid da laže. Smislio je kako da uveliča problematiku i kako sebe da odbrani, ali nije planirao da laže, pa mu bi malo neobično što od prve izgovorene riječi poče lagati, a ni okom da trepne.

„E, kako bi? E, vako bi. Prozvaše me, i ja ti uljegnem u odaju. Pet oficira sjedi, sve kapetan do kapetana. Brkovi im ko u moga baba, Allahrahmetile mu. Usana, im, moja Alija, ne vidiš. Obrve im oči poklopile. Ko naši oluci na krovu. Mirno, dreknu jedan, a ja coknem opancima ko da su mi na nogama bakandže i proderem se: „Ođe Hamid Tanović, javlja se po pozivu." Stojim ti ja mirno, okom ne trepćem, a onaj najstariji sa najviše ordenja veli ostalima. E, to vam je taj topdžija Tanović, što mi je za oko zapeo kad ono bi manevarska vježba, lani u kasarni Bileća. To je taj, što topom može pogoditi i što oko iza brda ne vidi. Mašu oficiri glavom, suću brkove, pilje u mene, moja Alija, baš ko ja sad u te, a ja, ja, mirno stojim ko da sam od ovog našeg ljutog kamena isklesan. I to, mletačkom rukom. Hamide, veli jedan, ti u vojnu moraš. Da cijelo selo Međuljiće od tebe ovisi, džaba ti je, ti trebaš, junače, carskoj vojsci, sad ili nikad. Za top pola godine, da kaure pobijemo i da u Beograd uljegnemo, a onda se vrni u svoj

kraj ali ko oficir ili firnans, kad već nejma kapetana i kapetanije. Ja, šta ću, kuću, samo prozborim –razumijem. I eto, to ti je to."

Dugo je Alija šutila. Dugo su i đeca šutila nakon ove Hamidove besjede, svak sa svojim mislima i svak sa svojim brigama. Hamidu u glavi leta misao: „Slabo sam ovo nakitio. Trebo sam malo dodati, kako sam se otimo, branio, molio da idem u drugoj turi, pa može carska vojska i bez mene za sad, a kad i ako zagusti, znate đe sam. Možda pije vode kod Alije i ovo do sada što slagah, evo samo šuti, ne ronda, ne leleče. Možda je povjerovala? Bar svaku treću, ako nije sve što slagah." Nije zborila ništa od onog kako sam zamišljo, no bi gore. Polahko se spusti na tronožac, kraj peći, još držeći onu kuhinjsku krpu u rukama, a sve nešta tarući njome dlanove. Zadigla malo glavu, u tavanicu mutna pogleda zuji i najnu tragu reče. Više sebi, već meni:

„E, moj Hamide, hablečino jedna."

Dobrijeh deset dekika smo svi u kući šutili, sve nešta čekajući da ovu užasnu tišinu prekine. Nijesam višlje mogo izdržati pa zapovijedih Ešrefu, sinu najstarijem:

„Idi, pokidaj iza hajvana, pohitaj, samo što se nije smrklo."

„Pokido sam, babo, prije no što si se ti vrno i u kuću uljego", reče Ešref.

„Kolko je ono tebi, sade, u dobar čas?"

„Osam babo, ušo u devetu", odgovori Ešref.

Bio je veći i krupniji od vršnjaka, tako da se mogo nositi i sa dvije-tri godine starijim momčićima. Gledam, i Aziz u nogama ojačo. Pet mu je godina, ali onako plav, sa plavim očima, podobro izđipo. Samo Adem tavelja. Malo, malo, pa posrne. Još je slab na nogama. Šta radi, o materine dimije se kači. Đenku nijesam ni viđeo. Mirno je u bešici spavala, možda jedina bezbrižna, ko što samo melek bezbrižan može biti.

Još treba jedan sahat pa da sunce zađe, a ja sve poslove obavio. Za danas. Sjedim usred Gatačkog polja sa bratom mi Azizom. Crne mi ruke od kopanja ćumura iz majdana. I još crnje misli. Ne mogu više ovako. Svaka koska me boli. Noge zadebljale, a tabani ko pođonjeni. Na njima cipele progledale, prsti vire. Da su barem malo manje ili da je moja noga malo veća. Vako, ove babove cipele, što ih nosam sad će četvrta godina, samo mi nove žuljeve prave. Aziz u mojim opancima. I oni se raspadaju. A, i ne raspadali se. Pa, ima tri godine da sam ih ja nosio, a evo sad ih Aziz nosa četvrtu godinu.

Ruke. Ruke su najgore. Žulj do žulja. Ogrubile, ne mogu ih u šaku stisnuti. U Aziza na desnom dlanu povelik ožiljak. Od kose. Ljetos, dobro se na kosu posjeko pa mu sada na ruci šest-sedam cenata ljubičast ožiljak. Krasta ima deset dana otpala. Čuj, on hoće da pomogne. Da kosi. Tek mu sedma godina, a hoće da kosi. Veća kosa od njega. I ja se jedva nosim sa kosom i kosidbom, a kamoli on.

Očinski se osmijeh na garavom licu razvukao kod Ešrefa, gledajući burazera kako žvaće mladi maslačak u ustima.

„Azize, jesi li gladan?"

„Malo jesam, Ešo. A ti?"

Prečuo je Ešref ovaj odgovor. Iz zobnice izvadi komad sira i tutnu ga Azizu.

„Na ti, jedi."

„Ne mogu, Ešo, sira."

„Kako ne možeš? Pa reče li da si gladan?"

„Ama jesam, ali ne mogu sama sira. Sve mi se povraća. Da mi je komad pogače, pa makar i neslane, mogo bih, ali sira ne mogu. Ih, da nam je po komad proje. Ili kukuruze. Ja ne pamtim kad smo hljeba jeli. Ni ja, a sira više, Ešo, ne mogu. Sve mi se povraća kad ga u usta turim. Hajde, nabaci mi ovaj sepet na leđa pa da se vrćemo kući."

Upro Aziz iz petinih žila i natovario brata Ešrefa baš ko kakvog konjića, sepetom punim gatačkog ćumura što polako gori i slabu vatru daje. Morali su ćumur u majdanu kupiti. Nestalo je poodavno suhijeh drva, a nova jako nasječena i iscijepana, mokra i neće da gore dok malo ne presuše.

Davno, davno je bilo, kad ono babo ode u vojnu. Jedva pamtim. Naumpade mu pa priupita brata:

„Ziko, pamtiš li ti kad ono baba u vojnu ispratismo?"

„Pamtim. Ko kroz za san. Mali sam bio. Samo se sjećam da smo išli za njim, ili s njim, ne sjećam se više, sve do pod Koričke stijene, a onda je babo nasjeko drva, sve grabovina, na konja natovario i nama kazo, hajte nazad i kuću čuvajte. A, on se okreno i upravio put Plane i dalje put Bileće, a mi sve gledali za njim dok nije zamako za onu kosu. Ih, što ono bijahu dobra vremena. I dobra drva. Gori grab ko luč, ama teško ga je sjeći. Tvrd ko stijena."

„Jes, jes, Ešo. Ja se neki dan nameračio na grabovo drvo. Pri zemlji nije deblje od te tvoje noge, ali nikad ga sasjeći. Na obje ruke sam nabio po tri žulja i samo što nijesam sikiru slomio, obarajući ga."

„Čuvaj sikiru, Ziko, a čuvaj i ruke. Bez sikire kuku nam je. Vidiš da nigdje ništa nejma kupit ni nabaviti, pa ni sikire. Kuku bi nam bilo da se ona stara u ušicama rapadne. A i da ima kupit, za šta je kupiti? Mati sinoć plaće i kaže da je sve ono što je bilo zakopano za ove četri godine potrošila. Otišlo u brašno i so.

Za brašno i za so, dala je onom Supiću i konje, pa sad ti moraš taj sepet i u sepetu taj čumur tegliti. Šta ćeš, moj Ziko, zato smo živi i zdravi. Jest da Đemke nejma i jest da ona umrije, ali fala Bogu dragom mi ostali smo živi."

„A šta misliš, Ešo, kad će se vrnuti babo?"

Pucala su leđa Ešrefu od tereta. Bi mu krivo što se volko zaprtio. Mogo je malo manje natovariti u ovaj sepet, a opet mu žao izbaciti i komada. Valjat će materi cicvaru da napravi.

„Ne znam, Ziko?"

„Hajde zajedno da šta proučimo da se babo živ i zdrav vrne, a kad viđet ćemo."

„Ja, Ešo, nikako ne mogu baba u licu da se sjetim Kad god na baba mislim, ja vidim onu sliku kako zamiće za onu kosu daleko, daleko da ga dozvati ne možeš, a on u onoj vojničkoj uniformi od čohe i sa šapkom na glavi i onim vojničkim cokulama."

„Jes, tada je babo meni dao ove cipele što su na meni, a ja tebi dao moje opanke, te, što sada imaš na nogama."

„A, kolko je, Ešo, ovo prošlo vremena od tada, pa se ja vako slabo sjećam svega toga?"

„Prošlo, Ziko, četri ljeta i tri zime. Saće i četvrta zima da je babo otišo."

Prilazili su kući. Mogli su razabrati mater pred kućom, pa i Aka, svoga trećeg brata, ali nijesu mogli viđeti ko je ono sa njima. Nekakav nepoznat čoek bio je u avliji sa materom.

„Ko je ono, Ešo", upita Aziz, naprezući oči da bolje vidi. Ešref žuljavom rukom natkri oči i netremice gleda put kuće, ali neznanca nije prepoznao.

Sigurno nije iz našeg sela. Prepozno bi bilo kojeg muškarca iz sela. A, i ovaj neznanac drugačije je obučen. U drugačijem je odijelu, kakvo nose samo poneki ljudi u Gacku. Sad su već ulazili u avliju, pa Ešref zbaci sa nažuljalih leđa sepet sa ćumurom.

„Ovo je najstariji Hamidov, Ešref, a ono iza njega je Aziz, srednji Hamidov. „Najmlađeg Adema si već upozno, eno ga poji krave. Hajmo uljeć u kuću, zahladnjelo ođe."

Mati se okrenu put nas pa veli:

„Ovo vam je, đeco, daidža, Šukrija. Moj brat. Nijeste ga nikad prije viđeli, a nijesam ga ni ja viđela ima dobrijeh deset godina. Hajmo u kuću, de la."

„Moram se, mati, oprati na bunaru, sav sam crn od ćumura, saću ja, hajte vi."

Ušao je u kuću neznanac, a i mati. Ja sam kreno prema bunaru, a za mnom Aziz, moja, već četri godine, vjerna sjenka. Ako sam spavo na slamarici podno peći, uz mene bi se priljubi Aziz, pa čak i nogu preko mene prebaci da se okrenuti ne mogu. Čim bi usto, i Aziz bi za mnom skako i po čitav dan se nije od mene odvajo. Kad god se okrenem, Aziz mi iza leđa. Najviše pola metre od mene. Ako požurim, on potrčkuje da me sustigne, a ako lagano hodim, on uz mene uporedo, baš ko da je moja sjena. Tako i sad, otrča ispred mene, pa zafati u staru kantu vode i evo pomaže mi. Posipa u mlazovima vodu po rukama i za vrat da saperem ovu prljavštinu od ćumura."

„Kako to, Ešo, da je ovo materin brat? Pa ona ima brata Veliju, što je proljetos nailazio i brašna nam donio."

Po hercegovački selo, rodbina, a i mati su djeci nadjenuli nadimke, pa su prozvali Ešrefa Ešo, Aziza Ziko, a Adema Ako. Niko ih nije znao ni poznavao po pravim imenima, već po nadimcima.

„Ama, Ziko, mati naša, ima tri brata ko što smo ja, ti i Ako. Najstariji je Velija-Vejo, kojeg ti znaš, pa je onda Husnija, a najmlađi ko naš Ako je ovaj Šukrija."

„A, znaš li ti ovog daidžu?"

„I ja ga, kolko pamtim, prvi put vidim. Mati je pričala, ama ti ne pamtiš, mali si bio, da je Šukrija u Rusiji i da je školovan i pametan. Sjećaš li se kad je ono vriskala i plakala, pa sve kosu čupala sa glave, onomad, na samom početku rata? E, tad su joj

javili da je poginuo njen brat Husnija. Tad je plačući jaukala, sjećaš se:

„Dragi Allahu, ako te iđe ima, i ako me čuješ, ne daj da mi čoek Hamid pogine i brat Šukrija, kad već sebi uze Husniju."

Uljegli su u kuću, a neznanac im se nekako drag činio iako nije puno pažnje njima poklanjao. Brzo je i ozbiljno pričo materi nekakve ozbiljne priče, a ona je samo slušala.

„Hodi vamo", obrati se Ademu, a kako mu on priđe, nekako ga očinski metnu u krilo i mahinalno ga poče po kosi milovati ne prekidajući priču.

„Slušaj, Alija, rat samo što nije završen. Najgore je prošlo i može ići samo prema boljem."

Mati je netremice u brata gledala i glavom lagano mahala. „Ja sam određen za narodnog poslanika za Gacko i naređeno mi je da uspostavim prvu poratnu vlast u Gatačkom srezu. Ići će teško i polahko, ali ići će. Nabolje. Što si predeverala, predeverala si, a kako to ti sama najbolje znaš. Sad ću ja u Gacku biti, pa ću ti se naći od pomoći. Samo, da se odmah razumijemo. Hamid je u švapskoj vojsci i da belaj bude veći, još dobrovoljac. Da je nako, ko ostali seljaci, pod prisilom mobiliziran i nekako. Ali dobrovoljac, kenjac jedan, okle mu ta."

„Ama, znaš ti Hamida, moj Šukrija. Ja, ja, ne znaš ti Hamida, pa šta si ga do jednom viđeo, i to kad je došo po me u Blagaj. Ama, Šukrija, brate rođeni, nije on dobrovoljac već se poturio on jedini iz Međuljića da druge zaštiti i da druge ne dižu u vojnu."

„Šuti, ženo i sestro rođena. Ne laprdaj, bez potrebe. Švabo svu dokumentaciju ostavio u kasarni Bileća. Uredno složenu ko da će se vrnut za koju godinu. Naši našli dokumente ko je sve iz ovijeh krajeva dobrovoljac. Nejma ih ni trides, a tvoj čoek među prvima. Još se ne zna šta će kraljevina sa takvima, ali sigurno je biće teško. Hajde, o tom, potom."

„Veliš, Velija umro? Od tifusa."

„Jes, Allah mu lijepi rahmet dao, a nama dug život i zdravlje."

„A, šta bi, Šukrija, sa Husnijom?"

I dalje je daidža Šukrija držao u krilu već pomalo usnulog Adema i lagano ga gladio po kosi, ženski odnjegovanom rukom. Sjedio je na onom istom tronošcu na kojem je onomad sjedio i njegov brat Velija dok je isto vako nešta važno besjedio sa meterom. Samo tad je bila Đemka živa. A, daidža Velija tada je Đemku u krilu držo.

„E, Husnija je veliki heroj bio. Među prvima se na fronti našo i već devesto četrnaeste se pročulo među srpskom vojskom da je neviđeni junak. Poginu neđe u Crnoj Gori, dok su se naši povlačili preko planine Mojkovac, put Albanije. Pričali mi ljudi, nije šćeo nastaviti dalje preko Prokletija prema Albaniji i Grčkoj i dalje na Krit, ko ostala srpska vojska, već osta sa Crnogorcima da brani odstupnicu. Povrh Mojkovca, poginu sa još stotinjak Crnogoraca. Muka je što mu se ni za grob ne zna, a lijepo je što se u svim vojnim knjigama vodi kao kaplar Kraljevine Srbije. Husnija Kurtović, junak, odlikovan posthumno ordenom Karađorđevića. To je orden sa dvoglavim belim orlom i srebrenim mačevima. Najveće ratno priznanje, moja Alija, u srpskoj vojsci."

Plakala je Alija suhim isplakanim očima. Mahinalnim pokretom brisala je oči krajem iznosane mahrame i tiho ponavljala:

„Ma, kakav orden. Ma, kakvo junačenje. Za koga, moj brate Šukrija? Ode bratova glava tamo neđe u Crnoj Gori, okle nam u selo upadaju komiti i pljačkaju sela. Za koga? Pa, nije imo ni četeres kad pogibe, nek mu je vječiti rahmet, moj Šukrija."

„Kako za koga, moja Alija? Pogino je za narod, za državu. Za Kraljevinu SHS, za tebe, za mene. Pa, fala mi ti njemu i njemu sličnijem očerasmo Švaba iz Bosne."

„Meni, Šućro, Švabo nije smeto. Meni samo smeta kad nejma vlasti i kad nejma kome da se požališ i kad nejmaš koga da te čuva od lopova, otimača, zelenaša i komita. Sve, sve, sam u guzicu sprcala za ove četri godine. I dijete izgubila, a evo za čoeka i ne znam je li živ. Imali smo, moj Šućro, šta izjesti i šta obuti, dobrijeh pola godine od kako Hamid ode. Onda se zima oteže, nikad proljeće da dođe. Kupuj gas, kupuj haljinku. Đeci, jok meni. Đeca rastu pa se moralo. Ja šta sam se onom zelenašu Gojku para nadavala. A i zlata, sama ti ne umijem kazati. Sreća, pa imadosmo nešta malo zakopnano. Od mog miraza, a i brat Velija me prije rata pomago pa se nešta uštedjelo. Sve je to otišlo u prve tri godine rata, moj Šukrija. A, onda nasta glad i bolesti. Dijete mi, Đemka umrije, a ovaj najmlađi, Adem, što ti u krilu spava velike boginje prebolova i jedva živ osta. Bog dade, pa Ešref i Aziz od nekake dobre japije, pa nijesu puno bolovali. Obiđe ih tifus, a pola sela je pomeo. Obiđoše ih boginje, pa dizenterija, crveni vjetar, mišija groznica. Prepolovilo se selo. Najprije pomriješe mala đeca. I stariji, a oni, fala Bogu, ostaše živi. Jesu se ušljivili. Obadvojica i deset puta, jes da ih krpelji izjedoše, a kako neće kad su stalno sa stokom. No, japija tanovička pa se ne daju. E, da ne bi Eša moga, ko zna šta bi bilo. Evo ga izđipo metar i po, a tek mu trinesta, dragom Allahu do neba fala. Sve muške poslove radi, moj Šukrija, od svoje osme godine, kade mu ono babo ode od kuće."

Dok je daidža Šukrija ispitivački gledao u Ešrefa, Aliji proradi materinski nagon, pa brzo nadoda, savjesti radi:

„A, Bogomi vidiš li i ovog Aziza. E, kad se ono Hamid oturi u vojnu, njemu bilo šest godina. Sad mu je deseta, ama i on baš ko veliki, i kosi i plasti i cijepa. Ne pamtim kad se ko dijete poigro."

Imalo je fajde. Vidi majka Alija, kako je Azizu milo što ga fali i velikim prikazuje.

„Uh, što se jesenas posjeko. O kosu, moj Šukrija, mišljali smo osta bez palca na ruci."

Dok je mati tako pričala i dok je daidža Šukrija gledo put njega, Aziz isturi desnu šaku pa pokazuje veliki, ljubičasti ožiljak koji mu najednom posta mio baš ko kakav orden.

Polahko Šukrija spusti Adema na ćilim pored matere Alije, pa opet sjede na tronožac i nastavi pričati, malo tiše:

„Sad ti ja odoh, no prije toga da se još šta dogovorimo."

„Ama kud ćeš, nuto, evo se umračilo. Neka te ode, kod naske konači."

„Imam ja smještaj u Gacku. Državni. Poslo sam vozača da ti donese malo hrane, vojničke za prva dva tri dana, a za kasnije ću viđeti. Pokušat ću se raspitati za Hamida, ali moram polahko, pažljivo. Izokola.“ Uto se začu huka kamiona sa seoskog sokaka. Samo nekoliko puta su Ešo i Ziko vidjeli to čudo i dugo trčali putem za njim. Kroz Međuljiće nikad nije prošo kamion ali, kroz Gatačko polje jest. Trčeći za kamionom i Ešo i Ziko su mirisali plavičasti dim koji se vijao iza kamiona.

„Šta je ovo“, upita Ziko sa glupo izdreljenim očima prema materi.

Nije ni Alija imala odgovora za ovu buku pa Šukrija kaza:

„Ma, to je Jovan. Sa čepelom, došo po me da me vozi u Gacko.“

Stao je kamion pred Tanovića kuću, a vozač i posilni Šukrijin, Jovan, tri puta se zavraćo i donosio u kuću naramke namirnica. Ulazeći u kamion Šukrija se pozdravi:

„Ostajte mi zdravi i živi, s Božijom pomoći, a Alija odgovori:

„Alejkumu selam, brate.“

U jednom kratkom momentu ukrstiše se tri pogleda. Šukrijin, Alijin i Jovanov nijemo se čudeći ovom pozdravu i ovom otpozdravu. Niko ništa nije prozborio

Dok je zorom na sebe oblačio vojničku monduru uz trapavu pomoć Alijinu, Hamid se silom trudio da oblačenje teatralno otegne i da time sebi, ženi, a i djeci pokaže kako on u vojnu ide samo zato, što se mora. Kad bi pustio osjećanjima na volju, obukao bi se u trenu i već bi bio na cesti. Samo mu nekako nije priličila žurba u ovom mučnom trenutku. Treba se za dana javiti u Bileću. U rat ide, pa treba biti nesretan i tužan. Ko i svi što su tužni i nesretni kad idu tamo gdje se ratuje i gdje se poginuti može. To tamo, gdje ide nikako nije mogao zamisliti. Nije bilo straha. Nije bilo panike od nepoznatog već upravo suprotno. U prsima je osjećao nekakvo prijatno nadimanje kao kad se u lov sprema. Sabrano, pedantno, metodički oblačio je na sebe dio po dio vojničke gardarobe, skoro sretan što ide tamo negdje u nepoznato i opasno. Pekla ga je savjest što ostavlja ženu i djecu u ova, za sve njih, najteža vremena, pa je prekidao misli rezonom:

„Šta češ, Hamide, takva vremena. Mora se. Nijesi ti kriv, što se zaratilo.“

Od onog dana, kad bi regrutacija, prođoše četiri mjeseca. To vrijeme Hamid je iskoristio da još koji put Aliji prepriča kako bi na regrutaciji, svaki put dodajući još kakvu opravdavajuću okolnost za njegovu regrutaciju. Nakon četiri mjeseca, ponajviše sam sebe ubijedi u laž da mora ići, a ponajmanje ženu. Međutim sada, kada treba krenuti, sijevalo mu je iz malog mozga da nije moralo sve tako biti i da ni on, ko ni stotine drugih, nije moro puške se laćati. Sa svojih trideset i šest godina, sa nezbrinutom ženom i četvero male đece nikako nije trebo, niti moro u vojsku, u rat ići. Ni vlast, a ni selo, mu ružne riječi ne bi kazalo.

„Šta mi bi? Čuj, dobrovoljac. Ovo ti je opet moj nekakav mahnitluk. Fino mi mati šanu iz groba, Hamide, slušaj ženu. A ja, ja, opet po svom. U rat idem, u tuđi rat, i još dobrovoljac. Bogomi mahnitluk.“

Nije ova misao u Hamidovoj glavi dočekala kraja, a grudi i potiljak, ponovo zatalasa ona fina jeza od odlaska u nepoznato, od izlaska iz svakodnevnice, brige o kući, đeci, ženi, a ulaska u lahko rješive brige. Odlaska u nepoznato gdje je tek pomalo opasno. Opet mu se vrati onaj osjećaj slatke jeze, kao da ide u lov u Zalengoru na sedam, osam dana, gdje će mu i pored svih nedaća, zime, spavanja na otvorenom, umora od cjelodnevna hoda biti lijepo, jer se oturio od kuće i kućne svakodnevnice.

„Vakat je da se iđe. Nuto, samo što nije sunce izbilo. Okasniću, Bogomi."

Alija ga je isprati do avlijskih vrata držeći Đemku i bokal vode u naručju, a šapatom kukajući: „Kukavna sam, kuuuku, šta ću, kuću, sama sa četvero đece. Hamide, opet ti vidi mogu li te poštedjeti. Pa da se vrneš makar za mjesec, dva, ha okopni."

„Hoću, hoću", govorio je Hamid izlazeći na sokak, po stoti put prebirući u glavi je li šta zaboravio. Niz sokak, razdrljen, žurno je poskakivao Ibro Tanović još izdaleka govoreći:

„Došo vakat da se iđe Hamide, Allaha mi jedinog, paziću ti đecu ko svoju, a paziću i Aliju ko sestru rođenu." Zagrlio se Hamid i izljubio na rastanku sa adžom Ibrom, kako i priliči. A sa ženom nije, već je dugo, dugo u oči gledo mucajući:

„Čuvaj đecu, eto mene brzo nazad." Čudio se svojoj misli:

„A, što je ova žena ostarila u zadnjijeh godinu-dvije." Ko da je nije gledo svaki dan, već eto sad viđe kako je ova žena, ova njegova Alija, rano ostarila i sva od plača podbuhla. Rado bi je zagrlio. I na prsa prislonio, ali ga nekako stid. Od đece, a još više od Ibra. Okrećući se niz sokak, zbunjeno sinu Ešrefu zapovijedi:

„Ponesiderca, Ešo, sikiru. I počeraj konja!"

Ne čekajući da ga sinovi, Ešref sa sjekirom i Aziz sa zekanom, stignu upravi žurnim korakom put gatačkog druma. Dok su se rastajali, naumpalo mu da bi mogo nasjeći metar, dva drva prije konačnog odlaska i to iz Mastilovića luga. Sad, kad ide u vojnu, niko mu neće i ne smije zamjeriti što u tuđem lugu siječe tuđu šumu. Pa, carska je vojska iza njega. Ako ko šta i prozbori, e vala će ga iz karabina ko zeca skinuti. Pa, nije šala biti carski vojnik. Dobrovoljac. Kod takvijeh ne smije drva zafaliti, niti je njihovo da brinu čiju šumu sijeku. Pored Korićkih stijena, a odmah uz kameni zid, uze sa iznenada nadošlom snagom sjeći grabove mladice, ne trudeći se kriti. Nekako bi baš volio da okle izbije koji od Mastilovića pa da ga priupita:

„Što siječeš naše, Tanoviću?" Pa da išćera iz sebe ovu nekakvu nadošlu ružnu silu i snagu. Raspalio bi ga, sa merakom, sikirom posred čela i čini mu se onda da bi ove muke i zorta u tijelu nestalo, a njemu bi lahnulo. Djeca su nabacivala grabovinu na zekana jedva sustižući sve uvezati. Kad konj bi natovaren, pa i pretovaren, Hamid sav znojan, blijed i zadihan nasloni se na sikiru, pogleda put Međuljića u daljini, pa polahko spusti pogled na svoja dva tića, Tanovića. Na Ešrefa i Aziza, na hudo dvoje neodrasle đece. Dugo ih je gledo u oči ko da hoće pogledom da ih uknjiži u najdalji dio mozga i nikad ne zaboravi. Čučnu polahko. Vojničke cokule malo zaškripaše. Hamid šanu:

„Hote vamo." Prigrli obojicu istovremeno. Poče šaptati: "Čuvajte kuću, sokolovi moji, Ešo, uzmi obuj one moje cipele. Malo su ti velke, ali će ti valjati, a Ziki daj te svoje opanke da nosi."

Još bi nešta reko, a ne zna šta da kaže. Šta god pođe kazati, ko malo mu blesavo, pa popuštajući stisak i zagrljaj pridiže se i još reče:

„Vrnut će se babo brzo. Hajte kući."

Kako se okrenu i kako upravi prečicom kroz polje, put bilećkog druma, nije se više okreto. Dugo su sinovi gledali put njega, zaklanjajući oči malim dlanovima i braneći se od jutarnja sunca koje je bilo ispred oca.

Hamida prvo nešta stisnu u prsima pa mu ne da disati. Fataše zrak baš ko da je pod vodom. A, onda, kad bi dovoljno daleko od đece, razvali plakati hripajući i ječeći, ko da je pun bolnih rana. Rado bi se okreno. Makar sade, kad valja za kosu zamaći, a opet nije smio da slučajno tići ne vide kako ko dijete reve. Nije suze pustio od kada mu je babo preselio. A tome ima preko trides godina, pa evo sad plače da naplače za sve ono prošlo kad se stisko i nije mogo oplakati. Zamako je za stranu. Smiri jecaje, misleći:

„Šta ti je, Hamide, pa nijesi dijete. Šta radiš, Tanoviću, koljenoviću, neka, Hamide." U hodu je moto cigaru i polahko se smirivao.

Dok je za babom gledo, Ešref je razmišljao:

„Eto, obeća babo, vrnut će se brzo. Za heftu. Dvije, najviše. Toliko je znao i u lovu biti, pa nikom ništa. Što li mati nolko reve? Pa nije mrtva glava. Možda se babo i ne vrne tako brzo. Možda zato plaće. Jes obećo, ali babo je znao obećati, ih kolko puta, da će i mene u lov voditi, pa ode sam. Bez mene. Nije da babo laže, rabum, ti zakloni, ali umije nekako da obeća pa ne ispuni obećanje. Samo se izvuče, baš ko da sam mu ja nekakav teret. Aziz i nekako. I meni je teret. Samo hodi za mnom. U halu mi ne da otići, već čući i čeka. Ama, kako babi da ja budem teret? Mogu oko kerova. Mogu, a i znam pušku očistiti, a mogu i pola dana gaziti. Koraka da ne zaostanem. E, vala ću sve njegove poslove na se uzeti pa kad se vrne nek vidi babo da sam veliki."

„Hajd, Azize, počeraj zekana." Viđe da Aziz plače, a on jok, pa ga, nako, bratski okinu po zatiljku i zaruži:

„De, ne revi, jado! Nijesi žensko da reveš, sram te i stid bilo." Začudo, njemu se nije plakalo. Ni najmanje.

Još nije metak opalio, a da ga je Velija svojim uhom čuo i da može kazati, evo rata i ratnih nevolja. Ratovalo se negdje tamo. U Sremu, u Srbiji, u Crnoj Gori, i dalje. O fronti se šaptalo, potajno i ilegalno, sve od usta do usta, i to srpskih. Jedno predvečerje ušulja se nakakv momčić u njegovu avliju, a sve se nešta okreće oko sebe ko da se krije. Od svijeta, od ljudi. Opet, nije ni lopov, ni tat. A ni sirotinja, pa da prosi. Jok, naočit momak u bijeloj košulji, duge talasaste kose, do po čela. Nisam ga iznenadio kad zavikah:

„Koga trebaš, momak?"

Dugo me gladao odozdo iz vrta, gore prema verandi. Opet se oprezno okrenu i dvorište očima preispita, a onda prošapta, a da ga fino čujem:

„Jesi li ti Velija Kurtović?"

„Jesam!"

„A, ko si ti i pobogu?"

„Nije važno. Hoćeš li sići, Velija, dolje, moram te nešta pitati?"

Sleti Velija niza stube u vrt promišljajući, ko li je ovaj neznanac i šta li hoće? Može biti da je sin kakvog jarana, pa došo poslom da se bavimo. Beli ga otac poslo. Ama, ja sam sa poslom stao, znaju vallahi billahi svi jarani. Znaju da neću trgovati dok ova pogana vremena ne prođu. Znaju vala svi moji jarani da ja odavno ne trgujem. Mora da je ovaj izdaleka i da još ne zna da sam presto trgovati.

Već je sasvim prišao mladiću, pomno mu analizirajući izgled. Mogo bi imati dvadeset tri, dvadeset četiri godine. Lijepe crte lica ima. Obrazovan djeluje. Nikako Velija da odgonetne neznanca, a nije volio situacije kad mu bane ko na vrata, a da već nejma stvorenu barem približnu viziju, ko je, šta hoće, pa da može od prve da se pravilno postavi. Nekakvu je nesigurnost osjećao pred ovim momkom, ko da nije najmanje duplo od njega stariji. I ko da nije u svom i na svom, čiste savjesti i obraza. Bez obzira na to što se momak i dalje oprezno okretao, stalno pazeći jesu li sami, ta opreznost nije činila momka strašljivcem ili sumnjivcem. Upravo suprotno. Taj oprez činio ga je tajnovitim, sigurnim. Sav je zračio nakakvom tajnovitošću.

„Ja sam Velija Kurtović", gotovo da je šaptao Velija uvučen u nekakvu diskreciju, nekakvu njemu nepoznatu tajnu. Neznanac malo pošuti, pa ko kakav isljednjik pripupita:

„Imate li vi, Velija, brata."

„Imam. Imam, dva brata. Šukriju i Husniju." Htjede još svašta nešta nadovezati ko što je obično činio kad ko za braću pita, ali ga neznanac brzo prekide:

„Dobio sam tvoju adresu od kurira, kojeg šalje tvoj brat Husnija. Od tamo", zaučinu neznanac, a pokaza lakim trzajem glave put istoka. Pokaza put Romanije i Jahorine, a Velija nekako odmah razumi, iz Srbije.

„Je li živ", prvo mu se ote.

„Jest, jest. Živ je i zdrav je." Veliji nahrupi u mozak pitanja i pitanja, a nikako da otpočne, pa samo ponavlja: „Neka, neka fala Bogu. Kažeš živ je i zdrav, fala Bogu." Što je Velija više postajao zbunjen, to je ovaj momak postajao sigurniji pa je sada bio baš ko lutak u njegovim rukama.

„Ima li još koga u kući?"

„Ima, ima. Žena mi i djeca." Opet je neznanac pogledom lutao po kući, mjerkajući je stručno i precizno.

„Kakav vam je komšiluk?"

Kakav te spopo komšiluk", čudio se Velija, a opet ko opčinjen odgovara:

„Komšije mi Čomori. Sa ove strane, dole niz bašću, eno, kuća im se vidi. Vamo su Šišići, medari. Dobar mi je komšiluk. Nikad na riječ nismo došli.“

Momak ga blago uze ispod nadlaktice i polahko ga poče gurati stazom dublje u bašču, tiše, tiho govoreći:

„Vidi, Velija, tvoj brat je nama, našoj čeliji, poslao poruku da se možemo slobodno osloniti na tebe. Ako kad zatreba. Znaš, rat je i svak treba uzeti dio tereta na sebe. Do konačne pobjede.“

„Kakav teret? Šta ja imam sa ratom? Ja sam ti prestario“, mrmljao je Velija, a u glavi mu se vrzma ona riječ ćelija. Nikako da je sam sebi objasni. U razmišljanju opet ga prekide neznanac:

„Od tebe očekujemo da surađuješ. Tek toliko da, kad zatreba, nekoga nakratko sklonimo da kod tebe prespava. Dan-dva da se sakrije. Neće to biti ni često, ni skoro. Ja sam došo samo da izvidim jesi li ti i upola ko što ti je brat Husnija. A sigurno si čuo kakav je Husnija?“

„Jesam nešta... ali.“

„Brat ti je prvoborac. Ne silazi sa fronte i ne izlazi iz rova. Srbija bruji o Husniji. Junaku, kakvih je malo.“

„Jes, jes, Husnija je hrabar. Junačina. Znam, čuo sam, ama on je mlađi, ledičan, vrela krv, a ja, ja sam prestario. Nije znao što se pravda, a nije znao ni zašto uopšte priča sve ovo sa neznancem koji mu ni imena još ne kaza, a opet ni sam ne zna kako da se odupre ovom guranju u opasno, nepoznato, tajnovito. Prošo je Velija i bunu i bunicu. Sebe je smatro prevejanim Hercegovcem, koji se može nositi sa najvećim hercegovačkim liskama i najgorim bosanskim prevarantima. I nosio se. Tako što je on uvijek dominirao. Ili trgovinom ili pregovaranjem. A sad, sad ovako smušen sam sebi je nepoznat. Osjećo je, nije ovo fela sa kojom sam život proživio. Nisi se ti, Velija, sa ovakvim tipovima još susreto. Ovo je nekakva mlađarija što na carevine udara. Drsko, hrabro, ovako u bijeloj košulji, sa šopom na glavi. Bogami ko da je rušenje carevine šetanje po korzu. Ili plesanje valcera. Ote mu se, pa upita:

„Šta je to ćelija?“ Još tiše neznanac progovori:

„Raspoređeni smo u čelije. Od po deset, petnaest ljudi. Za sada. Svaka čelija ima zadatke, a međusobno se ne pozajemo, izuzev kurira. Ne trebaš puno o tome da znaš. Tvoje će biti da uradiš zadatak, a jedino ćeš sa mnom kontaktirati. Imaš li šta bratu poručiti?“

Piljio je Velija u momka zabezeknut. „Vidi ti to. Allaha mi, ne pita ni hoću li, ni mogu li, već uzo zapovijedati ko da sam ja u njegovoj kući i ko da sam ja kakvo dijete. Kakvi zadaci, beter te odnio, ja ni trgovati neću u ova ružna vremena, a sada za tebe i za nekakvu čeliju da zadatke odrađujem.“ Džaba dumanje, ništa od tog ne reče momku, već zaučinu:

„Brata mi pose... pozdravi i nek se čuva.“

„Uredu. Ja sam Popović. Tako se prezivam, a nadimak mi je Pop. Javit ću ti se uskoro.“ Kako je tiho i neprimjetno ušao u dvorište, tako je nonšalantno, tiho a opet vrlo oprezno izašao na ulicu, u aleju. I nesta ko da je u zemlju propao. Dugo je Velija stajao na istom mjestu i put ulaznih vrata gledao. Čekao je da se opet ušulja ovaj neznanac i kaže:

„Ja se samo malo šalio. Zaboravi da si me i vidio.“

Znao sam ja da će meni avanture i lude rabote braće doći glave. Ko zna šta je Husnija naobećavo ovim golačima za mene. Ko da gledam. Samo vi otiđite do mog brata Velije. On će to sredititi. On ima. On može, on smije, on zna. E, Husnija, Husnija, od kad te znam, ti si mimo svijeta. Svi se sobom bave, žene se, djecu prave, kuće se, a ti, ti uzo svjeske probleme da gotoviš. Ti uzo po fronti skakati. Dedo ti vojevo za tursku slavu i glavu izgubio. Otac ti vojevo za tursku, pa protiv Turaka, kad se ono bosanski begovi na bunu digoše i glavu izgubio. Pa sad i ti uzeo ratovati. A, za koga? Za Srbiju. E, moj Husnija, do juče si tuđim zubima hljeb jeo. Ti se školo, a ja slao. Pa da tada, ko evo sada, posla kakvog svog znanca i prijatelja, makar samo da priupita: kako si, burazeru, i možeš li ti? Već mi nove brige tovariš ko da sam kakav mulac, ne daj Bože.

Prenu ga dozivanje ženino sa verande.

„O, Velija, hajde, supa se ohladi.“

Kad uđe, čudno ga žena u lice gleda i još ga je priupita:

„Jesi li dobro? Nešto si ublijedio, Velija.“

„Dobro sam, dobro sam.“ Mrmljao je teška koraka, hodeći put trpezarije.

Brojao je Hamid dane u kasarni. Do deset, a onda presta. Nit je on šta radio, nit su šta drugi radili. Zorom ustani, pa fiskultura, pa čisti pušku, pa ručak, pa slobodno, pa u konjušnicu kidaj oko konja i timari ih da se sjaje ko lakirani. Vojnici su se međusobno družili i okupljali u grupice potiho razgovarajući. Hamid nije uspijevao naći kakvog iskrenog prijatelja među ovim vojnicima pa je uglavnom samovao. Ponekad se kao slučajno približi kakvoj grupici dok pričaju da oslušne razgovor. Vojska je prepričavala dogodovštine sa fronte. Dogodovštine koje su uglavnom bile neprovjerene, a prenošene od usta do usta dobivale su nevjerovatne dimenzije. Hiljade mrtvih kod Srba! Pa, onda stotine mrtvih kod naših! Pa, Srbi bježe! Pa, Srbi napadaju. Hamid nikako nije uspijevao da zamisli tu frontu, te borbe, operacije, juriše. A, kad bi se isuviše približi nekoj od tih grupica koje naglabaju o ratu, oni bi istom prestajali pričati o ratu mijenjajući temu razgovora. Nije Hamid znao da se kasarnom pročulo da je on jedan od rijetkih vojnika dobrovoljaca. Ostali vojnici su takve smatrali ili luđacima, ili uhodama. Pošto im Hamid nije izgledao kao kakav blećak, ili luđak, svi su sumnjali da je švapska uhoda i da nije pametno u njegovom prisustvu išta pričati. U ratu se i za ružnu riječ gubi glava.

A, onda dođe dan kad se oficiri pomamiše. Ko da su se bunjike najeli. Od rane zore nasta deranje kaplara kroz kasarnu. Vojska poče da zadužuje fišeklije sa pravom

municijom, pa zadužiše šljemove i na kraju gas maske. Nastade postrojavanje i četa po četa vojnika krenu iz kasarne Bileća u pravcu Crne Gore, a da niko nije znao kuda tačno idu. Među vojnicima nasta muk. Niko ni sa kim ne govori, već samo stenje pod telećakom teškim dvades kila, pod kišnom ceradom, sa puškom o desnom ramenu. Sa fišeklijama i mecima za pasom a gas maska pod lijevim pazuhom. Strah, neobjašnjiv strah da idu nekamo gdje se lako gine, gdje se svaka greška životom plaća ukoči im jezike i usta. Gotovo čitav dan su marširali put granice sa Crnom Gorom. U suton se Hamidova četa ulogori na nekakvoj zaravni sa malo trave.Već je ranije bila postavljena poljska kuhinja iz koje se vijao plavičast dim. U vojničke manjerke sipana im je krompirova čorba koju su jeli uz vojnički dvopek. Kao i drugima, i Hamidu nije bilo do jela. Silan umor od cjelodnevnog pješačenja, pod punom opremom, omami ga ko kakvo jako piće. Silno ga je zemlja vukla sebi. Da legne i da oči sklopi. Čim je pojeo skroman obrok, ispregnu konje od topovske zaprege, malo ih istimari i prekri ćebadima, a onda se prostre po vojničkoj ceradi i istog trena zaspa. Kada je u samo svitanje zasvirala vojnička truba tonom za ustajanje, učinilo mu se da je istom oči sklopio. Još nije svanulo, a bilo je i jako hladno. Vojnička cerada, neudoban ležaj, a Hamid odavno nije ovakvim snom noć prespavao. Opet su uslijedile užurbane naredbe, postrojavanje i pokret. Opet su išli put istoka već duboko zašavši u Crnu Goru. Prolazili su pored i kroz sela, sličnim gatačkim selima, sa niskim kamenim kućercima sa krovovima od tesanog kamena ili drvene šindre. Nigdje se nije mogao sresti ili vidjeti živ stvor. Kao da su ljudi, žene i djeca u zemlju propali. Čak ni hajvana nije bilo. Jedino se izdaleka mogao čuti potih lavež kakvog kera. Smjenjivali su se prašnjavi drumovi, a jedini zvuk koji se čuo bio je klepet slabo pričvršćenih manjerki o opasač i tupi bat stotina vojničkih čizama o tvrdi kamen. Cijeli dan je protekao u usiljenom marširanju, a svakih tri do četri sata marširanja čula se komanda deset minuta voljno. Vojnici su bauljali prema najbližem hladu spuštajući se u sjedeći položaj bez skidanja ruksaka sa leđa. Puške su smještali u krilo, a većina je odmor koristila za savijanje cigare i pušenje. I Hamid je oteklim rukama savijao cigaru, a otupjelih čula slušao kako major objašnjava kuriru da treba sustići prethodnicu i da im treba uručiti naređenje da sljedeću noć logoruju odmah po prolasku Cetinja. Sjeti se Hamid nekoliko narodnih pjesama koje su se pjevale u Gacku u kojima se spominje grad Cetinje kao stoni grad crnogorskih vladika.

Zar smo dotle došli? Pa, kud idemo dalje od Cetinja? Ako je ušla carska vojska u Cetinje, onda Crne Gore nejma više. Šta imamo dalje ići? Čudio se Hamid kako to da pade Crna Gora, a on i njegova četa ni metka ne opališe. Ja rata i govana, mislio je Hamid dok je vukao teške dimove hercegovačke škije.

Promarširali su kroz grad Cetinje. Lijepa varoš.Veća od Gacka za tri-četri puta, sa ljepšim kućama i sokacima. U samom gradu bilo je na hiljade vojnika. Jedni su došli vaporom do Kotora, pa domarširali do Cetinja, a drugi su došli iz graničnih bosanskih varoši - Višegrada, Rudog, Foče. Ti Bosanci su bili prašnjaviji i umorniji. Vidjelo se da

marširaju već sedam-osam dana. Njegova četa se ulogorila izvan grada na nekakvom guvnu, gdje Hamid prvo zbrinu konje, a onda poslije skromne večere, pušeći besciljno, uze lutati prigradskim sokacima. Dobro se odmakao od čete, a dobro se umračilo kada vidje preko oniskog kamenog zida starinu u dvorištu omanje kuće. Napregao je oči da bolje razazna lik u tami. Nema dvojbe. Na tronošcu, istom kakve on ima kući, sjedio je starac u crnogorskoj nošnji sa crnom kapom na glavi zabačenom na sami potiljak. Ote mu se: „Pomoz Bog, domaćine." Nije bilo odgovora.

„Hoćeš li zapaliti, domaćine", nastavi Hamid. Malo se zidu primače. Vidio je izboranog starinu, sa dugim bijelim brkovima kako sjedi na tronošcu, sa štapom u ruci. I starina je u njega gledao, netremice, pomalo iznenađen što mu se uopšte obraća ovaj vojnik i to na njegovom jeziku i sa njegovim pozdravom. Dok su se netremice gledali, starac najednom vrlo grlatim tonom punim jeda prosikta:

„Kuš, švapsko kopile, od moje međe. E, da mi je đe kubura sad bi u te sasuo jednu fišekliju ravno među oči." Istovremeno je polahko ustajao sa tronošca i polako krenuo u kuću, teškim korakom koji je pokazivao da ga svaka koska pri svakom koraku tupo boli. Kada zamače za kućna vrata, Hamid se okrenuo i vratio put logora, a da nikog više od mještana nije sreo. Očito su se svi u kuće zatvorili i tako nekako pokušavaju da daju do znanja da je ovo neprijateljska vojska i da je mrze više no što su mrzili tursku vojsku. Hamidu pade na pamet ono malopređašnje starčevo, kuš, švapsko kopile. Koliko mu je nekad smetalo kad kakav Srbin ili Crnogorac kažu za muslimana, tursko kopile, toliko mu je sada bilo smiješno ovo izrečeno „švapsko" kopile. Dok se smijuljio ovim pogrdnim riječima, pokušavao je da se sjeti na koga ga podsjeća likom onaj starina. Najednom mu dođe u pamet.

„Bogomi, isti babo! Liči na baba! Isti babo!"

Skrhan umorom noć je u komadu prespavao mrtvačkim snom.

Niz planinu Hajlu ili kako je još zvaše Mokra Gora slijevale su se sada objedinjene hiljade vojnika u sivomaslinastim uniformama. Kako je Hamid bio na samom prevoju trošnog, makadamskog puta, mogao je niz padinu vidjeti kilometrima dugu kolonu vojnika kako maršira prema podnožju i gradu Peć. U daljini su se nazirale vrleti ogrome planine koju su svi zvali Prokletijama. Gotovo svi vojnici su znali da je ta planina njihovo krajnje odredište. Već peti dan marširaju i mnogi vojnici su patili od žuljeva na nogama i ranama na ramenima od teških ruksaka. Hamid, iako stariji od većine, odlično je podnosio ovo usiljeno pješačenje, a ranac nije ni osjećao kao teret na leđima. Otvrdle noge u cokulama bile su bez žuljeva. U podnožju planine, njegova četa i još desetak drugih usmjereni su prema planini Mojkovac, a ostali su nastavili pravo put Prokletija. Nakon nekoliko sati hoda, na mahove, u daljini, čuo je potmulu tutnjavu nepoznatu Hamidovom uhu. Kako su dalje napredovali, sve se jasnije čula ta povremena tutnjava i napokon prostruja šapat. To su topovski plotuni. Gotovo pred mrak stigoše u samo podnožje planine. Sada je grmilo oko njih. Iz desetina topova ispaljivane su granate prema vrhu planine, a sa ovog mjesta nije se moglo razaznati

gdje padaju te topovske granate. Oko njega vladao je košmar. Kaplari su se derali:

„Ovamo haubicu dovuci. Ispregni konje, montiraj nišanske sprave, zakreni cijev."

Ispregnute konje vukao je za ular put jedne vrtače koja mu se učinila kao dobar zaklon. Otjeraše ga odatle jer ne smije biti blizu municije, pa je zbunjen nastavio tražiti novi zaklon. Svezao je nemirne i isprepadane konje, nenaviknute na tutnjavu ispaljenih granata podno jedne oveće stijene, a onda ga nekakav nepoznat oficir otjera da na leđima iz one vrtače sa drugima donosi topovske granate. Opasni teret na ramenu pažljivo je nosio kao što se nosi nejako dijete, sa velikom brigom da slučajno ne ispadne. Gruhali su topovi prema vrhu planine, a kada je naređeno da se usijane topovske cijevi malo ohlade, pokuša sa kaplarom da razgovara koga to i gdje to gađaju. Oficir se ni sam nije najbolje snalazio, ali kao da jedva dočeka ovog vojnika i njegova pitanja. Naširoko je objašnjavao da se srpska vojska pokušava, preko ove planine i obronaka Prokletija, domoći Albanije, a da je njihov zadatak da ih spriječe u tom povlačenju. Hamid je tupo mahao glavom i ponavljao: ja bite, ja vol a onda je upitao:

„I sada, kad oni bježe, mi smo je l' pobijedili i još samo da se predaju i ende. Rat je caput." Kaplar zakoluta očima, razočaran ovakvim neznanjem svog vojnika, pa vidno ljutit, ciničan i dječije važan, reče Hamidu: "E, baš tako. I ti se vratiš kući za pet dana, opet djecu da praviš. Malo sutra", dreknu se.

Nastavile su haubice sijati granate po planini Mojkovac, po tamo nekom nevidljivom neprijatelju koji se povlači put Albanije. Sa prvim mrakom utihnula je pucnjava, a ostao je ljut smrad baruta u zraku koji je štipao i nosnice i oči. Umotan u ceradu, Hamid zaspa u polusjedećem položaju. Svakih pet minuta se budio.

Šukrija Kurtović, Božić 1916. godine, preležao je u krevetu svog stana. Potpuno obučen kao da će ovog trena ustati i izaći vani. Recimo, u hotel Budapest koji je odmah preko puta njegovog novog moskovskog stana. Njegov stan, pa da je njegov i nije. Stan je iznajmljen. Na godinu dana. Dat je njemu, i to samom, na korištenje. Šukrija je bio zadovoljan i prezadovoljan ovim novim smještajem. Dvije godine se potuca po nekakvim podrumskim i mansardnim izbama moskovskih predgrađa, dijeleći sobu sa dvojicom, trojicom zemljaka. Dok je ležao na krevetu sa zabačenim rukama na potiljku, sračunao je da ima i više od dvije godine da je stigao u Moskvu. Beč je napustio u septembru 1914. godine. Malo se zadržao u Pragu. Oko mjesec, i od tada je u Moskvi. To mu ga dođe dvije godine i dva mjeseca. Svašta sam premetno preko glave, razmišljao je Šukrija gledajući isprazno u plafon. Kako sam se patio prvih dana. Više gladan, već sit. Pa ipak kad se sve zajedno sagleda dobro sam se snašao, razmišljao je Šukrija, a lukavi osmijeh razvukao mu je usne u osmijeh. Da nije nestalo ono malo ušteđevine i da nije brat presto slati pare, snašao bi se i bolje, ali Velija ko Velija vazda se stišće, štedi, krije i od sebe. Ko da nijesmo braća. Svu babovinu pričapio, a meni i Husniji odredio mrvice. E, moj Husnija, kako te nestade. Nadoveza mu se misao. Kad sam ono sazno da je Husnija poginuo? U jesen 1914. godine. Jes, tako nekako. Pop mi javio. Pismom. Kako ono napisa? Dragi Gagi, moram ti javiti tužnu vijest da je tvoj

brat Husnija poginuo herojskom smrću na planini Mojkovac, u Crnoj Gori, prilikom herojske evakuacije srpskih vojnika put Albanije. Odavno ne koristi nadimak Gagi. A, nema više ni potrebe. Dok je bio u Beču, i dok je ilegalno surađivao sa radikalima, nije bilo uputno koristiti pravo ime i prezime, ali ovdje u Moskvi, drugačije su prilike. Ovdje su radikali omiljeni. Ruska vlada ih izdašno pomaže. Kako su samo saosjećali sa njim kad se saznalo da mu je brat poginuo, i kako mu je bratova smrt pomogla da se vine u vrh stranke Nikole Pašića. Malo je detalja znao o samoj pogibiji, ali nije mu ni malo smetalo da iskonstruiše, na svoj način, pogibiju i da u tu kunstrukciju vjeruje kao da je i sam bio, taj dan, odmah pored brata. Hiljadu je puta, u svakoj pogodnoj prilici, opisivao bratovu smrt.

Husnija zalego u plitkom rovu, na samom vrhu Mojkovac planine, pucajući iz mitraljeza dok god je bilo municije. Kad mu nesta metaka, naredi pomoćniku da bježi, a on se prihvati karabina i puc, puc, puc sve uzvikujući: „Za kralja i otadžbinu, hajte vamo švapska gamadi." Kada je pogođen, u pušci nije bilo nijednog metka, objašnjavao je Šukrija svakom prilikom. Nakon pogibije Husnije, Šukrija se uvijek prestavljao punim imenom i prezimenom, bez nadimka Gagi, koji su mu dali zemljaci kao neku skraćenicu od Blagaj.

Kada su drugi pričali o Šukriji, onda su obično jedan drugom objašnjavali: „Ma, to ti je onaj momčić, Hercegovac, iz Bosne, brat nekakvog opasnog borca u kraljevskoj vojsci, koji pogibe među prvih hiljadu mučenika, dolje u Crnoj Gori." Sem smrti rođenog brata kao prvoborca, i velike simpatije Nikole Pašića prema njemu, Šukriji je boravak u Moskvi olakšala još jedna sretna okolnost. Počeo je izlaziti sa Marom Nikolajević. Iako je Mara na sve načine pokušavala kriti njihovu vezu, Šukrija je upravo suprotno činio. Na sve strane je obznanio da se viđa sa Marom Nikolajević. A, kako i ne bi kad je Mara, po majci, od Karađorđevića, dakle kraljevske loze. Nije više mogao ležati ovako ispružen i miran sad razmišljajući o Mari. Ustao je i zapalio cigaru, umečući je u ćilibarski cigaršpic, odmah poslije povučenog prvog dima.

„Ih, da mi je jedan čibuk od trešnjeva drveta, i to, od one naše trešnje u Blagaju. Pa još da je onog našeg hercegovačkog duhana, a ne ova krđa." Brzo se vrati na stare misli. Ovo sa Marom moram hitno na sva zvona obznaniti. Sad je prilika. Znam ja da se njeni ne slažu što se Mara viđa sa mnom, ali šta me briga. Čuj, bosanski goljo. Tako mu je rekla da ga njeni roditelji zovu. A, kad je bilo ginuti na frontu, niko ne poginu od Nikolajevića, već ko poginu? Zna se. Moj brat, Husnija. U Mare dva brata. Šepure se u gardijskim uniformama, ovdje po Moskvi, a niko metka nije opalio. Pobjegli ko kakve pizice iz Srbije amo u Moskvu, čim se zaratilo. Opet mu beznačajna misao skrenu nit razmišljanja.

Kako je ono babo govorio za nas trojicu? Ja vako: „Ja imam tri sina Veliju, Husniju i Šukriju. Oni su mi ko tri kera, a svaki različite pasmine. Velija mi nekako pravo tornji, što će reči samo se mota oko kuće. Pazi i čuva kuću baš ko čuko tornjak. Husnija

je pravi lovnjak. Duša mu se od kuće oturiti, lutati, vječito avanture željan, a Šukrija, e, on ti je ko one pizice", govorio je babo. Pizice su kerovi koje se umiljavaju, koje moraš voliti i maziti, jer se znaju umiljavati i pod kožu drugima uvlačiti. Sjećajući se ovih očevih riječi, Šukrija je uz sjetan osmijeh povukao još jedan dim i ugasio cigaru u pepeljari na stolu. Doda dvije lopate vlažnog ćumura u gusanu peć, metnu čajnik na rub peći i nastavi razmišljati, istovremeno uživajući u blaženoj tišini. Lijepo je, brate, ne dijeliti stan ni s kim. A, kakvih je sve cimera imao. Bilo ih je iz Like, iz Korduna, iz Šumadije, iz Banata. Odsvuda. Nikad ne imade za cimera pravog zemljaka, Hercegovca ili makar Bosanca. A, i kako bi i imao koga svog zemljaka za cimera, kad se naš čovjek boji od kuće odmaći deset kilometara, a kamoli da se stani ođe, u Rusiji. U Beču ih je i bilo. Istina, rijetko se družio s tim momcima. Sjeti se jednog Sarajlije po prezimenu Glođo. Bio je sin nekakvog bogatog trgovca koji ga je poslo na školovanje, a koji nije ni za šta drugo znao sem fakulteta i onog sobička. Nasmija se naglas kad se sjeti kako je jednom prilikom došao u stan kod tog Glođe, a on ga upitao hoće li da zajedno klanjaju akšam. Dok je spremao čaj, sam sa sobom je Šukrija razgovarao:

„Čuj, zajedno da klanjamo. Ja nikad nijesam u džamiju ušao, i nikad klanjao nijesam. A mati mi Kur'an znala na izust. A i sestra, Alija, priča se da je bula u onom selu. U Međuljićima. E, nju sam baš nešta poželio. Bože mili, otkad je nijesam viđeo. Valjda je živa i zdrava? A možda i nije? Dole, sada bjesni rat, ko zna je li živa." Dok je sjedao za trpezarijski sto čaj da popije, smrče se pri daljnjem razmišljanju. Još dok je bio u Beču, Velija mu piso da je Alijin čoek, Hamid, otišao na front, u austrijsku vojsku i to ko dobrovoljac. Budala jedna! Ostavio ženu i četvero djece za rad ratovanja, i to za tuđina. Da se barem priključio srpskoj vojsci, pa hajde i nekako, već Švabi, budala jedna. Kolko ono u Alije bi đece?" Naprezao je Šukrija mozak da se prisjeti. Ešref je najstariji, Aziz, pa Adem. Kako je ono kćeri ime? Ja, ja, Đemka. Sjeti se Šukrija da mu je Velija jednom piso da je Alijina kći umrla, pa sam sebe ispravi. Ostavio Hamid ženu i troje đece. Nije četvero, ama to ti je isto. Moram dobro paziti da se đe ne sazna da mi je zet u švapskoj vojci. I to ko dobrovoljac. Đe li je sad Hamid? Ko zna je li živ? Javljaju, da se na frontovima gine od granata, od metka ali i od bolešćina. Hara među vojskom i dizenterija i tuberkoloza i mišija groznica, a Bogomi i sifilis i gonoreja. Otego se rat, evo sad će pune dvije godine. Skoro je popio lijep ruski čaj, pa se poče spremati za izlazak. Laganom šetnjom, treba mu desetak minuta do trga i pozorišta, a tu je dogovorio sastanak sa Marom. Dok je oblačio udobne futrovane čizme, odluči da pokuša uzeti kakvu sluškinju da održava stan.

Evo, ostade nepospremljen krevet, pa neoprano suđe, pa smeće u kanti. Ja Bogomi, sve to ne mogu sam. A i ne priliči, brte, meni takve poslove raditi. Moram kakvu ženu uzeti da kuću održava. Daću joj onu malu sobu da stanuje za uslugu održavanja. Para nemam da je plaćam. Prešao je ulicu i krenuo uz laganu uzbrdicu pored hotela Budapest, te zaokrenuo pored krznarske radnje Ognjenov, put Boljšeg teatra. U izlogu je vidio divnu šubaru. Za Maru. Što bi valjalo da joj kupim ovu šubaru, ali para

imam jedva za hranu, do kraja ovog mjeseca. Ih kad bi Velija poslo šta para, što bi mi valjalo. Možda da mu pišem da proda ono moje imanje u Sarajevu. Ja se vala neću nikad dole vrćati. Ako se i vrnem, neću vala nipošto na nekakvo seosko imanje. Ja sam sa selom raskrstio. Za vijeki vijekova. Ispod velikog uličnog sata cupkao je zbog velike hladnoće, ogorčen što Mara po običaju kasni.

Mehaga je ispijao treći finđan kahve u svom dućanu i bio pri kraju treće, zaredom, zapaljene cigare. Pri svakom povučenom dimu pomalo je kašljucao, remeteći mrtvu tišinu u radnji. Malo podalje od njega, na tronošcu, sjedio je šegrt Ibro. Cigara će mi glave doći, razmišljao je Mehaga. Slaba hrana i cigara, eto ti sušice u vrh glave za godinu. Šta je svijeta, sa čaršije, pomrlo u ove dvije godine, Allahu dragi. A i ne pomrlo. Zamrla čaršija, slab pazar, pa odmah slaba i ishrana. A i da imaš paru, nije lahko do hrane doći. Seljak ucjenjuje, đe stigne. Meso, ispod ruke prodaje. Eto, danas mi nudio seljak, sa Hreše, čerek mesa pa bilo je kila-kila i po, možda i dvije za dest dinara. Uzeo bi da sam imo za šta, ali danas nisam ni sefte u radnji napravio. U čitavom sokaku ne bi danas pazara deset dinara. Da mi nije one baščice i da žena ne posija zelja, kupusa, krompira, ne bi imo šta jesti. Blag osmijeh pređe mu preko lica kad se sjeti kako i petogodišnja Halima i četverogodišnja Refija raduckaju sa maćehom Havom po bašči. Obje su male, za zemlju se zalijepile, ali radene. Već sad se vidi da su zlatnih ruku. Duša im raditi. Prave babove šćeri. Gaseći cigaru, a u mislima još sa kćerkama, Mehaga kratko zapovijedi šegrtu Ibri:

„Meći čepenke!"

Poletno kao i uvijek, kad gazda neredi, skoči Ibro da čepenke postavi na izlog. Ovom naredbom, znalo se, Mehaga je odlučio zatvoriti radnju, a to je značilo pospremiti alat na svoje mjesto, očistiti radnju, ugasiti mangalu i oprati pepeljaru, te pogasiti elektriku i zaključati radnju. Onda, sačekati Mehagu pred džamijom dok akšam klanja i ključeve mu predati. Ibro je dobar dio tih poslova obavio kad u radnju uđe mušterija. Pokušavao je oči naviknuti na polumrak istovremeno osmatrajući radnju. Mehaga je posmatrao ovu mušteriju okom starog čaršijskog zanatlije i brzo donosio zaključke. Nije loše obučen. Malo po ovoj novoj, švapskoj modi. Sve je na njemu postarije, ali učuvano. I uredno. Ovo je nekakav trgovac. Garant. Samo trgovac vako temeljito zagleda radnju, prije što će kazat šta ga interesuje i po šta je uvratio.

„Merhaba, ti gazda."

„Merhaba i tebi, prijatelju", odgovori Mehaga.

Opet nasta tišina dok su se međusobno mjerkali. Velija je brzo razmišljao, ne bi trebalo da je ovaj dućan skup, a vjerovatno se može i cjenjkati. Mehaga je razmišljao. Ovaj čoek možda i jest za života preko ruku dobru paru premetno, ali u bolja vremena. Sada mjeri i vaga svaki dinar prije no što ga potroši.

„Bujrum", potiho i dosta nesigurno promrlja Mehaga, istovremeno pokazujući neznancu da sjede na minder pored njega. Sa jednim čepenekom u ruci sa sokaka,

posmatrao je Ibro Mehagu očekujući dalje upute. Da li da nastavi sa zatvaranjem ili da sačeka. Kada im se pogledi susretoše, Mehaga neprimijetno podiže obrve što je značilo da sačeka sa zatvaranjem. Sjedajući, mušterija započe besjedu:

„Ja navratio, malo je pokasno, mušterija sam kupiti pantole."

„Lijepo", pripovijedi Mehaga. A za kake pantole si mušterija?"

„Pasale bi mi braon. Ako mogu birati?"

Prevrno je Mehaga desetak napravljenih pantalona, braon boje, ali nijedne ne bijahu po mjeri kupca. Žao Mehagi što mu nijedne ne pašu jer vidi se vruća je mušterija, a još nijednom nije za cijenu pito. Ko da nije ni bitna.

„A da uzmem mjeru, pa da sašijem pantole." Evo, ti sam proberi materijal. Sve su ovo kangarn štofovi, ekstra klase." Dok je premetao ponuđena platna, primičući ih slabom svjetlu, Velija je ko za sebe kazao: „Meni je hića, ja sutra putujem. Nemam ti kad šiti pantale." Mehaga, pomalo razočaran što od posla nema ništa, a malo i rezigniran jer je po akcentu zaključio da je ovaj čovjek hercegovačko mile nastavi:

„Nisu ti vremena za putovanja. A, i ako putuješ, valjda ćeš se i vratiti? Kad se vratiš, pantole te čekaju. Neće niđe pobjeći."

Nije se Veliji objašnjavalo ovom neznancu da on putuje daleko, da dalje ne može biti i da se neće vratiti sve da u ovoj zemlji počnu pečene kokoši padati sa neba. Kćerka mu umrije. Od tifusa. Za ove dvije godine rata, stao ga poso, dinar na dinar ne može da sastavi. Žena mu obolila od astme na Ilidži, a on mislio Ilidža vazdušna banja, kad je onomad kuću pravio dole u velikoj aleji. A povrh svega toga, namećili mu se nekakvi neznanci naćati u kući. Više i ne pitaju može li se.

Nije prošlo ni mjesec od onog susreta sa Popom kad on dovede trojicu mladića, u sumrak, u njegovu avliju. Ni jedan od njih još se nije počeo brijati. Veli, sakri ih neđe, dan-dva. Ovo su ti dobrovoljci. Za srpsku vojsku. Ostaše momci i nedelju dana, dok on opet ne dođe po njih, da ih ilegalno šalje u Srbiju, na front. A momci, ko momci. Mogu pojest za jedan obrok, ko on za dan. Kako tad, tako svakih mjesec dana dovede Pop po jednog, dvojicu. Nekad i više da ih sakrije dok preko Igmana ne krenu put Treskavice i Romanije za Srbiju. Šta mladosti ode iz ovih krajeva, put Srbije. Presto Velija brojati već prve godine rata. Ko zna gdje glave izgubiše i za čiji groš. Koliko god krio, koliko god oprezan bio, shvati da sav komšiluk, pa i dalje, zna čime se bavi. Dok su samo srpska djeca ilegalno u rat spremana preko njegove kuće, komšije se pravile ko da ništa ne vide. Ali kad poče i muslimanska mladež put Srbije hitati, počeše Veliji dvosmislene poruke stizati od komšija i poznanika. Naiđe ulicom, a Šišić ispod tiha dobaci: "Velija, nije te pameti dozvala bratova pogibija za Srbiju, već hoćeš još mladeži da izgine." Čomor mu jednom preko taraba u bašči reče: „Velija, komšija, ja mislio da nam je pamet ista i da obojica držimo da ovaj rat sa nama, muslimanima, nejma nikake veze. Eno Srbije i Rusije na jednoj strani, a eno Švabe i Hungara na drugoj strani, pa nek se biju. Krst na krst udario. Naše je da ostanemo po strani. Ni jednim, ni drugim, nismo mili kolko ono pasije govno, pa ne znam šta se ti petljaš, i još

uzo naše opremati na put bez povratka. Velija, svašta se šapće. Moglo bi ti glave doći, a sikluk si već na djetetu osjetio." Kako Šišiću da objasni da ga rođeni brat upetlja u nešta što nikad da se on pita ne bi radio? Kako Čomoru da objasni da ne može da se otrgne onom Popu što ga je obendžijo ko rado muhu, pa dovodi i odvodi mladost, a da njega ni za šta ne pita? Zna taj balavac da se nemam kome za spas obratiti. Odem li u žandarmeriju prvo će me pitati, a đe si do sad bio. Kolko je do sad te mladeži iz tvoje kuće u šumu otišlo? I šta da kažem? Da broja ne znam. Da samo znam da su mi sve zalihe hrane pojeli, kuću zapoganili. Boleščine u kuću donijeli. Šta da kažem ako me u žandarmeriji pitaju: „Đe su ti braća?" Da kažem, jedan pogino u Mojkovačkoj bici, dole u Crnoj Gori, na strani Srba. Drugi je u Moskvi. Velika čivija u Pašićevoj stranci. Kako da vlast i ove komšije ubijedim da mrem od straha, evo dvije godine dana. Ko čoek nijesam noć prespavo u komadu, ima godina. Ako šta pred kućom kucne, ukočim se od straha. Eto ih opet kontam, a ako su već u kući, kad šta zaškripi pred kućom pomislim, evo racija.

Obolio Velija za ove dvije godine, a ne valja nikome. Za komšije izdajnik, za tu nekakvu srpsku ilegalu muslimanski štrašljo, ni nalik na brata, a za ženu krivac što ne misli na budućnost svoje kćeri. Gotovo je, majstore, sa mnom i sa Sarajevom. Ja ti odoh, a vraćat se ne mislim. A onda Velija razveza pričati ovom neznancu svoju životnu priču baš ko da je u ispovjedaonici. Nije primijetio kad je Mehaga išaretom pokazao Ibri da dućanska vrata zatvori, više da se ne čuje šta neznanac priča, a manje što se radnja hladi. Nije Velija primijetio da je Mehaga išaretom kazo Ibri da opet mangalu potpali i da im kahvu napravi. Prihvatio je ponuđenu cigaru Mehaga, pa je natenane umetao u trešnjev čibuk, slušajući neznačevu priču, strpljivo čekajući da se razgovor o pazaru nastavi.

„Isti ti čibuk, ko u mene. Imam ga još od mladosti, a napravljen je od blagajske trešnje."

„Moj je od sarajevske trešnje. Divljake, i evo pušim na njeg ima trideset godina. Rastat se od njega ne mogu. A, đe si naumio?"

„U Ameriku", kaza Velija.

„Uhuuu, daleko i pobogu, brte. A što ne ideš u Tursku, ko sav naš svijet?"

„Nije, nije daleko, prijatelju. Nije, kaki. Da ima đe još dalje ja bih tamo išo. A koji to naš svijet, veliš, ide u Tursku?"

„Pa muslimani, dobar junače. Te neće, to be jarabi i rabum ti zakloni, vlasi ići u Tursku."

„Dobar si čoek. I mumin. Vidi se od prve, ali ako misliš da je Bosanac rado viđen u Turskoj, grdno se varaš."

„Ja mislio da si ti Hercegovac. Nekako po naglasku."

„I jesam Hercegovac. Od plemena Kurtovića. Begovska familija. Među najviđenijim u Hercegovini, ama ja ko ni ti, sa Turskom nemam ništa. Da imam, ne bi me onako ostavili i napustili. Baš ko što keruša otjera šugavo štene da ne zagadi ostale. Pričali su

meni trgovci, hiljade je našijeh ljudi, muslimana, Bosanaca, Hercegovaca, Sanđaklija, Krajšnika umrlo na obalama Bosfora. Od gladi ili od bolesti. Samo rijetki su se snašli. I to uz ogroman trud i sa mnogo sreće."

„A šta misliš, kako je u toj Americi", upita Mehaga.

„Ja što znam o Americi", uz uzdah odgovori Velija, „je da se putuje četeres i dva dana vaporom. Preko velika deniza. I ništa više. Pošto ništa ne znam o toj Americi, vjeruj mi, ništa i ne očekujem od nje. Do, da me niko ne pita, ni ko sam ni šta sam. Evo, primiće mi se pedeseta. Prošo sam bunu i bunicu, kako se u naske Hercegovaca kaže, i upozno sam ne znam ti broja ljudi, ama ima deset godina nijesam ni sa kim ovako otvorio srce i ovako se raspričo ko sa tobom, a ni imena ti pošteno ne znam. Otkako znam za se, u ovoj našoj Bosni, čoek pazi kako će pričati sa najbližim svojim, a da ne kažem kako će pričati sa katolikom ili sa pravoslavcem. Za svakog ima drugačija priča. Drugačiji adet. I, dok tako, jedno pričaš jednom, drugo pričaš drugom, a trećem treće, vidiš da ti tvoj sagovornik, ma koje vjere bio, jedno prima novo za gotovo, a drugo preciznom vagom vaga, pa prima ili ne prima ko istinu. Evo, ja, na primjer. Ja sam ti veletrgovac. Onomad prvi ili drugi, po bogatstvu u Blagaju. Došo u Sarajvo, nastavio sa istim poslom, ali ovdje veća konkurencija, ima kolko hoćeš bogatijih, ima još više pametnijih i iskusnijih koji se ovim poslom bave već drugu ili treću generaciju. Devero sam nekako. Bio nekakva zlatna sredina, ali od politike i od ovih svjetskih zbivanja ne možeš se otresti. Jedan mi brat u Rusiji. Školuje se, a da je sreće, mogo se do sada iškolati za vezira. Ama, on nešta rastego. Ko gladan na posranje. Drugi mi brat bio u srpskoj vojsci. Glavu izgubi već prve godine rata. U Crnoj Gori. Ti si prvi mumin, kome ovo pričam. Do sada sam pažljivo krio od svojih i da imam braću."

Opet je Velija zapalio cigaru, povelik dim uvukao duboko u pluća a nešto mu lijeże cigara. Olakšava mu ovu priču. „Kad sam sa Srbima, falim se braćom i nije da ne nadojajem, i što jest i što nije i još ponešto nadodajem. Što sam sam izmislio i umislio. Neću l' im se dodvoriti. Meni samom ne dadoše da ostanem neutralan u ovom ratu, koji nije moj, i u kojem nemam fala Bogu neprijatelja, ali istovremeno ni prijatelja. Dvije godine, moj prijetelju, kod mene ti se u kući na smjenu skriva nekakva srpska mlađarija koju ilegalno odavde deportuju ko dobrovoljce u rat. Put Srbije. Kažu, kod tebe je najsigurnije. Ko će posumnjati da se kod Turčina srpska mledež krije i u vojnu šalje? Meni žao te đece. Gledam ih ko svoju, i sve pokušavam da im sudbinu prореknem. Pitam se, hoće li se i jedan vrnut živ."

Mehaga se i dva i tri puta pogledom bacio prema vratima, u strahu da ovakvu priču ko izvana ne čuje. Mrkli mrak i totalna tišina u sokaku malo ga primiri pa, on zapovijedi, kratko, ispod tiha, šegrtu Ibri:

„Idi, kupi nam samune."

Samo da ga makne iz radnje. Da ne sluša besjedu. Mladež je povodljiva, a i tračava. Ko zna, kome će dalje prepričavati i kome sve prepričava šta se u Mehaginoj radnji

zbori? Do sad, vallahi i nije ni imo šta prepričavati, pa nek tako i ostane.

„E ta rabota“, nastavi Velija, „džigere mi smrvila. Dvije godine kanim se prekinuti ovo, a nikako ne znam kako. Dođoše mi pod ruku nekakve austrijske novine. Pročitah da se može selit u Ameriku, i da najviše naroda iz ovijeh krajeva i iz Dalmacije ide, pa vala i ja odlučih.“ Da nešto kaže, da pokaže da je pažljiv slušalac Mehaga upade:

„A kako li u toj Americi, gledaju na nas, muslimane? Ima li, Allahu dragi, džamija u toj Americi?“

„Prijatelju moj, ma đe bio, Kibli se znam okrenuti. A za pet vakata namaza džamija mi nije prijeko potrebna. Serdžada, dva kvadrata čista poda, tespih i eto ti. Kako gledaju na muslimane? Ja vala nekog haira, a siguran sam ni ti, nijesam viđeo ni u ovoj Bosni od tog što sam musliman. Više sam tereta nosio, čini mi se, zato što sam musliman već da nijesam. Da se razumijemo, pamtim ja i turski vakat u ovim krajevima.“ Najednom osjeti Velija da je došao kraj ovom sijelu, da je reko što je imo reći, ovom čovjeku, a više sebi uz prisustvo ovog čovjeka, koji i onako slabo šta može shvatiti ili kakvog mu savjeta dati pa skoči na noge i reče:

„Da nijesam tebe u kaku dangubu bacio? Spakuj mi ove dvoje pantole. Uzeću obadvoje.“

Mahinalno i Mehaga ustade, samo malo sporije, kao da ga svaka koska boli i ko da preču ovu trgovinu nastavi tiho pričati:

„Prijatelju moj, hrabar si čoek. Nije šala, iz daleke provincije zapotego si u Sarajevo, u ovu varoš gdje se nije lahko novajliji i došlji snaći. Evo, ja u ovoj radnji tavorim, kraj sa krajem jedva sastavljam, ko što su mi i babo i dedo deverali, ama nejmam hrabrosti da se maknem ni metra od ove nekakve lažne sigurnosti što je daje ovaj dućan i ova čaršija. A dućan, vidiš i sam, samo što se nije urušio. A ni čaršija nikad nije nikom nikakvu istinsku sigurnost davala. Da me noćas nestane, za sedam dana, niko me se do ono malo sibjana u kući, ne bi sjetio. Ti se, ko pravi Hercegovac, ne miriš sa svakodnevnicom, pa se u Ameriku spremaš. Vaša hercegovačka krv, dok tebe ne upoznah, nije mi draga bila, ali evo tebe slušajući, ma skoro da ti pozavidjeh. Nije te život mazio. Vidi se, ali, brate, otimaš se, ne miriš se. Hrabre sreća prati, kažu stari ljudi, pa neka i tebe sreća prati i neka ti je dragi Allah na pomoći. Ove, grao ću ti naplatiti. A ove braon, su ti od mene na peškeš, da me spomeneš kad-tad u toj Americi. One su ti od kangarna. Pojake su, pa ako valjadne zapeti u toj Americi, dugo će ti čitave i nepoderane služiti.“

Dugo su se rukovali i u oči gledali, neodređenih osjećanja sa blagom jezom u srcima. U Mehagu jeza je nadolazila od Velijine neizvjesne budućnosti, a Veliju je spopala jeza pri pomisli kakvim li se to boljim danima na ovijem prostorima nada ovaj dobri čovjek.

Sa zamotuljkom od dvoje pantola u resku i prohladnu noć izađe Velija i krenu niz sokak Sarače. Upravi pored Begove džamije. Viđe smrtovnicu na džamijskim vratima. Kako ju je vrijeme pohabalo, razumi se da je okačena već pet-šest dana na tim

vratima. Priđe bliže da je pročita, ubijeđen da je neki naš momak poginuo na fronti. Pisalo je: „u šezdeset petoj godini preselio na ahiret, beg Hakija Ljubović i bit će ukopan na greblju Jarčedoli". Dok je dalje čitao osmrtnicu Velija poluglasno prouči Fatihu za svog starog prijatelja. Bez tuge i žalosti u srcu. Đe li su mu sinovi, mislio je Velija. Jednog su Švabe regrutirale i na frontu poslale. Šta li je sa drugim? Dohaka mu Sarajevo. Pa da ga makar ukopaše u Blagaju. Ja, što je patio za Hercegovinom. Allahu dragi, ti si kadar. Učeći suru Kulhuvallahu, nastavi Velija put Slatkog ćoška hoditi, na momenat misleći: „A đe li će mene u zemlju spustiti? U Blagaju sigurno neće."

Dobro kući okasnio Mehaga. To bi dovoljan razlog da mu se žena nasekira i da burmu sveže oko glave. Mirišljave trave da na šporetu zapali i anduzom se zakadi.

„Što sam se prekinula, moj Mehaga. Evo kasniš iz dućana haman dva sahata. Večera se ohladila. Tri put sam ti čorbu podgrijavala."

Naučio je Mehaga da ne sluša svoju ženu kad priča. Jer ništa nije mogo pametno čuti. Samo kukanje i zapomaganje. Nestalo soli, nestalo brašna, zejtin na dnu kante. Razbolila se ova kona. Umro, zdrav, prav ovaj komšija. Nikad vesele, niti lijepe, od žene mu. Rijetko je slušo, a još se rjeđe upušto u razgovor. Večeras mu se ote, dok mu je kćerka Halima bošču na siniju postavljala i dok mu je mlađa kći Refija prinijela ibrik i leđen, ruke da opere.

„A što si se prepala? Okasnio, pa šta? Okasne i drugi. U kafanu zavrate. Sa jaranima zasjednu. Ima ih, pa čitavu noć vijaju. Dole, po Latinluku, oko onijeh crvenih fenjera. Ja tebe naviko, sahat po meni da riktaš, pa kad dekiku okasnim ti se u brigu daš. Šta bi ti da se ja u Ameriku ili u Stambol zaputim?"

Nije završio, a žena poče učiti neuzubillahi, tjerajući šejtane i od sebe i od njega. Ložila je vatru suhom bukovinom, istovremeno nadgledajući kako Halima postavlja jemeke pred oca i šta Refija radi. Milo joj bilo što ih ovako od malehna naučila svim adetima i što sve poslove rade baš onako kako bi i ona, ali bi joj malo krivo što joj Mehagi smeta njena briga kad ga nejma. Pa ženino i jest da brine. Ja ko će drugi brinut, ako žena neće? Dok je izvlačila lugaru da lug u kantu istrese, a žer u mangalu da metne pomisli, kakav ti i crveni fenjeri. Tebi to, moj Mehaga, ja bih rekla, ne pada na um otkad i otkad.

„Jeste li kćeri bile u mektebu", upita Mehaga. „Jesmo, babo. Hadžija Proho prozvo i mene i Refiju. Da proučimo. Ja Rabbi jessir, a Refija Subhaneke. Sve smo lijepo znale. Hodža Hikmeta iz Sulnajefendijine mahale potkovo. Napola primaknute kašike ustima, a žvakajući zalogaj somuna Mehaga upita:

„A što ga potkova?"

„Nije znao proučiti Ellif-lam-mim."

Na momenat Mehagi ode misao u daleko djetinjstvo i na događaj kad je sa drugom djecom ljuljo drvenu munaru, pa ga njegov hodža namlatio vrbovom šipkom po tabanima, što narod zove potkivanje. O kako je bolilo. I sad se živo sjećao oteklih

tabana. Preko zalogaja zaučinu: „Naućit će i sa šipkom, ko i bez nje", a za sebe je zadrža - valjda će mu biti kakve fajde kad nauči Ellif-lam-mim.

„Što ti, ženo, ne večeraš?"

„Večerala ja i djeca. Ima sahat."

„Ja, večeras, u akšam, taman zapovijedio Ibri da meće ćepeneke, hoću dućan za zakaparim, kad bahnu prva mušterija. Čitav dan sam džaba ketio u dućanu. Ni sefte ne napravih, a u akšam dođe ta, prva mušterija. Odavno mi nije u dućan zavratio neko takav. Nikad čoeka nisam vidio. Hercegovac je, ali začudo, nekako mi leže na srce. Preko sahata mi je pričo svoju sudbinu, koja nije vele za priču. Prošo je i bunu i bunicu. I sada mu sve dodijalo. Seli u Ameriku. Čudo jedno kako su ti Hercegovci pokretni. Nije davno došo u Sarajvo. Malo se provrtio, i kaže ode u Ameriku. A naš čoek, Bošnjo, Sarajlija, on ti se ili ne miće sa mindera ili seli u Stambol. Ko zna ko je pametniji? Bošnjo ili Hercegovac."

„Nije vala nijedan", ote se Havahanmi. "Da su od pameti Bosanci i Hercegovci bili bi ko nokat i meso, a ne ovako, ko rogovi u vreći."

Vidi ti moje žene, razmišljao je Mehaga. Vidi, vidi, što pametuje Hava. Ponovo u Mehagi proradi onaj tersluk, a da nije znao pravi razlog, pa gotovo galameći nastavi:

„Šta ti znaš, šta je Bosancima i Hercegovcima pametno. Okad je svijeta i vijeka Hercegovac - musliman je u Sarajvu samo malo bolji pravoslavac i tako će biti u ovoj kući dok se moja pita. Evo, imam svoje dvije kćeri, i tvoju koju ne razlikujem od svojih, pa da znaš, nedo Bog da se koja uda za Hercegovca. Meni bi to bilo sevep smrti."

Pokaja se Hava što sebi dade za pravo da progovori, ono što misli, pred svojim čoekom, pa jedva dočeka da on malo ušuti. Skoči od sinije i ode za svojim poslom.

Prestao je Hamid brojati dane provedene u zemunici. Podno planine Mojkovac. Dani su se smjenjivali, jedan za drugim, a otečena glava od stotina ispaljenih plotuna nije bila u stanju pamtiti koliko je taj dan na leđima iz barutane donio granata, ni kad je zadnji put u komadu spavao više od četri sahata, ni kad je zadnji put pojeo tupav obrok. Vrijeme se slilo u tutnjavu, začinjenu ljutim smradom izgoretine i dimom baruta. Blatnjav, neobrijan i okosatio kao i ostala vojska, učestvovao je u nekakvom ratu nikad ne vidjevši neprijatelja. Neprijatelj je negdje tamo, gore, u planini. Ukopan i ušančen, a njegova baterija treba da ih tuče granatama i da im uništi položaje. O svemu tome hiljadu je puta čuo od pretpostavljenih, ali nije mogao zamisliti tog neprijatelja i te položaje daleko gore u planini.Vidio je plavičaste klobuke dima po obroncima planine kao jedini znak da je na tom mjestu pala istom ispaljena granata. Plavičasti dim se nakratko lelujao iznad borova i jelika, a onda se lagano povijao nošen planinskim vjetrom čas na jednu, čas na drugu stranu. Podobro je zašlo sunce kad dođe naredba o prekidu paljbe. Za taj dan. To je za Hamida značilo nabrzinu večerati i onako obučen sa cokulama na nogama leći u bajtu, te uhvatiti od noći što više može snom mrtvaca. Predvečerje lijepo, tiho sa blagim povjetarcem koji se provlačio kroz okolnu

šumu praveći za njega lijepu melodiju. Večerao je nekakvu konzervu smrdljivog mesa sa starim hljebom koji se mrvio pri samom dodiru, i baš kad uze manjerku da je propere na obližnjem potoku, nekakav čudan nemir poče mu od samog čela prema potiljku da struji. Poznavao je taj nemir u sebi. Još iz dana lova. Javljao se kad je bio blizu kakvoj vučijoj jazbini ili kad je na tragu lisici.

Otkud sad da mu dođe to treperenje u glavi? Nije mogao objasniti. I da je htio sebi objasniti nije imao kad. Kao da se nebo rasvijetlilo, ko da deset gromova odjednom zapuca oko Hamida. Nasta tutanj i metež pravog rata kakvog prvi put upoznade. Na deset-petnaest metara, od njega padale su granate. Grmljavina nije bila kao kad se ispaljuju granate. Mnogo je jače tutnjalo. Na stotine puščanih i mitraljeskih zrna fijukalo je zrakom, udarajući o kamen, o stablo dodatno umećući u ovu tutnjavu jeziv zvuk smrtonosnog fijuka. Pao je na zemlju uz potok, sa pridignutom glavom prema logoru, pokušavajući sagledati situaciju. Ko i odakle puca, ovdje, na njih, topovsku bateriju koja je daleko u pozadini, van linija fronta. Sumrak nije očima dozvoljavao da zaokruži događaje pa je Hamidov mozak uključio i ostala čula. U djeliću sekunde sve mu bi savršeno jasno. Ovo je napad duboko u pozadini.Veliki broj neprijateljskih vojnika, diverzanata koji su ko zna kako prošli našu izvidnicu i sada uz ručne granate napadaju logor. Evo, može čuti i glasove tih neprijateljskih vojnika. Toliko su blizu da jasno čuje njihovo - hura i juriš, braćo. Dalje nije razmišljao. Dalje je Hamid funkcionirao kao progonjena zvjerka, kao iskusan lovac, kao vojnik veteran kojemu ovo nije prvo vatreno krštenje već ko zna koja bitka. Pognut, uz samu zemlju, sjuri se do svoje bajte. Zgrabi pušku i fišeklije sa municijom te jednim pogledom odabra pogodan zaklon. U dva skoka zaleže između dva panja na blagom obronku. Odatle je nazirao i logor i šumu na suprotnoj strani. Iza njega je hridina. Visoka, bar deset metara tako da je bio siguran da mu niko ne može prići sleđa. Nesta straha, oči su sa mukom probijale tamu i pokušavale pojasniti situaciju. U logoru, ispod njega vidio je svoje oficire i vojnike kako nezaštićeni i izbezumljeni letaju čas na jednu, čas na drugu stranu. Počeli su padati, jedan za drugim. Jedni bez krika, bez jauka, onako, ćutke uz nekakvu čudnu rotaciju tijela dok padaju, a drugi uz jezive jauke i krikove. Po tome kako padaju bi mu je jasno odakle dolaze meci neprijatelja i bez razmišljanja poče pucati u tom pravcu. Pucao je na sve što se mrdalo.Na svaku siluetu koja bi mogla ličiti na bilo kakvo živo biće. Nakon ispucanih sedam - osam metaka, mozak poče davati naredbe tijelu.

Polahko! Polahko s municijom. Nemoj nasumice pucati. Samo u šta si siguran da je neprijatelj. Moraš pažljivije nišaniti. Hamid je bez straha, uz maksimalnu koncentraciju, počeo pažljivije nišaniti u već dobro vidljivog neprijatelja. Pogađao je svakim metkom. Još se više priljubi uz zemlju, zbaci sa glave šljem koji mu je sa svakim ispaljenim metkom udarao o kundak puške, pa nastavi obarati siluete koje su se spuštale niz suprotnu padinu. Pored Hamida možda se još deset - petnaest vojnika iz njegove baterije pribralo i počelo kakav takav otpor davati. Ostali su, u paničnom kretanju, bili idealna meta za protivnika. Ispalio je posljednji metak iz puške, pa se brzo nagnu

na lijevo rame, spretno puneći pušku novim šanžerom kad blizu njega prasnu. Toliko jako gruhnu negdje blizu njega da mu izbi zrak iz pluća. Padali su komadi zemlje i kamenja po njemu dok je slušao nekakav glas iz svoje glave. Miči se odavde! Brzo! Što brže! Neko je iznad tebe, na onoj hridini. Bacio je ručnu granatu put tebe. Ova te mimoišla. Sljedeća neće. Bježi! Skoči pognut u pasu i pojuri prema kamenjaru. Ma, koliko se trudio da brzo trči, noge ga nisu slušale. Hramao je na lijevu nogu. Kao da je utrnula od dugog sjedenja, jednostavno je nije nogu osjećao. Kad dođe do zaklona, osjeti nekakvu toplinu iznad koljena. Mahinalno preleti rukom od slabine put koljena. Podigao je ruku prema licu. Bila je krvava. Nije osjećao bol. I dalje jako smiren, poče gotovo naglas mrmljati. Oklen ova krv? Vidi, ti to, to je moja krv. Ja sam ranjen! Ama, začudo ništa me ne boli. Ovo je od gelera. Opet proleti rukom preko slabine i opet je podiže put oči. Allaha mi jedinog, ranjen sam, i to žestoko. Tek tada poče mukla bol da dolazi, malo iznad koljena. Baci pušku, okrenu se na leđa i kaišem od pantola brzo stegnu butinu, iznad mjesta bola. Sve je to radio sam sebi, čudeći se kako je ovako miran, a pitanje je je vremena kad će iskrvariti i umrijeti. A, ako i ne umre od ove rane, samo je pitanje vremena kad će ga novi metak ili granata pogoditi. Prestadoše misli o smrti, bez njegove volje. Opet njegovim mozgom i njegovim tijelom zavlada nekakav instinkt. Okrenu se na stomak, priljubi uz zemlju, zgrabi pušku i nastavi pucati na sve što se kretalo pred njegovim očima. Punio je pušku i pucao maksimalno koncentrisan na nišan i ljudsku divljač, zadovoljan kad pogodi, a bijesan kad opuca, a vidi da silueta i dalje stoji na nogama. A, onda i pored zaglušujuće buke od puškaranja i eksplozija granata, poče ga hvatati nekakav polusan. Vidio je pred očima duple slike, a zvuk pucnjave dolazio je nekako izdaleka. Poput jeke. Težak, nesavladiv umor ga pritisnu. Otimao se mrtvačkom snu. Otresao je glavom lijevo, desno pokušavajući da otjera tu nenormalnu potrebu da zaspe, a onda se prepusti užitku nadolazećeg sna. Dok je tonuo u bezdane dubine svoga mozga, razmišljao je:

„Ne kaže se džaba, kako je lijepo zaspati mrtvačkim snom." Dok je Hamidovo bradato lice padalo put mokre zemlje, samo za sebe prozbori: „To ti je to."

Kako je započeo napad tri jurišne srpske čete na položaje austrijske baterije, koja im je posljednjih petnaest dana zadavala užasne probleme i zadavala velike gubitke, tako se i završio. Naglo i nepredvidivo. Šezdeset boraca, dobrovoljaca, odlučilo je da po cijenu vlastitih života, unište ovaj topovski položaj koji je danima sijao smrt gore u njihovim rovovima. Husnija se među prvima prijavio. Ponio je sa sobom sedam ručnih granata. Zaprtio se municijom od četri fišeklije, a evo pogodiše ga baš kad je prvu bacio put onog Švabe kojeg je prvi primijetio. Kako i ne bi. Uhvatili su većinu u trenutku nepažnje, baš kako su i planirali. Frontalnim napadom, na juriš, napravili su paniku u njihovim redovima tako da je izgledalo da će vrlo brzo i vrlo lahko da ih pobiju. Izgledalo je da se neće uspjeti ni snaći. Samo ovaj vojnik, i još njih desetak, su zauzeli položaje i pružali žestok otpor. Mora da su prekaljeni borci. Samo prekaljeni borac umije u trenu zauzeti tako dobro vatreni položaj i tako nepogrešivo pucati.

On sam pobio je bar deset naših. Dok su ostali bezglavo letali lijevo, desno panično bježeći, ovih desetak spriječilo ih je da likvidiraju bateriju topnika za deset minuta.

Samo se na trenutak podigoh sa zemlje da vidim đe je i pogodiše me. Puzao sam stranom i pedeset metara da mu priđem, a da me ne primijeti. I baš kad se pridigoh, pogodiše me. Valjda sam ga ubio? Bacio sam granatu taman put njega. Jest da je granje zasmetalo da dobro naciljam, ali evo, ne čujem ga da i da dalje puca. Sigurno sam ga raznio. Sve je teže Husnija hvatao zrak razmišljajući o proteklih desetak minuta, a onda najednom, kao da mu neko glavu gurnu pod vodu. Sve je teže dolazio do daha. Nije ga ništa boljelo, samo mu teško disati. Kao da je pod vodom. S naporom, bezuspješno, pokušavao je da udahne istovremeno brišući lice rukavom šinjela. Kada podiže rukav put očiju, vidje da je natopljen krvlju. Zadnje što je vidio bio je njegov rukav od šinjela. Krvav i prljav. Očajnički je pokušavao udahnuti, a onda mu mozgom poče polako strujati davno naučeno: La ilahe illallah ve ešhedun enne… Jak, samrtni grč, stisnu desnu šaku i u njoj poveći grumen mokre zemlje.

Na udaljenosti od nekih deset metara ležala su dvojica vojnika u različitim vojničkim šinjelima, sa različitim vojničkim oznakama, u lokvama vlastite krvi, na tuđoj zemlji. Ako je postojala ikakva spona među ovom dvojicom Hercegovaca, onda je ta spona bila da su obojica muslimani, Hercegovci, dobrovoljci, koji su odvajkada služili i ginuli u tuđim vojskama, sviđajući tuđe račune.

Prvih mjeseci po odlasku Hamida u vojnu, negdje, tamo daleko, nije mogao proći dan da Alija nije pomislila na njega. Prvih dana obično je uz neki kućni posao pomislila, kud mu ne rekoh da pripazi na išijas. Kud mu ne rekoh da dobro pripazi šta govori? Kud mu ne turih u ruksak još jedne čorape? Kako su mjeseci prolazili, Hamid joj je padao na pamet drugačije. Što li se ne javlja? Đe li je sad na ovakvu zimu? A, kad prođe godina sve se češće zapitkivala, Allahu dragi, je li živ? Nakon dvije godine nejavljanja, Alija je uz svaku pomisao na Hamida učila Kul huvallahu, tjerajući misao iz glave koja nije imala nikakvu alternativu, već da Hamid nije više među živima. Malo je vijesti dolazilo sa fronta. Ljudi su u početku sa čvrstim ubjeđenjem pričali, međusobno, a i njoj, da rat neće trajati duže od pola godine, i da će carska vojska stući Srbe baš ko što su ih onomad Turci stukli na Kosovo polju. Kako je vrijeme prolazilo, saznade da se carska vojska bije ne samo sa Srbima, već i sa Rusima, i sa Francuzima i sa još koliko hoćeš drugih i da vojna neće ići baš onako olahko kako se mislilo u početku. Carevini će izgleda trebati više od godinu da pobije i te Ruse i Srbe i France, i sve ostale. Koliko je u početku vjerovala starim ljudima, tako sada nije vjerovala ni u jednu izgovorenu. Vjerovala je sebi i svom osjećaju da će se rat odužiti, taman toliko, da niko njen neće dočekati kraja. Hamid je ionako negdje tamo kosti ostavio, a sad je ostalo da pomru ona i njena čeljad. Od gladi, ili od boleščina. Zahvaljivala je dragom Allahu što joj čuva đecu od bolesti, a evo Gackom i gatačkim selima hara i tifus i boginje i dizenterija i šuga i druge bolesti od kojih se ne može lahko ozdraviti ni uz dobre jemeke, a kamoli ovako više gladan, no sit. Imala je Alija mrsa na stotine kila,

ali falilo joj soli i brašna. Bez soli i brašna omrzne ustima svaka druga hrana. Gurala je đeci krišku starog sira namazanu mladim sirom, ali jednostavno bez hljeba nije mrs htio niz grlo. Ešref joj posta desna ruka. Sa trinest godina preuzeo je sve muške poslove u i oko kuće. Ako nije radio kakav poso, onda se bratom Azizom bavio. Učio ga je strpljivo svim poslovima iako je Aziz napunio tek sedam godina. Ona se najviše bavila Ademom. Taman je prispio da ga podučava Kur'anu. Adem je bio jako bistar i brzo je učio ajete napamet, ali viđela je da nije bio mnogo zainteresiran. Dok je namještala po podu slamarice, opet joj pade Hamid na pamet i opet poče učiti kur'anske ajete. Mahinalno je učila, a istovremeno razmišljala: koji li je od ove trojice najviše na Hamida? Ešref je nekako po najviše. Visok, ko babo mu. Koščat i plećat. Jak u rukama. I licem je nekako na Hamida. Ošta kosa, sva se digla uvis. Malo mu glava stalno bježi na stranu, baš ko u Hamida. Aziz se tek razrasta. I on će biti kršan. Na oca. Dvometraš. Samo, u glavi je nekako na Kurtoviće. Plave oči, jesu iste ko u Hamida, ali bijel ten, pa plava kosa. Kurtovića je to čok. Adem mi je ponajmanje na Hamida. Adem mi nije ni kurtovićke krvi. Ponajprije će biti da je na Ljuboviće. Nekako je nježan. Mudar. Sav u računici. Ljubovička krv, Bogami.

Kad su polegli i kad su špiritušu ugasili, dugo je učila Kur'an i molila Boga da podari lijepo zdravlje đeci, a njoj, samo nolko koliko je zaslužila. Ponajviše je molila, dragog Allaha, da podari Đemki lijepi dženet.

Isto veče, Alijin brat Velija nesanicu je umirivao trećom cigarom, zaredom zapaljenom. Pokušavao je posljednjih mjesec dana poredati po događajima, po danima. Nikako nije uspijevao. Slili se dani u nepamtljivu masu straha, nepovjerenja, putovanja što vozom, što kočijom, i evo sada napokon, vaporom. Tumbao se sa žanom i kćerkom, vozom, tri dana do deniza. Naćao je kod nekakih seljaka, plaćajući izbe i štale suhim zlatom. Ukrcao se na vapor za Split i u Splitu odsjeo, ni sam ne zna koliko dana, čekajući vapor za Ankonu. I tu se para nadavo, sračunati ne može koliko. Topila se pozamašna suma iz opasača punog napoleona, i ako se ovako nastavi odlijevati, da Bogda da, da dotekne za hranu u toj Americi. Bar za prvih mjesec - dva. Konfuzne misli o proteklih mjesec dana puta nisu bile nikakav teret u odnosu na blokadu mozga pri pomisli o budućnosti.

Šta ga čeka u toj Americi? Je li napravio ispavan potez? Sve rasproda u bescijenje. Zaputi se na put bez povrataka? Već putuju mjesec dana, a tek su na sredini ove nepregledne vode. Ne zove se džaba okean. Kako se samo čudio Jadranskom denizu i njegovoj veličini. Mislio je, Atlantik je u vrh glave dva - tri puta veći. Jadran vapor pređe za jedan dan i jednu noć. A ovaj vapor, veći je bar tri puta od onog i jope mu treba četrdeset i dva dana do Amerike. Ovo je put bez povratka, stalno je Veliji lupalo mozgom. Put bez povratka, ima samo dvije mogućnosti. Ili je pravi potez ili je životna greška. Ako je put bez povratka, a jes, onda treba sa prethodnim životom što prije raskrstiti. A kako raskrstiti sa dosadašnjim životom? Nije on bio ni tako loš.

Da ne bi rata, fino bi se živjelo. U Sarajvu se i nije loše snašao. Lijep je to grad. Šta bi bilo da je osto u Blagaju? Ništa Bogomi. Osto bi seoski trgovčić, bez perspektive, bez budućnosti za đecu.

„Ma što mi se vako gomila nekakva bol oko srca kad pomislim na Blagaj? O Sarajvu kad razmišljam nejma boli. Valjda što Blagaj vežem za djetinjstvo. A djetinjstvo je, kako goć bilo, najbezbrižnije. Otac, mati, braća i sestre, igra, sunce, mirisi opijajući, boje, zvukovi sve to dolazi iz Blagaja. Sarajevu ostalo sjećanje na bogačenje, veliku kuću, zrele godine i podizanje đece. Za Sarajvo me ne vežu sretni dani. Ne, za Sarajevo me veže vječita borba, uspjeh, pare i prokleti rat. Rat u kojem se nijesam nikako umio snaći. Gledao sam druge kako im ta ružna vremena omogućavaju brzu zaradu. Jest, da je ta brza zarada bila sa puno rizika. Najčešći rizik bila je mrtva glava, pa onda propast i gubitak. Nije džaba babo govorio za slične dane i godine koje je on pamtio: ja lijepih dana za pogane ljude." Baci opušak iz trešnjevog cigaršpica u crnu pjenušavu vodu. Premjesti se s noge na nogu naslonjen o vlažnu ogradu treće palube prekookeanskog broda Đorđ treći. Nastavi razmišljati. Nastanit ću se u kakvom mjestu veličine Sarajeva, a klime hercegovačke. Vazda mi je falilo sunca u Sarajevu. Valjda u tu Ameriku ima i takijeh gradova? Da sunce prži deset mjeseci, da zime budu taman toliko hladne da se poželiš sunca. Uz to, ako se posreći, pa započnem veletrgovinu hranom, mogo bi se dobro snaći. Jezik. E, to će biti problem. Ako bude sreće pa da neko znadne turski ili arapski, i nekako ću se snaći. Pa i njemačkog znam stotinjak riječi. Ali ovaj engleski, baš ništa. Ko mulac. Mlataram rukama, glasnije govorim bosanski, ali niko ništa ne haviza. Sreća pa je ćerka malo učila engleski. Valjat će mi se u početku na nju osloniti. Ćerka, a i žena, kako li će one prihvatiti ovaj novi svijet? Žena, od kako smo pošli, plače i jadikuje. Sa njom će biti teško. A kćerka? Pa već je đevojka, valjda će se dobro snaći. Prvo mi je da kakvu kuću kupim. Onda ću dobro ispitati kako je sa trgovinom i odabrati najtraženiju robu. Samo jezik. Jezik da savladam. Moram se na kćerku osloniti kad je jezik u pitanju. Opet je cigaru zapalio i povukao se na mokru klupu u zavjetrinu. Vidio je sebe u nekom nepoznatom gradu, u nekakvoj kancelariji, osunčanoj, mirišljavoj, kako lijepo obučen dočekuje poslovne partnere. Zamišljao je kako se predstavlja uz lagani naklon.

Veletrgovac, Velija Kurtović. Osmijeh na krajevima usana zamijeni ukočenost lica, jer se mašta ote lijepim mislima i kao kakav ružan film nastavi.

Odakle ste, gospodine Kurtoviću? Jesmo li dobro izgovorili vaše prezime? Kakvo je to ime Velija? To je nepoznato ime ovdje. Kao da je u toj zamišljenoj kancelariji pred tim zamišljenim ljudima zavladala neka sumnja. Velija je počeo mucati i objašnjavati:

„Ma, ja sam iz Bosne, iz Blagaja, ma jok iz Blagaja, ja sam iz Sarajva. Znate đe je Sarajvo, a i Bosna, to sigurno znate?" Sigurno će pitati za atentat u Sarajevu. Možda će pitati što sam i za koga sam radio u Sarajevu? Pitat će imam li braće i šta su oni radili u ratu i ko su oni. Pitat će sve i svašta. Kako da izbjegnem propitivanja? Skočio je na noge. Protegao se dižići ruke iznad glave. Prodrma promrzle noge. Odluči čvrsto,

nepokolobljivo i konačno. Veliki je ulog i velika je odluka, ovaj put. Moram raskrstiti sa prošlošću, tako da me niko nikad ništa ne pita o prošlosti. Ni mene, ni ćerku, ni ženu. I njih ću natjerati da zaborave Bosnu, Balkan, svoj jezik, svoje adete, svoju vjeru. Sa ovom zadnjom misli krenu put svoje kabine poluglasno govoreći:

„Neuzubillah, čuj mene, i vjeru da zaboravimo. Biće da ću morati i vjeru da zaboravim. Oprosti mi, dragi Allahu."

Nekako pred zoru zaspaše i Alija i Velija, na dva kraja svijeta.

Hamida nije probudila puščana paljba ni tutanj mitraljeza. Navikao je spavati u zemunici ili u mokrom rovu dok okolo gori zemlja i trešti na sve strane. Probudi ga je nesnošljiva bol u lijevoj nozi na koju je svu težinu tijela prenio kad je u prljavoj zemunici zalegao da odspava nekoliko sati nakon ko zna koliko vremena što je bio budan. Navikao se na sve moguće nedaće što ih front nosi. Kako se i ne bi se navikao kad je jedan od najstarijih vojnika u jedinici. I to kako po godinama života, tako i po godinama ratnog staža. Duboko je zašao u četvrtu godinu vojevanja koje se u zadnje vrijeme pretvorilo u opštu anarhiju, gdje svi čekaju kraj, čuvajući vlastitu glavu. Koliko se može čuvati vlastita glava, u ovakvom džehenemu. Čim se razbudi, oslušnu tutnjavu i nepogrešivo zaključi položaj neprijatelja, vrstu oružja kojim pucaju i veličinu opasnosti od ove pucnjave. Svoja čula toliko je izoštrio da mu je bio dovoljan jedan pogled tik iznad tranšee, pa da uz podatke koje prikupi ušima konstatira kao kakav prekaljeni bojovnik stanje na frontu. Tako je i sada odmah zaključio da je nastala sporadična paljba i jednih i drugi iz razloga nepotrebne panike. Ponovo se vrato u smrdljivu bajtu i savio cigaru. Drugi su spavali naslonjeni jedni na druge, obučeni i obuveni, pa je izgledalo kao da su svi do jednog mrtvi. Letimično je pogledao oko sebe.

Bože mili, sve nekakvi novaci. Ja i još možda tri-četri, iz ove čete da smo stari. Većina je poginula. Jedan manji broj je ranjen i sada leži negdje duboko u pozadini, u stacionaru. Stacionar. Nasmijuljio se Hamid. E, dobro je biti u stacionaru, pod uslovom da si čitav. Da nije razlog što ležiš otkinuta noga, raznesena ruka, izbijeno oko ili slično. Dobro je biti u stacionaru zbog kakve prostrelne rane, manje opekotine, dizenterije, svraba ili tako šta. Nastavi dalje razmišljati.

Kako mi dobro bi u stacionaru. Bože, ponovilo se. U Vrnjačkoj banji, kad ono bijah ranjen na Mojkovcu. Dok je pušio ljut vojnički duhan, polahko se vrati u prošlost od preko tri godine.

Ne sjeća se, ko i kako ga pokupi u vojničku ceradu poslije onog iznenadnog napada srpskih jurišnika i dobrovoljca na topovsku bateriju. Dobro su se prikrili i hrabro su udarili, nema šta, razmišljao je Hamid dok je otresao pepeo sa debelo zamotane cigare. Znali su da će izginuti. Zaći toliko u našu pozadinu i onako prsima napasti tri puta više vojske već što je njih bilo i uz to biti onako slabo opremljen velika je hrabrost. Ali i ludost. Ama, nije bitka trajala duže od deset minuta i svi su izginuše. Jes, nejma šta, i kod naske je poginulo dvadesetak ljudi, a isto toliko je i ranjeno. Jesu nas usporili u napredovanju, ali su i glave izgubili, bigajri hak. Mutno mu sjećanje

ode na onaj momenat kad ga dvojica vojnika prenose sa zemlje na vojničku ceradu. Toliko mu se spavalo i tako mu je smetalo što ga diraju, da je uporno pokušavao da ih zamoli da ga ostave da još malo spava. Nije mogao riječi izustiti, iako se silno napinjao, da bilo šta kaže. Onda ih je čuo. Nekakav su čudan naglasak imali, sigurno jak hercegovački. Razumio je da se međusobno svađaju. Jedan je uporno predlagao da ga ostave jer je svakako mrtav, a drugi je ubjedljivo tvrdio da osjeti kako diše i da ga treba hitno odnijeti do poljske bolnice. Trebalo je vremena Hamidu da shvati da o njemu pričaju, a kad ponovo ču onog drugog kako tvrdi da je mrtav, hladnokrvno je odlučio da otvori oči i time mu pokaže kako nije mrtav, već živ i zdrav. Svu snagu svoga tijela je upro u mišić očnog kapka, sam sebi se čudeći kako to da ne može očne kapke da otvori. Kao kakav vrisak, kao kakva bljesak mozgom mu prolijeće:

„Pa ja umirem! Ovako se mre! Očiju ne mogu da otvorim. Sljedeći trenutak, već sljedeći trenutak ću umrijeti. Vječito zaspati, a ovi ljudi će me ostaviti ođe u planini da me životinje raznose. Moram oči otvoriti, moram svu snagu uprijeti da oči otvorim i time ovima pokažem da sam živ." Još jednom je upro svu svoju snagu samo oči da otvori, a onda je očajnički jauknuo zbog ove čudne nemoći. Kada se sljedeći put probudio, imao je osjećaj da je pao sa stolice. Ili sa kreveta. Ni tada nije mogao pomaći nijedan zglob ili članak, niti oči otvoriti. Jedino je magao čuti kao iz velike daljine čudan razgovor. Nepoznati glasovi su razgovarali o nekome ko je u beznadnežnoj situaciji, o nekome ko je toliko krvi izgubio da će sigurno sad, pa sad, izdahnuti. Ali eto, treba mu dati dvije tri doze krvi, pa ako uspije da preživi fala Bogu. „Ko li je taj jadnik", bunovno je krajičkom mozga Hamid razmišljao. Tek kad osjeti kako mu mlitavu ruku podiže nekakav neznanac i silom zavraća haljinku sa ruke, shvati je da je on taj jadnik kojem su odbrojani i sati i minuti, a da se ne priča o danima. Osjetio je i neku drugu ruku kako mu grubo kida lanac oko vrata i još je čuo kako taj uzvikuje: „Nulta! Imamo li nultu?" Ponovo ga savlada san, tako lijep, tako nevin. Padao je u san kao u najranijem djetinjstvu, kada osjećaš i čuješ sve oko sebe, ali istovremeno toneš i propadaš u dubok san.

Ugasi Hamid cigaru pritiskajući opušak o prljavu gredu u bajti, a povlačeći se dublje u tamu jer je istom čuo da kaplar traži dva-tri vojnika da prenesu municiju do isturenog osmatračkog rova. Iskustvo je govorilo, u takvim situacijama zgrabit će kaplar prvog vojnika na kojeg uspije pogled spustiti, pa je pametno zavući se dublje u sigurnost mračne bajte.

Jesam, grdno sam pogriješio što sam se prilikom bitke onoliko podvuko pod onu hridinu. Piljio je u slabu svjetlost što je dolazila sa ulaza u bajtu i nastavio sam sa sobom razgovarati.

„Šta ću? Pa ono mi je bijaše prvo vatreno krštenje. Jes da nikad od tada nijesam bio tako blizu neprijatelju da mu možeš oči viđeti, ali od tada bilo je bitaka i bitaka, a čoek iz jedne u drugu ulježe sve pametniji i oprezniji. Mogo sam pretpostaviti da će neko njihov izaći na onu liticu i šta, dovoljno mu da ležeči poda se baca ručne granate

meni i drugima direktno na glavu. Sreća pa je gore bio nekakav blećak, ili nekakav ludo hrabar borac, koji se pridigo da vidi gdje je moj položaj. To mu bi greška koja ga je života koštala. Čim je glavu digao iza stijena, neko naš ga naš pogodi. No, eto, uspio je jednu granatu baciti. Meni pola guzice gelerom raznijeti. Guzica ode, ali živa glava osta. Puno pametnija i opreznija. Naš ti je čoek baš ko hajvan. Mora mu se svako zlo desiti, bar jednom, da ne bi drugi put. E, mene je opametilo. Gledo sam budale kako ginu na fronti zbog najmanje i najgluplje greške. Položaj, moj prika, to je jedini uslov za živu glavu. Ja od tade prvo što radim je ili se ukopati, bar toliko da sam do pasa u zemlji, ili zaleći uz kakvo stablo ne tanje od pola metra. I drugijem govorim ali džaba. Jok, leći i dahtati. Jok, cigaru paliti. Već, čim izađeš na novi položaj ašov u ruke i kopaj. Ne prestaj kopati dok se nisi zaklonio. Ako treba, kopaj i noktima, ali ne ostaj na čistini. Spasa ti nema. Evo, kolko smo ođe, na Monte Milento. Pa, palo je po ovijem našim položajima, brat bratu, dvije-tri, hiljde granata. A sve do jedne džaba. Dobro urađen poso. Dubok rov, tranšee još dublje. Bajte pokrivene balvanima, pa po balvanima zemlja. Kad si ukopan, burazeru, samo se čuvaj da nos ne pomoliš iznad rova, kad ne treba i izbjegavaj istureni položaj koji je prvi na meti i gdje ti život vazdi o tanku koncu visi.

Ihhhh, kad bi me kakav rikošet okrznuo o ruku ili nogu, pa da se malo stacionara dofatim. Hajvan, mogo sam još ostati u stacionaru, a ja se budala nadigo pa hodaj dok ne zapeh za oko. Kad bih opet otišo, vala se ne bi iz kreveta mrdo do kraja ove budalaštine od rata.“ Uzeo je Hamid gorki štamplić suhog vojničkog voća da polahko jede uz prisjećanje na stacionar. E, jes bila šega kad se opet ono probudih.

„Ja u lijepu, čistu, bijelu krevetu. Da pomisliš, došo u dženet. Pukla odaja, ima trijes metara, puna takijeh kreveta. I puna bolesnika. Zamotani krvavim zavojima, ječe i jauču, da ti se kosa na glavi digne.“ Sjeća se Hamid kako je otvorivši oči dugo virio iza pokrivača, pokušavajući da se snađe, gdje je to, i otkud ođe, kad je zadnji put bio budan na nekakvom prljavom podu i još prljavijem šatorskom krilu. Uto dođe onaj lijepi miris i onaj zanos, koji je skoro zaboravio. Dok je gledao na jednu stranu, sa druge strane opahnu ga jak miris ženskog znoja, a kad se okrenu na drugu bandu viđe veliku, bijelu žensku guzicu. Nagnuta nad susjednim bolesnikom, meškoljila se sa noge na nogu medicinska sestra u snijležno-bijeloj uniformi. Hamid je buljio u tu veliku, ni dvades centa od njegovih očiju daleku guzicu, upijajući ljuti miris znoja. Kao kakav lapis, ovaj zaboravljeni miris bistrio mu je glavu, ko kakav jak lijek. Medicinska sestra naglo se okrenu i veselo progovori:

„Aaa, Amid nam se probudio. Biće da više nisi smrtni. Ajde, Amide, da te malo pridignem u tom krevetu.“

Nije ni završila rečenicu, a već su njene jake i spretne ruke bile podvučene pod Hamidova pazuha. Snažno je povukla njegovo tijelo put jastuka. Strašna bol sijevnu od lijeve noge, pa Hamid glasno jauknu.

„Jooj mene!“

„Šta je, junačino? Zar toliko boli"? upita medicinska sestra. „Boli, ali može se trpiti", prošapta Hamid sretan što ova punačna žena nije primijetila da on ječi i zbog boli ali i zbog lijepo prislonjenih njenih sisa na njegovo lice. Kada ga je ušuškala, poče mu objašnjavati simpatičnim brzim ekavskim dijalektom, koji je i razumio i nije razumio, njegovih desetak posljednjih dana života.

„Amide, našli su te polumrtvog, na fronti, i prebacili u stacionar. U kartonu piše da si izgubio jako mnogo krvi i da si jedva ostao živ. Ranjen si u levu butinu. „Nije strašno, ali rana se inficirala i zagnojila. Imao si visoku temperaturu, sumnjam da se ičeg sećaš. I sada rana nije potpuno očišćena, pa se povremeno zagnoji. Amide, ako si vernik, zahvali se Isusu i Majci Devici što si živ."

„Hvala Bogu, gospoja, što sam živ. Fala Isa, pejgamberu, i hazreti Mejremi. Fala i doktorima, a fala i tebi, gospoja. Ja se sjećam, ko kroza san, da su me dvojica nosila. U šatorskom krilu. Da mi je saznati ko su ti ljudi, jer sve mi se čini da sam živ zafaljujući ponajviše njima dvojici."

Medicinska sestra namrgođenih vjeđa detaljno je listala Hamidov karton i na kraju odrečno klimajući glavom odgovorila:

„Sumnjam da ćeš ikad saznati imena tih ljudi."

Medicinska sestra Milanka, malo je skupila tamne obrve, pokvarenjački se nasmijuljila, premjestila svu težinu tijela sa jedne noge na drugu, koje je bilo pozamašno na svim mjestima pa nadodade:

„Amide, ti kao da nisi mnogo težak bolesnik."

„I men se čini", prozbori Hamid, razotkriven u svom bezobraznom lutanju očima, čas po sisama, čas među diskretno razmaknutom dijelu mantila. Moćno, sigurno i samouvjereno, brzim korakom Milanka krenu kroz bolesničku sobu, dobacujući čas jednom bolesniku kakve upute, čas ušuškavajući drugog bolesnika. Koliko je mogao, istezao je Hamid vrat gledajući za njom, ne primjećujući ništa drugo na njoj, sem silnog talasanja guzice.

„Auuu, silne vlahinje, Bogomi baš ko kano kosovka đevojka", šaptao je Hamid, zaboravljajući na bol.

Počeo je razmišljati o zadnjim mjesecima, čudeći se kako nijednom za posljednjih četri mjeseca nije pomislio na svoju ženu. Nije se imalo kad, sam sebi je objašnjavao. Valjalo je živu glavu sačuvati. Nije pomislio ni na neku drugu ženu. Žensko biće nije mu na um palo od kako je u vojni ni jednog momenta. Znao je Hamid da je pomalo drugačiji od drugijeh muškaraca, i da mu je nagon rijetko kad mutio pamet. Ali, ovoliko vremena da nije mu žena pala na um i njega zbuni.

Kako li je Alija? Kako li su đeca? Trebo bi im se nekako javiti. Mogo bi ođe nekog zamoliti, da mi sroči kakav haber. Onako, kratko, vojnički - mili moji, ja sam dobro, živ i zdrav, a dokle li i kako li, samo Bog zna-. Ne bih spominjo ovu ranu. Onda moram kazivati i kako sam ranjen i đe sam ranjen i kad ću ozdraviti i šta ti ja znam šta još, a samo ću im svezat šuhvu i nadodati novu brigu. Ko da svojijeh briga Alija nejma i

preko glave. A šta ako sazna izokola? Od nekog drugog? Šta će biti ako počne dumat što joj krijem da sam u stacionaru. Ko da gledam, odmah će pomisliti eto sakat osto pa neće da kaže. Znam da po sili zakona šalju na kuću obavijest o pogibiji, ali šalju li obavijest kad je ko ranjen Bogomi ne znam. Valja mi se raspitati. Postavljao je Hamid sam sebi pitanja i tražio odgovora, lutajući očima po ogromnoj bijeloj sobi punoj željeznih kreveta, uredno poredanih uzglavljem uz zid, ili prozor. S visokih plafona, na povelikim razmacima, na dugoj šnjuri visili su lusteri. Okrugli, mlječno-bijele boje, a na njima dugačke trake na koje se lijepe muhe. Na kraju sobe bila su visoka dvokrilna vrata bijele boje, a iznad vrata visio je poveliki drveni krst. Raspelo veličine preko metar. Dugo je Hamid gledao u izvrsnu rezbariju raspela i nekako bezrazložno, a opet vrlo logično poveza raspelo sa gatačkim guslama. I njegove gusle imale su sličnu patinu. Drvo od kojeg su bile napravljene gusle, kao i ovo raspelo je javor. Potamnio od godina i sunca. Na njegovim guslama u vrhu vrata bila je izrezbarena orlova glava. Istina, ni približno ovako vješto kao što je onaj razapeti mladić na krstu kojem se svako rebro vidi i svaki je mišić prekrasno izvajan. Kako li je njega boljelo? Allahu dragi, rabum ti zakloni. Polahko je spuštao pogled sa raspela. Njegove oči susretoše se sa jednim okom što je virilo, između do ispod nosa navučenog jorgana i velikog bijelog turbana, koji je ovom neznancu neko omotao i oko glave i preko ušiju i preko desnog oka. Gledajući se nekoliko sekundi, tako nekako u tri oka, započe priča:

„Hvaljen Isus i Marija."

„Šta reče, zemljače? Ne čuh. Halali. Malo sam nagluh. Od granata. Ja ti nišandžija na brdskoj haubici."

Pažljivo je Hamid osmatrao neznanca, iščekujući poštovanje na ovu zadnju primjedbu - nišandžija na haubici - istovremeno bojeći se da će neznanac primijetiti blago crvenilo na njegovom licu. Zbog laži.

„Ja sam Marin. Pješadinac", izusti neznanac, pridižući se u krevetu i trepćući onim jednim okom. Nastavi pričati kao da je sedmicama čekao ovog, po rasporedu kreveta, prvog komšiju da se probudi.

„Mene nije pogodilo. Jok …bem ti krv Isusovu, već kamen. Pitaš se, ko da gledam otkud kamen. Pala granata na pet metara od mene. Među stijenje, a ono pršti na sve strane. Jedan komad mene po strance ovdje, …bem ti gospu, ovde, posred uha, pa otkide uho, a nagnječi oko. Kažu doktori, možda i ostane, ali gospe mi, kad god me previjaju i skinu ove zavoje ja niš ne vidim na ovo oko."

„A đe smo ovo mi?"

„U Vrnjačkoj Banji." Čudio se Marin ovom pitanju. Ovdje su naši napravili isturenu bolnicu. Za ranjenike iz cijele Srbije i Crne Gore.

„Veliš naši, a misliš austougarska?"

„Naravno, odgovori Marin, nakrivljujući glavu. Okle li si, zemljače?"

„Od Gacka. Iz Međuljića. A ti?"

„Ja sam od Prozora. Iz Šćita. Znaš li đe je to?"

„Jok Bogomi. Nikad čuo i nikad bio."

„Prozor je trides kilometara od Konjica, a Šćiti su ti još tri kilometra dalje na rijeci Rami."

„Jope, džaba zboriš. Nikako da se sjetim đe ti je to."

„A to Gacko, đe mu ono dođe? Znam za Mostar, znam za Počitelj i Stolac, znam vala i za Blagaj, ali za Gacko ne znam. Đe je Gacko? Je li s onu stranu Neretve?"

„Koju stranu Neretve, jadi te ne ubili? Blizu si, kad znaš za Blagaj. Žena mi je iz Blagaja, a Gacko ti je trides kilometara od Blagaja. Ljetni dan konjskog kasa ti je do Blagaja."

„Pa, tamo su uglavnom pravoslavci. Mora da si i ti pravoslavac? Kako ti je ime, zemljače?"

Hamidu je počeo smetati ovaj ljubopitljivi zemljak za kojeg je zaključio da se pravi više pametan no što jes. Vidi ti kako on samo razabire i propituje. Ko kako žensko. U Gacku te muškarac ne bi ovolko ispito za tri mjeseca druženja. A ako i bi, posto bi ti odma sumnjiv i opasan, jer nije mušku na priliku, ovako i ovoliko raskopavati o nepoznatom čoeku.

Sad se i Hamid uz krivljenje usta od boli pridigao do sjedećeg položaja, pa nastavi:

„Ja se, zemljače, zovem Hamid Tanović, sin Ešrefa Tanovića. Posljednjeg gatačkog kapetana."

Nije Hamid skido očiju sa Marina, zadovoljno čekajući reakciju na ovo zadnje rečeno. Smrko se kad Marin pređe preko ovog predstavljanja ko da mu je reko da je čobansko dijete ili na priliku hablečina.

„Šta je to, kapetan? Je li tvoj otac bio vojnik ili nešto slično? Žandar, možda?"

Kapetanije su, zemljače, držali viđeni Bošnjaci, muslimani za turskog vakta, a to ti je ko no što je firnanc danaske."

„A, tako. Ja sam mlađi. Rodio sam se 1895. godine pa ne pamtim ni Turke, ni tursko doba, hvala Bogu. U našim krajevima ima Turaka, ali oni su uglavnom seljaci. Ima možda dvije-tri familije, da se hvale da su begovskog porijekla. Ali ja ti velim, sve je to sirotinja i go seljak, no voli da se hvali nekakvim prošlim vremenima."

„Ja sam kovač po zanimanju. Imam u Šćitima mali dućan. Peć, nakovanj, mijeh i eto kujem potkovice, sjekire, baglame. Dobro ide, ali eto, digoše me u vojsku i vidi sad. Šta ću, kud ću, vakav kusav? Ćoro. Kako ću se oženiti? Ko će me ovakvog, ćosavog? A još ako ne mognem raditi u kovačnici, bome ću na prosjački štap."

Kako je Hamidu ovaj Marin tuknuo na nekakvo polumuško, kad ovako laprda o sebi, a zapitkuje druge o svemu, osjeti silnu potrebu da mu proturiječi i da ga riječima muči i zadirkuje onako kako samo istočnohercegovački seljak, bilo koje vjere bio, zna i umije.

„A okle ti pada na pamet ženidba? Eto, rata je jako pola godine, a tebe zgodilo i osta bez oka. Ako rat potraje i ako budeš vake sreće, ko do sada, neće od tebe ostati ništa. Kad te danas, sjutra, zgodi metak, pa granata, odoše i muda i halatka."

Smijuljio se podmuklo Hamid gledajući efekte svoje priče. Izbečio Marin ono jedno oko put Hamida, a usta otvorio, moglo bi cijelo kokošije jaje uljeć bez po muke. Nije mogo Hamid odoliti lijepom osjećanju zadirkivanja ovog zemljaka, pa nastavi:

„A što se, jadan ne bio, ne oženi prije no što te digoše u vojnu? Vala, nijesi ko od brda odvaljen, ali valjda je hodila tijem vašim selima kakva i za te. Pa što se na vrijeme ne oženi, dok si oba oka imo. Hoće, hoće, sad će ti Bogomi teško biti priliku naći, i to ako od sela živ se iskobeljaš iz ovog rata."

Gotovo panično Marin nastavi, ne čekajući da Hamid završi:

„Mene fronta više vidjet neće. Borami, dosta jedno oko za cara i jedno uho za caricu. Od mene dosta!"

„Dosti će biti kad drugi kažu. Okle tebi snaga da kažeš kad je dosta?"

„Nisam ja mislio, Amide, sa ono dosta, da će uskoro kraj rata. Ma ne, ja to ne određujem, ali ja isto tako ne moram tako brzo ozdraviti. A dok god sam bolestan, neće me slati na front." Naglo se pridigao Marin u krevetu i namigao onim jednim okom put Hamida uz nastavak razgovora, šapatom:

„U ovom krevetu, tu u kojem ti ležiš, ležao je jedan stariji čovjek iz Jablanice. Naš čovjek, mudar i pametan. Kad sam ja došo, zateko sam ga u stacionaru. Izgubio je dva prsta na desnoj ruci. Njegova puška zakazala, metak eksplodirao u momentu dok je pušku repetirao. Nećeš vjerovati, on mi je u povjerenju ispričao da ne dozvoljava da mu rana zaraste, kako ne bi išao nazad na frontu."

„Kako ne dozvoljava? Kako da ne zaraste, mumlao je Hamid."

„Poznavao je nekakve trave koje je mećao na ranu i koje su ili inficirale ranu ili otvarale na krasti krvave tragove."

„Pa, đe je sad?"

„Prebačen je iz stacionara u bolnički magazin. Što se njega tiče, rat je završen. Vidiš, Hamide, može se izbjeći fronta, samo ako si dovoljno lukav i pametan."

„Oooo, da nije ljutiku mećo na ranu", mrmljao je Hamid, polako shvaćajući Marinovu priču.

Obojica su zašutjeli, spuštajući tijela u krevet. Otvorenih očiju uprtih u plafon ništa ne primjećujući, Hamid je počeo smišljati šta bi i kako bi on mogao izbjeći pakao. Ma koliko se naprezao, nije smislio pametan i siguran način spasa od fronte. Na svu sreću drugi smisliše. Za nekoliko nedelja Hamid je, zahvaljujući ležanju i dobroj hrani, dobro prizdravio, pa je povremeno ustajao odlazeći u šetnju i do zahoda. Jedan dan, kroz poluotvorena vrata vidje u sobi Milanku kako sprema policu sa lijekovima. Zastao je na vratima čudno je posmatrajući, a istovremeno nosnicama upijajući ponovo onaj zanosni miris ženskog znoja pomiješanog sa mirisom lijekova.

„Taman dobro, Amide, kad si tu. Ajde, uđi ranu da ti previjem." Ušao je Hamid u malenu sobicu, zatvorio vrata za sobom i dalje sumanuto gledajući u Milanku, a poluglasno frkćući kroz nos. Leđima okrenuta Hamidu, uzimala je zavoje sa najviše police. Hamid je polahko skidao pidžamu uz teško disanje, gotovo šištanje. Naglo se

okrenu Milanka put Hamida, načas svjesna razloga Hamidovog šištanja iz nosa i iz grla. Uspjela je održati nekakvu mirnoću i poluzbunjeno ga upitati:

„Kakva te, bre, muka spopala, Ero? Kad se sagela put butine i kad je počela odmotavati zavoj sa butine, ugledala je strašnu muškost kod Hamida. Sada je i ona počela šištati. „Smiri se, bre, Amide! Nismo, bre, deca." Ali nekakva je nemoć izbijala iz tih riječi. Zadnje što Hamid razumno uradi, a čega se sjeća, je okretanje ključa u bravi vrata. Nekakvom nadljudskom snagom podigao je punačku ženu do iznad glave i prenio je do poljskog kreveta. Onda je izgubio razum i pretvorio se u žestoku pohlepu za ženskim tijelom.

Negdje, u daljini, razlijegala se potmula tutnjava topova, a Hamidov instinkt starog vojnika naloži mu da se odmah povuče dublje u bajtu jer vrlo brzo će i njihovi rovovi biti zasuti granatama. Nije čekao naredbu, već se polusjedeći polako tiskao dublje u mrak i sigurnost bajte. Tutnjava granata rastjera sjećanja na lijepe dane u stacionaru, a smrad prljavih vojnika zamijeni onaj ugodni miris žene, kojeg se nepogrešivo sjećao, evo, tri godine dana.

Zaigralo je srce, a neka ugodna toplina prostuja grudima kad vidje, izdaleka, Maru. Prilazila je sebi svojstvenim ljupkim korakom, istovremeno nehajno mašući ramenima u taktu koraka. Debeli kaput i velika krznena šubara činili su od njenog stasa ljudsku lopticu koju je Šukrija jako zavolio. Njena kovrdžava kosa, velike grudi i široko lice njegovano od najranijih dana, činili su Maru po njegovim kriterijima damom rijetko viđenom u čitavoj Moskvi. Dok je cupkao s noge na nogu, Šukrija ponovo osjeti potrebu da se Bogu zahvali na ljubavi ove djevojke, koja nikako bez Božije pomoći nije mogla njemu pripadati. Panično je promišljao koliko li je mladića u ovoj Moskvi koji bi jedva dočekali da prisvoje Maru. Zato, nije volio s Marom odlaziti na velike skupove, pozorište ili na kakva druga mondenska okupljanja. Svaki mladić koji bi se našao u Marinom društvu, bio je za njega mrski protivnik i udvarač koji bi mogao svakog časa zaluditi njegovu djevojku. U očima tih mladića primjećivao je podsmješljiv pogled i neizrečeno pitanje: zašto takva dama i takva ljepotica trači vrijeme sa takvim neotesankom i siromahom? Smetali su mu u Marinom društvu muškarci pametniji od njega, viši i naočitiji od njega, a ponajviše je mrzio bogate plemiće, brižljivo odnjegovane i lijepo obučene. Paničan strah vladao je Šukrijinim mozgom u takvim prilikama. Očekivao je svaki tren da i Mara vidi, ono što su svi drugi vide, da on jednostavno nije ni slika ni prilika mladića kakvog ona zaslužuje, kakvog žele njeni roditelji. Kad su sami, slatkorječivošću je skrivao svoje siromaštvo, raspaljujući osjećaj sigurnosti pred Marom, koji se beznadežno topio u prisustvu konkurencije. Začudo, Mara nakon strasnog zagrljaja i poljupca pristade na šetnju uz kej rijeke Moskve i pored velike hladnoće. Brzo je objašnjavala kako se jedva izvukla iz kuće na ovaj blagdan. Dok ga je nježno stiskala ispod ruke, započeo je romantičnu priču u koju ni sam nije dovoljno vjerovao, ali koju je Mara jako voljela.

„Samo da ovaj rat, mila, prestane. Pašić mi je obećao visoko mjesto u državnoj vladi. Odmah se vraćamo u Bosnu. Ja i ti, i odmah se vjenčajemo. Maro, ima da to bude vjenčanje kakvo niko u Bosni nije zapamtio. Videt ćeš, Bosna će ti se sviđeti. Sarajevo, naročito. Ja ti u Sarajevu imam ogromno porodično imanje.

Mi ga zovemo Jarčedoli. Tu ću, samo za tebe, izgraditi ogromnu kuću sa dvorištem i baštom. Do tada, ti ćeš završiti medicinu i bit ćeš najpoznatiji ljekar u Sarajevu. Imat ćemo petero đece. Sve sinove. Momčine, ko od brda odvaljene, koje ćemo poslati u London ili u Ameriku na školovanje. Pričao je tako uvjerljivo kao da vidi nekakvu lijepu kuću na nekakvom lijepom imanju. Vidio je Maru u bijelom doktorskom mantilu. Vidio je kršne dječake, svoje i Marine sinove. Ma, kako je bio realista i na zemlji, u svakodnevnom životu, uz Maru je mogao maštati na ovakav način, unedogled, zamišljajući i planirajući i najsitnije detalje. Pogledao je u Maru, čudeći se što nije po običaju imala primjedbi na broj djece i na opasku da će biti sve muška djeca. Mara se obično mazno bunila, tako što je upadala u njegovu priču:

„A ne, ne, Šućro, imat ćemo i ćerku. Želim imati ćerku koju ću po svom ćeifu odgajati, a kad naraste bit će mi drugarica.“

Mara je šutila, vidno neraspoložena. Hladan znoj klizio je Šukriji potiljkom dok je neprepoznatljivo hrapavim glasom upitao:

„Draga, nešto nije uredu, nešto mi tajiš?“

„Moji roditelji. Odlučili su da studije nastavim na Sorboni.“

„Đe, i zašto i pobogu?“

„Na Sorboni, u Parizu. U Francuskoj, Šućro. Nismo do sada bili potpuno ozbiljni i nikad nismo pričali kao odrasli. Uvek smo samo kao deca maštali. Ja ti moram priznati, ali te molim da se ne ljutiš, moji su protiv našeg zabavljanja. U početku, moj tata i nije toliko mnogo pridavao pažnje našoj vezi. Mislio je, prolazna avantura. Poznanstvo sa mladićem sa Balkana koji zna isti jezik i koji mi nadomešta nostalgiju. Ovđe u Rusiji. Sada, kad smo zajedno duže od dve godine, počeo je opasno da se buni. I da brani ovu našu vezu. Tati se ne dopada što si muhamedanac, kako on kaže Turčin, pa mu se ne dopada što nisi na frontu, pa mu se ne dopada što nisi završio studij. Šukrija, ja tebe volim! Bez obzira na roditelje, ali majka stalno plaće, otac viće na majku, a sada mene proganja na svakom koraku. Kada je video da nikako ne može splasnuti moju ljubav prema tebi, odlučio je da nas rastavi tako što ću morati nastaviti studij u Francuskoj. Tata se nada da će nas razdvojenost definitivno razdvojiti i u ljubavi.“ Uzrujan, do histerije, Šukrija je slušao Maru. Ubzao je korak do silne žurbe, kao da od nečega bježi, tako da je Mara, još ga držeći za ruku, na momente potrčkivala držeći korak sa njim. Uzbuđen, toliko da nije mogao svoj glas prepoznati, Šukrija je skoro derući se ponavljao:

„Ja nijesam Turčin! Ja sam Srbin, muhamedanac! Moji preci su vjeru islamsku prihvatili stotinama godina prije mog rođenja. I rođenja tvoga oca. Ni tvog oca niko nije pitao hoće li biti pravoslavac, židov ili katolik. Kako to može biti razlog da mu

se ne sviđam? Razumio bih da zamjera što nije u meni dva metra. Što nijesam lijep ko Njegoš, ali ovo, ovo nije uredu. Što njegovi sinovi ođe sjede? Što njih ne pošalje na front? Reci mu, jesi li mu kazala, ma zna li on da je moj rođeni brat prvoborac, poginuo na Mojkovcu i da je odlikovan ordenom belog orla sa mačevima. Znam ja dobro. Tvoj bi otac najradije da ja odem na front i poginem. Ja, ja... ja ću da završim pravo, ja, ja sam miljenik Pašićev. Meni je Pašić obećo visok položaj u vladi. Ja, ja...", Šukriji je ponestalo snage, ponestalo volje da bilo šta više kaže u svoju korist jer se sramno osjećao. Najednom, iz njega pokulja nekakva hulja. Nekakav bijes, kao pred tuču, pa zastade, okrenu se Mari i hladnokrvno nastavi:

„Maro! Ne marim za tvog oca, koliko za lanjski snijeg. Briga me što ti je majka od Karađorđevića. Ja sam potomak Kurtovića. Begovsko dijete i imam svoj ponos. Meni je jedino važno šta ti misliš i šta ti osjećaš. Ako je tvoja ljubav iskrena, ja ću pregaziti sve prepreke našoj vezi, pa makar to bio i sam ruski car. Daljina nas neće rastaviti, kao što nas neće ni vjera rastaviti. Šukrija je primijetio da Mara netremice gleda u njegove oči, pa nastavi još žešće. Našu ljubav, moju ljubav, ima od danas svi da poštuju ili su lično moji neprijatelji, a ja sam spreman svoje neprijatelje rastrgati zubima." Ušutio je Šukrija, očekujući Marin komentar.

Na potpuno drugačiji način, smireno, razložno, mudro i ženski, Mara započe:

„Ja ću pristati da idem u Francusku. Oboje ćemo se potrudit da, od sada, samo prijatelji znaju za našu vezu. Čim rat stane i čim završim fakultet, venčat ćemo se ma šta moji, a i tvoji, o tome mislili."

„Kaki moji? Ja nemam nikoga. Odnosno imam. Čuj mene. Imam sestre, imam brata, ali ja nikog ne pitam niti se konsultujem, kad si ti u pitanju."

Mara nastavi: „Šućro, molim te, završavaj taj studij. Pa nisi ni do pola, a već pet godina studiraš. Dopisivat ćemo se. Svaki dan, ali da niko ne zna. A sada, vodi me u taj tvoj stan. Odlučila sam! Večeras ću da ti podarim najveći ženski zavet ljubavi."

Zinuo je Šukrija kao da će Maru progutati. Dugo, dugo je u oči posmatrao.

„Ti to, ozbiljno, probrunda?"

„Najozbiljnije", uz vragolast osmijeh odgovori Mara.

Zaokrenuli su na keju za stotinu osamdeset stepeni. Šukrija duboko zavučenih ruku u džepove, a Mara čvrsto pripijena uz njega, držeći ga za jaku i sigurnu ruku. Brzo su došli do zgrade u kojoj je bio Šukrijin stan.

Nejma šta. Mehaga je morao prihvatiti mišljenje pametnijih u mahali i u čaršiji. Austrougarska monarhija gubi rat. Pitanje je mjeseca. Nije još, pitanje dana, ali mjeseca svakako. Komšija Glođo jest mlad, možda najmlađi koji redovno dolazi u džamiju Nategušu. Ali je najbolji prognozer. Kako je reko? Rat neće ući u 1919. Gotovo je. Alijansa pobjeđuje. Malo se Mehaga zacrvenio sam pred sobom kad se sjeti događaja pred džamijom. Ispao je tako glup i nesmozgan. Vidjelo se po tome kako ga drugi pogledaše. Stajao je postrance uz poveću grupu komšija, pred džamijom Nategušom,

poslije jacije, i pomno slušao razgovore. Baš kao i pred rat pokušavao je iz komšijskih razgovora razaznati blisku budućnost, a onda smisliti kako da se sam postavi u odnosu na predstojeće događaje. Dok je Glođo ubjeđivao komšije da je završetak rata pitanje mjeseca i da je pobjednik Alijansa, glupo je upitao:

„Šta ti je Alijansa?"

Mlađe komšije uzele se smijuljiti. Starije ga upitno pogledaše. Tako je ispalo pitanje glupo da se počeo crveniti. Sreća pa je mrak sakrio Mehagino crveno lice.

„Mehaga, Alijansa su zemlje pobjednice. Englezi, Francuzi, Rusi, Amerika. Mehaga, zemlje pobjednice lakše je zvati Alijansa, već nabrajati."

„Ama, dobar čoeče, znam ja toliko. Nisam mahnit, ni čaknut, samo mi se ote, a htjedoh da pitam, je li Alijansa i Srbija? To mi kaži."

„Jest, Mehaga, i Srbija je Alijansa."

„Pa šta će sad biti", upita neko sa strane.

„Kako šta će biti? Pa bit će kraj rata. Mir će biti."

„Ama, Glođo, znam, razumim ja. A šta će sa Bosnom biti kad pobijedi Srbija? Kad dođe mir."

Glođo se sigurno nasmijao pa ironično nastavio: „Aha, sad mi je jasno đe vas svrbi. E, pa ja kontam vako. Bosna i Hercegovina će se ujediniti sa Hrvatskom, Slovenijom i Srbijom u Kraljevinu Jugoslaviju. To će biti jaka zemlja. Velika zemlja. Prvi put svoja, na svome."

Gutao Mehaga nekakvu ljutinu iz grla i u sebi ponavljao: „Kako svoj na svome? Prvi put? Ja nisam bio svoj na svome ni kad Otomansko carstvo bi ovdje, a kamoli da budem svoj na svome sad kad srpski kralj ovdje zavlada." Gorčinu mu je povećavao Glođin smijeh. Tim više što mu je poznavao i oca, a i dedu kao turkovaste ljude, koji nikakva dobra od Srbije i Srba nikad nisu očekivali ni imali.

„Pričaj ti, Glođo, šta hoćeš, rat još nije gotov. Može još svašta biti. Rat je rat. Može se situacija na fronti okrenuti, u čas vremena. A ako bude kako ti besjediš, nama se crno piše."

„Kome nama", upita Glođo, okrećući glavu u mrak put komšije, koji postavi pitanje i dade svoj zaključak:

„Nama, brate mili. Muslimanima, Bošnjacima, poturicama, muhamedancima, kako nas sve već ne zovu."

Nasta tajac. Osjetilo se da niko na ovom skupu nema sigurnog odgovora na ovo pitanje.

Ni mladom Glođi nisu dolazile prave riječi i prava misao u mozak, pa da može dati pametna odgovora na ovo pitanje. A kad nejma odgovora, ima mašte i ima vječitog bosanskog optimizma na koji se nije lako osloniti, ali je ipak lijek. Kratkotrajan, neuvjerljiv ni za besjednika samog, a kamoli za one koji slušaju.

„Kraljevinu Jugoslaviju pravit će Srbi, Hrvati, Slovenci i drugi po svojoj mjeri i prilici. Kad i kako se dogovore, onako bratski i demokratski. Onda će taj dogovor

potvrditi sile Alijanse. Njihova potvda je i garancija da u toj novoj državi neće nikom falit dlaka sa glave. Eto, nejma razloga za brigu. Preostaje nam da mudro šutimo i čekamo rasplet. Važno je živu glavu sačuvati. Svoju i svoje familije. Pa, sačuvati imetak i esnaf, a živjet će se u Bosni, i to bolje nego no što se do sada živilo."

Opet se Mehagi ote, pa poče naglas razmišljati:

„Allahu dragi, ti si kadar jedini ovo razumjeti. Eto, ko jučer da smo vako, prije četri godine stajali pred ovim istim džamijskim vratima i pitali se šta i kako raditi, a rat nam pred avlijska vrata došo. Tabirili smo politiku, domaću i svjetsku, vagali snagu Švabe i Engleza, podsmijavali se Srbima đe udariše na silu i armadu i na kraju zaključili mudro. Šutiti, držati glavu u pijesku, čuvati glavu svoju i svoje familije. A, šta je glava muslimanskih sada pod zemljom? Evo, nejma nas dva-tri sa tih sastanaka. Jedni pogiboše na fronti, na ovoj ili onoj strani. Drugi pomriješe od gladi ili bolesti. Treći najsretniji, pomriješe od godina i starosti. I šta? Ništa, Bogami. Sve uzalud. Obični mahnitluk. Đe si bio? Niđe. Šta si radio? Ništa. Opet čuvaj glavu svoju, svoje familije, a šta će biti, bit će. Pričali mi, ne pričali ovdje pred džamijskim vratima šta god hoćemo. Komšije moje, ja sam eto među najstarijim ovdje, među vama, a ispade najmanje pametan. Ja nisam u stanju tabiriti svjetsku politiku, ali jedno znam. Godine i događaji me naučili. Naše je, kad kažem naše, mislim na ovaj ubogi bosanski narod, naše je da slušamo druge. Da radimo kako drugi kažu i da budemo dobra brezova metla koja mete svu prljavštinu svjetske i domaće politike. Kad je zaratiti, ima ko da zarati. Na sve strane. A kad je za pušku uzeti, e onda na red dolazi Bošnjo, ma koje vjere bio ako pošteno hoćete. Da puca, ubija, truhne u rovu, a da pošteno ne zna ni za šta, ni za koga. Oprostite mi, komšije, na besjedi. Ja sam naučio da slušam, pa rijetko pričam, a i kad pričam, ja kazujem šta tuđe uši vole da čuju. Sad mi se ote baš da kažem ono šta mislim. Halalite, ako sam koga uvrijedio. Znam da ovde ima očeva čiji su sinovi poginuli na fronti. Znam da ima ovdje dobrih ljudi čija su djeca od bolesti i gladi umrla u ovom ratu i znam da je ružno reći kako su i jedni i drugi preselili, uzalud i uludo, ali meni se čini da je baš tako. Halalite."

Mehaga se okrenu i bez selama napusti skup ispred džamije sa nekakvom gorčinom i čvrstom odlukom da ga ni džamija, a ni ovakva komšijska okupljanja neće više nikad vidjeti. Zašto? Nije sebi mogao objasniti. Za izgubljeni rat, za koji na kraju krajeva nije bilo upošte važno ko će dobiti, ako se on pita, za ovu ponovnu neizvjesnost, za nekakav podmukli strah od budućnosti, komšije mu krive, a nikako da objasni zašto. A onda, kao i uvijek, poče se i na samog sebe ljutiti. „Šta hoćeš, namčorasti starče", upita sam sebe. „Hoćeš da sjediš u dućanu, kahve da ispijaš. Hoćeš da vrijeme i događaje zaustaviš ili bar otjeraš od sebe. E, ne može, moj Mehmede. Sahat još niko, nikad, nije zaustavio. Sahat se samo može obataliti, a nikako zaustaviti. A sahat kad obatališ, onda si izgubljen i u vremenu i u prostoru i u događajima. I šta ti preostaje? Preostaje ti uloga pukog posmatrača. Lutka na kanafi. Drugi povlače konce, a ti mlataraš rukama i nogama kako oni hoće. Dok se lutkari ne umore, ili dok se lutak ne pokvari."

Čim teškim mandalom za sobom avlijska vrata zatvori, pola briga otpade.

Odavno nije odavde, sa avlije, pažljivo pogledao ovu svoju kuću, ovako, zaokruženim pogledom. Od temelja do krova. Dugo je stajao na avliji i posmatrao kuću. Ko da je živo biće. Lijepa je ovo kuća. A i povelika, Bogami. Jest da nije odavno ekser zakucan ni u jednu gredu i jest da je ostarila i podobro se naherila, ali, lijepa je ovo kuća. Topla, sigurna, mirišljava. Nikad se u njoj nije evomiti oskudijevalo, ali nikad se u njoj nije ni umetalo. Lijepa sredina. Eto, čitav rat imalo se i pojesti i popiti, pa koliko, toliko. Fala Allahu, sačuvala nas je od ljutih zima i od vrelih ljeta. Sačuvala nas je od boleščina i od zaraze, a što je najvažnije, sačuvala je zdravu pamet. Kad ovako uđem kroz avlijska vrata, pa još za sobom zamandalim, nekako spadne pola briga. Ko rukom da su otresene. I čaršijske i državničke i svjetske brige ko rukom nestanu.

Sad će ona moja, preda me sa svojim brigama. Malim, beznačajnim. Sad će nastaviti kititi šta je danas radila. Šta je skuhala, šta je oprala, pa šta su djeca radila. Neka, neka će. I ona je insan, Božiji rob. Njojzi, njene brige, najpreče. Ženske brige i ženska pamet. Krenu Mehaga avlijom put kuće, prvi put jedva čekajući da mu žena kao kakvom generalu preda raport šta je danas radila. Sjeo je za postavljenu siniju, izvadio cigaršpic i srebrenu tabakeru sa duhanom. Polahko je motao cigaru, osluškujući drage mu zvukove. Čuo je zvekat sahana, ispodtiha ženinu besjedu sa djecom, škripu poda od laganih ženskih koraka, škripu vrata i žubor vode iz surahije. Uživao je u mirisu začina od istom pripremljene hrane. Mirisu čistih ćilima i serdžada, mirisu poredanih dunja u dulafu i mirisu hercegovačkog duhana koji se plavičasto ljuljao oko njegove glave putujući put šišeta.

Starim. Bogami dragog, starim. Sam se sebi i ovim mislima nasmija. Šeset i nisu kakve godine. Nekad bilo, da nisu kakve godine. A danas? Evo nema u mahali više od pet-šest njegovih živih vršnjaka. Izraubovalo se, moj Mehmede. Poso i nije težak. Sve sjedeći. Suguzice, što se kaže. Nije bilo ni teških bolesti, Allahu šućur. Samo fali zraka i ovaj kašalj. Cigara, lopuža ona ne da udahnuti ljudski i ona ovu asmu čini gorom. A, kosti, kosti bole od sarajevske zime. U dućanu mangala grije lice i prsa ali leđa odpadoše. Kod kuće grije zidana peć do pred zoru, ali pred zoru noge zebu. E, pa, malo ugrij, malo ohladi, pa opet tako, i džam bi puko, a da ne počnu škripati kosti. Zemlja sebi vuče, moj Mehmede. Otimo se ti, ne otimo. Polako je otresao pepeo u staru srebrenu pepeljaru, odsutan mislima. Ma nek vuče. Nejmam ništa protiv, sad da Azrail dođe. Sljedećom misli, podigao je smiren pogled put djece i žene koji su upavo sjedali za siniju. Ne vuče insana, moj Mehmede, ni zima ni glad ni rad. Jok to samo pripomaže. Zemlji insana po najviše vuku brige, moj Mehmede. A briga na ovom dunjaluku napretek. Briga za koje se ti pitaš i briga za koje se i ne pitaš. Tvoje brige za koje se ti pitaš su u ovoj kući. Drž se njih, moj Mehmede, a tuđih, svjetskih, ti se prođi i u dragog Allaha se uzdaj.

Halima je u devetoj godini. Refija u sedmoj. Mala djeca za moje godine, ama su se otela. Rastu, fala Allahu dragom. Pastorki, evo šesnesta godina. Curetak, nejma šta.

Žena posijedila. Otežala, ali se dobro drži, fala Bogu. Kahnula nije od kad je pamtim. Familja, eto, to je moja familija. Ja drugih nemam. A kako ono rekoše, treba čuvati živu glavu svoju i glave familije. Učuvo sam ih kolko sam mogo i kako sam umio. Šta nosi novo vrijeme meni i njima, samo dragi Allah zna. Veliki je dragi Allah i velika je njegova moć. Sačuvat će nas i od novih vremena ko što nas je sačuvao od proteklih.

„Ja napravila klepe. Odavno nisam, a znam da voliš klepe pa rekoh Halimi, hajde, Mimo, ti razvij jufke, a ja ću čorbu i sastaviti meso za klepe. Malo su mi tvrde. Oštro brašno. Halali, ali lijepa je zaprška i lijep je kajmak, pa će ih popraviti. Refija zamijesila i hljeb ispekla. Videra, Mehaga, kako je narasto i kako je razabran.“ Upusti se Mehaga u priču. Čas sa ženom, čas sa djecom ko što odavno nije, a sve mu nešto milo i lijepo. Oslobodila se i žena i djeca, pa sve uglas pričaju i sve se njemu obraćaju i od njega pohvale očekuju. Raznježio se Mehmed, čas fali jedno dijete, čas drugo, a sve pazi da i pastorku ne preskoči. Malo, malo, pa pridodaje: „E, jes vas mati lijepo svemu naučila.“ Vidi ženi mu milo, što je zove materom, kada se svojima kćerima obraća, a ne maćehom kako je do sada bilo. Kada su završili sa večerom, skočiše žena i djeca da kupe posuđe, a Mehagi bi malo mrsko što se ova topla kućna atmosfera naglo prekinu pa naredi:

„Neka! Neka nas vako za sinijom. Ne žurite sa spremanjem. Nije fars, odmah nakon jela sahane kupiti i spremati. Neka nas da zborimo. Šta ste još radile?“ Uglas su Halima i Refija pričale o danu provedenom u mektebu, o vezenju jastuka i bošči. Malo potiše, pastorka je pričala, ne čekajući da drugi završe kako je kupila opale jabuke u bašči i kako ih je janjcu davala da jede. Žena je šutila i sjetno ga pravo u oči gledala. Lutao je Mehagin pogled sa lica jednog djeteta na lice drugog, pa na ženino sa nekakvim uživanjem i unutrašnjim zadovoljstvom. U duši mu je narastala nekakva toplina i merak koji kod pravog Bosanca vrlo brzo prelazi u melanholiju. Susrete mu se pogled sa ženinim pa je upita: “Što si se ti tako zamislila? Nisu valjda kakve teške brige?“

„Jok, Allahami, Mehaga. Mislim, što lijepo večerasmo, hvala tebi i Allahu dragom i što se ispričasmo, a Bogami i nasmijasmo se ko što odavno nismo. Dabogda da ne i oplačemo, kako se to kod nas veli.“

Usta žena i za njom djeca, pa nastaviše kupiti suđe i posuđe, a potom počeše vaditi iz dulafa dušeke, šilteta i jorgane, spremajući postelje za spavanje.

Mehmed je zamoto još jednu cigaru, umetno je u cigaršpic, zapalio je frajcagom pa polahko ustao i u baštu odšetao. Mrkli mrak i potpuna tišina vladali su povelikom baštom. Mehagi, mrkli mrak nije smetao da se nepogrešivo kreće poznatim stazama između lijeha paradajza, između uredno zasađenih i plitkama poduprtih malina. Mahinalno povi glavu kad bi blizu višnjina drveta i ne vidjevši povijenu granu. A onda nastavi pažljivo hodati između rascvjetalih đurđina, ruža i jasmina. Pravi dženet. „Ova bašča i avlija, ja bih reko, liče na dženet. Vala kad bi dženet vakav bio, ne bi insanu mnogo žao bilo u njeg seliti.“ Duboko je Mehmed udisao opojni miris cvijeća, polako se krećući, a poluzatvorenih očiju sam sebi je postavio pitanje:

„Moj Mehmede, a jesi li zaradio dženet? Na ovom dunjaluku valja zaraditi za dženet, a ne džehenem? Niko ne zna. Osim dragog Allaha. Niko. Ja ponajmanje. Kako bi plaho bilo više nikad ne izaći ni na sokak, ni u čaršiju već ostatak života provesti u ovoj bašči i avliji. Zaklonjen ovim avlijskim i bašćenskim zidom od cijelog dunjaluka."

Odavno Alija, Ešref, Aziz i Adem nijesu tako izdašno i ukusno večerali. Mati Alija ispekla veliki hljeb. Od pravog brašna. Lijepo zasoljen, pa krtola na pravom zejtinu, pa mladi sir bogato zasoljen, a ne ko što je mjesecima unazad bilo sve neslano i bljutavo, da okusiti ne možeš. Hronično je gatačkim porodicama nedostajalo soli, brašna i zejtina. Baš onoga bez čega se ne može, ni tri dana zaredom. Obilna hrana Aliju nekako prikovala za siniju i već duže vrijeme se prepustila mislima. Odsutno posmatrajući djecu kako kupe posljednje zalogaje iz tepsija, pušila je drugu cigaru zaredom.

„Dobro navuko Šukrija. Fala njemu, a fala i dragom Allahu. Može mi biti bar mjesec. Ma, možda i mjesec i po. Ako pripazim i razgodim. Što je Šukrija mašala odskočio. Nekako pravi muškarac, drčan i koščat. Pravi Kurtović. Pamtim ga nježnog, razmaženog. Mjezimac babe i matere, a viđu sade. Nekako jak, siguran, odsječan. Pravi begovski čok mu u duši. Pa oni brkovi. Baš ko u baba, pa one plave oči. Isti babo, Allah mu rahmetile. Skače, ono Srpče, kako god on zapovijedi, baš ko što su nekad skakali vlaški kmeti pred babom, kad dođi da rade u ljeto za ušur kod naske u Blagaj. Ko bi reko da će Šukrija izrasti u ovakva čoeka? A eto, Husnija, a i Velija pod crnom zemljom. Husnija, onako odrešit, hrabar, uvijek spreman za kavge i belaja. Ni dvadespetu ne dočeka. I đe ono reće Šukrija, da je kosti ostavio? U Crnoj Gori, nekakva planina Mojkovac. E moj Husnija, nek ti dragi Allah lijepi dženet podari, a, Allahu dragi, ne daj da se ijedan moj tić baci na daidžu Husniju. Rano će pod zemlju, ako su njegovu narav naslijedili." Gledala je Alija sinove, Ešrefa, Aziza i Adema i mjerkala čija krv teče njihovim venama. Sve joj je govorilo da su Ešref i Aziz pravi Tanovići. Već sad izrasli veći od nje i od Šukrije. A tanki i žilavi. Pravi Tanovići. Adem joj nekako prefinjen, nježan, šutljiv, a mudar. Kupi svaku pametnu. Adem joj naginje na Kurtoviće, ama nije poput Husnije, a evo sad kad može porediti, nije ni poput Šukrije. Najviše je likom i po naravi na Veliju. I Velija je od najranijih dana bio prepametan i premudar, tako da babo njega uze da se dućanom bavi. A Bogomi i umio je trgovati. Nikad nikog u parama nije za cekin prevario. Ni za dram na vagi, a opet lijepo bogatstvo zaimade. Samo, kakva fajda kad sve ode čor hovlaja. U Americi se stanio. Kazuje Šukrija, nije kaka hajra od Amerike vidio.

Podnimila se Alija o desnu ruku i baš dobro u mislima odlutala. Nije vidjela kako Adem i Aziz polahko kupe sahane i tendžere, niti je vidjela kako raspremaju dušeke i jorgane za spavanje. Blago joj se jamenija razvezala, ovlaš pala desna pletenica na rame. Nije se Alija iz odsutnosti vratila ni kad mahinalnom radnjom razveza jameniju i podiže pletenicu, ni kad ponovo jameniju uz glavu čvrsto sveza. Daleko je u mislima bila. Slušala je, u mislima, iznova besjedu Šukrije, kako je Velija moro sa porodicom

u karantin od četrdeset dana kad su stigli u Ameriku. Kako je u karantinu obolio od trbušnog tifusa, i kako je umro prije no što je pošteno stao na tu američku zemlju. Slušala je u mislima besjedu Šukrije kako ništa ne zna o Velijinoj ženi i đetetu. Kako su sve prilike da je sebi i đetetu predila imena i da namjerno neće da ima ikakvu vezu sa svojima, ođe u domovini. „Kako ono reče Šukrija? Ja, ja, tako se u dalekom dunjaluku započinje novi život. Tako što se završi sa starim. Od imena, vjere i običaja. Ali sjećanja? Šta je sa sjećanjima? Kako li je jetrva raskrstila sa sjećanjima? Valjda nije i njih izbrisala iz glave? Zar se mogu sjećanja izbrisati? Možda se i preudala? Ima svašta na dunjaluku."

Kod te misli Alija naglo trznu glavom udesno, pa ulijevo, tjerajući šejtane oko sebe. Nije ni završila misao o preudaji bratove žene, a kroz mozak joj sijevnu:

„A šta ako se i Hamid, neđe tamo, u bijelom svijetu preoženio? Svašta ljudi pričaju. Bili u vojni pa viđeli svašta. Čuli svašta, viđeli svašta, pa pričaju. Bećir zborio po selu, kako ima kolko hoćeš našijeh momaka poženili se u Hungariji, Esterajhu i Italiji. Kud ih vojna odvede. Smijulji se Bećir. Bezobrazno vrti glavom, a priča, kako su naše gore momci, omiljeni među tim rospijama. Kaže, duša Mađaricama, naše muško." Smrkla vjeđe Alija. Duša je boli od ovih misli, a nikako da ih iz glave smetne. „Četri pune godine kako je otišo od kuće. Allahu dragi! Ni lika mu zamisliti ne mogu. Sad da uljegne na ona vrata, dabogda da bi ga prepoznala. Fala dragom Allahu, ako je živ. A živ je! Tako vele, u srezu." Išla Alija, desetak puta, da vidi ima li kakva habera od Hamida. Kažu nejma. Veli onaj činovnik, vojnikovo je hoće li se javiti ili neće. A ako pogine, onda je carsko da jave familiji i da nadoknadu uruče. A vlast ne griješi. Ako nije stigla nadoknada, i ako nema obavijesti o pogibiji, onda je živ, fala Bogu, a zdrav kolko se u ratu može ostati zdrav.

Vratilo se u selo desetak momaka. Bez ruku, bez nogu, ćoravi i sakati. Dvojica istom dođoše bez oka. No, živa glava, što je navažnije. Voljela bi da se vrne, pa makar i sakat. Samo nek je živa glava na ramenima. Eto, Šukrija veli, samo što se rat nije završio. Pa valjda će sačuvati glavu od sela, kad je sačuvo do sela. Kakav je nagao i naivan, dobro će biti ako glavu sačuva, a bez oka, bez ruke ili noge, izduraćemo nekako.

„A ono, za ženidbu. Neuzubillahu, nije valjda taki čoek. Ne zborim. Oteglo se, evo četvrta godina kako se oturio. Bilo mu prosto, ako je đe tamo, navalio na kakvo žensko. Ama, da se ženi pored mene žive i pored troje žive đece, to neće i ne more biti. Nije, nije Hamid taki. Jok, Bogomi. A ako jes, dabogda se raspado od kake teške bolesti, od koje se mrije deset godina. Zajedno sa tom nepoznatom rospijom. E, da mi šaka dopadne, vallahi bih joj rukama oči iskopala." Zadnje misli natjeraše Aliju da počne poluglasno učiti i da istovremeno skoči siniju raspremati. Tek tada viđe da je sinija uredno raspremljena, baš onako kako ona to radi, da je posteljina prostrta i da su đeca polegla spiti. Samo nije vidjela u kući Ešrefa. Brižna, izađe iz kuće da vidi šta je sa njim. Nađe Alija Ešrefa pred kućom, kako na jakoj mjesečini sjedi na hladnu kamenu i put ljute planine Bjelašnice odsutno gleda.

„Hajde, uljegni u kuću. Hladno je, ozepćeš. Tako slabo obučen i još sjediš na tom studenom kamenu, ozepćeš, sokole materin."

„Saću mati. Neka me malo ođe."

Prišla je Alija Ešrefu pa mu, nako, materinski, zadiže jaku od iznošena kaputa sve do ušiju. Nevješto se Ešref otimo materinoj brizi.

„Neka, mati! Pa, nijesam dijete."

„Ja šta si, već dijete, sokole moj? Samo te napale brige odraslih, kad ti nejma baba."

„Ne mogu više, mati. Dodijalo vako. Od zore do mraka radi, a za šta, nizašta. Dan za dan. Dodijalo uzalud raditi, samo dan da prebacimo preko glave. A sve nešta čekamo. Ne znam šta čekamo, a čekamo? Ako će vako dovijeka biti, vala, nejma se rašta živjet. Muka, pa eto ti."

„Neka! Neka, meleki s tobom, moj Ešo! Sve će biti bolje, kad se babo vrne. Viđećeš. Samo da nam se Hamid vrne. Živ i zdrav. Sve će biti lakše. I ljepše, viđećeš."

„Ako Bog da, mati. Iz tvojijeh usta u Božije uši", reče Ešref, uz muški težak, jecaj od kojeg se onom ko ga čuje kosa na glavi diže.

Dobro je Hamid prizdravio. I na svoje noge se oslonio, a još je ležao u stacionaru. Nisu ga vratili na front ni kad je toliko ozdravio da je bio u stanju išuljati se iz stacionara, te preskočiti visoku ogradu i otrčati do Milankine trošne kuće. U toj malenoj kućici, Hamid se u zadnjih pet mjeseci podobro udomaćio. Milanka je spremala ljuta jela uz čokalj bijela vina. Pa ga kupala, šišala, brkove mu štucovala, a onda su zoru dočekivali. Hamid se zorom, trčeći, vraćao istim putem u stacionar i zavlačio u krevet. U cik zore. Dane je provodio spavajući. U zahodu pušeći prave fabričke cigare na isti onaj cigaršpic od trešnjeva drvata. U nekoliko navrata Milanka je ispitivala Hamida, koliko mu žena ima godina, kolika su mu djeca, a on je prekidao takav razgovor kratkim i neodređenim odgovorima. U dnu duše, savjest ga je mučila što se toliko zbližio sa ovom ženom kojoj će, kad tad, sve ovo na obraz udariti. Začudo, nekako je i sam sebi, pred samim sobom, ukaljao vlastiti obraz. U nastupima grižnje savjesti pravdo je samog sebe, pred samim sobom, ma ne mora niko ništa znati. Ionako me ođe niko ne zna. Nejma nikog od zemljaka, izuzev onog šokca od Prozora, a i od njega krijem, kolko se more sakriti. A dok niko ne zna, ništa se nije ni desilo.

U početku vojevanja Hamid se kući nije javljo sa kontom, šta se imam javljati, pa jako sam otišo. Do pola godine, Hamid se nije javljo kući, jer ga je bilo stid da mu drugi piše ženi pismo, a da on kazuje u pisaljku i mastilo. Druge godine, nije se javljo kući, jer je imao osjećaj da će njegova žena na osnovu slova, ako ni iz čega drugog, osjetiti i saznati kako je sa drugom ženom u zijanu. A treće godine nije se javljao sa kontom, kad se već dosad nijesam javljo, neću ni odsad.

U stacionaru bi Hamid ostao i duže od pola godine, zafaljujući Milanki i izbivanju Milanking muža, koji je takođe negdje u Italiji ratovao. Ali do po godine izbi belaj.

Dođe u stacionar, u sobu do njegove, momak tridesetih godina. Krajišnik iz Krajine. Lijep i naočit, ko što može biti lijepo samo naše gore list, čeljade. Stopalo lijeve noge raznio mu je geler od granate. U nekoliko prilika Hamid je primijetio da Milanka zaključava sobu kad ide na previjenje taj Krajišnik, a to bi dovoljno da hercegovačka posesivna priroda natjera Hamida da ode do kreveta tog lijepog Krajišnika i da mu pripnijeti da se ne petlja sa Milankom, jer je ona njegova ženska, a i on njena simpatija. Potpuno je pamet izgubio kad taj lijepi momak, onako šeretski, iz kreveta, njemu Hamidu, deset godina starijem reče:

„Kako te nije stid, tako nešto da mi pričaš. Ti, koji si sigurno oženjen i koji imaš djecu. Milanka je, po meni, samo uspaljena Mađarica. Dugo ostala bež, a za obraz je nije briga. Ti si bio samo jednokratna zamjena za muža. Dok ja nisam došo. Mlađi, ljepši, u većoj snazi, a još i neoženjen, pa mi ne može na obraz udariti. Isto i mene čeka. Kad-tad. Ohladi, starino. Gledaj da ostaneš ovdje što duže mogneš. Rat bjesni na sve strane. Žalosno bi bilo da se ponovo vratiš u rov negdje u tuđini i ne daj Bože glavu izgubiš."

Hercegovca svašta može naljutiti i raspaliti. Čudo jedno, kako ga može raspaliti i kad mu u lice saspeš istinu i činjenice baš i ko laži i neistine. Posebno ga boli kad je ko mlađi od njega, u prenesenom značenju kaže: „E, baš si ćorav kod očiju, a mahnit pored tolikih godina i to malo mozga što imaš."

Hamid je znao da je mladić potpuno u pravu sa ovakvim razmišljanjem. Ali nije se mogao suzdržati. Podobro ga je odalami štakom koja je stajala pokraj kreveta uz gunđanje:

„Ti ćeš mene pameti da učiš. Kenjac jedan. Mogo sam te roditi."

Ne prođe dugo od tog incidenta, a Hamid dobi otpusno pismo od konzilija ljekara u kojem je pisalo, a drugi su mu pročitaše, da je Hamid Tanović, redov pri topničkom trećem puku, potpuno oporavljen i kao takav se otpušta iz stacionara i vraća u svoju jedinicu. U otpusnom pismu još je pisalo: sem ranjavanja, zbog kojeg je primljen u stacionar i izliječen, vojnik Tanović ima stepen gluhoće od 50%, te se preporučuje prekomanda po mogućnosti na vojne zadatke pozadinskog karaktera. Za manje od deset dana obreo se u Italiji. U planini, Mote Milento. Nije Hamid znao da je njegov rov na tromeđi država Italije, Austrije i Švicarske. Da je njegov rov na obroncima Alpa, ali je po dolasku u jedinicu nakon sedam i pol mjeseci odsustvovanja, saznao i vidio da je jedinica desetkovana. Da su novi vojnici uglavnom mladi i neuki momčići bez ratnog iskustva. Shvatio je Hamid da pogibija ili ranjavanje većine veterana ne sluti na dobro i da se nalazi u vojsci koja gubi rat. Užasan je osjećaj da si u rovu vojske koja gubi rat, a koja to neće da prihvati, već uporno produžava agoniju koja se životima plaća. Pitanje je dana, kada će i na njega doći red da postane topovsko meso ili žrtva kakve podmukle zaraze. Ništa više nije ostalo od one obučene i uhranjene vojske koja nije ni u čemu oskudijevala. Prljavi i poderani šinjeli, razvaljene cokule, skromna hrana, nikakva higijena, sve češće gubljenje bitaka i vječito povlačenje na rezervne položaje

pretvorili su austrougarsku vojsku u gomilu haotično okupljenih ljudi, iz svih krajeva Balkana koji se međusobno ne poznaju. Koji jedni drugima ne vjeruju, a opet se na neki čudnovat način, jednostavno sporazumijevaju i zemljacima nazivaju.

Paljba sa neprijateljskih položaja je jenjavala. Napeti damari po cijelom tijelu polako su se otpuštali. Mozak više nije imao potrebu za bijegom u neku blisku prošlošt, ljepšu od stvarnosti, koja kad se intenzivno proživljava, efektno odstranjuje strah i paniku dok traje granatiranje. Oprezno je, kao kakva divlja životinja, Hamid napustio smrdljivu bajtu. Gotovo nikoga nije bilo u dubokim tranšeima, toliko dubokim da se povisok vojnik mogao potpuno ispraviti, a da mu glava ne izviri izvan rova. Čulo vida ništa nije vrijedilo, jer je vladao potpuni mrak. Išao je kroz tranšeu, oslanjajući se na čulo opipa i sluha. Pipao je dobro poznate balvane i grede u stranama tranšee. Znao je svaki čvor u daskama i oprcima. Iako oslabljen, sluh ga je vodio prema grupici vojnika zemljaka, koji su ispod tiha međusobno razgovarali. Kad priđe dovoljno blizu, toliko blizu da vidi siluete, njihov razgovor prvo se pretvori u šapat, a kad je sasvim prišao, njihov razgovor prestade. Momke je očito prekinuo u nekakvoj priči koja nije za svačije uho. Upravo ga zagolica ta tajnovitost. Da bi zemljake koliko toliko odobrovoljio i stekao povjerenje, upita:

„Zemljaci, hoće li koji zapaliti", rijetko je nudio cigare drugima. Ali sada je bilo neophodno učiniti ovakav čin dobre volje.

Nije poznavao mladića koji je prvi posegao za ponuđenim cigarom. Mladić je, paleći cigaru, rukama vješto skrio plamen upaljača, a drugima kratko reče:

„Hamid je naše gore list. Nastavi, Izete. Zašto misliš da su sa druge strane Francuzi?"

Omanji mladić, kojem se obratio ovaj vojnik, još uvijek je sumnjičavo posmatrao Hamida. A, onda se ipak okuraži, te poče ispod tiha pričati:

„Sinoć sam se, Azize, još sa trojicom izviđača privuko na deset metara od neprijateljskih rovova. Satima smo skidali i demontirali mine sa žica. I one u zemlji. Sve puzajući. Jasno sam čuo te vojnike u njihovom rovu kako pričaju. Kako se smiju, dozivaju. Na francuskom jeziku su pričali. Ležao sam tamo sigurno duže od dva sata, a nisam čuo nikog da govori na našem jeziku."

„Šta to znači", upita Izet drugove. Nakratko je očekivao iz mraka nekakav odgovor. Svi su šutili.

„To znači, zemljaci moji, da na toj neprijateljskoj liniji nema srpskih vojnika. Je l' tako", opet upita Izet slušaoce.

„Neprijatelj je neprijatelj. Pričo on ruski, engleski, srpski, francuski ili bilo koji drugi jezik", ote se Hamidu. „Što ih nijeste zasuli bombama, ako ste došli na deset metara od njihovih rovova?"

„Hamide", prekide ga Aziz nervozno mu objašnjavajući da bombe već odavno ništa ne rješavaju, da ovo više nikud ne vodi i da treba mudro smisliti kako glavu

spašavati. „Hamide", nastavi Aziz, „ti si u našem puku jedan od najstarijih vojnika. Ti si veteran ovog jebenog rata, ali u tebe kao da je ušla nekakva inercija. Ti bi mogo još pet godina vako. Puc mi, puc oni. Pogine na onoj strani sedam-osam vojnika, pogine na našoj deset-petnaest. Prije godinu, godinu i po obrnuto se ginulo. Mi smo bili opremljeniji. Mi smo bili zbrinutiji od neprijatelja, ali sve se okrenulo. Njihovi, priča se, mjesec u rovu, deset dana u pozadini. Da odmore. A kod nas? Nema vojnika koji je napustio liniju, ima pet mjeseci. Sem, ako nije podobro ranjen. Šta ti to govori? Protivnik ima više vojske. Protivnik je bolje opremljen, bolja mu logistika, moral. A sve to, pametnom čovjeku i pametnom vojniku, lijepo prikazuje kakav će biti kraj i ko će pobijediti u ovom jebenom ratu."

„Bogomi, Azize, ti bolje besjediš od kakva školovana pukovnika", podrugljivo se obrati Hamid Azizu.

„Još kad bi umio kazati, šta nam je činiti kad je takva situacija na terenu mogo bi i đeneral postati. Nijesi da se bombe bacaju, nijesi da tu gamad pobijemo i liniju pomaknemo. Naniže, bar za kilometar. Pa, za šta si, zemljače, i pobogu, brte?"

Malo tiše, Aziz nastavi i tako prekide ruganje Hamidovo. Ne obraćajući pažnju na Hamidovo ismijavanje njegove besjede, nastavi:

„Baš zato smo se i sastali. Ovdje, po strani. Zaklonjeni od drugih, mi Bosanci, da vidimo šta nam je činiti. Više glava, više pameti. Mi, Hamide, nemamo ti šta kriti, več duže vrijeme gledamo kako bi dezertirali, kako bi prebjegli."

Razgorači Hamid oči. A otvorio usta, toliko da bi povelika jabuka mogla stati među usne. Uz šištavo zapomaganje progovori:

„Šššštttaaa reče, kukala ti majka? Kako dezertirati, jadi te ne ubili. Znaš li ti koliko smo mi daleko od Bosne? Od kuće? Dva mjeseca hoda, zdrava čoeka. Naske od Bosne dijeli pet država jedan ne bio. Ko zna pute i maršute do kuće? Ko zna jezike, ovijeh ođe? Ako dezertirate, ufatit će vas, ili njihovi ili naši za dva-tri dana, negdje izgubljene. A ondak vam slijedi streljanje. Ili od našijeh ili od njihovijeh."

Hamid bi siguran da je ove mladiće potpuno razuvjerio u ovoj nakani. Ali da to utvrdi nastavi:

„Zato su nas i dovukli ođe, u brda Monte Milenta. Da ne znamo, ni đe smo, ni kud bi. Zna Švabo sa vojskom. Zna, moj brajko. Ako hoćeš dobrog i poslušnog vojnika moraš ga iz vjere istjerati, ma koje vjere bio. I ruke i noge mu svezati tako da od vojnog sistema zavisi njegov svaki minut sat, dan, mjesec i godina. A to Švabo dobro umije i to je nama uradio. Nikakve šanse nemamo da se kuće dokopamo. Kad dezertiramo."

Vidno iznerviran ovim unošenjem straha među prijatelje i zemljake, Aziz podiže ton i gotovo zapovijedi Hamidu:

„Stani malo, dobar junače! Stani, Hamide! Pričaš o nečem što, brate, ne znaš. Nije nama ovo palo na pamet jutros, pa da mi ne znamo sve to što ti pričaš. Dumamo mi o ovome ima četri mjeseca. Ko kaže da ćemo pješke u Bosnu ? Pa niko nije mahnit pa

da mu tako što padne na pamet. Hamide, mi planiramo da se predamo neprijatelju. Jedino čega se bojimo je da jedinica kojoj se predamo ne bude sastavljena od srpskih vojnika, dobrovoljaca. Tada nam životi ne bi vrijedili pišljiva boba. Hem Turci, hem u švapskoj vojsci, bili tri-tri i po godine. Dovoljan razlog da te mrak pojede. Ali, Francuzi i Englezi nisu ko Rusi i Srbi. Oni, čuli smo, humano postupaju sa zarobljenicima, pa što ne bi i sa dezerterima. Ako, recimo, ponesemo i mape i karte rovova, položaje haubica i topova, položaj štaba i magacina, onda bismo sigurno imali pristojan tretman.“

Neko iz mraka upade u Azizovu priču:

„Ja ne bih imao ništa protiv da me Francuzi, kada se predam, i mobilišu. Meni na fronti mjesec dana izgleda ko kosidba ako bi poslije rova deset dana odmaro. Ođe, na poštedi u pozadini, nisam bio ma ima tri i po mjeseca. A i tada me sklonili, samo dok nije stao proliv i temperatura.“

Ostali su šutili, slušali i mjerkali mišljenja sugovornika. Ledeni strah je ulazio u potiljak svakom vojniku pri pomisli na dezertiranje. Nije bilo često dezertiranje. A i kako bi bilo, kad je brujala priča da je austrougarska vojska nemilosrdna prema dezererima. Strijeljanje po kratkom postupku, bila je kazna za pokušaj dezertiranja. Sa druge strane, provejavale su priče da druga strana isto tako dezertere mrzi i surovo kažnjava. Drugi su tretman imali ratni zarobljenici. Ranjenici posebno. Ranjenike su i jedni i drugi časno prihvatali i zbrinjavali. Ali dezertere su sa obje strane gledali kao prevrtljive osobe nedostojne bilo kakvog časnog ophođenja. Dugu šutnju zapovijedno prekinu Aziz koji se očito postavio kao glavnokomandujući u ovoj zavjeri, odsječnom naredbom:

„Dobro! Dosta smo se zadržali, ovako izdvojeni. Mogli bi postati sumnjivi drugima. Ti, Izete, sa svojim izviđačima moraš markrati deminirani prostor do neprijateljskih rovova, tako da u po dana i u po noći možeš nas ostale kroz minsko polje nepogrešivo provesti. Ako se i odlučimo na ovo, sve moramo izvesti za sat vremena. Najviše sat i po. Dakle, neopaženo se okupiti, izaći iz transea neopaženo, prišuljati se do linija Francuza, prije no što nas i jedni i drugi primijete, a onda upasti sa bijelom zastavom u njihove rovove pa šta nam dragi Bog dalje namijeni. Ni ovdje nam niko ne garantuje živu glavu. Pa, je l' tako? Hajde, sad razlaz! Po jedan ili dvojica i jezik za zube. Ko hoće sa nama, put mu ko dlan. Ko neće, njegova stvar i stvar njegova izbora“, završi Aziz svoj monolog, u oči gledajući upavo Hamida.

Hamid osta zadnji na mjestu okupljanja. Dok su se drugi oprezno razilazili jedan po jedan pod okriljem mraka, on sam čučnu i ponovo zapali. Počeo je pribirati misli.

„Nije ovim momcima ovo daleko od pameti. Vidi ti njih Bogomi su o svemu poveli računa. A ja, ja sve mislim kako sve vidim i sve čujem, a ja ko blečak nijesam ni primijetio da se druže ovi moji zemljaci. Da se dogovaraju i izdvajaju. Valjda nijesu ni drugi primijetili, kad nijesam ja. Naročito oficiri. Da jesu, odavno bi ih pohapsili. I po kratkom postupku streljali. Ne bi bilo prvi put. Možda bi moglo ovo bježanje i

upaliti? Ko zna?“ Ogromna praznina između samog čina izvlaćenja sa položaja, puzanja kroz minsko polje do neprijateljskih rovova i predaje, pa do dolaska u Bosnu, u Gacko bila je u Hamidovoj glavi. Detaljno, pa čak bez straha i nepoznanica, mogao je zamisliti puzanje kroz minsko polje do neprijateljskih rovova pa i predaju, ali dalje, bilo je nepoznanica. Čime, kako, kuda? Tuđina, nepoznat narod, nepoznati jezici kao kakvi segmenti kao kakve slike udarale su po Hamidovom mozgu. Opet nastade ona mrska konfuzija u Hamidovom mozgu. Nikako da poreda po važnosti, po redoslijedu, probleme i događaje, već um ode do Gacka do sela Međuljića, dođoše mu pred oči žena, djeca, sva rodbina i prijatelji. Dođe mu pred oči i Srbin Gojko i svaka krava, i vo. Jasno im vidi svaku šaru, svaku raspoznaje. Nadođe u mozgu nekakav optimizam da bi se ova agonija ipak mogla završiti. Uspješno i sretno. Po njegovom i Azizovom planu, a ne onako kako već četvrtu godinu živi. Po naredbama, uputama i planovima drugih. Četrvrtu godinu jede, sere, pije, ubija, puca, maršira, spava i sve drugo radi kada i kako drugi zapovijedi. Prestao je i razmišljati o smislu takvog života. Prestao je uopšte razmišljati koliko koja naredba ili akcija ima smisla. A svjedok je, naročito u posljednje vrijeme, toliko besmislenih akcija i neredbi zbog kojih je izginulo vojske ni broja im se ne zna. Kao da nije ulog život, vlastita glava, bespogovorno je slušao i izvršavao naredbe, kao i svi drugi vojnici. Ko goveda.

„Dosta više, pa šta god bude! Dosta, buktalo je u glavi. Hoću kući! Hoću nazad u Međuljiće! Ženi i đeci. Hoću miran život. Život seljaka, daleko od ove tuđine. Da se ođe nijesam stanio, nikad ne bih ni znao za Francuze, za francuski jezik, za Italijane za njihov jezik i običaje. Nikad ne bih saznao da postoji ova vrlet što je zovu Monte Milento. I bio bih sretan, sretniji no sad.“

Opet je zapalio uživajući u rijetkom sjećanju na svoje. Nije mogao shvatiti otkud u mozgu tako i toliko pohranjenih podataka.Vidio je pred očima avliju sa svakim detaljom. Vidio je kameno korito i zelenu skramu na kamenom odvodu koju nikad prije, u stvarnosti, nije primjećivao. Vidio je vrata od štale i na njima hrđave kovane eksere, ko zna kad ukucane i vidio je đecu pred kućom kako čuče jedan uz drugog. Ešref, Aziz i Adem čuče i put seoskog druma gledaju, kao da nekog sačekuju. Vidio je ženu Aliju kao iskorači preko kućnog praga, pod crvenom jamenijom ispod koje samo malo vire sijede pletenice, a Đemka joj u naručju. Brižnim pogledom preletila je preko đece, ko zna koji put razvezujući maramu i odmah je ponovo vezujući uz glavu ali uz jači stisak. Uz tu radnju i ona se zakrenula put seoskog puta i ona nekog traži na drumu.

Pala je karta. Presjeko je Hamid. Znao je da je odlučio, a znao je ako bi ovdje i ostao još tri-četri mjeseca, ne treba mu metak. Pomahnitaće. Sam sebi će doći glave, tako što će prestati biti na oprezu. Što će jednostavno tražiti svoj metak ili svoj geler, koji bi umjesto njega završio ovu agoniju. Ako nijedan ne htjedne, ja ću sam odavde, mrmljao je Hamid. „Ja idem kući! Dosta je! Jebem ti dan kad se prijavih, budaletina jedna.“ I dalje je mrmljao vraćajući se put bajte. U bajti je sa nekavim Sremcem, što oteže kad priča baš ko kakvo žensko, trampio cigare za malo ruma mirišljavog što pali prsa

i stomak. Dao je kutiju cigara za piće. Smjestio se kraj samog ulaza u bajtu tako da je koliko toliko udisao svjež zrak, a opet bio zaklonjen. Polahko je pijuckao žuto-smeđu tečnost pokušavajući ponovo naći u mozgu one uvjerljive slike svojih najdražih. Ovaj put mozak nije slušao. Slike su nestale. Odustao je Hamid od napinjanja mozga da ponovi nešto što se malo prije desilo bez njegove volje. Prepusti se noći i praznom lelujanju mozga od lošeg pića.

Ušao je Velija u toplu brodsku kabinu promrzao od dugog zadržavanja na palubi. Slabo žućkasto svjetlo padalo je po skromnoj opremi kabine trećeg razreda prekookeanskog broda koji ih je uz jednolično brujanje motora odvojio od kopna, Europe, ima već šest dana. I koji ih preko ovog nepreglednog okeana vodi u nepoznati svijet, Ameriku. Vidio je da su i žena i kćerka budni. Žena je postrance ležala na krevetu sa palcem u ustima kao kakvo malo dijete. Kći je sjedila za minijaturnim stolićem proučavajući nekave papire. Dok je skidao kaput, pažljivo ga odlagajući u minijaturni i na mazut smrdljivi ormarić, osjeti blagu groznicu u tijelu. U stomaku je osjećao blagu gorčina tako da je morao nekoliko puta da se nakašlje i duboko udahne.

Izgleda da sam predugo ostao na palubi. Nekakvi mi srsi prolaze cijelim tijelom. Ko da ću se razboljeti. Niko nije obratio pažnju na Velijinu opasku.

„Šta to, kćeri, tabiriš", upita Eminu prilazeći stolu.

„Babo, donijeli su nam ove papire. Koliko ja mogu da pročitam, ovde piše da treba za svakog od nas da damo određene podatke."

„Kakve podatke? Ko je donio? Daj da vidim." Od kada se otisnuo na ovaj put, jedina uzdanica, velika snaga i pomoć bila mu je Emina. Jedino je ona znala koliko toliko čitati i govoriti engleski jezik. Tupo je buljio u papire niša ne razumijevajući.

„Šta, šta piše? Šta ih interesuje? Pa, u Ankoni su nas sve ispitali. Fino smo im rekli, političke izbjeglice iz Austrougarske monarhije. Napustio državu da izbjegnem regrutaciju. Šta još hoće?"

„Babo, hajmo redom. Ni ja ne znam. Polahko, babo, Allaha ti. Daj mi te papire. Evo, ovo je komplet za jednu personu, za jednu osobu. Treba upisati ime, prezime, ime oca i majke, mjesto i državu rođenja, zanimanje, znanje jezika, vjeroispovijest, koliko imamo novca i gdje želimo da se u Americi nastanimo.

Hajmo redom. Evo, za tebe ću prvo popunjavati."

Velija je digao glavu prema plafonu, a nije vidio prljavu svjetiljku niti od muha upljuvani strop. Gledajući u prazno polahko poče na kćerkina pitanja odgovarati.

„Piši! Ime Vili. Prezime Kurt. Šta je sljedeće? Mjesto rođenja Blagaj, u državi Bosni. Zanimanje veletrgovac. Spustio je glavu i u čudu zapitao kćerku:

„Što ne pišeš? Umiješ li? Da ne brzam?"

„Umijem, babo. Ali, kako Vili? Pa ti se zoveš Velija, babo."

Sageo se Velija do kćerke, unio se u njeno lice i šapćući ko što se šapće najprisnijem prijatelju, jataku, pomagaču, onome bez koga ne možeš i kojem najdublje tajne

moraš ispovijediti. Na ovom putu Emina mu je desna ruka. Emina mu je sagovornik, poslovni prijatelj, rođak, pa kao da su se uloge zamijenile, ona mu je roditelj. S njom se savjetuje. S njom razmjenjuje mišljenja, ona mu prevodi, tumači. Ona ga hrabri i smiruje. Čudio se kako nikada u Sarajevu nisu uspostavili ovakav odnos. Živjeli su do rata lagodan život, ali nisu imali ovakvu vezu. Bila je tada djevojčica od trinaest godina. Ni u ratu nisu nikad imali ovako blizak odnos. Ovo putovanje u neizvjesnost ih je zbližilo, a Eminu pokazalo u najljepšem svjetlu. Bila je neobično mirna i razložna u svakom trenutku. Mudro je donosila odluke i zaključke, prethodno pažljivo saslušavši sagovornika. Malo je govorila. Nikad nije paničila i ni na šta se nije žalila. S velikim optimizmom hrabrila je majku, a i njega. Neprimijetna, uvijek se nalazila u pravom trenutku na pravom mjestu, da razriješi bilo kakav problem sa pet do deset riječi. Ne više. Ovaj put je djelovala zbunjeno. Morao je potajno da joj objasni svoj naum.

„Emina", šaptao je gotovo u ćerkino uho, „idemo u novi svijet. Idemo tamo gdje nikog ne znamo i gdje niko nas ne zna. Ako je to tako, a jest, onda neću da nosimo nepotrebnu prtljagu sa sobom." Krajičkom mozga primijeti da gotovo kopira svoju osamnaestogodišnju kćerku u razložnom ubjeđivanju, sagledavanju i tumačenju situacije.

Odabrat ćemo imena prihvatljiva za takav novi svijet. Ja se zovem od danas Vili. Prezime mi je Kurt. Ti ćeš se zvati, Meri. Smisli majci ime, lagano za pamtiti i pisati. Vjeroispovijest nam piši... Stade Velija sa šaptanjem. Navukao gomilu bora na čelo i dio glave koji je iznad čela izgubio kosu, neodlučan šta da se napiše. Nije bilo Eminine uobičajene pomoći. Nasta tajac. Dugo je šutio. Nadao se da će Emina, kao i do sada, naći i smisliti nekakvo čarobno, najpovoljnije rješenje. I našla ga je, tiho govoreći: „U Americi je babo najviše protestanata. Babo, ja prvo ne znam ni šta su, ni ko su ti protestanti, ali kad sve drugo izmišljamo, da onda napišemo da smo protestanti."

„Piši, Emina, protestanti", završio je Velija uz težak huk iz grla. Težak teret, nekakvo nevidljivo breme, skidao je s leđa Velija odabirući novi, obećavajući identitet sebi, svojoj ćerci i svojoj ženi. „Piši", šaptao je.

Prekookeanski brod još nije dotakao obalu Amerike kada se Velija teško razboli. U početku bolesti, brodski ljekar je uz dobroćudan osmijeh objašnjavao Emini kako njen fader boluje od morske bolesti. Objašnjavao je i brojkama pisao Emini da će bolest trajati sedam do osam dana. Potrebno je da njen fader leži u krevetu. Što manje da jede kako bi se eliminisalo povraćanje. Kada je ponovo došao u kabinu, jer ga je Emina zvala, nije se onako dobrodušno smijuljio. Panično je izletio iz kabine, doveo oficira u snježno-bijeloj uniformi i uzbudljivo mu pokazivao crvene fleke na Velijinom trbuhu. Hitno su Veliju odnijeli u brodski stacionar. Njima dvjema bi naloženo da hitno moraju na dezinfekciju i u karantin. A sve stvari, sem gardarobe na njima koja je zaprašena, odnijeli su u izolaciju. Silne bolove u stomaku trpio je Velija. Česti prolivi oduzeli su mu svu preostalu snagu. Borio se za svaki udah zraka, a glavom mu je tutnjalo:

„Otkud tifus? Šta sada? Nijesam prispio ni tamo, ni nazad... Šta uradih, Allahu dragi?" Jedino je Emini bilo dozvoljeno da ga njeguje i posjećuje. Po čitav dan sabrano je Emina kvasila Velijino čelo, okretala ga na stranu i čistila od izmeta i mokraće. Pomalo mu je davala vode da pije. Na kašiku. Bljutave i neukusne, a on je sanjao hladnu slatku, bistru vodu iz avlijskog bunara u Blagaju. Pristao bi da odmah umre, a da prije toga kantom zahvati tu lijepu vodu iz bunara. Da kantu digne iznad glave i da pije, pije, pije tu vodu u velikim gutljajima dok mu niz obraze, niz vrat, u njedra višak pada. Sve blago bi dao za taj ćeif. Sve ovozemaljske želje svele su se na jedno. Samo da se napije blagajske vode. Kada je toliko oslabio da nije mogao ustati iz kreveta, povjerljivo je Emini objasnio da u novčaniku ima para za tekuće potrebe, a da su zlatni dukati ušiveni u gornjem dijelu njegovih pantalona.

„Emina, u postavi mog kaputa ušivene su tri hiljade dolara. Niko ne zna za pare i zlato. Odnio vrag šalu. Pošlo je po zlu. Emina, na tebi je sva odgovornost ako meni šta bude. Ne govori materi za pare. Ona ne umije sa parama i još mi nešto obećaj, dragog ti Allaha:

„Obećaj mi da ćeš onog momenta kad nogom zagaziš na američko tlo zauvijek raskrstiti sa prošlošću. I sa Bosnom i sa islamom, i sa Austrijom, i sa Hungarijom, i sa Srbijom i Srbima."" Emina nije odgovarala, nije postavljala suvišna pitanja već je samo nadnimljena nad bolesnim ocem polahko, polahko klimala glavom. Plakala je bez jecaja, bez glasnog plača. Ne bi se ni znalo da plače da nisu krupne vrele suze, padale na očeva znojava prsa.

Posljednje što je uz veliku temperaturu, bolove i halucinacije Velija čuo, bi da neko glasno izvikuje:

„Vili Kurt, ko je gospodin Vili Kurt? Mora primiti morfij, ko je Vili..." Velija je za to vrijeme šapatom učio Ešhedu en la ilahe illallah… a onda mu prođe kroz glavu dok se navlačio nad njim nekakav hladan mrak.

„Mene traži. Sigurno je Azrail."

Gotovo neprimijetno, bez panike i halabuke, austrougarska vojska napuštala je Sarajevo. Primijetio je Mehaga prazne kasarne preko puta Zemaljske vlade i više At Mejdana. I vojna bolnica, povrh Vratnika, nije više vrvila ranjenim vojnicima i švapskim osobljem, koje je uglavnom pričalo njemački uz poneku upadicu na smiješnom bosanskom jeziku. U gradu više nije bilo uniformisane vojske i oficira. Paralelno sa odlaskom vojske, netragom i nečujno su nestajali pisari, bankari, profesori, majstori novih esnafa kao mašinovođe, tramvajdžije, poštari i drugi namještenici, njemačkog, austrijskog i mađarskog porijekla.

„Nešta se događa! Samo nečujno i neprimijetno. Švabo gubi rat. Jest, velikog mi Allaha", ponavljao je u nevjerici Mehaga. Opao poso u dućanu toliko da je sve poslove mogao posvršavati do podneva, a onda džaba sjediti u dućanu. Sve češće je praktikovao da podne klanja u Begovoj džamiji, a poslije podne-namaza da bescilj-

no luta centrom grada, obilazeći tuđe dućane ili samo posmatrajući ljude. Besciljno lutajući gradom, stade pored oglasnog direka i nezainteresirano poče čitati ponude za prodaju kuća, dućana, placeva preskačući prodaju polovnog i novog namještaja, prodaju stoke, ogrevnog drveta i slično. Zgranu kad vidje kolika je ogromna ponuda za prodaju kuća i stanova u gradu. Nije to bio njegov fah, ali neshvatljivo su jeftino nuđene kuće na prodaju. Uglavnom u Latinluku, Mejtašu, Marijin Dvoru. Rijetko se koja kuća nudila u mahalama Vratnika, Bistrika, Vrbanjuše, Bjelava.

Ovo Švabe prodaju, nejma šta. Napuštaju Sarajevo i prodaju. Budzašto. Taman kad htjede krenuti dalje, zapazi da se prodaje, vrlo jeftino, i za njegovo materijalno stanje, kuća u Čučkovoj mahali. Poznavao je taj kraj Sarajeva. Znao je da su toj mahali mješovito živjeli do rata čifuti i muslimani i pokoji Švabo. Svi srednje staleži. Čučkova mahala je u vali. Sa malo sunca, ali opet blizu čaršije i katoličkog sjemeništa. Zapamtio je adresu napisanu na oglasniku, a onda sa rukama na leđima nastavi besciljno hodati ulicama. Ponovo svrati u Begovu džamiju, uze abdest i klanja ikindiju, a onda se zaputi put dućana da pregleda šta i kako radi novounaprijeđeni majstor Ibro. Dobro se slagao sa Ibrom. Bio je zadovoljan poštenjem i marljivošću ovog mladića. Slijepo mu je vjerovao, a odavno ga prestao kontrolisati u poštenju. Zatekao je Ibru kako ispred dućana usilno ispraća mušteriju koja je istom dobro pazarila. Znao je iz iskustva, ovako Ibro ne bi bio servilan da nije dobar pazar u pitanju. Sjeo je na minder istovremeno primičući mangalu i tražeći po džepovima pribor za pušenje.

„Gazda Mehaga, tražio te arnaut Vejsil-aga. Sjedio je u dućanu jače od sahata, čekajući hoćeš li okle izbiti."

„Šta je hotio? Dužan mi nije. Dužan mu nisam. Kakv je fars pa me čeko preko sahata? Besposlen Vejsil ko i ja, pa ne zna šta će od sebe, ko da gledam."

„Ne znam, Allahami. Nisam pito. Znaš kakav je Vejsil-aga, dukat riječ. Može čoek šutjeti po vazdan. Ko gluhonjem. Neuzubillah i rabum ti zakloni."

„Hajde, trkni do njegova dućana. Kaži mu da sam došo, pa ako je šta što ne može čekati sabaha, neka dođe. Ako pristane, svrati po kahve, a ako ostavi za sutra onda nikom ništa. Ima li šta pazara?"

„Ima, ima Mehaga. Sve je u ladici. U forintu sravnjeno. Veliš, i kahve da ponesem, ako je kail doći?"

„Ko da je poso kreno, lijepa para kanu danas, mašallah. More biti da narod odriješi kesu? Ko da nema i sutra, pa počne trošiti ko što nije čitav rat." Pokupi Mehmed krupne novčanice, a sitniš ostavi za kusura, zadovoljan pazarom. Do malo stiže Vejsil, a nije ni sjeo kad Ibro donese mirišljave kahve u odvojenim bakarnim džezvama sa rahat-lokumom sa strane.

„Selam alejk, Mehaga. Kako si?"

„Alejkumu selam, Vejsil-aga. Šućur dragom Allahu, koje su godine, dobro je."

„Kako godine? Ja sve hoću da smo mi vršnjaci. Meni je šeset i treća, a kolko me pamet služi, i ti si tu neđe."

„Jesam, Vejsil-aga. Eto, godinu mlađi. Nisu kake godine, ali sve počelo po malo da otkazuje, da tuli. Tule malo kosti, malo džigere, drob ne trpi masno i ljuto. Cigare učinile svoje. Zemlja vuće sebi, pa eto ti."

„Ja vala, fala Bogu, dobro. Ja ti ne pušim, moj Mehaga, sad će sedma godina. Naupadne mi cigara, sve mi se u glavi muti, ali hećim zabranio. Kaže, ne valjaju ti pluća, pa se ja zainatio i nisam ti, evo sedam godina, zapalio."

„Niko nije stotinu prešo. Ni ko puši, ni ko ne puši. A ti kako goć hoćeš. Ja bi se lakše prošo jela i ovog dućana, već cigare."

„Kad smo kod dućana, kako poso", nastavi Vejsil.

Mehaga je uporno pokušavao odgonetnuti razlog ovog posjeta. Znao je Vejsila godinama. Njegova je radnja malo naniže, put Slatkog ćošeta, upola manja od njegove, ali na lijepom, prometnom mjestu. Znao je da ima dva sina i da obojica rade u dućanu, da su fino odgojeni momci i da se Vejsil grdne pare nadavo da ih sačuva od regrutacije. Znao je da Vejsil zna sve tajne čaršijskog trgovanja, pregovaranja i cjenkanja. Znao je da je pošten čovjek, nikom dužan i nikom zamjeren. Jedino, nije znao šta hoće od njega. A, nešta hoće? Garant.

„Tražio si me, reče Mehaga. Ja se zabrino, da nije kakav belaj."

„Jok, velikog mi Allaha, ja se klonim belaja, kad god mogu i fala Bogu dobro mi uspijeva. Kod mene ti je kuća, dućan, džamija, bašća, avlija i ono malehno, sve na ovom dunjaluku."

„Koje malehno, Vejsil-aga", zbunjeno upita Mehaga.

„Ama, našlo mi se unuče. Kod starijeg sina, Ragiba. Što mi je drago, kazat ti ne mijem. Letim kući, uz Bardakčije, sve me stid da ko ne vidi kako vako star trčim, da ujagmim prije mraka, da ne zaspe. Da se malo poigramo. Sramota me kazat, ali sam ti haman podjetinjio, uz unuče." Suhim smijehom smijao se Vejsil sam sebi, pomalo postiđen, ali nastavi dalje:

„Legnem ti ja na pod, moj Mehaga, vako debel i star, a unuka, moja sultanija, po suncu mi čitav život hodila, skaće po meni i sve, hija, konjo, a meni milo, kazat ti ne umijem. Nikad, za nikad, sinove ni u krilo nisam turio. A kamoli da me jašu, a vidi sad pod stare dane ja ko mahnit, moj Mehaga."

Malo stade sa smijehom, pa upita: „Kolke su tvoje? Nešto sam zametno, nisu još djevojke, nisu još za udaje?"

„Ama jok! Kaka udaja, moj Vejsile. Pastorci je šesnest, uzela sedamnestu. Moje šćeri, Halima i Refija, još su curetci. Jednoj osam, drugoj sedam." Dok je ovo pričo Mehaga na sekund pomisli da je Vejsil došao u promidžbu, pa se malo ljutnu. Otkud pravo begenisati i ugovarati vjeridbu ili šta drugo za taku mladež. Davno su prošla ta vremena kada su očevi ugovarali i dogovarali vjeridbu djece već od desete, dvaneste godine, pazeći da se miraz i nafaka uvećava.

Vejsil se naglo uozbilji. Malo se zakrenu, na minderu, da bolje vidi Mehagu, a onda dok je ispijao posljednje kapi kafe iz findžana, dade neprimjetan znak Mehagi da bi volio da Ibro ne sluša daljnju besjedu.

Mehaga razumi mig. Mirno dade Ibri upute da uturi kanate na džamove i da može ići kući ranije.

Čim Ibro zamače iz dućana, Vejsil, nakon poduže stanke, kao da prikuplja misli polahko i razložno, a vrlo ozbiljno nastavi besjedu.

„Mehaga, ja bih o dvije stvari sa tobom da promuhabetim. Ako i jedna izgovorena bilo čime tebe uvrijedi i naljuti, ti samo kaži, ja ću namah prestati i ko da nikad ništa nije kazano."

Skupio je vježe na čelu Mehaga. Ovaj i ovakav uvod uobičajen je u čaršijskim razgovorima, kada razgovori znaju biti na momente nezgodni ili preintimni.

„Prvo bih o lakšem. Barem za mene. Sin moj mlađi, Junuz, kaže mi žena, malo malo, pa u tvoju mahalu zalazi. Men se čini, ko malo, onako mladalački ašikuje sa tvojom pastorkom. Pa ja kontam, ako ne znaš, bolje da ti ja kažem već ko drugi. Vako, ako ti nije prilika, ako ti ne paše, ako si joj koga drugog nanijetio, bolje da znam, pa da prijećim dok nije glavu izgubio. A ako nisi protiv, ja ti se svojim obrazom kunem, ašik može, dok za udaje ne prispije. A ako ti dadneš da im sreća na hair pođe, daće i dragi Allah da se sve hairli završi. Meni, a Boga mi i tebi nagrada će valjda doći za koju godinu. Ja l' unuk, ja l' unuka. Ja toliko."

Šutio je Mehaga dobrih pet minuta. Slagao misli u glavi, pa najnu tragu poče tiho i polako, isto ko i Vejsil.

„Da znam, ne znam. Da nisi kazo, more biti da bi sazno poslije cijele mahale. Nejmam ružne, ni za tebe, ni za tvoju familiju. Rabum ti zakloni. Od poštene si stare sarajevske familije. Turkovast si, čujem na hadž se spremaš, nikad ni s kim, kolko ja znam, nisi na riječ došo."

Mila Vejsilu ova besjeda, ali dobro zna da je ovo samo uvod. Ovako se u Sarajevu započinje, ali počesto ne završava. Dok zadnju ne izgovori, nit ću ga prekidati, niti ću se dobru nadati. Domalo, nastavi Mehaga sa pitanjima, kolko za sebe, tolko i za Vejsila.

„Valja djeci neđe i stanovati. Valja ženu, a sutra i djecu hraniti i odijevati. Valja sve smisliti i promisliti. Najlakše je u kolo i za harmonikom skakati. Je l' tako?"

„Mehaga, sad u ovi čas nešta ima odgovora, a nešta nejma. Nekad nije ni dobro na sve imati istom odgovora. Dragi Allah dao nam dug život, da se jedno po jedno rješava. Samo neka je zdravlja, eto ti i sreće i rahatluka. Je l' tako?"

„Tako je, moj Vejsile. Ja nisam protiv ašika, ali samo do taraba. Bude li šta više, ode i moj i tvoj obraz. Pamet u glavu i Junuzu i mojoj pastorki. Pa šta vrijeme donese. Neka ovo makar pregodini. Mlado, hudo čeljade. Još je dijete."

„Taman tako, Mehaga. Vidi, u mene povelika kuća. Kad dođe vakat ženidbi, neka ih kod mene. Dok se ne snađu. Pale cijene kućama, a pale cijene i milčevima, pa volja im da kupe kakvu kuću ili milč, pa nek prave. Polahko, uz Allahovu pomoć, sve se može. Je l' tako? Moj Junuz radi, sa mnom i burazerom mu u dućanu. Ide poso, fala Bogu. Ide nekako. Krenulo ovu zadnju godinu samo da hoće ostat vako. Rat se bliži

kraju pa narod biće nejma više razloga da razgađa i titizi. Ko zna šta se iza brda valja, a nadat se boljem. Je l' tako?"

Pošutio je Vejsil dobru minutu, pa nastavi:

„Došo sam ja još po jednom poslu. Nikave veze jedan sa drugim nejma. Allah mi je svedok. Možemo jedan poso bez drugog utanačiti ako nađemo zajedničku. A ako mene pitaš, ja bih rad bio oba ugovoriti o jednom trošku.

„Vako! Ti znaš, bio si u mom dućanu, na kakom je mjestu. Znaš i kakav je i koliki je. Ko i svaki dućan. Ima haman isto mana, ko i vrlina. Mane smetaju, a vrline niko ne primjećuje. Na lijepom je mjestu. Što jest, jest. Sarači su, Sarači. Kolko naroda kroz Sarače prođe za dan, ne prođe kroz Kujundžiluk za heftu. Nek je svaki hiljaditi mušterija, ne treba ti više. Mana mog dućana je što je mali. Dok sam radio sam, i nije mi smetalo. Sada prispjeli sinovi. Stariji se oženio, šućur Allahu. Danas, sutra, i Junuz će se ženiti. Ja sam rad da nastave esnaf porodični, ali mal dućan, za trojicu majstora. Okrenut se ne možeš, a još kad bahne mušterija, jedan od nas mora izaći na sokak. Ja došo, Mehaga, sa prijedlogom, da mijenjamo dućane. Ja tebi moj, ti meni svoj, i kaži kolko da doplatim. Tvoj je dućan duplo veći. Što jest, jest. Ama, nije mu kako mjesto. Nije u Saračima. Je l' tako?"

Podizao je ton Vejsil. Vještom pregovaraču kakav je Mehaga, nije bilo teško naslutiti da je ovom čovjeku sve neugodnije i neugodnije besjediti. Ako mu se ne pripomogne, i ako mu se ne dadne bilo kakva podrška, najvjerovatnije će ušutjeti, kajući se što je besjedu i započeo, te će uz kakvu prozirnu ispriku navrat na nos poletjeti iz dućana. Znao je ovo Mehmed, pa je hrabrio Vejsila povremenim klimanjem glave, povremenim odobravanjem i uzrečicom „Sve je tako, kako ti veliš". Oprezno je izbjegavao bilo kakvo izjašnjavanje, strpljivo iščekujući da sve što mu je na umu i sve što je prethodno smislio Vejsil kaže i da onda počne licitirati. Vejsil, očito nije prije dolaska formirao cijenu i nije došo trgovati. Sada ga jedino interesira je li nagodba uopšte moguća. Shvati to Mehaga, kad Vejsilaga poče po sarajevski, nadugo i naširoko, razvodnjavati priču.

„Ja kontam, u tebe dvije šćeri i pastorka. Nijedna neće, ko što nije ni adet preuzeti dućan. Može ga koja dati pod kiriju. Mehaga, viđena si familija, stara sarajevska familija i ako Bog da, a da će, jašta će, svaki prosac tvojih šćeri biće ili zanačija ili trgovac sa babovim dućanom. Tako to ide."

Prekide Mehaga Vejsila u besjedi. „Daleko ti ode, moj Vejsile. Moje šćeri su curetci. Rano je o udaji i mirazu dumati i divaniti. Da iko drugi uze moje šćeri na jezik, sem tebe, mrsko bi mi bilo. Za tebe znam da si pošten, mudar, dobronamjeran. O sebi pri sebi, čovjek pa ti ne zamjeram. Hajde da stanemo na ovom, što do sada dogovarasamo. Po tebi, mogli bismo pregovarati o zamjeni dućana i o zarukama moje pastorke. Za Junuza. Je l' tako?"

„Jest, tako je, Mehaga. Kenjac jedan stari, ja razvezo sve nadugo i naširoko."

„Vejsile, fino smo promuhabetili. Porazmislili naglas, o našim i naše djece sudbinama. Ostavimo neka sve prenoći. Da ja o svemu malo porazmislim, a eto me sutra, u akšam, do tebe u dućan sa odgovorom. Razgodi poslove, pa da odšetamo do Bembaše. Da kahvu popijemo na Babića bašći i nastavimo ovaj razgovor."

„Taman tako, moj Mehaga. Hoću, sve će biti kako ti kažeš. Aman, što mi je drago što kod tebe nejma ništa na prečac, na brzu ruku, što bi se reklo, preko koljena. Sve što radiš, radiš mudro, pametno. Po istihanluku, što bi naši stari kazali. Allahimanet." Skoči Vejsil sa mindera i žurno dućan napusti.

Šukrija je kiptio od bijesa. Zabijao je očnjak u novi ćilibarski cigaršpic na koji već neko vrijeme puši cigare. Smatro je da izgleda mnogo otmjenije sa ovim medasto žutim cigaršpicom. Jedino kad je bio sam vadio je iz tabakere stari trešnjev čibuk i uživao u posebnom okusu dima. Već pola godine ništa ne ide kako je zamislio. Sve se urotilo protiv njega. Prvo je stoički, sa osmijehom ispratio Maru na put, u Pariz. Na moskovskoj željezničkoj stanici usiljeno se pozdravio sa Marinim roditeljima. I sa braćom. Neugodno se osjećao stojeći podstrance, posmatrajući kako se Mara oprašta sa ocem, majkom i braćom kao da je zaboravila da je on uopšte tu. Marina je majka jednom-dvaput kriomice uputila mrzak pogled prema njemu, koji je trebao njemu, Šukriji Kurtoviću, objasniti da je ovaj rastanak on prouzrokovao i da je on glavni krivac što se ona rastaje od svoje mezimice. Marin brat je neukusno, preglasno, a kao u šali dobacivao:

„Nadam se da ćeš upoznati kakvog francuskog majora ili kapetana, pa nas na svadbu pozvati." Dok su se ovoj glupoj šali svi naglas smijali, Marin otac je dodao:

„Ja bih više volio da bude pilot", što ostali podržaše uz uzvike, „tako je, pilota, pilota traži za muža." No, pred sami ulazak u voz, Mara se naglo izdvoji od roditelja i rodbine, uze Šukriju pod ruku i lagano ga izdvoji korak, dva od ostalih. Šapatom na njegovo uho prozbori:

„Ja ću naš zavjet ispoštovati. A ti? Hoćeš li i ti?"

Ove rečenice sapraše svu gorčinu i nelagodu u Šukrijinom srcu, pa on prozbori dovoljno glasno da i drugi čuju:

„Maro, zaklinjem ti se svojom čašću i svojim plemenom."

Vidio je na licima prisutnih da očajno žele saznati zašto se zaklinje. Iako niko nije mogao objasniti kakvo je to pleme kojim se Šukrija kune, izgovorena zakletva sa akcentom na čast i pleme, izazvala je zabrinutost kod Marinog oca. Osjećao je Danilo, Marin otac, nekim šestim čulom da je ovog mladića, golju, Turčina, bosanskog seljačića, podobro potcijenio i neozbiljno shvatio. Trebao sam ženu poslušati i Maru u Ameriku poslati. Izgleda, da ova daljina do Pariza, neće Mari izbiti ovog momka iz glave.

Prodoran pisak lokomotive i jak muški povik „vniiimanjiiije" bi znak da Mara mora ući u voz za Pariz. Veliki oblak snježno-bijele pare suknu iz lokomotive. Uz

škripu točkova i tračnica, polako pred njegovim očima vagon krenu. Marino rame i desna ruka dugo su bili izvan kupea. Mahala je svima, ali oči nije skidala sa Šukrijinih očiju, tražeći nešto u njima ili pokušavajući da ih dobro upamti.

Za manje od dva mjeseca Šukrija je shvatio koliko mu Mara nedostaje. I koliko je voli. Tjerao je sam sebe da prione za knjigu, da redovno pohađa studij. Sve je bilo uzalud. Potpuno je izgubio kontinuitet školovanja. Nestale su tako potrebne radne navike i koncentracija. Trećeg mjeseca, kako je Mara napustila Moskvu, zapao je u apatiju svojstvenu ljudima koji će naći utjehu ili u alkoholu ili u drugoj ženi. Oduvijek je slabo podnosio alkohol, a drugu ženu pored sebe nije mogao zamisliti. Noćima je prelistavao časopise. Odsutan, čitao Turgenjeva, Dostojevskog, Tolstoja, Gorkog ili Jesenjina. A onda bi do popodnevnih sati, sljedećeg dana ležao u krevetu, polubudan, ne nalazeći ni jedan valjan razlog da ustane. Vjerovatno bi i duže trajala ta apatija kod Šukrije, da nije jedno jutro na vrata njegovog stana zalupao Nikola Pašić, energičan, uredan i pun elana kao i uvijek. Čim je ušao u stan, počeo je prigovarati Šukriji na neurednosti u stanu, a kad vidje da je tek ustao iz kreveta i da se nije obrijao već peti dan, gromoglasno zaurla:

„Šukrija, ovo što ti radiš je naprosto detinjasto. Patiš za dragom kao neki dečačić. Trošiš uludo svoje momčke dane. Niti učiš, niti se bilo kakvim ozbiljnim poslom baviš. Samo treba još da vidim da si počeo da se opijaš, pa da i ja tvoj poslednji prijatelj, odlučim dići ruke od tebe.“

Šukrija je sjedio na stolici. U gornjem dijelu prljave pidžame i kratkim gaćama, nepočešljan i neobrijan, poput kakvog odrpanca ili pijanca. Pokušavao je nabrzinu smisliti kakvu valjanu ispriku, ali nije išlo.

„Pašiću, treba mi vremena. Treba mi samo malo vremena da se saberem, da prebolim rastanak.“ Pitanje je vremena, mrmljao je Šukrija, svjestan da ovakve isprike kod Pašića mogu izazvati samo kontraefekt i dodatno ga razljutiti. Znao je da Pašić ništa ne mrzi na ovom svijetu ko muškarce slabiće, sklone samosažaljenju. Nikola, još u kaputu, nasu u čajnik vodu, otvori prozor u sobi iako je vani bilo hladno, doda u peć lopatu ćumura gotovo ne slušajući Šukrijine žalopojke.

„Imam za tebe dobre i loše vesti. Koju ćeš prvo?“ Nije Nikola sačekao Šukrijin odgovor, već nastavi: „Dabome, prvo ti moram reći lošu vest. Za dobre vesti uvek ima vremena. Šukrija, ne znam znaš li, naši odozdo iz Bosne, iz Sarajeva, javljaju mi da ti je brat Velija, otišao u Ameriku. Jako sigurnu i pouzdanu vezu smo izgubili, čoveče. Stotine dobrovoljaca iz Bosne prošlo je kroz kuću tvoga brata čekajući vezu ua Srbiju. Sve dobri vojnici, junak do junaka. Svestan sam kolikoj je opasnosti bio izložen tvoj brat, ali čudi me da je napustio Bosnu i otiskao se na tako dalek put sada kad se vidi kraj rata i kada je pitanje pobednika jasno. Imao sam za Veliju velike planove. Moja stranka, Radikali će u novoj državi imati vlast, to ti garantujem. U Hercegovini moramo sa agitacijom započeti već ovih dana, tako da nas kraj rata i pobeda ne dočekaju nespremne. Veliki broj glasova očekujemo od Turaka, naseljenih istočno od

Mostara. Za te glasove treba mi poznata i ugledna ličnost za agitatora. Neko kome ti Turci veruju. Neko njihov, a opet naš. Ko bi to mogao bolje uraditi od tvog brata? Nitko. Viđena porodica Kurtovića od Blagaja, bogat, pomagao stotinama i u Sarajevu i u Blagaju. Njihove vere i manira. Jednostavno, idealan za agitatora. A on? Pokupio kofere i pobego u Ameriku."

Šukrija je slušajući Nikolu, pokušavao da sakrije crvenilo lica i vrata koje je izbijalo zbog drskog pominanja njegovog brata i njegovog naroda kao Turaka. Uporno i svakom prilikom objašnjavao je znanim i neznanima, obrazovanim i neobrazovanim, da on kao i ni jedan drugi musliman u Bosni nema nikakvih dodirnih tačaka sa Turcima, izuzev vjeroispovijesti koju su Turci donijeli u Bosnu, a Bosanci je prihvatili. Po toj logici mogli bi Bosance islamske vjeroispovijesti nazvati i Irancima i Jordancima i Egipćanima i kako još hoćeš. Nasilu se sputavao da ne započinje ko zna koji put istom ovom Nikoli objašnjavati ko su Bosanci muslimani. Odustade, pokušavajući humorom upasti u Nikolin politički govor:

„Meni to i nije toliko loša vijest, Nikola. Da mi je burazer otišo u Tursku i nekako. Odavno se svijet iz Evrope seli u Ameriku. U tu novu, obećanu zemlju, gdje niko nikog ne pita za vjeru, rasu i gdje važi pravilo, ili znaš i umiješ ili ne znaš i ne umiješ. A moj Velija zna. Snalazio se on dobro među hercegovačkim liskama ko pastrmka u Buni. Nije se loše snašao ni u Bosni. U Sarajevu, prevrtljivom i podmitljivom gradu, svih vjera i nacija, od čifuta i katolika do pravoslavaca i Švaba. Snaće se on i u Americi. To ti garantujem." Volio je Šukrija svog starijeg brata. Milo mu o njemu pričati i bi mu žao što nije bar malo na njega, pa da ovaj silni, prepredeni i svim zjalama namazani Pašić ovisi o njemu, ko što reče da ovisi o njegovu bratu.

Nikola Pašić, ne bi bio jedan od najvećih srpskih političara, ugodno sklonjenih tokom cijelog rata u okrilje majčice Rusije, da nije za svaki problem nalazio barem dva rješenja. Velike je kritike otrpio od svojih pretpostavljenih zbog bijega poturice Velije Kurtovića, za kojeg je on lično davao garancije da je velikosrbin kao i brat mu Husnija. Kao što mu je i brat Šukrija, čije vrijeme tek dolazi. Sumnjivo su glavama vrtjeli generali i obavještajci na ove njegove tvrdnje, uglas ponavljajući, nije Turčinu vjerovati. Jedva ih je ubijedio da je Šukrija sasvim pristojna zamjena Veliji za planiranu agitaciju u Hercegovini. Kada je iznio ovakav prijedlog pred kriznu vladu u egzilu, veoma mu pripomože Danilo Nikolić, otac Marin. Danilo Nikolić objeručke prihvati ovaj prijedlog tvrdeći da je idealan. Malo je ljudi, na tom skupu, znalo da je Danilo Nikolić objeručke prihvatio Šukriju Kurtovića za agitatora Srpske radikalne stranke u Hercegovini samo iz jednog razloga. A to je da Šukriju pospreme što prije u tu nedođiju, odakle sigurno neća imati ama baš nikakvog kontakta, niti veze sa Marom. Da je Pašić predložio slanje Šukrije bilo gdje drugo, sem Bosne i još dalje, Hercegovine, bio bi izričito protiv. Ali Hercegovina je idealno mjesto za ovog nasrtljivca na srce njegove miljenice i to je vjerovatno konačan kraj veze koja mu je godinama zadavala brige i nesanicu. Jedva je dočekao priliku da prenese ženi ovu dobru vijest.

„Šukrija, a sada dobra vest. Ja sam predložio Vladi i ministrima, tebe kao napodobnijeg za agitatora naše stranke u Hercegovini. Uz malo nećkanja, svi su se složili da si dobro rešenje. Slušaj, Šukrija, od tvog školovanja nema ništa. Partija ima ozbiljne planove sa tobom, ali uz uslov da ovaj zadatak odradiš kako valja. Trebao bi krenuti na put najdalje za mesec ili dva. Kasnije će biti dockan. Za to vreme pobrini se oko sređivanja obaveza ovdje u Moskvi. Ja ću se pobrinuti za sve detalje kao što je veza, znaš već tajni kanali, troškovi putovanja dokumenti i sve ostalo."

Čudna mješavina emocija strujala je Šukrijinim venama. Godilo mu je saznanje da se o njemu pričalo na Vladi. Da o njemu imaju tako visoko mišljenje. Godila mu je pomisao da će nakon toliko godina posjetiti dragu mu Hercegovinu. Čuti domaću riječ od zemljaka, osjetiti onu neopisivu toplotu sunca, koje u njegovoj Hercegovini tako toplo, majčinski grije kao nigdje drugo. Ali, istovremeno, podilazili su ga žmarci od pomisli da rat još nije gotov i da je puko nagađanje da se nazire kraj. Pa mjesecima i godinama, linije nisu pomjerene ni za metar. Kako u Italiji, tako i u Francuskoj, a ni prema Grčkoj i Albaniji. Glava se u Bosni, a posebno u Hercegovini lahko gubi. I u miru, a kamoli u ratu. Njegovi Hercegovci su u svim vojskama. Od njemačkih i austrijskih trupa pa do srpskih, engleskih i francuskih. Ima dosta muslimana među srpskom vojskom, naročito mlađarije, ali Bogami i među Švabama. Da danas rat stane u Bosni i Hercegovini, namirivat će se računi iz rata, bar još deset godina. Zadrt je to narod. Dugo pamti. Teško ili nikako ne prašta. Malo benda to ko je pobjednik, a ko gubitnik. Svoju pravdu djeli nožem i kuršumom. Onako, kako on misli da je pravedno, a to je oduvijek bilo, zub za zub, oko za oko. Briga Bosanca i Hecegovca ko je pobijedio, a ko izgubio u ovom ratu. Ako je njemu poginuo brat ili otac, ili ne daj Bože dijete, on hoće da namiri račune sa prvim iz protivničkog tabora. Po kratkom postupku. Zabijanjem noža u trbuh ili pod pazuho. Nasred pijace, trga, džamijskog ili crkvenog dvorišta, u ovisnosti o tome ko pravdu dijeli i ko je taj čijim se životom namiruje pravica. Kako Pašiću ovo objasniti? Vrijedi li uopšte objašnjavati ovom čovjeku šta je i ko je Hercegovac, ma koje vjere bio. Pravi izdanak Hercegovca nije ni on, ni Velija. Jok, ni blizu. Pravi Hercegovac je njegov brat Husnija, koji je još ko dijete uživao u kavgama i bitkama. Pravi Hercegovac je Hamid, muž njegove sestre koji ode u rat i ostavi četvero đece jer nije mogo pogeti glavu i moliti za poštedu. Hamid, koji rat vidi ko lov, a ubijanje i pucanje ko poso gatačkih kapetana. Uludo je objašnjavati ovom uglađenom i ambicioznom nehljeboviću, kao i bilo kojem drugom Srbijancu, Hrvatu ili Slovencu srž i bilo pravog Hercegovca, zaključi Šukrija. Jedino što mogu poželjeti i Slovencima i Hrvatima i Srbima je da ne dadne Bog da na svojoj koži ikada osjete bijes i srdžbu Hercegovca.

„Nikola, mogu li dan-dva razmisliti o tvom prijedlogu?"

„Možeš, Šukrija. Ali ne duže od dan-dva. Ja takođe odlazim iz Rusije. U Grčku. Da ne zaboravim ti reči, Marini odlaze u Francusku. I to kompletna porodica. Neovisno od tvoje odluke, savetujem i tebi da se kupiš što pre iz Rusije. Svašta se šapće

po Moskvi. Ako ostaneš duže, mogao bi imati problema. Ove novonastale crvene bande, ti boljševici, pas im mater, ako i ti nisi u međuvremenu „pocrveneo", postaju veoma opasni."

„Šta se ja imam crveniti? U mene, čist i pošten obraz, Bogami."

„Ama, šalim se. Ti oduvek nisi znao za šalu i dvosmislice. Da budem jasan. Šapće se da crvenoarmejci pokušavaju ubiti kralja i čitavu porodicu Romanova."

„Ma, nije moguće! Odakle ti takva informacija? Kakve su to životinje? Šta veliš i kralja i kraljicu i princa i obje princeze. Bože mili i dragi!"

Ushodao se Šukrija kroz sobu polugol, prestravljen i izgubljen. U glavi je tutnjalo, pobjeći, što prije pobjeći. Gdje? Gdje bilo. Naglo se okrenu Nikoli i vrlo mirno reče:

„Idem u Bosnu kolko sjutra ako je moguće put organizirati. A ako nije moguće, spreman sam krenuti kad ti najprije možeš organizirati vezu."

„Može sutra. Znao sam da ćeš pristati. Sve sam već organizirao. Sutra budi u šest na moskovskom kolodvoru. Voz za Beč, preko Varšave i Praga. Ponesi samo najnužnije. Naš čovek donet će ti sva potrebna dokumenta."

Žurno Nikola napusti stan ostavljajući Šukriju obezglavljenog, isprepadanog i zbunjenog nasred sobe. Šukrija je pogledom lutao po prostoriji, panično razmišljajući šta bi to bilo najnužnije što treba da ponese.

„Zajko! Zajko! Jadi te ubili! Đe si, hablećino jedna?" Grmio je sa čardaka Hakija Ljubović, dozivajući sina kao da kuća gori. Kao i uvijek kad babo zove, prekinu započeti poso Zajko i žurno krenu uz dvorište i uz stepenice, put babovih odaja.

„Šta li sad hoće", pitao se Zajko, naviknut na očevo zivkanje svaki čas, a nizašto. Obično je zapitkivao sina dokle je sa ovim poslom, šta čeka, što ne završava ovo, pa ono. Razgovor između oca i sina svodio se na tupo klimanje glave sina na svaku naredbu, na svaki upit i na svaku uvredu i pogrdu. Odavno je Zajko shvatio da je ocu Hakiji rakija pojela drob i spržila mozak, tako da je bespredmetno sa njim ulaziti u bilo kakve rasprave ili ne daj Bože svađe. Prijeka narav potpomognuta rakijom stvorila je nepredvidivog Hakiju koji za svaku sitnicu plane i što je najgore uživa u tim nastupima bijesa. Kao da se iznutra, iz duše, kupa u nekakvom čemernom lijeku kad se ovako kao sad, izdire i naređuje, njemu ili njegovoj ženi. A, izderavo se beg Ljubović i na druge. Najčešće na komšije, pa poslovne partnere i poznanike. I na vlast.

Osjećao je beg da mu od begovskog nama jedino ostade ta osionost i nipodaštavanje drugih. Mutnim poslovima zaimao je ogromnu paru. Veću paru zaradio je švercom duhana, mesa i rakije već sve što je zaradio na pošten način. Jest da se rat otego i da se ta ista para topila i odlazila baš po onoj narodnoj, kako došlo, tako i otišlo. Nadavo se para i para da Zajka ne dignu u vojsku. Namećio se sredski ćato što vodi evidenciju za regrutaciju, pa eto ti ga svaki mjesec. Ko po plaću. Kad god dođe, kuka ko sinja kukavica. Treba podmazati kod ovog oficira, treba podmititi onog oficira, treba ćate potplatiti. Sazno ovaj, da on, beg Ljubović, uz njegovu pomoć krije sina Zajka, sazno

onaj da on krije Zajka pa valja kanut šta para. Da šute. Davo Hakija uz obavezno proklinjanje i opasku, evo sad i nejma više. Kapak. Davo beg Ljubović i nekakvim oficirima u

Jajce kasarni da mu Adema ne diraju iz vojničke kuhinje. Slao svake sedmice, po pola janjeta da Adem ispeče oficirima. Pilo je vode. Evo četri godine sinovi mu prođoše kroz rat, ko bubreg u loju. Zajko kod kuće, Adem u Jajce kasarni. Kuharskim se poslovima u kasarni bavi. Vidi beg, nije dugo ostalo do kraja rata.

Sade je najvažnije ne pogriješiti. Sav trud, mito, u posljednje četri godine, bio bi za džaba, ako sade kakvu grešku napravi, pa koji od ove dvojice glavu izgubi. Dolazio prekjučer, onaj čoečuljak što u pošti radi. Došo da kupi flašu rakije, a beg ga ustavio na ručku što nikad nije činio. Od sebe metno pola litre maksuzije na sto. Pomalo sipo čoečuljku u čašu, a sve ga izokola ispitivo:

„Veliš, Švabo se povlači. Je li, časti ti činovničke? Aaaa, ko bi reko?"

„Beže, dobra ti ova rakija. Haj živio. Povlači Bogami, to ti ja kažem isprve ruke. Napustio Švabo i kasarne i banke i poštu i željeznicu i policiju. Samo ostavo dežurne da sve uredno popakuju i otpreme, vozom u Beč. A što su pedantni. Svaki papirić pakuju u kutije, a onda na palete i za Beč. Naš bi čoek da okle bježi, uždio i popalio sve što može gorit. A skino i odvrno sve što se može na rame metnuti. Švabo jok. On samo dokumentaciju nosi. Jebli ga papiri. Haj živio, moj beže. Dobra ti ova šljiva."

„A, veliš i kasrne napuštaju. Pa kome ondak kuha onaj moj sin Adem, ako nejma Švaba u Jajce kasarni?"

„Nisam ja reko da nema vojske. Ja ti opet velim da su ostavili dežure, koje su zadužili da popakuju dokumentaciju. Ja kolko znam, ima ih trides do tridesipet u Jajce kasarni. Ne više."

„E, baš ću sići u čaršiju da svojijem očima vidim i to čudo." Završio je beg propitivanje i usto iza sinije, kao da i nema ovog gosta u njegovoj kući.

„Zvao si me, babo", pokorno će Zajko, očekujući kakvu naredbu ili kritiku.

„Osedlaj mi putalja! Hoću sići u čaršiju!"

„Što ćeš u čaršiji? Pa nijesi sišo sa Jarčedola u čaršiju ima tri godine. Nijesi otišo dalje od džamije, a i u džamiju ideš zadnju godinu urijetko. Samo na bajram-namaz ili kome na dženazu."

„Šta te briga što idem u čaršiju", odgovori Hakija spreman za svađu.

Osedla Zajko putalja bez daljnjih pitanja, jer tako je lakše i pametnije. Pronicljivo primijeti da je otac za pas turio debeli kožni novčanik. Ali i pištolj. Novčanik, da svako vidi. Pištolj je turio za pas, ali za leđa, da ga niko ne vidi. Bez izgovorene riječi Hakija uzjaha i kroz avlijska vrata natjera putalja dosta spretno za svoje godine i abnormalnu debljinu.

Laganim konjskim korakom beg je silazio niz Gaj, pa niz Bistrički potok. Ogromnu težinu putalj je nosio, pomalo proklizujući prednjim kopitima po šoderu. Hakija je laganim ljuljanjem održavao ravnotežu na konju, mrsko gledajući ljude na sokacima

oko sebe. Ako mu ko nazovi selam, nije odgovarao, već bi samo okrenuo glavu put tog poznanika i namrgođen kratko klimno glavom.

Čaršija ko čaršija, mislio je beg. Viđu ti, nijesam sišo tri godine dana, a ništa se nije promijenilo. Ni za jotu. Kuckaju, leheme, šiju, kuhaju ovi čoečuljci po Baščaršiji. Orilo, gorilo oni u dućanima čuče baš ko kokoši u kokošinjcu. Rat započne, oni čuče u dućanima. Nanule prave. Rat četri godine svijetom hara, oni svoje pa svoje. Bog me ubio, sad da kojeg zastavim i priupitam, je li ode još rat, svaki bi mi kazo, onako lopovski, kakav rat? Ja ništa ne znam. Rat se bliži kraju, a oni o sebi pri sebi, ništa ne mijenjaju. Dokad li će vako ova čaršija, da mi je znati. Niti smrdi, niti miriše. Od kako je nastala, niti smrdi niti miriše. Pa eto, neka him. Nek je tako. Ama najgore mi je što svaki ovaj čaršijski čoečuljak misli da je najpametniji. Da je tako najpametnije. Turi glavu u pijesak i niko te ne vidi. Ne miješat se ni u šta. Drži se dućana i ženinih dimija ko pjan plota, pa dokle li, kako li.

Volio je Hakija sarajevske muškarce nazivati pogrdnim imenima, a pogrdno je imao i mišljenje o njima. Najviše je volio nadimak, čoečuljak. Nekako mu paso njihovoj konstrukciji sa jedne strane, a sa druge dizo je rep i naglašavao, njegovih metar i devedeset i stotinu trideset kila. Rapoređenih uglavnom u stomak i guzicu. Njegova tjelesna konstrukcija nekako mu je davala za pravo da svakog oko sebe nazove čoečuljkom. Dojahao je do ulazne kapije Jajce kasarne. Svezao je za halku putalja i na utrnulim nogama dogegao do kapije. Stražaru na kapiji neprimijetno tutnu deset forinti i muklo režeći progovori:

„Zovnider mi Adema Ljubovića. On je ođe kuhar. Kaži mu, došo ti babo, beg Ljubović. Da te vidi i obiđe."

Uđe vojnik u malu portirnicu i zavrti telefon. Dugo je razgovarao sa nekim na drugom kraju, te po begu, šejtan žice. Onda izađe, popravljajući šljem na glavi koji je smiješno bio dva broja veći od njegove glave, i reče:

„Rekoše mi, sva je kuhinja i osoblje izmješteno van Sarajeva. Adem Ljubović nije u kasarni."

Trnci podbodoše bega Ljubovića od nogu do vrata. Jedva je suzdržavao bijes u glasu, pitajući:

„A ko ti to reče, junače?"

„Dežurni oficir. Sad sam sa njim razgovarao. Na telefon."

Tutnu Hakija još trides forinti ovom vojniku pa zapovijedno kaza:

„Idi, zovi tog dežurnog i kaži mu hoće da ga vidi Hakija Ljubović. Odma!"

Da je ko gledo ovu dvojicu ljudi, ne bi mogao povjerovati da jednom vojniku može i umije naređivati jedan starac. Da je ko slušao, čudom bi se čudio kako jedan vojnik može bespogovorno slušati jednog civila.

Dugo se zadrža vojnik u portirnici, valjda objašnjavajući tom nekakvom dežurnom oficiru da sam nije u stanju izaći na kraj sa ovom strankom koju ne može da otjera od kapije ko što tjera druge, a ne može ni da je ne posluša jer je nekakav osion i pun

vlasti. Znojav i zbunjen, popravljajući opasač na šinjelu, vojnik promrmlja:

„Prvi sprat, soba sedam."

Polahko se beg gegao put ogromnih ulaznih vrata kasarne razmišljajući: lijepo zdanje napraviše ove Švabe. Ko što i sve drugo lijepo napraviše. Napraviše građevine da hiljadu godina krase ove naše krajeve. Mislili, nikad neće izljeći iz ovijeh vrleti. Pokuca na vrata broj sedam, na prvom spratu, na način da kucanje nije izgledalo kao čin slabijeg. Nije čekao odgovora, već široko otvori vrata pa postrance u sobu uđe. Tiho, ali dovoljno opasno, prozborivši:

„Trebam dežurnog."

„Ja sam dežurni oficir. Major Hartneš. Izvolite."

„Mađar?"

„Jesam."

„Tražim sina, Adema Ljubovića. Kuhar je ođe skoro četri godine. Ne bi mi bilo mrsko viđeti i kaplara Ferdu. Znamo se odavno. On je mom sinu pretpostavljeni."

„Čujte gospon, prije sedam dana, kompletna kuhinja je izmještena na položaj, a i osoblje sa njom. Ne znam vašeg sina, tog kako rekoste Ljubovića, ali siguran sam da se pridružio evakuaciji na dobrovoljnoj bazi. Niko nije siljen da krene sa nama."

Opasan je da ne može biti opasniji. Vidio je to major po očima stranke, po crvenom debelom vratu, po nabreklim žilama na sljepoočnicama.

Priupitao ga ovaj gorostas:

„A, đe ti je taj položaj? Đe mi ode sin?"

Nije morao, po vojnim zakonima, major nijedne više prozboriti sa ovim čovjekom. A i ne bi da je iko drugi pred njim stajao, ali ovaj je čovjek naprosto isijavao iz sebe nekakvu opasanost i nepredvidivost. Tako jak, tako siguran u sebe, sigurano se krož čitav svoj život probijao upravo golom i sirovom snagom. Kao omađijan major nastavi razgovarati sa neznancem:

„Nisam dužan povjerljive informacije da vam govorim. No vidim, dobar ste čovjek, a i brižan otac, pa evo. Kuhinja je dislocirana u Slavonski Brod. Očekujemo velik broj vojnika iz Srbije na tom pravcu. Potrebna nam je značajna logistika na tom području. Ponavljam, vaš sin je sigurno krenuo sa nama na dobrovoljnoj bazi."

Bez pitanja, bez molbe da sjedne, sjede beg Ljubović. Stolica jedva primi toliki teret, pa bolno zaškripa. Kao da će se istom raspasti. Polahko, vrlo polahko, beg skinu izblijeđeli fes sa glave. Potra graške znoja sa čela i dijela glave bez kose, pa duboko udahnu i muklo izdahnu. Kapetan je šutio, usplahiren razmišljajući, kako da se postavi. Da li da vojnički počne naređivati: ko vam je dozvolio da sjednete? Ima li još pitanja? Završili smo razgovor! Možete ići! Bez obzira na to što je donekle nestalo one snage i one opasnosti u ovom čovjeku, major je sve vrijeme šutio, čekajući da se ovaj sastanak nekako sam od sebe završi.

„Šta da radim sad, Allahu dragi", započe beg ne očekujući majorova odgovora.

Daleko je Sava. Daleko je Slavonski Brod. Išo sam jednom. Vozom, čini mi se dva dana sam putovo vozom. Šta da radim? Sad je već pitao majora.

„Nema razloga za brigu. Slavonski Brod nije front. To je pozadina, kao i Sarajevo. Ništa nije opasnije u Brodu u odnosu na Sarajevo."

Nije slušao beg ovu utjehu, a nije ni vjerovao ovim riječima, te nastavi:

„Samo njih dvojicu imam. Zajka i Adema. Od kako su progameljali, pa evo do sada pazim ih i čuvam od svakog belaja. U Bosni se, moj prijatelju, nije lahko sačuvati od belaja. Od svuda vrebaju, i danju i noću. Ponajviše ih čuvam od naše pogane, ljubovičke naravi. Ljubovičkog tersluka. Stotinama godina, prijatelju moj, naša se pita. Đe goč bili, ma šta radili i činili. Tih stotinu godina, usade ti tersli narav. Stvore od tebe čoeka koji sve silom i drekom rješava. Stotine godina begluka, daju ti veliku hinlu, pa ono što se ne može hinlom i silom riješiti, rješavaš haznom, zlatom ili tapijom. Reko bi, jelde, ja rahatluka. E, nije tako. Takav život ođe u Bosni nosi, dere điger, mozak, žile. Sve redom, a opet odjednom. Od mene se očekuje čojstvo, poštenje, razum domaćina od viđene familije. Ljudi očekuju da budem kakvi bi i oni željeli biti. Sve sam to učio sinove da budu. Samo, nema fajde. Pošten, razuman domaćin kući okrenut u ovijem krajevima gubi trku sa drugima. U Bosni ukradi, otmi, prevari, švercuj, podmiti, slaži i eto ti čoeka, moj prijatelju. Kad je tako, sam sebi odredih: uredu, kad mora tako biti i kad se taki ponajviše poštuju i cijene, taki ću ja biti, ali sinovi neće. Sinovi će biti drugačiji. Babo će leđa poturiti. Babo će se pobrinuti da glavu ne izgubite. U ratu, na fronti, u kakvom mraku prilikom šverca sa pogančerima, kake ti ni zamisliti ne moreš. Babo će poturiti leđa, pa neće dati da vas varaju, da vam prijete, da od vas otimaju, a vaše je jedino da ostarite. Toliko, koliko odavno među muškijem glavama nije ostario nijedan Ljubović. Meni je šeset peta, moj druškane, i vidi u mojoj familiji od muškinja niko nije ove godine dočeko. Izgubiše glave ja l' u megdanu, ja l' u ratu, ja l' u buni, ja l' od komita, ja l' od tata i probisvijeta. Niko od mojijeh po muškoj liniji ne umrije prirodnom smrću, ima dvjesta godina. Babo mi pogino, dedo mi pogino, pradedo mi pogino, a ne bi bilo čudo, u kakvim vremenima živim i šta sam sve predevero i sa kime lomim lance, da i ja đe zaginem. Đe u Hercegovini, od podla švercerskog noža, ili lopovskog metka sleđa, ili otrova u kakvom drumskom hanu. I da zaginem ne bi bilo velka jazuka, no, sokole moj, sinova ne dam. Dosta više! Ne dam Adema, ne dam Zajka! A daću nam, pogazit ću begovsko porijeklo. Sinova ne dam. Učim ih da budu ponizni. Da progutaju što nijedno muško u Hercegovini ne bi progutalo, a kamoli ko od Ljubovića. Učim ih da i ne pomisle da silom šta rješavaju, jer takav ođe u Bosni, a naročito Hercegovini ne može ostariti. Dao sam čitavo bogatstvo ovim tvojijem pajdašima da mi sina ne diraju i ne miču iz ove kuhinje. Da mi rahmetli otac ili rahmetli dedo iz groba ustane i vidi šta i za koga radi jedan Ljubović, svojijem rukama bi me zadavili. A vidi sade, on ode u bijeli svijet, za Švabom. Nezaštićen, hud, bez pameti i iskustva. Neće dugo svojijem nogama dunjalukom hoditi. Ko da gledam."

Pažljivo je major slušao ovaj monolog. Ovu provalu jadanja brižnog oca i potpuno ga je razumio. Odavno je primijetio da se ovaj dobri bošnjački narod lako laća svjetskih običaja, rado sudjeluje u svjetskim političkim i ratnim obračunima. Vrlo teško i bolno napušta svoje stare prevaziđene običaje i vjerovanja, pa takav zaluđen i smušen novinama i tradicijom sam sebe guši u nemogućoj kombinaciji. Nikako nije mogao da odgonetne koliko bi mogao imati godina taj Zajko, ako se njegov otac toliko brine za njega, pa obazrivo priupita:

„A, koliko je godina vašem sinu? Sigurno je jedan od onih koje su u posljednje vrijeme kupili po korzu i mobilisali, sa nepunih osamnaest godina. Ja to nisam odobravao od prvog dana."

„Zajku će u dobar čas trides i druga. Adem je godinu strariji. Fala Bogu, stuko sam im narav pa su obadvojica mirni i tihe naravi, ko da nijesu Ljubovići. Šta da radim, dobar junače? Kazuj ima li ikaka lijeka? Ako treba platiti, plaćam. Ne pitam kolko i kome, samo da ga vrnemo."

Major se na stolici vrpoljio, premještao nogu preko noge i na kraju mekim, povjerljivim tonom započe besjedu, ničim nalik negovim epoletama:

„Prijatelju, nemam te šta lagati. Imaš oči, imaš uši, pa znaš, mi ovaj rat gubimo. Pitanje je dana kada će kapitulacija. Hiljade vojnika iz Grčke, Makedonije, Srbije povlači se u haosu. Ono do čega nam je stalo je da rat izgubimo koliko, toliko časno, pa zato prilikom povlačenja ništa ne uništavamo. Svakom vojniku carske vojske otvoreno je ponuđeno ko želi sa nama put Austrije i Njemačke, dobrodošo. Ko ne želi, slobodan je. Nisam siguran, ali mislim da je vaš sin sam odabrao nastavak života. Čuo sam da je vrstan kuhar. Majstor svog zanata. Takav nikad neće oskudijevati niti gladan biti. U Austriji i Njemačkoj kuhari su na cijeni, i dobro su plaćeni. Pretpostavljam da će uspjeti. Normalno, ako glavu ne izgubi u međuvremenu. Što je dobro, vidi i druga strana da je kapitulacija neminovnost i da nema potrebe izlagati vojsku opasnostima. Danas, dok ja i ti ovdje sjedimo, snage Alijanse dnevno osvajaju u Sremu i Baranji toliko teritorije koliko mogu prepješačiti. Naše snage se povlače bez ponovnog ukopavanja, tako da je stvar gotova. Ja uzimam na sebe da ću Ademu kazati da ste ga tražili. Naravno, ako ga ikada sretnem u ovom opštem metežu i rasulu."

Ljubović poskoči, ushićeno poče moliti majora:

„A, da mu šta para poneseš. Evo, ja bih tebi dao jedno trides hiljada, evo četeres hiljada forinti. Ako bi mu ponio ovo u marami, bio bih tvoj dužnik dovijeka. Nešta malo, neka mu se nađe za prvih dana. Nemoj me odbiti, časti ti vojničke."

„Uredu. A, šta ćemo ako ga ne nađem? Kako da ti vratim ovo? Pa, ovdje je pravo malo bogatstvo", zapita se časnik. „Ako ga ne nađeš ti, Bogom te kunem, sve podijeli sirotinji. U nas je adet dati sirotinji kako hise, pomoć što se kaže. Pomoć možeš dati i po drugom, evo ko što sad ja tebi dam, a ti dadneš sirotinji. Islam vako veli, ja sam svoj nijet učinio i meni se kod Boga piše dobro, makar ti ne dao te pare sirotinji. Makar ih ti popio. Islam kaže, meni moje dobro djelo, a majoru njegovo dobro djelo ili

hak, ne daj Bože. Tebi znači hak pripada ako naum ne učiniš, a meni hair makar ti ne uslišio moju molbu. Ja bih sad da krenem. Dobro si sa mnom izdangubio, ama bih te još nešto zamolio. Ja sam presto pušiti ima deset godina. Imam zaduhu od vlažnijeh Jarčedola i maglovita Sarajeva. Ama da mi je sade jednu zapaliti, pa makar crko. Uzet ću ti ovu jednu vojničku cigaru. Da me želja mine."

Dok je beg govorio, major uslužno zgrabi tabakeru i ponudi bega cigarom istovremeno paleći upaljač. Podobro se prigeo beg do upaljača, zapalio cigaru i povukao dim do dna pluća. Malo zadrža dah. Dok je polahko ispuštao dim iz pluća, reče:

„Ko da nijesam nikad presto, tako liježe ova kurvetina. Neka te Bog čuva, dobri čoeče." Skoči na noge, okrenu se i u dva koraka izađe iz sobe. Upravi niz hodnik sve držeći cigaru u ustima, suzeći od dima i potmulo kašljući.

Major polako usta iza stola. Priđe vratima i polako ih zatvori bacivši još jedan pogled na grdosiju u hodniku. Zatim priđe prozoru. Dugo je gledao čovjeka na konju razmišljajući: „Čudan narod ovi Bosanci. Divlji vanjštinom, a meki u duši. Falit će mi ova Bosna čitav život, a posebno ovi ljudi. Ovo nema nigdje na svijetu."

Zamako je beg za prve kuće, a major je još dugo lutao pogledom po Sarajevu.

Polahko jašući beg siđe niz Kovače samo s jednom mišlju. Što prije do prve duhanjare da kupi cigara. Nastavi laganim kasom zaprčen fabričkim cigarama, novim cigaršpicom i fajrcagom. Dok je preko Latinske ćuprije jahao, treću cigaru zaredom zapali, a onda mu misli sabrano krenuše. Jedna za drugom racionalno, temeljito, baš onako kako misli krenu okorjelom nepušaču, kada se ponovo propuši.

Možda sa Ademom sve izađe na hair. Lijep zanat ima. Mora se jest i u Beču i u Berlinu, ko i u Sarajvu. Adem je vrstan kuhar. Neće ostat gladan. Niđe. Samo da ostane živa glava. Eh, da mi dedo rahmetli ili babo, Allah rahmetile, ustanu iz groba pa priupitaju:

„Hakija Ljuboviću, od šta ti sinovi žive?"

A ja procvilim: "Jedan mesar, dugi kuhar." Bilo bi, e, jado jedan, kukavče sinji, kud tebi dragi Allah sinove da dadne? Da se o hrani bave, e jadi te ubili. Pa to su ženski poslovi, jadi te ne ubili."

Ja bi Bogomi onda kazo, pa nek se ljute kolko god hoće: „Dedo, babo, druga vremena došla. Samo vi to ne znate, ne vidite jer ste na ahiretu. Nije više ništa ko no prije. Ko u vaša vremena. U vremena koja su i mene malo očešala, pa mi nijesu dala da se pravilno postavim. Ja sam kriv. Nijesu đeca. Ja sam ih na ove zanate dao. I još mitio da se ovim rabotama bave. A vojne da se prođu. Sada vojna nije ko u vaša vremena. Sablja, jatagan, kubura. Sjećam se dobro, dedo, ožiljaka na tebi od noža, od sablje, a i na tebi, babo. Sjećam se one duboke rane pod plećkom od kubure. Sade je drugačije. Vojsku sada biju topovi i haubice. Nasumice, a đe grune, tu ni trava ne raste. Po godinu dana. Trga meso. Od vojnika komade pravi. Baš ko juneće čereke. Prepoznat ga ne možeš. Sada bije mitraljez sa stotinu i više metara. Ne znaš ni ko te, ni okle te pogodi. Zar u taku vojnu da sinove dajem? Da topovsko meso budu? Da ih truju

otrovima. Odstrel kakvom jadi da budu što iz zasjede bije, a ti ga ni ne vidiš. Nema u vojni više ništa časno, junačko i dično. Vojnu sade vode pokoji junak i na hiljade jada. Pobjeđuje onaj u koga je oružje jače. Jok ko je junak veći. Već čije je oružje jače. A kako si me ti, babo, učio, ja... ja, baš ti, niko drugi... kako bješe, kako reče onaj vladika: boj ne bije svijetlo oružje već srce u junaka. Nije više tako, moj babo. Zato ja branim sinovima oružja da se laćaju."

A kako odraslu mušku zabraniti da se oružja laća ako je ljubovićke krvi? Tako, da ga mekušcem napraviš. Tako da se oca, a ondak i čitavog svijeta boji. I najnu tragu da se sebe ponajviše boji. Da sebi ponajmanje vjeruje. Tako živa glava ostaje, sa potankim obrazom. Ama, živa glava. Ja tako odabro. I tako bi. I evo ih, fala Allahu, sačuvah čitav rat. Šta će biti sa Ademom od sela? Do njega je, a Zajku neću dati ni iz avlije izljeć, dok se svijet ne opameti i rat ne stane.

Na Malti, iznad Gaja, ne bi nikog. Putalj se podobro oznojio, noseći uz veliku strminu Bistrika ovoliki teret. Vidi to beg, pa sjaha i uze ular u ruke. Polahko pješe krenu brdu. Put Jarčedola, podno Trebevića. Nakon desetak minuta laganog hoda mokar od znoja bi beg više od putalja.

Baš sam se ugojio. I otežo. Nuto, jedva dišem. Ne dišem Bogomi no dahćem ko star ker. Ma šta sam vako mokar? Ko da je aliđun, a ne kraj oktobra. Naiđe pored starog groblja viš Malte đe se kopa hercegovački narod, valjda de se ni mrtvi ne miješaju sa Bosancima, pa odluči da svrati i Fatihu prouči umrlima. Čučnu kraj mezara sestrinoga, zaokrenu se prema Kibli i polahko poče učiti dovu. Mahinalno učeći ajete, odluta u najranije djetinjstvo sjećajući se igara sa braćom i sestrama. Sa drugom djecom, uz Bunu, i po voćnjacima. Čak se i osmijeh pojavi na begovom licu. Nježan, sjetan, nepoznat ovom izboranom licu. Ni sam nije znao koliko je tako odsutan čučao. Mora da je dugo. Znojava košulja na njemu se prisušila. A noge utrnule. Naglo usta. Za kutiju sa cigarama se lati, kad mu se žestoko zamanta pred očima. Nekaki sjajni svici trepere mu pred očima. Džaba što otresa glavom lijevo, desno. Džaba što podobar dim povuče. Svitci, letaju li letaju, pred očima. Gledati ne daju. Onda, nasta mrak pred očima. Noge nesigurne baš ko tuđe. Staje na njih, a one klecaju. Ko da je juče prohodo. Ružna mučnina iz stomaka pope mu se do pod rebra. Osjeti nagon na povraćanje, a nikako ne mogaše povratiti. Spopa ga kašalj, udahnuti ne da. Osjeti da pada. U stranu. Rukama naslijepo potraži za šta da se prihvati, a okolo samo zrak, nikakve potpore. Djelić mozga naredi i on poče misliti, ne izgovarati. Izgovarati nije mogo od kašlja… Ešhedu la ilahe illalah ve ešhedu...

Begu Ljuboviću, prije no što dohvati čelom mokru grebljansku zemlju, puče srce. Od teška infarkta.

Velika je dženaza bila. Stotine duša došlo begu Ljuboviću na dženazu. Da se halale sa ovim čudnim čovjekom, svakog poštovanja vrijednog, koji pola života provede u svojoj Hercegovini, a pola u njemu tuđoj Bosni. Došli ljudi da se halale sa čovjekom

koji se svakakvim mutnim poslovima bavio u drugoj polovici života u Bosni i Sarajevu, a koji je za onog vakta, u prvoj polovici svoga života, bio oličenje poštenja. Kada je hodža upitao:

„Da mu halalimo, braćo?" Svi uglas halališe i kućama se počeše razilaziti. Najčešći komentar po izlasku iz harema bi: „A, što je ovaj čoek mrzio Sarajvo."

Jedan postariji Hercegovac, vršnjak begov, pokuša da objasni ovom, a i drugima koji slušaju ono što se ne može lahko nikom objasniti dok se ne ostari:

„Ama nije beg, dobar junače, mrzio Sarajevo. Jok, vallahi, billahi. Beg je mrzio ova nova vremena, koja ga pretekoše i nesposobnim učiniše da se pošteno i obrazli sa njima hrve."

Osta uspomena na bega Ljubovića. Pozadugo, no i zaborav je činio svoje. Kada su prolaznici prolazili pored njegove kuće, spominjali su bega u početku uz opaske, a što je peko dobru rakiju, e jes znao svakog švercera u Bosni, a što je naopak i poters bio, ja šta se ja begu nadavah zlata i para u ratu. I sve tako, jedno po jedno zaboravljajući. I praštajući. Nakon podosta godina ostalo je samo ime kuće. Kuća bega Ljubovića. Bez obzira na to što je u njoj živ i zdrav, fala Bogu, stanovao Zajko Ljubović. Uvijek se pri spomenu kuće mislilo na bega Hakiju Ljubovića. Nikad na njegovog sadašnjeg stanara. Kojem dragi Allah, a i rahmetli otac podariše dug život.

Nije ni pola godine prošlo kako mu je babo preselio, a Zajko prekide sa lihvarstvom. Prekide sa švercom, a prekide i rakiju peći. Nastavio poso sa tovom krava i ovaca. Nastavio sa mesarskim poslom, koji je daleko manju paru donosio od očeve rabote. Komšije, a i većina Sarajlija, po nekom nepisanom pravilu, podržaše ovog čovjeka u svom poštenom nijetu. Na svaki način. Najčešće to bi prilikom pazara. Uzimali su redovno preko svojih potreba mesa oprezno zapitkujući:

„Ima li rakije? Bi li kupio, jeftino, zlatninu i slično." Redovno je Zajko odgovarao: „Kod mene nejma harama. Ni na vagi, a kamoli u poslu. Ako si mušterija mesu, dobrodošo, ako si za kakav drugi poso, prođi me se."

S vremenom je Zajko obrisao sa svog lica bilo kakvu sličnost sa ocem. Izuzev prezimena Ljubović.

Dugo, dugo su se pripremali Aziz, Izet, Hamid i još jedan Bosanac za opasnu rabotu. Neprimijetno su nabavili duple uniforme. Napravili zalihe u suhoj hrani, u haljinku ušili dokumente. U nekoliko navrata Hamid je otpuzo gotovo do neprijateljskih rovova sa Izetom sve u želji lično da se uvjeri kako i koliko je siguran taj koridor i jesu li baš sve nagazne mine izvađene iz zemlje i skinute sa žica. Teren po kojem su puzali bi topovskom paljbom unakažen. Šuma sa visokom paprati i oborenim stogodišnjim jelikama, poprimila je avetinjski izgled. Puzajući, Hamid se trudio da svaku sitnicu iz ovog gustiša nepogrešivo zapamti, oslanjajući se na svoja istančana čula. Ođe, treba ćerat udesno. Sve dok se lijepo ne bude čuo potok. Kod onog prepolovljenog bora, treba udariti strmu. Stotinu metara, sve ravno kroz paprat, pazeći da se nijedna ne

zaljulja. Ako se paprat zaljulja, pripucat će i naši i njihovi onako u ćoravo i ode glava. Poslije strmine treba ćerat u desno. Sve do one provalije, a ondak dolazi najteže. Valja ići rubom provalije, sve nogu uz nogu, držeći se za stijenje. Do proširenja i one riže. Ako se tu kome, ne daj Bože, noga omakne, niko te neće naći za hiljadu godina, mislio je Hamid.

Odabrali su mračnu i kišovitu noć. Grozničavo se uzeše spremati drhtavim rukama. Jedan po jedan su se iskradali iz transee uz razne izgovore. Jedan će do saniteta. Stomak ga boli. Drugi do poljskog zahoda, treći da ispuši. Taman kad kiša poče jače padati krenuše „Izetovim koridorom". Prema neprijatelju, prema nepoznatom, uz jezoviti strah da će biti uhvaćeni od svojih. I streljani. Kada dovoljno odmakoše od svojih položaja, straha nesta, a osta silan nagon da se probiju kroz ničiju zemlju, zasijanu hiljadama nagaznih i odskočnih mina. Mine su bile zakačene na tanke, nevidljive žice. Mrki mrak nije dao da se prst pred okom vidi pa je Izet već nakon prvih stotinjak metara počeo da se dilemi, jesu li ili nisu na pravom putu. Kada treći put zasta na čelu te male kolone, nesigurno se pitajući kako i gdje dalje, Hamid nije više mogao trpjeti. Progura se do čela kolone, pognut i blatnjav od glave do pete, ljutito šapćući:

„Što ste stali? Brže! Brže nam valja, ako nećete da nas uhvate."

„Ja bih reko, Hamide da smo se izgubili", reče Izet. Dijeleći nekako odgovornost svoju i sa Hamidom. „Nisam nikad išo koridorom po ovakom mraku i po kiši, pa sam izgubio sve orijentire. Ovde bi neđe trebala biti ona velika stijena. Je l' tako, Hamide? Ali, evo, niđe je. Bogami smo se izgubili. Ja mislim da bismo trebali da se vratimo. Dok još nije kasno."

Drugi su šutjeli. I Hamid je šutio. Ali, samo zbog jednog razloga. Pokušavao je instinktom saznati koliko su to koraka prešli i je li to ona dužina koju je neki dan prešao. Pipao je rukama tlo oko nogu i naprezao čula do maksimuma.

„Kako vrtanje nazad? Jadi te ubili", prošišta Hamid drhtavim usnama, a onda ni sam ne znajući tačno kuda i kojim putem, krenu povijen do zemlje, šapćući:

„Za mnom"!

Drugi su ga slijepo pratili. Slijepo mu vjerujući. Hamid ko u kakvom transu, nikog oko sebe nije ni čuo ni vidio. Prepušten čulima, išao je sigurno i hrabro, ko usred dana. Izetu osjetno lahnu kad ču izdaleka žubor potoka.

„Dobro si, Hamide. Svaka čast. Evo polomljene jelike, a eno, čuje se i potok. Dobro si, Bog ti dao." Hamid nikog iza sebe nije čuo ni primjećivao. Kao u kakvom bunilu, podignutih očiju put crnog neba, sa dignutim obrvama osluškivao je zvukove šume oko sebe, istovremeno pipajući tlo i prebirući po sjećanju.

„Sad udesno! Sad, sad! Dovoljno smo išli strmu, tačno sad treba udesno. Tu je negdje provalija. To je pola puta. Dobro je! Ide nekako." Kiša jače zapada natapajući odjeću izvana, koja je iznutra bila natopljena znojem od teškog kretanja, a još više od straha. Sačeka Hamid da se svi okupe pa tiho poče objašnjavati:

„Odavde je najteže. Valja nam onom stazicom uz pridržavanje za korijenje i stijenje. Mora se biti priljubljen uz stijenu, a prije svakog koraka, mora se dobro ispipati nogom jesi li stao na zdrav komad zemlje ili kamena koji se neće ispod tebe otisnuti. Kada se rukom prihvatiš za kakav korijen ili kamen, probaj je li siguran. Tanak korijen hoće se iščupati. Slabu stijenu ruka će izvaditi kad se sva snaga na nju prenese. Još nešto, sada će svaki od nas zagristi za šta čvrsto i neće popuštati stiska dok ne pređemo na drugu stranu. Ako se kome omakne noga ili ruka, mora još jače stisnuti zubima taj predmet. Nipošto glasa ili krika puštati. Onda je gotovo, sa svima. Jasno?“

Ne čekajući druge, Hamid izvadi iz korica kratki svinuti nož i zari zube u njegovu dršku, te krenuo liticom baš onako kako je drugima objašnjavao. Korak po korak. Prvo desnom nogom nekoliko puta ispitujući tlo na koje je stao, onda desnom rukom. Pipao je i tražio kakvu žilu da se uhvati i tek kad bi siguran da dobro stoji i čvrsto se drži, prebacivao je lijevu nogu i lijevu ruku, ponavljajući postupak. Licem je strugao o mokru stijenu zubima do boli stiskajući nož. Grane i korov udarale su Hamida po licu, a blato je zalazilo u kosu i oči. Nije imao prilike da bar jednu ruku oslobodi i obriše oči. Polahko, polahko, napredovao je prema proširenju na litici odakle je ipak lakši komad puta. Bez greške, pređe do proširenja i tek tada obrati pažnju na ostale. Mnogo su sporije savladavali liticu, tako da ih nije vidio, već je čuo teško stenjanje i kotrljanje pokoje stijene izbijene iz raskvašenog ležišta. Čučnu, ubrzano disajući, pokušavajući povratiti dah. Još mu je nož bio među zubima, pa ga sav sretan vrati u korice. Dok je stavljao nož u korice, nasta u mraku nekakva neobjašnjiva buka, lomljenje grana i kotrljanje kamenja. Čulo se da kamenje dugo, dugo pada prema dnu litice, a onda sve utihnu. Hamid iz čučnja zaleže po mokroj zemlji, očekujući pucnjavu iz neprijateljskih izviđačkih rovova. Naši nas ođe ne vide. Naši nas ne mogu pogoditi, ali neprijatelju smo na ovoj litici lijepa meta. Da nasumice opale pet-šest rafala, teško da bi kojeg mašili. Tišinu je narušavalo rominjanje uporne kiše. Nije čuo zemljake koji još nisu savladali liticu. Tišina koja je bubnjala po mozgu, ničim nije narušena. Dobro je. Nije nas niko čuo, razmišljao je Hamid. Iz mraka počeše se pomaljati siluete, jedna po jedna, padajući po zemlji kao i Hamid, hvatajući zraka. Zadnji pristiže Aziz. Nije sjeo, nije se pružio po zemlji, već čučnu među njih i prošapta:

„Bećir se otisko. Oklizmu se i odletje niz hridinu, a da nije glasa pustio. Braćo, Fatiha.“

Iskrvavljene ruke digoše do lica, šapatom izgovarajući molitvu. Dok je učio Hamid htjede reći pa možda je još živ, a živom se ne uči Fatiha, a onda pomisli kako bi dobro bilo da je mrtav, a ne polomljenih ruku i nogu negdje dole u kanjonu. Za tri dana raskomadat će ga šumski glodari.

Iako je zadnji stigao, Aziz nakon kraćeg odmora zapovijedi:

„Hamide, vodi nas dalje.“

Hamid se nije ni pomakao. Kao za sebe, a opet da svi čuju, progovori:

„Odavde, nas ne mogu ubiti naši. Sad se približavamo Francuzima i njihovim rovovima. Moramo se neprimijetno prikrasti, što bliže osmatračkim rovovima, a onda se derati i objašnjavati da se predajemo. Moramo napraviti jednu ili dvije bijele zastave. Kada nas čuju, a ako nas u međuvremenu ne pobiju, nastavit ćemo mahati bijelim zastavama, ne pomiljući glave iznad zemlje. Samo bijela zastava, a glavu u zemlju. Jasno?" Kada ponajviše sebi, a uz put i drugima objasni slijed događanja, u sljedećih pola sata usta i krenu obamrlim nogama od smrtnog straha. Bio je ubijeđen da će ih pobiti Francuzi, bez obzira na bijelu zastavu, ali nije stao. Glavom mu je prostrujalo: „Hajde da se i ovo jednom završi, Allahu dragi, pomozi, ako Te iđe ima."

Bauljao je kroz nisko rastinje, ljut što i on a i njegovi saputnici prave previše buke. Nekoliko puta se poluokrenuo ne stajući, a šapćući: „Tiše, tiše, Bog vas ne ubio." Spustio se niz maleni krater u zemlji koji je sigurno napravila kakva minobacačka granata. Noge su mu do koljena bile u blatu i vodi. Prepoznao je ovaj krater. U njemu je prije tri dana bio sa Izetom. Tad nije bilo vode u njemu, a odavde su jasno čuli razgovor i smijeh neprijateljskih vojnika. Stigli su i ostali. Nabrzinu su svezali komad bijelog platna na bajonet nakačen na pušku, zalegli po strani vrtače gledajući se međusobno. Kiša je i dalje padala.

„Azize, de ti, u tebe je nekako lijep glas. Proderi se, dezerteri, dezerteri."

Malo Aziz pošuti, malo se iskašlja, pa se iznenada prodera: „Deezeeertteeroo. Viiivaaa Fraaaanss."

Kada ušuti, ne bi nikakva odgovora. Mrtva tišina oko njih. Gora, od najgore topovske pucnjave.

„De la ponovo, to viva Frans. Nije loše. De la, de la, ponovo", reče Hamid uvlačeći glavu u ramena, baš ko kornjača.

Ponovo se prodera Aziz: "Viiivaaaa Fraaaaans", a nije ni završio kad poče puščana paljba oko njih. Stotine je metaka udaralo, muklo se zabijajući u zemlju, a tek poneki se odbi o kakav kamen, ljuto zavijajući, fiiijuuuuu. Hamid se okuraži pa još malo više podiže pušku iznad sebe gledajući mokru bijelu krpu kako se obavila oko bajoneta. Bijela krpa bila je blatnjava, samo na nekoliko mjesta bijela. Čuli su muklo ispaljenje topovskog udara i svaki od njih nakon godina provedenih u rovu je instinktivno reagirao. Svi su rukom poletjeli prema lijevom pazuhu gdje se nosi maska protiv bojnih otrova. Međusobno su se gledali u samrtnom strahu jer ni jedan nije ponio masku. Bila je čisti višak, teret koji su ostavili u bajti. Čekali su da punjenje otrovom padne blizu njih i da se počne širiti žuto-zeleni smrtonosni dim. Hamid je viđao vojnike koji su umrli teškom smrću od trovanja bojnim otrovom. Užasna, iskežena lica kao da se cerekaju. Nestvarno iskrivljna kičma, ruke ukočene, a opet živo zategnute, kazivale su sav užas smrti trovanjem bojnim otrovom. A onda se iznad njih razdani svjetlom hiljadu fenjera. Prvi Hamid shvati da topovski udar nije put njih poslao otrove već fosfornu raketu koja treba na nekoliko minuta osvijetliti šire područje. Očajno ponovo podiže pušku iznad sebe sa onom prljavo bijelom krpom i zavika, koliko toliko, umilnim glasom: „Viiivaa Fraaaancuuuskaaa."

Nasta tajac. Prestali Francuzi pucati, ugasila se fosforna bomba. Nasta mrak. Uši su očajnički pokušavale odgonetnuti šta sljedeće sekunde donose. Hamid ponovo zaurla:

„Viiivaaa Fraaancuuuskaaaa."

Opet tajac. Opet tišina, a onda se iz francuskih rovova neko prodera:

„Italijaaaaano, come stai."

Sad je Aziz odgovorio:

„No, no, Italijano, Srbija, Srbi, burazeru, kapito."

Nastaa ponovo tajac. Na leđa su se okrenuli i Izet i Hamid i Aziz, panično dahćući i očekujući svaki trenutak precizno naciljani minobacački projektil.

„Fala Bogu ne pucaju", prozbori Izet. „Da su htjeli da nas pobiju, mogli su to do sada uraditi bez po muke." Mogu baciti ručnu granatu u ovaj krater iz svog rova. Ne, nije im namjera da nas pobiju, ali nije mi jasno što su se ušutili."

„Viiiva Alijaaansaaa", prodera se Hamid, prebirući po glavi šta bi još mogao lijepo prozboriti. Nikako da smisli još koju riječ na stranom jeziku što bi odobrovoljilo Francuze.

„Bacaj u blato sve dokumente izuzev skica naših rovova", naredi Aziz. „Daj nabrzinu da smislimo srpska imena za sebe. Ja ću biti Aleksa, ti, Izete, Ilija. Hamide, koje da tebi odredimo ime? Ja ni jedno srpsko ime ne znam na H, a tako nam je najlakše zapamtiti ako nas zarobe i budu ispitivali. Ostale podatke, kao mjesto rođenja, datum rođenja i slično zadržite svoje. Kada budu ispitivali, provjeravaće istinu tako što će ponoviti ispitivanje i ako se podaci ne budu slagali, žestoko će posumnjati. Hamide, kako si odabrao ime?"

„Gojko. Gojko Supić, ću se zvati. To mi je najlakše zapamtiti, a da vam ne objašnjavam kako."

„Bismo li smjeli zapaliti. Joj da mi je jednu zapaliti", jaukao je Hamid.

„Jebla te cigara. O glavi se radi, a ti hoćeš da zapališ", ružio je Hamida Izet provirujući preko vrha kratera put francuskih rovova. „Da hoće svanuti, čini mi se lakše bi bilo. Šta mislite, koliko je još do zore?"

„Po meni, samo što nije počelo svitati, možda deset-petnest minuta", odgovori Aziz.

„Halo, ko je tamo?"

„Čujete li me, halo?" Začu se dozivanje iz neprijateljskih rovova. Izdreljiše oči jedan u drugoga.

„Otkud ovo, otkud znaju naš jezik?"

„Srbi, mi smo Srbi, dezerteri iz austrijske vojske", prodera se Izet.

Nasta napeta konverzacija na razdaljini od tridesetak metara, a izgledalo je da svaka pogrešno izgovorena riječ može biti uzrok pogibije.

„Koliko vas je?"

„Trojica, trojica, nas je."

„Jeste li naoružani?"

„Samo puške. Ako treba, odmah ih odbacujemo. Mi hoćemo da se predamo, mi smo dezerteri."

Opet potraja tišina. Opet su se sagledavali Aziz, Izet i Hamid, unezvjereni šta dalje raditi.

„Slušaj ovamo, prodera se neznanac. Ja sam Mitar Nikolić i govorim vam u ime komandanta treće legionarske čete, kao prevodilac. Komandant vam naređuje da odložite oružje, ustanete iz zaklona, istovemeno sva trojica sa rukama iznad glave. Polako priđete našem rovu. Komandant napominje, svaki pogrešan potez, svaki sumnjiv pokret, kako on kaže, sa vaše strane može biti razlog da pucaju. U rukama ne smijete imati ništa. Ako naredimo da stanete, stat će te svi odjednom. Bez zalijeganja. Jesmo li se razumjeli? Još nešto, sačekat ćemo da se razdani i onda slijedi predaja. Pamet u glavu, braćo Srbi, i Bog vam pomogo."

Hamid nije više mogao izdržati, pa ležeći potrbuške zapali cigaru dok su drugi ljutito mumljali i protivili se.

„Ne mogu, braćo, više izdržati. Ako me ubiju, neka sam bar ovaj ćeif sebi priuštio", pravdao se Hamid.

Dugo je Mehaga smišljo u glavi razne kombinacije, zaintrigiran Vejsilovim prijedlogom. Pa kad je odvagao, po njemu najracionalniju varijantu lovio je momenat da sjedne sa Hilmi-efendijom Muftićem, nekadašnjim kadijom, a sada penzionerom. Sve je u glavi smislio, ali nije bio siguran da je sve po zakonu. Po adetu i po islamu jest sigurno, ali, je li po važećim zakonima nije bio siguran. Napokon uspije dovesti Hilmi-efendiju u dućan, naručiti kahve i otpuditi majstora Ibru da ne prisluškuje. Započe nezaobilazni, a nepotrebni uvod:

„Hilmi-efendija, selam alejk i dobrodošo u dućan. Dugo te nejma i dugo se ne vidjesmo, a povrh svega komšije smo. Kako ti je zdravlje? Kako ti je sibjan kući?"

„Šućur Allahu, sibjan dobro. Svi odskočili. Muški se zamomčili, a ženska čeljad zadjevojčila. Zdravlje, za godinama. Nije za kakve fale, ali može se deverati. Ne daj Bože goreg, a uvijek može biti gore, moj Mehaga."

„Hilmi-efendija, bujrum kahvu, a bujrum i cigaru. Ja sam kail nešto te pitat onako, o zakonima. Drago bi mi bilo da ova priča ostane među nama. Nije, vallahi, billahi, ništa zakučito, niti je kakva vele tajna, ama ti znaš čaršiju i naš narod. Kad jednu te istu stvar preture troja, četvera, usta doda se i nakiti svega i svačega, pa ne znaš šta je istina, a šta trač. Ne kaže se đaba, kad ti čaršija kaže da si pijan, teturaj se, a ne traži izgovora i opravdanja bio ne bio trijezan."

„Taman tako, moj Mehaga. Penziju sam zaradio nagoneći se sa ovim našim narodom. Ako ga iko zna i pozna, onda sam to ja. Da čujem, asli je kakav dug, pa neko neće da vrati."

„Nije vala, dug. Kaki, dug. Drugo je u pitanju. Daj der Allahati, zapali a da ti ja natenane podastrem svoj problem, onako, od Elif La Mim."

„Dedera, Mehaga, da čujem", kaza Hilm-efendija paleći ponuđenu cigaru.

„Ti znaš, moj Hilmefendija, da mi je žena preselila i da sam ja, po našim adetima, oženio udovicu, Havu, i primio je bez ikaka miraza. Hava ima šćer i ja nju odgajam ko svoje čeljde. Ti znaš, Hilmefendija, da je u mene dvoje moje djece ženske, Halima starija i Refija mlađa. Jednoj u dobar čas deveta, a drugoj osma godina. Pastorki mi šesnesta, đe je, tu je udaja. A meni, moj Hilmefendija, šesest i prva. Može Allah dragi dati još života, a može i Azraila poslati svaki dan. Nije insansko u Božije da se miješa, ama je insansko da za života sve što može isplanirati, da isplanira."

Mahao je umno Hilmi-efendija glavom. Lagano, pa malo jače, odobravajući ovu Mehaginu besejedu, malo ljut na se što nikako ne može da nadođe o čemu je riječ. Kad bi brzo saznao o čemu je riječ, mogao bi promisliti koliko hise za savjet da traži. Za uhar je koju paru zaraditi savjetom, a siguran je da će Mehaga na kraju besjede priupitati, je li šta dužan. Ako kaže da nije, kanut će Mehaga koju paru koja će dobro doći ali veća para bi bila ako sam savjet zacijeni. Mehaga nastavi:

„Nejmam ružne za ženu, ne do Bog. Pazi moju djecu ko i svoju, a mene gleda baš ko pašu. Samo, ja znam i nešto drugo. Sve je tako i tako će biti dok je mene živa, a poslije mene ko zna do kakve kavge može doći. E, da ne bi kavge bilo i da mi ne ide obraz poslije smrti, kad nije okaljan za života, ja htio da sve isplaniram i zatefterim. Uz Allahovu i tvoju pomoć."

Opet je Hilmefendija klimao glavom. Sad malo mirniji, u sebi kontajući: „A, tu smo, dakle. E, to nije savjet. To je nešto drugo. To nešto drugo malo više košta od savjeta. Kaki malo više, puno više. Mašallah, fina para će leći od Mehage."

Ohrabren Hilmefendijinim klimanjem glave, Mehaga zapali ko zna koju cigaru i nastavi:

„Ja, vele i nejmam šta dijeliti. A, ono što hoću da dijelim, nije lahko izdijeliti, pravedno i pošteno. Dumam ti ja, moj Hilmefendija, ima mjesec dana o ovome i nekako nadođoh, najnu tragu, da bi vako bilo najpoštenije.

Dućan ću mijenjati sa Vejsilom. Daću ovaj moj dućan za njegov uz nadoplatu toliku da zaklopi kupovinu kuće u Čučkovoj mahali. Znaš đe je Čučkova mahala? Malo ispod naše mahale, put Bjelava."

„Znadem, znadem, Mehaga, kako ne bi znao. Ja sam Sarajlija, starosjedilac i sam znaš."

„E, taj dućan, Vejsilov, kad zamijenimo dućane, ja bih poklonio Havi i njenoj šćeri. Kuću u Potoklinici bi ugruntio na Halimu, a kuću u Čučkovoj mahali bi ugruntio na Refiju. Pokretnu imovinu neka dijele kako im obrazu odgovara, ali ovo mi je važno, da kuću i dućan ugruntim za života vako, kako sam ti kazo."

Klimo je i dalje glavom Hilmefendija pa poče malo nervirati Mehagu. Nikako Mehaga da skonta iz tog staračkog klimanja glavom priča li mudro, predlaže li pametno ili trabunja, ko kakav blećak, mimo šerijata i zakona.

„Ne znam, Hilmefendija, jesi li razumio šta i kako hoću? Prvo mi kaži, može li to tako, a drugo mi kaži, kako da to uradim. Ja bih bio rad da mi ti to u Srezu sve završiš. Učen si i pošten čoek, a ja bi te pošteno nagradio za trud. A nek te i dragi Allah nagradi, i na ovom i na onom svijetu."

„Inšallah", promrmljaše obojica.

„Da te nešta pitam, Mehaga. Nije mi jasno, đe će živjet Hava i kćer joj. Sve si nešta skonto, ali nije mi jasno kod koga će Hava, ako ti ne daj Bože prvi preseliš na bolji svijet. Moraju neđe i one stanovat."

„Vako sam skonto, moj Hilmefendija. Ima šta je na dugu štapu, a ima i šta je na kratku štapu. Ja držim da je na kratku štapu dućan. Hava može lijepu kiriju od dućana uzimati i za tu kiriju naći lijepu kuću za stanovanje i još da joj pretiče. Na dugu štapu je, a opet može lahko biti tako, da se zagledo Vejsilov sin, Junuz, u moju pastorku. To mi veli Vejsil. Ja ništa nisam znao. U Vejsila velka kuća. Poso dobro ide pa ako Bog dadne da Junuz uzme pastorku, valjda će Hava sa kćeri i zetom živjeti. Vazda ima posla u kući za punicu. Dođu djeca, valja ih podizati, a ko djecu može bolje podizati od nane i punice."

Opet je Hilmefendija klimo glavom, ponavljajući:

„Bogami si sve dobro skonto i isplaniro. Ko što je nekad samo vezir znao isplanirati. Halal ti vjera. Kako ja gledam na sve ovo, valja nam prvo ugovorom urediti zamjenu dućana sa Vejsilom. To je prvo. Otle sve ostalo kreće. Kad to obavimo, valja nam tu kuću kupit i ugruntiti je na Refiju, a ostalo se zna."

„Tako je. Taman tako. E, sad mi kaži, moj Hilmefendija, može li ovo vako, kako sam ti kazo? Je li ovo po šerijatu ispravno, pa onda je li pošteno i po našim adetima? A najnu tragu, kaži mi, može li vako po sadašnjim zakonima?"

„Po Božijem i po šerijatu jest. Tako mi Allaha dragog, moj Mehaga, a bit će i po ovim švapskim zakonima kad napravimo testament i u njega sve zakajdarimo. Onako, kako si ti naumio, a kada sve to pored mene, sastavljača testamenta ovjere još dva svjedoka."

„Šta nam je onda raditi, pitam ja tebe, moj Hilmefendija?"

„Ugovori sastanak sa Vejsilom pa da krenemo. Od početka, uz Božju pomoć."

„Kolko će biti tvoje, Hilmefendija? Pitam, brate, da se znam ravnat."

„Neće biti skupo. Ne beri brige, pa komšije smo, haman pedeset godina. Ja ti odoh sad, a ti dogovori sijelo sa Vejsilom. Neka i mene na sijelu, pa da počnemo dogovor. Kad se odrasli ljudi dogovore, lahko je to dogovoreno zakajdarit u ćat. Ništa lakše. Ali, prvo se ljudi trebaju ljudski dogovorit. Niko nikog da ne zakine i niko nikog da ne prevari."

„Meni, opet, najteže zatefterit. Ja mogu u glavi sve skontati, ali kad to treba utefterit, izda pamet, a stane mozak."

„Zato su nekad postojale kadije, ko danas advokati. Kadijino u naša dobra vremena, a advokatovo sada je da kajdare šta se drugi dogovore. Allahimanet, moj Mehaga.

Sve će ovo na hair izaći uz Allahovu pomoć."

„Hilmefendija, vjere ti časne, nikom ni riječi. O ovom, kako smo se i dogovorili."

Do malo, Hilmefendija prekrši zadatu riječ. Prvo, ženi ispriča kako Mehaga prodaje dućan. Nije htio dalje planove govoriti, ali nije mogo prešutiti da Mehaga prodaje dućan i da će on posredovati oko prodaje. Znao je Hilmefendija svoju ženu ko svoj šlajpek. Znao je, nakon ovih četrdeset godina zajedničkog života, da će ona u glavi ovako skontati.

„Mogo bi Hilmija finu paru nametnuti od ove prodaje. Jes da numije zacijeniti dobro svoj poso, ali leće kakva taka para. A ako će leći para Hilmiji, moje je da mu je izvućem iz šlajpeka. Kako? Onako kako sam čitav život izvlačila. Preko dušeka i pod jorganom. Pod jorganom je Hilmija najmekši. I dole i u glavi. Trebam se malo oko njega okrenuti, malo vrcnuti, malo ga pomaziti i eto para meni, u njedrima. A, kad dođu u njedra na sigurno, onda opet sve po starom, kloni ga se starog i ispuhanog, ko lanjskog snijega."

Znao je Hilmija ženu ko svoj džep, a opet je jedva čekao da se ova predstava počne odvijati, ko zna koji put u njihovoj kući. Pod njihovim jorganom po uhodanim metodima već četrdeset godina.

Poslije žene, Hilmefendija ispriča i Vejsilu za Mehaginu nakanu. Vješto je besjedio u Vejsilovom dućanu, kako je, po njemu, Mehaga čoek od dina i imana, što jes, jes. „O svemu misli i svakog hoće da namiri i zbrine. Eto, zna Mehaga da je najpoštenije dućan ovaj tvoj dati maćehi i pastorki jer će tako opet doći tvome sinu Junuzu. Zna Mehaga da mu za kćeri treba uskoro miraz, a kud ćeš bolji miraz od kuće. Velika je duša u Mehage, samo ne znam kako ti na ovo gledaš, moj Vejsilaga. Mehaga je zacijenio zamjenu dućana sa nadoknadom od tri i po hiljade forinti. Malo sam se raspito, tolko se prodaje kuća u Čučkovoj mahali."

Navukao vjeđe i obrve Vejsil. Do po lica. Oči mu se ne vide. „Jes, puno. Tolko se nisam nado, ali zameračio sam na onaj njegov dućan, kazat ti numijem koliko." Povjerljivo, šapatom, Hilmefendija je mrmljao u svoju bradu i u Vejsilovo uho. Ja ću probat cijenu šta skinuti. I kod vlasnika kuće, a probat ću da malo i Mehagu natociljat da pridoda za kuću. Kolko mognem. Motrio je ispod oka na Vejsilove reakcije i dočeka upravo ono zbog čega je i došao.Vejsil, isto tako povjerljivo prošapta, na uho Hilmefendiji, ko da nisu sami u dućanu: „Probaj. Pa ako šta uspiješ, neću ti zaboraviti."

Kada je Hilmefendija ustao sa mindera sa namjerom da krene iz dućana, skoči i Vejsil da ga isprati. Zamišljen, stari penzionisani kadija ko za sebe poče besjediti:

„Čudan čoek, ovaj Mehaga. Imao je brata, kolko se sjećam, umrije ko dijete od sušice ili nečeg drugog. Ko će pamtiti. Odonda je, pa evo sve do danas nekako zatvoren čoek. Niti kome ide, niti mu ko na sijela dolazi. O sebi pri sebi, što naši ljudi kažu. Niti smrdi, niti miriše. Pošten je, da poštenijeg u čašiji ne možeš naći. Kolko reče da mu je? Šeset i druga, čini mi se, a hoće testament da pravi. Kod nas, muslimana, haman sramota za života dijeliti po svom nahođenju pokoljenjima. Kod Srba, ti

je drugačije, moj Vejsile. Kod njih opet najveća čast za života čačina ili đedova, da se izdijeli imovina i to, nako, usmeno, pred dva- tri svjedoka, i to ti je onda tako i nikako drugačije. Mora da ga je nekad davno ovome naučio njegov babo. Kolko pamtim, otac Mehagin bio je dizdar na beogradskoj tvrđavi. Za turskog vakta, pa će biti da je poprimio pokoji srpski običaj. Bilo kako bilo, nije mu sve ovo daleko od pameti. Haj dovale, moj Vejsilaga."

Kad su sjela trojica Sarajlija u kafani Babića bašča iznad zelene Miljacke kahvu da piju i poslove da sviđaju, svaki je znao svoje. Pa, i više. Mehaga je znao da je Hilmefendija bio kod Vejsila i da mu je od riječi do riječi ispričo šta su zborili i šta su se dogovarali. Vejsil je znao da Mehaga zna da se on već sastao sa Hilmefendijom. Dade Bog pa naiđe onaj Ibro taman kad je pratio Hilmefendiju iz dućana. Himefendija je znao da ova dvojica ljudi sve znaju. Sva trojica su se pravila nevješta, a svaki je polahko zauzimao neophodnu busiju jer o parama se priča. A, kad se o parama priča, valja četvere oči otvoriti da je pred tobom rođeni brat.

„Stade rat, Bogu fala. Pokupi se Švabo ko da ga Bog nikad nije dao", započe besjedu Vejsil. „Taman tako", veli Hilmefendija, „a samo dragi Allah zna šta nas čeka", veli Mehaga. „Mene nešta strah od svega ovoga što nam je Evropa naumila. A, naumila nam je novu državu. Kraljevinu Jugoslaviju. Ko zna, kako će se muslimani u njoj provesti? Nama muslimanima je kuku kako god okreneš. Od kako smo islam primili. Smetamo svakoj vlasti. Najradije bi da nas potamane, ali ne da dragi Allah, a neće dati ni odsela ko ni do sada", zaključi Mehaga. Sva trojica su vagali treba li još šta dodavati u uobičajenom uvodu, pred priču o onome zbog čega su se sastali. Vladao je nekakav glupi osjećaj da onaj koji prvi započne priču o pravom razlogu sastanka je najnestrpljiviji, pa se za nastavak uvoda pobrinu Hilmefendija.

„Pametan čoek, ako ima kakvih važnih poslova treba ih što prije sviđati dok još važe ovi švapski zakoni. Ko zna šta će kralj iz Beograda u zakonima promijeniti i kakve će nove uredbe donijeti. Ko da gledam, sve na štetu muslimana." Ova dvosmislena primjedba, bila tačna ili netačna, dovoljano dade uvoda da se započne priča o razlogu sastajanja.

Mehaga, paleći cigaru, započe: „Taman tako. Ne hitim ja džaba. Može lahko da nam se izjalovi sav planirani poso, Vejsile", naglasi Mehaga ravno ga u oči gledajući, koje su sada pokazivale pravo lice ovog sitnog mršavog sarajevskog zanačije." Ja sam dobro porazmislio o onom tvom prijedlogu i ko pošten mumin posavjetovao se sa meni dragim komšijom Hilmefendijom, učenim čoekom i nekadašnjim kadijom." Hilmefendija i Vejsil su se o baščenski sto podnimili i u džezve pred sobom gledali, strpljivo čekajući da Mehaga svoje kaže. Mehaga nastavi:

„Kail sam, sa tobom dućan mijenjati. Cijenu sam odredio. Daću ti dućan, uz nadoplatu od tri i po hiljade forinti. Ako se dogovorimo, biće ruka ruci, a ako se ne dogovorimo, biće ko da nikad nismo ništa ni pričali."

Ponadao se Vejsil da će Hilmefendija probati malo spustiti cijenu, pa kad vidje da stari kadija mudro šuti i u džezvu gleda, progovori: „Malo je previše, Mehaga. Allahami dragog, malo je previše, ali plaćam tolko i neka ti je prosto. U zdravlju ih potrošio i na hadž otišo s Božijom pomoći."

„Kakav hadž, moj Vejsile", nadoda Mehaga ne čekajući da završi Vejsil. „Za te pare hoću kuću kupiti. U Čučkovoj mahali i miraz obezbijediti kako svojim kćerima tako i pastorki." Da bi odobrovoljio Vejsila, a da bi pokazao Hilmefendiji da nema namjere ništa više kriti jer ionako je Hilmefendija preko žene čitavom komšiluku sve kazo, nastavi:

„U miraz dajem kćerima po kuću, a pastorki dućan." Na samom kraju veselo se nasmija pa nadoda: „Uz dućan u miraz pastorkin ide i moja žena Hava. Nasmijali su se i Hilmefendija i Vejsil ovoj šali koja malo omekša daljnju besjedu. „Ako je tako Mehaga, ja predlažem da ja odmah kupim tu kuću, u Čučkovoj, da ti pare ne dajem već da kuću kupim u tvoje ime." Sad se Vejsil zahakata pa nastavi: „Ko zna, more biti da mi se omakne i da za koju stotinu skinem cijenu te kuće. Ne ljuti se, Mehaga, ali meni se čini da se malo bolje znam goditi od tebe." Opet su se sva trojica nasmijala ovoj šali, a onda Mehaga nastavi gledajući u Hilmefendiju. Tvoje je Hilmija da nam ovo na ćat metneš i u sudu ugruntiš. Za pristojan honorar. Oštro uho Hilmefendijino primilo je dva išareta i to prvi da ga Mehaga nazva samo imenom, a izostavi ono godinama sticano efendija, što je imalo značiti da je nešta zamjerio i da ga je nečim podobro razočarao. Drugo što njegovo ošto uho zapazi bi ono naglašeno pristojan honorar. Biva nije mu se nadat kakvoj velikoj pari, a nije mu se nadat ni pari od Vejsila. Kiselo se smijuljio slušajući Mehagu, a ovaj u namjeri da ga potpuno smuti nastavi:

„Fino se, vallahi, billahi, Vejsile, dogovorismo. Bez ijedne ružne. Da smo pismeni, ne bi nam ni trebo kadija, baš ko ni lanjski snijeg." Nasta nekakva šutnja pa Vejsil zaučinu:

„Je li haram da naručimo malo meze i po oku rakije? Evo, akšam pada, lijepa noć se sprema, po lijepom se sastasmo i lijep poso dogovorismo, pa ja mislio..."

„Ja hitim, kaza nevješto Hilmija, pa skoči iza stola dodajući, odoh akšam klanjati u Carevoj džamiji, a neka vas, neka, sjedite i uživajte. Allahimanet."

Pozadugo su sjedili Vejsil i Mehaga u kafani Babića bašča, iznad zelene Miljacke, eglenišući o svemu i svačemu. Kad vakat bi kući poći, raziđoše se ko veliki ahbabi. Išao je Mehaga mahalama kući i promišljo:

„Nije ovo loš čoek. Jok, Bogami, ne bi mi bilo mrsko postat prijatelj sa njime." Vejsil se peo bistričkom mahalom, put kuće. Razmišljao je, dobar čoek ovaj Mehaga, a i krvav ispod kože. Kako samo umije ujest. Ko ljuta guja, a reko bi čoek mrava numije zgaziti. Kako samo narezili Hilmefendiju i njegovu nakanu da nam obojici naplati za isti poso. Halal mu vjera. Ne bi mi mrsko bilo oroditi se sa ovim čoekom.

Sva trojica su držala ruku iznad očiju štiteći se od sunca, a gledajući niz polje put Avtovca. Ešrefu je trava do koljena, Azizu do pasa, a Ademu je virila samo glava. Mali oblačić prašine dizao se iznad nepokošenog Gatačkog polja. Prvi Ešref veselo uzviknu:

„Ono je daidžin čepel! Ide prema nama. Možda svrne." Potrča Ešref ne prema kući već kroz polje, najkraćim putem, prema makadamskoj cesti. Za njim nešto sporije trčali su Aziz i Adem. Adem je očajnički ponavljao: „Pričekajte mene." Ešref uspije istrčati do ceste sekund prije kamiona. Čepel se zaustavi, a daidža Šukrija izađe iz kabine, veselo dobacujući:

„Što ostaviste krave i volove u polju? Šta ako se djeteline prejedu? Otići će naprijeko, a sokolovi daidžini?"

To kratko zadržavanje bi dovoljno da i Adem dotrči do kamiona, potajno se nadajući kao i njegova braća, da je daidža pošao njihovoj kući i da će ih u tom slučaju popeti na karaseriju. Često je, u zadnjih pola godine, daidža svraćo u njihovu kuć, obilno ih pomažući hranom. Katkad kakvom alatkom ili haljinkom. Posrećilo se i ovaj put. Daidža prvo zgrabi Adema i ubaci ga na karaseriju, a Ešref i Aziz spretno se sami popeše. Prekrasan je osjećaj voziti se na karaseriji daidžinog čepela, kroz Gatačko polje, ovih nekih pola kilometra. Moćno je brujao kamion poskajući na izlokanom makadamu.Topao vjetar gladio im je lica dok su spretno održavali ravnotežu stojeći na karaseriji. Ešref se čvrsto držao za dio karasaerije iznad kabine. Bio je dovoljno visok da ima prekrasan pogled pravo ispred kamiona baš kakav pogled ima i vozač Jovan. Ili daidža, koji sjedi u kabini do Jovana. Zaklinjao se Ešo sam sebi, kako će kad naraste i on biti vozač kamiona. I ništa drugo. Vozit će baš ovakav isti čepel kakvog vozi Jovan. Samo malo brže od Jovana. Dobar je bio Jovan prema Ešrefu. Jovan je jedini Srbin koji se nije rugao i čuške palio njemu i njegovoj braći, već kad pred kućom parkira kamion dozvoli njemu, a i braći mu da ulaze u kabinu i vintaju volan. Do mile volje. Kakav je to merak kad on sjede na vozačevo mjesto, a Ziko i Ako na ono suvozačevo pa onda on uzme motati ogromni volan čas na jednu čas na drugu stranu, dok se sva trojica u glas deru brnn, brnna, brn, brn, imitirajući zvuk motora. „Postaću šofer čepela", razmišljao je Aziz, „jer ja najbolje znam vintati volan. Kad mi Ešo dadne da malo vintam. I iz još jednog razloga postaću šofer. Najljepši miris koji sam do sada pomiriso je onaj plavičasti dim iz auspuha što se vije iza kamiona." Ako je isto tako maštao da će kad naraste biti šofer. A nikad za nikad neće dati da u taj njegov kamion sjednu braća mu jer i`oni njemu ne daju da vinta volan sve govoreći: „Mali si, Ako." „Neka, neka kad ja narastem, nikad ih neću u svom kamionu provozati."

Mogla su se braća satima igrati u kabini čepela, ali igru je uvijek prekidao daidža žureći negdje drugo. Daidža bi donesi hrane ili para, a onda malo posjedi i eto ti ga žurno iz kuće vičući: „Pali, Jovane." Jovan bi žurno skakao iz hlada, gasio cigaru šapćući: „Hajte, djeco, na karaseriju." Onda bi se oni peli na karaseriju i Jovan bi ih

vozio opet kroz polje nekoliko kilometara ili prema Avtovcu ili Bileći. Nasred polja bi stao, izašao iz kabine galameći: „Hajte nazad kući, daleko ste od kuće“, a oni bi uglas molili, „neka, neka, gazda Jovane, nijesmo daleko, vozi nas još malo, vjereti.“ Možda bi Jovana i uspjeli nagovoriti, ali onda bi se proderao daidža iz kabine:

„Silazite, jebo vam pas mater!“ I mi bismo brže bolje silazili dok se daidža smijao i naglas ponavljao:

„Ja da Pašić vidi kako državnim vozilom vozam sestrinu đecu, pomahnito bi.“

Ovaj put, daidža je svakom od nas donio pantalone, gaće, čarape, košulju i džemper. Svakom od nas ova mondura je bila malo povelika, ali nijedan nikad nije obukao ništa tako lijepo i novo. U drugoj kesi bile su za svakog od nas po jedne cipele. Nove i udobne. Prvi put su naše noge uljegle u novu cipelu. Do sada je bila ili bosa ili u pokidanim opancima. Kad smo se u sobi obukli i došli tako obučeni pred mater i daidžu, i ona a i daidža su izdreljili oči. Samo gledaju u nas. Daidža veselo i kroz smijeh kaza:

„Alija, Bogomi, pravi momci. Moramo tražiti cura za njih.“ Mati je bez ikakava razloga plakala, brišući suze jamenijom i ponavljala, nako potiho, ko za sebe: „Vallahi, billahi, druga đeca. Druga đeca, pa eto ti.“

Nas trojica sjeli smo na minder pored daidže, a mati je sjedila na kožici potlima uz fijaker-šporet i pušila. Daidža je isto tako pušio i malo, malo vadio sat iz džepića na prskluku i gledo kolko je sati. Onda zapovijedi: “Hajde da vidim i tebe, pa da idem.“

„Ma, neka, burazeru. Ja ću kasnije probati. Hoćeš li šta pojest?“

„Jok! Odmah idi i obuci monduru, da vidimo je li ti pasent.“

Mati nevoljko ode u drugu odaju i zadugo je ne bi. Daidža nas zadirkivo pitanjima: „Igrate li se sa čunom, dižel se ekser“, i sve tako, dirajući čas jednog, čas drugog, čas trećeg za čunu. Sve vrijeme se hakato, glasno i veselo tako da smo se i mi smijali sklanjajući mu ruku sa gaća i ponavljajući: „Neka, neka, daidža, naiće mati.“ Sva trojica smo se malo nelagodno osjećali u ovoj novoj monduri koja se mora čuvati, pa smo nekako ukipljeno sjedili. Nekako drugačije no što sjedimo inače kad smo u našim dronjcima. U to mati uđe. U novoj crvenoj bluzi sa novom, jarko crvenom jamenijom na glavi. I šarenim dimijama. Sada nama stade dah. Baš ko i daidži. Nikad, za nikad, nijesmo viđeli tako dotjeranu mater. Tako se nakako lijepo smijuljila i u nas pogledala, ispitujući u našim pogledima efekat nove mondure. Sve ovo daidža smijehom prekinu veselo:

„Alija, hoću tako obučena da Hamida dočekaš. A, taj dan nije daleko. Eto, rat je stao i sad će vojska da se vrće nazad kući. Sad će opet biti pokošeno i posijano Gatačko polje.“

„Iimaš li kakijeh vijesti, burazeru moj? Je li živ i zdrav? Moj Hamid?“

„Nejmam vala, Alija, nikakih vijesti. Ali, kad nije do sela došo ferman da je poginuo, valjda neće ni od sela. Odoh, žurim. Moram za dana biti i u Trebinju i u Nevesinju. Zbogom, sestro, čuvaj đecu.“

„Allahimanet, brate, i fala ti do neba. I više, za ove pokone. Nek te dragi Allah nagradi zdravljem i srećom, moj burazeru."

Dok su se rastajali, oprezno Šukrija pogledom odvaga daljinu Jovanovu i eventualnu mogućnost da je čuo Alijin pozdrav. Sjedajući u kamion, Šukrija je sam sebi obećao da će idući put zamoliti Aliju da se ne pozdravlja tim turskim pozdravima kad imaju ovi lijepi pozdravi ko što je naprimjer, zbogom ili sa srećom. „Ona ilah, allahimanet. Ili selam alejkum. Baš ko da smo Turci. Samo mi još treba da ovaj vlah đe izlaprda kako se ja selamam po Gacku sa rodbinom."

„Vozi, Jovane! Pravac Trebinje."

Čim kamion zamače, mati naredi da skinemo novu monduru a i ona se poče presvlačiti. Nama je kazala: „Nije ovo haljinka za polja i za štale. Ovo je sve novo i skupo. Obut će vas mati u novo najesen, kad u školu pođete." Sve se vrati na staro ko da san usnismo. Nesta daidže, čepela a i nove haljinke.

Ja i Ziko na jesen pošli u školu. Obojica u isti razred. Iako je meni bila četrnesta godina, a Ziki jedanesta. Malo nas je bilo iz Međuljića. Od četeresdvoje đece u razredu najviše ih je iz Gacka, pa Aftovca i Mulja, a nas je četvero iz Međuljića. Nama je najdalja škola. Jedni su stanovali odmah uz školu u Gacku. Drugima je trebalo manje od pola sahata hoda do škole iz Mulja i Avtovca. Kroz polje, kraticom meni, Ziki, Rami Tanoviću i Omeru Tanoviću treba preko sahat brza hoda. Nije nama problem pješačiti kroz polje za suha vremena. Problem je za kišnih dana. Ukalja se obuća, ukvasi se ona nova mondura koju smo čuvali ko oči u glavi. A i ne čuvali. Najljepšu smo monduru u školi imali ja i Ziko. Druga đeca uglavnom u zakrpanoj i iznošenoj monduri i sa razgaženim opancima. Bilo nas je od petnest godina pa do sedam godina. Svi u jednom razredu. Učitelj nas dijelio, po gradivu samo u nekim predmetima. Vjeronauku smo svi zajedno učili, a botaniku, matematiku i jezik je po godinama dijelio i drugačije zadaće zadavao. Nama starijima teže zadatke, a mlađima lakše. Iz vjeronauke smo učili o pravoslavnoj vjeri svašta nešta. Učio nas učitelj o svetom Nemanji, o svetom Savi, o caru Lazaru, o Jug Bogdanu i mladim Jugovićima, a pjesmarice smo učili iz Gorskog vijenca, naizust. Naizust smo naučili i pravoslavni kalendar. Pravoslavna djeca su nas zadirkivala što ništa prije nijesmo znali o svetom Savi i Nemanji, a učitelj malo, malo, pa ponavlja:

„Sada su druga vremena. Valja vam svašta naučiti, jer vi ste Srbi muhamedanske vjere." Učio nas učitelj i o Turcima. Učili smo kako su Turci otimali đecu po ovim našim krajevima i kako se to tada zvalo danak u krvi. Učili smo kako su neki pravoslavci, jade i kukavice, prelazile na tursku vjeru da im đecu ne uzimaju u janjičare i da ne plaćaju poreze. Mrzio sam tada Turke više no što ih mrze ova vlaška đeca, a mrzio sam i tamo nekog mog prapradedu što pređe na tursku vjeru pa mi se sada ova vlašadija ruga, a učitelj me nekako mrsko gleda. Čini mi se najradije bi me u onom koritu pred školom, đe peremo ukaljanu obuću, zadavio. Sreća, rano zapadoše snjegovi, već početkom oktobra, pa ja, Ziko i rođaci nam Omer i Ramo, urijedismo ići kroz

polje u školu, a početkom decembra skroz prestadosmo. Ponovo nasta bezbrižno djetinjstvo, bez škole uz saone i grudvanje. U decembru pomoli se i babo iz vojne.

Vala nisam se pokajo što zamijenih dućan. Jok, ni jedne dekike nisam se pokajao. Sarači su Sarači. Hrli narod povazdan. Jedni put Begove-džamije, a drugi strmu put Ferhadija-džamije. Narod baš ko muhe. Jedni gore, jedni dole, a ima ih kolko hoćeš. Povazdan hode, sad tamo, sad vamo. Svaki stoti uđe u dućan, prevrće robu, reko bi napravit će pazar za stotinu dinara, a on ostavi isprevrtanu robu i ode bez allahimanet, bez dovale, bez aufiderzen, ili šalom. Ispočetka, ni ja ni Ibro, nismo bili vični ovome kijametu. U nas prije, u danu navrati desetak, u vrh glave dvadeset mušterija, pa zagleda, pipa robu, skuplja je u ruci, steže kolko god može pa otpušta i gleda gužva li se materijal. Zadrži se pet-deset minuta, a onda pazari uz malo gođenja i ode uz pozdrav, ma kakav bio. Sarači su drugo. Sarači su usta i drob čaršije. Saračima se nailazi u čaršiju, pa u dućan svrće i onaj ko je pošo baš kakvu haljinku da kupi, ali i onaj kojem je baš sad pred radnjom, naumpalo da pogleda jelek ili pantalone, a para nejma ni za cigara. Mene više, a Bogami i Ibru znala glava zaboljeti od zundanja naroda pred radnjom a i u radnji. Trebalo je podosta vremena da se naviknem na ovaj roz i mašer, a da ostanem bistre glave. Domalo sam naučio da namah prepoznam insana koji čaršijom hodi gore dole tek da ubije vrijeme, a ne da pazaruje. Naučio sam da razlikujem mušteriju koja je sišla u čaršiju namjenski nešta da kupi od mušterije koja je ušla samo nako, da upita pošto je šta, bez namjere da pazari. Slatko ćoše od dućana ni deset koraka. Kad je tako, ja malo, malo, pa pošaljem Ibru po kahve. Počeo sam i sa Ibrom kahve piti. Ko da smo na ravnoj deredži. Ibro po sto puta skoči iza džezve da se nađe mušteriji kad šta gleda, pa da popravi što je premetnula razgledajući, a ja jok. Ja sjedim kako sjedim. Naplatim što je pazareno i kusur vratim. Krupne pare u džep, a sitninu u ladicu, za kusura. Domalo i para se promijeni. Otišo Švabo a za njim i forinte. Došo kralj Petar a sa njim dinari. Prima čaršija, a i ja Bogami, primam i forinte i napoleone i dukate, kako ko ima. Sve je to para i ima svoju vrijednost. Ide poso, šućur Allahu, ne može se čoek požaliti. Zazimilo je, malo zima uranila, ali ovaj novi dućan puno manji i lakše ga ugrijati. Raspali Ibro, odmah odojutra, mangalu i za po sahata fino se dućan ugrije. Ne treba druga mangala ko u onom starom dućanu. Još kad bi rjeđe upadale mušterije i za sobom vrata zatvarale. Nekakav narod mahnit, a i bezobrazan, uđe a ostavi vrata otvorena, začas se ishladi. Isto tako, kad izlazi iz radnje baš ko marvinče izađe, a ostavi vrata otvorena. Izleti Ibro za njim na sokak, pa se dere: „Što ne zatvori, hajvanu, nisi u čamcu rođen." Nejma šta, vidi se prostim okom, sleglo se naroda u Sarajvo odsvakle. Hercegovaca ponajviše. Kako su se volki nakotili, aman, zaman? Šljegli u Sarajvo iz nekakvih gradova, gradića, sela i zaselaka, za koje nikad nisam ni čuo. Ni po jada - Nevesinje pa Bileća, pa Gacko, pa Blagaj, pa Mostar, pa Prozor, pa Čapljina, ali šljego narod i iz nekake Plane, pa Lastre, pa Avtovca pa Međuljića, pa Ščita, pa Vitine pa Vrapčića. Sve go seljak, rabum ti zakloni. Udario seljak i iz istočne Bosne. Ko da je u

Sarajvu sve džaba. Goražde, Rudo, Ustiprača, Mesići, Rogatica, Foča, sve se to slilo u Sarajvo trbuhom za hljebom. Ne fali ih ni iz drugih krajeva. Došo seljak i iz Fojnice i iz Vareša i Olova i Breze i Bakovića i Srednjeg. Zapadna Hercegovina opustila. Šljego narod iz Imotskog, Ljubuškog, Gruda. Najmanje u Sarajvu, Sarajlija. Sarajlije se stisle na Vratniku, Bistriku, Bjelavama, Vrbanjuši, a poso sviđa na Baščaršiji. Trpe i šute. Meni je to nekakav usud. Da trpim i šutim. Gledam povazdan kroz džam ovaj narod kako pježe gore-dole, a prođe i po pola sahata poznata ne vidim. S vremenom mi postade zabava da, gledajući narod kako hodi pored dućana pogađam, ovaj je istočna Bosna, ovaj je hercegovačko mile, ovaj je sjeverna Bosna. Povazdan tako. Izbiriko se, greške ne pravim. Kad nejma posla, i Ibro se nasloni na pult pa zajedno pogađamo. On još dodaje uz cerekanje:

„Vidi ovog, Mehaga, vidi mu kockaste glave. Ovo je istočna Bosna." Domalo se Ibro cereka pa pokazuje: „Vidi, vidi, Mehaga, ovog, kako visoko gazi Saračima, ovaj je istočna Hercegovina. Ovaj ti je hodio do dvadesete sa kamena na kamen pa mu ostalo da nako diže noge od kamena do kamena, da ne opali oda šta i nokte spodbije." Malo nam je ova zabava bila pa smo počeli i vjeru da im pogađamo. To je išlo malo lakše. Lahko se mumin od pravoslavca, katolika ili čifuta može prepoznati. Po monduri, a i po čehri. Sarajlije, mumini, malo su blijede puti u bosanskoj nošnji. Rijetko koji da je obučen po evropskoj modi. Srbi pravoslavci, neobrijani od dan-dva unazad, izborani, lete očima čas vamo, čas tamo. Čakšire i opanke im na nogama, a šajkača na glavi. Hrvati katolici, uvjek u crnom. Po evropski obučeni, blijedi ko da kapi krvi u sebi nemaju, a čifuti, e njih je najlakše prepoznati. Mali, dežmekasti, hite ko na voz, kovrdžavi i crni ko ugarak. Problem je bio razlikovati hercegovačkog muslimana od hercegovačkog pravoslavca. Iste im čehre. Izborani i jedni i drugi, a kosa im iz samog čela raste. Teško je razlikovati Posavca seljaka pravoslavca od Posavca seljaka muslimana. Haman isti. Hele nejse, lijepu smo zabavu smislili ja i Ibro kad nejma posla u dućanu. Dok trepneš dan proleti, a volki se slio narod, mora kupovati, pa nije da nejma posla.

Kolajli završih poso sa Vejsilom. Fala dragom Allahu. Za malu paru sve zakajdari Hilmefendija kako smo mu kazivali ja i Vejsil. I Vejsil zadovoljan i prezadovoljan. Napravismo malu izmjenu. Kuću u Čučkovoj uzeo je njegov drugi sin Asim, pod kiriju, dok svoju ne napravi. Svadbu smo dogovorili na proljeće. Da niko ne zna. Neka zima prođe. Nek se rat zaboravi, pa ha ševa propjeva, nek se pastorka udaje, uz Allahov selamet.

„Hajde, Ibro, nosi džezve nazad u kafanu, plati ceh za danas. Ja sam sračuno deset kafa, dvije boze i dva salepa. Maj ti pare. Zaključaj, a ja odoh u džamiju, pa kući. Allahimanet."

Kakva suprotnost ovo sjedenje na divanhani u odnosu na ono sjedenje uz izlog dućana. Čitav dan gledo sam rijeku od ljudskih glava, kako teče. Jedni brzo, zabrinuto, odsutno, pretičući i obilazeći spore. Drugi polahko, dangubli, nogu za nogom

sa praznim i nezainteresiranim pogledom. Treći, uprčeni cekerima ili kakvom balom na leđima hite prema prvom sporednom sokaku, još prebirući po glavi jesu li puno platitli kupljeno i je li moglo šta jeftinije. A sada sjedim na divanhani. Kraj otvorenog prozora i gledam u tišinu avlije i bašte. More zelenila gubi se u mraku hladne sarajevske noći. Izdaleka se čuje, nakratko, kevtanje i dozivanje paščadi. Mir i tišina potpuna. Djeca legla. Hava na minderu, malo podalje od prozora, veze. Ja sjedim, pušim i upijam tišinu.

Bilo je crveni kada se smrkavalao. Izdaleka se čuju paščad. Sjutra će biti lijep dan, razmišljao je Mehaga. Tek da zametne razgovor ponovi misao na glas:

„Sjutra će biti lijep dan." Malo pošuti očekujući da šta kaže Hava. Ona spretno zavrti lijevim kažiprstom i na njega namota desetak krugova plavog konca, ispravi se u leđima i duboko udahnu:

„I men se čini. Ako Bog dadne, hoće, bit će plah dan. Šta misliš, da pošalješ jednog ili dvojicu irgeta sa čaršije pa da oberemo jabuke i kruške. Počele opadati. Halima i Refija svako jutro pola sepeta pokupe ispod tlima za janjca. Grehota je što opada onolika voćka. Ja bih da ih poberemo, pa na čardak. Ko i svake godine."

„Što zna kuća zamirisati od pobranih jabuka. A posebno krušaka kad ih poredaš po čardaku", nastavi Mehmed. Hoću, poslaću dvojicu i odma ću im platiti, a ti im čibmur ispeci neka ne rade gladni."

Malo je Mehaga pošutao smišljajući kakvu novu temu za sebe i za ženu. Nadao se da će možda ona nastaviti sa kakvom besjedom, no ona je šutila zanesena brojanjem kukica na vezu.

„Jesi li cure naučila vesti", upita Mehmed, samo da nešto pita.

„Jesam, vallahi billahi, sve tri sam naučila i vezu i pletenju i goblenu, a znaju i kerati. Zlatne im ruke, fala dragom Allahu."

„Neka. Valjat će im. Danas-sjutra čeka ih udaja. Valja curama ruho pripravljati."

Ne skidajući pogleda sa igala Hava ispravi kičmu, ženski se zagonetno nasmijulji pa nastavi: „Lahko će cure za ruho. Svaka je za se haman pola sehare složila ruha. Da dragi Allah da tupave prosce iz poštenih kuća, a lahko će se namaći ruho."

Potrajala je tišina, nekih pet minuta. Mehaga je ko zna koju cigaru umetao u čibuk, premješto težinu tijela sa jednog boka na drugi, savijajući na minderu noge pod sebe pa nastavi:

„Pa, ima i prosaca. Po čaršiji se priča da ima momaka što se češu o naše avlijske zidove. Što čaršija priča il je bilo, il će biti. Helem nejse, ali tako se priča. Znadeš li ti šta o tome?"

Razgovor je došo na klizav teren, ali po boji glasa, po čehri, ne bi rekla da je ljut, pomisli Hava. Nešta zna. A moro je i saznati, kad li, tad li. Da li da se pravi nevješta ili da mu kaže? Jedna misao preticala je drugu u Havinoj glavi, a iskustvo joj još nije dalo odgovora. Šta da odgovori Mehagi? Da malo dobije na vremenu, odloži vez u krilo, vješto svuče jameniju sa glave pa zamahnu glavom lijevo desno i pokupi rukama razabranu kosu. Vrati jameniju na glavu i potiho poče:

„Navrati pod avlijski mušebak oko akšama onaj Junuz, Vejsilage sin, što si sa njim trampio dućan. Allahami, fin momak. Malo postoji pod mušepkom, promuhabete pokoju, a onda ona moja uz kikotanje bjež u kuću. Halima i Refija trče za njom, a i one se smijulje. Milina ih gledati. Ja se Meho pravim nevješta, ko kano ništa ne vidim, niti znam, ali Allah mi je svjedok, pazim ja na svaki njihov korak. Povazdan. Neću da ružim, neću da branim. Haram je, a i jazuk branit ašika, pa je li tako, sam kaži?"

Nije čekala Mehagin odgovor već nastavi:

„Ja se nako izokola raspitala o tom Junuzu. Kod kona i u našoj i u njihovoj mahali. Niko nejma vala ni jedne ružne za momka. Samo ga fale. Fin, pošen, turkovast. Ne pije, ne puši, kod oca zanat izučio i sa njim u radnji radi. Nabas. Ne gleda nijednu drugu. Nije od onih da sa dvije-tri ašikuje. Kažu žene, otac mu dao čitav donji boj u kući. Dvije sobe, ganjak i kuhinja sve njemu dao. Od kako se Asim, brat mu, ko kirajdžija preselio u onu tvoju kuću u Čučkovoj."

„Bogami, te tvoje žene, ko tajna policija. Sve znaju. Ko da vire u Vejsilovu kuću i dućan. Asli vire kroz tarabe, povazdan. Šta još žene pričaju? Izgleda da će u Sarajevu još jedna narodna poslovica zaživiti. Vako nekako: što žene u mahali pričaju il je tako bilo, ili bi tako volile da budne."

Nasmijao se Mehaga svojoj izmišljotini koja nije bila daleko od istine, a smijao se sve dok ga ne prekide pušački kašalj. Kašljao je dugo, suho. Kad napokon prestade, opet upita:

„Znaju li te žene kad je svadba? Dobro bi bilo da i ja na vrijeme saznam, makar da ne budem zadnji."

Zbunjivao je Mehaga svoju ženu razgovorom o ovoj temi. Volila bi progovoriti i kazati sve što joj je na duši, ama se boji. Mio mu je ton, evo se i zahakata do suza, ali može Mehaga u sekundi planuti i svađom završiti ovaj razgovor. U ljutnji može narediti da poćera momka prvi put kad opet pod mušebak dođe pa da kćerki pokvari sreću. Kasno je poslije se kajati, ako bi se ikad i kajao. Mehaga zna biti nagal i trdoglav i naprečac odluke donositi. Bolje je nekako izbjeći dalju besedu i sve ostaviti za bolja vremena. Samo kako, možda da skočim i raspremim za spavanje. Tako će biti najbolje. Sa ovom mišlju spakova vez i konce u kesu pa potiho kaza:

„Odoh prostrijeti. Pokasno je. Valja lijegati." Dok se dizala sa mindera, Mehaga zapovijedi: „Neka, neka te ovdje, sjedi." Vratila se na minder, spustila ruke u krilo i panično razmišljala:

„Sad će zbarhaniti, ko što umije. Neka. Ja ću samo mirno i polahko. Nipošto da ga još više raspalim. Samo mirno!" Mehaga je dugo gledao u svoju drugu ženu. Lice joj mirno i spokojno, ko da gleda kćerku ili usnulo unuče. Nije bio ljut. Ni zere, vidjelo se to po njegovom licu.

„Hava, slušaj me dobro.Ti si moja žena, i to dobra žena. Ružne nejmam za tebe, Allah mi je svedok. Zajedno smo prošli kolko ovo, haman deset godina, i to teških vremena. Rat premetnusmo preko glave, a i ostale nedaće. Veliki si ti meni oslonac

u životu. Nezamjenjiv si stub, direk, nosač ove kuće. Fala Allahu kad mi te dade." Dok je besjedio, Mehaga je gledao u ženine ruke spokojno prekrižene u krilu, koje su pokatkad kad je ko malo prije pohvali, sramežljivo jedna drugu stiskale, milovale i opet se spuštale u spokoj krila i dimija. Oči joj nije vidio jer je glavu spustila do njedara, a bradu naslonila na čvor jamenije. Nastavi Mehaga malo tiše:

„Nejmam ti šta lagati. Uzeo sam te da mi djecu podigneš kad ono osta udovac. I podižeš ih, fala dragom Allahu, ni rođena ih mati ne bi bolje pazila. Fala ti od mene, a halali ako sam ti kad šta ružno kazo ili učinio. Nikad te nisam zavolio onako kako se u mladosti voli, kroz ašikluk, ali Allah mi je svedok, da si mi draga nako, kako čoek u zrelim godinama svoju ženu može voliti i poštovati. Rijetko zađem u tvoje odaje, pod tvoj jorgan ponajviše da te bihuzur ne činim, a i godine su krive. Velika je razlika u godinama između mene i tebe. Preko dvades godina i još malo više." Ne prekidajući besjedu, Mehaga je okreno glavu od Have i isprazno gledao kroz pendžer u mrkli mrak. Nekako vako, dok je ne gleda bolje misli, bolje prati misli i manje zamuckuje. Nikad nije vako otvoreno iz srca besjedio sa ovom svojom drugom ženom. Na trenutak mu bi žao što nije baš ovako sa njom češće i više sijelio. Kako god koju kaže po jedan mu se mišić, na licu, na ramenima olabavi i nekakvu mu tegobu skida, samo, samo ne može da je gleda dok besjedi. Nekako ga sramota. Baš ko da mu je sedamnest godina pa ga stid. Zato su stari i smislili mušebak, pomisli Mehaga. Pa kad dvoje ašikuje onom drugom vidi lice ali svoje krije, pa je lakše kazivati sve ono što se ne bi kazalo da se gledaju kroz džam ili licem u lice.

„Znam ja za ašikluk ima i pola godine. Samo se pravim nevješt. Stari zaboravili svoje ašikluke, pa često mladima mogu sreću bataliti, uplićući se. Dat će dragi Allah pa će sve na hair izaći. Inšallah. Samo, Hava, nas starih je obaveza da dragom Allahu pomognemo oko mladih. Ja to tako gledam. Mora im se malo pripomoći. Nako iz prikrajka, da i ne primijete, a opet pomoći."

Hava je podigla glavu. Ravno je u oči gledala svog čoeka. Nesta straha, nesta brige. Ovako je nakad davno, otvorenih očiju, gledala u svog hodžu, upijajući svaku izgovorenu riječ dok je u mekteb išla, dok je hodža pričao priče koje su se ravno u srce slijevale. Sad je i Mehaga gledao svoju ženu ravno u oči, ne trepćući i nalazeći u njima nekakvu pripomoć da otvoreno iz srca i bez ikakvih kočnica nastavi. I nastavio je:

„Ja sam dosta toga u glavi smislio. Ne kazujući tebi, a sad je na nama da tako i bude. Uz Božiju pomoć. Prevalio sam šesetu. Nije puno, a nije ni malo. Zavisi okle se gleda. Zaboravio sam mladost i djetinjstvo. Čini mi se da sam star od kad znam za se, a opet, mili mi se živjeti ko nikad do sada. Prije dvije tri godine, usred rata da je došo Azrail po me, čini mi se zaviko bi, đe la mašallah, đe si do sad. A sad, sad mi se nešto mili živiti, pa kad god kahnem ili prnem da oprostiš, ja se zabrinem sad će Azrail po me. Kad je tako, ja smislio da je najbolje da za života ovo malo jada što zaimah izdijelim. Kad se pružim na tabutu, neka sve bude jasno, i tebi i djeci, šta je čije i koliko je čije. Ne bi bio miran u grobu ni sekunde, da ne daj Bože, kad preselim nas-

tane svađa i prepirka, šta je čije i koliko je čije. Sve sam zakajdario i u sudu opečatio. Pomogo mi Hilmefendija Muftić iz Sulunajefendijine mahale. On to najbolje umije. On ti je kadija u penziji. Vakav mi je nijet. Tebi i tvojoj šćeri sam nanijetio dućan i sve u dućanu. Poslje mene, radi sa dućanom šta ti je volja, a moj ti je savjet, prepiši ga na šćer. Računam, tako ste obadvije uhamljene. Dućan se može dati pod lijepu kiriju. Za pola te kirije može se dobra kuća uzeti pod najam, a ostatak može fino zaklopiti da se živi. Halimi sam nanijetio ovu kuću i sve u kući. Osim para i bakra. Bakar i pare izdijelite pošeno i sestrinski. Refiji sam nanijetio onu kuću u Čučkovoj mahali. Imaju mi šćeri obrazli miraz. Svaka po kuću, a valjda će naći kakve hairlije od zanata sa babinim dućanom. Tako sam ja skonto, a sudbina taj moj kont malo mijenja, pa ja smislio još i ovako. Ako je ovaj ašikluk izašo na veliko, neka ti se šćer udaje. Ne danas, ne sutra, ali dogodine taman. Neka joj je sa srećom. Ja vala ne bih volio da ide u zajednicu, gore kod Vejsila. Znaš i ti sama naše adete. Dođe snaha u punu kuću, pa joj se natovare zapovijedati i svekar i svekrva i zaove i jetrve i djeverovi. Moraš nekome ne valjati, a kome god ne valjaš, od čoeka ispaštaš. Jok! Ne dao Bog takvih dana mojoj pastorki na početku braka. Robija je to. Jok! Neće tako biti, dok ja gamižem ovim dunjalukom."

Nekakav jed u Mehaginom glasu, a i prijeteća ljutnja se nazire na nekog tamo, na nekog izvan ove kuće. Nastavi pričati Mehaga, a pomalo mu glas reži baš ko u kućnog kera, kad preko zida na ulici namiriše mrska i nepoznata čoeka:

„Mojoj pastorki, a tvojoj šćeri, ne smije dlaka s glave pasti. Ne daj Bože. Ma, čini mi se da joj šta nažao uradi taj Junuz ili Vejsil ili Vejsilovica, ma zadnje bi im bilo. Ne bi ga kuburom, ne bi ga nožem, jok, već rukama bih ga, golim bih ga rukama zadavio, baš ko pijevca."

Vidno uzrujan, Mehaga zašuta, pa ponovo zapali, a okrenu glavu put bašče i avlije. U mrak gleda, ne trepće. Šutio, šutio, pa nastavi:

„Halali! Taki su ti očevi kad su šćeri u pitanju. Kad vide da je došlo vrijeme da iz kuće idu, srce im se kida, pa makar ta druga kuća vezirska bila. Spopadne ih naka briga. I ljubomora. Đigere hoće da otpadnu. Halali, Allahati, i još nešto.

Ne daj ti Bože da čujem da si neđe sidjela sa konama na kakvom vašem sijelu, pa kone pričale Junuz vaki, Junuz naki, lijep, plah, aman, zaman. Ne daj ti Bože, da sjediš na takom sijelu i da šutiš. Ko što sad šutiš, i ni jene ne zboriš." Podigo je ton Mehaga do piska.

„Hoću, hoću da svaku tu mahalsku hojratku na po priče prekineš. Da joj podvikneš i da joj kažeš: ne fali ni mojoj i Mehaginoj sultaniji ništa. Jok, Allaha mi. Da nije tog Junuza i da je nije begeniso nako mladu, hudu, bilo bi za Mehaginu sultaniju prosaca i boljih i naočitijih i bogatijih i... i... tako im kaži. I još šta nakiti. Ne daj na se! Ne daj na Dizdare i na naš nam. Smisli šta još! Snađi se. U te vazda jezik za zubima. Povazdan samo slušaš šta drugi besjede. U te dukat riječ." Uspuhan, Mehaga uradi što nikad prije nije uradio. Iskrevelji se, pa poče kopirati ženski glas:

„Ko da gledam te ženturače, Junuz vako, Junuz plah, Junuz pametan, Junuz turkovast", a onda nastavi svojim hrapavim glasom, „ma šta Junuz, nije mojoj sultaniji ni do tala. Jebo sliku svoju." Nikad, za nikad, nije Hava čula iz Mehaginih usta psovke. Sve do ove noći, a nikad nije čula ni vake besejede. Za njenu šćer. Jedva je disala. Falilo joj je zraka dok je sama sebi jedno jedino pitanje postavljala. „Pa, zar je moguće? Ma, je li ovo moguće, da on ovoliko voli sultaniju? Ko bi reko, Allahu dragi? Allahu dragi, ti si kadar, objasni. Đe su mi oči do večeras bile? Voli je, Allahami, ko svoje. Ni zere manje, ako nije više." Skoči Hava sa mindera i u jednom koraku se nađe pred Mehagom. Razum je izgubila, a sve barijere su nestale. Sjede uz njega i zagrli ga vruća i znojna, da je stid od same sebe bilo. Poče ga cjelivati po licu, po očima, po nosu, po vratu, mrseći mu kosu objema rukama. Iznenađen, Mehaga je uživao u ovom milovanju i cjelivanju, a opet ne zna kako da se postavi, pa uze ko malo da se otima i izmiče uz toplo brundanje:

„Neka, neka, ženo, živa bila! Može koje iza sna ustati, pa nas vako vidjeti. Sramota! Ha, ha hajd, hajd, nam raspremi."

Othuknula je Hava, brzo skočila i još brže postelju raspremila, te se u banjici oprala. Mačijim sluhom osluškivala je kako se Mehaga polahko u mraku skida. Ujutro kad je pošo u dućan, Mehaga ženi kratko naredi:

„Od sela i ja ću spavati u tvojim odajama."

Hamida su Francuzi odvojili od Izeta, Aziza i Muzafera čim su ih zarobili. Razdvojili su Francuzi i Izeta od Aziza i Aziza od Muzafera, ali to Hamid nije znao. Strpaše ga u nekakvu baraku sa pedesetak drugih zarobljenika i dezertera. Odsvuda je bilo ljudi. Iz Grčke, Mađarske, Poljske, pa do Austrijanaca i Nijemaca. Nikog ne bi u baraci da zna bosanki. Vukli su čuvari Hamida za rukav, čim shvatiše da ne razumije šta mu govore, do kupaone gdje se moro do gola skinuti i kabaš sapunom okupati. Sporo je spadala višemjesečna prljavština sa Hamida. Onda ga odvukoše do brice gdje ga ošišaše do gola. Pokazivao je išaretom brico da hoće i brkove Hamidu da obrije, a Hamid je pokušao snuždenom facom da izmoli tog bricu da mu brkove ne dira.

„Nemoj, rođeni", cvilio je Hamid, „nemoj brkova, vjereti tvoje. Od kad sam se zamomčio, nijesam brkova obrijo, a nije mi ni babo ni dedo, a ni pradedo. U grob odoše ko od majke rođeni, umotani u ćefine, ali brkove im niko nije diro ni u gasulhani, pa nemoj ni ti, Allahati milosnog, u ovoj hapsani." Blijedo je brico slušao trabunjanje ovog gorštaka, pa poče slijegati ramenima. Zavrati mu glavu i pažljivo štucova brkove. Sve dlaku po dlaku. Odmaknu se od Hamida, pa ko kakav slikar, zaškilji na oba oka. Pažljivo je pregledao upristojene brkove kad podviknu: „Fertik, ende." Razumi Hamid da se može dići sa brijačke stolice. Baci pogled u ogledalo i viđe drugog čoeka. U radnom zatvoreničkom odijelu, bez šinjela i vojničke kape ošišan, obrijan sa štucovanim brkovima, sam sebi je izgledao drugi čoek. Mlađi, lepši, uredniji. „Aferim, jarane! Svaka čast", kaza Hamid i još doda: „Pravi si majstor svog zanata. A, zlatan

ti je zanat, neka znaš, jarane." Očito brico nije imao vremena odognetati šta mu ovaj zarobljenik kazuje na nekom tvrdom slovenskom jeziku, pa ga poče nježno gurati prema vratima, sve klimajući glavom baš ko da ga je dobro razumio.

Dobro su ga nahranili. Udobne mu cipele dali. Nekakve platnene, na nozi ih ne osjećaš. Baš ko da si bos. Jedino nema cigara. Falile su cigare Hamidu više od svega. Čitav rat nije dana ostao bez cigara. Bilo je dana da ništa ne okusi. Bilo je dana da o vodi živi, ali nije se desio dan da ne zapali. A, sada, sada, evo ima i deset dana kako nije zapalio. Presto je misliti šta će dalje biti. Presto se bojati da ga ne strpaju u zatvor ko dezertera. Samo je mislio kako bi skoleso makar jednu cigaru. Nakon desetak dana plandovanja, a da ga niko ništa ne upita, nasta ispitivanje. Dolazili su po njega u baraku kada se najmanje nado. U mrak, u zoru, bez razgovora bi ga zgrabili za ramena, protresli i naredili: „Ale, Ale." Ako bi šta progovorio, ko, polahko, braćo ili polahko, momci, pa ako smo se bili, nijesmo se klali, čuvar bi podviknuo: „Silans kamarad." Ispitivao ga je nekakav smiješan major. Mršav, onizak, i poružan, gledati u sebe nije dao. Kad mu je prevodilac Mitar kazao da ga ispituje major Žan Ever, zapovjednik kaznenog logora, Hamid se blesavo nasmijuljio. Onda mu je Mitar objasnio da mora govoriti istinu i samo istinu, ako želi da se sa njim dobro postupa. U duhu vojničkih zakona bez obzira na to što je dezerter. Svaki put dok je prevodio kratke majoreve rečenice, Hamid je primjećivao da Mitar ubaci pokoju svoju, pazeći da major ne primijeti.

Major veli:

„U duhu Ženevske konvencije i po vojnim zakonima, vojniče, vi ste zarobljenik francuske armije, i to kao dezerter. To znači da nemaš nikakva prava koja pripadaju časno zarobljenim vojnicima, ili ranjenicima. Jasno, zemljače?"

„Jasno, jasno."

Major veli:

„Iako si vojnik Habsburškog carstva, kao dezerter izgubio si sva prava, pa se moraš zakleti da ćeš govoriti istinu i samo istinu na svako postavljeno pitanje."

„Časti mi moje, govorit ću samo istinu."

Major pita:

„Ime i prezime, godina rođenja, mjesto i država rođenja, čin u vojsci i kretanje u vojsci tokom protekle četiri godine." Mitar ubaci: „Gledaj istinu da kažeš, a opet umotaj malo, za svoje dobro." Major nije ništa primijetio.

Prekrstio je nogu preko noge Hamid i umorno započeo:

„Rođen sam šesnestog marta 1883. u Hercegbosni. Srez gatački, a ime mi je Hamid Tanović, sin Ešrefa Tanovića, gatačkog kapetana. Po činu običan vojnik, konjovodac."

Zazvoni telefon. Major se zakrenuo od ove dvojice, brzo i veselo pričajući u slušalicu. Mitar iskoristi ovaj trenutak pa se obrati Hamidu:

„Ko tebe tako stara posla na ratište? Pa najstariji si u ovom logoru, pobogu si, zemljače." Hamid promrsi i ne gledajući u Mitra: „Dizalo redom. Ko neće uniformu, metak u čelo. Šta sam mogo, zemljače? A kući, kući sam ostavio ženu i četvero djece, sve jedno drugom do uha. Ko zna jesu li živi?"

Kada major spusti slušalicu i ponovo se okrenuo prema Hamidu, Mitar ubrzano sa osmijehom nešta čestita majoru, a onda nastavi povjerljivo pričati na trenutke pokazujući prema Hamidu. Kad završiše, očito dobro raspoloženi, Mitar se obrati Hamidu:

„Majoru upravo javili da je dobio sina prvenca, pa ne bi bilo zgoreg da mu čestitaš. Major još pita, kako to da su oni tvoji zemljaci prilikom ispitivanja rekli da se ti zoveš Gojko?"

Potpuno relaksiran, ko da je u svojoj sobi, usred svoga Međuljića sa osmjehom na licu, Hamid nastavi:

„Ma, mi se gore tako dogovorili. Nego, zemljače, kaži ovom čoeku da mu čestitam sina prvenca i da mu želim još sinova, ama kad bi kako dao Bog da ne liče na njega. Nekakav je sitan i mršuhan, eto ga baš ko švraće. Bogomi nikako da povjerujem da je doguro do majora."

Prevodio je Mitar majoru čestitku, a onda naglo presta. Šišteći nastavi:

„De, Isusati, ne seri, zemljače. Ti baš zavro glavu da izgubiš. Kazo sam majoru da imaš kod kuće tri sina i ćerku i da si silom mobilisan, neće li se malo odobrovoljiti, a ti tako ko budaletina. Čuj, major ko švraće, e, jesi budaletina."

Major pita, kako se zovu tvoji saborci:

Prije odgovora Hamid se poče meškoljiti na stolici ko da su mu mravi ušli pod jaknu.

„Zemljače, ja bih nešta zamolio pa, kud puklo da puklo. Ne mogu, a da ne zamolim."

„Moraš na zahod, ili tako što? Šta, šta hoćeš da zamoliš? Govori!"

„Pitaj majora, Bog mu dao zdravlja, i njemu i njegovom đetetu, da mi da jednu cigaru, da zapalim. Nijesam ti zapalio, zemljače, od kad me zarobiste, a meni je cigara preča i od jela i od pića. Pa, ako može, može, a ako ne može, nikom ništa, opet mu fala đe čuo i ne čuo. Udahnem ja i vako, po malo, dok on puši."

Brzo je Mitar prevodio majoru, a ovaj čas gleda u Hamida čas u Mitra, vrteći glavom neodređeno lijevo desno.

„Međusobno su kratko razgovarali, a onda se Mitar pruži preko stola put majorove kutije sa cigarama, ne prestajući govoriti:

„Zemljače, ja bih reko da si se neobično svidio majoru iako mi nije jasno što."

Major kaže:

„Nije uobičajeno da zatvorenik puši dok traje ispitivanje, ali vanredne su okolnosti. Izvoli cigaru."

Hamid je povukao dim kao da će zaroniti pod vodu na tri minute. Dugo, dugo je zadržao dim u plućima, a onda ga poče polahko ispuštati van iz pluća sa zatvorenim očima, uživajući u cigari kao nikad u životu.

„Aleksa je Aziz. Izet je Ilija. Opet je dim povukao sve žmireći i uživajući kao da je sam u ovoj sobi. Muzafer je Petar. Mi skontali da je bolje da predijemo imena. U srpska. Kontali, bolje ćemo proći ako vas ubijedimo da smo Srbi. Ja sebi uzeo ime i prezime zemljaka Gojka Supića. Znamo se godinama. A, znam, neće Gojko zamjeriti. I njemu duša slagati."

Major pita: „Ako niste Srbi, ko ste? Dovraga, ništa mu nije jasno, zemljače. Malo si stvar zapetljo."

„Oni su Bosanci. Ja sam Hercegovac. Svi smo muslimani. A nekad prije pesto godina, bili smo pravoslavci. More lahko biti da smo bili i bogumili. Naši preci prešli na islam, kad ono turska vlast dođe u naše krajeve. I tako, sad smo Bosanci i Hercegovci muslimani, a Srbi nas zovu poturice. Tako nas zovu kad nas hoće zajebavati, inače nas zovu muhamedanci. Po Muhamedu alejhiselamu. Razumiješ?"

Mucao je Mitar dok je prevodio majoru. Očito mu falilo adekvatnih riječi da objasni majoru doslovce Hamidov odgovor. Major se laktom oslonio na ogromni pisaći sto, a u lijevu šaku smjestio bradu i dobar dio desnog lica. Dugo je gledao u Hamida. Onda se okrenu Mitru i ponovo postavi pitanje:

„A što niste postali Austrijanci i katolici kad je habsburška vlast došla u vaše krajeve?"

„To on mene, jelde, malo zajebava? Vidim ja da je ovaj major opasan zajebant. Neka, ne zamjeram mu. Pa, kažider mu, možda bismo i postali austrijske napolice i možda bismo prešli na katoličku vjeru da je Švabo vlado pet stotina godina ko Turci, a ne vako samo što su došli usraše se, da oprostiš, ko grlice."

Kako je i koliko je Mitar preveo Hamidov odgovor, nevažno je, ali major se simpatično nasmijao odgovoru, a i zaključku te naglo skoči i krenu put vrata. Mitar Hamidu objasni da major ima pauzu za ručak i da za sat nastavljaju ispitivanje. Kada ostadoše sami, Mitar sjede u majorovu stolicu preko puta Hamida i nastavi ga neslužbeno propitivati. Onako ko zemljak zemljaka u daleku i tuđem svijetu.

„A, đe ti dođe to Gacko u Bosni, Amide?"

„Znaš li đe je Blagaj?"

„Jok."

„Znaš li đe je Tebinje?"

„Jok, ja."

„Znaš li đe je Mostar?"

„Nikad čuo."

„Ama, je si li ikad čuo za Dubrovnik, jadan ne bio?"

„Za Dubrovnik jesam čuo. I znam đe je. Je li Gacko tu negdje kod Dubrovnika?"

dobiti i tako svoj život promijeniti nabolje. Sve to gledam, duša me boli. A većina tih momaka ne zna pošteno za šta se bori. Za koga se bori i šta mu sutrašnji dan donosi. A nešta se trse. Sjedi tude, đe ti sjediš sade, prije jedno pola godine, momčić od Banjaluke. Katolik, Hrvat i ovom istom majoru veli:

„Da sam se ja pito u našoj vojsci", a misli na Njemačku, „umarširali bismo mi u Francusku i Pariz prije dvije godine i sve vas ko zečeve pobili. Samo naši neće, njima se duša ukopavati." Nije živ jutro dočeko. Po kratkom postupku ode. Metak u čelo i gotovo. Nema momka, a vjeruj mi nije umio pravilno izgovoriti ime svoje jedinice. Na njemačkom jeziku. To smo ti mi, moj zemljače. Topovsko meso. Brojevi za potkusurivanje, a mislimo zemaljska kugla se vrti oko nas, oko onog našeg Balkana. Bog me ubio ako ovaj major pojma ima okle si ti, ni ko si ti, a ni što ćeš tude. Njemu i njemu sličnima kad čuju našu riječ povraća se. Gledaju nas, ja, ja, evo i mene ko nižu rasu. Ko hajvane, ko gamad. Samo jesi li sa tog Balkana koji je oduvijek izvor kojekakvih problema, gadiš im se. Eto, u Bosni, kako se zove ono, ja u Sarajevu, ubiše Ferdinanda. Ni prije, a ni za hiljadu sljedećih godina ni po čemu nećeš zapamtiti, ni znati za tu državu i za taj grad već po tome što tamo neki ubiše Ferdinanda. I ženu mu. Nako, mučki iz zasjede. Sad da digneš iz groba tog ubicu, te ubice, bilo ih je više, kažu organizacija čitava, pa da ga metneš na tu stolicu i pitaš: a što ubi prijestolonasljednika i ženu mu, on bi nadugo i naširoko uzo da objašnjava da je u pravu, da je htio da promijeni svjetsku politiku i svjetski poredak u kojem će on i prkno od njegove zemlje Srbije biti svjetska sila koja će se za sve i svašta pitati. Jebe se njega što poginu preko milion ljudi u ovom ratu. Što se poruši i popali po cijeloj Evropi na stotine hiljada kuća. I gradova. Ja sam pravoslavac Srbin po porijeklu, ali ni sam ne mogu objasniti ovaj moj narod. Nešta bi mu bilo da u miru živi preko pedeset godina. Pocrkali bi. Brat na brata bi udario. Samo nek se puca. Nema rata u kojem Srbi nisu najgore prošli, a oni opet duša puška. Duša top."

Sluša Hamid ovaj monolog zemljaka pa sve upada sa tako je, baš je tako, kako ti veliš i još bi to trajalo da se ne pojavi major naglo na vratima. Skoči Mitar iz majorove stolice i stade mirno, a major ne gledajući ih priđe stolu i poče pisati u nekakav formular lijepim rukopisom. Kriomice, Hamid jednom dvaput pogleda put Mitra pokušavajući odgonetnuti šta se događa. Mitar neprimijetno malo slegnu ramenima i malo usne zategnu išaretom, pokazujući da ni on ne zna šta se događa.

„Ajdar, Tanofik, ale."

Hamid je gledao u papir, pa u majora, a on je nešto glasno govorio, gledajući u Mitra. Mitar nastavi prevoditi i objašnjavati.

„Potpiši, Ajdare, rješenje o prihvatanju prinudnog rata u ratnoj luci Marsej u trajanju od minimum tri godine. Odnosno do kraja rata. Šta prvo istekne. Potpisuj, Ajdare, fala Bogu, osta živa glava. Dobro je! Potpisuj!"

„Ja sam nepismen. Kako da potpišem kad sam nepismen? Neka vako ostane i fala mu za cigaru", mumlao je Hamid.

Zgrabi Mitar Hamida za ruku, umoči mu prst u tintavu krpu i pritisnu Hamidovim prstom u dno onog ćata, mumljajući:

„Dobro ispade, Amide. Dobro je." Hamid se pustio Mitru, pa onako mlohav reče: „Kaži ovom majoru, vjere ti tvoje, da je dobar čoek. Nejmam vala nikake zamjerke, samo mi je nekako sitan i mršuhan. U Gacku, on vaki kaki je, ne bi još ni u školu pošo bez obzira na godine, a kamoli major posto."

Major je očekivao da tu nekakvu završnu Hamidovu besjedu Mitar prevede, pa je čas gledao u Hamida čas u Mitra. Sa usiljenim osmijehom Mitar je ko zna šta govorio majoru, a onda se okrenu Hamidu. Nesta onog usiljenog osmijeha na njegovom licu kad tiho prošišta:

„Ne seri, zemljače, očiju ti. Već se kupi iz kancelarije dok ti je ta blentača na ramenima."

Na vratima Hamid, kako Bog zapovijeda i kako je red, pozdravi majora koji je ostao sjediti za onim ogromnim pisaćim stolom:

„Zdrav i živ mi ostaj, gospodine, i neka ti je i ostatak živ i zdrav stotinu godina."

Nije završio, a Mitar oprezno zatvorio vrata kancelarije za njima.

Po stoti put su ponavljali za učiteljem mahinalno, pospano, bezvoljno, jednoglasno: nuto čuda, pade jedan starac s duda, ali jao, jao, Maksim čitat nije znao... Začu se spasonosno kravlje zvono kojim je jednolično ispred sebe mahao Andrija Drašković, od djece nazvan ćoro. Andrija Drašković je sam sebe zvao solunski borac. Ranjen je na godinu dana pred kraj rata. Otpušten je iz vojske kao ratni vojni invalid sa umanjenom radnom sposobnošću. Bez oka, a nepismen, nosao je sa sobom papir u kojem piše da se kraljevim ukazom nalaže sreskom načelniku Sreza Gacko da se ovom solunskom borcu ima obezbijediti adekvatan posao prema njegovim zdravstvenim sposobnostima. Ili mu se mora po izvršenoj agrarnoj reformi dodijeliti zemlja od koje može živjeti i hraniti svoju užu porodicu. Nudio sreski načelnik Draškoviću lijep komad zemlje oduzet od begovskog milća Hasanbegovića, ali Andrija nije htio ni da čuje.

„Beli nećeš što je begovska zemlja? Nećeš tuđe kletve i prokletstva", pitao se sreski načelnik i nastavio: „Nema više begova, Draškoviću, nema više begluka. Sad je ovo sve naše, srpsko, ko što je vavijek i bilo. Ovo je sada naša zemlja. Ovo je sada sve naše. Hoćeš li šumu? Evo, da ti ugruntimo tries četeres duluma šume. Gore u Zelengori, pa sijeci i prodaji dokleti ti je volja i snaga."

„Jok! Neću šumu, neću zemlju! Hoću poso, načelniće!", dero se Andrija Drašković da se do na ulicu čulo. Dok sam ja krvcu proljevo na sremskom frontu, ti si ođe muda gladio. Ja da sam o zemlji štio raditi, ja bi osto kući. Ko i ti. Ne bi se puške lačo i bio Švabe. Ja da hoću šumu da siječem, sjeko bi je ko i drugi gdje goć mi se prohtije. Ne pitajući ni tebe ni koga drugog, ni čija je ni čija će biti. Samo, krvav je to poso. Jok! Ja hoću u državnu službu. Hoću da sam državni činovnik. Ko i ti, hoću da mi plaća

svaki mjesec dođe na ove vojničke ruke. Nađi mi takav poso, načelniće, i ne čekaj dana da se žalim direktno kralju i da mu se pojadam šta se radi sa solunskim borcima, ranjenicima. Oko sam ja izgubio, a i na ovo drugo jedva vidim. Za šta? Da tebi i takijem ko što si ti, upadne sjekira u med. Pooosoo hoooću, jes me razumio, načelniće?"

Savo Mastilović jako zasjeo u načelničku fotelju. Dobro ga krenulo, samo da nije ovog Andrije i još nekoliko ovijeh dojučerašnjih gatačkih golja, koji šta rade Gackom hode i fale se, te prvoborci, te solunski borci, te dobrovoljci, te ranjenici. Samo nešta išću. Išću i žale se. Prijete. Dodijali baš ko čir na guzici. Na kraju načelnik izmisli poso podvornika u školi i natjera direktora škole Gojkovića Miomira da ga u službu primi. Nećko se Gojković, ko ne treba mu taki. „Eno, uzme zvono Staka, čistačica, kad je vrijeme kraja ili početka časa pa zamlatara zvonom i hajd za svojim poslom. Šta će mi raditi kad ne bude klepeto zvonom", pitao je Gojković načelnika.

„Neka sjedi, đe u zapečku. On je solunski borac. On je invalid. Fino piše u onom otpusnom pismu da mu se nađe adekvatan poso, a to ti se, moj Gojkoviću, kaže samo drugim riječima, lahak poso, a parali. Lahak jest. Parali nije. Ali je poso i ne zajebaji me više. Hoćeš li da i ja i ti imamo problema?"

Prihvatio se Andrija Drašković školskog zvona, pa bez greške zvoni svakijeh četeres i pet minuta, a onda se zavuče u onaj sobičak na kraj školskog hodnika i prihvati se rakije šljive. Ispraćao je učitelj đecu iz razreda, pokušavajući da ih nadglasa. Derao se iz petnih žila:

„Ovu pjesmaricu od čika Jove Zmaja naučiti naizust do sljedećeg časa."

Ešref je, ko i uvijek, najbrže i najspretnije izašao iz razreda. Do malo izađe i Aziz.

„Kako se ne umiješ prvi progurati? Stalno te čekam. Razgrni malo oko sebe. Proguraj se, Ziko, što se stalno izmičeš, ko kako žensko."

„Čuvam, brte Ešo, novu monduru. Nagurivanjem mogu pasti i okaljati ovu novu odjeću. Može mi ko poderati rukav, ili kragnu, dok se naguravam. Šta fali malo počekati, pa izaći. Niđe ne žurimo."

Ešref je dugim korakom upavio niz ulicu, a Aziz za njim, nabacujući omaleni ruksak sa knjigama na leđa. Valja nam sade kroz polje kući stići prije mraka. Ako ubrzamo, stićemo do mraka, razmišljao je Aziz. Pogleda na drugu stranu ulice i viđe nekakva čoeka kako netremice gleda u njega. Bio je naćelavo ošišan sa sijedim, gotovo bijelim brkovima. Visok preko dva metra, a mršav ko soha. Stajao je u nekakvom odrpanom kaputu dva broja manjem od njegove mjere. U ruci je držao poluprazan iskrpan vojnički ruksak.

„Ešo, Ešo, što je meni poznat odnekud onaj čoek što me nako gleda ko da sam mu ovcu ili kozu ukro."

„Koji čoek", upita Ešref, pa poče zvjerati lijevo, desno po gatačkom drumu. Nije bilo mnogo odraslih na ulici. Tek pokoji i djeca iz škole. Kad pogleda ulijevo i malo unazad, vidje čovjeka na kojeg je Ziko pokazivo pa i njemu se učini poznat. Nekad

ga je negdje vidio samo nikako da se sjeti đe. Dok su se tako gledali, neznanac poluglasno viknu:

„Ešo, Ziko! Ešrefe, Azize, a što ste se izđipali, jedva vas pozna."

Ešref je kao u transu gledao u čovjeka koji jest da je ličio na njegova baba, ali je opet skroz drugačiji. Babo je iste visine no nije nako mršav. Babo jest bio tamne puti i izboran po licu i čelu, no ovaj čoek ima po licu i čelu bore poput zaorane njive. Ima puno manje kose od baba, a brkovi, brkovi su u ovog čoeka bijeli, a u baba su brkovi crni. U ovog čoeka brkovi pali preko gornje usne, a po vrhovima žuti od duhana. Onda Ešref prikova svoj pogled u strančeve oči. Hiljaditi dio sekude bi dovoljan da te svijetlo-plave oči prepozna. Babove oči nikad nije zaboravio. Svijetlo-plave, ko nebo kroz bijele oblake. Takve su bile babove oči, a takve ima i ovaj stranac. Dreknu se:

„Babo, babo, ma jes to ti?"

„Ama, jašta sam, sine, ti me asli zaboravio." Pritrčao je Ešref Hamidu i prvi put se zagrlio sa babom kako se grle dva odrasla čovjeka. Jest da se Hamid morao malo, samo malo pogeti, a jest da se Ešref morao malo, samo malo na prste propeti da bi se muški, preko ramena i plećki, obgrlili i dugo, dugo jedan drugog dlanovima pljeskali po leđima.

„Bogomi, ti momak. Haman me stigo. Aaaa, što si izđipo. Ešo moj, aaa vidi ti mišića. Vidi, vidi, ramena. Bogomi, pravi delija. Pravi Tanović. Ešrefe, pljunuti si dedo, to ti ja velim. Pljunuti dedo, po kojem si i ime dobio." Kad su zagrljaji malo popustili, Hamid pogleda preko Ešrefovih ramena na momčića pored njih koji je ovo njihovo grljenje gledao kao što se u magnovenju gleda u prvi san. Nestvaran, a opet stvaran, pa ako se probudiš, sam sebe pitaš bi li ovo stvarnost ili samo san. Aziz je ponavljao:

„Joooj, je li ja ovo baba sanjam? Jooj, babo jesi to ti?"

Sage se Hamid i podiže Aziza visoko put svojih prsa i tako ga prigrli da Aziz izgubi na trenutak dah. Stisnuo Hamid sina na prsa, a gurnuo svoj bradati obraz i duge brkove u njegovu plavu kosu mirišući je i ljubeći.

„Aaa, viđu Zike koliki je momak. Viđu, viđu mojijeh Tanovića. Vidi babovih sokolova."

Iz školskog dvorišta grupica dječaka tupavim pogledima gledala je susret oca i sinova, pokušavajući sebi objasniti svašta nešta. Odavno njihovi roditelji šapću o ovom tamo neznancu svakojake priče. Zavisno iz koje su kuće. Jedni su uz nasladu pričali:

„Ma, nije ti on živ već tri godine. Da je živ, javio bi se. Ili pismom, ili bi kakav usmeni haber došo. Pa nije igla pa da se izgubi." Drugi su pričali: „Ma ne smije da se javi kući. Mora da je u ratu na fronti koje kakve zulume činio pa se boji aferima." Treći su se na kućnim sijelima sašaptavali: „Ma i neka mu. Čuj, on dobrovoljac kod Švabe. E, eto mu Švabe. Sade sigurno neđe u bijelom svijetu prosi za koru hljeba. Na štakama, čorav i gluh."

Sve su to đeca u svojim kućama slušala i kako samo djeca mogu maštom namaštati, namaštala ćaću Ešovog i Zikovog. Jedni su ga u svojoj mašti videli kao hrpu bijelih kosti na nekakvoj poljani. Drugi su ga videli ćopavog i ćoravog kako luta drumovima i prosi. Ali niko od đece, ni srpske ni muslimanske, nije ga u mašti nikad vidio ovakog kakav sade pred njima stoji. Gledali su u njeg ko u kakva duha. Ovaj čoek preko puta škole bio je mršav. Kost i koža. Bio je u nekakvim dronjcima od haljinke, iskrpan i u razvaljenim cokulama, ali nit je ćopav, nit je ćorav, već nekakav ko div, ko onaj hrast pored njega. Zato su đeca vako blejala u njega i u svoje školske drugove. Eša i Ziku. Primijetio je Ešref ovo tupavo posmatranje đece, a i nekoliko starijih, pa reče babi:

„Babo, hajmo kući. Svijet nas gleda." Krenuše gatačkom glavnom džadom. Hamid je nosio jednom rukom Aziza u naramku, koji i nije bio za naramka. Drugom rukom je zagrlio Ešrefa preko ramena, propitujući ga za ovu priliku najgluplje stvari:

„Kako je Eko, mati? A Adem? Kolki je Adem? Je li kuća čitava? Je li Đemka narasla?"

Ešref, kojem su ova pitanja bila upućena, kratko je odgovarao, a najvažnije mu bi da što prije zađu u polje da se trse pogleda. Imao je osjećaj da svi pilje u njegova oca. Što sa ulice, što sa pendžera sakriveni iza stora, iz dućana kroz izlog i iz kafane đe muški po čitav dan dangube i prepričavaju ratne događaje. Pokoji istinit, i hiljade izmišljenih događaja.

Taman da zaokrenu ulijevo i kraticom krenu kroz polje put Međuljića, kad naiđoše pored ćore Andrije koji je ko izgubljen stajao nasred trotoara malo nelogično podignute glave put neba, škiljeći kroz ono zdravo oko. Da ga mimoiđu Hamid i Ešref se moradoše razdvojiti i u zagrljaju popustiti.

„I ti se dovuko kući? Mi mislili da si neđe tamo glavu izgubio. A viđu, ti se Bogomi dovuko. Živ i zdrav, kako vidim."

„Dobro vidiš, zemljače. Iako gledaš na samo jedno oko kako mi se čini. A koji si ti ono? Ne mogu te poznati."

„Andrija Drašković! Šta se praviš mahnit više no što si, Hamide? Andrija je."

Spusti polahko Hamid Aziza iz naramka, pa iskolači oči i malo se nasmijulji gledajući u Andriju.

„Ma je li moguće? Mali Andrijica, Anđelka Draškovića sin. Aaaa, nikad te pozno ne bih, da ne reče. Ja te pamtim ko momčića, a vidi te sad. Nek si mi od sela zdrav i čitav, no si se, brte, dobro postaro. Đe si ranjem? Ooo, dobro te zakačilo, kuku, đe će baš po oku."

Zagledao je Hamid, unoseći se Andriji malo previše u lice, ružnu ranu i praznu očnu duplju, sve ponavljajući: „Ooo, uuu, grdno te je zakačilo, ali Bogu fala pa osta drugo, a i živa glava osta. Nek je živa glava, je li tako?"

Zajedljivo, skoro režeći Andrija se povuče pola koraka unazad, pa kaza:

„Ko zna? Možda me baš ti nagrdi, Amide? Vala Bogu osta živa glava. Baš tako, a daće Bog, kad tad da osvetim ovu ranu i rane na srcu što mi dva strica i brat od strica pogiboše u ovom ratu."

Toliko se mržnje nakupilo na Andrijinom licu da je kojim slučajem Hamid povukao rukama po tom njegovom licu, čini mu se, pune bi šake nakupio mržnje. Ešrefa Andrijin pogled prepade, a i ona režeća prijetnja ga potjera da malo pogura oca po leđima šapćući:

„Hajmo kući, babo. Umrači se." Hamid preču sina, pa se isto nako ko Andrija smrče u licu. Iz oči mu bije nekakva ledena zima. Ružno u njih gledati. I u Hamida posta glas režeći. Šapće, kroz zube zbori, a opet se lijepo čuje:

„Slušaj me dobro, Draškoviću! I dobro pamti da ti ne ponavljam. Rat je bio i prošo. A ako si u ratu bio, znaš o čem ti pričam. Jesam, bio sam i mlatio i topom i puškom i nožem i zubima kad zatrebalo. Bili su i mene. I na spavanju i u rovu i u bajti i prsa u prsa, pa niti mislim da se svetim, niti hoću kome da prijetim. Što se tiče drugijeh, prosto im bilo. Ko goč hoće da nastavimo, bujrum. Zna se đe će me naći. Treća kuća u Međuljićima je moja. Samo, nemoj noću. Nemoj iz zasjede, kurvanjski, već junački u po bijela dana. Pa kom obojci, kom opanci." Unio se Hamid Andriji u lice ma koliko se on povijao u pasu unazad. „Gledale su, Andrija, ove oči za ove četri godine stotinu puta svoju i tuđu smrt baš ko što sada tebe gledam. I ako se čega više ne bojim, to je kavga i prijetnja. Dobro zapamti ovo, moj Draškoviću. I još da ti nešto rečem. Ja te sigurno nijesam ranio. Ja da sam te gađo, ja bih te posred čela kuglom. Baš posred čela. Ja tolko nijesam nikad mašio. Mrš od mene! Ja sa tobom fino ko sa čoekom, a ti uzo prijetiti."

Naglo završi Hamid besjedu pa upravi put polja, a za njim krenuše sinovi. Ne znade zašto ali i Ešref se isprsi. Podiže ramena pa upravi pored oca. Ide i Aziz uporedo sa njima dvojicom, a i u njega ušo nekakav damar, stisko šake, a očima sijeva lijevo desno. Sav na nekakom oprezu, ko da će sad pred njih nekakav belaj iskrsnuti. Nije osjećao nikakav strah. Upravo suprotno. U ovom uporedom hodu sa ocem i bratom, osjećao se sigurno, toliko sigurno da bi, čini mu se, sad mogli ovo polje na pola isparati, baš ko kakav stari ćilim.

Puna kuća rođaka, a gluho je doba. I još pristižu. Čitavo se Međuljiće iskupilo u našu kuću. Sad uljezu iz Avtovca i iz Mulja poznanici i rodbina. Oni što su posjeđeli sahat-dva ustaju, a drugi pristižu i na njihova mjesta sjedaju. Po stotinu puta otac prepričava đe je sve bio. Spominje mjesta i gradove. Spominje imena rijeka i planina, a kad ga pitaju o borbi, on samo digne ruku do iznad glave, pa otegnuto kaže:

„Ama, pusti to, rođeni. Nejma se tu šta pričati. Rat ko rat, poganluku brat. Pusti, moj prijatelju, ne ponovilo se. Ne ponovilo se za hiljadu godina."

Jedni pomalo razočarani, drugi i dalje uporni opet zapitkuju:

„Ja čuo, de haubica udari, tu trava ne raste. Bogoti, Hamide, je li baš tako? A plotun? Plotun kad ošine, ništa živo ne ostaje na prostoru kolko je ovo naše polje. Je li tako, Hamide? Ja čuo izumili mitraljez, bije po trista metaka u minuti. Viđe li to čudo, Hamide, Bogati? Da nisi puco iz takog? Kazuj, Allahati. Pa to ravna i prži sve pred sobom, ha, Hamide?"

„Uporno je otac ponavljao: „Ama, pusti to, jebo rat, daj der da popričamo o šta se živi. Je li šta posijano? Je li uhranjen mal? Puščaj ba rat. Jebo rat, bilo pa prošlo. Ne ponovilo se ni najcrnjem dušmaninu."

Pomalo razočarani komšije i rođaci su izlazili iz naše kuće, šapćući međusobno:

„Ama, mora da se neđe skrivo. Čitav rat se neđe krio, kad vako muči šta goć ga pitaš."

Kad smo ono juče u mrak izbili pred kuću, ja, otac i Ziko, zamal mati ne ode naprijeko. Idemo mi, a ona na avliji. Stoji i gleda put nas. Kad izbismo na deset metara od kuće, samo se sruči na zemlju. Ko mlada jelika pod oštrom sikirom. Babo zadnji pritrča. Prvi ja, pa Ziko. Dozivamo mater, a ona sva pobijelila i ne odaziva se. Babo je posu vodom iz bunara. Po licu i po damarima na ruci i mati poče dolaziti sebi. Nako mokra, spala joj jamenija, oteže i ponavlja:

„Jooj, meeene! Jes to ti, Hamide? Jes to ti, Hamide, ili sam skrenula? Jooj, meene."

Unio mater babo u kuću. Spustio je na minder, tare joj mokrinu sa lica i smije se ko da ništa nije bilo, a sve ponavlja:

„Ja, Alija, oba mi oka, mišlja ode ti naprijeko." Pa ha... ha... ha. „Ja mišlja Bogomi da ćes se obradovati kad me vidiš. A tebi mrak na oči pade kad me viđe." Pa ha... ha... ha. I prije, ko kroz san se sjećam, otac je i najveće belaje rješavao mirno bez uzrujavanja, sa hajd nek nije mrtva glava. Uz nevin smijeh, tako da je i drugima skidao brigu baš ko što hodža skida strunu sa bolesnika topljenim olovom. Dođe mati sebi. Popravlja jameniju i mokru kosu i ponavlja: „Okle ti? Okle ti", a babo opet kroz smijeh odgovara:

„Čuj, okle ja? Pa iz rata. Okle ću drugo biti?" Ponavlja mati: „Pa što se nikad ne javi? Nako, bar da znamo da si živ. Što se ne javi kadle? Za ove četri godine makar da nam javiš kako si." Nepodnošljivo lako, nepodnošljivo jednostavno Hamid je na svako pitanje, uz smijeh imao odgovora. Bez trunke potrebe za bilo kakvim opravdanjem.

„Tako mi je lijepo bilo tamo okle dolazim, da ti nijesam imo šta poručiti. Da sam otišo naprijeko, imo bi ko muštuluka uzeti. Takijeh uvijek ima. A ostalo nije vrijedno pomena." Čim se mati pribra, babo se okrenu put Ake pa ga grli, pa ga podiže i iznad glave baca i opet fata. „Viđu ovog tića Tanovića. Viđu ovog delije", razdragano se derao, a ja sam, poznavajući svaku Akinu facu, vidio da se silno prepo što ga ovaj čoek u zrak baca i opet fata, a nepoznat mu, pa sam ponavljo ne bih li ga lišio straha:

„Ovo je Ako, naš babo. Vrno se babo. Ako, ovo je naš babo, Ako ne boj se. Babo te poželio." Džaba. Ako se rasplaka. Ko da je beba. Pa sve u mater gleda i čim ga otac potlima spusti, on pobježe materi na minder. Mati ga primila u krilo, govoreći: „Neka, bolan ne bio, Hamide. Jošte je mali. Zaboravio te, a i ja te vallahi, billahi jedva prepoznah. A kamoli on, hudo dijete."

Hamid se kreveljio ko što se krevelje đeca: „Plačko, plačko", gledajući oko sebe sve tražeči nešta. Mati prva skonta, pa kaza:

„Đemka nam preselila, Allah joj rahmetile. Sad će tri godine."

Ušuti babo. I hajd što ušuti. Već se i ukoči u onoj pozi napola zakrenut na jednu stranu, a glava okrenuta unazad pa ne trepće:

„Kako, kako, kako preselila, jadi te ne ubili? Kako preselila, meleci s tobom, Alija? Đes ti bila? Što je nijesi pazila, sinja kukavice? Oda šta preselila?"

Sjeo babo na minder, dugo je šutio i slušao mater. Precizno pominjući dane, datume i godine, pričala je mati preko sahat babu naš život, unazad četri godine. Ništa nije propustila. Ništa nije nadodala. Sve natenane, ko da čita iz kake knjige. Babo je u pod gledo. Klimo glavom, duboko uzdiso, a uz šištanje izdiso dugo i bolno, istovremeno govoreći:

„Šta ćemo? Taka nam nafaka. Šta ćeš, tako nam zapisano."

Kad je mati posustala, a meni se čini kad i njoj ko malo posta besmisleno prepričavati ovu našu jadnu, jednoličnu pošlost, zaupita oca:

„Jes gladan? Sad ću ja turit večeru." „Jok. Nijesam gladan. Đe je Đenka ukopana?"

„U greblju pod selom. U bari pored tvoga baba Ešrefa, Allah im lijepi dženet dao".

Skoči babo. Ogrnu se onim pohabanim kaputom, pa zapovijedi:

„Jed te vi! Sad ću ja", i pođe put vrata. Mati za njim ustade, pa veli: "Neka, neka, Hamide, znaš da nije lijepo i da nije po islamu u mrak grebljem hoditi. Neka te ođe. Možeš, ne daj Bože, ograisati." Babo je nije ni pogledo. Ko ni nas ostale, već prošišta: „De, ne trabunjaj, ženo, Allah ti! Dela jed te vi." Ja izletih za njim, nešto mi ga bi žao, pa velim:

„Babo, da ja pođem s tobom, lakše ćeš mezar naći. Šta veliš?" A, on je, ja bih reko, kroz plač kazo:

„Jok, sam ću!"

Nijesam siguran da je plako. Leđima mi je bio okrenut. No mu glas nekako hrapav. Čudno, jezivo za uši, mumlaju i krkljaju odrasli muški u ovijem krajevima, kad plaču. Rijetko se to može i čuti i viđeti. Jednom, uvrh glave, dva puta u životu da čuješ muško da plače. I to je previše, a i onda pomisliš, bolje bi mi bilo da nijesam ni čuo ni viđeo.

Do sahat babo se vrnu. Ništa ga nijesmo pitali. Pozadugo rahmetli Đemku niko nije uzo u usta. Ko kako nepisano pravilo ulježe u kuću, ne spominji Đemku i tačka. A Đemka, ko kakav dobri, stalno lebdi oko nas, svijajući nas jedno uz drugo. Svojim nefsom.

Da nije svijet nastavio dolaziti u našu kuću i dvije hefte, pa i više od kako se babo vrno, ustaljena svakodnevnica bi još brže došla. Ma, za manje od deset dana u kući bi ko da babo nikad nikud nije ni išo. Fala mi ti babu i njegovoj neponovljivoj jednostavnosti već sjutradan kad smo ustali on naredi da idemo u drva. Prvi na vrata izljegnu. A ja i Ziko pohitismo za njim ko da će se jopet kud otisnuti, ako mu ne budemo za leđima. Grabi babo u naš ljeskovik, vuče konja za sobom, a ja i Ziko za njim. Ziko šapće: „Jelde, Ešo, isto vako bilo kad je babo pošo u vojnu. Samo onda bio u šinjelu i novijem vojničkim cokulama. A sade u ovim zepama i ohrndanom kaputu." Meni nešta krivo, a ne znam šta, pa velim Ziki:

„Nije, brte. Nije ništa isto. Evo, ja stariji četri godine. Ti stariji, a i babo četri godine stariji. Eno, i konj stariji četri godine. Kako isto? Ništa više ništa isto. Nit će biti. Sad će sve biti drugačije. Bit će sve bolje, viđećeš, i de ne laprdaj više."

Drugi dan, babo sa nama čitav dan na paši. Prostro kaput po ledini, gricka mirišljavu travku, škilji očima, reko bi čoek izbivo malo više od po sata. Ili vrno se, ima i pola godine.

„Mršava ova šarulja, Ešo", veli babo. „Da nije metiljava? Valja nam prituriti u dagaru malo gorke soli. Šta ti veliš?"

„Nije ovo, babo, Šarulja, ona od onomad. Nju smo prve godine zaklali. Ova Šarulja je drugo tele od one Šarulje, ama naraslo. Treća joj godina. Othranila nas. Ja što je davala mlijeka. Ko česma, babo. Ja je onomad uprego za plug. Šta ću, nijesmo imali vola. Zato je zanemoćala. Možda je i metiljava. Ko će ga znati, no ja mislim da je zanemoćala. Ništa drugo." Babo je od prvog dana povratka kući sa mnom pričo na ravnoj deredži. Ziku je uzimo pod dijete. No, sa mnom je pričo na ravnoj deredži. Naročito kad bi se Ziko kakvom igrom odmako od nas. Kad se Ziko odmako desetak koraka ili više, a taman toliko da nas ne čuje, babo bi ispodtiha propitivo:

„Bogati, jeste li se kolko napatili? Pomogoše li vas rođaci? I okle? Zajebaju li Srbi ko i prije? Je li vas bilo strah vojske i jesu li ovda prolazile vojske?" Ja sam odgovarao baš ko i on kad ja njega šta pitam o ratu:

„Ma, bilo je svašta. Ne ponovilo se. Kaki rođaci. Svak se o sebi zabavio. Srbi ko Srbi, zajebaju đe stignu. Nije, vele, ovda vojska jednom ili dvaput svrnula za čitav rat." Čim se nami Ziko primakni, mi zašuti. Ili zapodjeni priču o nečem svakdašnjem.

„Valjat će nam krov opraviti. Prije kiša i snjegova. Valjat će nam čatrnju očistiti. Dobro se umuljila. Ili, neka trave vako pokošene, još dva-tri dana, nek se suši a onda ćemo je kupiti i plastiti."

Gluho doba bi. Odavno smo u kuću uljegli. Hajvan namirili i večerali. Izdaleka se začu onaj poznati huk čepela. Na trenutak jasnije, pa opet tišina.Već kako vjetar zvuka nosi. Ja, mati i Ziko, naviknuti na taj jedva čujni zvuk, se obradovasmo. Babo se ispravi na minderu, ukosi glavu u stranu i osluškuje. Baš ko kad ker sluša čoeku nečujne zvukove. Sav se u uho pretvorio, pa zaupita:

„Šta se ono čuje?"

„Čepel, babo",velim mu. No, vidim, ne razumije. „Ovo je sigurno daidža Šukrija. On ima državni čepel pa sa njim svija državne poslove. Od Nevesinja do Trebinja i od Bileće do Stoca.Važne neke državne poslove svija daidža. Velka je čivija. Da samo vidiš kako ga sluša Jovan, a i ostali Srbi. Slušaju ga baš ko vladiku."

„Ko je, pa taj Jovan?"

„Daidžin šofer, babo. Ne vozi daidža kamiona. A umije. Već kamion vozi Jovan, daidžin šofer."

Džaba objašnjavanje. Babo, bleji li bleji. Neobično mu, kaže, čut kamion na drumu od Gacka prema Trebinju, a kamoli na ovom drumu za naše selo Međuljiće. Nijesam

imo kad mu više objašnjavati. Čepel je čepel. Volim ja, i baba, i milo mi je što se vrno, ali volim, brte, i čepel, pa nijesam mogo ostati na minderu dok on kući prilazi. Pomoliše se dva fara ko dva oveća svica na drumu, a do malo skrenu čepel put avlije. Poznavao sam i razlikovao sam svaku promjenu zvuka motora. U sebi sam ponavljao. Sad ga Jovan šalta u prvu. Sa međugasom. Zato nako promuklo bruji. U prvoj čepel čupa kamen ispod točkova. Onaj zvuk, ko kad šarke na vratima škripe, jasno govori da je Jovan povuko ručnu. Do kraja. A sade dade još malo gasa i sad će ga na ključu ugasiti. Sve tako bi. Baš sve bi po mom kontu. Joj, da mi je da ga ja krehnem svojom rukom i da ga provozam makar ođe samo po avliji. Dao bi po života, dao bi sve na ovom svijetu. Sem da mi se babo ponovo otisne u vojnu.

„Đe je? Nije valjda lego? Oooo, Hamide Tanoviću?" Derao se, očito jako raspoložen, daidža Šukrija. Izletjeli iz kuće i babo i Ziko i mati. Samo Ako nije, on vazda prespava važne stvari, pa mu ujutro žao. Uzeše se grliti i po leđima pljeskati daidža i babo. Jedno po minute. A, mi gledamo i smijemo se, a ne znam čemu se smijemo. Valjda njihovoj radosti i njihovoj snazi. Pričapili se babo i daidža pa baš ko da se hrvaju. Jedan drugog zabacuju i sve jedan drugom na uho viču: „Đe si, rođeni! Živ i zdrav mi bio, dobrodošo, bolje te našo." Razmakoše se se jedan od drugog, pa se gledaju, gledaju, i za nadlaktice drže ko da jedan drugom ne daju pobjeći. Daidža se dere: „Ma, nijesi se vele promijenio. Jesi malo posijedio, a posijedio bi i ođe u Međuljiću. Šta fali? Je li tako?" A babo viče: „Đe ti je, Šućro, kosa? Šta je ovo, čelo ti naraslo? Do po glave." Opet se zgrabiše pa se cmaču i grle, a mati ko mati priča, a niko je ne sluša:

„Hajte u kuću, hajte u kuću. Haj i ti, Jovane, dela uljegni, samo izuj cipele."

Jovan na stolicu u kraj vrata sjeo, vidi se dobro umoran, jedva na oči gleda. Babo i daidža na minderu. Obojica sjela na jednu nogu, a drugu pružili niz minder. Gledaju jedan u drugoga ko da naske ostalih i nejma. Mati tura u fijaker cjepanice i pita:

„Burazeru, jesi li gladan? Sad će kahva. Jovane, jesi li ti gladan? Mi smo ima dva sahata večerali."

Daidža ne skreće pogleda sa baba, a sestri odgovara:

„Jeli smo. U kafani. Jeli smo pečenje. Preteklo nam pečenja. Dela donesi, Jovane, nek đeca oglođu kosti. Imaju oni jake zube. Dela donesi iz kamiona ono meso." Skoči Jovan ko navijen, a daidža samo što Jovan izađe malo promijeni facu i ton pa haman šapćući reče:

„Pazi šta pričaš pred njim. Nek kafu popije, pa ću ga poćerati u kabinu, nek drinca. Do tada ne laj, očiju ti, Hamide. Viđe li, Hamide, kako đeca porastoše. Djeca rastu, a mi starimo. E, jesi obijelio za ove četri godine. Eto te ko ovca, moj Hamide, ha ha ha."

„Bogomi, jedva ih poznado. Izđipali ko jelike. A, i ti si mi obijelio, Šućro. I očelavio, brte, do po glave."

Malo pognuta u pasu, Alija je vješto na tabli prinosila findžane sa usutom kahvom. Prvo prinese kahvu bratu Šukriji, pa gostu Jovanu, pa čoeku Hamidu. Još blago pogeta u struku, povukla se do šporeta sa svojim findžanom kahve. Najviše je voljela

to mjesto, potlima na janjećoj kožici uz peć kad pije kahvu. Otvori vratašca peći, cigaru zapali, prepuštajući se užitku pijenja kafe i užitku davno zaboravljenog mira i sigurnosti kuće koja je puna odraslih muškaraca.

Ja i Aziz smo sjedili za sinijom i jeli ohlađeno i stinuto jagnjeće pećenje.

„Pa, pričaj, moj Šukrija. Dugo se nijesmo viđeli, a grdna vremena su iza naske. Ko da gledam, imaš šta pričati čitavu noć.“

„Ma, i nije tako. Kad bolje pogledam unatrag od kad se nijesmo viđeli, nejma se, šta vele, ni kazati ni pohvaliti. Jok, Bogomi. Ja sam ti se školo prvo u Beču, pa kad nasta belaj sa Gavrilom, ja ti brža bolje odoh u bratsku Rusiju. U Moskvu. Taman privedoh školanje kraju, kad i tamo izbi belaj. Ubiše cara, Bog da mu dušu prosti. I njemu i njegovoj ženi i đeci. Naš prosvjetitelj Nikola Pašić dade meni zadatak da ođe u Hercegovini pripremim naše Hercegovce za događaje koji se desiše. Stvaranje naše države Kraljevine Jugoslavije. Sve to bi i prođe uz Božiju, kraljevu i Pašićevu nakanu, a ja sam ti po malo sa strane učinio kolko znadoh i umjedoh.“ Dok je Šukrija izgovarao posljednju rečenicu i kad spomenu Božiju pomoć, Jovan se naslonjen na zid u polusnu prekrsti, a kad spomenu kralja, Jovan se još jednom prekrsti mrmljajući: „Bog mu pomogo.“ Kako se drugi u sobi nijesu micali, tako nekako svima zape Jovan za oko, pa svi ukućani uputiše put njega pogled, zadržavajući ga i poslije te kretnje rukom od čela do pupka, lijevog i desnog ramena.

„Jovanče, blago meni, eto te spavaš na toj stolici. Beli si preumoran od puta i volana. Hajde, blago meni, uzmi taj gunj i idi lezi u kabinu, pa se ko čoek naspavaj. Valja nama ranom zorom dalje.“

Bunovan, poluzatvorenih očiju, Jovan prstima napipa šajkaču i na glavu je metnu, a onda usta i krenuo put vrata, vukući teški janjeći gunj za sobom. Skoči Alija da mu vrata otvori i da ga isprati do ulaznih vrata. Jovan je nekako spavajući oblačio cipele, gurajući noge u njih do pola. Na tako potpečenim cipelama krenu ko žensko na štiklama put kamiona, a Alija je virila za njim kroz ulazna vrata. Da je niko ne čuje, zatvarajući vrata promrmlja:

„Pihhh pogani, a što bazdiš baš ko hala, Bog zna kad se zadnji put okupo.“

Opet nasta tišina koju Hamid prekinu nakon podosta vremena.

„Viđe li ti, Alija? Prekrsti se vlah u mojoj kući, baš ko da je u crkvi. E, da sam jučer preselio, ne bih vjerovo da i ovo more bit. Hej, u mojoj kući, e da i ovo doživim i ostanem pri zdravoj pameti.“

Alija je nečujno učila nekakvu dovu i pažljivo pljuckala u pravcu stolice naglasivši posljednji ajet, Subhaneke. Ljutitim glasom, baš ko da su nešta đeca kriva, okrenu se prema njima pa zapovijedi:

„Pojte spavat! Šta kupite ušima i očima šta odrasli rade. Ai i kasno je, hajte u sobu lijegati.“ Poslušno su Ešref i Aziz ustali iza sinije i krenuli put sobei malo začuđeni materinim tonomi kad Hamid, vrlo mirno, ali vrlo zapovijedno, materi reče:

„Ešo, neka te ođe sa nama. De la sjedi ođe, do baba. Nije on, Alija, više dijete, jok Bogomi, kako dijete. Ja sam u njegovim godinama svoga baba u mezar spustio, a suze nijesam pustio."

O, kako je godilo Ešrefu što babo na njega vako gleda. O, kako je teško palo Azizu što i on ne osta. Adem je spavo, kako je spavo.

„Šta sa tobom bi? Ni traga ni glasa od tebe, moj Hamide. Četri duge godine. Hej, četri godine dana. Alija, đeca, a i ja, Bogomi, te i ožalili i prežalili. Pa što se ne javi kad, moj Hamide?" Ružio je daidža sve gledajući ravno u oči Hamida.

„Odoh i ja leći. Dockan je, a ako vam bude šta zafalilo, zna Ešo đe šta stoji. Ešo, prituri, đeg đe, koje drvo u fijaker da se vatra ne ugasi. Allahimanet", reče Alija i za sobom zatvori sobna vrata. Opet nasta nekaka nestvarna tišina.

„Sam ti nijesam kadar, Šućro, kazat što se nijesam javljo. Prvijeh dana, prvijeh mjeseci, sve računam pa jako sam se otisko. Odosmo u Crnu Goru, na Mojkovac, i tu bijaše bitka preko tri mjeseca. Možda i duže. Mene zgodi. Tako nekako nakon tri, tri i po mjeseca borbi." Poćuta Hamid, a ćutali su i Šukrija i Ešref. Ešref je prvi put slušao oca, od kako se vrno, da o ratu priča. Izbjegavao je Hamid bilo kakav spomen rata za sve ovo vrijeme od kako se vrno, a nije da ga nijesu ispitivali i rođaci i komšije a i on. Kao da je u pitanju deset ili petnaest dana kakve ružne bolesti ili deset dana groznice, Hamid je svima odgovarao sa:

„Ma, pusti rat. Šta se ima tu pričati? Bilo pa prošlo. Ne ponovilo se." Uz taj odgovor Hamid je pravio od lica takvu grimasu baš ko da će se sad pa sad ispovraćati, tako da su rodbina i komšije namah prestajali sa pitanjima. Ja sam znao biti uporniji od drugih, pa i pored te kisele face na očevom licu sam znao nastaviti sa potpitanjima:

„Je li, babo, istina da top gruha jače od groma? Jesi li, babo, puco iz mitraljeza?" A jednom sam ga upito: „Jesi li im, babo, vrno milo za drago za tvoga dedu i za tvoga baba, a moga dedu?"

Džaba. Babo ko ona materina sehara šuti, usta mu zaključana i samo ponavlja: „Ma, pusti rat, jebo rat."

A sad, sad ga niko ne goni, niko ne postavlja nikaka pitanja, a on priča. Polahko, rasteže, vaga riječi i zastaje između rečenica, ali priča. Ja haman ne dišem.

„Jedva sam ti živ osto, moj Šućro. Pogodi me geler ođe u nogu. Razvali meso do kosti. Lipti krv baš ko kad janjca prikolješ. Ja mislio, gotovo je. Došo Azrail po me. Kad sam se probudio, ja u bolnici. Ruke podići nijesam bio u stanju. Kad progovorim, umorim se ko da orem ili kopam. Mrtav, a jopet živ. Takav sam ti bio mjesec dana. Zagnoji se rana. Smrdi na metar."

„Oko tijeh datuma, i Husnija pogibe. Baš na Mojkovcu", muklo šapće daidža Šukrija. „Baš oko tijeh dana, moj Hamide. More lahko biti da ste pucali jedan na drugoga. E moj Hamide, vidiš li ti šta nam drugi rade. Dokle oni idu. Kako oni naske umiju da zavade. Da rođak na rođaka puca. Brat na rođenog brata. E, neće više toga biti, a jok. Nikad više. Sada imamo državu, imamo kralja i svoju vojsku. Od sela će sve biti drugaćije.Viđet ćeš, moj Hamide, upamti što ti Šućro veli."

Hamid ko da nije pažljivo slušo Šukriju. Nekako odsutan, zamišljen ko da je izašao iz ove sobe, nastavi:

„Digoše me iz poljske bolnice na kamion i odvezoše u stacionar. U Vrnjačku Banju. Tu sam ti ležo preko šest mjeseci. Čiste, previjaju, pitaju me hapovima, a i hrana dobra. Pridigoh se, ozdravih, i do malo me poslaše put Hungarije."

„Fala Bogu", ote se Ešrefu. Istovremeno ga pogledaše i Hamid i Šukrija, pogledom koji je govorio, a i ti si ođe. Mi na te zaboravili. Ko da se pravda Ešref, ponovi sad glasnije: „Fala dragom Allahu kad ozdravi, babo." Iako dugo nijesu bili zajedno, nekakvom tankom duhovnom niti Ešref primijeti da babo nešta nije ispričo do kraja. O Vrnjačkoj Banji. A sigurno nešta lijepo nije ispričo, jer pričajući o tim danima, babo napravi na momenat lijepu facu, sjećajući se nečega što je mnogo ljepše od prizdravljenja i što je podobro pripomoglo ozdravljenju. Vidio je to nepogrešivo Ešref na licu svoga oca, kojem je sve više i više ličio. I fizički i duhom.

„Rovovi pored Subotice, tranšee pored Zrenjanina. Ravnica dokle oko nosi. Veća ravnica za stotinu puta, i još više, od ovog našeg polja. U jednu ruku dobro za vojnika koji hoće glavu da sačuva. Ukopali se mi, ukopali se oni, pa puc mi, pa puc oni, a jedni od drugih daleko dva kilometra. Između, ničija zemlja. Posijane mine i postavljena bodljikava žica. Kuna ni lisica ne može proći a da na minu ne ovariše ili u žicu da se uplete. S druge strane, džehenem. Ubiše muhetine i komarci. Izjedoše te komarci noću, a danju ne moš ostati od muha. Ovi naši obadi fini nekaki. Lete na konjski šupak ili govečetu pod rep, a one njihove muhetine samo na čoeka. U usta hoće da uleti, jebla mater svoju."

Opet Hamid pošutje malo, hoće cigaru da zapali, pa iznenada upita:

„Šućro, hoćeš li jednu popiti? Ja se u vojni naviko vako navečer, kad se sve smiri, popiti čašicu dvije. Gleda daidža u oca, a ne daje odgovora pa do malo će: „Ma, more vala jedna rakija. Neće škodit, je li tako, a nekako mi i ovo veče napose."

„Ešo, de la, de donesi nam po surahiju rakije i navadi nam torotana iz mijeha. Ne valja rakiju na golo piti, upamti."

Skoči Ešref da ih posluži, a uho naćulio da mu šta ne promakne, jer babo nastavi besjedu:

„U Hungariji sam ti osto preko godinu dana. Mjesec na frontu puc mi, puc oni, a onda deset dana poštede u kasarni. Operi se, ošišaj se, skini blato i vaške sa sebe pa taman kad se upristojiš i na čoeka počneš malo ličiti, hajd nazad. Napale bolesti vojsku. Ne valja im voda pišljiva boba. Bolja je naša kišnica od njihove bunarske vode. Niđe izvora ko ođe u nas. Jok, sve bunari. A što im, Šućro, smrdi voda baš ko u nas iz čatrnje kad zafatiš, po samom dnu. Bogomi, i ja obolih. Nekoliko puta od dizenterije. Što pojedeš to posereš. Ali u gaće. Ne možeš do ćenife otrčati. Smjeste te u sanitar petnestak dana pa hajd nazad. Treće godine, vidim ja, fali vojske. Sve naske duže drže na fronti, a sve kraće na poštedi. Znao sam ti po tri mjeseca ostati na liniji. Hoćeš podivljati. Da ti znaš, moj Šućro, kako je to, kazati se ne može. Tri mjeseca ne

zaspati, ko čoek. Taman se ščućuriš đe bilo, taman se zavedeš u san, a ono fiiijuuuu. Reko bi, eto je, sad će ti za vrat pasti. Naučio sam po zvuku đe će pasti i koja je i kolika je. Nepogrešivo. Nijesam brojo, ko će brojat, pa pomahnito bih da sam brojo, ali čuo sam hin, da ti ne slažem, pa sigurno pedeset hiljada. Manje nijesam. Samo može biti više. Svoju ne čuješ. Tako kažu, a tako i jest. Onu koja će te ubiti ne možeš čuti. Fala Bogu pa ostadoh živ. A, nagledo sam se svašta. Padne granata među vojnike dok jedu. Lete kroz zrak baš ko golubovi. Raskomadani ne možeš ih sastaviti. Padne u rov pa zatrpa nesrećnike zemlja i umiješa ih baš ko puru. Ljudsko meso i zemlja umiješa se u nekaku crnu masu."

Gleda Hamid kako lijepo Ešref postavlja surahije na malehnu siniju i sve zajedno na minder među njih dvoicu postavlja. Prinese i sahan sa sirom torotanom. Taman kad Ešref htjede sjesti na svoj tronožac uz minder, Hamid reče:

„Dedera, naspi i sebi jednan čokalj, ali do pola. Prvi put ti je, da te ne prevari."

„Neka, Hamide. Još je rano, imat će kad. Rano je", zavapi Šukrija.

„Dela, dela, slušaj šta ti ja kažem. Jedan čokalj a do pola. Šta mu je rano? Ja sam u njegovim godinama kuću na sebi nosio."

Malo podiže ton Šukrija, pa nastavi:

„Nosi je i on. Ima dobre četri godine. Kad goć ja naiđi, on se ne vidi od pesinluka. Ili kopa njivu ili kupi čumur ili kida u štali ili vodu nosi ili plasti, ili sijeno skida sa pojate. Zlatan ti je ovaj sin, moj Hamide, samo jadi ga rano snašli. Nije dijete bio, čini mi se, od svoje šeste godine. Baš mi ga nešto žao. E, da si mogo viđeti kako pazi Aziza. Baš ko kad mačka nosa ono svoje mače. Ne može se desit da vidiš Ešrefa, a da nije đe uz njega i Aziz. Dobar ti je ovaj Ešo, Bog mu zdravlje dao, zapamti šta ti velim. Đe ono stade? Ja, Srem i sremski front."

Nastavi Hamid, a prije toga povuče podobar gutljaj rakije. I daidža je pihno malo manji gutljaj pa sve šišti: „Dooobraa, praaavaa." Ja sam samo lizno. Zasmrdi mi pod nosom ko kad se uščuje bure. A, i ujede me za usne i za jezik. Namah mi se ogadi ovo piće i baci me u brigu. Ko će ovaj beter popiti, pomislih, kad je već nasut da ne ispadnem slabić, a radije bih, čini mi se, rođenu pišaku pio, već ovo. Za svaki slučaj i ja kazah: „Dobra, dobra rakija."

Nije Ešref viđeo kako su se Hamid i Šukrija pogledali zavjerenički. Obojica se smijuljeći i uživajući u namrštenom Ešrefovom licu, koji gadljivo reče: "Doobra, dobra rakija."

„Gine vojska. Od metka, od gelera, nejma šta, ali još više umire od bolèština. Napo tifus.Taman ga se riješiš, eto ti crveni vjetar. Pa, boginje, a dizenterija ne prestaje. Počeše gađati rovove bojnim otrovima. Kaka je to smrt ako se nadišeš otrovna gasa. Gledo sam, po sahat se koči čoek. Hoće oči da mu iskoče iz glave. Uvije se u kičmi baš ko duga. A, lice se ukoči ko da će vriskati. Poplavi, pjena udari na usta, a nikako da crkne. Boga moli da umre, a ne može. Nejma gore smrti ni podmuklije granate od bojnih otrova. Nijesam se, moj Šućro, odmico od gas maske. Ni kad spavam.

Bolje ti je pušku zaboraviti ili izgubiti, već gas masku. Dugačke linije, kilometri i kilometri, a vojske nejma. Pade komanda, povlaći se. Povukli smo se do Novog Sada i tu kopaj rovove, tranšee, zemunice i bajte. Mokrina, moj brte. Blato do koljena. Pijavice po tebi lazaju i krv piju. Tu sam prezimio, a vjerovo nijesam da ću živ ostati. Kad puhne niz onu ravnicu, moj Šukrija, pišaka se u tebi ledi. Mrznu noge, mrzne glava, mrznu ruke, ugrijat se ne možeš. E, tu sam se naučio ili nas naučilo na rakiju. Dužili smo čitavu zimu, sedmično po čuturu rakije. Pa, razgađaj. Spas rakija. Ne da u drob amebama i glistama. Sve pobi, a i ugrije, kurva jedna. Načera krv u glavu i ruke pa ti lakše. A, i hrabrosti dadne što jest, jest. Četvrtu godinu me digoše otle ko veterana put Italije u Alpe. Na Monte Milento. Šega ti je ova naša Zelengora, Prenj ili Vučevo. Kazat ti ne umijem kolika je to planina. Ima mjesta đe nije nikad stala ljudska noga. Borovi i jelike od trista godina. Ne može ih jedan čoek opasati. Opet kopaj tranšee, opet rovove pravi. Tu sam godinu osto i upozno džehenem. Ja, ja, moj Šukrija, ja sam ti u džehenemu bio. Gore ne može biti ni u džehenemu pa đe god da je. Samo može biti vruće. Na Monte Milentu je znalo biti po minus trideset zimi, a ljeti plus pet. Pravi hladni džehenem. Duro sam haman godinu dana. Tu smo se bili prsa u prsa. Letimo mi da zauzmeno položaje što visočije, lete oni."

„Ko oni ?" Prvi put prekide Hamidovu besejedu Šukrija.

„Francuzi. Ponajviše Francuzi, a bilo i Italijana i Grka. Srba bilo, kazivali nam sve dobrovoljci. I sa naše strane, a i sa njihove, odsvakle vojnici a sve veterani. Ko goć je došo tu da ratuje, umije ratovati. Sve prekaljeni borac do borca.

Vidim ja, moj Šućro, izgubi Švabo rat. Samo se još inati. I to kako, preko moje i još hiljada tuđijeh glava. Čekaš dan za danom, dan kad će na te red doći. A, ništa ne možeš. Čuvaj živu glavu, pa dokle li kako li. Spanđam ti se ja sa nekakijem zemljacima. Mlađi od mene, podobro mlađi, a vižlasti i pametni, Bog im zdravlje dao, pa uzmeno smišljati kako da bježimo otle. Nije lako sa fronte uteći. Pročulo se da Francuz strelja dezertere ko vaške. Nijesmo vala bili ni prvi ni pošljednji koji su pobjegli. Poče vojska bježati. U početku po jedan ili dvojica, a onda i po više odjednom. Mi ti raspalismo jednu noć, a kiša je padala prst pred okom ne vidiš. Sahatima smo se nagonili kroz ničiju zemlju sve pazeći da te ne ubiju naši, pa da ne staneš na minu, ili ne otkineš žicu na kojoj su odskočne mine, pa onda pazeći da te neprijatelj ne ubije. Jedan naš zemljak otisnu se u provaliju duboku tries metara, a da jaukno nije. Tako smo se dogovorili. Nejma zapomaganja niti jaukanja, šta goć ispane. Da ostale ne pobiju. Negdi u zoru nas zarobiše. Pa zatvor, pa ispitivanje, pa prinudni rad, pa kraj rata. Ja ga dočeka u Piranu. U luci, po čitav dan nosajući vreće brašna, graha i riže. Kažu, Amerika šalje pomoć saveznicima. Nije mi bilo loše. Nosaj sa broda u hangar povazdan, no dobra hrana, lijepa klima, niko te ne bije. Dobro mi bilo pa eto ti."

„Šta bi sa zemljacima", upita Šukrija.

„Nikad ne saznadoh. Razdvojili nas u različite barake. Nikad ih pošlje video nijesam. More svašta biti. I da su živi, a more biti da su ih i streljali. Najviše smo se bojali

i najopasnije je bilo da te se Srbi dokopaju. Tad je metak u čelo. Hem si iz Bosne, hem si Turčin, hem u švapskoj vojci. Kojeg goć našeg su se Srbi dokopali, odma streljanje."

„Mene jedan dan utovariše na vapor. Jedan pomalehan vapor kad uzmeš kakijeh i kolikijeh sam viđeo i istovario. Ništa ne govore. Samo ulazi i pod palubu, ko kano u podrum. Dan i noć smo plovili. Do Ploča. Tu, nas Bosance, istovariše i u vagone potrpaše. Ja vozom do Mostara, a otle što pješe, što me ko pokupi na karoseriju. I šta, evo me ođe sad, ti me pitaš đe bi, šta radih ove četri godine. Ja bih ti najradio reko, jeo govna, eto šta sam radio. Šta da napišem i kući pošaljem, moj Šućro. Da se jadam, znam dosti im svoijeh jada. Da lažem, pa da kažem meni dobro, numijem lagat ni uljepšavat. Tako, dan za danom. Ja, sve danas ću sutra ću, nikad ni slova kući ne poslah. Znao sam jedno, ako poginem, bit će javljeno i u to se nejmam šta miješati. Fala Bogu, pa osta živa glava."

Gluho doba noći. Seosku tišinu i mir prekine pokatkad lavež kakvog kera. Na njegov lavež nadovežu se lajati i ostali kerovi, a i naš garo, tolko da se zna da je i on budan, i na oprezu. Šutimo. Oni puše. Ispijaju zadnje kapce rakije i kupe zadnje mrve torotana po tanjiru. Mene nekaka tuga salećela. Malo mi žao što nije rat drugačiji, što nije vojna naka kaku sam je ja zamišljo. A, zamišljo sam obično nekakva polja i ravnice, vojsku na konjima, dotjeranu i nakićenu, mrsko se gledaju preko nakog polja nalik ovom našem Gatačkom. Prolomi se juriš, a oni u galopu jedni put drugih. Moj babo među prvima. Najhrabriji. Puca iz livora po neprijetelju. Bije ih ko snoplje. Onda, vadi sablju pa čas maše sa konja po lijevoj strani čas po desnoj. A, neprijatelj jauče i pada baš ko kad ja kosim onu do pasa visoku ljutiku. Ovo što babo ispriča, sve nešta jad i bijeda, pa proljev, pa pijavice što krv piju, pa dezertiro. Sad je meni jasno što no babo kad god ga ko pita, kako bi u ratu govori: „Ma, pusti rat, jebo rat." Prekide mi misao babo:

„Dedera nam naspi još po jednu. Ha, Šućro, more još po jedan čokalj?"

„More vala, i nek nam još sira navadi da ne pijemo na golo."

Dok sam sipo rakiju i vadio iz mijeha sir, babo upita daidžu:

„Kako ti prođe ove četri godine i malo jače od kako se nijesmo viđeli?"

Slabo svjetlo činilo je nekakvu intimu u ovoj našoj sobi, a rakija i iskreno prijateljstvo ovoj dvojici vršnjaka četredesetogodišnjaka razvezalo jezik pa sad daidža nastavi besjediti. Malo mi se prispalo. Valjda od ona dva tri gutljaja rakije, a opet volio bih i daidžinu sudbinu čuti. Gleda me otac pa kaza:

„Idi leći. Dockan je, valja sjutra ranom zorom stoku na pašu voditi."

Lego sam obučen. Mrsko mi se skidati, a još neko vrijeme čuh iz sobe daidžu kako priča. Daleko je bilo, a i spavalo mi se pa ništa nijesam razumio. U to me i san obori dok se sva soba od one pogane tečnosti ljuljala čas na jednu čas na drugu stranu.

„Ma, vala ti i nejmam, šta vele, pričati, no kad si navro, vako je bilo, u kratkim crtama. Da ne duljim. Učio sam u Beču prvo jezik, pa onda za pravnika, al' ne stigoh izučit ni jedno ni drugo. Uzela me ona stvar na ruku, pravo da ti kažem, pa sam se više

zavlačio ženama pod suknju već što sam učio." Kako se smijuljio i kako je ovo pričo, ne bi se reklo da je Šukrija i za jednim danom i za jednim satom svoga dangubljenja u Beču ikad zažalio. Smijuljio se i Hamid dok je Šućro pričo, a sve upada:

„Dobre Švabice, jelde, Šućro? Dobre i jedre i ne otimaju se vele, pa ha ha ha."

„Ma, nijesam ti ja gonjo samo Švabice", nastavi Šućro. „Ma jok. Ja gonjo i Mađarice. One su, gore u Beču, ili spremaćice ili kuharice ili pralje ili bedinerice, a lahko sa njima da lakše ne može biti. Bilo je i Šokica. Samo sa njima je teže. Ne daju, brane se. Ženi me, kazuju." Malo se Šukrija uozbilji, pa nastavi:

„Kad ono ubi Princip prestolonasljednika, ja vidim kolko je sati. Gore u Beču nije lahko objasniti ko je ko ođe na Balkanu. Oni ti, bolan ne bio, Hamide, nas ni po čem ne razlikuju. Bio ti Srbin, Slovenac, Hercegovac, Bosanac, Crnogorac, bio ti katolik, pravoslavac ili musliman, za njeg si ti gore balkansko đubre, balkanski primitivac, nehljebović i kavgadžija. Nijesam čeko da me iko pita ko sam i okle sam. Taman dođe dobra hedija od burazera Velije i ja ti kupim kartu, skupim nekake papire i put Rusije. Nije to bila moja pamet. Vidim ja, sve što je naše gore list, isto radi. Rijetki, i to najviše Hrvati odoše preko Atlantika put Amerike, a ostali, najviše Srbi, hrle u Rusiju. Tako i ja. Za njihovom pameti. Nađem u Moskvi dosta našijeh, a najviše iz Srbije, bolje reči iz Beograda."

Tu ga Hamid prekide izdreljenih očiju, ko da sluša mazluma, a ne Šukriju. „Pa, od kad su kod tebe naši iz Beograda, melajiki sa tobom, Šukrija. Da ti nije rakija u glavu udarila. Pij u guzicu, živ bio, a ne u glavu, moj Šućro."

„Kaka rakija, šta benaviš, Hamide. Valjda si viđeo i sam u bijelom svijetu, u tuđini, svak ti je zemljak ko tvoj jezik govori i razumije. Ma, koje vjere bio. Nije ti mrzak ni u pola, ko onaj što te ne razumije, pa makar bio Srbin s dna kace. Tako bar ja gledam na to. Vjeruj mi, u tuđini sam sreto Srba, Srbijanaca, broja im ne znam. I sve mi se čini, ni ja njima nijesam tolko mrzak ko što sam ođe evo ovom istom Jovanu mrzak. Pravi Srbin, Srbijanac, hoće te nazvati Turčinom, muhamedancem, hoće te drukčije gledati već svoga, ali ne pada mu na um da ti o glavi radi. Ko ovijem našijem pravoslavcima. Ovi, ovi domaći su krvavi ispod kože. Ovi naši, domaći nikad nam neće zaboraviti što pređosmo na islam i nikad nam neće oprostiti četri stotine godina otomanske vlasti. Vjeruj, posilni mi je ovaj Jovan, iz moje ruke hljeb jede, ali ja mu ne vjerujem. Ha se sa svojima nađe, vidim, ašičare me olajava i svojima se jadi, ko kano on bio dobrovoljac solunski borac godinu dana, a viđu šta je dočeko? Dočeko da služi Turčina, baš ko što je njegov dedo služio kod Rizvanbegovića. Dolje u Stocu. Helem, nejse.

Upišem ti se ja na fakultet. Tuc muc jednu godinu, malo ide, malo ne ide. Javi mi rahmetli Velija, da je sazno preko momaka iz Mlade Bosne da je pogino Husnija. U Crnoj Gori i da je odlikovan ordenom „Belog orla". Slaba fajda rahmetli Husniji od odlikovanja, ali meni podobro pomoglo. Još kako. Pročulo se za junaštvo Husnijino čak do Moskve. Kad goć koga upoznam, obavezno ide ono - vi ste brat onog heroja Kurtovića. Čuli smo za njegova junaštva, Bog da mu dušu prosti. Tako sam upozno i

Nikolu Pašića i nešto mu za oko zapeo. Vodo me po sjedeljkama i druženjima našijeh, skoro svako veče. Preko njega sam upozno kolko hoćeš generala, admirala, pilota, bankara, ambasadora, glumaca, pjesnika, političara, a i kraljeve familije. Sve mi se čini, da sam i ja njemu podobro valjo. Kad goć me povedi na kakav skup, on me prestavlja ko člana Mlade Bosne, ko najbližeg Gavrilu Principu. Umije, nejma šta, pričati i u priči kititi. Više onog što nije bilo, već što jest. Da samo vidiš, moj Hamide, kad ti on razveže o Husniji. Kiti i veze baš ko da su skupa bili kad je burazer poginuo. Ondak nastavi o Veliji, kako je to ilegalac najjači u Sarajevu. Pa onda o Čubriloviću, pa Protiću, ko da ih sve zna i pozna. Nikad nijednog Bogomi nije ni viđeo, no kiti da svaku povjerovat moraš. E, onda dođe do mene. Te planira sa mnom velike poslove u Bosni uraditi. Muhamedance, kako nas on zove, pridobiti za srpsku stvar i sve tako. On mi je javio da je Velija napustio Sarajvo i da se oturio za Ameriku. Malo iza, opet preko njega saznadoh da je Velija naprasno umro u Americi. Još dok je bio u karantinu. Čudo jedno od čoeka, moj Hamide. Čini mi se, taj ti zna sta kralj Petar doručkuje i šta Ataturk ruča. Sve zna, sve čuje, sve vidi, što no kažu."

Opet se kerovi seoski razlajaše. Opet garo zabrunda da pokaže da je na oprezu, a Hamid nali i treći čokalj rakije. I sebi i Šukriji. Spretno Hamid ubaci dvije poveće bukove cjepanice u fijaker pa sjede na svoje mjesto podnimivši od rakije otežalu glavu. Zagleda se u Šukriju, ko da veli, nastavi.

„E, ja ti tu upoznam Maru. Hajd, živili." Kad otpi dobar gutljaj, Šukrija raznježi lice pa smijuljeći se nastavi:

„Ja ti se, moj Hamide, zaljubih u to čeljade na prvi pogled. A ona, ona ko da je naše gore list. Nije visoka ko ove naše, ko rečemo Alija ili Azema, ali ima je, mašala. Punačka i u vratu i u nogama i u ramenima, a sisata, evo vako." Podigo Šukrija obje ruke ispred svojih prsa, a prste savio pa imitira ženske sise i smije se da je opet garo zalajao.

„Neka! Neka, gluho doba je, probudit ćeš čeljad, Šukrija. De la, malo tiše", šapće Hamid, a pokušava da zamisli tu đevojku. Kako god okrene, najviše mu liči na njegovu Milanku. Kako Šućro opisuje, vala ista Milanka. Evo, kako pokazuje, iste im i sise. Pođe kazat koju za Milanku Šukriji, ali se predomisli, pa zašuti i dobar gutljaj rakije popi. Da je makne ispred očiju.

„Malo po malo, drž vamo drž tamo, Bogomi i ona mene poče gledati. Ja oko nje baš ko tetrijeb danima oblijećem, oka joj ne dam otvoriti. Oblijeću i drugi, pas im mater, ali ja najuporniji. Do malo mi ti počnemo hodati, izlaziti. Poljubim ti ja nju posred usta. Ko na filmu." Premeće se Šukrija na minderu, nikako lijepo da se namjesti. Vidi Hamid, milo Šućri o Mari pričati pa ga ne pometa, samo malo skupio vjeđe i čeka rasplet. Ko što bi i u njega. Čeka da se Šukrija snuždi i kaže: „Uto, dođe mlađi, ljepši, kuratiji, i Mara ode." Šukrija nastavi:

„Džaba je kriti. Saznade se u čitavoj Moskvi da je Mara moja cura. Saznade i njen otac pa mu hoće nešta biti. Braća njena najradije bi me đe na front ispudila. Glavu

da izgubim. Branili joj, prijetili joj, sve džaba. Najnu tragu, kada Crvenoarmejci ubiše ruskog cara oni pobjegoše i Maru povedoše u Francusku. U Pariz. Mara ti se škola za doktora na Sorboni."

„Šta ti je to Sorbona", upita Hamid.

„Najviđeniji fakultet u cijelu Evropu. I najskuplji. Kolko Marino školanje košta, ne vrijedi tolko para čitavo ovo Gatačko polje." Nije precizno znao Hamid kolko košta čitavo Gatačko polje, ali kad to ču, zviznu kroz zube uvlačeći zrak u pluća, pa onda nadoda: „Velka para, Bogomi."

„Ondak mene Pašić posla amo u Hercegovinu. Da agitujem za Kraljevinu i za njegovu partiju. Kako veli, dobar sam poso uradio i sad me planira postaviti za direktora hipotekarne banke u Sarajvu."

„Uhuu, velka bi onda čivija bio, moj Šukrija." Zamumla Hamid. „Pa, to ti je višlje od recimo pukovnika, je l' tako." Brzo je i nemarno Šukrija odgovorio, malo se nervirajući Hamidovim nerazumijevanjem šta je direktor i da direktor nema nikakve veze sa vojskom. „Jes, jes", pa nastavi:

„Računam, u to će i Mara zgotoviti školu i eto je vamo. Odma se ženim, Hamide, ha dođe. Da mi je ko ne preotme, jadan ne bio. Odma se ženim, to ti tvoj Šukrija garantuje." Zašuti Šukrija da li zato što ni sam ne vjeruje u ovakav nastavak ili zamišljajući nastavak u glavi, ne bi jasno Hamidu. Da prekine šutnju, Hamid nastavi:

„Veliš, u Sarajvo, seliš?"

„Ja, ja, u Sarajvo. I ženim se čim Mara zgotovi školanje."

„E, vala i ja pregrizo. I odlučio. Sve prodajem. I ja se selim u Sarajvo, ama iz drugijeh razloga. Nisam se davno vrno. Manje je od mjesec i po, ali vidim, sve se promijenilo. I to nagore. Vlasi zavladali na sve strane. Vlasi u policiji, vlasi u srezu, vlasi učitelji, vlasi sudije. Trgovinu preuzeli, u pošti sve njihovi, nejma muslimanskog uha ni ko portira. Eno, i onaj ćoro Andrija u školi se zaposlio, a mi ga ko dijete najvećim blečkom prozvali. Kojeg goć Srbina zasretneš, sve solunski borac. Sve junak do junaka, a kad se malo bolje počnem raspitivati đe je ratovo, na kojoj liniji, trta, vrta, ispadne u rat otišo 918. Hej, moj Šukrija, do 918. ja pola Evrope pješke pregazio.Vagon vojničkog dvopeka pojo. Oni meni borci, meni, koji sam odalamio četri godine najtežih ratišta. Ma, kud mi ne dođoše pred nišan, ma vala bi svakog ko zeca. Ravno među oči. A, što sam se pročuo ko strelac. Nije mi ravnog bilo nadaleko. Kad goć đe zapne, eto ih do mene: 'Hamide, hajde probaj ustreliti onog mitraljesca, pobi nas.' Ja za pušku pa se izvučem do prve linije i vrebaj baš ko kad vrebam srndaća. Polako i strplji..."

Prekide Šukrija Hamida u po priče, njemu najdraže, iz ratnijeh vremena. Prekide ga grubo i ljutito.

„Čekaj! Čekaj! Jesi ti četri godine ratovo, ali u pogrešnoj vojsci, moj Hamide. Pročito sam ja, i ni po jada što sam ja pročito, ali zna pola Gacka da si bio dobrovoljac. Pa, šta hoćeš, majku mu? Šta hoćeš? Bolje bi ti bilo da si pola godine ratovo na našoj strani, ja, ja, pola zadnje godine, već što si bio četri godine u švapskoj vojsci."

Izdreljio oči u pod Hamid, traži odgovora, pa kad viđe da je baš tako, samo promrmlja:

„Sve je tako kako ti veliš. Jes, jes, bio sam dobrovoljac, ali pusti da ti objasnim. Saslušaj me, jebo ga ti. Za svu mušku čeljad iz ovog Međuljića mene bi stid kako revu i od vojne se izvlače. Kad mene upitaše, ja im zainat kazah: 'Evo mene, evo rata, daj tu pušku. ' Čini mi se, nikad za nikad ne bi mogo u ogledalo pogledati svoje lice da ne postupih tako. I sad me stid, kad se sjetim kolko je Ibro Tanović revo. Ko kakvo žensko – nemojte, braćo, mene-. On reve, a mene stid, moj Šućro. Sa druge strane, šta se moglo. Bila austrijska vlast. Došo rat, oni raspisali mobilizaciju, ja pristo. Šta je tu sramota? Ti mi kaži, Allahati i Boga milog, šta je tu sramota. Moralo se. Nije baš sve tako kako ti zamišljaš. Ti onda bio u Beču. Ih, lahko je tebi bilo."

Šukrija je Hamida slušo nervozno, čekajući kraj, pa čim dočeka priliku nastavi:

„Ma, šta me briga, jebo tu priču. Bilo pa prošlo. Šta ja čuh, veliš, išo bi u Sarajvo. To, to, mi kaži, kad si odlučio? Svaka čast. Kazuj, što mučiš ko kenjac?"

Opet Hamid usta vatru da naloži i sve nešta birka cjepanice i zagleda ih. U sebi duma, kud lanuh. Kad sam odlučio da idem u Sarajvo? Najradije bih mu kazo, evo sad odlučio. Domalo prije nijesam ni pomišljo, a kad tebe čuh, i ja odlučih.

Vrati se Hamid na minder, polahko sjede na nogu, a drugu onu ranjenu pruži niz minder pa nastavi:

„Velim ti, vidim ja nejma ođe života muslimanu. Selo se prepolovilo. Jedni pomrli, drugi poginuli, a treći ili u Mostaru ili u Trebinju. Rijetki otišli u Sarjvo. Ostalo samo staro i nemoćno. Njima golem onaj kućni prag, a zemlja ih sebi vuće, pa ko vele, ako je mrijeti, bolje ođe na čačevini več u tuđini. Pričo sam sa onijem Supićem. Da ga vidiš samo. Zaimo u ratu kolko su Ljubovići i Kurtovići imali zajedno u najbolja vremena. Uguro se u vlast pa vedri i oblači. Ko Tanovići u najbolja vremena. Finu mi paru nudi za imanje i za kuću, samo što me duša boli kad promislim ko će uljeć u ovu poštenu kuću. Strah me da mi se otac i dedo ne okrenu u grobu ako njemu đedovinu prodam. Ako prodam bilo kojem pravoslavcu."

„Nećemo tako. Jok, nejma govora. Jesi li šta obećo? Jesi li kaku kaparu uzo?"

„Jok ja, samo nako pričo."

„To je dobro. Nećeš Supiću prodavati ni ovcu, a kamoli imanje. Vako ćemo. Državi ćeš prodati. Sve. Čitavo imanje, a onda od države nek kupuje ko hoće ili neka ga država poklanja ko do sada ovijem ko đoja solunskim borcima-lopovima. A, država sam ja. Ja, ja sam ti u komisiji za procjenu i još dvojica, ali lahko ću ja sa njima. Ne beri brige. Uzmi pare. Ja ću zacijeniti kolko se goć mogne, pa ti put pod noge. Tako ćemo, nikako drukčije. Valja nam sve obaviti prije agrarne reforme." Zašutali su.

Hamid je razmišljao i divio se Šukrijinoj brzoj misli, oštoumnom rezonovanju i brzim odlukama. Spretan i okretan je ovaj čoek. Velika će mi biti pomoć u Sarajvu. Kad već lanuh. A da jest vako kako rekoh, jest. Napustilo Gacko sve što se ne boji bijela svijeta. Švabo pobjego, vlasi se zaputili u Mostar, Nevesinje, Trebinje, Foču, a

ima ih i u Sarajvu. Muslimani pobjegoše na sve strane. Jedni put Turske. Drugi put Makedonije, treći put gradova đe je kantar našijeh i njihovih kolko tolko, da vrhuni, ili bar malo preteže na našu stranu. Odseliše i u gradove gdje ne pretežu, ni oni a ni mi. Pa onda, kad je tako, kom opanci kom obojci u tom Sarajvu. Dok je ponovljao za Šukrijom tačno tako, tako ćemo i nikako drugačije, začu horoze kako zoru najavljuju.

Šukrija ode iz kuće prije no što se Hamidova čeljad probudi. Dan započe kao i svaki drugi na selu. Čim se sunce poče pomaljati iza Zelengore, a trava jutarnjom rosom umivati, ustade prva mati Alija, pa đeca. Aliji, a i đeci bi neobično što zatekoše Hamida na minderu obučenog i zamišljenog. Viđelo se da je noć proveo na minderu u druženju sa Šukrijom. Nakon doručka Ešref i Aziz krenuše kroz Gatačko polje put škole, a Adem je trčkao pored njih prateći ih dobar komad puta. Da mu u povratku ne bude dosadno, pošo je i ker Garo da isprati đake. Kada ostadoše sami Hamid i Alija, Hamid ispod tiha kaza:

„Alija, hodera, sjedi ođe."

„Samo da turim mlijeko da se uzvari, eto me sad ću. Fali l' ti šta?"

„Ama, ne fali, a neće mlijeko niđe uteći. Hodera, sjedi ođe, hoću nešto da ti rečem."

Brišući ruke o kuhinjsku krpu, polahko se Alija primicala minderu i mjestu gdje je Hamid sjedio. Oštrim pogledom pokušavala je na Hamidovom licu odgonetnuti šta je to što joj ima reći i koliki je belaj. Ništa lijepo nije očekivala, a ako je kakav belaj, ponada se da bar nije povelik. Sjede pored Hamida i zapali. Odnedavno je i Alija počela pušiti. U početku, onako uz čoeka i uz kahvu, po jednu, najviše dvije. Kurva cigara pripomagala joj je da nadoknadi izgubljenu snagu. Pomagala joj da misli sabere i počesto je tjerala da stane sa teškim svakodnevnim poslom, da napravi stanku i zapali. Brzo se navikla i postala ovisna o cigari, koju je od milošte zvala kurvom.

„Ja čitavu noć presidje sa Šućrom. U besjedama. Pametan ti burazer, Alija. I promučuran. Pravi Kurtović. Svaka mu za ulehvit. Nije to više, bona ne bila, onaj momčić Šućro što ga mora pod krilo mećat Velija ili Husnija. Nije to onaj slabašni momčić kakvog ga ja pamtim. Munja od čoeka, bona Alija. Srbi ga se boje i štuju, baš ko što su mu se i baba bojali."

„Hamide, da ne bi burazera Šukrije, ne znam kako bismo dočekali kraj rata. Dragi Allah ga spusti ođe u Gacko, u našu kuću kad vallahi, billahi ne osta niđe ništa. Para nestalo, hrane nestalo, haljinka sva u zakrpama. Nejma se šta obut na noge, sirotinja numijem ti kazat. Izbi Šukrija, neka ga dragi Allah nagradi i na ovom i na onom svijetu, pa malo pomalo nanese hrane, haljinke i cipela i što je najvažnije, dade mi nekaku snagu, volju, vjeru. Kad goć uljegne nekakav veseo, sasluša te. Jednim pogledom sagleda čega ponajviše fali i problem rješava, sad pa sad. A vidim ja nije to baš tako lahko činiti ni Šućri. Ima ko i njega nadgleda. Ko i njega uhodi. Bogomi, fala mi ti dragom Allahu i njemu pa smo među živijema."

„Šućro veli, seli u Sarajvo. A, vallahi, billahi, i meni došlo do ođe. Pokazuje Hamid rukom u vrh grla, pa nastavlja. Vidiš i ti, Alija, iako se nijesi pošteno od onog praga

makla ni trista metara pa ima deset godina, ođe nema muslimanu života. Nejmam te šta ubjeđivati. Ako ostanemo, valja nam kulučiti kod onog Supića. Nejma druge, kosu na rame i ja i Ešo i Ziko, pa kosi za ušur."

„Dragi Hamide, ja bih rada bila u zemlju leći, no da ti i đeca kulučite kod vlaha. Za ušur. Šta bi svijet kazivo, dragi Hamide?"

„Koji svijet? Draga ženo, pa sem Srba u Gacku, nejma nikog. Oni ne bi ništa kazivali. Oni bi se naslađivali i petstogodišnje rane vidali. Jok, daleko bilo, sve smo fino dogovorili i utanačili. Prodat ćemo zemlju i štalu i kuću. Prodat ćemo pedesetak ovaca, a krave, vola i ostatak ovaca i konja vodimo sa sobom. Šukrija mi nudi da se smjestimo na njegovo imanje, tamo u Sarajvu."

Hamid je na Alijinom licu očekivao radost, usplahirenost ili razdraganost. Ničeg od toga ne bi na Alijinom licu. Nakakva zamišljenost, nekakva sjeta, navukla neproziran zastor na lice njegove žene. Iznenađen, Hamid je pogledao čas u ženino lice, čas u dogorjelu cigaru u njenim rukama koja samo što joj nije opekla požutjele prste.

„Hamide, je li tebi začudo ovo što se zbiva u Gacku, Bileći, Trebinju? Ama, u čitavoj Hercegovini. Pet stotina godina bijahu ođe Turci. Ja tolko ne pamtim, kako ću pamtiti. Ali, evo od mojijeh trides i pet, kolko pamtim, pamtim malo i tursko doba. More biti da ti pamtiš. I bolje. Allahati, kaži der je l' se za čitavog turskog vakta iz ovijeh krajeva iselilo Srba kolko se iseli muslimana za zadnjijeh dvades godina?"

„Okle ti to sade? Ja muku mučim da smislim kako ćemo u Sarajvo, a ti uzela tabiriti svjetsku politiku. Pušćaj to sada, rekli smo, nejma ođe više života i valja seliti. Daj der da mi o tome sade zborimo. Valja kola opraviti. Valja mi konja potkovati, valja mi..." Tu stade Hamid sa nabrajanjem. Nešta ga pod grlom stislo, a prsa tijesna ne mogu zraka da ufate pa on još jednom pođe kazati, valja mi ali iz grla samo škripi i hropti. Uto mu se ote težak uzdah, pa kad malo ufati zraka u prsa, pođe ustati. Pođe se od žene sakriti. Alija podiže pogled uplašen i zbunjen prema Hamidu, pitajući se kakav to hropac ču. Viđe veliku suzu na njegovom licu. Velika ko kap od ljetnjeg pljuska. Bi sekundu na licu pod okom, a onda se sakri u bijele brkove. Hamid već skočio, zgrabio jaku pa malo smireniji šapnu:

„Odoh ja za poslom. Baš se danas izdangubilo." Ne završi započeto, a onda više sebi već njoj doda:

„Allahu dragi, šta dočekah! Da sa babovine bježim, glavom bez obzira. Sa babovine i đedovine. Ne daj mi Bože da me otac sa nebesa vidi." Izađe, pa Alija ne ču dalje. Učini joj se da je nešta opsovo.

Prvi put da nas maćeha ostavlja same u kući. Dugo se spremala i dugo je nas podučavala prije nego pođe put avlijskih vrata. Hiljadu je puta kazala:

„Ha izađem, zamandalite. Nikog nepoznatog ne puštajte. Ni u avliju, a kamoli u kuću. Brzo ću ja nazad. Na šporetu vam je japrak sarma i kisela čorba. Nemoj da se vatra ugasi. Halima, pomalo dodaji više drva, a manje ćumura. Nemoj smetnuti pa da

se vatra ugasi. Ako šta zapne, viknite Pašu. Kroz komšipke, ona je kod kuće, a i kazala sam joj da ću na sahat trknut do šćeri, pa nek vas pregleda. Eto, ja sad odoh, a vas dvije, Kible vam, slušajte da se ne brinem i da mi ne skoči na nos."

Sve to i Bog zna šta još maćeha je kitila, pa opet obučena stajala u ganjku, pokušavajući se sjetiti da nije šta zaboravila uraditi. Ili, nama kazati. Nekako mi se sažalilo na maćehu pa pođoh joj reći: „Ama, ne beri brige, Havahanma. Umijemo mi same. Pa nismo više male", ali ne stigoh. Preteče me Refija i kaza maćehi, sigurno i odsječno baš ko da je ona starija i pametnija:

„Mati, ne beri brige, već hajde pođi do šćeri i selam ćeš joj. Od nas dvije. Ništa, bona, ne brini. Kuća će biti baš ko da si ti sa nama. A, ako hoćeš, ne mora ni babo znati da si išla. Ne mora vala ni babo sve znati. Je l' tako, Halima?"

Dobro mi zasmeta što nazva maćehu materom. Nikad je nismo tako zvali, ali uzeh mahati potvrdno glavom dodajući: "Ja... ja... poselami je i ništa ne brini."

Dok je žurno išla niz avlijsku kaldrmu, opet se okrenu pa samu sebe, a i nas pripupita:

„A, da se ja skinem i ne idem? Ima dana. Mogu koji drugi dan, šta mislite?" Jedna sa jedne strane, a druga sa druge strane, blago smo gurale maćehu prema avlijskim vratima bez daljnjeg ubjeđivanja. Kada je izlazila kroz avlijska vrata, glasno ispuštajući brižan uzdah, zaučinu:

„Cure moje drage, prvi put vas mati same ostavlja, čuvajte se, brzo ću ja natrag."

Teatralno, uz buku Refija nabaci mandal na vratima, znajući da Hava stoji na sokaku i osluškuje hoće li jedna od nas dvije lijepo i sigurno zamandaliti. Onda se obje zaletismo put malog mušepka pored vrata koji je gledao na sokak. Naslanjajući jedna drugoj glavu na glavu, dugo smo gledale za maćehom dok je ona silazila žurno niz sokak.

Kad maćeha zamače, okrenuše se jedna drugoj usplahirene sa lijepim a opet čudnim osjećajem samoće. Pokoji cvrkut vrapca narušavao je apsolutnu tišinu avlije, kuće i bašte. Njih dvije same, u tom velikom prostoru zaštićenom od posmatrača, lopova i bilo kakvih ružnih događaja.

„Hajmo turit drva u špore. Hajmo preprat zarčiće iz sobe." Dok je Refija u hladnoj vodi ispirala bezanu tkaninu, Halima je drugu storu važno i stručno metala na štrik da se suši. Lutale su kućom, avlijom i baščom tražeći kakav neurađen ženski poslić, ali maćeha, pa i one same, toliko su pedantno i čisto držale kuću da ni jedan ne nađoše. Refija zavjerenečki predloži Halimi da naprave crnu kahvu. Onakvu kakvu piju odrasle žene. Hava je ponekad dozvoljavala svojoj kćerci i svojim pastorkama da popiju bijelu kahvu dok ona pije crnu. Ali nikad nije dozvoljavala da piju crnu kahvu. To je privilegija odraslih, a obaveza nana je da svoje unuke potajno uvedu u svijet odraslih. Ritualom pijenja crne kafe. Refija i Halima pedantno su postavile sav potrebi pribor za pijenje kafe na veliku kalajisanu, savatom ukrašenu tablu. Bakarna džezva, puna mirišljave crne kahve sa debelim slojem kahvenog kajmaka na površini, porculanski

findžani na tabačićima iz Carigrada, šećernjak i u njemu kocke ko snijeg bijelog šećera i po rahatlokum za svaku. Pažljivo su iznijele tablu sa kahvom na divanhanu, te zasjele jedna prema drugoj na minder, uživajući u toplom povjetarcu koji je preko trešnjeve krošnje donosio miris cvijeća sa avlije. Uzbuđene ritualom pijenja kafe, baš ko kakve dvije odrasle žene, ritualno su sipale kahvu u findžane, sladile kahvu i laganim gutljajima je ispijale. Da bi upotpunile igru, započeše ozbiljnu, žensku priču:

„Ko da je malo izlapila? Valjda dugo stoji otvorena pa izlapila ova kahva, a vala sam metla kašiku više od mjere", ozbiljno će Halima.

„Ma, nije! Vidi, koliko ima kajmaka na vrhu džezve. Da je ishlapila, ne bi bilo ovoliko kajmaka", odgovori Refija.

„Meni vala nije kakav onaj Junuz", nastavi Refija. Ja se nikad ne bi za njeg udala. Mršav, blijed, nakav strašiv baš ko da je opahnut."

„Nemoj, sestro, tako pričat o Junuzu. On je sad naš zet. Tačno je da je mršav i da je opahnut. Ali, udebljat će se i okuražit će se. Samo se prvo mora oteti očevom skutu. Razumim je Junuza, kako neće biti opahnut. Kod babe u dućanu radi i od njegova dinara zavisi. Babo mu ženu našo. Babo mu odredio kad će se ženiti i đe će živjeti. Evo, Refija, more biti da o meni, a i o tebi drugi Bog zna šta govore i tračaju."

„Šta će govoriti o nama, Halima? Babo nam u čaršiju da sići samo o Bajramu. Za ramazana odemo na teravih-namaz u džamiju u dnu sokaka i nikud više."

„Baš zato, Refija. Ko da gledam, komšiluk trača li trača. Evo vako... a što je Mehaga one svoje šćeri zatvorio i što ih krije, ko da su sultanije." Obje se nasmijuljiše na poređenje sa sultanijama.

„Pa, nije to trač, Halima. To ti dođe ko fala. Malo će te ko pofaliti u mahali. Jok, ne pričaju tako žene, već ovako", namjesti se Refija na minderu, pokušavajući neku od komšinica glumiti, pa nastavi:

„Udade Mehaga pastorku. I to u dobru familiju, ama nije se pretrgo oko miraza. Mora da čuva pare za svoje kćeri. Ali ko će ih kad niti ašikuju niti ih može ko pošeno zagledati." Smijala se Halima kako Refija dobro glumi, pa pokuša i ona da nastavi:

„A, onda. Narastoše. Eno se zadjevojčile, sirotice bez matere uz mačehu i onog poters oca." Uživale su glumeći odrasle i pijući kafu. A, onda ova igra objema posta besmislena. Dugo su šutile, odsutno gledajući kroz prozor put bašče. Halima najednom progovori ozbiljno:

„Ako ikad dođe dan moje udaje, vala neće mi niko birati ni momka ni čoeka. Il me neće biti."

„Halima, ti znaš kakav nam je otac. Znaš ko i ja da sve mora biti po njegovom. Jedan dan će doći iz čaršije sa spremljenim planom i za koga ćeš se udati i kad ćeš se udati i đe ćeš živjeti. Pa, tako je u Sarajvu od kad je svijeta i vijeka. Što bi kod tebe ili rećemo kod mene, bilo drukčije?" Vrlo odlučno, a opet očajnički, Halima nastavi:

„Refija, meni babo može izabrati priliku, ali ako se meni ne dopadne, ja se neću udati, makar morala skočit u onaj bunar na avliji. Ko da gledam, odabrat će mi kakvog

terziju ili papučara. Ili jorgandžiju sa čaršije. Starijeg od mene petnest-šesnest godina. Taj staronja navaljat će mi troje-četvero djece, a ostat ću udovica sa četrdeset godina ko naša Hava. Onda gledaj ko će te sa dvoje ili troje djece opet oženiti. Da mu hizmet činiš i da pored svojih podižeš i njegovu. Ja takva života neću. Bolje je, sestro, u bunar, već takav život." Dok je slušala sestru, Refija je naglas učila ajete koji bistre pomućenu pamet.

„Sve je tako, Halima. A, može biti i gore. Možeš ti prije čoeka u zemlju. Ko naša mati, pa da ti drugi djecu podižu." Hladna jeza prođe potiljkom sestrre dok su razgovarale, a onda Halima nastavi:

„Kad god, za dvadesetsedmu noć ramazana učim i molim dragog Allaha da mi želju ispuni, ja ga molim da mi makar u snu prikaže lik materin. Kad je vako ne zapamtih. Nikad mi se želja ne ispuni. Ama, ja neću odustati." Gotovo plačljivo Refija nadoda:

„Mati je preselila kad sam se ja rodila. Da me bogdo ne zanese. More bit da bi i dan-danas bila živa. Bar se ti, Halima, ne bi zlopatila bez matere." Nije jecala Refija, ali su joj suze tekle niz lice. Primače se Halima sestri pa je zagrli. Dugo su držale jedna drugu u zagrljaju, plačući tiho. Prva se smiri Refija pa se otrže iz zagrljaja. Skoči sa mindera i poče kupiti findžane na tablu. Kiselo se nasmija prema sestri pa i sebi i njoj kaza:

„Nije, sestro, lahko žena biti."

Rat je odavno zaboravljen. Nova je država formirana i svakodnevni život je nastavljen. Uz vidan napredak. Od tog napretka Gatački srez nije puno toga vidio ni osjetio. Njegovi žitelji nisu puno šta od nove države ni očekivali, tako da se brzo uspostavila svakodnevnica. Kraljevina Jugoslavija uvela je red i disciplinu. Krađa stoke i otimanje ljetine postade daleka prošlost. Gatački muslimani su odahnuli i zaboravili komite. U kraljevskoj policiji, vojsci i carini bili listom uposleni Srbi. Strogo im je bilo zabranjeno terorisanje muslimana. U čitavoj Bosni. Muslimanska ulema dobro se organizirala kroz partiju Mehmeda Spahe, kroz humanitarno udruženje Merhamet i Islamsku zajednicu. Ponovo uz džamije počele raditi institucije mekteba, a obnovi se i rad Medrese u Sarajevu. Za školovanje hafiza i hodža. Gatački seljaci najviše haira vidješe od novoformirane seoske zadruge. Sav proizvedeni višak hrane ili utovljene stoke otkupljivala je seoska zadruga. Po vrlo poštenim cijenama. Preko seoske zadruge gatački seljak je mogao na poček uzeti s proljeća sjeme, alatke i lijekove za hajvan. S jeseni je u naturi to vraćao, a ostatak je država pošteno plaćala. Hamid dobro stade na noge. Ešref, sa petnaest godina, u svemu je ravnopravno pomagao ocu. Aziz, sa svojih trinaest godina, razvi se u stasitog momka. Dođe i prinova. Devestodvadesete rodi se još jedan Tanović. Hamid dade četvrtom sinu ime Ismet. Po drugaru iz vojne. Iduće dvije godine Hamid se pobrinuo za još prinova. Tako da na svijet dođoše i dvije kćerke. Alija dade jednoj ime Ćerima, a drugoj Zilha. Hamid se nije miješao u odabir imena za žensku djecu. Takav je i običaj u ovim krajevima.

Agrarna reforma bila je u toku, ali se bar za Hamidove pojmove podobro otegla. Tek po završetku agrarne reforme znat će se šta je čije i pošto je čije, objašnjavao je Šukrija Hamidu. Tek se onda može prodavati. I to ono što je tvoje. Ono što ti uzme država, to se ne prodaje već se dobija nadoknada. Čudio se Hamid kako to da nova država ne zna šta je čije. Svaki seljak i svako dijete u ovom Gacku, u njihovom selu Međuljiću, tačno zna šta je čije. I od koga je naslijeđeno. On sam mogo je sa uzvišenja sa zborne gomile, bilo kome pokazati po Gatačkom polju šta je njegovo, a šta je njegovih amidžića. Šta je Muhovića, šta Avdića, šta Pašića. I to u metar. Odnedavno se pročulo da Hamid naumio prodavati zemlju. I štale i kuću. Bilo je mušterija i mušterija. Hamid, prema uputama Šukrijinim, vraćao je neobavljena posla razočarane mušterije. Najuporniji bi Gojko Supić. Uz rat Gojko posta gazda. A, u ratu se toliko obogati da se Gatačkim srezom pričalo da je najbogatiji gatački Srbin. Svakog pazarnog dana, ko da ga je sačekivo, Gojko zasretne i gotovo silom vodi u kafanu Hamida. Nagovarao ga da popričaju o prodaji imanja. Na razne načine Hamid je odbijao njegove ponude, objašnjavajući Gojku da je zemlja dobila na cijeni, pa da još ne zna tačno šta je sve na prodaju, dodajući da ima još podosta mušterija.

I ovaj put zasrete Gojko Hamida. Uz neukusno glasno pozdravljanje, obrati se Hamidu:

„Pomoz Bog, domaćine, Hamide Tanoviću, koljenoviću. Aaau, otkad se nijesmo viđeli. Hajde, domaćine, da sjedemo malo u kavanu. Rakiju da popijemo."

Nećko se Hamid, ubjeđujući Gojka da mu se žuri. Da ima još bukadar neobavljena posla. Uporan ko što je uvijek bio, Gojko skoro ugura u kafanu Hamida. Za Hamidom i Gojkom, mrzovoljno su išli Ešref i Aziz. Čim posjedaše za sto Gojko, razmetljivo poče da naručuje pečeno meso, salate, sir i kajmak. I bokale rakije. Naređivao je konobaru Đuri da odnese piće i za susjedne stolove. Dok je Hamid palio cigaru, Gojko, ne praveći ikakva uvoda, započe:

„Prodade li imanje, Tanoviću? Ja čuo da si zaprodavo, Hamide. Ja sam ti najbolja mušterija. Bolja ti ne hodi ovijem krajevima. Nećeš prodati valjda kakvom došlji, čobanu sa Čemerna. Ili Zelengore. Ne bi bio red, prijatelju. Pored naske, gatačkih mušterija, podavati nekom drugom." Smetala je ova Gojkova razmetljivost Hamidu, ali nije znao kako da se odupre. Glupavo se smijuljio, motao novu cigaru i u pod gledao. Možda mu i ne bi toliko smetala Gojkova samouvjerenost da za stolom nijesu Ešref i Aziz. Iako su momčići od šesnest i četrnest godina kao da su pogledom od njega očekivali da bude najmanje ravan po važnosti Gojku. Možda se to Hamidu samo tako činilo. Možda su momčići imali taj unezvjereni pogled jer su prvi put u kafani. Možda što se brinu da im oca rakija ne prevari, ali Hamid je bio ubijeđen da im najviše smeta što jedan Gojko podrugljivo priča sa njihovim ocem. Gojko nastavi:

„Znadem ja, zemlji raste cijena. Ama, neće rasti dovijeka. S druge strane, raste cijena onom što prodaješ, što jes jes, moj domaćine, Tanoviću, ali raste cijena i onome što hoćeš da kupiš. Možeš dobiti na mostu, ali možeš zijaniti na ćupriji, moj Tanoviću.

Kad smo vako lijepo sjeli i vako se lijepo gostimo, ajde ti meni lijepo kaži, pošto sve nako đuture, a evo, ja ti ođe odma pred svedocima kaparu dajem. Lani, Hamide, plaćam kolko goć kažeš." Da nije izustio ono lani ko da je on kakav ker, možda bi Hamid i popričo o cijeni ili bar vješto izbjego trgovinu, ali ono lani potjera mu krv u glavu, baš ko što je u vojni znalo biti pred kakav juriš ili odsudnu bitku. Iako je osjećao jaku crven u licu, uz podrugljiv osmijeh i vrlo hladnokrvno, upita Gojka:

„Što si, Supiću, zapeo za moju đedovinu? Pa, imaš zemlje, nakupovo si je u zadnjijeh deset godina, konjem za dana ne možeš obići. A, sva ti prdi. Nit je obrađuješ, niti stoku napasaš." Malo pošuti, a onda podrugljivo nastavi, pažljivo prateći efekat svake izgovorene:

„Kad bolje razmislim, ne znam što tolko kupuješ? Muškinja nejmaš. A vazdi je u našijem krajevima mahnitluk bio zetovima kupovati." Onako ogroman ko planina, razdrljenih prsa i raskoračen, Gojko izbeči oči put Hamida i dobru minutu ga gleda, a ne bi čudo bilo da mu istom srce pukne. Ujede ga Turčin pred čitavom kafanom đe najviše boli. Kad nastavi, glas mu dubok i režeći, ko da ne dolazi od istog čoeka:

„Slušaj me dobro, Hamide Tanoviću! U me ima još kuveta. Nijesam ja ko ti ispuho. Ako nije do sela bilo muške čeljadi u moju kuću, bit će je dogodine. Ili preko godine. A, da ti Gojko Supić kaže što sam navalio sa kupovinom." U kafani nasta mrtva tišina.

„Hoću da se popišam i poserem na imanju najviđenije turske vamilije u ovijem našim, srpskim krajevima. I da jednom zanavijek i sa tim završimo." Gojko zašuti. Hamid šuti. Cijela kafana zašuti koja je do ovog trenutka očito pomno pratila razgovor ove dvojice ljudi. I pet minuta trajala je mrtva tišina u kafani. Baš ko da je školska učionica, a onda progovori Hamid. Glasom koji ne prepoznade Gojko i niko od kafanskih gostiju. Toliko u tom glasu bi sputavane srdžbe, toliko bijesa, ali i prijetnje, da ga ni Hamidova djeca ne prepoznaše. Baš ko da neko drugi besjedi, a ne njihov babo:

„Slušaj, Supiću, gatački trgovčiću! Znam te kad si dijete bio od pet godina i kad te otac dovodio na naše imanje. Dok je on kod mog baba za nadnicu radio. Znam te trides i više godina. Znam kako si i kolko si zaimao. I neka si. Neka ti je prosto, što se mene tiče. Samo jedno zapamti, a evo ti pred svjedocima velim. Nikad, za nikad, neću imanje prodati tebi. Ti si ko mali pišo po mom imanju, ali nije ti tada bio pogan jezik ko danas. I što si pišo, pišo si. Ja toliko. Dedera, konobar, šta se ovde ima da plati. Ja sve plaćam." Brzo i bogato Hamid izmiri račun, te oprezno pođe put izlaznih vrata, puštajući sinove ispred sebe, a streljajući očima po kafani i vrebajući da se ko ne umiješa. Malo je falilo da nastane belaj. Osjećalo se u zraku da bi jedna nepromišljena riječ, bilo čija, bila dovoljna da sijevnu noževi, da se pištolj potegne, i da padne mrtva glava. Kad su izašli, žurno krenuše najkraćim putem do sela, a do nekog vremena šutnju Hamid presiječe rečenicom:

„Jebem li mu sjeme kmetovsko, ja što me raspali." Sve vrijeme žurno su koračali bez izgovorene riječi. Pred kućom Hamid još nadoda:

„Da nijeste šta materi prozborili! Nipošto!"

Veliki prostrani stan od četri sobe, kuhinjom i sluškinjskom sobom iznajmio je Šukrija u Sarajevu. U istoj kući iznajmio je nešto manji stan u potkrovlju i u njeg smjestio sestru Azemu. Već je preko godinu dana direktor Hipotekarne banke. Jedan od prvih poslova bi mu da podigne za sebe kredit, a pod hipoteku stavi komplet imanje Jarčedole. Tim parama započe lijepu kuću u vrh imanja. Platio Jevrejinu Danonu unaprijed kiriju za pet godina za oba stana te kompletan stan namjestio skupim namještajem. Azemi uzeo samo ono najnužnije. Ionako je prelazila u svoj stan samo da noći. Azema je ko stara cura spremala bratov stan, kuhala, peglala, nabavljala, te radila sve ostale kućne poslove. Najteže joj bilo donositi iz podruma ćumur i ložiti četri kraljica peći po sobama, te zorom ih čistiti i lug u kantama iznositi. Hodajući kroz stan iz sobe u sobu, Šukrija je zadovoljno razmišljao kako je do sada sve teklo po planu. A, sada predstoji dolazak Mare u Sarajevo i napokon vjenčanje. Dugogodišnja odvojenost od drage osobe donekle je izmijenila i emocije. Šukrija više nije bio onoliko zaljubljen u Maru. Sada je Mara bila više dobar i racionalan izbor. Bogata, kraljevske loze, istina daljnja familija, ali kraljevske loze, doktorica, savršeno se uklapala u planove Šukrijine budućnosti. U ovom malom mjestu kao direktor banke i muž doktorice Srpkinje iz Beograda, kraljevskog porijekla, stvorio je sebi sve preduslove za blistavu karijeru. Zadovoljan i samouvjeren, ushićeno je dozivao sestru Azemu i izdavao joj naredbe:

„Azema, ove store da se odmah promijene, a ovaj kanape gurni skroz do zida. U hodniku treba ljepši luster. Sjutra ti šaljem vozača pa da se sve kupi i postavi. Kupovinu obavi u Nami. Tamo imam otvoren račun.“ Azema je odmahivala glavom, pokušavajući mlađem bratu sugerisati da nelogično i bespotrebno jako puno troši i rasipa. Šukrija je jedina osoba koja je mogla izaći na kraj sa Azemom. Sa drugima, Azema se lahko obračunavala podizanjem tona i izdavanjem naređenja koja nisu trpila pogovora. Hrapavim gotovo muškim glasom, stasom muškarca i sa grubim crtama lica, nametala se bogatim trgovcima, susjedima i poznancima kao žena koja se sluša. I tako je bilo. Jedino je pred ovim svojim mlađim bratom, kojem je ni sama ne zna koliko puta guzicu oprala kad je bio mali, manja od makovog zrna i poslušna ko jagnje.

„Azema!“ Derao se iz treće sobe Šukrija. „Ugasila se vatra u peći, hodera naloži.“ Ulazeći u sobu Azema se pokunjeno obrati bratu:

„Šućro, mene su godine sustigle. Ja ti nijesam kadra volku kuću na plećima nositi. U grob će me očerati. Ne mogu, Šućro, i gotovo.“ Na petama se Šukrija okrenu i pažljivo sestru osmotri. Stvarno, ova žena je dobro istrošena. Tek je prevalila pedesetu, ali izgleda mnogo starije. Malo drži do sebe. Nikad nikakve šminke na njoj. Kosa neuredna. U istoj haljini, evo dvije godine. Vječito ta iznosana mahrama na glavi. Sve je to sad zapažao Šukrija, ko da nije svaki dan sa sestrom, već baš ko da je sad vidi nakon godina i godina odvojenosti. Nastavi razmišljati. Moram Azemu upristojiti. Prije dolaska Mare. Ovakva joj se neće dopasti, a moram je malo i odmijeniti. Tačno tako.

„Azema, slušaj, napisaćeš oglas da tražim kuharicu i dvije sluškinje za rad u stanu.

Napiši, plata po dogovoru, a smještaj u kući."

„Kud ćeš ih u kuću? Meleci s tobom, burazeru."

„Kako đe? Pa, gore kod tebe. Oslobodi im jednu sobu i neka se smjeste. Šta fali? Neka ih u jednoj sobi. Ionako će po čitav dan ođe raditi, te neće se valjda izležavati."

O Božiću 923. godine stiže Mara vozom. Iz Zagreba i Beča. Šukrija je, blistavo dotjeran, čekao Maru na peronu istežući vrat da je što prije vidi. Nisu se vidjeli pune tri godine i sem nekoliko fotografija koje su održavale njen lik, gotovo je nije mogao zamisliti. Mara izađe u debeloj smeđoj bundi sa šubarom na glavi. Njeno punačko tijelo pokriveno debelom bundom, a poklopljeno velikom šubarom izgledalo je kao jedna velika lopta koja ima noge. Možda za sve muškarce na peronu Mara u tom momentu nije izgledala ni najmanje privlačno, ali za Šukriju je bila najljepša žena na ovom svijetu. Bljesnula je na tren jedna misao kroz njegovu glavu. Nije to više ona zgodna djevojka za kojom ko rojevi mušica hrle muškarci, već je to sada jedna punačka zrela žena koja ne plijeni tijelom već pameću, porijeklom i elegancijom. Nikad mu nije bila draža. Poletio joj je u zagrljaj uzvikujući vozaču:

„Idi i pobrini se za gospođine stvari." Od tada je Maru u prisustvu drugih, obavezno oslovljavao sa, gospođo. Veoma brzo su i drugi Maru oslovljavali, uz duboko uvažavanje, sa gospođo. Kada su sami, kada nema u blizini ni sestre mu Azeme, Šukrija bi Maru oslovljavao imenom.

Za razliku od raskoši koja ih je na svakom koraku okruživala, vjenčanje bi vrlo skromno. Matičar je došao u njihov stan, a na Marino insistiranje, vjenčao ih je i pop u sarajevskoj Sabornoj pravoslavnoj crkvi. Od zvanica bio je Nikola Pašić koji je nakratko došao iz Beograda u Sarajevo, te nekoliko Šukrijinih poslovnih partnera. Azema, i to je to. Marini roditelji i rodbina su jasno dali do znanja i njoj i Šukriji da ne žele nikakav kontakt sa njima, tako da ni na vjenčanje nisu došli. Šukriji ni najmanje nisu nedostajali. Začudo, ni Mari. Od kako je stigla nije skidala osmijeh sa lica. Ako su gosti u pitanju, vrlo vješto je organizirala noćne sjedeljke, simpatično govoreći ekavskim naglaskom sa mnogo francuskih upadica. Ako je naređivala posluzi, činila je to sa osmijehom i vrlo brzo je posluga jedino i bespogovorno slušala samo nju. Ako bi Azema nešta naredila da se uradi, sluškinja bi mirno pored nje prošla uz napomenu da ima već naredbu od gospođe i da nju mora prvo poslušati. Šukriju je posluga slušala samo ako njegovu naredbu potvrdi gospođa. Vrlo često Šukrija je po dolasku sa posla ulijetao u kuhinju da vidi šta se kuha, pa kad bi kutljačom probao jelo naređivao je još malo začina, uz napomenu nije dovoljno začinjeno. I u takvim slučajevima, kuharica je kucala na vrata gospođine sobe uz pitanje:

„Gospođo, gazda traži da stavim još začina, hoću li?" Ne dižući glave sa kakvog stručnog časopisa ili sa novina, Mara je odgovarala: „Ne, ni govora, začini nisu zdravi." Gospođa se slušala bespogovorno.

Doktorica Mara za manje od mjesec dana poče raditi u gradskoj bolnici. Kao ljekar pedijatar. Nikad se nikom nije povjeravala. Nikad ni sa kim nije uspostavila dublju vezu

od poslovne ili poznaničke, tako da niko sa sigurnošću nije mogao saznati dopada li joj se Sarajevo i Bosna. Nekoliko puta, dok su šetali obalom Vojvode Stepe, Šukrija pokuša saznati kako joj izgleda Sarajevo i Bosna. Slijegala je ramenima, ponavljajući:

„Ne znam. Ne znam, pa tek sam došla. Na prvi pogled priprost i neuk narod. Ali nekako topao i dobronamjeran. Meni je lepo. Meni je lepo ako si ti uz mene i ako radim svoj posao bilo gde“, govorila je gospođa. S ranim proljećem Šukrija predloži Mari da odu pogledati imanje podno Trebevića na kojem se završavala kuća. Mara nevoljko prista, objašnjavajući da ni malo ne voli livade, pašnjake, smrad krava i ovaca. Iznajmili su kočiju sa konjima koja se jedva ispela do imanja zapadajući u blato i još neotopljeni snijeg na lošem putu. Pažljivo birajući gdje će stati, Mara se primakla na nekih dvadesetak metara do kuće, čvrsto odlučivši da neće više po ovom blatu ni koraka napraviti. Šukrija je razdragan obilazio kuću. Pojavljivao se čas na jednom čas na drugom prozoru, pa na terasi, dovikujući Mari da bi trebala ući i vidjeti kako je lijep raspored prostorija. Šukrija nakon nekog vremena izađe iz kuće, podiže obje ruke do usta, napravi od ruku nekakvu trubu, a onda zaurla:

„Ljuubooviićuu! O, Ljuubooooviićuu! Zajkooo!“

Malo je pošutio dok je blaga jeka pratila ovo Šukrijino deranje. Izdaleka se ču:

„Kuurtooviićuu! Šuukrijaaa, jees tooo tiii.“ I tada nasta dozivanje:

„Jeesaam, jesaam, haaj vaaamo.“

„Etooo meee, pričekaaaj.“

Držeći rubove haljine u rukama da je slučajno ne uprlja, Mara je stajala na jednom mjestu pokušavajući uprijeti pogled u onom smjeru odakle se čuje slično deranje. Samo za sebe, prozbori:

„Isuse Hriste, koji prostaci.“

Kasno u proljeće 924. godine, Mehaga se prvi put ozbiljno razboli. Toliko su ga prsa bolila da je ležeći na postelji u više navrata pomišljao kako dolazi Azrail po njega i kako je dobro što napravi testament da svi znaju šta je čije kad preseli na bolji svijet. Kad bi ga počni groznica tresti, a temperatura rasti, on je spokojno počinjao učiti Fatihu. Bez straha, pokušavajući proživjeti Knjigom opisivano ispuštanje ruha, isčekivao je odlazak na bolji svijet. Ubjeđenja je bio da će ga dragi Allah uputiti u dženet, tako da se nijednog trenutka nije bojao smrti. Maštao je kako će se već sljedeći trenutak probuditi u dženetu i odmah susresti svoju prvu ženu. Očekivao je da će opet osjetiti onu neizmjernu ljubav koja je nestala njenim odlaskom. U dženet. Potanko će joj objasniti kako je morao da se opet oženi za rad hude djece. Da njih nije bilo, nikad nijednu drugu ženu ne bi ni pogledao. Susrest će mater koju jedva pamti. Oca kojeg se toliko bojao, a kojeg je toliko volio i na kojeg je po naravi toliko sličio. A, onda, odjednom ozdravi. Skoro mu bi krivo što je ozdravio. Potpuno psihički pripremljen za ljepši svijet, za dženet, morao se mimo svoje volje ponovo vratiti u svakodnevnicu za koju je potpuno izgubio svaki interes. Užasavao se od

pomisli da opet mora ići u dućan i raditi onaj dosadni posao. Cjenkati se za svaki dinar sa svjetinom za koju ne znaš ni okle je došla ni šta hoće, ni čemu li se nada u ovom gradu. U posljednje vrijeme vrlo često je znao kazati: „U ovom našem svijetu, trag mu se zametno, kad bi ponudio kakvu robu džaba, on bi pito: 'Majstore, može l' to na rate.'" Zgražao se gledajući koliko je njegova radnja zastarjela. Vidio je gdje drugi nabavljaju nove mašine, adaptiraju dućane, kupuju nove savremenije alate. Mehmed se grozio novotarija, izbjegavajući svaki razgovor o modernizaciji dućana. Jedino šta mu dade snage i elana da ustane iz kreveta, kad je bio već vidno ozdravio, je njegovo prvo unuče. Njegova pastorka, dok je još bio u bunilu, rodi sina, a Junuz mu nadi ime Mehmed. Iako je dijete imalo tek četrdeset dana, tražio je da ga donesu do njegovog kreveta. I da ga razmotaju, pomno zagledajući bebu u glavu, noge, ruke i oči, podsvjesno tražeći bilo kakvu sličnost sa njim. Znao je da dijete nema nikakvu krvnu srodnost sa njim, ali se očajno nadao, kad već imaju ista imena, da će bar malo ličiti na njega. Kad ga je Hava prekinula u tom zagledanju opaskom: „Na kog ti sliči", Mehaga je dugo šutio i razmišljao, a onda prošapta:

„Na dijete. I na, meleka."

Kada se potpuno pridigao nije želio iz kuće nigdje izlaziti, a sve češće je ženu molio da poruči kćerki da dođe na sijelo i da povede dijete. Kad bi dođi unuk, zaboravljao je na sve oko sebe. Dugo se kreveljio djetetu iznad kolijevke gugućući, krekećući i tepajući mu. A, kad bi se dijete nasmijalo, skakao je od sreće vičući:

„Pozno me! Allaha mi me pozno! Evo mi se smije." Mehmed je Mehmedu postao opsesija. Ukućani su ponekad pomišljali da je Mehaga presvratio pa pod stare dane ni sa kim ne progovara izuzev sa djetetom. Njegovim imenjakom, adešom, kako ga je od milja zvao. Jedno veče, kad je mali Mehmed zaspao i kad su se žene povukle u kuhinju, ostadoše Junuz i Mehmed sami. Tišina kao zid stajala je između njih. Nikad nisu uspostavili nekakav bliži kontakt. Junuz je izuzetno poštovao Mehagu i njegove godine, a Mehaga nikako nije mogao da uspostavi dijalog sa mladićem trideset godina mlađim od njega. Volio je tog momka. Volio bi da može s njim razgovarati ko sa sebi ravnim, ali nametnuta hijerarhija starijeg i mlađeg uporno im je držala zatvorena usta. Mehaga nesigurno pokuša rastjerati tišinu:

„Kako ti je babo, Junuze?" Razgovor se nekako nasilu otisnu.

„Fala dragom Allahu, dobro je. Zimus stegla ga leđa. Ležo je preko mjesec."

„Šta je sa dućanom? Ako je Vejsil ležo preko mjesec, ko je dućan držo?"

„Mehaga, moj babo, nek ostane među nama, preko godinu dana samo nako ide u dućan. Izdale ga oči. A i ruke se tresu, pa nejma kaka hajra od njega. Sve što se uradi u dućanu, uradimo ja i burazer."

„Uuuu, žalosti i tuge. A naki majstor. Nejma u čaršiji, vele, majstora ko što je Vejsilaga. U vrh glave još dvojica trojica." Mahao je Mehaga glavom glasno razmišljajući.

„Mehaga, dobar je babo majstor. Nejma ga boljeg u čaršiji, ama svijet izmislio mašine. Mašina ti pravi bolje, brže i jeftinije od najboljeg majstora. Samo se valja

obučiti za rad sa mašinom. Evo, danas za mašinom možeš napraviti desetere pantole. A kolko tebi treba za desetere pantole?" Nije čekao Junuz Mehagina odgovora, već nastavi:

„Treba ti hefta, može bit i više. Tu je ušteda. Tu je zarada. Treba se mehanizirati. Ja i burazer hoćemo dići kredit i kupiti dvije singerice."

Sluša pažljivo Mehaga. Očekuje da mu nadođe ona ljutnja koja prati svaku priču oko mehanizacije. A ljutnje niđe. Miran i staložen sluša i još ponekad glavom mahne, ko da odobrava. Junuz ohrabren ubrzao, usta ne zatvara: „Novi metrijali, nove postave, novi konci. Sve uvoz. Njemačka, Austrija, Italija. Čifuti nabavljaju iz čitava svijeta. Snašli se u ovim novim vremenima pa pravo na veletrgovini zarađuju. Mi zanatlije ni deseti dio ne zarađujemo pravljenjem, koliko oni trgovinom." Odsutno Mehaga prekide Junuza, pa mu reče:

„Vazda je trgovina bila čifutska rabota. I vazda su se tu snalazili bolje od drugih. Ima ih u cijelom svijetu. Razumiju se, isti im jezik. Paze jedan drugog, pomažu jedan drugom. Ne kaže se džaba, jedan Čifut vrijedi dva Turčina, jedan Turčin vrijedi dva Arapa, jedan Arap vrijedi dva Kineza. Pa ti sada računaj kolko jedan Čifut vrijedi Kineza. Nego da te nešto pitam, Junuze. Što se ti ne osamostališ? Što ne počneš raditi za svoj groš?" Zino Junuz u Mehagu, pa muca:

„Kako da se osamostalim? Okle radnja? Okle početni kapital? Šta će babo reči? Šta burazer? Nije to lahko, moj Mehaga."

„A, bi l' ti vako? Evo, ja ti dam radnju. Ja... ja ti dam radnju, a ti meni daji trista dinara mjesečno kirije. Pa, onda kupuj mašine i radi za svoj groš." Mucao je Junuz: „Malo je, Mehaga, trista dinara za radnju na nakom mjestu. Pa ti zaradiš više za heftu radeći na ruke sve poslove. Malo je, Mehaga."

"Pa kolko ti nudiš? I još ćemo vako. Ako je kad zaprodajem, a ti ako je kupiš, umanjujem ti cijenu za sve date kirije." Tek sad je Junuz zinuo. Ne trepće, ne može da vjeruje da mu ovaj njegov punac daje vaku ponudu, pa promuca:

„Šest stotina. Nudim ti šest stotina dinara na mjesec. Dok ne uhodam radnju. Daj mi lufta godinu, davat ću i hiljadu dinara." Sad se i Mehaga zbunio.

„Ma šta trabunjaš. Ne može ona radnja zaraditi tolko, a kamoli da meni daješ hiljadu. Ne bi tebi ostalo ni za eletriku." Kao opijen, kao začaran, Junuz je Mehagi ponavljao:

„Mašine, mašine, moj punac, pare donose. Može, može tebi hiljadu, a meni dvije. I sve troškove da podmirim."

Dugo je Mehaga šutio i u pod gledao, a dugo je i Junuz šutio i u pod gledao. A, onda Mehaga glasno kaza:

„Pa hoćemo li ruka ruci? Pružiše jedan drugom ruku i rukovaše se, dugo jedan drugom tresući desnicu. Mehaga primijeti kako je u ovog mladića jaka i sigurna i šaka i ruka, a Junuz primijeti kako je oslabio stisak Mehagine ruke, razmišljajući baš je dobro ostario.

Dugo su se drmusali, grlili i po leđima pljeskali Šukrija i Zajko, dok se Mara zbunjeno smijala, nezainteresirano posmatrajući krajolik. Ako bi se zanemarilo silno blato oko same kuće koja je u izgradnji, očaravajuće je izgledao krajolik. Blaga padina pružala se do stjenovith hridina prema istoku. Sjeverno od nje pružao se prekrasan pogled na grad Sarajevo. A sa južne i zapadne strane izdizali su se obronci Trebevića. Imanje je izgledalo vrlo uredno. Zelena trava obnavljala se od duge zime i mirisala ljekobiljem. Na najudaljenijem mjestu izvijali su se plastovi sijena kao žuto-smeđi turbani u livadi. Poodrasle voćke lijepo potkresane sa okrečenim stablima uljepšavale su okoliš.

„Šukrija, možeš li mi pokazati, gde su granice imanja?" Ovim pitanjem Mara je pokušala prekinuti odmjeravanje snage dvojice muškaraca koji su se kao djeca igrali nekakve igre kuke. Držali su jedan drugog srednjim prstima, a okretali šaku lijevo-desno. Šukrija koji je bio bar deset godina stariji od ovog čovjeka kao da je jedva dočekao prekid igre, jer mu je podobro poplavio srednji prst na desnoj šaci. Okrenu se Mari i poče objašnjavati:

„Vidiš, gospođo, ona četri plasta nadole. E, iza je međa i otle je imanje Ljubovića. Pričao sam ti o begu Ljuboviću, a ovaj delija ođe je njegov sin, Zajko Ljubović. Ja i Zajko ti dođemo daidžići, a to ti je kao kod vas stričevići, je l' tako. S ovu stranu imanje je ograđeno, eno dole vidiš živicom i graniči sa vakufskom zemljom. A, amo naviše je državna zemlja, samo odavde se ne vidi međa." Maru je zapanjila veličina imanja. Polahko se okretala na jednoj nozi, čas ulijevo čas udesno, ponavljajući:

„Lepo, lepo imanje. Jako lepo imanje. Da, da. Kakva je ono dole kuća, što se samo vidi sivi krov?"

Nasmija se Šukrija malo pretjerano, a onda objasni Mari da je to štala. „U štali, Maro, su krave rođaka Ljubovića." Malo uvrijeđeno, Mara se brecnu naglašavajući: „Znam ja šta je štala i za šta služi. Samo odavde je daleko da tačno razaznam." A, onda se obrati Zajki:

„A vi ? Vi ste oženjeni, je li?"

„Jesam, gospođo", odgovori Zajko, osjećajući čudan respekt i poštovanje prema ovoj ženi. Nikad u svom životu nije imao ovakvu situaciju da pred jednom mladom ženom ima ovakav respekt. Sličnu nelagodu jedino je osjećao u prisustvu svog rahmetli oca. Vrlo ljubazno se njemu obraćala, ali to neko meko izgovaranje riječi sa gutanjem i, h i j tjeralo je Zajku na poslušnost kao što ga je i babov tvdri hercegovački dijalekt tjerao na šutnju i strah.

„Imam, gospođo, dva sina i kćer. Mali su, sve jedno drugom do uha. Najstarijem sedam, a najmlađe ima tri godine. Kad pođete nazad dolje u Sarajvo, volio bih da svrnete kod nas. Uz put je." Očekivao je sljedeće pitanje pa se nelagodno klatio sa noge na nogu. Brz ljekarski pogled na ovog čovjeka Mari je mnogo govorio. Ljudeskara od dva metra, snažan ko bik. Vičan svakojakom radu i najtežim poslovima, ali neuk. Jako, jako nesiguran u sebe. Puca od zdravlja. Zubi zdravi i blistavi, lice neodnje-

govano i neobrijano već desetak dana, kosa zarasla i prljava ali ni traga od početka ćelavosti. Jednostavno, zdrav čovjek. Zdrav ko dren. Šukrija se nakratko odmaknu od njih dvoje, dajući upute majstorima.Vidjela je Šukriju kako pozamašnu sumu novca daje najstarijem majstoru naređujući: „Do zime mora sve biti gotovo, inače ćemo se dobro zavaditi." Polagano šetajući, silazili su prema najnižem dijelu imanja dok je fijaker okolnim zemljanim putem stigao pred Ljubovića kuću.

„Šukrija, moram priznati jako mi se sviđa ovo tvoje imanje. Mnogo je lepo, malo surova ova brda iznad i tamo ta planina Trebević, ali lepo, jako lepo." Pažljivo birajući gdje će stati, pridržavala se za Šukrijinu desnu nadlakticu. Šukrija je uživao u ambijentu sela, duboko udišući oštri zrak. Zbrda-zdola objašnjavao je Mari kako je njegov brat kupio ovo imanje za njegove pare, njegovu babovinu, malo lažući da je on već tada znao da će se njih dvoje jednog dana šetati ovim livadama. Stigoše pred kuću Zajka Ljubovića i uđoše u dvorište. Kuća nije nimalo sličila na bosanske kuće kakve je Mara već upoznala. Dvorište od zemljanog puta bilo je ograđeno niskom ogradom, što se nije moglo sresti ni u jednoj sarajevskoj mahali. Kuća je bila jako velika, na sprat sa kamenim prizemljem i drvenim spratom. Mali prozori, načičkani sa tri strane davali su kući izgled nekakve male kasarne. Nije htjela ulaziti u kuću, pa je Zajkova žena vješto i brzo iznijela omanji sto i nekoliko stolica u dvorište. Sve je to postavljeno u hladu ogromne kruške u dvorištu. Posmatrala je Zajkovu ženu i zaključila da je mnogo mlađa od muža, ali tri poroda, nezdrava debljina i nikakva njega, činili su ovu ženu ružnom staricom. Mara je ženi ljekarski postavljala niz pitanja. Šta su djeca od dječijih bolesti bolovala? Kakvi su porodi bili? Je li dojila djecu? Kada su djeca prohodala i slično? Sa nekakvim naglašenim ustručavanjem Zajkova žena kratko je odgovarala, gledajući u zemlju. Ili nakratko u svog muža, očekujući nekakvu pomoć. Strepila je od ove žene i od njenih pitanja, a opet je bespogovorno na svako pitanje odgovarala. Tačnim i iskrenim odgovorom kao da sjedi pred hodžom. Za to vrijeme Šukrija je propitivao Zajka koliko ima krava, koliko ovaca, koliko može ubrati voća i kakva mu je cijena. Zajko je prilikom svakog odgovora bio kratak i jasan, a prilikom razmišljanja duboko je uzdisao i uz šištanje ispuštao zrak iz pluća. Kada pođoše put fijakera, Zajkova žena iznese nekoliko korpi i nekoliko sepeta koje preuze fijakerista. Slagao je u fijaker-prtljag. Žena Zajkova raznježenim glasom je objašnjavala: „Ja eto, spremila malo domaćih jaja, malo mrsa i kiselog mlijeka, butić mesa i sepet voća, nek se nađe gospodi u kući. Da ne mora nabavljati od drugih." Mara je mlako zahvaljivala i ponavljala: „Niste trebali", a onda skrušenoj ženi naredi da u idućoj nedjelji dovede djecu kod nje u polikliniku na detaljan pregled. Dok je sjedala u fijaker, Šukrija se opet poče sa Zajkom grliti i lupati po leđima, što je valjda trebalo biti znak nekakvog izljeva nježnosti prema bliskom rođaku. Mari je to grljenje i lupanje po leđima, na sve drugo sličilo ali na izljev nežnosti, nikako.

Umoran, kao što je bio samo nekoliko puta u ratu, Hamid uđe u prostranu divanhanu Trnovskog hana, nazvavši glasno i jasno, selam alejkum. Dok je za sobom zat-

varao škipava vrata, ču horski odgovor većine prisutnih, alejkumu selam, a harmoniju tog pozdrava naruši nekoliko prisutnih otpozdravaljajući sa, Bog ti pomogo i hvaljen Isus. Otpozdrav, način odijevanja, a i čehre, Hamidu su bili dovoljni podaci da precizno odredi među prisutnima, ko je musliman, ko je pravoslavac, a ko je katolik. Stojeći nasred divanhane, primijeti da nema ni jedan slobodan sto pa očima potraži do koga bi sjeo. Odluči se za sto nekakvog postarijeg seljaka koji je za stolom sjedio sam i pijuckao rakiju. Namjerno nije prišao stolu gdje su sjedili muslimani, jer je po odjeći pretpostavio da su u pitanju sarajevski trgovci. Na proputovanju.

„Je li slobodno sjesti ođe, domačine", upita Hamid, a starina ga začuđeno pogleda. Bez odgovora napravi mjesta da se Hamid lijepo smjesti za njegov sto. Čim sjede, Hamid izvadi tabakeru sa duhanom, te čibuk i fajrcag, ritualno spremajući cigaru. Osjećao je ljubopitljive poglede na sebi. A, i on je, ispod oka, pogledom polahko kružio kafanom, zagledajući šta ko pije, šta ko mezi, pokušavajući načuti o čemu se za kojim stolom priča. Već nakon nekoliko letimičnih pogleda, zaključi da je u divanhani pošten svijet, različitih vjera i da nema nijedog od onih uobičajenih kafanskih inventara, koji obično zametnu kavgu i pokvare kafanski ćeif. Kada priđe konobar, ne gledajući ga, zapovijedi mu:

„Odnesi gore u sobu večeru za četvero, a meni daj rakiju, malo kakva mezeta, može pečenje i daj ovom dobrom čoeku ono šta pije." Stojeći Hamidu iznad glave, konobar se klatio u struku, valjda time dajući na znanje da pamti narudžbu, a starina malo od stola podiže svoj čokalj put konobara što bi trebalo značiti, još jednu ljutu. Zavaljen u stolici, povlačeći velike dimove iz čibuka, Hamid odluta u mislima i od kafane i od ovog stola.

Sjutra, najdalje do mraka i ovo bi se trebalo završiti. Deseti kad kako putuje, a deveto prenoćište je ovo, u Trnovu. Vrlo sporo su putovali. Sa jednim kolima i sa dvanest krava nije se moglo brže. Konj je lagano vukao kola natovarena samo najnužnijim stvarima ali hajvan, hajvan je jako sporo išao. Fala Bogu, iako je rano proljeće, Bog dade lijepo i suho vrijeme. Djeca zdrava, žena zdrava, a umor će proći. Još sjutra i eto ih. Šukrija je kazo da mogu ostati na tom njegovom imanju na Jarčedolima dok god se ne snađe. A u blizu su i Ljubovići. „Koliko jedva čekam da stignemo, toliko mi ne bi bilo mrsko još danima putovati i time odgoditi trenutak početka novog, neizvjesnog života. Dobre pare nosim. Valjda će zaklopiti za kakve kućice i malo imanja, a onda kako mi bude." Strah koji tjera žmarce u vrat, strah od nove sredine, nije napuštao Hamida od kako su krenuli u novi svijet.

„U tvoje zdravlje, domaćine", dubokim, hrapavim glasom prozbori starina, podižući čokalj prema ustima.

Po dubini glasa Hamid je znao da je kroz ovo grlo prošlo rakije i rakije, dima od cigara i cigara, a ruke su same za sebe govorile da su se teška posla naradile.

„Radovali se i veselili se", dodade Hamid, podižući svoj čokalj. Rakija i razmijenjena zdravica otkraviše prvobitnu branu između ova dva čovjeka i razgovor krenu:

„Ja bi reko, ti dobro izdaleka?"

„Jašta radi. Iz daleka, od Gacka. I još dalje, od Međuljića."

„U Gacku sam bio. Dva-tri puta, a za Međuljiće nikad čuo. Slave mi."

„Ako si bio u Gacku i ako te put ponio dalje prema Trebinju, u po Gatačkog polja skreneš udesno prema jednoj uzvisini, i eto te u Međuljiću."

„Jesam, baš sam kroz polje prošo. U ratu, meščini 916. ili 917. ko će pamtit. A đe si pošo, dobar junače?"

„Ja sam ti se, dobar junače, zaputio u Sarajvo. Nijesam rad bio, ali ne može se više, domaćine, ni dolje živjeti. Težak život na selu, znaš i sam, ne moram ti objašnjavati. Tegliš godinama, a kad se vrneš da vidiš dokle si dobacio, vidiš da si i go i bos. Ko i prije."

„Meni govoriš o životu na selu. Vidiš kroz onaj prozor tamo, onu planinu. To ti je Treskavica. E, podno one planine je moje selo, i tamo ti ja životarim. Više gladan već sit, moj prijatelju. Od kako znam za sebe."

„Imaš li đece, domaćine? Ima li ko da te odmijeni", upita Hamid, više da nastavi razgovor a manje što ga interesuje."

„Petero. Sve muški. Imo sam, petero. Dvojica izgiboše na fronti, a još se nisu pošteno ni zamomčili. Dvojica se oturiše od kuće. Jedan živi u Sarajvu, a drugi u Doboju. Ovaj u Doboju pružni radnik na željeznici. A ovaj u Sarajvu radi ko fizički radnik. U duvanjari. Tegle i tamo u gradu ko magarci, možda i više već bi teglili gore na imanju, ama grad im se omilio. Neće ni da čuju da se vrnu. Sa mnom je najmlađi. On je još momak. Zreo za ženidbu, radan, dobar, štuje starije i vjeru, ali nikako da se oženi. Nejma ženska u našem selu za udaje, moj prijatelju. Šta je ovo, pa sve živo pobježe u grad?"

„Ne znam za druge, a za sebe mogu ti kazat. Dodijalo, brte, vremena se promijenila. Fabrike niću, lakši nekako život u varoši. Đeca za školanja prispjela pa i ja odlučio kako i drugi seliti u grad. Da je samo do mene, meni vala nije puno toga falilo ni u Gacku. Imo sam izjesti. Imo sam popiti, a na sahat hoda od kuće mi planina. Ja ti volim lov. Šta ćeš bolje? Ama, šta sa đecom? Valja im dati kakv takav hljeb u šake."

„Ne znam za te, moj prijatelju, ali meni je kasno za micanja. Kod nas Srba ima jedno nepisano pravilo da se za života izdijeli, ako se ima šta dijeliti. E, i ja sam tako učinio. Kod popa sam u crkvene knjige zakajdario da sve ostavljam najmlađem. A ona dvojica, nek im Bog pomaže. Hoće grada i rada za drugoga, pa nek im bude. Kontam, ako sve ostavim najmlađem, neće mu grad na pamet padati. Eto, ja tako učinih."

„Lijep vam taj pravoslavni običaj, moj domaćine. Znam ja za njega. Život sam ja sa pravoslavcima proživio u Gacku. I znam pravoslavne običaje ko i svoje."

„Meni je milije da me zoveš Srbinom, već pravoslavcem. A, ti kako hoćeš."

„Može, može, prijatelju, kako ti kažeš. A meni jopet najdraže kad me ko zovne Hercegovcem. Višlje volim da me oslovljavaju sa Hercegovcem, već muslimanom, muhamedancem, Turčinom ili kako već neće me nazvati. Mrsko mi je i kad me na-

zovu Bosancem. Ja sam, brte, Hercegovac. I tačka. A da te nešto pitam, prijatelju. Jesi li bio u Sarajvu i ako jesi, kako ti se čini ta varoš? Kake su Sarajlije?"

Dugo je starina Hamida gledao ravno u oči, ne trepćući, pa nastavi još dubljim glasom:

„Jesam, jesam kako nisam. Išo kod sina u dva navrata. Šta da ti kažem? Nisam ti pametan. Men se čini da je u Sarajvu najmanje Sarajlija. Sve je to od nekle šljeglo, a ono malo Sarajlija zbilo se u onu Baščaršiju i zatvorilo se u nekakvu svoju seharu. Gonja svoje adete i običaje, a nova vremena ni da se očešu o njih. U Sarajvu ti ima svijeta od svakle. Hercegovaca možda ponajviše. Čitave mahale novijeh ljudi u tom gradu. Kupe malo zemlje u polju i opet se o zemlji bave. Prodaju višak i tako. Ja bi tebi dao savjeta, ako te uvrijediti neću..."

„Dobar savjet, a ako je još džaba, uvijek dobro dođe", upade pošalicom Hamid.

„Odlučio si se na veliku promjenu. Vidim ti po rukama i po stasu da si čitav život ja l' o zemlji, ja l' o stoci radio. Dugo sjedim ovde pa vidjeh da ti je brojna porodica, vala Bogu, a i brojnu stoku vodiš sa sobom. Prijatelju, ništa pametno nisi učinio, niti ćeš učiniti ako se nastaniš u Sarajvu, a opet se istim poslom nastaviš baviti. Ti i nekako, ali djeca, djecu daj na zanate. Šta bilo, ali trsi djecu od zemlje. Il se vrći okle si i došo. Ja tako mislim, a ti kako hoćeš."

Rastali su se duboko u noć, prijateljski drmusajući jedan drugom ruku i moleći Boga da im podari zdravlja. Dok je ulazio u sobu, Hamid je odgonetao razliku ovog Srbina i Srba u Gacku. Ovaj mu je izgledao nekako prisniji, dobronamjerniji od gatačkih Srba, njegovih dojučerašnjih komšija. Zaključio je da ovaj čovjek njega posmatra kao sebi ravnog, sa istim ili sličnim nevoljama, sa istim ili sličnim problemima, a da su ga gatački Srbi uvijek gledali kao bivšeg bega, izrabljivača i čovjeka koji nema nijednu brigu ili problem, sličan njihovim.

Kasno navečer, sljedećeg dana Hamid zaustavi umornog konja i već podobro rasklimatana kola pored kuće Zajka Ljubovića. Kerovi su lajali keseći zube kroz tarabe prema neznancima. Hamid zavika ko da je razdaljina deset puta veća no što je bila:

„Ljuuubooviićuu, o, Zajkoooo." Malo su utihnuli Zajkovi kerovi, ali zato je sa svih strana obronaka Trebevića počelo lajanje drugih. Slaba žućkasta svjetlost, poče se kretati kroz kuću, a onda se širom otvoriše kućna vrata i na vratima se pojavi Zajko, visoko držeći iznad sebe fenjer:

„Jes to ti, Hamide Tanoviću? O, Hamidee!"

„Jesam, jesam, Zajko. Merhaba ti, Zajko Ljuboviću, da je hiljadu poslova i makar se kozom oralo."

„Ja Muhamed merhaba i tebi, Tanoviću", veselo je odgovarao Zajko žureći avlijom prema ulaznim vratima. Hamid siđe sa kola i pođe u susret Zajku. Dugo su se grlili, jedan drugog podizali od zemlje, otvorenim dlanom pljeskali po leđima. Zajedno su otvorili široku ulaznu kapiju, a onda Hamid zavika:

„Ešrefe, de la učeraj kola u avliju." Spretno, iako je trebalo precizno manevrisati, Ešref utjera kola u avliju. Odmah po ulasku kola, poče Zajko zatvarati avlijsku kapiju.

„Čekaj, kud ću sa hajvanom", upita Hamid, a Zajko mirno odgovori:

„Hajvan ide brdu na imanje za noćas, a ujutro čemo viđeti." Aziz, Ešref, Adem i Zajkov sin vješto su tjerali uz sokak ovce, krave i volove put imanja Šukrije Kurtovića. Kad ih utjeraše na livadu i kad zatvoriše improvizovanu kapiju od dva balvana za njima, Ešref upita Zajkova sina:

„Šta ćemo ako uteknu đe na drugu stranu? Neće, nemaju kud uteći. Imanje je potpuno ograđeno. Mogu samo kakva zijana napraviti. Da u lijehe uđu, prasu i kupus da pojedu. Prije sjutra ništa pametnije ne možemo uraditi." „Valja nam hajvan noćas na smjenu čuvati. Da ga ko ne ukrade", naglas je razmišljao Ešref. „Ama jok, bolan ne bio. Ko će ukrasti hajvan? Niko hajvan ne krade", odgovori mladić, pa nastavi, „hajmo kući." Čudio se Ešref toj sigurnosti u koju je ipak sumnjao, pa upita:

„A, da ostavim pored hajvana Garu?"

Nije bilo nikakva odgovora pa krenu za mladićem, a Garo za njim. U kući Ljubovića vladala je prava pometnja. Iako je kuća bila velika, teško je bilo smjestiti šestero Hamidove djece, pa još i njega i ženu mu. Nakon upornog insistiranja Hamida da im je dosta jedna odaja i da mogu svi u jednu odaju, Zajko odluči:

„Kad je tako, onda evo ova najveća." Djeca Zilha, Ćerima, Ismet i Adem obučeni legoše. Na podu prostriješe dušeke, a mati ih pokri ćilimima i serdžadama. Aziz, Ešref i Zajkovi sinovi posjedaše na pod u kuhinji, a Zajko i Hamid na minder. Zajkova žena i Hamidova Alija vrzmale su se oko peći pokušavajući pripremiti jelo.

„Pa, dobro mi došo, rođače. Jesi li umoran?" Veselo je Zajko zapitkivao Hamida popravljajući sa obje ruke razbarušenu kosu.

„Bolje te našo, koljenoviću", isto tako veselo je Hamid odgovarao, zapitkujući Zajka. „Kolko ovo imaš đece? Koje si ono ti godište?" Nevezan, haotičan razgovor potraja dok žene ne prinesoše dvije velike činije pure. Žene i djeca jeli su iz jedne činije, a Zajko, Hamid, najstariji Zajkov sin, te Aziz i Ešref iz druge. Preko zalogaja, čas je Hamid zapitkivao Zajka za sve i svašta, a čas je Zajko zapitkivao Hamid, a ovaj odgovarao. Ostali su ćutke jeli, slušajući dvojicu muškaraca, uključujući se u razgovor samo kada ih oni šta priupitaju.

„Azize, kad ono krenusmo iz Međuljića? Spremno Aziz odgovari ocu: „Prije deset dana, babo." Onda bi Hamid ponovio Zajku: „Ja, ja krenuli smo prije deset dana."

„Đe smo ono naćali prvu noć, Ešrefe?" Ešref preko zalogaja odgovori: „Na Čemernu, babo." Onda je Hamid odgovarao Zajku: „Ja, ja na Čemernu smo prvi put konačili." Kada završiše sa jelom i kada žene prinesoše kafu, razgovor dobi nekakav kontinuitet i redoslijed.

Zajko nagovori Hamida da mu ispriča život od rata naovamo, i Hamid poče:

„Digoše me u vojsku. Odma devesto četrneste. Nijesu, vele, digli u selu već mene i još desetak momaka i dadoše nas u Crnu Goru. Tu sam bio skoro pola godine, pa

onda me digoše otle i na mađarsku granicu preko godinu, pa otle na granicu sa Italijom. E, tu sam bio dvije godine. Ne dočekah kraj rata već ti sa četvericom našijeh pobjegnem sa fronta. Pa u hapsanu, pa kulući u luci Marsej, pa onda na vapor. I haj kući. Đe si bio? Niđe. Šta si radio? Ništa."

„Ja čuo za te, Hamide, ti bio i dobrovoljac i dezerter", smijući se nadoda Zajko.

„Taman tako nekako ti i dođe. I dobrovoljac i dezerter. Da mi je ova pamet, ne bi me rat vidio ni dana. Veliki je to mahnitluk. A, kako bi kod tebe? Kako ti, kako ti brat?"

„Hamide, babo ovu kuću napravi za manje od četri mjeseca." Teatralno Zajko zamahnu rukom govoreći o gradnji kuće, a Hamid, Ešref i Aziz napraviše glavom polukrug, vrteći glavom u znak priznanja rahmetli begu Ljuboviću. Zajko nastavi: „Dobro se babo snašo. Možda nije ko Velija Kurtović, ali ni gladni, a ni bosi nikad nijesmo bili. Mesaru otvorismo. Napose mrs, voće i povrće navelko zaprodavasmo."

„Vala lijepo, Allah rahmetile mu", promrmlja Hamid, tek toliko da pripomogne Zajku u besjedi.

„Oženi babo mene. Burazera nije. Došla đeca u mene. Sve nam potaman, ali on iz dana u dan tuguje za Blagajem. Počo sanjat kuću u Blagaju. Sanja Bunu. Iz noći u noć. A, kudi ovo ođe, sve od reda. Odbio se od naroda. Mrška, vrijeđa komšiluk i poslovne jarane. Svi mu krivi što je došo amo u vlagu i u zimu iz blagajskog dženeta. Došo rat. Babo silno platio da mene ne diraju. Burazera dao pod uniformu i opet platio da bude kuhar u Jajce kasarni, i tako mu ostane na oku. To ti je ona s onu stranu kasarna. Evo, s prozora se vidi. Kad se Švabo osamneste počo povlačiti, ode sa njima i burazer. I evo za četri godine dva ili tri puta se javi. Iz Ugarske, razglednicom. Piše nam da je živ i zdrav i da mu ništa ne fali. Babo od muke umrije. Naprečac ga nesta. Od muke i od rakije. Nije mu bilo mrsko popit u zadnje dvije-tri godine. Ukopasmo ga podno mahale, a poviše malte. Eto ti, moj Hamide. Godine prođoše a kad hoćeš ispričati kako prođoše, ni sam ne znaš. Prođoše u nekakoj borbi da održiš živu glavu, da učuvaš zdravlje svoje, ženino i zdravlje đece. Borba, moj Hamide. Niđe ne padaju pečene kokoši sa neba."

„Jes vala. Vječita borba. Dan za dan, a nikad dvije jake oko vrata da zaimaš. A, Šukrija? Moj daidža, kako on?" Znao je podosta Hamid o Šukriji ali je lukavo, hercegovački, želio da čuje i od drugih iz prve ruke šta se priča. Na pomen Šukrije, Zajko ko podboden poskoči na minderu, te promijeni položaj sjedenja i odmah nastavi:

„Eeee, Šukrija se dobro snašo. Nejma šta, malo koji Hercegovac posto takva čivija u Sarajvu. On ti je direktor u banku. Svi ga se boje i slušaju. Oženio gospođu, kaku moje oči još nijesu viđele. Ona ti je doktorica. Liiijeeepa, paaameeeetna, vesele čehre. E, daidža ti se dobro oženio i dobro snašo."

„Ja čuo, ona vlahinja?" Lukavo Hamid nadoda.

„Vlahinja, ne vlahinja, gazdarica ti je u mojoj avliji sidjela i sa mojom ženom se ispitala, baš ko ja sad sa tobom što se ispitujem. A, onda nam naredila da đecu dovedemo kod nje da ih pregleda. I pregledala ih baš ko da su njena. Hamide, da se nešto razumimo, nas dvojica, a da se ne uvrijediš. Meni je ta žena legla na srce, ama više od Šukrije i ako bi je kad ne daj Bože uvrijedio, uvrijedio bi i mene. Pa, jebo ga ti, naniže od ove naše kuće od onog gaja više Bistrika, pa naniže put čaršije nijedan čoek neće sa mnom lijepe da progovori. Ako mu donesem robu koju je naručio, najdalje mogu uljeći na početak avlije. Dalje, nipošto. Čim mu leđa okrenem, frkće za mnom, te hercegovačko mile, te pogan seljačka, te ko te dovede u Sarajvo. A, gazdarica, gazdarica mi ušla u avliju. Sa ženom mi se pričala ko ja sade sa tobom. A, ti? Ti tako, vlahinja pa vlahinja. Polahko. Viđet ćeš ti da ima u ovom gradu, muslimana i muslimana. Viđet ćemo, hoće li ti koji pomoći. Ili će ti odmoći, đe goč stigne i đe goć mogne."

„Pa, šta mi savjetuješ, Ljuboviću?" Potiho upita Hamid.

„Nejmam ti je savjeta. Da imam, sam bih sebe nasavjetovao, ali kad već hoćeš, nek ti bude. Drž se ti, Šukrije. I gospođe, napose. I od njih traži savjeta. Drž se našijeh ljudi. Hercegovaca, bilo koje vjere bili. Zajednička muka nas je ođe zbližila. Zamislit ne možeš. Đecu daj na zanate. Zanat je sigurna rabota. Daj ih u fabrike. Nek bježe od zemlje i stoke. Što prije." Malo Zajko zaćuta, tražeći još kakav pametan savjet, pa onda, smijuljeći se, nastavi: „I nemoj mi, Allahati, faliti ni Gacka, ni Harcegovine. Dovde mi je vaše hercegovačke fale." Završavajući i smijući se, Zajko podiže desnu ruku do nasred nosa.

Preču Hamid ovo za faljenje, pa polahko obazrivo započe daljnju priču.

„Ja ti, Zajko, malo koga u ovom gradu znam. Od rodbine nejmam koga bližeg od tebe i Šukrije. Šukrija je, veliš, dobro stojeći? Ama, ja se u te nekako najviše uzdam. Za prvu priliku. Za mjesec-dva dok se ne uhavizam. Imam nešta para. Imam, vidio si, nešta stoke. Ima konj, imaju ovi moji sinovi, a i mene nije snaga izdala. Mogu povući još za dvojicu. Molim te, ko najrođenijeg, da mi se nađeš pri ruci mjesec-dva. Snaći ću se ja nekako. Viđet ćeš. A, nikad ti neću dobrotu zaboraviti."

Šutio Zajko minut-dva a onda reče:

„Dok je mene i mojijeh, imaš đe zanoćiti i nećeš biti gladan. Šta moji jedu, ješće i tvoji. No, od mene ti je slaba fajda. Vidiš da ni sam nijesam daleko dobacio. Nekakav sam ti nesnalažljiv. Strašljiv, od babova krila nijesam se izmico sve dok nije preselio. Da je babo bogdo živ, sve bi drukčije bilo. On je bio vidra. A i sila. On bi znao naći pametnu. I za te i za me, ali umrije Allah mu rahmet podario." Svi za Zajkom ponoviše, Allah rahmetile mu. Neprimijetno, Zajko podiže glavu i na trenutak ufati ženin pogled. Vidio je u njenim očima duboko neslaganje i težak prijekor što ovoliku rodbinu uze sebi na leđa. Brzo obori pogled na minder i ponovi nekoliko puta:

„Drže se ti, Hamide, Šukrije. Drž se ti Šukrije. Kakav ja."

Od onog dana, kad smo ja i Refija prvu crnu kahvu popile, evo prođe više od pola godine. Taj užitak smo sebi svako malo priređivale. Maćeha skoro svaki dan, čim babo preko vrata izađe put radnje, uzme se spremati, a nama dvjema istovremeno naređivati zadatke za taj dan. Zapovijedi Hava koja će i šta kuhati. Kakve sve kućne poslove trebamo taj dan obaviti, a onda uzme ceker i zaputi se šćeri i unuku. Da im se nađe od koristi. Nisu kućni poslovi meni i Refiji teško padali. Da je maćeha i kod kuće ostajala, opet bismo nas dvije te poslove radile. Kuhati smo obje voljele, a voljele smo i da maćehi vidimo leđa. Čim bi izašla, žurno smo završavale kućne poslove. U više navrata pravile smo pauze i kahvu pile. Kahva je razgovoruša. Povjeravale smo se jedna drugoj naglas. Maštale i snove prepričavale. Šalile se i smijale, jednostavno uživale u carstvu naše kuće, bašče i avlije. Same, ko velike. Najviše smo voljele maštati o momcima, o udaji, o djeci. Iako sestre, jako smo se u maštanju razlikovale. Refija je maštala kako će se zagledati u kakva lijepa momka trgovca. Sa velikim dućanom, nasred čaršije. Maštala je kako će se bogato odijevati, zlatom kititi. Ja sam nekako više voljela maštati kako će mi muž izgledati. Obično u snovima, a i u mašti, svoga čoeka sam zamišljala plećatog, visokog, jakog, hrabrog, lijepog a manje sam namaštavala šta će raditi i kakvog će bogatstva biti. Najviše sam se grozila od pomisli da mi čoek može biti mnogo stariji od mene, sitan, mršav, boležljiv i strašljiv. Oca sam veoma poštivala, ali u ružnim snovima upravo sam zamišljala muža poput oca. Poslije takvih snova, obično sam izbjegavala svaki susret sa ocem, bojeći se da će prepoznati moj san u mojim očima. Ponekad me pekla savjest što u ocu vidim oličenje muškarca kakvog ne želim pored sebe. Od Refije sam se razlikovala još po nekim osobinama. I manama. Refija je sve novo brže učila. Ali i brže zaboravljala. Ja sam sve sporije učila, ali što jednom naučim, nikad nisam zaboravljala. Mnogo sam temeljitija i upornija. Refija je velika brzica. Lahko se ljutila i još lakše vedrila. Začudo, dvije sestre, a tako različite. Jedna drugu smo upotpunjavale. Zajedno smo bile idealne.

Zimu prezimismo u Šukrijinoj kući, koristeći samo prizemlje kuće. Otac je uz veliku pomoć Zajka Ljubovića, malo po malo, kupovao osnovne kućne potrepštine. Mati nije izlazila iz kuće. Ne odmičući se od šporeta i svojih kćeri, Ćerime i Zilhe. Ja kao najstariji, te Aziz, Adem i Ismet od majke smo mogli očekivati da nam skuha i haljinku nam opere. Ništa više. Dane smo provodili sa Zajkovim sinovima, uglavnom pomažući oko poslova na imanju. Ponekad, kakvim poslom, silazili smo u Sarajvo. E, tad je adrenalin rastao. Obično bi na dva ili tri konja tovarili bukovo ili grabovo drvo za loženje, te ga vozili do kuće kupca. Tu bi istovarali dužice od metar ili nešto duže uz kuću, uz ubjeđivanje da unošenje u avliju ili šupu nije pazareno. Za malu dodatnu paru, unosili smo drva u šupu, a onda mladenački uludo trošili te zarađene pare u slastičarnama ili aščinicama. Zajkova đeca znala su u gradu svaki sokak i svaki dućan. Nama je grad bio nepoznanica. Slatka nepoznanica. Za moje pojmove ogroman je grad Sarajvo. Toliki da se novajlija ko ja lahko može izgubiti. Velika je sreća što iznad

grada strši Trebević, ko kakav dobar orijentir, koji spašava kad se u uskim zamršenim ulicama izgibiš. Veći je problem bio prilikom silaska u grad i traženja kakve ulice gdje treba dočerati drva. Ili kakve druge namirnice. Dugo smo lutali sokacima, tegleći konje za sobom i raspitujući se gdje taj i taj stanuje. Prolaznici, najčešće stariji ljudi, sa vidnom netrpeljivošću i podsmijehom su nam objašnjavali gdje je koji sokak uz obavezno raspitivanje okle smo. Na pomen Gacka ili samo Hercegovine, pravili su gadljivu grimasu na licu uz dodatno pitanje: „A, jeste li muslimani ili Srbi." Nikako mi ne bi jasno, kako to da nas Sarajlije ne razlikuju od Srba. S vremenom nam poče smetati ta sarajevska nadmenost. Dok smo unosili drva u avliju kod kakvog bogatog trgovca, zanatlije ili činovnika, potajno smo posmatrali pitominu avlije, ukrašene cvijećem, hladnjakom, ponegdje šadrvanom ili česmom. Divili smo se uređenim baščama, gdje su voćke bile ukras, a posađeno povrće tek da se ima od meraka ubrati svoj luk, mrkva, ili paradajz. Često smo zalazili i drva donosili u kvartove gdje su živjeli katolici, Srbi ili Jevreji. Te ulice bile su nešto šire od sokaka. Sa zgradama na tri ili čak četri sprata. Tu ljudi žive u nastambama, koje su zvali stanovima. Svaki stanar ima podrum u koji smo unosli drva, udišući memljiv, podrumski zrak. Iza takvih zgrada obično je zajednička bašča tih stanara. Te bašče su neuređene i zarasle. Najčešće, stanari su te bašče koristili za klofanje ćilima i ostavljanje starih stvari. I te Sarajlije su nas zapitkivali odakle smo i koje smo vjere. Na pomen Gacka, Srbi su sa simpatijama objašnjavali da su i oni porijeklom iz tih krajeva, a katolici i Jevreji su pravili mrzovoljne face. Često su nam usluge plaćali garderobom ili obućom. Istina ishabanom, ali za naše prilike takva gardaroba je uvijek bila dobrodošla. Već početkom zime sva četverica potpuno obnovismo garderobu. Bili smo šaroliko obučeni. Ja u nekakvom odijelu što mi ga dade gospon Franjo. Aziz u čakširama i snešuama što mu ih dade Misirlić, a Adem i Ismet u kangarn odijelcma što im dade gazda Danon. Za po godine solidno upoznasmo sarajevsku čaršiju, sarajevske sokake i ulice. Lahko smo se snalazili u latinluku, kao i u čifutskom dijelu grada. Odlazili smo do Bentbaše. Divili se tramvaju. Gotovo svakodnevno odlazili smo u stan daidže Šukrije i gospođe. Daidžu smo rijetko ili nikako viđali. Kao i gospođu. U stanu nas je dočekivala tetka Azema. Vječito ružeći, za sve i svašta. Ružila nas što ne idemo u školu, što smo neuredni i nepočešljani, što su nam cipele kaljave, što su nam ruke prljave, što se ne znamo lijepo ponašati, ali poslije takvog ruženja obavezno nas je uvodila u kuhinju i posjedala za sto. Svojim grubim glasom naređivala sluškinji i kuharici da nas dobro nahrani. Kuharica nam je obilne obroke prinosila. Poslije slanog jela mazala nam je velike kriške hljeba pekmezom ili medom. Kad završimo s jelom, tetka Azema bi jednog tjerala da očisti peć i izbaci lug u baštu. Drugi je moro iz podruma donijeti ogromne kante sa ćumurom, a treći bi klofo ćilime ili staze. Aziz je vješto obavljao i male popravke oko prozora, vrata i u kupatilu. Adema je tetka obično slala u špiceraj. Po fasung. Nikad nijesmo zalazili u tetkin stan u potkrovlju. Nikad u kući nijesmo dočekivali daidžu Šukriju. Ili gospođu. Kako se primicalo vrijeme njihovog dolaska s posla, tako nas je tetka požurivala da

završavamo poslove i idemo iz kuće. Večeri smo provodili baš ko da smo u našem selu. U Međuljićima. S fenjerom u rukama dolazili su nam Ljubovići na sijelo i tada su babo i Zajko dugo na minderu sidjeli i potiho razgovarali. Mi đeca smo se gonjali po kući ili oko kuće. Ponekad babo uzime gusle sa zida i zapjeva uz gusle, na trenutke prestajući sa guslanjem i pjevanjem, dok ne uzme komad meze ili popije gutljaj rakije. Sem što nijesmo bili u svojoj kući, sem što je ova kuća imala mnogo više šiše i što je ova kuća imala i sprat na koji nijesmo smjeli izlaziti, sve drugo noću je podsjećalo na Gacko. Meni, Azizu i babu naše Međuljiće silno je nedostajalo. Mati nije voljela ni da se spomenu Međuljići. Ako bi ga ko i spomeni, ona bi poluglasno govorila:

„Fala Bogu, kad se kutarisa one bijede i divljine." Adem se malo sjećao sela, a Ismet, Ćerima i Zilha, nimalo. Kad dođe vrijeme lijeganju, nas đecu mati je trpala u dva ogromna kreveta, a ona i babo spavali su u kuhinji. Dugo bi razgovarali u krevetu sašaptavajući se. Čini mi se da je mati stalno babu prebacivala što već jednom ne kupi kaku kuću. Da se i mi konačno smirimo i smjestimo. Tako je mati kazivala. Babo je po stotinu puta ponavljao: „Neka, bona. Polahko, tražim svaki dan, skupe kuće, polahko neka malo pojeftinja."

S proljeća smo najviše radili na imanju. Svi zajedno. Planiranje radova, ko će šta raditi, vodio je Zajko, a mi ostali smo kresali voćke, kopali lijehe, orali livadu slušajući njegove naredbe. S nama je radio i babo. Često uz smijeh je dobacivao Zajku:

„Ja, Zahide, pobjego od kopanja i oranja, a vidi me i ođe u Sarajvu, isto radim što bi radio i u Gacku. Samo što sam tamo kopo i oro na svom i za se."

Krajem proljeća od toliko ruku imanje je zablistalo. Voćke lijepo potkresane. Stabla im okrečena. Trava pokošena. U oranicama lijepo krtola ponijela, a u lijehama napreduje luk, krastavci, paradajz i ostalo povrće. Prve trešnje počeše da se crvene, a prvi jorgovan stidljivo da miriše. Jedan dan sredinom juna, vidimo Zajkovu ženu, panično trči uz imanje prema kući. Kad stiže na desetak metara jako zadihana, ushićeno poče ponavljati:

„Dolaze! Dolazi, gospođa! I Šukrija! Moramo kuću pospremiti. Moramo ručak skuhati." Žena je toliko paničila da je mati morala zasjest na stolicu, te vode i šećera joj dati. Mati je ponavlja:

„Polahko, ženo draga. Nije kijamet, polahko." Kada se Ljubovićka malo smiri, natenane materi objasni da je gospođa javila po momku, slugi, da će preko subote i nedelje izaći na imanje i da oni sada moraju što prije sve pospremiti i dotjerati, jer ostala su samo dva dana.

Mora se sve očistiti da se blista. I sve provjetriti da cijela kuća miriše. Nakuhati hrane raznovrsne, i sve, sve ostalo uraditi. Ne smije gospođa, ne daj Bože, što zamjeriti. Mati je mirno kazivala: „Lahko ćemo, bona ne bila, što si se uspaničila, pa nije gospođa ni princeza ni sultanija, već žena ko ja i ti."

Baš kako je javila, gospođa i dođe. U subotu dvadesdrugog juna. Izbi fijaker podno imanja ha sunce oslabi. Kada dođe do ispod kuće, izbi još jedan fijaker, podno imanja.

U prvom fijakeru gospođa i daidža Šukrija. A, u drugom tetka Azema i dvije sluškinje. Na platou pred kućom, Ljubovićka postavila dva dugačka stola, jedan od drugog na pristojnoj udaljenosti. Za jedan sto sjela gospođa, daidža, Zajko i babo. Za drugi tetka Azema, Ljubovićka i mati. Mi, đeca, stajali nekako između ta dva stola, malo prisluškujući razgovor za jednim stolom, malo za drugim. Gospođa je glasno izdavala naredbe svojim sluškinjama, da namjeste krevete i postave posteljinu, da operu prozore i podove, a onda pozva tetku Azemu i njoj naredi da se pobrine da kuhinja bude čista i da se spremi večera. Mati, tetka i Ljubovićka su se sudarale u kuhinji oko peći, a sluškinje su spremale sobe na spratu. Tada gospođa, počevši od mene, pregleda svu đecu. Biskala nam kose, tražeći vaške. Tjerala nas da se skinemo do pasa i slušala nam pluća na slušalice, glasno naređujući diši, ne diši. Čas je Zajku, čas je babi govorila:

„Zajko, ovo dete treba izvaditi ovaj zub. Amide, ovo dete treba piti riblje ulje. Šukrija, vidi kako se ovom detetu zagnojio ovaj prst. Ovo treba otvoriti i jodom dezinficirati.“ Na klupi do gospođe stajala je otvorena velika doktorska torba, od koje se nije odvajala i iz koje je vadila razne bočice sa jodom, alkoholom i lijekovima. Pred kraj tog minijaturnog sistematskog pregleda, naredi babi i Zajku da koliko sjutra svi moramo otići do brijačnice i svi se moramo ošišati naćelavo. Kazala je, to je zdravo i dobro za kosu. A, zasigurno neće se zaušljiviti. Onda gospođa odšeta sa Zajkom do štale, držeći u ruci kraj dugačke haljine. Strašno se izgalamila na Zajka što su krave prljave od balege, te je izlazeći iz štale daidži Šukriji naredila da odmah u ponedeljak dopremi kreč i šalitru da se štala iznutra okreči i šalitrom dezinficira. Sem daidže Šukrije, svi smo prema ovoj ženi imali veliki rešpekt i svaku smo naredbu primali bespogovorno. Jedino je daidža, uz gromoglasan smijeh, odgovorio gospođi:

„Ma, šta ti znaš o kravama i štali. Vidi ti nje? Ti našla da ovim seljacima pričati o kravama. I štali. Oni se, bona ne bila, u štali rodili.“

Daidža se šetkao u malom krugu ispod velike kruške, pazeći da je stalno u hladu, a pušeći ko zna koju cigaretu. Onda je i daidža prvi put naredio i to mom ocu: „Hamide, da kolko sjutra napraviš na ovoj kruški ljuljašku. Za đecu. Evo, ova grana viš mene ubila se za ljuljaške. Nek imaju đeca ljuljašku, a onda se opet počeo glasno smijati, govoreći:

‘Valjda ću i ja sklepati kakvog mudonju, pa će i za njega trebati ljuljaška. Je l’ tako?’“ Njegovoj šali samo se on smijao. Gospođa kroz zube cijedi, kakav prostak. Uto, grubim glasom, sa vrata kuće, tetka Azema drekmu: „Veeečeera.“

U prostranoj kuhinji, za velikim hrastovim stolom, večerali su gospođa, daidža, tetka, babo i Zajko. Mi, đeca, mati, Ljubovićka i gospođine sluškinje večerali smo vani za stolom iako se poprilično umračilo. Tokom večere uglavnom je gospođa govorila, a ostali su klimali glavom šuteći. Dok je halapljivo jela, dovikivala je mojoj materi kako deca najesen moraju u školu. Onda je Ljubovićki dovikivala da se to odnosi i na njenu decu, pa je ispitivala Zajka kakav će urod biti ove godine, a onda je mog oca upitala:

„Amide, kada misliš kupovati kuću? Nije čekala odgovora, već nastavi. Ja na leto, a to je je l' za dva meseca, nameravam izaći ovde na Jarčedole. Do tada bi morao da se snađeš. I iseliš. Ako su novci problem, Šukrija neka vidi da dobiješ pozajmicu od banke."

Babopromuklim glasom, očito dobro zatečen ovom žurbom, promumla: „Gospođo, gledo sam desetak kuća. No, il je skupo, il je trošno, il nije na mjestu. Znate, ja bih da uz kuću imam malo bašče. Gledam da nije ni kuća, ni bašta u strani. Da je osunčana. Nikako sve da ugodim." Gotovo da je babo naljutio gospođu ovim objašnjenjem. Ona ljutito kaza:

„Amide, jako si izbirljiv. To što tražiš, jedino možeš naći ako se vratiš u ono svoje selo. Kako se ono zove?"

Babo umjesto gospođe nadoda:

„Međuljići, Međuljići se zove." Ostatak večeri malo je ko šta prozborio, a pred spavanje tetka Azema kratko naredi Ljubovićki. „Večeras će Hamid i njegovi spavati kod vas. Šukrija je naredio da se sjutra janje zakolje i ražanj pripremi. Za ručak."

Za manje od mjesec dana, babo kupi kuću. U vrh Alifakovca. Kuća je imala malu bašču. Bašča je bila na velikoj strmini. Ko i kuća. Preselili smo ono malo stvari u novu-staru kuću, a svu stoku prodadosmo daidži Šukriji. Prodadosmo daidži i konja. Uknapili para da bez zajma kuću platimo. Od tada, koliko se ja sjećam, babo više nikad nije izašao na imanje Jarčedole. Mi jesmo. Nebrojeno puta. Jednom je babo materi kazo:

„Gospođa je na mjestu. Nejmam vala ni jedne zamjerke, pas bio ako lažem, ali, brte, ne mogu trpjeti da mi žensko naređuje, pa makar crko. I još vlahinja. Ti, Alija, kako goć hoćeš. Ja je ne volim ni u putu viđeti, a kamoli da joj kulučim na imanju."

Na ljeto devesto dvades i pete godine, i ja i Refija završismo mekteb. Hodža Proho, pofalio ocu i mene i Refiju. Babo naredio da nam se objema sreže lijep kat i sašiju dimije i bezana bluza. I jelek. Prekrasne, kerane jamenije donio iz čaršije i kazo: „Ćeri moje, obje ste se zadjevojčile. Valja momke tražiti." Stid zbog prvih znakova djevojčenja i nelagodnost u novoj odjeći kakvu nose, zrele djevojke natjeraše crven u obraze i meni i Refiji. Maćeha veselo nastavi:

„Cure moje, do sada ste vezle, heklale i kerale, onako. Da se naučite, a od sada sve što izvezete, okerate, ispletete ili isheklate, u seharu mečite i za svoje ruho spremajte."

Dok je tako govorila, maćeha primače stolić uz minder i na njega postavi tablu sa velikom džezvom kahve, šećerlukom i dva findžana. Otac naredi, ali nekim blagim glasom:

„De, donesi Hava, još dva findžana."

Maćeha skoči i dok je iz dolapa dohvaćala findžane kaza:

„Sad ću ja donijeti i mlijeka za bijelu kahvu." Babo opet naredi: „Jok! I Halimi i Refiji sipaj crnu." Još veća rumen obli i mene i Refiju. Znalo se ko pije crnu kahvu sa ocem i materom, taj je veliki odrastao, a ako je žensko u pitanju, udaja je na po-

molu. Mehaga je bio dobro raspoložen. Zapitkivao je maćehu kad će dovesti unuka, objašnjavajući kako ga je silno poželio. Iako je unuk prije tri dana bio kod nas, babo uz dubok uzdah kaza:

„E, da mi je da i od vas dvije dočekam makar po jedno, pa da miran u zemlju legnem." Maćeha je natenane babu i nama opisivala kako unuk samo što nije prohodo. Kako u dupku skakuće i guče. Babo se do suza smijo ponavljajući: „Meleci, meleci su djeca. Neka djece, a unučad su još više od meleka."

Ja i Refija, to ljeto, na sve moguće načine tražile smo razlog da izađemo izvan zidova kuće. I bašte. Skoro svaki dan, nosile smo ocu ručak u dućan. Funkcionalno napravljeni nosač-meteriz obuhvatao je tri šerpice u koje je maćeha spremala obroke, a onda smo ja i Refija nosile meteriz u dućan. Do dućana išle smo hiteći, nigdje ne skrećući niti zastajkujući, da se hrana ne ohladi. Onda smo iznalazile važne razloge da izađemo iz dućana dok babo ruča. Po meteriz smo dolazile nakon nekih pola sata. Ponekad je babo zapitkivao, gdje ćemo biti tih pola sahata. Govorio da sačekamo u radnji da ruča, ali uvijek nam je falio ili konac ili vunica ili šablon za goblen. A kad izađi iz dućana, žurno smo upravljale put hotela Evropa i hotela Nacional gdje je bilo gradski korzo i gdje je bilo mnogo prodavnica. I lijepo uređenih izloga. Ti izlozi nisu bili kao u čaršijskim dućanima. Veliki, ukusno uređeni, sa lutkama u prirodnoj veličini odraslih osoba, tjerali su nas da dugo stojimo pred njima. Na tim lutkama bila je izložena mondura i za žene i za muškarce. Po evropskoj modi. Dugo smo stajale i gledale prekrasne ženske kostime, kapute, mantile, plisirane suknje i šešire. Zamišljale smo kako bi ta gardaroba na nama stajala. A onda, smijuljeći se, odmicale od izloga, idući put drugog, trećeg, svjesne da nikad nećemo ništa drugo obući sem dimija. Kosu ćemo čitav život skrivati jemenijom. Zaboravljale smo na sat i kasnile u povratku. Žurno, gotovo trčeći kroz svijet, žurile smo se put očeve radnje. Za vrijeme tih šetnji, ja, a sigurno i Refija kradomice, ispod oka, zagledale smo mladiće, tražeći među njima nekoga sličnog onome iz onih naših maštanja. Mnogo češće, skoro svaki dan, Refija je mene grabila za ruku šapćući: „Vidi, vidi onog momka. E, ja sanjam i zamišljam ovakvog momka, baš ovakvog za svog čoeka." Čudila sam se što je jedan dan njen sanjani momak visok, plav i elegantno obučen po evropskoj modi, drugi dan oniži, podeblji, obučen u bosansko odijelo sa dubokim zaliscima. Ja sam za vrijeme tih kratkih, nervoznih šetnji pažljivo zagledala momke, ali nikad za nikad, ne vidjeh nekog ko bi ličio na momka iz mojih snova. Redovno sam nalazila nekakvu mahanu momku. Jednom mi je smetalo što je onizak. Dugi put što je podebeo, treći put što je preglasan, pa što je plašljiv i zbunjen, što je crn ko Anadolac, što mu nisu plave oči. Što je postariji, što mu fali zub. Što je pogrbljen. Nalazila sam i hiljade drugih mahana kod momaka, ali nikad nisam mahanu vezivala za vrstu garderobe. Jednostavno, moju pažnju, gledajući ispod oka te momke, privlačile su ljudske karakteristike. U prvom redu izgled. Na osnovu izgleda, pokušavala sam zaključiti kakvih je momak ljudskih osobina. Ili mana. Kakav je u duši. Jedina zajednička konstanta kod mene i

Refije, prilikom tog neprimijetnog zagledanja momaka, bila je da mora biti musliman. Ni u najtamnijim dijelovima malog mozga nije postojala mogućnost da pogledamo momka za kojeg možemo pretpostaviti da je druge vjere. Nepogrešivo tačno znale smo koje je vjere koji momak. To smo znale po čehri, načinu odijevanja, govoru i mjestu kretanja. Vjerovatnoća da samo jednim pogledom prepoznam muslimana među drugima, bila je od stotinu bar devedeset. Za ostalih deset trebalo nam je da još jednom pogledamo. Ili, da malo bolje poslušamo govor i akcent.

Predvečerja i večeri sve smo rjeđe provodile kod kuće sa ocem i maćehom. Uzimale smo pletivo ili pribor za heklanje i odlazile u komšiluk u bašču kod kakve vršnjakinje. Okupljale smo se djevojke iz jedne ili dvije mahale kod jedne u njenoj bašči. Znalo nas je biti po deset. Čak i više. Pletući, heklajući ili šijući, razgovarale smo, šalile se i smijale svakojakim glupostima. Malo pomalo, počele smo i tračati. U početku naivno i dječije, a kasnije žešće, ženski dodajući na ono što smo čule još štošta toga iz mašte. Tako, ako je jedna od djevojaka čula da se ta i ta udala, a nije trudna iako je u braku već pola godine, odmah smo konstruisale razloge: bolest, sikluk, nemoć muškarca, do Božije kazne. Mene i Refiju priče o intimi muža i žene, a što je bila omiljena tema naših kona, vršnjakinja, zbunjivala je i crvenila do nelagode. Ja i Refija nismo pamtile da je babo sa maćehom noćio u istom krevetu. Otuda je naša naivnost bila još izraženija. Naprosto smo upijale to teoretsko znanje djevojaka o muškarcima. O mužu i ženi, o njihovoj intimi, vjerujući u svaku izgovorenu riječ. Užasavale smo se i na pomisao da se u takvoj ulozi i same nađemo. Ponekad noću, znala sam se mokra, znojava i plačljiva probuditi jecajući: "Ne, ne! Nemoj! Pusti me!" A, kad bi me Refija razbudila, pričala sam joj san koji je obično bio jedan te isti.

Noćima sam sanjala nekakvog debelog oniskog muškarca. Mnogo starijeg od mene, koji jako zaudara na znoj, cigare i rakiju. Taj muškarac pokušava nasilu da me skine i obori na pod. Ja znam da je taj muškarac moj muž. Znam da ga je za mene odabro moj otac. Kao dobru priliku za mene. On je bogat, on je udovac, on ima odraslu djecu. Znam da se ne bi trebala braniti. A, eto, ja se uporno branim i otimam. Očajna i nesretna. U tim trenucima sna, pa i prvog buđenja, užasno sam mrzila ponajprije i ponajviše svoga oca, a potom tog imaginarnog muža, i na kraju sav muški svijet. Koji od žene jedino očekuje bespogovoronost. Poslije takvih snova, glave zavučene pod jorganom, uporno sam sebi ponavljala:

„Halima, ako ti babo odabere muža, po njegovim aršinima, ne gine ti skakati u bunar. Zgrožena, pri pomisli na onih nekoliko sekundi koje trebaju proći dok se na padne na dno mračnog pljesnivog bunara, započinjala bih učiti kur'anske molitve da mi odagnaju ove ružne misli i pomognu zaspati. Kur'anski ajeti, fala dragom Allahu, najčešće su pomagali."

Bila je sama. Otkačena. Crna, elegantna, opasna. A, opet privlačna. Oka sa nje nijesam mogao odmaknuti. A, tek kako je šištala. Ko poskok, ko šarka pod kamenom

je šištala. I puštala snježno-bijeli dim ispod sebe. Na obje strane. Nijesam mogao odoljeti pa sam polahko, u strahu prišo i dotako mesinganu hvataljku uz tri stepenika. Osjetih na ruci ljepljiv trag masnoće koji je imao miris malo sličan onome ispuštenom gasu iz daidžinog čepela. U nosu blago me štipao dim tek izgorjelog ćumura. Protegoh glavu koliko sam god mogo i viđeh u unutrašnjosti nekakve uređaje. Viđeh kazaljke koje su skakutale na žućkastoj podlozi, dok para izlazi. Plesale su te kazaljke pred mojim očima najljepši ples, kad me neko jako pljesnu po leđima. Istina, prijateljski me pljesnu, ali ja se prepadoh taman toliko da skočim u stranu. Pola metra. Pred mojim očima stajao je krupan, brkat čoek masnog crnog lica, kao da je odžačar. Masna i prljava crna uniforma vonjala je na mašinsko ulje. Velikim komadom krpe brisao je ruke, kad progovori:

„Gledam te bar deset minuta. Piljiš u mašinu ko da je golo žensko. U očima ti se vidi da si se zaljubio. Jesam li u pravu?"

Zbunjen i razotkriven iskreno kazah: „Nikad ništa ljepše nijesam viđeo. Ma, nije baš tako. Lažem. Ja stanujem uvrh Alifakovca i gledam svaki dan mašine kako vuku vagone štrekom. No, nikad nijesam bio vako blizu i nikad nijesam uspio da je dotaknem. Prekrasna je."

Čovjek se dobronamjerno smijao i dalje brišući ruke, koje je uspio samo donekle očistiti. Ispod noktiju viđelo se i dalje veliko crnilo.

„Hoćeš li da se popenješ? Da ti malo bolje pokažem ovu curicu. Ja nju glancam i vozim zadnjih pet godina. Nikad nije kahnula, a kamoli da se pokvarila." A onda se umašćeni čoek smrče ko noć. Navuko vjeđe na oči, a zavika ko da sam na oba uha gluh:

„Održžaaavaaanje! Uredno održžžavvaaanje, brajko, mašina traži! I znanje! Pa, nježnu ruku i pametnu glavu. Brajko moj, ja zakačim po dvadeset vagona i to teretnih, jedan ili dva putnička i put Višegrada. Ja, ja, brajko moj, ali sve pažljivo, na svakoj okuci nježno, mudro. Da se ne umori. Da ne trpi. I, šta, brajko moj? Šutiš, ja, ja, šutiš a Franjo ti veli, i ne laže, evo je pred tobom ko nova. Pogledaj kod drugih. Zahrđo kotao. Mesing patiniro. Nalože na dvjesta pa onda nizbrdo puštaj višak pare. A, ja? Ja ne. Jok, brajko moj. Kod mene ne prelazi stoosamdeset. U vrh glave stodevedeset i šta, evo je ko nova." Toliko mi se unio u lice, dok je objašnjavao meni potpuno nepoznate stvari, da sam mu mogao tačno prebrojati sve zube. Dok je po stoti put ponavljao: „Noovaaa, brajko, nooova, to ti Franjo veli", polako me gurao put ljestvi kojim se pelo na mašinu. Spretno sam se uspeo. On se pope za mnom, a onda poče natenane objašnjavati. „Ovo je kočnica. Evo ga ventil za paru, ovo je manometar. Od njega Franjo oka ne odvaja. Jedno oko na šinama, a drugo na manometru. Ja, ja. Ovo je, šta? Vrata od kotla. A, ovo, ovo je šta?" Nije završio objašnjavanje već potegnu ručicu na koju je pokazivao, a stanicom zagrmi snažan, upozoravajući pisak. Uši mi zaglušile od prodornog i preglasnog piska. A, opet uživam ko u najljepšoj melodiji. E, tad sam se izgubio. Franjo spretno stisnu drugu polugu, povuče je snažno na dole

da se gotovo sagnuo u pasu i grdosija krenu. Polahko, uz huktanje. Hu, hu, hu hu. Dok nije ubrzala. Franjo je i dalje objašnjavao i pokazivao na uređaje za nivo vode, ulja, brzinomjer, povremeno bacajući pogled kroz prozorče iznad kotla, izbacujući se kroz neostakljeni bočni otvor. Stigosmo na kraj staničnog kolosijeka. On polahko uspori i stade. Čuo sam nekog dole, pred mašinom kako nešto petlja i veže. Čulo se zvonko udaranje metala o metal. Franjo opet pokrenu mašinu, ali sada unazad. Malo raskoračen, malo presavijen u koljenima, držao sam ravnotežu. Opčinjem hukom lokomotive pratio sam svaki njegov pokret. Zapažao sam nepogrešivo, na kojoj poluzi primjenjuje sirovu snagu, a na kojoj ruku pomjera nježno i polako. Nesta prostora izvan ove grdosije. Stade vrijeme. Sve izvan ovog skučenog prostora posta nevažno. Bio sam u nekakvom transu. Kad Franjo ponovo zaustavi mašinu, svojski me zagrli onom svojom masnom i prljavom rukom, govoreći:

„Momče, ja ti velim, ti kako hoćeš, ali ti si rođeni mašinovođa. Vidi ti se to na licu. Ti si rođeni mašinovođa. To ti veli Franjo. A, Franjo ako išta zna, onda zna ko je rođen da bude mašinovođa. Ajd sad silazi. Moram voziti ovu moju ljepoticu u ložionu. Ide curica spit. Sutra zorom idemo za Raštelicu. Bog, momče.“ Nježno me izgura onim svojim ručerdama, a ja sam se čudio kako ovaj čoek skladno vlada svojim velikim rukama. Sad iz njih bije divovska snaga, a već sljedećeg sekunda one nježno miluju ko da nisu ruke jednog te istog čoeka. Kada siđoh sa mašine u nekakvom transu, koji je još trajao, čuh Adema kako kaže:

„Đe si bolan, Ziko? Ešo te po čitavoj stanici traži.“ Meni u nogama još nekakav osjećaj ko da hodam po pokretnoj platformi, pa sam uporno držao noge malo povijene u koljenima. Zagrlih mlađeg brata jako oko vrata, ponavljajući i njemu a i sebi:

„Ako, ja sam izabrao zanat. Ako, ja znam šta hoću da radim. Ja hoću biti mašinovođa. I ništa drugo.“ Možda sam i deset puta ponovio tu jednu te istu rečenicu, a Ako je isto tolko puta ponovio: „Joj, što smrdiš na mašinsko ulje. I garež.“

Od tada stalno sam nagovarao braću da idemo na stanicu. Nijesu uvijek htjeli da mi udovolje, čudeći se toj mojoj opsesiji. Da stojim na peronu uz prugu i piljim u mašinu. Očajno sam pogledom tražio onu curicu-lokomotivu na koju sam se prije mjesec popeo i očajno sam se nadao da ću na mašini ponovo vidjeti mašinovođu Franju. Očajno sam se nadao da će me ponovo popeti na mašinu. U nekoliko navrata sam ga i vidio. Veselo mu mahnem rukom, a on nonšalantno naslonjen na bočna vrata meni dobaci:

„Bog mašinovođa!“ Obavezno uz pisak mašine. Jednom mašinu zaustavi baš preda mnom. Ponadah se da će me pozvati gore, kad iza njega proviri još prljaviji momčić kojem, jasno sam čuo bez obzira na svu buku, Franjo vrlo ozbiljno reče:

„Velide, zapamti! Ovaj će dečko prije tebe postati mašinovođa. Vidim to u njegovim očima. On obožava parnu mašinu, a ti je mrziš. Ovo nije poso za tebe. Zapamti, ti ćeš ostati ložač čitav život, a ovaj momak je u krvi mašinovođa. Vidim mu to u njegovim očima.“

Piljio Velid preko Franjinog ramena u moje oči, valjda i on tražio taj skriveni znak, a onda dosta glasno kaza da i ja čujem:

„Kakav on. On ti je do jučer ovce čuvo, moj majstor Franjo."

Nešto kasnije sam se ohrabrio, pa i braću naučio da se kačimo za voz. Napamet sam naučio kompletan vozni red. Ako nijesam mogao otići na stanicu, trčao sam do tunela Čeljigovići i posmatrao voz kako brekčući ide put Pala, stručno odgonetajući kasni li i koliko. Trčeći sa braćom išao sam do željezničke stanice. Sačekivali smo da voz krene, a onda smo uskakali na vagonsku platformu i vozili se do stanice na Bistriku. Pred samom stanicom, kada voz počne usporavati, iskakali smo na tucanik uz prugu. Dosta je bilo opasno to iskakanje, pa su Ešo i Ako brzo odustali od ove zabave. A ja, ja sam skoro svaki dan ketio na stanici čekajući polazak voza za Višegrad.

Druga vrsta zabave bila je Ešova zamisao. Ja, on, za nama Ako i Ismet, pa onda sinovi Zajka Ljubovića i još pokoji momčić sa Jarčedola, silazili smo u grad besciljno lutajući glavnim ulicama, istražujući pojedine kvartove i mahale. Ponekad bi taman naišli dok se pred nekom kućom istovaraju ćumur ili drva. Ili kakav kabast namještaj. Tada je Ešo vješto pregovarao i godio se za koju paru da mi unesemo ćumur. Brzo bismo poso završavali, a onda bismo se za zarađene pare gostili u kakvoj aščinici. Ili slastičarnici. Ponekad je trebalo obrati neku voćku. Ponekad iznijeti stari ormar. Ćilime isklofati ili neko smetlje iz kuće iznijeti. Sve smo to radili za male pare i gotovo postali poznati u nekoliko mahala kao momci za prljave poslove. Bilo je mahala u kojima nijesmo bili dobrodošli. S momcima iz tih mahala brzo smo zametali kavgu, koja bi se završavala tučom, gađanjem kamenicama s pristojne udaljenosti. Kad nekom od tih momaka razbij kamenom glavu, dugo smo u velikom luku zaobilazili taj kvart, dok nas ne zaborave. Ešref je bio najbolji u tuči. Ljubovići su nepogrešivo gađali kamenjem, a ja, Adem i Ismet nijesmo bili ljubitelji kavge. Jest da sam znao silno da se razbjesnim kad nas ti gradski vršnjaci počnu izazivati: „Hero, Hero, sero, sero". Znali su nam dobacivati svakakva pogrdna imena, ali najviše me je bolilo izazivanje sa poturice, čobani ili balije. Poslije takvog izazivanja, i ja sam uživao u tuči i gađanju kamenicama.

Ako je najviše volio da se iskupimo na daidžinom imanju na Jarčedolima i da se igramo dječijih igara. Dijelili smo se u dvije grupe, pa su jedni bili Turci a drugi hajduci. Bitke i bitke smo bili mačevima napravljenim od drveta. Svi smo htjeli biti hajduk Stanko ili starina Novak ili Marko Kraljević. O tim junacima učili smo u školi od učitelja Mitra. Voljeli smo se uživjeti u jednu od tih uloga, iako nam je pomalo smetalo što su to srpski junaci. Sretna okolnost je prostranstvo imanja na kojem niko nije mogao čuti, niti saznati da je Ešo starina Novak, ja Marko Kraljević, a Ljubovići Jug Bogdan ili crni Đorđe.

Sretni dani djetinjstva proticali su ko bistra rijeka. U bezbrižnosti i smijehu, a onda počeše izbijati problemi. Babo je za kupovinu kuće dao najveći dio ušteđevine. Ostatak se polahko topio. Babo nije ništa radio, tako da već najesen, 926. godine,

hambar bi prazan. Odjeća i obuća ostari, a kuća posta zapuštana. Babo nije htio nikad otići do daidže Šukrije ni na obični razgovor. A kamoli da moli za kaku pomoć. Mati, vrzmajući se po kuhinji po hiljadu puta, izokola je nagovarala oca da ode do Šukrije i da ga zamoli da mu nađe kakav poso. Babo je ljutito odgovarao da on neće nikog nizašto da moli, a Šukrija je zadnji čoek kojeg bi za šta zamolio. Dodavo još babo: „Šta ja imam Šukriju za šta moliti, kad se on ni za šta ne pita. Viđela si kako je labrnju objesio kad nas njegova rođena žena išćera iz kuće na Jarčedolima. Da je ko, a napose žena kaka moga rođaka, primjera radi, išćerala Šukriju iz kuće, ne bi Bogomi zore živa dočekala. Ovijem rukama bih joj presudio. A on, on ko kaka pizica. Samo povlađuje što goć ona vlahindura naređuje. Ja ti, ženo, velim, Šukrija se ni za šta ne pita."

Nikad babo nije htio izgovoriti gospođino ime. Niti je nazvati gospođom. Ako je uzimo u kakvu govoru u usta, onda je nazivo vlahindura, a mi smo znali na koga misli. Mati Alija jednog dana se spremi, kuću i naske namiri da ne osjetimo da je u kući nejma bar tri sahata i zaputi se put grada. Mislim da je to bio prvi put da silazi u Sarajvo od kako se doselismo. Nikom ne kaza đe ide. Samo na vratima kaza:

„Jelo vam je na šporetu! Ćerima, turi ručak, kad bude vakat. Zilha, operi sahane iza ručka." I ode.

Mati je otišla kod sestre Azeme. To smo mnogo kasnije saznali. Mati je plakala kod sestre u stanu, u potkrovlju. Klela dan i sahat kad dođe u Sarajvo. Objašnjavala je sestri Azemi kako su se sve pare potrošile. I za hranu ponestalo, a o haljinki da se i ne priča. Jadala se sestri da je Hamid uvrijeđen što morade izići iz kuće na Jarčedolima. Koja sada prdi prazna, po čitavu jesen, zimu i dobar dio proljeća. Tetka Azema sestri objašnjavala da je to Marina i Šukrijina kuća. Za ladanje. Slaba fajda bila Aliji od tog objašnjenja. Kad je otrala krajičkom jamenije suzne oči, mirnim ali odsječnim tonom, nastavila je:

„Azema, sestro rođena, pomaži, ako za Boga znaš. Pomaži tako što ćeš burazeru Šukriji kazati da se vako više ne može. Neka nađe kakav bilo poso Hamidu. Šta bilo. Pocrkat ćemo ti, sestro rođena, od gladi. Sestro mila, ne širi ovo. Da mi čoek zna da sam došla ođe moliti, očero bi me i pored ono šestero đece."

Tetka Azema nije mnogo čekala. Čim ufati priliku da nema gospođe u kući, zgrabi brata za ruku i odvuče ga u krajnju sobu stana. Unoseći mu se u lice započe besjedu ko ljuta guja:

„Brate jedini, imaš li ti oči? Tako ti Alaha milosnog, imaš li ti oči?"

„Imam." Čudio se Šukrija što ga sestra i to šapatom pita, ima li oči.

„Bogomi, nejmaš očiju. Ili su ti na guzici, pa ne vidiš što svi drugi vide. Zet ti ništa ne radi. Sestra ti gladuje, a ti nekakva čivija u ovom gradu. Ništa nećeš da učiniš baš ko da ti nijesu najrođeniji."

„Sestro, Hamidu je teško učiniti. I sama znaš. Nepismen, od nikaka zanata, a pun nama. Hajde, ti takom nađi poso." Šukrija je, obraćajući se sestri, sve više podizao glas. Ne zato što je bio ljut na Hamida, već što je bio ljut na sebe. Odavno on vidi da

je kod Hamida pošlo naopako. No, nije pametan kako da pomogne. Da ga zaposli ko fizičkog radnika, srce mu ne da. A, druge nije bilo. Znao je da će takvom uslugom još više uvrijediti zeta, a sestri život zagorčati. Sestra Azema, po hercegovački, nije htjela ni čuti ni znati za bilo kakvo opravdanje. Stalno je ponavljala:

„Kako ne možeš pomoći, jadi te ne ubili? Ja gledam svojijem očima kako preko noći dolaze od svakle nepismeni Srbi i zapošljavaju se. Ko čuvari, ko parkaši, ko portiri, a uz poso uče večernje škole i opismenjuju se." Derući se jedno na drugo unosili su se jedno drugom u lice. Potpuno odsutni ne primjietiše da je jedna od služavki, nakon duže zvonjave, otvorila gospođi vrata od stana. Rasprava brata i sestre nije prestala ni kad je gospođa ušla u primaću sobu. Dugo je Mara stajala i slušala deranje iz susjedne sobe, čas Šukrije, čas Azeme, ne prekidajući ih. Zapravo, divila se toj hercegovačkoj burnoj krvi, koja ne preže od teških riječi, koje ujedaju za srce, a ništa ne rješavaju. Kada su je napokon primijetili i istom prestali galamiti, Mara mirno sjede na kanape i još mirnije upita:

„Čini mi se, imate rodbinskih problema? Mogu li i ja znati o kakvim se to problemima radi?" Oboma je uputila pitanje, sjedeći na kanabeu, neodređeno je posmatrala šaru na ćilimu, blago iskrivljenog vrata ustranu kao da očekuje prije odgovor od Azeme, već od Šukrije. Sa određenim olakšanjem, Azema prva poče govoriti, mnogo mirnijim tonom, sličnim Marinom. Blago, razložno, a konkretno, kazivala je:

„Gospođo, ja i Šućro nejmamo nikog bližnjeg od sestre Alije. Znate da smo dva brata izgubili. Sestra Alija, i to znate, udata je za Hamida. Koji, eto, kakav je takav je, nalet ga ne bilo, nije se snašao u Sarajevu. A, vala se nije dole ni u Gacku, vele, snalazio. Za one dvije godine dok bi na Jarčedolima, i nekako je namico i hranio porodicu. Pomalo otkido i od ušteđevine. I, eto, Bogu fala, živilo se. Kako tako. Kad ono odoše sa imanja i kade Hamid kupi kuću na Alifakovcu, potroši svu paru, pa sade jedva sastavljaju kraj sa krajem. Došla mi njegova žena, moja sestra Alija, uplakana. Kaže vako:

'Više se durat ne može, sestro Azema.' Došlo joj, kaže, pod voz da se baci." Nije Azema još završila, kad Šukrija nastavi:

„Mnogo mi je Hamid zamjerio kad mu rekoh da se seli sa imanja. Ja znam da nije imao kud, ali isto tako ni Jarčedole nijesu mu nikako rješenje. Gledo sam da ga zaposlim. U ciglani kod Brauna ili u kamenolomu na Lapišnici. No, Hamid nije ni od kakva zanata, pa mu sljeduje fizički poso. Sa druge strane, znam da je za svoje godine potrošen i da ne može raditi fizičke poslove duže od godinu-dvije. Godine ga stigle, i od fizičkog posla, obolit će. Bogomi do godinu dana. I tu mi pamet staje. A, ova skače povrh mene. Zaposli ga, pa, zaposli ga." I Šukrija je govorio mirno, staloženo, razložno, bez dernjave. Kao da je Mara samom pojavom nametala mir u kući, razboritu glavu i racionalan stav prema i najtežim problemima. Od prvog dana, na nekakv čudan način, Mara je smirivala burnu hrecegovačku narav i kod Šukrije i kod Azeme, koja je i pored toga što živi sprat iznad njih, po čitav dan boravila u njihovom stanu.

Nakon duže stanke, a opet zagledana u pod, Mara započe besjedu:

„Ja ću pokušati rešiti problem. Ali da malo sagledamo i ostale probleme. Po meni, nije Amid i njegov posao nikakvo rješenje u kući Tanovića. Njegova i Alijina deca toliko su već izgubila na školovanju, što zbog rata, što zbog selidbe, a Bogami i zbog nebrige roditelja, da se meni čini da je tu veći problem. Pa, onaj najstariji, kako beše da se zove, Ešref, je li tako, pa on ima skoro dvadeset godina. A, jedva da je završio malu maturu. Momak, a skoro nepismen, je l' te, molim vas. Mlađi, kako se ono zvaše mlađi?“ Uglas joj pomogoše Šukrija i Azema, napominjući Aziz, Aziz se zove, pa Mara nastavi: „Da, da, Aziz. Lepo ime. On, bre, ima petnaest šesnaest godina, tako beše. I on, bre, dangubi po čitav dan. Adem, njega strašno volim, jedino redovno pohađa školu. I voli školu je l' te. Tu su, po meni, problemi.“

Nakon duže šutnje i razmišljanja, Mara još mirnije i još tiše nastavi:

„Ja ću se angažirati da pomognem. Šućro i Azema, vi znate mene. Ako ću pomoći, onda to mora biti baš onako kako sam zamislila i nikako drugačije. Dakle, ovako, Šućro! Ja oću da ti odeš kod Amida. Da sa njim porazgovaraš, da mu objasniš da decu mora usmeriti. Do kruha da dođu. Što prije i tako to. Osnovno je, niti jedan čas ne smeš mene da spominješ. Ni u kojem slučaju. I ne smeš da dozvoliš da se taj razgovor pretvori u vašu seljačku prepirku sa mnogo uvreda i teških reči koje ništa ne rešavaju.“ Dok je završavala svoju besjedu, Mara uze telefon u ruke i okrenu nekakav broj. Mirno i staloženo, čekajući da se uspostavi veza, pozva sluškinju, a kad se ona pojavi na vratima naredi:

„Vreme je za ručak!“

Iz telefonske slušalice čula se uporna zvonjava na drugoj strani. A onda se uspostavi veza. Divno bi Šukriji i Azemi gledati i slušati tu ženu kako u poluležećem položaju na kanabeu, veselo pozdravlja na telefon njima nekog nepoznatog.

„Dobar dan, gospodine Galiću. Doktorica Kurtović na telefonu. Kako ste? Lepo, lepo“, ponavljala je malo stisnutih obrva, ponekad upadajući u brzi govor tog Galića. „Baš tako! Tako je! Lepo, lepo! Malog mi dovedite za mesec dana na kontrolu. Tačno tako.“ A ,onda gospođa Mara, naglo presiječe sagovornika i malo povisivši ton započe besjedu:

„Gospodine Galiću, drago mi je da se dete bolje oseća i da više nema temperaturu, ali ja vas zovem za jednu molbu. Vidite, mnogo bi mi značilo ako biste mogli da uposlite jednog mog rođaka. Solunca. Borca koji je zdravlje ostavio u rovovima. Da, da, čovek je zašao u pedesete. Ne nije školovan, ali ja znam da mi vi možete pomoći. Ustvari, ja sam sigurna da mi možete pomoći. Ne, ne, možda je bolje da sutra do vas dođe moj muž i da te detalje dogovorite. Hvala velika, gospodine Galiću. I pozdravite suprugu.“ Lagano Mara spusti telefonsku slušalicu. Ustade sa kanabea, gledajući čas muža čas njegovu sestru.

„Mislim da smo rešili dio problema. A, sad predlažem da idemo u trpezariju lepo ručati.“

Ne čekajući odgovora, odsječno krenu prema vratima trpezarije, dodajući: „Šućro, sutra u deset trebaš biti kod Galića u Šipadu. On će zaposliti Amida."

Ručali su uz razgovor o sasvim drugim temema. Šukrija je uživao posmatrajući tu svoju divnu ženu, kako uz urođeni gospodski manir rješava sve svoje i njegove probleme. Azema je iz prikrajka upijala svaki Marin pokret, uporno pokušavajući da kopira te elegantne kretnje ruku, pravo sjedenje i vješto baratanje viljuškom i nožem.

Kasnu jesen Hamid dočeka ko magacioner u preduzeću Šipad. Većina uposlenika malo je znala o njemu. Izuzev najvažnije stvari, a to je da se za uposlenje ovog šutljivog čovjeka angažirao niko drugi do generalni direktor i najveći akcionar, gospodin Galić. Do većine stiže i priča da je Hamid solunski borac, pa su svi oprezno pokušavali da se ničim ne zamjere ovom čovjeku. A, Hamid je s velikom pažnjom, i još većom pedanterijom, jutrom otključavao magacin, te izdavao radnicima alatke i opremu. Na kraju radnog vremena, te iste alatke i opremu radnici su uredno vraćali u magacin. Onda bi Hamid stavljao katanac na magacinska vrata, dugo čupajući katanac i provjeravajući je li dobro zaključan. Vrijeme od jutarnjeg izdavanja alata do popodnevnog vraćanja alata, provodio je kunjajući i pušeči u najudaljenijem kutku tog magacina. Nije samo Hamid počeo raditi te jeseni. U istom preduzeću zaposli se i Ešref, ali kao nadzornik na sječi šume. Vodeći grupu od desetak šumskih radnika, radio je na sječi u šumskom gazdinstvu Čeljigovići. Na državnim željeznicama zaposli se, a uz večernje školovanje, i Aziz. Kao ložač na lokomotivi. Adem je vanredno polagao malu maturu, a potom se zaposli u fabrici bombona.

Hamid je, ložeći furunu u svom magacinu, po stotinu put u sebi zahvaljivao Šukriji što mu se nađe u najtežim danima pri ruci, pa zaposli i njega i sinove mu. Pa sade, sa tri plate, žive bolje no ikada. Aziz je u sebi, po deset puta na dan, zahvaljivao daidži i sudbini što mu se ostvari želja da radi na lokomotivi ko ložač. Poso je užasno težak. I prljav, ali Aziz je kupio sve knjige za polaganje kursa za mašninovođu, i bio je siguran da je blizu dan kada će postati mašinovođa. Ešref je muku mučio naređujući po deset godina starijim radnicima šta i kako da rade, iako su oni znali bolje od njega sve poslove šumskog radnika. Zahvaljivao je u sebi po hiljadu puta na dan Ešref daidži što ga zaposli, istovremeno trudeći se da što prije savlada sve tajne ovog posla.

Samo je Alija, u sebi, zahvaljivala gospođi Mari. Što oćera bijedu sa njenog praga. Zaklela se Azema sa rukom na Mushafu Azemi da nikad neće niko saznati da je Mara sebeb što njena porodica stade na noge. Čuvala je Alija tajnu samo za sebe. Imala je Alija još jednu tajnu. Za četrdeset dana prouči Jasin na zdravlje, gospođi Mari. Prouči i Hatma-dovu njenim roditeljima. Napose prouči Hatma-dovu i dragog Allaha zamoli da gospođa Mara, u najskorije vrijeme, zanese i rodi muško dijete. Na ovaj način, najbolje kako je znala, pokuša se Alija odužiti dobroj ženi.

Učini mi se odnekud poznat. Najviše mi se oči učiniše poznate. Plave. Svijetloplave ko nebo za rana ljeta. I visina. Abnormalno je visok i plećat. Mršav, a visok.

Mladić kakvog sam noćima zamišljala, a kakvih je ponajmanje bilo u našem komšiluku. Bio je u društvu još dvojice koje ni na momenat nisam zapazila. Iako su i oni bili visoki i lijepi. Valjda što nisu imali plave oči.

„Otkud mi je poznat ovaj momak, Refija“, pitala je Halima sestru, a i sebe, čvrsto je držeći ispod ruke. Kao da ne hodaju po lijepoj čaršijskoj kaldrmi i kao da nije kasna jesen, već oštra sarajevska zima sa poledicom, kada se ovako djevojke međusobno stisnu u strahu da se ne okliznu na ledu.

Refiju sam stisla jako za podlakticu zbog mnogo većeg razloga već što bi bila poledica. Jednostavno, u momentu kad nam se pogledi susretoše, takvu vrtoglavicu dobih u glavi da sam nekoliko sljedećih koraka napravila baš ko po ledu. Nikad prije nisam u glavi osjetila takvo stanje. Tijelo mi je nekontrolisano drhtalo. Noge su klecale, a neka blaga vrućina premještala se iz stomaka u prsa. Jedva prikrih drhtavicu, ponovo pitajući i sebe i sestru:

„Ma, odakle mi je poznat ovaj mladić?“ Drsko za čaršijske prilike i za cure našh godina, Refija se okrenu i pogleda za trojicom momaka koji su se s nama istom mimoišli. Mirno, ravnodušno i precizno, Refija se sjeti da su ti momci jednom ili čak dva puta, dovlačili drva u našu avliju. Ali od tada je prošlo dosta vremena. Podobro su se u međuvremenu promijenili, zamomčili. Jedino se u glavi nisu mnogo promijenili, precizno je objašnjavala Refija.

„Tako je, taman tako. I ja se sada sjetih onomad neurednih i odrpanih momčića u našoj avliji. Sjetih se onog momenta kako sam i tada primijetila te plave oči.“ Sve je trajalo malo duže od jednog trena. A, onda sam potpuno pribrana, malo popustila stisak sestrine nadlaktice, pa ostatak puta prema kući prođosmo veselo čavrljajući.

Bezane dimije šuštale su oko naših nogu, a kerane mahrame blago su padale niz leđa i ramena. Pred kućom ponovo pomislih na momka sa plavim očima i ponovo me obuzela nekakva blaga drhtvica. Pokušavala sam se bezuspješno sjetiti njegovog lika. Nije išlo. Samo mi pred očima lelujaju njegove plave oči.

Volio sam sa braćom prošetati Baščaršijom. Naročito u dane kada se primi plaća. Uredno sam materi davao dvije trećine plaće, a sebi ostavljao jednu trećinu. Za kupovinu pantalona, košulja, cipela ili za trošenja u kafani. Tako je i Ešref radio. Babo je materi davo čitavu plaću. Braći Ademu i Ismetu naizmjenično smo kupovali ko i sebi. Nekakvo me čudno uzbuđenje drmalo kod odabira i kupovine gardarobe, a još veće prilikom dotjerivanja kose. I brade. Ešref se odavno svako jutro brije, a ja sam sa brijanjem počeo baš ovijeh dana. I to svaki drugi ili treći dan. Uživali smo u mladosti, zajedno odlazeći na utakmice, na korzo, pa u slastičarnu. Gotovo svako veče smo izlazili u šetnju gradom. Začudo otac je sve češće tražio da radimo na daidžinom imanju u neradne dane. Često je izmišljao i nepotrebne poslove. Krečili smo voćke i s proljeća i za vrijeme ljeta. Kosili smo i plastili travu svakih mjesec dana. Popravljali smo ogradu i put kroz imanje. Te mobe dotjeraše imanje do savršenstva.

A kod naske se razviše mišići ko u kakvih atleta. Jarko jesenje sunce oboji nam lica u nekaku bakrenastu boju. Uživao sam u posmatranju svoga lica u ogledalu. Dobijalo je nekakav oblik odraslog, sa dubokim zaliscima na sljepočnicama. Tu moju, nedvojbenu, mušku ljepotu nažalost nijedna od cura u gradu nije primjećivala. Nesretan sam se vraćao kući navečer. Ni jednoj curi nikako da zapnem za oko.

Sve do danas. Danaske me ona cura tako pogledala da sam mogo sa njenog lica pročitati da joj se jako dopadam. Vidjeli su to i Ešref i Adem. Zato su me nako zafrkavali sve vrijeme pri povratku kući. Meni nije bilo ni malo mrsko što me zafrkavaju. Upravo suprotno. Uživo sam u toj njihovoj zezanciji. Čudno, jako čudno je bilo što mi se ta djevojka nekako u prvi mah učinila tako poznata. Ko da je nijesam prvi put viđeo. Tek kasno navečer, pred spavanje, dođe Ešref do moga kreveta i nježno se nagnu nad moje uho kad šanu:

„Ziko, od kako sretosmo one dvije cure, pokušavam da se sjetim gdje i kad sam ih prije viđeo. I viđu vraga, sad se sjetih. Mi smo u njihovu avliju preklanjske godine dovukli drva. No, one bile tade mnogo mlađe. Bile, bolan, Ziko, cureci. Nijesu se u licu promijenile pa se sjetih. A, da su se zaoblile tamo đe treba, to jesu, Bogomi." Meni nije trebalo više. Ko što kapisla na metku, nako mala i neprimijetna, pokrene silu sačme kroz pušćanu cijev, tako i kroz moj mozak prolijeće, nakon Ešine napomene, i cura i mahala i kuća, i avlija u kojoj cura stanuje. Pokušavao sam da se sjetim njena stasa dok sam zatvorenih očiju ležao na leđima u krevetu, praveći se da spavam. No, nije išlo. Jasno sam u mozgu vidio njene oči, koje su gledale u moje. Čitavu dugu sekundu me gledala i očima govorila koliko joj se sviđam. S prekrasnim osjećajem blagog lebdenja, polahko sam tonuo u san.

Najviše sam volio njenu mahalu obilaziti sam. Od onog dana kada nam se oči susretoše, imao sam dvije ljubavi u svom životu. Dan sam provodio sa svojom prvom ljubavi lokomotivom, a večeri sam provodio tražeći svoju drugu ljubav. U početku sam prvo obilazio kvart. Malo se stideći i strepeći da svi znaju što sam amo zašo. Počeh zalaziti u mahalu u kojoj stanuje. A, ovijeh dana se okuražih pa počeh zagledati i kuću u kojoj stanuje. Strepio sam od neke slabe nade da će nam se pogledi ponovo susresti.

Kvart je prekrasan. To je dio Sarajva koje sunce prvo obasja. Ako ga ima da sija. To je dio Sarajva na blagoj padini, đe stanuju starosjedioci ovog grada. Kvart čine lijepe mahale. Široke i kaldrmisane sa uređenim pervazima. Kuće ko i insani u ovom kvartu sliče jedna na drugu. Svaka na sprat. Sa velikom okućnicom. Bašča i avlija opasana visokim zidom. Iznad baščenskih zidova proviruju grane jorgovana, jasmina i raznih voćki. I vinove loze. Prema sokaku, kuće imaju malo prozora. A i to malo prozora pokriveno je mušepcima, koji od očiju prolaznika kriju lik ukućana.

Kuća đevojke u koju sam se zagledo nije se ničim razlikovala od ostalih u mahali. Izuzev što je bila na ćošku sokaka pa je imala dva lica kako se to kaže za take kuće. Ogromna avlijska vrata od hrastovine, opkovane željeznim šarkama i halhalima, krila

su unutrašnju avliju i baštu. Kao kroz san, sjećao sam se te avlije sa snježno-bijeliom kaldrmom od riječnih oblutaka. Proklinjao sam sebe što nijesam s malo više pažnje pogledao tu đevojku i tu avliju kada mi se onomad pružila prilika.

Predvečer, pa i u mrak, u početku žurno, ko kano žurim u nekaku poslu, prolazio sam pored te kuće na skrećući glavu prema mušepku. Tako užurban, pokušavao sam neprimijetno pogledati u mušebak svaki put s nadom da ću je primijetiti iza gustih letvica mušepka. Poslije nekog vremena okuražih se pa nijesam mahalom žurno prolazio već polako šetajući, a nijesam krio poglede prema mušepku već sam drsko i za mahalske prilike nekulturno piljio u mušebak. Nikad nam se pogledi ne susretoše. Kuća sa ulice, za ljubopitljivca poput mene, izgledala je hladno i odbojno. Idealno napravljena da skrije i žaštiti svoje stanare od bilo kakvog kontakta i pogleda sa sokaka. Sve je teže i teže bilo objasniti braći gdje ja to idem sam i zašto izbjegavam njihovo društvo. Nakon mjesec dana nijesam više mogo kriti svoju tajnu. Burazeru Ešrefu sve natenane ispričah, spreman za njegovu zezanciju i ismijavanje. Začudo, Ešo ne zapotegnu niti jednu pošalicu na moj račun, već dosta ozbiljno kaza:

„Burazeru, Bogomi, ti si se opasno zagledo u onog curetka. Kolko ja vidim, ništa o njoj niti znaš, niti si sazno. Ziko, lijepo je to i da hoće dragi Allah dati da sve na hair izađe. Neće l' dati da se i ja u kakvu lijepu curu zagledam, no moram ti još nešto kazati. Ja, ti, naša braća, Ljubovići i ostali Hercegovci, i sam vidiš, smo i goli i bosi. Golje i došlje, kako nas zovu Sarajlije. Kolko vidim ta je cura iz bogate mahale. Sigurno je od bogate familije trgovaca ili zanatlija. Može lahko biti da i sebe i curu ojadiš, jer nije za nas došlje ašikluk sa bogatim curama Sarajkama. Potraži kaku među našijem Hercegovkama, od Avdića, Muhovića, Pašića, Ljubovića, Krvavaca, Bajramovića, a ima ih vala puno Sarajvo. Samo, burazeru moj, moraš zaći u mahale podno Trebevića i naniže put Sarajevskog polja. Ziko, vazda je kpra išla uz zakrpu. Vazdi je bilo bogati sa bogatim, sirotinja sa sirotinjom. Dobro promisli. Pazi, Allahati samilosnog, da ne unesrećiš i sebe i tu curu."

Nijesam se slagao sa mišljenjem starijeg burazera, ali se nijesam ni usprotivio njegovoj besjedi. A, mogo sam. Mogo sam mu kazati:

„Ama, Ešo, i mi smo od Tanovića. Gatačko pleme. Mi smo poštena familija. Po babovoj lozi mi smo od pošljednjeg gatačkog kapetana." Nijesam ništa od tog kazo jer je i meni ovo zagledanje bilo nekako kao pucanje iz prazne puške. Naša kuća u Čeljigovićima podno Trebevića, bila je upola manja od one u Potoklinici gdje ona živi. Naš je sokak blatnjav, vječito mokar. Rugoba u odnosu na onaj lijepo kaldrmisani sokak sa uređenim pervazima. U našoj mahali kuće su nabacane jedna na drugu, ko da jedna drugu hoće da zajašu ili preskoče. A u njenoj mahali kuće su razmaknute. Baščama i avlijama odvojene po pedeset metara. U našoj mahali nejma visokih zidova, krečom okrečenih, koji ograđuju veliku baštu, mušku i žensku avliju. U naske niske žičane ograde, zarasle u korov. Po našoj mahali vječito lunjaju raščupana i prljava đeca, a u njenoj mahali vlada mir i tišina. Ko da i nejma u mahali đece. Naša mahala

vječito u hladu ispod Trebevića, a njena vječito u suncu i povjetarcu. To jest sve tako i Ešo je u pravu nejma zbora, ali sve to potire jedna druga istina.

Ja sam se u curu zagledo. Ja nazad ne mogu. Ja se nijesam prvo zagledo u curinu kuću. U bašču i avliju, već sam se prvo u nju zagledo, a potom saznadoh da je od bogate familije. Meni bi isto draga bila da je siromašna. Da stanuje na Soukbunaru ili Mrakuši ili đe dolje u Sarajevskom polju. Da je Hercegovka, meni bi isto mila bila, pa da je vala, stani pani, i inovjerka. Pa šta? I daidža Šukrija se zagledo u bogatu, još pride inovjerka, pa nikom ništa.

E, to nijesam mogao prešutati, pa uzeh da se branim i od sebe i od Eše.

„A, šta veliš, burazeru, na gospođu i daidžu. Jesu li oni jedno drugom slika i prilika? Je li daidža gledo čija je, kolko je bogata i hoće li ga njeni primiti. Jok, moj burazeru. Već oženi bogatu i lijepu, i u Bosnu dovede. Dovede je iz bijelog svijeta, a povrh svega, gospođa i inovjerka.“ Dok sam tako govorio golemu hrabrost nakupih, a tako mi bi sve logično i ispravno da sam bio siguran da Ešo neće imati nijedne mudre da odgovori. Nakon kraće šutnje, Ešo kaza:

„Jedan je daidža Šukrija. Biće Bogomi da je i jedna dainica Mara. On, mahnito drzak i hrabar, a dainica, još mahnitija. Nejma odavde do Banjaluke slične sudbine da je ja znam.“ Ipak, Ešo malo popusti, pa na kraju predloži da zajedno navečer malo procunjamo oko kuće te cure i malo se bolje raspitamo, ko je, od koga je i ima li kakva momka.

„Da ga uzmem i metnem u bešiku“, upita Hava Mehagu. „Neka! Neka ga na mojim prsima. Neka dobro utvrdi.“ Unuk je odavno utvrdio san na Mehaginim prsima, šćućuren i siguran ko u majčinoj utrobi. Posljednjih dvadeset godina Havu i Mehagu nije ništa uspjelo zbližiti kao ovo sićušno stvorenje. Dedo Mehaga naprosto podjetinjio. Danima priča, tepajući unukovim jezikom. Na čardaku se valja sa unukom. Po podu puže, sa drvenim igračkama se igra uz grohotan smijeh. Malo, malo, doziva Havu, te dođi da vidiš, samo što nije prohodo, te, Hava, donesi djetetu da jede, te, hajde ga presvuci, mokar je. Unuk ravnopravno pije kahvu sa dedom, nerijetko obarajući njegov findžan na skupocjeni ćilim. Često prosipa šećer po serdžadi i dok Hava zapomaže, kuku šejtane šta uradi, Mehaga se smije i odobrava unukove šejtanluke uz primjedbe: „Neka, neka je proso. Nemoj ga ružiti, nećeš ćilima u grob sa sobom nositi.“ A kada u prvi suton ovako zaspe na Mehaginim prsima, on ga dugo, dugo drži na njedrima, lagano ga milujući po crnoj kosi. Hava je morala strpljivo čekati i po pola sahata da Mehaga pristane da se unuče odnese u bešiku. Tada Mehaga pali cigaru, jer dok je unuk u odaji, niko ne smije pušiti i započinje planove o unukovoj budućnosti. Uživao je u maštanju kako će unuka dati na školanje u daleke zemlje. Kako će sve prodati ako bude trebalo, samo da njegov unuk bude najškolovaniji u mahali. Pažljivo je Hava slušala Mehagina maštanja, iako dosta toga nije mogla razumjeti. Ponekad se znala ohrabriti pa čoeka priupitati:

„A, što će mu škole, Mehaga, kad mu i jedan i drugi dedo imaju dućane? A, Bogami i babo mu ima dućan i lijepo radi i zarađuje."

Mehaga bi se tada ljutito obrecnuo na ženu Havu, jadajući se sam sebi kako ona ništa ne razumije, a pored rođenih očiju i ne vidi.

„Đe su ti oči, ženo? Pa, zar ne vidiš da dolaze nova vremena. Vremena manifaktura. Dućan, ručni rad, to je zastarilo, ženo. Danas fabrike rade i prave od igle do lokomotive. Sve. Od haljinke do hrane. Evo, vidiš ovu džezvu", uzrujano pokazuje Mehaga ženi džezvu na rezbarenom stoliću iz koje su upravo popili akšamsku kahvu. „E, ovu je džezvu napravio rahmetli Baščaušević, prije trides i više godina. U svom dućanu u Kazandžiluku. Da je napravi, trebala mu je hefta dana i zato je koštala, ko sad se sjećam, šeset i pet forinti. Lijepe pare. E, danas u manifakturi za heftu naprave dvades ovakvih džezvi, a sve one zajedno manje koštaju od ove rahmetli Baščauševića. I, sad ti meni kaži, ko će propasti dućan Baščauševića, ili manifaktura?" Na postavljeno pitanje Hava je znala odgovor, ali ne mogaše preko usta da ga prevali, pa nako, da malo dobije na vremenu, kaza:

„Ama, nije ista. Ne more biti da je ista. Vidjela sam ja te džezve. Vala ni na što nalik. Meni take džezve ko mali đugumi. Ja nikad kahve ne bi popila iz take džezve. Sa istim merakom, jok vallahi billahi. A, vidi ove! Blista se kalaj, ko da je jučer napravljena." Još više ljut, Mehaga jedva dočeka da nastavi:

„Nećeš ti! Neće Ljutovka, neće Šabićka i još koja od tvojih kona iz mahale. Ali hoće hiljade drugih koji nisu ni naučili na bolje. Hoće koga nije briga za lijepo, ko ne pije kahvu ko ja i ti. Vako, ritualno i sa merakom, već je pije ko što ja pijem bozu. Nako s nogu, na iskap. A tih je sada, Hava, najviše, a koga je najviše njemu treba da se prilagodiš jer tu je para i tu je budućnost."

Uživa Mehaga u svojim pametnim besejedama. Volio bi da u kući ima više slušaoca. Šćeri mu Refija i Halima sve češće izmaknu na sijelo u komšiluk kod kona, pa je on osuđen da ovako pametno pametuje jedino svojoj ženi. Još je imo štošta da objasni Havi, ali mu nekako pamet bježi iz glave, a baš jutros je sve ovo pročitao u Jugoslovenskom glasniku i sad ga samo prepričava ženi. Svojim riječima. Sreća, pa ona numije čitati, pa nikad neće ni saznati da je on ovo iz novina naučio. Hava će misliti kako je njen čoek pametan za trojicu. I vidovit ko kakav ministar u kraljevskoj vladi. Na kraju, gaseći cigaru, doda:

„Kaki dućan. Kaka čaršija. Samo škola. Tu je budućnost, ženo. Podari mi, dragi Allahu, zdravlja pa da dočekam unučad i od svojih kćeri Refije i Halime. Pomozi mi, dragi Allahu, da ih izvedem na pravi put. Da se udaju za kakve bogate zanačije ili trgovce koji će moći nastaviti da školaju moju unučad, a svoju djecu kad ja preselim na bolji svijet. Amin jarabi", povišenim glasom doda Mehaga, ustajući iza sofre. Istovremeno je ustajala i Hava, držeći se starog običaja da nipošto ne smije žena sidjeti dok čoek stoji. Ni u kakvoj prilici. I ona promrmlja, poluglasno nekakvu molitvu, pa malo poslije tiho nadoda: „Amin jarabi", prelazeći objema rukama preko lica.

Halima i Refija tu večer, kao i bezbroj dugih, provedoše u bašči kona Šabićki. Njih desetak cura na povelikoj baščenskoj sofi zastrtoj ovčijim kožicama i serdžadama, bezbrižno su čavrljale i plele. Spretno su baratale iglama, povremeno namotavajući vunu na kažiprst sa klupka u krilu. Načas bi prekidale čavrljanje i brojale bodove u pletivu, a onda nastavljale uglas govoriti, uz bezbrižan smijeh i ciku. Lagano smrkavanje tjeralo je jednu po jednu da prekinu sa pletenjem, jer se više nije vidjelo i lahko se griješilo. I u bodu i u broju očica. S prvim sumrakom njihova priča se mijenjala i dobijala na težini, te tjerala na sve tiši i tiši govor.

„Ja čula, trudna Meliha Laćevka." Šapće najstarija Šabićka, a ostale prihvatiše.

„Ama, nije! Kaki trudna, pa nejma ni godina i po da je rodila šćer."

„Ama, jest! Ja čula moju mater kako s njenom nanom priča, a ova se žali ko kano, onaj njen ne zna ništa drugo, već povrh Melihe pa pravi djecu."

Na ono povrh, gotovo sve cure se pomjeriše sa mjesta uz blagu rumen i smiješak. Sve te djevojke već odavno su stekle onaj majčinski nagon. Sazrele su za rađanje, a svaka je podsvjesno prihvatala činjenicu da im je to jedna od osnovnih funkcija postajanja na ovom svijetu. Ipak, ono što predstoji rađanju još je za svaku od njih predstavljalo nezamislivi događaj, pa su ga opisivale kao penjanje na ženu, uz nezaobilazno crvenilo u licu. Jedva su čekale da riječ uzme Munira Gujićka, koja je bila nešto starija od njih, istom udata za Omera Gujića. Munira je znala, onako zavjerenički, kad se podobro mrak navuče na sarajevske mahale i bašče pa sakrije lice sagovornika, besjediti curama o svojim bračnim iskustvima. Obično je prepričavala komične situacije uz blago izrugivanje na račun svoga čoeka koji je bio preko dvadeset godina od nje stariji. Tako i ovo veče, kroz zarazni smijeh, započe:

„Blago Melihi. U nje čoek samo sedam osam godina stariji od nje pa mu naum pada ono haman svako veče. Tu se skoro zacenu od smijeha, ali ipak nastavi. Onom mom ne pada na um ni u hefti. Daj Bože da ikad zatrudnim. Dođe iz dućana nakav vazda umoran. Ko da ore i kopa, pa ha jede, izvrne se na šilte i cigaru za cigarom. Šuti, muli do nekih doba, a kad legnemo i jorganom se pokrijemo on ko kako dijete prigrli me, obavije se oko mene baš ko kakvo dijete, pa ako mu naumpadne, samo što zajaše on i sjaše." Ove zadnje riječi Munira je izgovarala kroz smijeh i hihot. I sagovornice su se smijale prigušeno, zavjerenički, potajno se nadajući da će Munira biti bar malo detaljnija. Ezan sa Begove-džamije najavi vrijeme klanjanja jacije, pa su cure i žene užurbano pokupile svoja pletiva. Jedne požuriše kroz baščenska vrata svojim kućama, a druge sokakom. Refiji i Halimi bilo je najbliže. Samo je trebalo proletjeti kroz bašču komšinice Pašahanme i eto ih u njihovoj bašči. Nekako im se učini rano za ulazak u kuću, pa se obje spretno popeše uz basamake i uglaviše u avlijski mušebak. Sokak prazan i miran. Obavijen mrakom. Pripijene jedna uz drugu, dugo su prazno buljile kroz gusta okca mušepka na onaj mali komad sokaka što se iz ove perspektive vidi. Halima šapatom kaza Refiji, ko zna koji put:

„Ja i ako se kad udam, neću za starijeg od sebe. Pa, makar morala skakati u avlijski bunar."

Nakon kraće pauze, Refija odgovori, ali uz blago uživanje što sekira sestru:

„Biće, Halima, kako ti i za koga ti babo odredi. Moli dragog Allaha da zapneš za oko kakvom momku iz mahale starijem pet-šest godina. Jer ako ti babo bude biro, onda će to biti neko bogat i stariji, haman babin vršnjak. Pa ti skakala, ne skakala u bunar."

Vrlo rijetko je Refija uživala u sestrinoj sekiraciji, ali večeras nije mogla odoljeti svojoj ženskoj zlobi. Već sljedeći sekund pokaja se, vidjevši Halimin tužan izraz lica. Brzo nastavi:

„Ama, šalim se, bona ne bila, Halima." Obje istovremeno čuše prvo nerazgovijetan razgovor sa ulice i bat nogu, a onda vidješe dva mladića kako žurno idu uz sokak. Mrak nije dozvoljavao da razaznaju ko su ti momci. Obje su ušutjele skrivene u mraku mušepka, odgonetajući ko bi to mogo biti. Pretpostavljale su da je neko od komšija klanjo jaciju u džamiji Nateguša, podno mahale, pa se sad vraća kući. Iznenada, Halimi zatutnja srce, ko da će iz grudi iskočiti.

„Jest, sigurno jest! To je onaj mladić što ga prije mjesec i više viđeh u Ferhadiji." I što joj od tada ne izlazi iz glave. Nije mogla vidjeti njegove plave oči. Čak ni lice mladića nije mogla u mraku vidjeti, ali dovoljno joj je bi da vidi njegovu nadprosječnu visinu i da ga prepozna. Očajno se trudila da ostane mirna. Da ne napravi kakav pokret koji bi je odao. Istovremeno se bojala da Refija ne progovori ili se ne pokrene i time ih otkrije. Jako joj je bilo važno da ostane skrivena, iako nije znala razlog tog skrivanja. A, onda vrlo razgovijetno ču kako taj visoki momak onom drugom govori:

„Ešo, men se čini da je ovo stoti put kako ovuda prolazim. Nikad iza ovijeh vrata i ovog visokog zida ne čuh ni glasa, ni romora, ni pjesme. Ko da niko iza ne živi."

Onaj drugi, haman iste visine, ali sa nešto dubljim i starijim glasom, odgovori već izlazeći izvan vidokruga:

„Ama, Azize, nije ti ođe ko u nas cika i galama u avliji od đece i žena. Ođe se mir i tišina, poslije jacije-namaza, zahtijeva, nalaže i poštuje. Kuku onom ko to hoće da promijeni." Nastavili su priču međusobno ali već bijahu dovoljno odmakli pa nijedna nije mogla ništa od njihove priče razaznati.

Dugo su šutjele svaka sa svojom mišlju. Nakon dugo vremena, Refija se obrati sestri, polahko se podižući iz čučećeg položaja:

„Allahami .sestro, ovaj momak se dobro u te zagledo. Dok on šeće našom mahalom. Jesi ga čula, bona ne bila, kad reče da mu je ovo stoti put da je prošo našom mahalom. Bogami, bit će nešta", uz smijeh nastavi Refija pa još doda:

„Nećeš ti u bunar tako melehna i na svoju ruku, već ćeš ti za deliju. Men se čini da je viši od dva metra. Šta ti veliš?"

Halima je šutila, odsutno popravljajući jameniju na glavi. Na kraju reče:

„Baš je povisok. Ja mu nisam ni do pasa. Dok je silazila za sestrom niz merdevine, nije se mogla oteti neodoljivoj potrebi za bezgrešnim smijehom koji je toliko pritisnuo da je trkom morala do zahoda. Prekrasan osjećaj sreće zapljusnu joj čitavo tijelo. A, onda kroz glavu proleti misao ko vrisak:

„Ovaj momak je, vallahi, billahi, Hercegovac. Došljo.Vidi se po govoru. Otac ga nikad neće begenisati. Šta ću jadna? Kuku meni."

Najzad! Najzad! Po stoti put sam ponavljao u sebi, najzad. Moja prva ljubav je sada i papirima moja. Ponovo, po stoti put sam ispočetka uzeo da čitam.

Kraljevina Jugoslavija. Željeznice Kraljevine Jugoslavije. Diploma. Aziz Hamida Tanović, rođen 1909. u Međuljićima, Srez gatački, pred Komisijom za polaganje ispita za mašinovođu prve klase pokazao znanje - odličan.

Aziz Tanović, mašinovođa na lokomotivi Brenta, raspoređuje se na poslove vožnje Sarajevo – Višegrad i Sarajevo – Raštalica, kako putničkog tako i teretnog saobraćaja.

A ispod slova muhur. Velik ko pola njegove šake. I datum 16.03.1934. godina. Nije šala. Baš na njegov dvades peti rođendan. U novoj plavoj uniformi mašinovođe Jugoslovenske kraljevske željeznice, samo da se malo potrudi, mogo bi nosom dohvatiti oblake. Onako visok preko dva metra, u novim novcatim cokulama, u zimskom šinjelu sa jagnjećim okovratnikom i kapom mašinovođe na kojoj se isticao bijeli orao i kotač lokomotive jezdio je Ferhadijom uživajući u očitim pogledima srednjovječnih dama. Znao je da je jedan od najmlađih mašinovođa u državi. A, znao je i da je jedan od najboljih mašinovođa u državi. To mu je lično kazo predsjednik Komisije za polaganje ispita i najbolji mašinovođa Franjo Barišić. Na kraju krajeva, poslednju godinu njegova rada na mašini kao ložač, proveo je upravo sa mašinovođom Franjom. A on ga je podučavao baš kao da je njegov sin. Temeljito, strpljivo, stručno i nadasve iskreno, otkrivajući mu najskrivenije tajne ovog zanata. Zadnjih nekoliko mjeseci Franjo je običavao sjesti na susjedno sjedište do mašinovođinog, zapovijedajući Azizu: „Izvoli, vozi, majstore." Glumio je dremanje, a ustvari budno je pratio svaku kretnju ovog kršnog mladića, u kojem je zapravo je vidio sebe. Franjo nije imao djece. Iako je u braku trideset godina. Sada, kada kroz stisnute trepavice potajno gleda ovog mladića kako upravlja njegovom curicom. Glavom mu proleti misao.

Sada nailazimo na krivinu pred samom Ustipračom. Najbolje je malo prikočiti, ispustiti višak pare iz kotla, ne previše, tek da mašina ne trpi i proći kroz zavoj sa trideset tri, trideset četri najviše. A, iza krivine odmah ubzati. Njegovu misao nepogrešivo je izvodio ovaj mladić. On pomisli - mladić uradi. Kao da se on, Franjo, preslikao u ovog momka. Srastao sa ovom grdosijom. Osjeća je kako diše. Ni jednog trenutka ne dozvoljava da trpi. A, opet čvrsto je drži u svojim rukama. Da, da, najmlađi i najbolji mašinovođa u Kraljevini Jugoslaviji. I jedini musliman, mašinovođa.

Žurno Aziz skrenu sa placa kralja Aleksandra i gotovo ustrča uz stepenište daidžinog doma. Hrabro pritisnu resko zvonce, puštajući ga da dugo, dugo zvoni. Hitro

i panično otvori ulazna vrata jedna od sluškinja i gotovo zavodnički zalijepi pogled na momka pred vratima. Iako je bio bar pet godina mlađi od nje, nije mogla odoliti toj muškoj ljepoti. Šinjel na mladiću primorao ga je da se malo zakrene prilikom ulaska kroz vrata, što Aziz i učini.

Mladić upita: „Je li daidža doma?" Sluškinja poslovično, ali mekim glasom odgovori: „Gospodin i gospođa piju podnevnu kafu u primaćoj sobi. Sačekajte da pitam hoće li vas primiti." Taman sluškinja završi svoj važni i zavodnički govor, a daidža Šukrija proviri kroz vrata uz širok i veseo osmijeh.

„Vidi, vidi, pas ti mater. U kakog ti momka izđipa." A, onda se prodera iz sveg glasa:

„Maaaro! Marroo ti bokca! Dođi vamo da vidiš deliju kakvog nijesi viđela od kad su te krstili. Maro, đe si, pas ti mater? Ooo, što ti ta uniforma stoji. Ko salivena." Uto se i gospođa pojavi na vratima, mjerkajući gosta od glave do pete. Vidjelo se da uživa u stasu i ljepoti ovog mladića. Šukrija nastavi Mari objašnjavati:

„Ovo ti je, Maro, Hamidov srednji, kitonja. Vidi, Maro, baš ko da je od granita isklesan. E, vaki su ti pravi Hercegovci. Ko od brda odvaljeni, a ne ko ona tvoja šmrljava braća." Uz gromoglasan smijeh upućen samom sebi zbog ove pošalice, a na račun suprugine braće, Šukrija priđe i zagrli Aziza svom silinom. Zagrljajem iz kojeg je kipila velika rodbinska ljubav. Dok ga je svojski stiskao, Aziz reče:

„Daidža, ja prvo došo na tvoja i gospođina vrata da vam se pohvalim. I da vam zahvalim." Šukrija se metar odmaknu od Aziza. Obje ruke naslonio na svoja već malo pognuta pleća, pa upita:

„A, šta to ima za pohvalu i zahvalu?"

„Daidža, evo dokument. Evo muhur. Ja od danas mašinovođa Kraljevske jugoslovenske željeznice, i to zahvaljujući gospođi, tebi i mom učitelju Franji." Smijuljio se ironično Šukrija, kako samo on umije, pa odmah odgovori:

„Ne znam za tog Franju, no meni i gospođi se nejmaš za šta zahvaljivati. Krvavo si ti zaradio tu diplomu. I sad si svoj čoek. Sad ćemo te poslati u vojsku, a onda kad se vrneš, ženimo te." Opet podviknu da se moglo na ulici čuti:

„Je l' tako, Maro? Prvo vojska, onda ženidba. I da nam kitonja počne praviti đecu. Je l' tako?" Tek sad se gospođa Mara uključi u razgovor, uz obavezni uvod:

„Isuse Kriste, Šućro, kakav si ti prostak. Uđi, Azize. Jesi li za kafu ili čaj?" Toliko je puta gospođa Mara započela bilo koju svoju besjedu sa - Isuse Kriste, kakav si ti, Šućro, prostak - da to niko više nije ni brojao, ni slušao ni primjećivao. A, opet nevjerovatna razlika u tonu, akcentu i ophođenju ovo dvoje ljudi koji su već godinama u braku, činila ih je vrlo simpatičnim. Gospođa je uvijek govorila mirnim, gotovo polutihim glasom, uz naglašenu ekavicu, a njen muž uz veliku dernjavu, sa mnogo prostakluka i bezobraznih asocijacija. Kao da su oboje uživali u toj nevjerovatnoj razlici temperamenata, mentaliteta, naravi i kultura. Potpuno isto gospođa kaza Azizu kada su posjedali u primaćoj sobi, ali na svoj način:

„Azize, dozvoli da ti čestitam na položenom ispitu. I da ti poželim dug radni vek. Ne zaboravi da još ima prostora za tvoje školovanje i nemoj se sitnim zadovoljiti. Mnogo si pametan momak. Lepo je što si došao prvo u našu kuću, ali ja bih bila jako sretna da svojoj majci i svom ocu poneseš ovu lepu vest što pre. Biće im mnogo drago. Sigurna sam. Predlažem da radiš jednu godinu, a onda da vidimo za vojsku. Slažeš li se?" Kad ovo zadnje izgovori, pogleda u Aziza koji je šutio. Zato Šukrija nije. Odmah nastavi nepotrebno glasno:

„Jašta nego se slaže, što se ne bi slagao. Je l' tako?" A, onda se ponovo prodera toliko glasno da gospođa instinktivno uvuče glavu u ramena.

„Jeeelooo, o, Jeloooo, pas ti mater! Za sekundu u sobu je utrčala sluškinja užurbano ponavljajući: „Izvolite, izvolite."

„Nosi ovo posuđe i ovaj čajnjak i donesi nam rakiju. I čašice. Slavimo, Jelo, nego šta, danas slavimo. Pohitaj, junice jedna." Jela ubrzano pokupi posuđe. Šukrija je neprimijetno, ali pohotno virio u Jelin dekolte. Dainica Mara je opet ponavljala, Isuse Kriste, kakav prostak, a ja sam skinuo šinjel jer je bilo jako toplo u stanu, te ostao u prekrasnoj plavoj uniformi mašinovođe.

„Slušaj, kitonja! Sad će plaća biti veća. Je l' tako? A, imaš pravo na besplatnu ljetnu i zimsku uniformu, uz zimske i ljetne cipele, pa, kitonja moj, izvoli, malo više davati od plaće majci i ocu. Poče se Šukrija grohotom smijati. Ostat će i tebi da ponekad svrneš do one ulice sa crvenim fenjerima. Dole na Skenderiji, a kitonja."

Opet je Mara, sad već sasvim mahinalno, počela ponavljati, Bože, Bože, kakav prostak, Isuse Kriste, a onda njeno lice poprimi izraz bezazlene djevojčice što se njenom licu jako rijetko događalo i gotovo se šapatom Azizu obrati:

„Azize, tvoja dainica je u drugom stanju, i da znaš da bih jako sretna bila kada bih rodila dečaka poput tebe." Tu stade. Kao da se zagrcnula. Kao da je sama sebe uhvatila u malo previše ispoljenih emocija. Još je u Aziza gledala. On skoči sa stolice, prigrli dainicu sa svom hercegovačkom ljubavlju prema najrođenijim, ponavljajući: „Hoće, hoće, jašta će, gospođo. Sin ko da gledam, i to delija na Kurtoviće." Aziz nije bio svjestan suza u očima, najednom osjeti neugodu jer je snažno prigrlio i na svoja prsa privukao ovu nježnu mirišljavu ženu, gotovo preko granice pristojnog. Za to vrijeme, Šukrija je izdašno sipao rakiju u kristalne čaše te podižući svoju, svečano započe:

„Ovu čašicu, dragi moji, dižem u čast moga prvog potomka za kojeg se nadam da je sin. Ako Bog dadne da bude sin, dobiće ime po mom bratu Husniji, najvećem junaku među Kurtovićima. A, ako bude kćerka, onda nek je Mari na volju kako goć će joj ime dati. Nadalje, ovu čašicu dižem u zdravlje prvog muslimana mašinovođe, a nadam se da nijesi zadnji. Dosta više i ove vlašadije na mašinama i šta ti ja znam gdje sve drugo." A, onda sljuštri cijelu čašicu jake prepečenice niz grlo, mumlajući:

„Umije onaj Ljubović ispeći rakiju. Baš ko što mu je i čača znao. Pas mu mater, dobra da ne može biti bolja, samo ne znam šta mu je. Pravi rakiju samo za se i za

poklona. Kaže, nejma za prodaje." Dok je Šukrija sebi sipao novo piće u čašicu, Aziz i Mara se pogledaše, blago podižući čaše. Oboje samo liznuše žestoko piće, tek toliko da se usne ovlaže. Aziz je mrzio okus rakije odvajkada, pa je i sada samo liznuo čašicu, bojeći se da domaćine ne uvrijedi. Daidža je ljuštrio treću čašu, a Mara opet ponovi - Isuse Kriste, koji primitivac.

Kako god pogledam oca, nikako mi nije za penzije. A opet i jest. Izborano lice, sijedi brkovi, sijeda kosa sa dubokim zaliscima činili su oca starijim bar deset godina. Visok preko dva metra, pogrbljen u leđima, vječito kašljuca. Duboke bore na licu, još su koju godinu dodavale. A, tek ruke. Izborane sa nabreklim venama već pomalo nekontrolisano drhte. Odjeća. Pohabana, izblijedjela, demodirana. Već deset godina samo se rijetki u gradu tako oblače. Čohane pantalone sa turom. Lanena košulja bez kragne. Čohani prsluk i oštar vuneni džemper. Sve izblijedjelo. Pohabano. A, tek fes na glavi. Otac skida fes sa glave sekundu prije no što će spustiti glavu na jastuk. Ne pamtim ga gologlavog. Kroz glavu mi proletje slika oca u uniformi kada smo ga ispraćali u vojnu. Visok, mlad, stasit. Zabrekla uniforma na njemu. Kipti snaga, začinjena ljepotom srednjovječnog muškarca. A, sada? U pedeset i osmoj haman starac. Trajala je šutnja još nekih pet minuta. Ja, Ešo i Ziko sjedili smo na minderu i gledali u babove ruke. Tačnije, u papir koji je držao u rukama. Nije bio velik. Jedna stranica tankog papira na dosta mjesta probijena oštrim mašinskim slovima. Plavu kovertu Hamid je držao u rukama zajedno sa tim papirom ne gledajući u nju već u pod. Šutnju prekide Ešref, što je nekako i bilo logično. Ako otac zašuti, logično je da Ešo prvi šta progovori. Jok, ko drugi. Najstariji je i najozbiljniji. U posljednje vrijeme, Ešo je jedini imao hrabrosti da se ocu usprotivi mišljenjem, savjetom ili čak kakvom kritikom. Tako bi i ovaj put.

„Babo, da Bog dadne, pa da se naprimaš hiljadu i jednu penziju. Nije ni loša. Kad se uzme da je invalidska. I da nejmaš beneficija." Opet nasta šutnja i nekakva nelagoda. Odavno se ganjaju papiri za babovu penziju. Ponajviše je Ako leto zbog papira. Od Šipada do Vrazove. Od opštine do suda prikupljajući, nama ostalima, nerazumne potvrde, uvjerenja, dokaze i nalaze. Slijepo smo vjerovali Ademu, glupo blejeći u njega dok je objašnjavao kako taj i taj papir treba doći iz Gacka, kako taj i taj papir treba ovjeriti u sudu. Ništa nam nije bilo jasno u toj zamršenoj proceduri, izuzev da se daidža Šukrija opasno zauzeo da se ubrza postupak. Nazivao je od kuće i iz kancelarije nekakve ljude na položaju. Nekakve činovnike od zakona, nekakve poznanike. Srdačno se s njima razgovarao i pitao, a onda uz malo snižen ton, molio da se ubrza procedura oko tog Hamida Tanovića. Ne može se kazati i ne može se lagati, zauzeli se, što jest jest, ti nevidljivi ljudi iz telefonske slušalice, i eto, babo dobi rješenje o penzionisanju. A tek gospođa. Gospođa se angažirala kod ljekarske komisije. Pronađoše kod oca pet ili šest bolesti, ni ime im na latinskom ne umijemo izgovoriti. Ako veli da je to komisija na zamolbu gospođe, za njen hater, malo uveličala, no što jest, jest

poručila je ocu, po Aki, da hitno mora prestati pušiti. Ako sebi želi dobro i ako namjerava idućih bar deset godina primati penziju.

„Dedera, Ako, pročitaj još jednom. Šta pišu ovi kauri." Polagano, umorno, babo pruži ruku sa papirom prema Ademu. Ako pročita naglas šta piše na papiru, uz napomenu na kraju:

„Pečat i potpis Ministarstva zdravlja Kraljevine Jugoslavije." I opet šutnja. Muk. Ne znam za druge, no ja sam očekivo drugačiju reakciju oca. Očekivo sam da će sa olakšanjem i s radošću primiti odluku o penzionisanju. Jer, na kraju krajeva i sam je upirao da se penzioniše. Ako je polahko presavijao onaj papir i smještao ga u plavu kovertu. Otac prekinu šutnju:

„Alija, dedera, donesi nam rakiju. I četri čašice." Nije dizao pogleda sa šara na ćilimu i nije vidio našu zbunjenost. Prvi put da otac sa nama, bez kakvog gosta ili rođaka u kući, traži rakiju i još od matere traži četri čašice. Eši je dvadeset devet, meni dvadeset šest, a Aki dvadeset prva. Momci smo. Obradatili. Radimo i zarađujemo. Ali, evo, prvi put se dešava da otac ima namjeru gledati na nas ko sebi ravnom. Mati prinese piće i čašice i nečujno se udalji. Hamid je sam sipo rakiju u čašice, pazeći da ne prosipa smrdljivu tečnost po čistoj keranoj bošči. Malo mu na momente ruka nekontrolisano zaigra, a on se tada malo u leđima ispravi.

„Ko bi reko da će i u našu kuću ući vlaški običaj da se rakijom nazdravlja kad je kakav poseban događaj." Kroz brkove se usnama nasmija, pa još doda:

„Nije im vala ni loš ovaj običaj da se za svašta lačaju rakije." Podiže pogled prema nama, a podiže i svoju čašicu, pa glasnije doda:

„E, pa neka mi je nazdravlje penzionisanje." Zabaci glavu malo naviše i iskapi čašicu. Ja sam oprezno prinio piće do usta. Lizno površinu smrdljive tečnosti gledajući ostale. Ako nije ni dohvatio čašice, a Ešo, poput oca, hitro i vješto ispi polovicu žestoke tečnosti iz čašice.

„Koji li je sljedeći vlaški običaj koji će u našu kuću uljeći? A, đeco? Moj otac, vaš dedo, za života nije lizno rakije. Haram, ponajveći na ovom dunjaluku je rakija, znao je kazati. A ja, ja sam rakiju probo u ratu. Bogomi me nekoliko puta iz mrtvijeh vraćala kad sam se počinjao kočiti od zime. Gore na Monte Milentu."

U posljednje vrijeme, otac je svaku priču započinjao ili završavao sjećanjem na događaje iz rata. Nikad nije spominjao djetinjstvo. Nikad godine iz mladosti. Najviše je pričo o ratu i to sa nekakvom nostalgijom. Sa nekakvom tajnovitošću, kao da je sve intenzivno proživljeno u njegovom životu, bilo strastveno proživljeno u tim ratnim godinama.

„Ja, Bogomi, babo, popijem pokoju. Gore u Kopačima. Imaju Goraždaci dobru rakiju. Što ti kažeš, ništa ne zna ogrijati čoeka kad promrzne u planini ko rakija šljiva. Duge noći gore u planini. Bez struje, bez žena, sa radnicima capinerima pa vallahi nekad i od dosade znam popiti pokoju. Uz večeru."

Ešo je već drugu godinu na terenu u planinama oko Goražda. Nadgleda sječu šume i spuštanje balvana niz Drinu. Pričo nam je kako je zateko haos i opštu krađu balvana od šumskijeh radnika. Kad je istom stigo, moro se za vratove hvatati sa capinerima i sjekačima dok nije kolko tolko smanjio krađe. „Najveća muka je", govorio je Ešo, „što sam se sa dosta vlaha moro posvađati, pa skoro i pobiti. Nikako da me se prođu. Pojedoše se i stalno olajavaju. Došo balija i Turčin u ove naše šume red da uvodi. Ko da su šume vezirske pa se on našo tolko za njih brinuti." Znao je Ešo kazati: „Čini mi se da bi tim šumskim radnicima lakše bilo da im je upravnik sječe Srbin. Pa da je pet puta strožiji od mene."

„Čuvaj se rakije, Ešo", nastavi babo. „Za rakiju treba mjera, zdravlje i meza. Rakiji treba biti vičan. Mi muslimani nijesmo vični rakiji. Brzo se naviknemo na nju baš ko na duhan. Evo, gospođa poručila da se duhana prođem, a ja bih se lakše prošo jela, već duhana."

„Ona to, babo, dobronamjerno", potiho upade Adem. „Bio sam kod nje kada je gledala tvoj snimak pluća. Vrti glavom gospođa, skupila usta, pa sve ponavlja ju, ju, ju. Makar smanji, babo. Ili pređi na ove kupovne. Prođi se škije", mrmljao je Adem. Hamid se smijuljio onim svojim posebnim, ciničnim i zagonetnim osmijehom, kad nastavi: „Čudo jedno, Ako. Kad malo bolje preberem po glavi, od sve rodbine a nije je malo, najviše nam valjade gospođa. Ešu zaposli, mene zaposli, a evo i penzionisa. Ziku zaposli, a i tebe, Ademe. Mom babi srpska ruka glave dođe, a nas pomože da se odužiti ne možemo." Mati neprimijetno prinijela tanjir narezane stelje i torotana sira i, što je rijetko za nju, nadodade na babovo:

„Bogomi, i Šukrijinog masla ima u toj pripomoći. Nije sve od gospođe. Ima i burazerovog tudena." Dok se odmicala od mindera, babo je gledo za njom pa se izazivački put nje okrenu i nadoda:

„E, vala je i tvoj burazer napola vlah. Hoda po kući u cipelama. Slizo se sa Srbima u vlasti i na položaju. Počo i on, te lepo, te belo. Bogomi ti je burazer napola vlah." Još se babo smijuljio svojim komentarima kad se mati okrenu. Nikad je nijesam video tako ljutu i tako bijesnu, i nikad nije tako prosiktala prema svom čoeku:

„Vlah ne vlah, Hamide Tanoviću, valjo nam je. Tolko da mu se nikad nećemo moći odužiti. U Međuljićima pred kraj rata da njega ne bi, pocrkali bismo od gladi i studeni. Ili bi ti koji od sinova poginuo od srpskog kuršuma. Da ne bi Šukrije, nikad mi u Sarajvo došli ne bismo. Da ne bi Šukrije, nikad nam đeca do hljeba došla ne bi. A, ti, gledaj kolko je on vlah, a kolko nije."

Začudo, ni najmanje se babo ne naljuti na ženinu upadicu. Pošuti malo pa opet više za sebe nadoda: „Svaka čast Šukriji. Jes da mu zamjeram što nas nako počera sa Jarčedola ali sve ovo je Mara izganjala. I sve je ovo njena zasluga." Nijemo, šutke, nas trojica smo mahanjem glavom odobravali očeve riječi. Meni zape za uho da je otac prvi put izgovorio gospođino ime Mara, i to uz puno poštovanja.

Otac u rodbini Tanovića posta prvi penzioner. Nikad niko prije nije imao priliku da ima penzionerska primanja za nekakav prošli, minuli rad. I to relativno dobra primanja. Svakog prvog u mjesecu, nepogrešivo tačno, poštar je donosio ocu penziju na kućni prag. Penzija je imala i drugog utjecaja na oca. Najednom ga je zatvorila u kuću. Babo nije imao nikakve želje, a ni potrebe da napusti kuću, da siđe u grad, u čaršiju, među ljude. Uglavnom za ružnih dana sjedio je kraj prozora u kuhinji, odsutno bacajući pogled niz krovove kuća u mahali put sarajevke kotline. Pušio je cigaru za cigarom, povremeno dobacujući materi: „Naloži, Alija Bog te ne ubio. Otpadoše mi noge od zime." Ja i Adem nijesmo nijedno veče dočekivali kući. Svako veče neizostavno smo provodili na korzu uz obalu Miljacke. Pažljivo smo posmatrali stariju sarajevsku gospodu, pokušavajući da ih kopiramo u oblačenju, kretanju i ophođenju. Adem je nabavio novu, vrlo skupu, jagnjeću šubaru, dugi kangarn kaput, Batine poluduboke cipele i kravatu. Takva odjeća činila ga je nešto starijim nego što je bio, ali i vrlo elegantnim. Ja sam obavezno nosio željezničku uniformu, osjećajući se važan baš ko kakav pilot. Poslije korza odlazili smo u neku od kafana i pili sok ili limunadu. Kada je sa nama bio i Ešref, a to je bivalo rijetko, odlazili smo u neki buffet gdje smo ja i Adem nasilu pili njemačko pivo. Ešref je obožavao odnedavno piti konjak. Brat Ismet nije sa nama izlazio jer je bio od nas mnogo mlađi. Mi smo njemu smetali, a Bogomi i on nama. Izdašno smo mu davali para za izlaske, ali nijesmo mu dozvoljavali da sa nama izlazi. Na korzu smo počeli šarmirati djevojke nakon nekoliko ponovljenih pogleda. Davali smo im određena imena nakon nekoliko ustrajnih pogleda, pa se jedna, među nama, zvala debela, druga mrša, treća gara, četvrta čifutka. Nijesmo nikad skupili hrabrosti da sa bilo kojom od tih djevojaka stupimo u kontakt. Hrabrio me i nagovarao Adem da pardoniram čifutku, mršu i da joj prenesem njegove pozdrave. A, mene stid, radije bih u zemlju propo, već da je zaustavim. Iduće veče silazili smo niz bistričke mahale, odlučni da baš to veče zaustavimo djevojke i pokušamo da se upoznamo, a kad ih susretosmo, svi su planovi padali u vodu. Po povratku kući ili u kafani, Ako je mene kritikovao ko nesposobnjakovića, a onda sam ja njega nazivo šeprtljom i strašljom. Ako smo kad i stali sa nekom od tih djevojaka, onda je za to bio zahvalan Ešref. Bez ustručavanja, prilazio je djevojkama. Dok su one bezbrižno čavrljale, uz širok osmijeh nonšalantno im prilazio i govorio kako se jedna od njih sviđa njegovom bratu. Tada je značajno pokazivao prema nama, još dobacujući: „Cure, ne ljutite se, braća su mi jako stidna." Poslije su se te djevojke, prolazeći pored nas, podsmijavale i sašaptavale, a meni i Ademu bi jako neugodno. Prvi razlog naše nelagode dolazio je zbog Ešrefa koji nam se činio dosta nekulturan i prost u ophođenju sa djevojkama. Objašnjavali smo to, među sobom, njegovim dugim izbivanjem iz grada i mjesecima provedenim sa šumskim radnicima, seljacima i prostacima. Ešref je nas zadirkivao:

„A, vi, preko noći postadoste gradska gospoda. Obukli se, namirisali, pa mislite preko noći postati sarajevka gospoda. A, šta će biti kad đevojke saznaju đe stanujete? Kada vam vide ili upoznaju oca i mater, nepismene i neuke gatačke seljake, koji nijesu sve zajedno deset puta sišli u grad od kako su doselili ođe u Sarajvo."

Nemajući odgovora na ta pitanja, bježali smo od takvih tema, ponovo zagledajući djevojke na korzu. Ja sam se danima potajno nado susretu sa djevojkom koja mi je zapala za oko i kroz čiju sam mahalu znao itekako često naići. Nikad je nijesam susreo na korzu. Na korzu nije ni bilo đevojaka iz sarajevskih mahala. Znali smo to po načinu odijevanja. Iako je evropska moda naveliko popunila izloge sarajevskih robnih kuća „Nama“ i „Zema“, lahko je bilo prepoznati jevrejske djevojke po načinu odijevanja, a još lakše djevojke katolkinje ili Srpkinje. Ponajteže se mogla prepoznati muslimanska djevojka modernih nadzora. Takve đevojke su se oblačile po modi Jevrejki ili katolkinja ili pravoslavki. U takvim slučajevima za prepoznavanje nije ništa drugo preostajalo već crte lice, kosa, ili govor. Jevrejke su crnomanjaste sa kovrdžavom kosom, oniske sa mnogo španskih riječi u govoru. Pravoslavke su bile krupnije građe, dugih kosa, najčešće upletenih u jednu ili dvije pletenice. Katolkinje su kosu vezale u punđu. Veoma je bilo važno prije bilo kakvog kontakta na korzu prepoznati kojoj vjeri đevojka pripada. Nekulturan je bio mladić ako se udvara đevojci druge vjere. Na prste jedne ruke mogle su se nabrojati ljubavi dvoje mladih različitih vjera. Takve ljubavi, veoma brzo su postajale predmet ogovaranja i podsmijeha, ali i nekakvog skrivenog poštovanja. Potrebna je velika hrabrost za odabir izabranice svoga srca druge vjere. Nama muslimanima, Hercegovcima, dodatni problem bio je odbojnost djevojaka iz starih sarajevskih porodica svih vjera, tako da nam je jedina mogućnost ostajala izbor djevojaka iz hercegovačkih muslimanskih porodica. A, djevojke muslimanke, Hercegovke, sa istom mukom su birale momke. Možda i većom. I tu su postojale velike barijere, pa tako ako je djevojka Hasanbegovićka, Zvizdićka, Tanovićka ili Kurtovićka, nije joj pasalo zagledati se u nekog Hercegovca od Muhovića, Avdića, Pašića ili Gađa. Slično je bilo i među jevrejskom mladeži, gdje su mladići i djevojke jako pazili u izboru svoje ljubavi među sefardskim ili Jevrejima aškenazima. Katolička mladež dijelila se na katolike folksdojčere i domaće katolike. Pravoslavci su se dijelili na stare pravoslavne sarajevske porodice, pravoslavce pridošlice iz Bosne ili Hercegovine i pravoslavce Srbijance, pristigle iz Srbije, Crne Gore, Makedonije ili Hrvatske. Sarajevsko korzo, kao kakvo precizno sito, kao kakav lakmus papir, sortiralo je po ovim princima momke i djevojke, njihove ljubavi, njihove sudbine. Ja i Adem uporno smo tražili nekakvu rupu u tom situ nepisanih, a vrlo poštovanih zakona. Adem se zagleda u djevojku muslimanku naprednih nazora iz bogate familije. Porijeklom iz Banjaluke. Od bogate familije Filipovića. Vrlo se moderno odijevala, poput sarajevskih Jevrejki. Dugo smo vjerovali da je Jevrejka. Onako oniska sa loknavom istina smeđom kosom, nikako se nije uklapala u milje muslimanskih djevojaka. Ja nijesam odustajao od prve ljubavi, iako je djevojka bila iz stare sarajevske familije sa očigledno vrlo strogim vjerskim nazorima. Nikad se nijesmo susreli niti na korzu, niti đe drugo. Ešref se ozbiljno zacopo u neku đevojku u Čajniću, đe je zadnjih mjeseci i stanovao i radio na šumskoj sječi. Najmlađi brat Ismet, kao i sestre Ćerima i Zilha, još godinama nijesu pristigli za korza i ašikluka.

Nejma druge. Ovaj momak zbog mene obilazi našu mahalu. Neprimijetno ja i Refija pratimo njega i braću mu sa mušepka čitavo ljeto. Gotovo u isto vrijeme i u iste dane nailaze našim sokakom. Sašaptavaju se, zagledaju u mušepke i pendžere naše kuće. Skrivene iza mušepka možemo lijepu čuti šta pričaju, a da ostanemo skrivene i neprimijetne. Tako sam saznala njegovo ime i imena njegove braće. Po naglasku očito je Hercegovac, istom stigo u Sarajvo. Tako su smiješno i tvrdo pričali i on i njegova braća. Otežu kad kažu niijesam, pa nekako tvrdo izgovaraju riječi rečem, četeres, Bogomi, blečak i slično. Bez daha, dok srce lupa ko da hoće iz prsa da iskoči, posmatrale smo ove momke na dva metra od nas, a tek kad bi odmakli iza kuće, započinjale smo se kikotati i smijati bez da znamo zašto se toliko i tako uzbuđeno smijemo. Očarao me stasom. Lijepim crtama lica, prekrasnom uniformom i prijatnim glasom. Aziz, tako mu je ime, bio je momak iz mojih snova. Godilo mi je kad oni prođu, a sestra Refija šapatom kaže:

„Halima, ovaj se momak u tebe zacopo, a Bogami i ti u njega. Ovako više ne ide. Moramo nešta smisliti ili ćeš pamet izgubiti. I ti i on. Samo nekakav je stidan, pa moramo mi povući prvi potez."

„Odlučila sam. Sve sam smislila. Sama." Refija pristala da mi pomogne. Samo još da damari izdrže pa šta bude. Maćeha nas posla svojoj sestri u Pasiju mahalu. Vitre da odnesemo. Namjerno smo podužе posjedile kod tetke. Bijelu kahvu popile i po dva paprenika pojele. Tetka se čudom čudila kako nam se apetit otvorio i kako, šućur Allahu, nismo došle ko prije što dođi. Na vrat na nos i u hitnji. A kad se umračilo, nabrzinu se poselamismo sa tetkom i krenusmo kući. Polahko mahalama Medre, Budakovići, Pirin brijeg i Vrbanjuša. Pitanje je minuta kada ću sresti Aziza u društvu sa nekim od njegove braće. Tako je i bilo. Sretosmo se u Pirinom sokaku. Izdaleka prepoznadoh Aziza i brata mu Adema, što i nije bilo teško. Iako se dobro smračilo, visoke siluete i uspravan čvrst hod dovoljni mi biše da mi se noge oduzmu.

„Refija, eno Aziza! A, ono sa njim je Adem. Jest, Bogami! Šta ću sad, jarabi?" Moja zamisao se u potpunosti ispunila. Jedino ne predvidjeh ovu slabost. U tijelu. U glasu. U mozgu. Čvrsto se zgrabih za sestru, hodajući na nesigurnim nogama. Idemo u susret jedni drugima, ja i sestra prema braći. Tijesan sokak.

Šta bi? Ne pitaj. Joj što se ušeprtljah, burazeru. Viđe li, Allahati, nijesam umio riječi prozboriti. Nekako se zbunih, blečak jedan, pa je tri puta pitam okle ti vako kasno na sokaku? A, ona mi tri puta veli, bila kod tetke pa malo okasnila. Pusti me da prođem, hitim. Ja stao pred nju, malo joj zaprečio put, a vallahi da je hotjela, mogla je proći. Ko od šale. Ona jok. Stoji sva se šćućurena, a šapće. Vidjet će nas ko. Sramota ako nas ko vidi. A, ja jopet baš ko blečak, stala mi pamet, pa okle ti.

Udarao se Aziz po glavi skinutom kapom, ljut sam na sebe, dumajući. Joj, šta li će cura pomisliti kaki sam hablečina pa zboriti ne umijem. Mjesto da sam fino nazvo joj akšam-šerif, pa je upito za zdravlje, pa onda okle to ti, pa jesi li se umorila, pa sve tako

pametno i ozbiljno. Ja zapeo, okle ti, pa okle ti. Da Bog dadne pa da se ne razočara. I u me i u moju pamet.

„Šta si ti nolko zborio sa njenom sestrom, Ademe", upita brata. „Ma, ništa važno. Ja joj nazvo selam, pito je za ime i pito za ime njene sestre. Malo se našalio i kazo joj: 'Curo, pomagaj. Brat mi se zagledo u tvoju sestru, hoće pomahnitati. ' Ona mi šapće, ako je tako neka dođe sutra navečer pod mušebak, ali iza jacije. Do sahat."

„Dragi Ako, kuku mene, da nijesi malo prećero? Šta ću, bolan ne bio, ako joj se ne svidim? Od kade ja vrebam priliku da je đe susretnem, a vidi kako večeras ispade. Sve nekako naopako i mahnito. A joj, što se ušeprtljah, kuku mene, moj Ako."

Smirivao Adem burazera još dobrijeh pola sahata, smijući se Azizovu jadanju. Prvi put vidi brata tako zbunjenog i smušenog, nemoćnog i isprepadanog. Simpatično je bilo gledati tog momka, tu grdosiju od čoeka kako pati od ljubavnih jada.

„Draga Refija, šta si nolko stala eglenisati sa Ademom? Mene bi tolko stid da sam hotjela sama niz ulicu trkom pobjeći, ama ne mogoh tebe ostaviti. A, ti stala pa torokaš ko sa kakom konom. Šta će momci pomisliti o nama? Sigurno će misliti vidi kod ovih cura trunke obraza nejma."

„Halima, ja pričam sa Ademom, a preko oka vidim ti i Aziz ko dva mazluma. Nit govorite, niti romorite. Dumam, ko zna kad će opet vaka prilika ispasti. Ja stisla i Ademu kazala da prenese Azizu da dođe sutrak večeri pod mušebak. Sahat iza jacije. A, sada je ostalo na tebi, sestro. Kako znaš i umiješ. Tvoj ašikluk, tvoj izbor, pa kako god odlučiš. Volja ti, momak ti se sviđa, a ti se penji na mušebak. Ako ti se ne sviđa, a ti onda sutrak večeri ne izlazi na mušebak."

U gluho doba noći Halimi san jedva poče dolaziti na oči. More biti da je počelo svitati kada je prvi sanak usnila i kad joj u san dođe babo pa se nad njom dere: „Šćeri Halima, jesam li ja kazo, neću Hercegovca za zeta, pa da će sutra kijametski dan. Eno ti bunar, pa skači." Znojna i raščupana probudi se iz tog sna pa dugo u sebi nastavi ponavljati. Meni moj izbor. I moja nafaka, pa šta god babo kazo.

Kroz dim kupovne cigare, šicajući baš preko čibuka Aziza ravno u oči, Hamid započe govoriti:

„Ja bhi reko, nekakav je ašikluk u pitanju? Čija je?" Gleda Hamid sa mindera po kuhinji, vidi nastalo nekako komešanje, nekako vanredno stanje. Ćerima pegla Azizovu košulju, Zilha glanca cipele, Aziz četka uniformu ima pola sahata. Ako sjedi do njega na minderu i zadirkuje Aziza. „Dedera, još malo pitralona u kosu. Dedera, još malo kolonjske po licu. Što si tolko ublijedio u licu, ko da si hasta?" Aziz, odsutan, ne odgovara, pa Hamid ponovi pitanje:

„Čija je, Ziko?"

„Babo, nije Hercegovka. Sarajka je. Dizdar, od Dizdara je. I što me, brte, zapitkuješ, vidiš da sam u poslu." I nasta rasprava.

„Šta to fali našijem, moj Ziko? Te nijesu ni rogate ni repate."

„Ništa, babo, našijem ne fali, ne do Bog, ama tako se zalomilo."

„A, šta će biti kad njeni saznaju okle si, čiji si i kad joj počnu braniti?"

„Pusti sad to, babo, ti ode predaleko. Ja još nijesam sa curom pošteno ni prozborio, a ti nake brige brineš."

„Kad prozboriš, kad curi ode obraz, kasno je za sviđanje briga. Ja ti velim, Ziko, valja svačiju poštovati. Ja u Sarajvo nijesam sišo ima godina i godina, no znadem adete. Našijem momcima ašikovati je sa našijem curama. Kad kažem našijem curama, mislim na naše Hercegovke, koljenovićke. Nijesu Sarajke za nas. Ma, koje vjere bile. Za inovjerke neću ni da ti zborim, a što se Sarajki tiče, znaj, nikad se tvoja neće pitati u kući. Ni po jada da si tako odgajan. Pamet u glavu, sine, a ne daj ti Bože, da mi na obraz udariš." Sa gorčinom u grlu izađe Aziz iz kuće. Dotjeran, ispeglan i namirisan. Ponovio je otac priču koju mu je nebrojeno puta pričo Ešref. Priču koju bi i on znao drugom ispričati. Ali, pošto se o njemu radi, samo otrese glavom silno i bolno, žureći niz Bistrički sokak.

Jaka i oštra zima napokon poče popuštati. Prvi znaci ljepšeg vremena stidljivo su zalazili i u podnožje Trebevića. Istočna i zapadna strana Sarajeva samo je u tragovima pod snijegom, a južna još se bijeli. Kao i svaki dan u posljednjih pet mjeseci, Hamid sjedi pored kuhinjskog prozora i lunja pogledom po sarajevskoj kotlini. On i Alija sami u kući. Alija, usporenim pokretima, obavlja kućne poslove, šutke i zamišljeno. Da kolko tolko razbije dosadu, Hamid upita ženu:

„Alija, je li šta ostalo kiseline?" Znao je odgovor, ali rad je bio žena da mu kaže.

„U kaci kiselog kupusa ima malo manje od pedeset kila. A, kiselih paprika i paradajza, pa jedno deset kavonoza. Što pitaš?"

„E, vidiš, Alija, s onu stranu Sarajva tamo na Bjelavama, Sedreniku, Grdonju, onom narodu preteklo kiseline bar duplo već u nas. Oni ti gledaju na ovu našu bandu, u ovaj snijeg i led pa čuvaju kiselinu ko da će zime biti još pet-šest mjeseci. A mi, mi gledamo na njihovu bandu i vidimo kopni snijeg, mislimo ode zima pa trošimo nemilice kiselinu i turšiju." Alija je i slušala i nije slušala Hamida, koji je za ovo vrijeme od kako su zajedno, čini joj se, sve pametno ispričo. I to dosta toga i dva i tri puta, ponavljajući. I ovu priču o kiselini slušala je Alija s proljeća i prošle godine. Samo, Hamid zaboravio. Druge je brige more, pa ne sluša Hamida. Sestra Azema joj se dobro razboljela. Jedva diše, a i jedva na nogama stoji. Bila kod nje prije heftu. Ublijedila Azema, kašlje, suho sve hropti iz grla. Preko sobe dok pređe pet minuta joj treba. Sve se oslanja o namještaj. A, jopet puši. Cigare iz usta ne vadi. Slala je Ćerimu i Zilhu kuću da joj porade. Da joj skuhaju i operu. Burazer joj kazo da je gospođa jako zabrinuta za Azemu i da će izgleda morati u bolnicu Podhrastovi. Zna Alija, čula je za bolnicu Podhrastovi, gdje smještaju plućne bolesnike. Zna Alija, puno naroda dolazi u tu bolnicu, ali malo ih se vrće na nogama ili makar na nosilima. Hladno, brte, u onim Azeminim odajama pod krovom. Kolko goć naložiš, ugrijat se insan ne može. Azema ko i ja, ko i svako iz našijeh krajeva, ne trpi zime. Malo nami treba pa da obolimo ili od kakijeh bolesti kostiju ili na plućima. Pogana klima u Sarajvu. Evo, pola februara

prošlo, a bije zindan. Za obraze ujeda. Odlutala Alija u mislima do Blagaja, sjećajući se prvih toplih dana sredinom februara kada sunce, istina stidljivo i kad se dobro razdani, grije najljepšom toplinom. Insan se za zime zaželi sunca baš ko gušter, pa kad grane uživa na suncu. Kasnije kad ojača, od maja pa dalje, zna sunce i dodijati. Tobe jarabi i rabum ti zakloni. No, s proljeća, nejma ljepšeg mjesta na dunjaluku od Blagaja. Hamid joj jopet prekide misli.

„I đe je nađe onaj naš, kumim te Bogom, Alija? S onu stranu. Eno tamo, vidi se odavde. Ispod onog greblja na Vrbanjuši. Nuto, Alija."

„Alija se malo poge, nezainteresirano baci pogled kroz prozor i kaza: „Jah, jah."

Opet će Hamid: „Udario Aziz za ozbiljno oblijetati oko one cure. A, ti ništa. Muliš li muliš. Nije te briga, ja bih reko."

„Neka mu je sa srećom", promrmlja Alija ložeći vatru i uporno ignorišući daljnji razgovor.

„Ama, ti mene Bogomi ne slušaš ništa višlje od onog kera na avliji", povišenim tonom će Hamid.

„Slušam, slušam, Hamide. Samo ne znam šta bih ti kazala. Najnu tragu Aziz je svoj čoek, zaposlen u državnoj službi, obrazli, pa takvom šta mu dragi Allah dadne. Šta se imam ja, a Bogomi i ti, miješati. Meni se miješo burazer, tebi se miješo daidža, pa bi šta bi. Dosta više miješanja i dosta više sa našijem običajima. Eto ih tamo, nijesu đeca, pa nek čine kako hoće. A jedino dragi Allah zna šta je najbolje. Za oboje."

Hamid je postigo, što je htio. Zametno je razgovor i sad mu je lakše.

„Kakav svoj čoek, meleci s tobom, ženo? Pa, ni vojske nije odslužio. Dvije godine valja odrapiti, pa onda, eto ga tamo, neka cure gonja."

„Moj Hamide, u te pravo pamet za godinama. A, što se ti oženi prije vojske? Ostavi me su četvero đece, a ti se otisnu u vojnu baš ko kakav bekrija bez iđe ikoga. Što ondak ne bi tako mudar i pametan?"

„Bio rat. Ko te šta pita, kad je rat? Već pušku u ruke i hajd ratovati. Ne znaš ti, Alija, kako je meni bilo te četri godine. Eheee."

Ispravila se Alija nasred sobe, drži metlu u ruci a nekako opasno Hamida očima strelja, pa nastavi:

„Znam ja. Znam, Hamide, stara lopovčino. Svašta ja znam. Za svašta sam čula i načula. Misliš ti ja ne čujem. Kad ti ono pričaš i fališ se rođacima, te Mađarice vake, te Srpkinje nake, te Italijanke vake. Čujem ja, samo se pravim da ne čujem. Zato, ne ujedaj me za džigere, Hamide Tanoviću. Kad sam do sad trpila i šutila, pusti me pod stare dane na miru, Allaha ti dragog."

Vidi Hamid da se Alija dobro uzrujala dok besjedi, zna da bi pošteno bilo popustiti, ali nekako ne može. Nekakav ga đavo ćera da i dalje pakosti, ujeda, nanosi bol i u tome uživa. Ne umije sebi objasniti okle ta potreba da sve živo oko sebe nervira i u tome uživa. Nastavi:

„Pričala ti ne pričala, ja ću Šućra zamoliti da Aziza što prije otperja u vojsku. Tako će ovaj ašikluk jenjati, a on pameti doći. Kakav je mahnit, još će prije Eše poletiti da se ženi. A, đe to ima? Da se mlađi sin ženi prije starijeg. Niđe Bogomi", zaključi Hamid prije Alije. „Ih, ako tu Sarajku oženi, što će mu biti veselo. U toj kući neće biti ni čoeka ni žene. Zapamti šta ti ja velju."

Zasrete Hamid Šukriju do mjesec dana na Atmejdanu, pa mu sve potanko objasni i zamoli ga da ako ikako može ispudi Aziza u vojnu. Mahnitluka momačkih da se prođe.

Zasrela i Alija gospođu, malo prije no što Hamid zasrete Šukriju, pa joj ko sestri rođenoj ispriča Hamidov naum, moleći je:

„Ne daj, gospođo, onom grmalju gatačkom đeci da sreću kvari. Tog ti sina u stomaku." Začudi se Mara prvo okle ova neuka žena zna da ona sina nosi, kad ona, doktorica, ne zna, a drugo, šta se Hamid ima pitat s kim će ašikovati njegov sin.

Alija joj potanko poče objašnjavti. „Gospođo, u ovijem našim krajevima otac se pita sve dok je živ. Do u najmanju sitnicu, a kamoli o sinovoj ženidbi. Malo ova varoš, malo mladež drukčija, pa se ko malo otimaju, no da smo tamo u Gacku, pito bi se Hamid za sve. Sina nosiš, gospođo, znadem, jer ti stomak nekako povisoko došo. Pod grudi i još u špic. Uz Allahovu pomoć, računaj rodit ćeš sina uvrh glave za mjesec." Rastali su se na stepenicama stubišta. Mara uđe u stan, a Alija produžila sprat više kod sestre Azeme. Na stubištu ču Alija Azemu u stanu kako teško hropti i kašlje.

Mara je, skidajući tešku bundu od nerca, razmišljala:

„Kakva je razlika između neukog gatačkog seljaka Amida i mog oca? Nikakva. Izuzev što je moj otac obrazovan. Meni moj tata branio da se udam za Šukriju zbog hiljadu razloga, a Azizu otac brani zbog jednog. Kako Alija veli, ta devojka je muslimanka Sarajka. Voli Aziza. Znači jedini razlog je, po Amidu, što je građanka. Razumela bih da je pravoslavka. Da je katolkinja ili čifutka, ali braniti što je građanka, pa to je glupost. Vredi se potruditi i ovo rešiti, i to prije onog prostaka Šukrije." Misao je završavala, a telefonsku slušalicu držala u ruci.

Baš se u ovom Sarajvu ne može ništa sakriti. Ko da i duvarovi imaju oči i uši. Dok je Hava pospremala siniju iza večere, hiljade misli jedna drugu preticale. Okle sazna? Nalet ga ne bilo. Izađe jednom u hefti u čaršiju ili u džamiju i sazna više nego ja. Stostruko. Šta ću? Morala sam slagati. Allahu dragi, halali svom robu. Slagala sam u najboljoj namjeri. Vidim, vole se, ašikuju noćima. Jedno pod mušepkom, drugo u mušepku. Kad bi me sad uzeo sebi i u dženenem smjestio, ja nejmam srca bataliti ovu ljubav. Eto Tebe, evo mene. A, eto i onog mog, pa radite šta vam je volja. Jesam li ga, Allahu dragi, imalo razuvjerila? Fino sam mu kazala: „Ja, Mehaga, nejmam znanja da Halima ašikuje, a ko ti je god kazo, vallahi billahi, laže baš ko pašče." Šta ću? Tako mi prvo palo na pamet. Okle saznađe da je Hercegovac? Zli jezici vazda su mahalu kvarili. Nalet hin ne bilo. Čuj, kazali mu da je uniformisan. Kako ono reče, ja, ja, jado

u državnoj službi. Nije privatnik, nejma dućana, već od plaće do plaće, životari. Neće da kaže, alčak jedan, a sigurno su mu i to kazali da je u njem dva metra. Da je lijep ko slika. Da takvog momka u našoj mahali nije. To šuti. Ko kano, zaboravio. Neka sam mu slagala. Moram Halimi kazati da, brate, pripaze. Četvere oči da otvori. Da se Aziz makne od mušepka kad ko sokakom naiđe. Zavidan svijet. Duša otračati.

Saznala je Hava odavno da Halima ašikuje sa Azizom. U početku, znale ona i Refija. Kazala je i šćeri, ali joj je i uprijetila. Nikom ni riječi. Do malo kone dođu na sijelo pa propituju. Vidi Hava, saznala mahala. Trača, olaguje, izmišlja. Opomenula Halimu, ali džaba, ode pamet u sevdisanju. A, sada saznade i Mehmed. Šta će dalje biti, samo dragi Allah zna! Brzo saznadoše i Hava i Halima šta će činiti Mehaga. A, šta će činiti dragi Allah, još niko nije znao.

Sjeo Mehaga na divanhanu pored prozora, podavio noge na minderu i zapalio, pa zove po kući. Halima, Refija, Hava, hoder vamo. Još je na divanhani pohladno. Jako mart pa Hava nakupi žere u mangalu, nosi je uza stepenice, a sve Rabbi jessir uči poluglasno i od Boga moli da Mehaga makar ne bude nagal. Halima i Refija pohitiše uza stepenice. Jedna nosi džezvenjak kahve, a druga šećernjak i findžane. Šute, bat nogu se čuje. Samo što Refija kaza: „Sazno babo. Iza podne-namaza. Kazo mu nakav komšija."

Mangala malo ugrija divanhanu, taman toliko da ruke ne zebu. Hava sipa kahvu u findžane, Mehaga puši. Kroz prozor gleda, ko da nije ni primijetio da su ušle. Refija i Halima na podu na šiltetu sjede i u pod se zagledale. Šutnja gora od najgore huke i galame.

„Ja skonto. Samo malo da otopli, odmah ću uzeti irgata Muamera mušebak da zazida."

Opet tišina. Niko ne progovara, a Mehaga nastavi:

„Mušebak je da se pogleda ko kuca na vrata. Da se vidi je l' prijatelj ili dušmanin. Mušebak jest i za muhabeta sa znanim na sokaku pa i za ašikluka, ali s prilikom, sa ravnom deređom i namom. Po staležu, po vjeri, po bogatstvu i po babinom i materinom nijetu."

Mehaga se polahko okrenu ukućanima, i dalje pričajući:

„Halima, ista si, Allahrahmetile joj, mati. Na svoju ruku. Uporna, svojeglava, nećeš savjeta, nećeš sa svijetom, već zanavijek mimo svijeta, mimo adeta i običaja. Hiljadu sam puta kazo, mante se cure vlaha i Hercegovaca. Ne govorim ja to vama za svoje dobro, već za vaše dobro i zarad vaše sreće. Drugi je to narod. Drugi običaji, drugi temperament. Drugačiji, ako ćemo pošteno i mumini. Ni nalik na nas Bošnjake. Goli i bosi hrndaju ovo Sarajevo baš ko kaku prćiju. Halima, prođi se tog nekakog zagonđije što oblijeće oko kuće. Naću ti kakvog lijepa momka od viđene familije. Turkovastog, sa dućanom i imetkom. Da se, bona, ne patiš i kraj s krajem čitav život ne krpiš. Kažu mi, željezničar. U državnoj službi. Šaka jada. Plaća od prvog do prvog. Moja šćeri, pamet u glavu. Batali ti to, šćeri Mimo, dok još nije dockan. Godine me pritisle, pa ja,

djeco a i ženo, evo vako hoću sve lijepo i poistihanluku, ali znajte, umijem ja i silom, samo ne daj Bože da se moradne. Raspremaj, Hava, pa da se liježe."

Kakvo lijeganje. Okle san, dragi Allahu? Zatvorila se Halima u mutvak među drva, pa plači, plači. Preko sahat. Zabrinuta i prekinuta, prva u mutvak dođe Refija. Tješi sestru pa se najnu tragu i ona rasplaka. Više jeca i rida od Halime. Domalo, ušulja se i Hava među cure. Čas uči, čas zapomaže:

„Ešhedu en la ilahe illallah, cure, porazbolijevat ćete se na ovoj studeni. Kuku meni, jadna ti sam, okle sazna? Kur'anami, Halima, neko iz komšiluka kazo. Dedera ogrni ovaj džemper. Prigrni se, la i lahe illallah. U mrklom mraku, na hladnoći u mutvaku na drvima, dugo su sćućurene i naslonjene jedna na drugu plakale tri žene. Malo pomalo, jecaji prestadoše. Čas jedna, čas druga uz jecaj i šmrkanje jauknu ili se zagrcnu. Obamrle od plača i zime, a ponajviše od tuge i nepravde. Uđoše u kuću pa ostadoše sjediti uz fijaker-peć u kuhinji. Šute.

Budan pod jorganom i Mehaga. Samo neće da ukućani znaju. Prvo se silno rasrdi kad vidje Halimu kako ulijeće u mutvak. Još je čuje kako naglas plače i jauče. Vidio je kad za njom uleće i Refija. Pa, i Hava. Čeka da se isplaču ko sav ženski rod, pa da onda uđu u kuću. Ali, žena nejma, pa nejma. Čini mu se sahati prođoše, a one ne izlaze iz mutvaka. Zabrino se Mehaga da šta koja sebi ne uradi. Da se sve na još veće zlo ne okrene. Nije šala, pola noći u mutvaku provesti. Može koja, kolko sutra oboliti od kakve bolesti za koju ne pomaže ni hećim ni hap. Da ih potjera u kuću, nekako ga sramota. Mora onda pitat što plaču i kukaju, a odgovora zna. Da zovne samo Havu? Ko kano se probudio pa vidi da je nejma? Neće. Bolje da je i ona sa njima. Cure mlade, pamet nikaka. Mogu sebi kakva zla napraviti. Kud saznadoh za tog momka, nalet me ne bilo. Da ne saznadoh, beli bi sve bilo drugačije. A, vidi sad. Samo još treba koja da se razboli. Kud se nako uzeh otresati. Mogo sam i drugačije. Zamoliti, predložiti, savjetovati. Ne bi mi otišla glava sa ramena. Druga su vremena, a ja uzo silom prijetiti. Halali, Allahu dragi, ako se o dijete ogriješih.

Ču Mehaga bat koraka. Ču kako škripe kuhinjska vrata. Preselile se u kuhinju. Fala Bogu. Haj, neće l' na hair. Neka ih u kuhinji kraj šporeta, pa neka sada revu i plaču do zore, ako im je volja.

Svako dobro nosi i nešta loše, pametovao je Adem. Nejma tu ništa loše. Samo dobro i dobro, pametovao je Hamid.

„Fala Bogu, pa si zdrav i hoće te u vojsku. To je prvo dobro. Ne ideš daleko od Sarajva, to je drugo dobro." Na kraju i Ešref uze pametovati. „Ovo ti je kako ja gledam, vallahi duplo loše. Prvo, valja dvije godine odrapiti u vojsci i to u Rajlovcu. Tri stanice vozom od Sarajva. Men se čini da je lakše služiti vojsku u daljini. Ođe te stalno mami kuća i porodica. Tvoj grad." Hamid nadoda: „Ma kaka kuća. Aziz ne benda kuću od kako se zamomčio. Kaka porodica i familija, njemu je muka od ašikluka se odmaći. Je l' tako, Ziko?"

„Tako se nekako posmjestilo, babo. Valja u vojsku. Valja dati kralju i državi obol, a eto, fala Bogu, pa nije daleko. Naće se vremena i za familiju i za porodicu, a i za ašikluk. Samo da znate, nemojte kazat da nijesam reko. Ja se, ha odrapim vojsku, ženim. Kome bude pravo, lijepo od njega. Kome ne bude pravo, njegov problem." Dok se tako sam tješio, a ovako govorio, Aziz je gledo oca ravno u oči. Hamid nastavi: „Ama, nek ide jedno po jedno. Prvo vojna, pa onda radi kako misliš da je najpametnije. Fala Bogu, služićeš vojnu u Rajlovcu. Avijacija, nije šala. More bit da postaneš pilot hahahaha." Do tada je mati Alija šutila, sjedeći kraj peći i pušeći. Ustade Alija, pa uz blago stenjanje od bolova u kostima, nadodade na Hamidovo: „Fala dragom Allahu na zdravlju i nafaki, a što Aziz iđe u vojnu u Rajlovac, fala dobroj gospođi đe se zauze i ovaj put."

Isto veče Aziz došo pod mušebak u zakazano vrijeme i odmah Halimi kaza vijest. Istina uz malo uljepšavanja.

„Halima, ja ti odoh u vojsku. Za mjesec se moram javiti u kasarnu Rajlovac. To ti je ođe pored Sarajva. Vozom tri stanice. Sahat vožnje. Ja vozio lokala hiljadu puta do Zenice. Služim avijaciju. More biti da postanem pilot. Kaži ocu, more lako biti da mu zet bude pilot. More bit da onda neće biti protiv mene."

„Kolko to traje? Ta vojska, moj Azizu?"

„Dvije godine, Halima."

Ču Aziz kako Halima othuknu? Da joj malo olakša, nadoda.

„Ama, svako malo eto mene ođe pod mušebak. Ne sabiri briga, Halima. Ja ti imam daidžu. Na položaju. Daidža Šukrija zauzeo se za me pa me nijesu daleko poslali."

„Kako se zove taj tvoj daidža, Azize? Vala ću mu proučiti hair-dovu."

„Šukrija Kurtović se zove. A ako ti nije mrsko, prouči i njegovoj ženi. Treba roditi svaki čas. Sevap ti je."

„Kako se zove? Moram znati ženino ime, kad pručim da nanijetim ženi."

„Dainica, ma samo ti nanijeti na Šukrijinu ženu. Dainicu."

„Ne more tako, subhaneke. Moram znati ženino ime." Teška srca Aziz prevali preko usta: „Mara, Mara Kurtović se zove."

„Kako to? Pa, to je vlaško ime, moj Azizu."

„Pitala si. Ja ti kazo. Vlaško ne vlaško, to je dobra žena. Nejma take dvije na dunjaluku. A, Allah je velik, primiće dovu, siguran sam. I još nešto, Halima. Evo ti ovaj zamotuljak i u njem moja garancija da se ne šalim. Odmotaj kad odem. Uzmi ako ti se prima, a ako ne, ti vrati. Ja sad odoh, a eto me jope sjutra u isto vrijeme."

„Nemoj! Dođi sahat kasnije. Refija će biti na mušepku u ovo doba. Ašikuje sa Šemsom iz Hadžijamakove. Ima jedno deset dana, pa će mušebak biti zauzet."

„Dogovoreno. Allahimanet i selam ćeš maćehi."

Refija i Halima po stoti put zagledaju lijep zlatan prsten u mahrami. Sakrivene u kuhinji kraj šporeta gledale su stari zlatni prsten sa velikim crvenim kamenom, malo potamnjelim od nošenja. Halima ga čas metne na ruku pa ruku zakreće, a čas skida i očima prinosi.

„Okle li mu? Da ga je kupio, nije. Starina je."

„Helem nejse. De još jednom da pročitamo ćat", molila je Refija. „Daj vamo na svjetlo lampe da lijepo pročitam."

„Halima, ja odlučio da te vjerim. Odoh u vojsku, a čim odslužim, ja te ženim. Ako si za, kaži odmah i zadrži prsten. Ako nijesi za, opet kaži odmah i vrati prsten."

„Pa, šta ćeš, sestro mila?"

„Vala ću ga zadržati, pa šta god bude, sestro Refija." Refija poljubi i dva i tri puta veselo Halimu u obraze.

„Neka ti je hairli i sa nafakom. Valjda će otac popustiti. A, ako i ne popusti, šta te briga. U bunar nećeš sigurno. Babo ga zatrpo ono jutro kad smo noć preplakale u mutvaku i kuhinji. Zabrino se babo, bona. Dobar je on, nek mu dragi Allah dadne zdravlja i života, samo ga vrijeme pregazilo."

Krajem proljeća 1937. godine rodi gospođa Mara zdravo muško dijete, a Šukrija mu nadi ime Husnija. Po bratu heroju. Prvi put, ovim sretnim povodom, oglasiše se Marina braća. Šturim telegramom u kojem joj čestitaše rođenje sina. Ne spominjući Šukriju i ne čestitajući ocu Šukriji prinovu. Na imanju na Jarčedolima Šukrija pripremio nezapamćeno slavlje. Pet velikih janjaca se ispeče. Piće se toči potocima. Prvi put u Sarajvu na jednom mjestu okupi se dvjestotinjak Hercegovaca koji su u nekom zamršenom međusobnom rodu. Kurtovići, Ljubovići, Tanovići, Zvizdići, Hasanbegovići, Pašići, Krvavci, Avdići, Čustovići, Okerići, Čampare, Juge, Bajramovići, međusobno su se pozdravljali, ljubili, grlili i čudom čudili, kako se rijetko ili gotovo nikako ne viđaju. Sada kada su se svi nastanili u Sarajvu i koliko toliko snašli u ovom gradu. Veličina grada, obaveze ali i svakodnevnica otupila rodbinske veze, tako da se neki rođaci nijesu viđali i po godinu dana. Tvdi hercegovački akcent, oštra ijekavica, glasan razgovor uz povremeno grleno i iskreno smijanje odjekivalo je imanjem. Nekoliko najstarijih i najviđenijih ljudi, sjedilo je za odvojenim stolom u društvu Šukrije Kurtovića i Hamida Tanovića. Ostali i mlađi povremeno su prilazili stolu, rukovali se sa njima i dugo objašnjavali čiji su po ocu i materi. Hamid i Šukrija su potom propitivali tu mladost kako mu je ime ocu, a kako materi. Kad im umrije dedo, kad umrije nana, a onda su nadugo i naširoko razglabali kad je taj i taj ono došo u Sarajvo. Kako se snašo, od čega je obolio, kad umrije i đe je ukopan. Najčešće se nijesu mogli usaglasiti ni oko jednog datuma. Tako stari Čustović za nekog Avdića i ženu mu Razu tvrdi da je došo u Sarajvo prije pet godina.Veli, kupio kuću u Neđarićima na kraj Sarajevskog polja. Hamid je vršnjaku kontrirao sa: „Ama nije, hablečino jedna, došo je ima osam godina. Iz Plane, ja ga treći dan sretio u Halačima. Kazo mi, kupio imanje u Velešićima. U strani, sama glina, neće da rodi ni krtola. Kaki Neđarići, jadi te ne ubili." Treći su imali svoju verziju, tako da su od nekih doba svi uglas pričali dok ih Šukrija sviju ne utiša i prekide. Usta iza stola i održi govor. Prvo politički. Pa rodbinski, a na kraju se zahvali što mu na veselje u ovolikom broju dođoše rođaci.

Napomenu Šukrija da bi bio sretan da svi listom glasaju za njega i Nikolu Pašića na predstojećim izborima, a ako tako urade pa on postane narodni poslanik, mogo bi svakom rođaku pomoći, kolko se mogne. Ubrzo se nađoše dvoje gusle i otpoče žestoko hercegovačko veselje. Žene su se uglavnom vrzmale oko đece. Na pristojnoj udaljenosti od muškaraca i njihovih stolova. U grupicama su stajale, tiho razgovarale i ogovarale. Đeca se razletjela po imanju, igraju se i galame. Mara u kući uz kolijevku, okružena sluškinjama. Zgražala se na dernjavu ispred kuće, čudeći se da toliko Šukrija ima rođaka Hercegovaca. Alija, koja se vrzmala oko Mare, bezuspješno je pokušavala objasniti Mari da je taj i taj daidžić po Kurtovićima, a amidžić od tetišne po čustovićkoj liniji Šukriji, Azemi i Aliji. Jednostavno, samo okorjeli Hecegovac mogao je pratiti nit u isprepletenim rodbinskim vezama.

„Zašto onako muklo zavijaju? Ništa ih ne razumem."

„To, gospođo, muški pjevaju. Uz gusle. Ne zavijaju. Kaki, ne do Bog."

„Bože, Bože, kako li tek zavijaju, kad ovako pevaju? Sami prostaci, Isuse Kriste", ponavljala je Mara.

U drugoj sobi, na postelji, teško bolesna, ležala je Azema. Uživajući u tonu gusala i mukloj pjesmi Hercegovaca. Čak je za njima pomalo pjevušila...

„Čuj, bauće, što vlahinja reče...
ne pospite, ne pokoljite se...
noćas će nas vlasi udariti..."

„Fala ti, Allahu dragi, kada ja dočekah da Šukrija dobije sina nasljednika i kada mu dade ime po našem burazeru Husniji. Bogomi sam brinula da ona rospija neće dati kako vlaško ime. Pa da bruka pukne, odavde pa sve do Blagaja. Fala ti, dragi Allahu, kad okupi ovoliku rodbinu pod ove pendžere, da se vako bolesna naslušam našijeh riječi, našeg naglaska i našijeh pjesama. Ako ćeš me uzimati sebi, dragi Alahu, šalji danas Azraila, nemoj čekat sjutrašnjeg dana i dalje me patiti."

Kasno navečer, kad se rodbina polahko poče razilaziti, a momci počeše gasiti vatre, preseli Azema Kurtović na bolji svijet. Do dva dana Šukrija je ukopa u groblju ispod Jarčedola. Odmah do mezara bega Ljubovića. Sva rodbina, i to u još većem broju, ponovo se okupi. Na dženazi Azeme. Dva dana nakon smrti tetke Azeme, Aziz ode u vojsku. U Rajlovac kasarnu, pokraj Sarajva. Ode odmah poslije klanjanja dženaza-namaza tetki Azemi.

Treći lavor vode trošio je Ešref perući se go do pasa u baraci podno Zelengore. Skido je sa sebe znoj i prljavštinu od pet dana. Skido je sa sebe nakupljenu prljavštinu gore u planini, uz sjekače i capinere, sjekući stoljetna borova stabla. Kada se uze brijati, ponovo poče sebe preslušavati u pripremljenom govoru.

„Advija, tebi je šesnest godina, a meni je trides. Tebi rano za udaju, a meni haman vakat prolazi za ženidbu. Moji vršnjaci imaju po dvoje-troje đece. Prohodala im đeca, a ja momkujem. Do danaske mi bi uvijek nešta preče. Daj da se u kuću namakne koja

para, daj da braća i sestre dođu do hljeba, daj da koji dinar turim u stranu. Uvjek izbije nešta preče od ženidbe. Da belaj bude još veći, navalio Aziz da se ženi. Čim izađe iz vojske. Otišo ima četri mjeseca. Eto ga za godinu i po nazad. I šta onda? Puknut će bruka ako se mlađi burazer oženi prije mene. Sav će narod misliti, Ešref pod mahanom. E, nećemo tako, Advija. Ako si kail, ja bih da se ženim. A ako nijesi, ti traži sebi svog selameta, a meni kako budne."

Mora pristati. Kad ja tako sve natenane isčantam. Mora pristati. Begeniše me, vidi se to. Mlada jest, haman đevojče, ali dobro se zacopala. A i ja sam. Ne mogu lagati da nijesam kad jesam. Lijepa je i visoka, ima je fala Bogu, vesele naravi. Vazda nasmijana. To što je od siromašne familije nije neka greda. Našla krpa zakrpu. Ja sam počo fino zarađivati, može se malo skrpiti i sa strane. Krenut ćemo od nule, a doće nafaka kad tad. Kazat ću joj: „Ne treba ti nikakav miraz. Ja te uzimam bez miraza. Dovoljno je to što poneseš na sebi." Baš tako ću kazati.

Pažljivo se zagledo Ešref u ogledalu, zadovoljno se premještajući sa noge na nogu. Lijepo izgledam. Kosa kratka ko čekinje, sva ide uvis. Malo jači zalisci, pokoja sijeda. Kratki brkovi samo ispod nosa, tek toliko da naglase muškost. Volio je ove svoje brkove, koji nijesu ni nalik na babove i brkove ostalih Gačana. U baba brkovi ko četka preko usana i do po lica. Žuti od nikotina pod nosem, a mimo nosa bijeli. Takvi brkovi i jesu za starije ljude. A ovo što on nosi, to je ko u onijeh glumaca što ih je gledo na filmu. Nastavi Ešref lutati pogledom po golom torzu, zadovoljan svojim izgledom. Svaki mišić se vidi. Zapele mišice na ramenima, rukama i stomaku od vječita naporna rada. Samo noga ne valja. Ova lijeva malo malo pa zaboli. Dok hodam ili sjedim, i ne boli. Ali kada vako stojim, počne prvo peći u koljenu, a onda nastane bol ko da je neko klinac zabio u koljeno. Prije pet godina kad ono bi regrutacija, sliko je Ešref to koljeno na onaj aparat rendgen. Dugo je nejasnu sliku zagledo nekakav mlad doktor, pa zovno starijeg kolegu. Gledali zajedno u snimak ispod sijalice, pa vrtili glavom i na kraju mu kazali. „Ne možeš ovakav u vojsku. Nekad si kao dijete natuko kosti u koljenu pa one pogrešno srasle. Pitanje je dana kad ćeš imati problema sa ovim koljenom, Tanoviću. Zato je bolje da te oslobodimo od služenja vojske." Nosio Ešref i gospođi snimak. Gledala i ona nejasnu sliku pod sijalicom i kazala: „Tačno tako, mladiću. Nekad si ko dete dobio jak udarac u ovo koleno. Kosti su napukle, a potom srasle ali malo nepravilno. To nepravilno zarastanje povremeno se upali i počne boliti. Pravilno su lekari odlučili kada te nisu primili u vojsku. A, ti se trebaš paziti i čim pre početi koristiti štap prilikom dugog stajanja ili hodanja."

Plačljivo je Ešref molio gospođu da nikom ne kazuje za njegovu mahanu, a i on će je kriti kako zna i umije. „Gospođo, u nas Hercegovaca velika je sramota kad te odbiju od služenja vojske. Zna se da si pod nekakom mahanom. Samo, zli jezici ne pitaju kakva je i kolika je ta mahana već počnu izmišljati i uveličavati.

Kako ću pred narod? Pred oca? Pred prijetelje u preduzeću? Šta da im rečem? Šepav, sakat, samo se ne vidi. Ko će mi vjerovati? Niko. Počet će priče, te bolestan u

mozak, te hadum, te sušica, te mrtav a hoda. Takav vam je, gospođo, naš narod. Samo mu daj malo povoda i on te živa ukopa. A, kad pukne takva priča, počne bježat od tebe i muško i žensko. Neće ni jedna da se uda za čoeka koji je pod nekakom mahanom, koja se ne vidi ali zbog koje ga nijesu šćeli u vojsku."

Kratko je gospođa razmišljala šta da učini i kako da pomogne ovom Šukrijinom rođaku. Uobičajeno, uze telefon u ruke, nazva nakog koga oslovi sa kolega i započe besjedu:

„Kolega Đakoviću, kako ste? Kako je supruga? Kako su vaša deca?" A onda nekoliko puta ponovi da, da, da, lepo, lepo i nastavi: „Kolega Đakoviću, kod vas je bio na regrutaciji mladić po prezimenu Tanović. Pre dva-tri, dana, da, da, i ja sam gledala snimak. Potpuno ste u pravu. Krivo sraslo. Šta se može, to je čest slučaj kod seoske dece. Da, da, tako je. Kolega Đakoviću, šta je tu je, ali ja vas lepo molim da razlog oslobađanja od služenja vojske bude hraniteljstvo. Da, da, mladić nije za vojske, ali zbog prirode njegovog posla a i zbog nekakvih glupih primitivnih hercegovačkih običaja, koje ne bih da vam sada nabrajam, veoma bih vam bila zahvalna da upravo tako piše, oslobađa se služenja vojske jer je hranilac višečlanog domaćinstva bez drugih izvora primanja. Verujte, ovakvo obrazloženje u principu nije daleko od istine. Hvala unaprijed, kolega Đakoviću, i pozdravite suprugu."

Kada se okrenula Ešrefu, spuštajući telefonsku slušalicu na aparat, samo je kratko upitala:

„Zadovoljan?"

„Kako nijesam, gospođo. Fala vam do neba. U Gacku se to kaže i vuk sit i ovce na broju. Fala vam, gospođo." Pokuša još koju da kaže, ali doktorica Mara ga prekide:

„Mladiću, ovo će biti moja, tvoja i doktora Đakovića tajna. Niko ne treba da zna za ovaj razgovor. Ni tvoji najbliži. Naročito, Šukrija. On posebno. Postao je veliko laprdalo, pa priča i što treba i što ne treba. Doviđenja!"

Doktorica Mara umije čuvati tajnu, a ni Ešref nikad nikom ne kaza za ovaj razgovor. Kad dođe papir o oslobađanju od služenja vojske, Adem u kući naglas pročita svima:

„Ešref Tanović, sin Hamida i Alije Tanović djevojački Kurtović, oslobođen služenja voske jer je hranilac višečlane porodice bez stalnih primanja." Niko se nije začudio niti sažalio što Ešref ne ode u vojsku.

Kad napokon dođe u kraj bašče sa mnogo zakašnjenja, Ešref je gotovo čitav spremljeni govor zaboravio.

„Đe si do sad i pobogu, brte", zagalami prije no što je došla do njega. Godilo mu što ima nekakav razlog da bude ljut, pa tako može skriti veliku nervozu.

„Čekala da babo i mati legnu. Znaš da mi brane ašikovati sa tobom."

„Šta mi fali? Da ti nijesu našli kakvog ljepšeg, pametnijeg, bogatijeg i mlađeg?"

„Ma jok, Allahami. Nije zato. Brane mi i kazuju, prijeke si naravi. Po Čajniću se priča da si prijek i katil prema šumskim radnicima, našim komšijama. Naročito se Srbi

žale. Na sav glas. Kažu čeraš ih da irgate od zore do mraka. Napose Srbe, kažu, čeraš kroz iglene uši. Babo kaže kad je taki sa muškinjem i sa Srbima, mora da je prijeke naravi. Babo veli i to kad se ovijem Srbima danas zamjeriš, pamte i deset godina i gledaju da vrate makar kroz brata ili djecu. Babo kaže, bježi, dijete, od njega, taj će ti vječito o belajima deverati."

„A šta ti veliš na to?"

„Ništa. Ja nikad nisam protivriječila babu. Nisam na glas, rabum ti zakloni. Samo, ja u sebi znam da nije tako. Znam ja da si ti na poslu prijek, jer nije lahko sa šumskim radnicima. Duša ukrasti, duša zabušavati i poso razgađati, a znam te posle službe ko dobra i poštena čoeka."

„Lijepo od tebe, Advija, a da ti još nešto rečem na to tvoje. Ma, mogo bih ja biti i mekši u službi. No, neću. Vidim ja šta najviše smeta ovijem Srbima odavde. Njima smeta što im musliman zapovijeda i to došljo iz Sarajva. Vele, došo čak ovamo da im zapovijeda i uči ih poslu koji im je i dedo i otac radio, a sada i oni rade. A, ja im znam sve marifetluke. Od toga kako kradu oblovinu do toga kome je kriomice prodaju i kako se rastaljuju. Nudili oni i meni tu prljavu rabotu. Kažu, tvoje se zna, samo trebaš kad je kišno ili kad sniježi ostati u baraci. Naveče ti stiže tvoja nafaka. U sobu, nit je ko vidio, nit je ko čuo. A ja neću! Za inat! Ne dam državno ko da je moje. Ne dam da me vlasi potplate pa kasnije ucjenjuju. Jok, mora biti sve po propisima ili zovem žandare." Zašuti Ešref, zadovoljan na nekakav čudan način što se vake priče raspredaju po varošici za njega.

„Nije se, Ešrefe, sa ovijem Srbima inatiti. Hoće polećeti kocem. Ili nožem, a hoće i puškom iz zasjede. Dobro se pazi. Može te đe mrak u planini progutati. Da te niko ne nađe i godinu dana. Da te vuci razvlače po šumi, baš tako."

„Nosio se moj đedo sa Srbima gorijem od ovijeh ođe čitav život. A i otac dok živismo u Gacku. Naučio sam ja tu školu bolje od bilo koje druge, ne beri brige".

„Znam ja to, a pamtim da si mi ti pričo kako ti je dedo poginuo. Ešrefe, ako i pristanem za te, valja nam se iz Čajniča kupiti."

„Advija, prvo mi moraš kazati jesi li kail. Ako jesi, ja ću probat tražit kakav poso u Sarajvu. Veliki je Šipad. Valjda će se naći kakav poso i za me u gradu. Samo da znaš, lijepe dnevnice imam kad sam vako na terenu. Svu plaću mogu turit u stranu. Jazuk je prije ženidbe napuštati ovo mjesto. Valjat će nam pare za prve mjesece kad se budemo kućili. I još nešto. Prenesi ocu da je prijeki Ešref poručio da neće nikaka miraza."

„A, kad si ti to konto, Ešrefe? Znaš li ti, dobar junače, da ja nikakih papira nejmam. Ukrasti se ne mogu bez papira. Udati se ne mogu bez papira, a nevjenčana da sam, ne do Bog."

„Onda računaj, vjenčanje će biti isti onaj dan kad dobiješ ličnu legitimaciju. Isti dan vjenčanje. Sutri dan ne čekamo."

„To bi onda bilo za jedno deset mjeseci."

„Taman tako. Ja ću do tad probat kake kuće kupiti. Poso promijeniti, malo namještaja nabaviti." Dugo su u mraku Ešref i Advija maštali o svojoj budućnosti. Davno prošla ponoć. Grad tih i usnuo.

Usta Adem iza velikog pisaćeg stola napravljenog od orahovine. Priđe velikom prozoru. Odsutno posmatra kroz njega zgradu hotela Central. Svi su hotelski prozori bili u mraku. Posegnu u džep za kutijom sa cigaretama i zabrinuto primijeti da je u toku dana i noći popušio dvije kutije. Ostala u paklu još jedna cigara.

Taman da ovu ispušim pa da idem kući, pomisli, paleći je. Dobro smo prošli i ovaj mjesec. Zarada je ogromna. Imamo za idući mjesec narudžbi pa će Isidor morati uvesti i treću smjenu. Nastavi razmišljati i dalje prazno, gledajući kroz prozor u mrak. Isidor mi je sve poslove prepustio. Ko da sam mu sin ili unuk. Nasmija se Adem pri pomisli, tako ti je to kad nemaš sinova da nastave razrađen biznis.

Moram dobro paziti da Isidor ne dozna da ja u svoje ime kupujem naveliko šećer i karamel, a onda ga za uvećanu maržu od deset posto prodajem njemu. Prosta stvar. Od Vinkovaca do Sarajeva papirima zatvorim čitav poso, a meni deset posto. Lijepih se para nakupilo. Trebalo bi početi ulagati. Vrijednost dinara pada svaki dan, pa se gubi na dinarima. Moram početi ulagati. Kad bi htio Isidor da mi proda dionica od fabrike. Bar petnest do dvadeset posto, to bi bilo pravo ulaganje. Ali neće. Cicija čifutska. Prešo sedamdeset, a planira ko da će još trideset godina živiti. I sve zna i sve čuje, a ne miče iz kuće. Šta ono reče?

Ružna se vremena spremaju za Jevreje. U čitavom svijetu. Kaže, čuo na radiju. Veli, treba pare što brže obrtati. U robu ili u zlato pretvarati. Isidor, kad su pare u pitanju, nikad nije pogrešan potez napravio. Treba ga slušati.

A, da kupim onu kuću na rubu čaršije? Puno je zacijenio onaj Odobašić, ali što jest, jest, na lijepom je mjestu. I velika, brate. Ko kasarna. Ništa, opet ću mu svratiti u dućan. Ispipati kako mu ide poso i ponuditi kupovinu ako cijenu spusti barem deset posto. Kako me ono u šali nazva stari Odobašić? Ja, ja, reče mi zadnji put kad smo se cjenkali: „Ti si, Ademe Tanoviću, posto pravi mister deset posto. Kad prodaješ, nejma ispod deset posto marže. Kad kupuješ, uvijek tražiš deset posto popusta. Prozvo te narod mister deset posto. E, jesi izučio zanat kod onog čifuta, svaka ti čast. Ni Isidor ne umije bolje." Cigara je dogorijevala na Ademovim usnama, kad odluči da zatvori kancelariju i krene kući. Silazeći sa sprata pomisli kako čitav dan ništa nije jeo već samo pušio i kafe pio. Začudo, ni sada ne osjeća glad. Samo umor. Težak umor i nekakva pospanost ga pritisla, tako da je jedva držao glavu uspravno. Zaključa teška ulazna vrata fabrike bombona, zakopča teški i topli kangarn kaput i podiže revere visoko iznad oboda šešira. Oštar i svjež noćni zrak miješao se sa dimom cigarete koju i dalje nije vadio iz usta. Zagura obje ruke duboko u džepove kaputa. U stisnutoj šaci u džepu držao je teški ključ od fabričkih vrata. Krenu žurno put hotela Evropa. Na ulici nije bilo nigdje nikog. Najednom, u njegovim ušima poče nekakvo jako zujanje.

Čudno zujanje ritmično se pojačavalo do boli, a onda se povlačilo do jedva čujnosti. Otrese glavom lijevo-desno, zbunjen ovim zvukom, a onda se zujanje pojača do boli. Morao je oči zatvoriti, a usta iskriviti u bolnu grimasu. Sjeća se da je ispljunuo opušak cigarete iz usta ne vadeći ruke iz džepova, čvrsto držeći veliki metalni ključ. Onda nasta mir. Nasta ništa.

„Prijatelju! Gospodine! Halo čuješ li me, jesi li živ, čovječe?" Čuje Adem da neko nekoga doziva, a njemu to dozivanje smeta u lijepom prvom snu. Onda ga neko dobro lupi po licu, pokušavajući da ga podigne s asfalta. Taj je neznanac uspio da mu izvuče ruke iz džepova, a kad je iz ukočene desne ruke pokušao izvući veliki metalni ključ, Adem se potpuno razbudi.

„Ko si ti? Šta hoćeš? Šta me horvaš? Ne dam ključ", galamio je Adem, ne shvatajući situaciju. Zbunjivalo ga je što leži na trotoaru, naslonjen na zid hotela Central. Što se iznad njega nadvilo nekoliko ljudi, noćnih sarajevskih pijanaca i klošara i jedan stariji čovjek u pidžami. Apsurdna i nebjašnjiva situacija, koja je Ademovom licu dala tako zbunjen i izgubljen izraz, da je čovjek u pidžami počeo žurno objašnjavati.

„Komšija, slučajno sam izašao na balkon. Muči me nesanica, kad vidjeh kako posrćete i kako padoste u nesvijest. Sletio sam, evo ovakav u pidžami, ali nikako da vas dozovem. Bili ste u nesvijesti barem tri-četri minute. Kakva nesvijest, ma bili ste mrtav čovjek. Tek kad sam pokušao da vas raskopčam i kad sam vam izvukao ruke iz džepova, počeli ste se buditi. Zapravo, razbudilo vas je moje čupanje ovog velikog ključa iz vaše stisnute šake. Hvala Bogu, pa niste ozlijeđeni. Tako ste se zateturali i tako ste teško i nezgodno pali, da sam pomislio pokosi ga infarkt."

Adem, jako slab dogura se do zida i sad je sjedio na trotoaru potpuno zbunjen i prepadnut. Po hiljaditi put je mrmljao:

„Šta mi ovo bi? Šta ovo bi, pobogu, brate?"

Nesta čovjeka u pidžami. Sad su nad Ademom stajala trojica pijanaca koji su jako bazdili na znoj i rakiju. Uvuče ruku u džep i izvuče nekoliko novčanica i podiže ih prema njima. Bez ikakvog komentara, jedan od njih zgrabi pare i krenu niz ulicu. Ostali za njim. Odahnu kad nesta onog smrada iznad njega, a istom se opet pojavi onaj neznanac u pidžami.

„Ajte, popite malo ovog soka. To je sok od višanja, jako je zdrav. Malo će vas okrepiti. Jeste li bolje? Da vam vidim glavu. Opa! Vidi se velika čvoruga na glavi. Ipak ste se ozlijedili. Hoćete li da uđete kod mene u stan dok vam ne bude bolje. Ja stanujem tu, preko puta." Sa dobrom snagom, čičica podiže Adema. Polahko ga je gotovo nosio do svog stana. Adem popi čitav bokal okrepljujućeg soka, a opet žedan. Na momenat poželi i cigaru da zapali, a onda uz veliki napor zamoli neznanca.

„Prijatelju, mogu li u ovoj fotelji odspavati bar deset minuta? Tako mi se spava da vam objasniti ne mogu."

„Ako, ako samo lezite. Ajte ovamo na otoman. Ružno vam je tu na fotelji, a ja ću vam staviti hladan oblog na čelo. Imate veliku čvorugu na čelu." Adem leže na oto-

man potpuno obučen. Osjeti da mu domaćin skida cipele i da mu podiže noge na otoman. Zaspa mrtvačkim snom.

Ismetu je ova konspiracija izgledala nepotrebna i pomalo smiješna. Gotovo pola sata glumi žurno kretanje niz park put škole, a kada dođe do slastičarne porodice Oloman, okrene se i ponovo krene put parka i kroz park put Mejtaša. Takve je dobio upute i još mu je rečeno da će veza sa njim uspostaviti kontakt u parku. Nema stajanja i sačekivanja. Stalno se kreći, a kurir će tebe naći. Tako i bi. Treći put se peo kamenim stepenicama uz park kada mu nepoznat mladić iza leđa tiho šapnu:

„Ismete, prati me!"

Dugo je na pristojnoj udaljenosti išao za tim mladićem kroz puste ulice Mejtaša, a onda mladić naglo uđe u dvorište jedne zgrade. Nikog nije bilo na ulici pa i Ismet uđe u dvorište, prethodno pažljivo osmotrivši prazi li ga ko ili gleda. Ušao je u stubište sa drvenim stepenicama i počeo se ogledati oko sebe. Mladića nije vidio, ali ga ču kad opet šapnu:

„Penji se na prvi sprat, brzo." Ustrča uz dvokrako stepenište i brzo šmugnu kroz poluodškrinuta vrata stana. Tek tad bolje osmotri mladića. Moj vršnjak, razmišljao je Ismet. Ako sam ja treći razred gimnazije, ovaj bi mogo biti ili maturant ili je istom završio maturu.

„Mustafa", predstavi se mladić, gurajući Ismeta kroz polumračan hodnik prema jednim od vrata. "Nemoj se izuvati", dodade. U sobi je bilo jako zadimljeno. Letimičnim pogledom preleti preko desetak mladih ljudi, uglavnom gimnazijalaca, sa neobično ozbiljnim crtama lica. Ismet sjede na prvu slobodnu stolicu, gnječeći u ruci školsku kapu. Prisutni samo nakratko obratiše pažnju na njega tako što na moment ušutiše, pa nakon kratkog upoznavanja, svi upitno okrenuše oči put Mustafe.

„Ovo je, drugovi, Ismet Tanović", započe Mustafa. Primljen je u partiju jednoglasno na prošlom sastanku ćelije i ovo mu je prvi sastanak. Nastavite." Ismet uhvati sebe kako, osluškujući razgovor, traži po akcentu i govoru kakvog zemljaka Hercegovca. Zaključi da samo jedan od njih govori tvrdim hercegovačkim akcentom. Ostali su, barem po govoru, mogli biti iz svih krajeva Bosne. Jedni su otezali u govoru, drugi gutali i i j pri izgovoru, a treći su u svakoj prilici omekšavali č na ć. Momka sa hercegovačkim naglaskom ostali su oslovljavali sa Rato i prvo njegov nadimak zapamti. Raspravljali su o nekakvim temama, Ismetu potpuno nepoznatim. O nekakvim programima za koje nikad nije čuo. O nekakvim knjigama koje nikad nije vidio, a kamoli čitao. Nakon gotovo sat vremena njegove šutnje i pomnog praćenja drugih u razgovoru, zaključi da je mladić sa nadimkom Rato glavni. Mustafa je ko i on novajlija i kurir. Mladić preko puta njega Karkin je iskusan komunista. A onda svi zašutješe. U sobu uđe čovjek srednjih godina, stariji od prisutnih za desetak petnaest godina. Elegantno obučen, sa crnim kožnim rukavicama na rukama i ćilibarskim čibukom koji je držao u ustima iako nije bilo cigarete u njemu. Kratko i odsječno izgovori: „Smrt

fašizmu", a ostali uglas odgovoriše: „Sloboda narodu." Dok je novopridošli elegantnim pokretima skidao kaput, mladići mu napraviše mjesta na kožnom kanabeu. Sjedajući na oslobođeno mjesto, neznanac upita:

„Zadatak sa lecima, dokle je?"

„U štampi. Dvije hiljade komada", kratko odgovori mladić kojeg su svi zvali Simo. Neznanac nastavi pitanjem:

„Nova legla?" Sada se uključi Rato:

„Druže Valter, osposobljena dva nova legla i to jedan kod željezničke stanice, a drugo kod Magribija-džamije. U tavanu. Oba dosta sigurna." A onda je nastavi: „Druže Valter, imamo novog skojevca, Ismet Tanović", pokazujući na Ismeta. Kako su Ismet i neznanac, po nadimku Valter, sjedili upravo jedan naspram drugoga, Valter se šuteći dugo, zagleda u njega. Ismet je shvatio da je Valter u ovoj grupi najviši po činu. Neugodno se osjećao dok ga je Valter svojim ledenim pogledom fiksirao ravno u oči. Ne skidajući pogleda sa njegovih očiju, Valter upita Ismeta:

„Tebi su nekakav rod, Kurtovići?"

„Jesu", kratko odgovori Ismet, čudeći se mirnoći svoga glasa. Prvi put je u ovolikoj grupi u centru pažnje, a ni na moment se nije zbunio. Mozgom mu prostruja gotovo besmislen zaključak. Ovaj Valter, kao i gospođa, govori ekavski. Nije Bosanac. A, nije ni Hercegovac. Valter preuze vođenje

Kada je na vrata došo irget, Mehaga nije bio potpuno načisto sa odlukom da li da zazida avlijski mušebak. Poslednjih nekoliko mjeseci nije se odmico od kuće, a nije primijetio niti čuo da se kad Halima u noćnim satima iskradala u mušebak. Refija jest. I to haman svako veče. I neka je. Nije imao ništa protiv.

Raspito sam se ko je i šta je. Čiji je. Sve, fala dragom Allahu, potaman. Sin trgovca iz Hadži-Lojine mahale. Malo zašo u godine, ali momak na mjestu. Kud i Halima ne nađe takvu priliku već udarila na Hercegovca, jadu u državnoj službi. I još uniformisan. Baš ko žandar. Samo kad bi njega hotjela poslušati, evo mogo bi joj namah bar trojicu momaka da probere. Šta fali Mensuru? Fin da finiji ne može biti. Ima mu otac uhodanu radnju. Familija turkovasta, a Halima jok. Neće ni da čuje. Pa Galib. Jest da je udovac, ali bez djece, turkovast, radi ko trgovac u Zemi. Šta mu fali? A Halima jok. Ona zavrla Hercegovca pa Hercegovca. Ko bi od bruke mogo izaći na sokak ili u džamiju. Moram ja to bataliti.

Naredi irgetu da zakrpi avlijski duvar, da zamijeni pedesetak ćeremida na avlijskom zidu, samo da čoek nije džaba došo. Kad mu je plaćo dnevnicu, irget upita Mehagu:

„Meščini, Mehaga, ti kaza, da ćemo zazidati mušebak." Mehaga se otrese ljutito:

„Ama, jok. Učinilo ti se. Kako bismo onda vidjeli ko kuca na avlijska vrata?"

Još je preko dva mjeseca Mehaga bio na velikom oprezu, ali nikad ne ču niti vidje Halimu na mušepku. Dobro mu lahnu.Veli sam sebi, obzanilo se Halimi da je babo u pravu.

„Alija! O, Alija, melaiki s tobom. Što se ne javiš kad te zovem, crna kukavice?"

„Eto me, Hamide, samo kokoši da nahranim. Što se tolko dereš, komšiluk bihuzuriš?" Zatvori mali kokošinjac u avliji. Polahko se pela uz strmu avliju i šest kućnih stepenika.

Sve mi teže ustrmo, razmišljala je Alija ulazeći u ganjak. Šta li sad hoće? Baš je ovu zadnju godinu ostario. I omatušio. Neće dekike da je sam. Ko da se nečeg boji, a jopet neće da mrdne iz kuće. Kuku meni sa njim. „Šta hoćeš, Hamide? Što me zoveš, jadi te ne sustigli?"

„Đe su mi cigare? I fajrcag, Alija? Mora da si moje zgrabila u neznani? A more lahko biti i namjerno."

„Ama nijesam, dobar junače, ni prišla tom minderu. Čitavo jutro. A ti se jope nisi mrdno sa tog mindera. Čitavo jutro. Pogledaj u prozoru ili pod sobom."

„Hoćemo li kahvu, Alija? Popismo li ono kahvu odojutra?"

„Popili smo, Hamide, jutros. A, ako ti je naumpala, ja ću pristaviti. Lijep dan, otoplilo pa bismo mogli na avliji popiti."

„Kaki na avliji, ženo, ne mahnitaj. Lažno je ovo sarajevsko sunce. Mami te napolje dok si iza džama i pored fijakera. A kad izađeš, nekako ko zubato, reko bi grije, a do akšama se razboliš."

Dok je Alija stavljala na fijaker vodu za kahvu, misao joj ode u djetinjstvo i proljeća u Blagaju. „Najljepše doba je april u Blagaju. Da sam bogdo tica pa da odletim do Blagaja. Samo na jedan dan i da se ogrijem onijem suncem i da udahnem onaj miris behara. E, vallahi billahi, ne bih žalila umrijeti sjutri dan. Sigurno bi blagajsko sunce izvuklo ovu stalnu bol u kostima nogu i ramena. Možda bi nestalo i ove zaduhe što ne da strmo. Što guši i stvara bol u prsima.

E, baš si, Hamide, posto nakav zimogrizan. Ko da kapi krvi u sebi nejmaš. Tvoji vršnjaci rade u preduzeću. Bave se baščom i rade oko kuće, a ti ništa. Sjediš na tom minderu, od jutra do sjutra." Nije ovo prvi put da Alija prebacuje Hamidu staračku inertnost, nezainteresiranost i za kuću i za bašču i za đecu. Nije jednom u sebi kazala da hoće izlјeći iz kuće pa makar se i u kafani stanio.

„Lov, Alija. A i rat krivi su što se naka zima u kosti moje uvukla, pa se ugrijati ne mogu. Evo ti, sinja kukavice, nogu od koljena pa naniže ne osjećam. Ko da su tuđe" Dok je govorio, Hamid skinu priglavku i debelu vunenu čarapu sa desne noge, zadiže nogavicu od pantalona i dugih gaća i poče masirati nogu od članka do koljena.

Alija gleda u Hamidovu košćatu nogu i kožu koju su počele napadati staračke blijedo-žute pjege. Prsti na nozi bili su izrazito žuti. Bez kapi krvi.

„Kaki moji vršnjaci. Kakav poso, šta mahnitaš, ženo? Od mojijeh vršnjaka nejma dva, u vrh glave tri da su živa. Od čitavog Međuljića, samo smo ja i Ibro Tanović među živijema, a da smo vršnjaci."

„Ti, Hamide, kad šta zboriš vavijek ti mjera Međuljići. Ima dunjaluka i mimo Međuljića", obrecnu se Alija.

Navlačeći čarapu na hrapavu nogu, Hamid uobičajeno preču Alijinu opasku pa nastavi:

„Kaka te đeca spopala, ženo? Sve odrasla čeljad. Svoji ljudi. Ešo počo ćelaviti. Ziko samo što se nije vrno iz vojne, Adem obrkatio, a Iko, eno pustio prve brkove. Kaka đeca, bona ne bila. Ženo, to su ljudi."

„A Ćerima, a Zilha? Bogomi ti kad zboriš, zboriš ko da ti one nijesu đeca. Moj Hamide, upamti dobro što ti zborim. Kad mene nestane, kad se đeca raziđu i svak za svojom nafakom ode, more biti da ćeš muhtač biti ponajviše od Ćerime i Zilhe. Ženska đeca su vruća za roditeljima. Muški jok. Te neće te snahe hizmetiti i trpjeti takog tersli."

Prinoseći kahvu na minder između sebe i Hamida, Alija je očekivala uobičajenu Hamidovu priču, kako su ženska čeljad samo usta više koja ha se udaju i đecu zadobiju ni o čemu drugom ne misle. Ne bi tako. Hamid se neuobičajeno za njeg namrgodi, ušuti koji tren, pa nastavi:

„Sinočke, neće mi san na oči. Neće pa neće, a u neko doba brige me pritiskoše. Sve jedna drugu pretiču."

Sipajući kahvu u findžane, Alija podiže upitan pogled put Hamida misleći, ma šta će to biti pa da se i ti kakijem brigama baviš.

„Ova godina, Alija, ova tridestiosma u našu kuću donijet će sepet novijeh događaja. I lijepijeh i ružnijeh. U naske jedno bez drugog ne ide. Je li tako?" Kroz sijede brkove po vrhovima požutjele, srkao je Hamid kahvu iz findžana i dalje zborio više za se već da ga Alija čuje.

„Ešo mi, reče ima hefta, na ljeto se ženi. Bogomi, nadat se i Azizovoj ženidbi. Ha se vrne iz vojne. A nije mu, vallahi billahi, ni kaka ova vojna. Malo kući, malo u kasarni. Svako malo odleti s onu stranu, tamo u ašikluk. Da je meni vako sikira u med pala, vallahi billahi, riječi ne bih kazo za pet godina u vojni biti. A Ziko. Viđu njega, dragog ti Allaha, ženo. S čifutima od jutra do sjutra. Iko, ko kano, se škola a vidim ja slizo se sa nekakim alčacima, sve od zla oca i od gore matere. Ćama i Zika se zadjevojčile, samo čekam da počnu momci baščenske tarabe preskakati."

„Melaki s tobom, Hamide, imaš li ti ikake lijepe za svoju čeljad? Okle tolka zebnja? Da sam juče u grob legla, zaklela bih se očima i svojijem i tvojijem da te ni za jedno nije briga koliko za onog kera na avliji. A viđu vraga. Ti brige brineš i po danu i po noći. Mašala, moj Hamid tobe došo." Hercegovački se Alija cerekala.

I ovu ljutu opasku i ovo cerekanje Hamid preču, pa nastavi:

„Valja nama svate dočekivati. Valja nama unučad podizati, moja Alija. Lahko bi ja i jedno i drugo da je od sela ko do sela. Ali sve su prilike da neće biti tako. Ziko se vrti oko nake Sarajke, kuku i meni i tebi, moja Alija. Adem još gori. On oblijeće oko nake čifutke, kuku ti je nama. Samo Ešo ko kano na hair ćera. U njega, ja bi reko, djeva haman naše gore list. Samo fali da Iko, kad za ženidbe prispije, odabere kaku Mađaricu ili vlahinduru, ko daidža mu pa da naske u kući bude odsvakle."

Lijepo se moglo vidjeti kako Alijino blijedo lice poli blaga crven na Hamidov pomen Mađarice. Uz napor da joj glas ne podrhtava, Alija upade u besjedu Hamidu:

„A, što ko daidža, dobar junače? Bolje je kazati, ko ćaća mu, Hamide. Allaha ti dragog, opet te molim, a do sada sam ti kazala hiljadu puta i klela te i molila te, ne diraj mi u gospođu i burazerovu ženu, a možeš u sve ostalo. Jemin sam učinila, o gospođi moje uši mogu čuti samo lijepo."

Utiskuje Hamid novu cigaru u čibuk uz lukavi osmijeh. Zadovoljan što opet ujeda ženu đe je najviše boli. U posljednje vrijeme, uživao je u Alijinoj sekiraciji. Najlakše je bilo nasekirati ako nako izokola, ko kano slučajno, spomene Mađarice. Ili ako lane kaku ružnu za gospođu. I ovaj mu put naleće ko na trnje. Volio je besjediti sa ženom, dok besjeda kliže po ivici zbilje, šale i zlobe. Umješno je u ozbiljnu besjedu pridodavao malo zlobe, malo ironije, malo šale. Nikad mu se nije znalo, kad ozbiljno besjedi, a kad besjedi samo da provocira i ujeda. Hamid nastavi:

„Alija, hajd ti meni kaži, kaka će sloga u ovoj kući biti, kad rečemo, na jesen Ešo dovede svoju, Ziko svoju, a do godinu dana Ako svoju mladu. Jedna sa sela, druga iz mahale, treća iz grada, čifutka. Nek ti je dragi Allah na pomoć, a ja ni zamisliti ne mogu kako će to biti."

Podobro se i Alija zamisli, pa da malo dobije na vremenu, liznu cigaru i polahko je pripali. Tek kad pozamašan dim povuče u se, kaza:

„Nijesu ti, Hamide, vremena danaske ko u naše doba. Ako kapariso kuću. Kaže, trećinu isplatio pa neće mlade ni dovoditi ođe. More biti da Ziko ode živit sa snahom tamo u mahalu. Najprije će biti da će jedino Ešo mladu dovest ođe u ovu kuću."

Iako je Hamid netremice gledo u svoju ženu, ona nastavi besjediti baš ko da ga nejma i baš ko da sama sa sobom besjedi:

„Jesi, u pravu si. I ja vidim, nešta se velko iza brda valja. Da mi je prije deset godina ko kazo da od četverice sinova ni jednom neće zapet za oko kaka Hercegovka, kazala bih, eno ga pomahnito. Bunjike se naždero. A vidi sad, najprije će tako biti." Silu bora na Alijinom licu, poli suza koja joj iz oka krenu. Ode niz boru prvo dobro ulijevo, prema uhu i jameniji, a onda se vrati put usta i pade neđe u krilo. U dimije. Rijetko je kad ova žena suze puštala.

Dugo je Hamid šutio a i Alija zašuti. Hamid sa svojom, a Alija sa svojom cigarom i zajedničkim brigama.

Tiho da je sam sebe jedva čuo, Hamid nastavi:

„Slabo baba pamtim. Mali sam bio kad ga komiti smaknuše, no sjećam se, jednom mi je pričo u polju dok smo krave čuvali. Veli babo, sine, Gačani su ti ko voda. A ništa ti na ovome dunjaluku nije nalik vodi. Sem Gačana. Voda umije led biti kad treba, pa tvrda ko najtvrđi kamen. Voda umije oblak biti, pa jope voda postati. E, kad si taki, onda se u svakoj prilici i neprilici možeš dobru nadati. Ja se uzdam u Allahovu pomoć i ovu babovu besjedu, pa se nešto nadam da će sve na hair izaći."

Alija nadodade: „Inšallah"

Bude dana, bude mjeseci pa i godina kad se ništa važno ne događa. Prolaze dani, mjeseci i godine, slične ko jaje jajetu. Insan se uljuljka u nekaku miru i svakodnevnici. Što no kažu, lezi - ustani. I sve tako. Kuća – poso – džamija. A onda naiđu dani, mjeseci pa i godine kada događaji lijepi i ružni počnu jedan drugog preticati i stara čoeka bihuzuriti. Tada insan brže nego što treba stari, sijedi, razbolijeva se, pa i na postelju pada.

Mehaga je do ove jeseni i posijedio i izrabolijevo se i sada je jedino ostalo da zbog briga u postelju padne. Dade dragi Allah velike brige, ali dade i snagu da na nogama brige brine. Opet se ushodo onaj Hercegovac oko njegove kuće, a i Refija ozbiljno sa onijem Šemsom ašikuje. I Halima i Refija prispjele za udaje. Sad pa sad. Nejma se kud nazad. Pročulo se po komšiluku da obje momke imaju pa kad bi sad i pokvario ovo ašikovanje, slabo bi ih ko drugi begeniso. I nekako trpi Šemsa. Trgovac, bogat pristojno za sarajevske prilike, ali onaj Hercegovac, nikako mu ne miriše.

Kako mene vavijek zapadne umjesto zevka muka? Pitao se Mehaga, a odgovora nije nalazio. Mene zapane uvijek naka muka koja nejma rješenja. More biti da sam ja ispuhali čoek, ostarjeli babo, merhametli dedo, koji se više ništa ne pita, čija se ne benda i ne sluša. Kad je tako, nek im bude. Neka svoju sreću grade mimo moje kuće i mimo moga izuna.

Presta Mehaga braniti šćerima da ašikuju kroz mušebak, ali presta i besjediti sa njima. Durio se, ljutio se, u se se zatvorio. I rezil ženu činio.

„Za sve ovo ti si kriva", znao je reći i po deset puta na dan. „Sve si ti znala i sve si vidjela, a kriješ od mene. Šutiš. Ko zalivena. Nije te briga. A, što bi te i bilo briga, kad nisu tvoja. Svoju si na hair izvela, a za ove moje, veliš, kako im bude."

Hava više ne mogaše otrpjeti. Da je u usta išta drugo uzeo, halalila bi ko i do sada. Pa čoek joj je, mora ga trpiti, ali ovu nepravdu nije mogla otrpjeti. Nije ni završio Mehaga, a ona skoči na noge i prvi put se, bijesnim, drhtavim i prijetećim glasom, obrati mužu. Čoeku, hraniocu i glavi kuće:

„Veliki hak činiš, Mehmede, kad tako zboriš. Nikada ja nisam pravila razlike među djecom. Allah mi je svjedok da sam istu ljubav i pažnju poklanjala kako mojoj tako i tvojoj djeci. Zametlo se tako, pa se jedna zagledala u Arnauta, a druga u Hercegovca. A i ne zametnulo se kad je u ovolikom Sarajevu ostalo pravih Sarajlija u pet-šest mahala u vrh glave. Takva vremena. Sve se promijenilo. Pusti cure, dobar junače, neka svoju sreću i hair grade na ljubavi. Ni u naša vremena nije puno pameti bilo. Kod izbora žene ili čoeka. U nas Sarajlija ima ljubavi jedino u pjesmi sevdalinki. I niđe više. A i one, rabum ti zakloni, opjevale samo tugu i bol."

Dalje nije mogla. Izdade je glas. Poče podrhtavati. Navališe suze na oči, pa Hava izleti iz divanhane prije no što se rasplaka i razvriska. Kako odavno nije. A, htjela je svom čoeku još svašta kazati. Pa ako je stani pani, nek se ljuti, nek se duri, nek je oćera, ako je dotle došlo. Ali ne stiže. Kako nije uspijevala zaustaviti jecanje, brzo se odmicala kroz kuću od divanhane da je ne čuje čoek kolko plače. Najednom shvati da

ne plače zbog Mehagina terora nad djecom, njegovom djecom, a njenom pastorčadi. Da ne plače ni zbog uvredljivih Mehaginih riječi, već da plače nad svojom sudbinom. Plače što ostari, a ne okusi ni trunke ljubavi i sevdaha. Sevdaha od kojeg žive, pa evo ima dvije godine, i Refija i Halima. Uz njih, iz prikrajka, kriomice i ona.

Šukrija je blisto od sreće. „Opet sin. Mašallah se kaže. Husniji godina i po, a evo Mara opet rodi. Sina. Ostalo još samo da smisli ime i da Maru izvede iz bolnice. Od sela može rađati i ženskadiju. Niko joj ne brani. Ja sam obraz Kurtovića osvjetlo“, razmišljao je Šukrija.

Veliki bračni krevet od orahovine sluškinje prekrile novom svilenom posteljinom u kojem Mara sada doji sina.

„Maro, ja sam mislio, mislio i smislio ime junaku. Omer! Omer će mu ime biti po našem rođ...“

Ne završi Šukrija priču o tome kako je smislio ime svome drugom sinu, kad ću Maru kako, ne gledajući ga reče:

„Nemanja, Nemanja će se dete zvati, Šućro. Za Husniju ti se nisam mešala. Lepo je to što si dao ime sinu prvencu po preminulom bratu, ali ova beba će se zvati Nemanja. Po mom dedi od majke. I tačka.“ Iskolači oči Šukrija ko da ne gleda u ženu i novorođenče, već ko da gleda u trogalavu aždahu. Usta razjapljena taman toliko da može vrabac uletjeti. Ne vjeruje svojim ušima. Nije vjerovao ni svojim očima, pa zaupita računajući da je u pitanju nekakva greška ili pošalica:

„Šta to reče, kukavna ti majka?“

Mara tek tada okrenu pogled od djeteta koje je mirno dojilo. Ledenim očima i još ledenijim glasom, mirno i staloženo ponovi:

„Ovo dete će se zvati Nemanja. I tačka. To sam rekla.“

Iskolačenih očiju, otvorenih usta, otupljelog mozga u kojem je tutnjalo, smak svijeta, kijametski dan, šejtanska posla, bruka i sramota, Šukrija se polako kretao unazad put vrata za dnevnu sobu. U sobi, potpuno odsutno umetnu cigaretu u čibuk, istovremeno sipajući u kristalnu čašicu rakiju prepečenicu. I jedno i drugo pod hitno mu je trebalo da ponovo aktivira zablokirani mozak. Dok je palio cigaretu, a čašicu primicao ustima, ču ponovo Marin glas u kojem je i dalje strujao onaj led ledeni:

„Zatvori vrata od sobe. Ulazi dim od cigarete. Idi na balkon pušiti. Truješ mi dete, čoveče. Od danas nema pušenja u stanu. Na balkon pa puši.“

Mahinalno i bez pogovora posluša i jedno i drugo. Dođe sebi tek na balkonu, čuvši svoj glas kako sam sebi postavlja pitanje:

„Šta je ovo? Ma, ko je gazda u ovoj kući? Kakav Nemanja, ženo, jadi te ubili. Nemanja, Šukrije Kurtović. Đe to ima? Kako ću među svijet? Kako ću na ulicu, luda ženo? Kako će mi detić među svijet? Ko, Nemanja, Šukrije, Kurtović.“

„Babo, mati, ja bih da se ženim, pa reko, hajde da vidim kad vam je na ruku?"

Hamid sjedi u vrh mindera, Alija, potlima na kožici uz njegove noge. Aziz i Ešref na drugoj strani mindera. Nije Ešref ni završio, a Ziko nadoda:

„I ja bih da se ženim, pa kad je tako, mi odlučili isti dan se ženiti. Još samo da vidimo kad je vama na ruku?"

Nasta duga šutnja, a međusobno se u oči gledaju sinovi i otac. Mati ko mati, u pod gleda. Hamid prvi zaučinu:

„U naske se pita prvo, mogu li se, babo, ženiti. Daješ li mi, babo, izun ili tako nekako, a vas dvojica, mi odlučili. Pa, ko je ko u ovoj kući? Nije ženidba ufati se u kolo pa skaći. Jok Bogomi. Đe ćete mlade dovesti? Ođe? U ovoj kući i sade ima viška čeljadi. Zar i sami ne vidite. Mati, ja, Ako, Iko, Čama, Zika pa vas dvojica. Puna kuća. Nejma se đe jorgan prostrijeti kad je vakat lijegati. A vas dvojica hoćete mlade dovoditi. Đe vam je pamet i pobogu, brte?"

„Babo", nastavi Ešref, mirnim tonom ne primjećujući srdžbu u očevom glasu. „Ja mladu vodim u kuću što je Ako kupio. I on se seli u tu kuću. Ja u prizemlje, a on na sprat. Iko ide u vojsku za mjesec. U kući ostajete ti, mati i sestre pa ima mjesta da Aziz ođe dovede mladu. Dok šta pametnije ne smisli." Ešref se okrenu materi i upita je: „Mati, dela ti kaži, može li vako. I kad ti je na ruku." Dugo je Alija šutjela, odsutno gledajući u pod i u šare ćilima ko da tude nešta ima zapisano, pa tiho započe:

„Ako budete čekali da meni i ocu bude naruku, slabo će se i jedan od vaske ikad oženiti. Meni i njemu neće nikad biti na ruku. Ama kad je tako, ženite se kad ste vi naumili, a nas dvoje nekako ćemo se prilagoditi. Ešo, prije ženidbe valja ti se kolko tolko skučiti. Svadba bude i prođe. Sjutri dan dođe, pa valja imati i suđa i posteljine i prostirke i drva i ćumura. Nejmam ti šta dalje nabrajati, znaš i sam šta sve kuća ište. A tebi, Ziko, mati da kaže. Čujem, dovodiš Sarajku. Iz bonli famelije. Jesi li joj kazo đe je i u šta je dovodiš? Da je bogdo meni onomad ko kazo đe se udajem kad me dadoše za Hamida. More biti da bi u bunaru završila. Da sam znala đe se udajem i đe me vode, možda bi u čatrnji završila. Po meni lakše je i poštenije je kad mlada zna u kakvu kuću ide. Bolje je tako već da gorke suze lije. I da se kaje. Druga su vremena, đeco. Nijesu Sarajke naučile na tenđere kuhati. Za osmero i devetero. Nijesu Sarajke naučile na teret i zajednicu, pa ti viđu šta ti je činiti."

Polako ustade sa poda, bolno ispravljajući iskrivljenu kičmu i još nadoda: „Da je bogdo cura naše gore list. Čini mi se, lakše bi nam svima bilo. Naše su čvršće i jače, no bogomi što jest jest, i veće jezikare."

Do zime sve se i zapetlja i raspetlja. Oženiše se isti dan i Ešref i Aziz. Lijepu svadbu prirediše na daidžinom imanju Jarčedoli podno Trebevića. Bilo preko stotinu svatova. Sve Gačani. Sve rođaci Tanovići, Kurtovići, Ljubovići, Avdići, Pašići... Bi i desetak svatova Advijinih, a nikog od Haliminih. Svatovi se nekako podijelili. Ko nožem, pa jedni se raduju i vesele, a drugi šute i tule. Najviše se raduju oni kojijeh se ponajmanje svadba tiče, a ponajmanje se vesele oni čija je svadba i bila. Šukrija

Kurtović u vrh stola sjedi i nakon lijepe besjede i bogatih poklona mladencima, najradije bi pobjego od stola. Sve čeka i strahuje da ga koji rođak ne priupita:

„Kako nadjenu ime đetetu, Šukrija Kurtoviću, blagajski delijo?"

Nije mogo više kriti i otezati lažima da dijete još nejma imena. Jest da je donekle ublažio belaj i Maru ubijedio da dijetetu dadnu ime Dragan, a ne Nemanja. Ali bruka golema i dalje natovarena Šukriji na leđa. Veća od ovog za leđima Trebevića. Ovo drugo dijete pocijepa sklad i harmoniju u njegovoj porodici baš ko da je porodična harmonija bila od hartije napravljena. Nikako sa Marom ljudski da progovori. Otresa se on na nju, a ona na njega još više. I sad samo treba još u familiji da pukne bruka. Pije Šukrija prepečenicu rakiju, a kako ga ko pogleda, on samo očekuje mrsko pitanje. Gledaju ga svati Advijini, nijedan ne trepće. Ne pada njima ni na kraj pameti nikakvo ružno pitanje, već ne mogu svojim očima da se nagledaju ovog čovjeka. I njegova bogatstva koje njihova pamet nikako da zaokruži. Malo, malo, pa se međusobno laktovima gurkaju, a seljačkim, pronicljivim očima mjerkaju imanje.

„Veliš, ide međa i iza onog čuvika? Jest, Allahami. Sad ja pito onog momka Ljubovića, a on veli, ima imanja još trista metara iza čuvika što se odavde ne vidi." Zviždi Advijin rođak tiho kroz zube. Opet mjerka i šapće: „Vako od oka, ja bih reko, ima preko dvjesta duluma. Šta ti veliš? More lahko biti i više od dvjestapedeset." Sada drugi zviždi tiho kroz zube, pa šapće: „Aaa, što se Advija udade dobro. Bogata familija. Nejma vake u Čajniću i okolini." Sjedi Mara do Šukrije malo odmaknuta, gorkog lica i sva ukočena. Misli joj lutaju dok nehajno prelijeće očima po licima neznanaca.

„Koji seljaci, Isuse Hriste. Kako su nenjegovani, grubi i neotesani. Isuse Hriste, kakvu sam ja grešku napravila. Među kakav ja narod dođoh da živim. Još ću samo malo da posedim ovde, a onda ću da se povučem u kuću. U svoje odaje samo da ne gledam i ne slušam ove golje." Pogled zaustavi na Azizovoj ženi, kojoj nije upamtila ime. Malo se bolje zagleda u njeno lice. Ljekarski profesionalno brzo zaključi: „Ova devojka razlikuje se od ove mase. Kosa uredna, njegovana i knom ofarbana. Lice njegovano. Naginje gospodskom licu. Ruke govore da su se bavile poslom od djetinjstva, ali ženskim profinjenim poslovima. Nikad težačkim radom. Nikad motikom ili lopatom. Sitna u stasu, negovanih zuba, lepo obučena u tradicionalnu muslimansku žensku nošnju." Dok je posmatrala ovu djevojku, susretoše im se pogledi. Na čas, dovoljan da jedna drugoj u očima pročitaju da nikako ovdje ne pristaju, da im nije ovdje mjesto i da samo čekaju kraj ovoj besmislenoj obavezi što se zove svadbeno veselje. Mlada polahko podiže ruku prema licu da popravi lijepo vezenu šamiju, a Mari pred očima sijevnu odsjaj sa prekrasnog prstena na njenoj ruci. Vidjela je na njenoj ruci veliki, bogato dijamantima, ukrašen prsten. Ovakav prsten može se susresti samo kod bogatih žena iz muslimanskih ili jevrejskih porodica, zaključi Mara. Prvi put u tom danu njeno lice ozari osmijeh dok je još posmatrala tu ženu. Mlada odgovori sličnim osmijehom. Ove dvije žene tog trenutka sklopiše nekakav nevidljivi pakt istomišljenica i sapatnica. Žena koje su svojom voljom izabrale pogrešno mjesto i prostor za sretno življenje. U ime ljubavi i naivnosti.

Hamid je sjedio u vrh stola. Malo podalje od Šukrije ogrnut kangarn sakoom iako je bilo vrlo toplo. Vječito ga je mučila zimomora. Polahko, pušeći ko zna koju cigaru, lutao je pogledom po Sarajevu dole u kotlini, razmišljajući. Do sela ne ode obraz, a od sela ko zna. Ešo se kako tako skućio. Opremio je sobu i kuhinjicu da se može ljudski živjeti. Dogovorio je sa Akom da se zajedno hrane na Ešin trošak, što će biti kirija za stanovanje. I Ziko kupio nekakva namještaja i jednu sobu opremio. Skromno i sirotinjski. Ko zna kako će ova njegova na sve to gledati. Kad je vako izbliza bolje pogleda, nekakva mu mršuhna, oniska i blijeda, prava Sarajka. Očima strelja lijevo-desno, već se sad vidi da joj nikako ne mirišu ove hercegovačke face, govor i zvuk gusala. Malo, malo pa pogledne put Mare. Jedino se tad nasmiješi. Ko da nije ovo njena svadba. A, Advija, Bogomi kršna đevojka. Jaka u leđima, uhranjena. I povisoka. Niko ne bi isprve povjerovo da nije Hercegovka-Gačanka. Prenu ga iz ovih misli Mara kad naglo ustade od stola i bez pozdrava ili bilo kakve druge riječi krenu put kuće. Hamid slučajno pogleda u Šukriju, a kad im se susretoše pogledi, ču ga kako dobacuje:

„Ode gospođa dijete da podoji." Polahko Hamid usta od stola kupeći cigare, upaljač i trešnjev čibuk pa pređe do Šukrije i sjede na gospođino mjesto.

Prosto, dobronamjerno, hercegovački, otvorenom šakom lupi Šukrija Hamida po leđima i kaza:

„Neka su ti sretne snahe, moj Hamide. U te uvijek bonli i mimo svijeta. Ženiš dva sina u istom danu. Ne pamti Gacko, a ni čitava Hercegovina takvog čuda." Okrenu se Šukrija sazliji i doviknu mu: „Zapjevaj nam pjesmu, trepetika trepetala." Malo tiše, a još držeći ruku na koščatim Hamidovim plećima, Šukrija upita: „Pa, kako si mi, zete?" I razgovor krenu.

„Mene zapalo sinove da ženim, a tebe sinove da praviš. Kad bi moglo Šućro, ja bih se rado mjenjo s tobom." Malo kašljući, malo smijući se, Hamid popravi ogrnuti kaput na leđima, pa nastavi:

„Kako je ime sokolu?"

Šukrija se smrče ko da će osovat, pa potiho kaza da niko sem Hamida ne čuje:

„Dragan, Dragan mu je ime, moj Hamide."

Mrko gleda u Hamida, a u sebi ponavlja, dedera hajde, počni se naslađivati. Što i ne bi? I ja bih cirkuzo sa takijem čoekom koji daje vlaška imena đetetu. De la, hajde šta čekaš, misli Šukrija.

Mirno, ko da ništa nije čuo, Hamid nastavi:

„Blago tebi, Šućro, pa se ti uklapaš u ovu novu sredinu, u nove adete i običaje, zakone i propise. Ja sam ti, moj Šućro, ostario, a pamet mi, čini mi se, ko u đeteta. Samo gledam, samo slušam i ibretim se. Na sve i svašto oko sebe. Ešo oženi naku Čajničanku, Ziko Sarajku. Ako se zagledo u čifutku. Bog sami zna šta će Iko odabrati. Niđe čoeka. Niđe kake Here, kršne i visoke, rečemo ko jelika ili jablan. Šta goć rečem, oni na me ko vrane, ama nije tako, babo. Ja jope, kako nije, pa vazda je tako bilo, a oni druga vremena, babo. Promijenila se, babo, vremena. Eto, i žena mi se u zadnje

vrijeme ćutnula pa šta goć prozborim, ona povrh mene, nije tako. Druga su vremena, Hamide, i ona veli. A ja ko da sam do sela spavo. Nikako da vidim koja su to druga vremena. Šta je to danaske bolje i pametnije već u moja vremena? Mene babo učio da kad te žena pita đe si bio da joj kažem so sijo, a kuku njojzi ako ne povjeruje. A viđu sad. U te žena daje muškoj čeljadi ime. A ti češ beli davati imena ženskinju. Viđu mojijeh sinova. Oturili se u novu modu. Šta je ovo, dragi Šućro? Da neće kijametski dan? Stari su pričali kad žene počnu raditi muške poslove i kad muški počnu raditi ženske poslove, računaj blizu je kijametski dan."

Mila ova priča Šukriji. Milo mu što i Hamid ima njemu sličnijeh muka pa nadodade:

„Jes, jes, more biti da će skoro kijametski dan. Mene ćeraju u penziju. Kažu, makni se u stranu. Treba nam tude školovan čoek. Žena me počela šupkati. Baš ko da me hrani i odijeva, moj Hamide. Eno, Husniji našla bedinericu pa ga uči njemački jezik. I lijepo ponašanje. Ja skinem sablju babovu sa zida, a ona, sklanjaj to, prostak. Ja skinem sa zida kuburu babovu, da dijete vidi svijetlo oružje đedovo, a ona, sklanjaj to, prostak. Naređuje momcima kad će i koju kravu priklati, kad će sijeno kupiti, a kravu nije viđela uživo dok je ja ne dovedoh ođe na Jarćedole. Sve se promijenilo, moj Hamide. Ne daj Bože da mi babo iz groba ustane i vidi ovo. A povrh svega nadje ime mlađem, Dragan. Moj Hamide. Kako ću među svijet? Kako ću zemljacima u oči pogledati, moj Hamide?"

Zapalio Hamid, nadnimio se na veliki drveni hastal i duma. Viđu ovo, Allahu dragi. Mene Šućro za savjeta pita. Nije me Bogomi do sela nikad ni za kakav savjet pito. Kad je tako, moram razborit biti. Jok gatačka starkelja, jok sivonja. Čekaj da razmislim. Ih, da mi je ođe Alija, ona bi umjela boljeg i pametnijeg savjeta dati. Dumaše još malo Hamid, pa započe:

„Šućro, djeveru najdraži. Koljenoviću hercegovački, nemoj se uvrijediti, ali u moju kuću ne smije se na gospođu ružna kazati. Tako tvoja sestra, a moja žena naredila, pa neka ti je prosto ako i pomisliš o njoj šta ružno iako ti je rođena žena. Biće sade dobrijeh deset godina da je znamo i fala dragom Allahu trpjela nas je sve od reda i pomagala, kad goć je trebalo. Gospođi je lakše nabrajati osobine no mahane. Mene uhljebila, da joj Bog dug život dadne, đecu mi na hair izvela. Vodi ti ovo imanje baš begovski. Pa je li tako, moj Šućro?"

Sipa Šukrija sebi i Hamidu po rakiju, a ramenima i obrvama pokaza da je sve tako kako Hamid besjedi, ali ne mogaše odoliti, a da ne kaže:

„Ma jes tako je kako ti veliš. Ama, krst je krst. A star se vlah ne poturči, kako se u naske vazdi kazivalo." Hamid to prećuti, pa nastavi;

„Je li ti riječi kazala, kad ono ti nadije ime prvom sinu, Husnija?" Ne čekajući Šukriju da šta kaže, Hamid nastavi: „Nije Bogomi. Nije riječi prozborila."

Šukrija nadoda:

„Ama nikad ga nije imenom zovnula. Ne znaš ti, Hamide. Ona ga vazdi zove Bato. Kakav mi je to nadimak? Nikakav Bogomi. Nije ni za kerčeta, a kamoli za muška. Za

mudonju. Pa da ga prozva Huko ili Hiko, kako je red i običaj u Hercegovini, pa ni po jada, već Baaatoooo. Čuj Bato, lijepim te Bogom kunem."

Opet Hamid šuti, a sve konta, e da mi je Alija ođe, što bi lijepo bilo. Kako bi ona isprve našla pametnu, a meni evo glava puca a ništa pametno djeveru da rečem. A, onda baš ko s neba, pade mu na um luda misao, pa kaza:

„Šućro, kad je tako, hajmo i mi Draganu nadjeti nadimak. Tako ćemo i gospođi kazati. Ako upita. Kazat ćemo neka mu pravog imena, ali ko hoće, neka ga zove nadimkom." Mislila, mislila dvojica vršnjaka, pa smislila lijep nadimak za gospođinog sina. Dadoše mu nadimak Omer.

Od tada Dragana je Draganom jedino zvala mati, a svi ostali nadimkom Omer.

Prođoše četri mjeseca od udaje. Halima nikako da se uklopi u novu sredinu. Dok je prala ogromnu gomilu veša na avliji, malo, malo pa baci pogled na suprotni dio grada, tražeći krov kuće u Potoklinica sokaku. Malo ulijevo od minareta džamije Teguša. Negdje u onom zelenilu je njena kuća, bašča i avlija. Kuću u koju se udala nije mogla nazvati kućom. Ako je usporedi sa babovom. Po veličini bile su slične. Samo što je ova u strani, u hladu i što u njoj živi toliko čeljadi. Ona i Aziz zbili se u jednu omanju sobicu na spratu. Malo namještaja, siromašnog i pohabanog, ma kako čistila i prala, nije moglo zamijeniti roditeljski dom. Mokrom rukom podizala je kosu koja joj je padala na lice. Kriomice je brisala suze. Kao i do sada, plakala je bez jecaja i bez glasa. Nekako u sebi. Mogo je bilo ko biti tik do nje, ne bi znao da plače. Ako se dobro ne zagleda u njeno lice i ne vidi neprimijetne suze. Plakala je nakako u sebi.

Svekar, svekrva, dvije jetrve, trojica djeverova i njihove dvije žene, pa tolika rodbina, imena im nemoguće popamtiti. Ne pamti kada je u kući bilo manje od šestero na ručku. Crvenim rukama od hladne vode hrgala je gomilu peškira iskaljujući bijes na haljinki.

Kako je moguće da se ovi Hercegovci ovoliko razlikuju od nas Sarajlija? Kako je moguće da im je kuhinja toliko drugačija od naše? Niko neće da jede pitu od tikve. Pitu od zelja. Sogan-dolmu kad sam spremala, svekrva se čudom čudila. Žderu meso u ogromnim količinama. Kuhano, zapečeno i osušeno. I krompir. Na desetine načina spremaju krompir i meso, i žderu iz dana u dan. Sir, kajmak i mlijeko žderu i za doručak i za večeru. Suhog mesa, jaretine i bravetine, moralo je biti u svakom jelu. Ja, koja znadem najmanje pedeset jela skuhati, ispadam neznalica. A tek higijena. Allahu dragi, naprati ih ne možeš. Dođe mi da dignem ruke od svega.

Jedinu utjehu u prvim danima udaje Halima je vidjela u svekrvi Aliji. I Mujaginci. Svekrva je stalno pokušavala da je odmijeni u svakoj prilici. Ako bi uzela da mete odaje, otimala joj je metlu iz ruku šapćući, neka, neka ja ću, mlada. Odmori. Šta si zapela od zore tegliti. Ako bi uzela da kuha, prilazila joj je nečujno za leđa i šaptala, de la sjedi amo, ja ću ručak skuhati. Zilha i Ćerima nisu bile od kake koristi. Sreća, pa djeverovi Ešref sa ženom i Adem sam odoše od kuće. Djever Ismet ranom zorom

otpudi iz kuće, a kad svi polijegaju, on se vraća. Čoek joj radi u smjenama. Na mašini. Nema ga po dva dana kad vozi za Višegrad. Kad dođe, valja ga prati. Od čađi i gareži.

Mujaginci, kao i drugim komšinicama, nije znala pravo ime. Svi su je zvali Mujaginca. Po čoeku Muji Magodi, a rijetki su je zvali Magodićka po čoekovom prezimenu. Desetak godina starija od Halime, Mujaginca je bila majka gomili djece i žena ters čoeku Mujagi Magodi, limaru. Vesele naravi i uvijek nasmijana, rado je primala u goste komšinice, uvijek nalazeći lijepu riječ i lijepu utjehu za svaku. Halimu je posebno voljela. I ponajviše tješila. Utjehu je činila na sebi svojstven način. Mahale Hrid, Gaj, Malta, Jarčedole, Đeka Toka pa i dalje nistrmo, Bistrik, Podgaj i Mrakuša znale su za Mujagincu i njenu sposobnost da gata. U grah, i kahveni fildžan. Znala je Mujaginca i stravu saliti i kilu vratiti i strunu napraviti. Žene iz okolnih mahala dolazile su Mujaginci sa mucavom djecom da im Mujaginca stravu salije od otopljenog olova. Dolazile su žene iz komšiluka da im Mujaginca grah baci na rodivo, na udaju, na zdravlje i sve ono čemu se nadaju i o čemu maštaju. Sa zagonetnim osmijehom na licu i promuklim glasom od cigara, Mujaginca je nadugo i naširoko tumačila konama budućnost. Savjetovala kone kad će koju dovu proučiti, kad će i koliko dana mimo ramazana postiti. Sa nijetom da sreća i hair i u njihovu kuću dođe. Vjerovale žene i darove Mujaginci donosile. A ona je od darova uzimala samo cigare. Ostalo je gurala od sebe i tim ženama ponavljala, nosi djeci.

Halima je gledala tu promenadu žena, komšinica, kroz Mujagincinu kuću malo vjerujući u proricanje budućnosti. Nekako pred kraj ljeta ostadoše same u bašči. Lijepo sunčano popodne i mir bašče potjeraše emocije.

„Hajde, Halima, da ti bacim grah. Evo, stotinu me žena molilo da im grah bacim, a ja i hoću i neću. Ti nikad ne reče, de i meni."

„Mujagince, mene hodža i otac učio da je haram u Božije se miješati i budućnost proricati. Pravo da ti kažem, malo se bojim, a još manje vjerujem u gatke."

„Halima, haram je naplaćivati gatke, a ti znaš da ja ako šta i uzmem, to su cigare. Para, nakita, haljinke ili šta drugo, znaš da neću. De hukni u šaku", nastavi Mujaginca čvrsto držeći u šaci trideset dvije bobe graha. Strepeći, Halima se nage prema pruženoj šaci i huknu. Kratko i nervozno.

Na šarenoj mahrami Mujaginca poče razgrtati bobe graha prema samo njoj znanim pravilima. Svojim crnim očima poče zagledati u male kamarice graha kao da gleda kroz neki tajanstveni prozor.

"Lijepo ti je grah pao. Na hazreti Fatimu se otvorio." I Mujaginca poče kao da čita iz kakve knjige:

„Halima, evo ti staza. Kratka, a lijepa. Ode ti neđe. Nećeš sama već sa čoekom i još nekim. Ne vidim ko je treći, ali vas je troje. Negdi odoste. Nije daleko. Evo, ovde grah kaže, lahnut će ti. Spašće nake tegobe i brige sa tebe ko rukom da ih ko ukloni." Na momenat, crne tajanstvene Mujagincine oči, duboko utonuše u guste obrve i dugo gledaše u grah. Nastavi. „Izdaleka doći će ti nakav haber. Ružan, brižan. Pomoći ne

možeš. A, evo, ovde", pokaza na dvije kamare graha, „vidim ti oca kako se smije. Nečemu se raduje. Baš ko dijete se raduje. Jes, jes, Allahami! Raduje se i sretan je ko što nije nikad do sela bio."

Uze Halima ponuđenu cigaru i poče nevješto pušiti. Mujaginca je navadila cigari, pa sad sve češće sa njom zapali. Duboko uzdahnu, pa sa nevjericom kaza Mujaginci:

„E, moja kono. Slaba fajda meni od tvog graha. Moj se babo mene odreko. Kad se udadoh za Aziza. Ja to krijem od svijeta. Stid me i pričati o tome. On ti ne može Hercegovce smisliti. Ma, koje vjere bili. Nisam ti, bona, baba vidjela od udaje. Morala sam se ukrasti. Nije mi dao da se udam za Aziza. Refiji, sestri mi napravio svadbu za pamtiti. Za me neće ni da čuje. Onomad kuću na me prepiso, a sada hoće da je uvakufi. Refija odseli u Stambol. Sa čoekom Šemsom, pa otac osta sam sa maćehom u velikoj kući. S onu stranu čaršije." Halima nehajno pokaza rukom put Vrbanjuše i Pirina brijega. Kaže, kad umre, ide kuća u vakuf, a maćeha nek se seli kod šćeri. Ne znam što bi se i čemu bi se otac smijo. Ako ne, mojoj mahnitosti i što se udadoh u kuću sa onoliko čeljadi. Kažeš, čeka me nakav put. Nije daleko, a na hair. Ja ti, Mujagince, od kako se ukradoh, nisam sišla do Sarača i Kujundžiluka. A kamoli đe dalje. Bit će da si dobro pogriješila. Pa neka. Opet ti fala. Znam ja, a i vidim da ti ponekad umiješ dobronamjerno i drugim ženama malo nade dati i sudbinu uljepšati. Neka, nek im je lakše zorom ustati i svakodnevnicu trpjeti. Fala ti i za toliko, moja kono."

Poduže Mujaginca pošutje. Netremice gleda u Halimu onim svojim zagonetnim crnim očima u koje se propada baš ko u kakav ambis kad ih duže gledaš.

„Slušaj, Halima. Umijem ja ponekad nadodati kakvu lijepu kad gledam u grah da razgalim koni. Allahami milosnog, tebi sve što rekoh, vidjela sam u grahu. Baš ko što sada u te gledam. Ništa nisam dodala, a ni oduzela. Nadaj se lijepom, pa vjerovala ili ne vjerovala. Ja ti kazah što sam vidjela. Još malo posjediše zajedno kad se avlijska vrata otvoriše i kroz njih hrupiše Mujagincina djeca.

„Mati, eto baba. Ide uz sokak." Brzo Mujaginca skoči i kroz bašču pođe put kuće, a Halima požuri put vrata u dnu bašče.

Mujaga nije dao ženama da sjede u njegovoj kući i nije dao ženi gatkama da se bavi. Šejtanski je to poso, govorio je. A, čoek se valja slušati. Makar dok je u kući. Kad ga nejma u kući, žene rade po svom od kad je vijeka i dunjaluka.

Nekako u isto vrijeme kad Halima umaknu kroz konšipka iz Mujagincine bašče, ču Mehaga škripu na sokaku. Taman je u mislima lutao Stambolom i maštao kako mu kći Refija i zet Šemso hodaju od džamije do džamije. Nikad nije bio u Stambolu, a veliku je želju imo da ga vidi. Sve se nado da će doći dan kad će se otisnuti u Meku, hadž da obavi. I usput Stambol vidi. Izdade ga zdravlje. Poklopiše ga brige pa ne bi pravog vakta. Ni za jedno ni za drugo. A gledo je kolko puta na serdžadama u džamijama izvezene stambolske džamije. Gledo je Aja Sofiju i Sultan Fatih džamiju i desetine drugih. Pričo mu hadžija Sirčo onomad. „Moj Mehaga, jazuk je umrijeti, a ne

vidjeti Stambola. To ti je ko da se nisi ni rodio." Tako je govorio hadžija Sirčo, a vidi sad, njegova šći Refija, ode živjet u Stambolu.

„More dragi Allah dati pa da malo prizdravim. E, vala ću se otisnuti u Stambol kod Refije na mjesec dana. Neka ih sad, nek se skuče. Neka Šemso kakvog dućana kupi. Pa ću ja onda kod njih na mjesec dana, najmanje." Prekide ga u tim lijepim mislima škripa i lupa na vratima.

Ko li to kuca na avlijska vrata halhalom, nako jako? Nije vallahi, sem pastorke, niko u kuću svrno ima pola godine. A i ko će? Roda i familije nejmam. Šćer me obrukala, pa sam joj poručio da ne dolazi. A, druga se otisnula u bijeli svijet.

„O, Meeehagaaa!" Neko nepoznat se prodera sa sokaka. Skide Mehaga teški mandal sa vrata pa otvori avlijska vrata. Pred vratima hamal Suljo. I kola puna drva. Jedan pogled bi dosta Mehagi da vidi da su drva lijepa, sve bukovina, suha i kvrgava. Vidje jednim pogledom da na kolima ima preko pet metara drva. Prije nego što Suljo progovori, Mehaga zaključi pijan Suljo, pa ovariso na pogrešna vrata.

„Što si zavro, Suljo, pa volko lupaš halhalima o vrata?"

Suljo kaza: „Đe ću istovariti ova drva, Mehaga? Selam ti bilo, dugo te nisam vidio. Nejma te pozadugo u čaršiji. Ni u dućanu."

„Omašio si, Suljo. Nikaka ja drva nisam pazario. Jesu lijepa, nejma šta. Ali na pogrešna si vrata ovariso, moj Suljaga. Da nisi danaske koju više popio?"

„Jok ja, moj Mehaga. Ja sam ti se rakije prošo ima dvije godine. Rabum ti zakloni. Znam da nisi ti drva pazario. Kako neću znati. Bio sam pred stovarištem Gora kad je onaj mašinovođa pazario dvoja kola drva. Jedna potjera kočijaš Hilmo put njegove kuće, gore više Alifakovca u Čeljigoviće. A meni mašinovođa naredi da ova kola dočeram tebi. I istovar platio. Veli i on, lijepa drva. Valjat će puncu."

„Baš tako reče?"

„Baš tako. Ja svojim ušima čuo. Ako meni ne vjeruješ, eno ti Hilmo pa njega pitaj. I on je moro čuti."

Otvori Mehaga avlijska vrata pa otvori i vrata od mutvaka, pokazujući đe će Suljo istovariti drva. Čudan osjećaj mu udario tijelom. Sve u sebi ponavlja, čuj baš tako kazo, vozi puncu. Čuj, vozi puncu. Šta me ima puncem zvati? Nikad se u oči nismo pogledali. Nikad riječi nismo prozborili. Ukrade se Halima. Ode baš ko iz kake hojratske kuće. I udade se za njeg, a da niko ne upita za moj izun.

Da je Mehagi da se naljuti. Da mu je da ga uhvati ona njegova poznata huja. Pa da se otrese i na Sulju i na tog nepoznatog zeta mašinovođu i na Hercegovce i na sve došlje što sljegoše u ovo Sarajvo. Ama, nikako da se naljuti. Tobe ja rabbi, stalno mu glavom leti misao, čuj kazo, vozi puncu. Sam se sebi čudi što predloži Sulji da malo ohane. Himber da popije i cigaru zapali. Prihvati Suljo i jedno i drugo. Objeručke. A Mehaga, samo da se priča, priupita:

„Kad nabavi ova kola? I konja, moj Suljo? Ja pamtim da si ko hamal na leđima robu noso i do malo dvokolicu kupio."

„Mehaga moj, ja malo pomalo štedio pa prištedio. I eto, kola i konja kupio. Da nisam, u grob bih do sela lego. Ne mogu trpjet leđa više velka tereta. Izraubovana leđa, moj Mehaga, pa eto ti."

„Kad ono ti dođe u Sarajvo? I okle ono dođe?"

„Iz Strgačine, Mehaga", smije se Suljo i nastavlja, „sad će sedamnesta godina kako dođoh."

„A što ne osta u toj Strgačini, kumim te Bogom? Kud ste svi hrupili u ovo Sarajvo, moj Suljo, baš ko da ovde pečene kokoši sa neba padaju?"

„Nije se moglo više sa Srbima, moj Mehaga. Lahko je ovde i odavde iz Sarajva mudrovati, što ne osta. Lijepo imanje imadosmo. Samo ne može se sa Srbima pa eto ti."

„Kako ovde možeš sa Srbima, a tamo nisi mogo? Ovde im kulučiš, ćumur i drva dovlačiš. Stari namještaj u staretinarnicu odvlačiš, sve za sitnu paru."

„Numijem ti ja, moj Mehaga, to objasniti. Ama ovi su sarajevski Srbi nakako pitomiji, merhametniji. Ovde ti nikako o glavi ne mogu raditi. A tamo u Strgačini i okolnim selima je drugačije. Nejma slave i vašara a da se kavgom ne završi. Ako si u mehani, zadirkuju. Šta će balija u mehani? Ako si u kolu, zadirkuju. Ako pođeš u džamiju, zadirkuju i kavgu traže. Osta babo na imanju. Nas trojica braće se raziđosmo. Ja i Meho došli u Sarajvo. Ahmed sišo u Rogaticu i Rogatičkom se oženio."

Naglo Mehaga promijeni temu, a bi mu malo nezgodno što zapitkuje.

„A, okle mi zeta znaš?"

Smijulji se Suljo ko da zna za zavađu, pa izokola poče: „Dobar je čoek tvoj zet, moj Mehaga. I još u državnoj službi. Mašinovođa! Nije šala. Ja ti često na Bistričkoj stanici kolima čekam kaku turu. Dovuku seljaci krompir, kupus, jubuku, krušku, ovcu ili tele vozom do Bistričke stanice. A onda mene unajme do im robu spustim do čaršije ili Atmejdana. Tako čameći na stanici upoznah Aziza, mašinovođu. Dobar čoek, nejma šta. Ljudeskara. Dva metra u njemu."

Opet Mehaga promijeni temu. Da ga Suljaga slučajno šta ne upita, kaza:

„Kad siđeš u čaršiju nađi kakva nagodna šiptara i pošalji ga meni da ispila i iscijepa ova drva. Ne mogu sam. Onemoćo sam. Malo šta mogu od fizičkog posla sam uraditi."

Nastavi Suljo unositi drva u mutvak, a Mehaga sve vreba priliku da mu zapovijedi još kaku obavezu. Kad je kraju bio i kad Suljo pođe put avlijskih vrata, Mehaga mu priđe i tutnu pet dinara.

„Plaćeno je sve, Mehaga", ponavlja Suljo a Mehaga mu kaza, „Allaha ti, Suljo, kad jope vidiš moga zeta, kaži mu da ja petkom iza džuma-namaza pijem kahvu na Babića bašči, pa ako hoće nek navrati."

Zbunjeno Suljo gura pare u poderan novčanik i ponavlja:

„Što mu sam ne kažeš, moj Mehaga?"

Mehaga, blago gurajući irgeta Sulju prema avlijskim vratima ponovi: „Samo mu ti tako kaži. Neću ti zaboraviti. Hajd, Allahimanet."

Tri je petka Mehaga, iza džuma-namaza, izlazio na Babića bašču i kafu sam pio. Prvi petak nervozno je u sebi pripremao besjedu za zeta.

Prvo ću finim. Da ga ispitam o svemu. A ondak ću, vallahi, billahi, da mu saspem u lice svu bruku i sramotu koju mi napravi. Kazat ću mu da je moja šći prva u mahali koja se ukrade. I to za Hercegovca. Drugi petak Mehaga je smislio da će malo blaže nastupiti. Prvo će zeta sve natenane ispitati, a onda mu iščantati ko stariji mlađem, ko punac zetu, uslove da se pomire. Treći petak Mehaga je Boga molio samo da taj zet dođe. Da sjede za njegov hastal, a vallahi billahi, ne bi mu ružne kazo. Prođe mjesec u iščekivanju. Dvaput je Mehaga izlazio i na Bistričku stanicu. Ko kano poslom, pa se malo propitivo kod željezničara, nako izokola, o redu vožnje, o cijenama voznih karata, pa onda ko slučajno upito znaju li mašinovođu Aziza Tanovića. Redom su željezničari falili i opisivali mašinovođu Aziza ko dobrog radnika, savjesnog, ozbiljnog i nadasve radenog. Kad bi ga ljudi upitali: „A, što pitaš?" Mehaga bi zbunjeno odgovarao: „Nako nako", a na vrh usta mu riječi, „to mi je zet." Ama, nikako da ih prevali. Četvrtog petka sjedi Mehaga u kafani Babića bašča sam u hladu povelike vrbe, odsutno gledajući u veliki zavoj Miljacke. Presahla od duge suše, rijeka se lijeno vukla kroz veliki zavoj. Nije bilo vode ni do pola korita. Nikaka govora nije spremio Mehaga ako mu zet naiđe. Misli odvukla Miljacka.

Kako ova rječica s proljeća i jeseni zna biti silna. Nadođe od brijega do brijega. Žutosmeđa valja sve pred sobom. A, vidi sad. Bistra, čista, zelenkasta. Nekaka umiljata, reko bi čoek malo veći potok protiče.

„Selam alejk, punac", presiječe Mehagine misli nekakav siguran, a pitom glas. Naglo se ispravi. Okrenu glavu udesno i ugleda ne mladića, već čovjeka pred svojim stolom. Moro je Mehaga podobro izviti glavu uvis da stigne do glave ovog čovjeka. Htio ne htio, zadivi ga njegova konstrukcija. Visok, preko dva metra, plećat, bez trunke viška kilograma. U željezničkoj uniformi, Mehagi je ličio na kakav generalski kip. Željeznička kapa na glavi i veliki štitnik za sunce koji je skrivao oči ovog čovjeka dodatno su izazivali respekt posmatrača.

„Alejkumu selam", zbunjeno odgovori Mehaga, uporno posmatrajući iz mišije perspektive mladića. Mladić je ukipljeno stajao kraj stola, valjda očekujući da bude ponuđen da sjede, a starac impresioniran stasom mladića zbunjeno je šutio.

„Je li slobodno sjesti? napokon kaza mladić, opet vrlo uljudno i kulturno. Sa puno poštovanja prema starijem.

„Jes, jes! Jašta radi, već jes, slobodno sjedi", kaza Mehaga, sam se sebi čudeći što usta od stola da se sa ovim mladićem rukuje.

„Sjedi, sjedi, punac. Ne ustaj", prozbori Aziz sa još više poštovanja, a Mehagi u isto vrijeme bi i mila i nepotrebna ovolika pažnja. Milo mu što ova grdosija od čovjeka toliko čini poštovanja prema njemu, haman duplo manjem. A opet mu bi blesavo što

on ustaje od stola pred ovako mladim čoekom. Godine su mu dozvoljavale da sjedeći primi za sto ovog momka, a da nikaka sramota ne bude. A on jok. Već usto da se rukuje. Tek sada kad usta, pruži mu se prilika da se pravo omjeri sa ovim momkom. Mehagina glava nije dosezala do Azizovih ramena, a kad im se ruke spojiše u stisak, Mehaga primijeti da je Azizova šaka duplo veća od njegove, a uz to muški gruba. Otvrdjela i jaka, pa stisak bi malo neugodan. Sve to zablokira mozak Mehagi. Učini ga slabim govornikom i još slabijim ispitivačem. Numije Mehaga ni započeti ispitivati ovog čovjeka nako kako je naumio, već baš ko kako dijete zaučinu:

„Ja te čekam da naiđeš, evo četvrti petak."

Očiju Mehaga ne može da odvoji od lijepog zetovog lica. Pravilna glava, jake čeljusti. Visoko čelo, velike klempave uši. A tek oči. Oči plave ko nebo. Ledene i duboke, a opet pitome i umiljate. Ako postoji lijep muškarac, onda je to ovaj čovjek, pomisli Mehaga, ne odvajajući pogleda od zetovih očiju.

Skidajući kapu sa glave i sjedajući u stolicu pored Mehage, Aziz polagano raskopča dugmeta na uniformi, te mirno i razložno, ne izvinjavajući se kaza:

„Poruku sam primio prije dvije hefte, a fatam ti vožnje preko subote i nedelje jer se duplo plaća. Pa eto, halali. Ovo danas ispade prvi petak da sam slobodan." Lagano je Aziz mahnuo rukom put konobara, a kad konobar dođe upita:

„Jesi li punac za još jednu kahvu?"

„Može kahva i smreka."

„I meni isto", nehajno kaza konobaru Aziz, vadeći cigare i upaljač na sto.

„Lijepo je ovde", nastavi Aziz, „hladovina, lijep pogled na rijeku i Vijećnicu, a eto meni, vallahi, prvi put da ovde sjednem." Mehaga nadoda:

„Za ljetnih dana, pa i s jeseni ovde ti sjede stare Sarajlije. Obično petkom, poslije džuma-namaza." Čim izgovori ono, stare Sarajlije, poleti mu pogled prema Azizovim očima uz malo straha da ga nije uvrijedio.

Aziz ne primijeti ovu opasku ili ničim ne pokaza, već nastavi:

„Kako te zdravlje služi, punac?" Još nijednom ga ne nazva imenom. Svaki put kad mu se obraća zove ga punac, pa Mehagi malo neobično. Pastorkin čoek opet nikad ga nije nazvao puncem. Već imenom, pa mu sad baš bi neobično što ga on puncem zove.

„Starački, Bogami. Bole kosti, šište prsa. Valjda od cigara. S godinama dolazi i hastaluk. Ali, fala dragom Allahu, još se može i do čaršije i do džamije i uz Logavin sokak i uz Sagrdije sokak. Samo polahko. Bez hitnje."

Aziz je neprimijetno mjerkao ovog starca. Htio ne htio, poredio ga je sa svojim ocem. Mnogo je sitniji od baba. U baba jedna šaka ko u njega obje. Mršav, onizak sa dosta kose, a sijed činio se Azizu kao prototip sarajevskog muškarca koji je malo ili nikako za života radio kake fizičke poslove. Ove su se ruke bavile čitav život nekakim lahkim zanatom, a ove mršave noge čitav su život sjedile u dućanu. U baba noge ko u mededa. Ruke veće od njegovih. Glava ćelava, a brkovi do po obraza. Htio ne htio,

Aziz osjeti nekaku silnu potrebu da ovog čovjeka pazi i tetoši. Ako ni zbog čeg drugo, onda zbog te slabašne konstrukcije.

„Fala ti za drva", promrmlja Mehaga, pa nadoda: „Dolazio Arnaut. Dva dana, pa ispilo i iscjepo. Fali i on drva. Veli, suha ko barut, a sve bukovina." Aziz, nadoda:

„Ma, čim sam ih vidio na kolima, vidim dobra drva. Uzeo sebi kola, a kako biše pojeftina, ja skontah jazuk je ne uzeti i druga kola. I eto, poslo kod tebe. Valjda se ne ljutiš. Valjda nije na pretek." Krenu priča. Priča dvojice muškaraca na istoj deredži. Dvojice domaćina. Vješto su izbjegavali svadbu i svaku drugu škakljivu temu. Kad su ustali da krenu svaki na svoju stranu, Aziz tiho kaza:

„Punac, na proljeće, uz Allahovu pomoć, bit ćeš dedo."

Noge su se Mehagi oduzele. Ote mu se hroptaj iz grla. Ko da će se šlagirati, a u krajevima očiju sakriše se dvije suze. Osloni se Mehaga na jaku zetovu ruku dok su silazili niz strmi sokak. Jedva skupi snage da kaže:

„Rad bi bio obići vas. Milo bi mi bilo Halimu vidjeti, a i tvoje upoznati."

„Kad goć ti je na ruku, punac, bujrum. Ko u svoju kuću", veselo odgovori Aziz.

Mehaga se nastavio oslanjati na Azizovu ruku i kada su sišli niz strmi sokak i kad su prešli drveni most preko Miljacke. Nekako mu je ta ruka davala sigurnost u hodu. Azizu je godilo što se ovaj starac oslanja na njegovu ruku. A opet nekako bi najradije da ga uprti i snese do čaršije. Baš ko kakvo dijete.

Čim zatvori avlijska vrata, Mehaga naredi ženi da kuha kahvu. Veseo, nekako podmlađen, opra se nad leđenom, dok mu je žena posipala iz ibrika. Ona ga zabrinuta priupita: „Zar nije vakat večeri? Što će ti sada kahva?" Mehaga primijeti da mu je žena tuhafli i pod brigom. Nije ga puno ni briga nit ga pomete u veselom raspoloženju. Smišlja kako da joj ispriča popodnevno sijelo sa zetom. Smišlja da kaže baš kako je bilo, a smišlja i šta da nadoda kako bi sebe uveličo u ženinim očima. Kad žena donese kahvu i kad vidje poveliku brigu u njenim očima, skoro ljuto priupita:

„U ovoj se kući sve promijenilo. Obično sam ja kući dolazio pod brigom. Zbog poslova i čaršijskih sekiracija, a sada ja veseo, a ti pod nakom brigom. De kazuj što si tako kaharli?" Hava ništa ne reče već iz njedara izvadi koverat i pruži ga Mehagi. Po mastilu i po boji koverte, Mehaga razumi da je pismo iz Stambola. Hitro ga uze iz ženinih ruku, turajući pozlaćene naočale na vrh nosa. Po prvim slovima vidje da pismo nije napiso, ko do sada, zet Šemso. Nepoznata slova. Teško čitljiva, a svaka druga riječ turcizam koji je on haman zaboravio. Zaboravi Mehaga na kahvu. Čita neuko napisana slova pa razumi da pismo piše nekakav Šemsov rođak koji je prije dvades godina iz ovijeh krajeva otišo u Stambol. Pisao je šturo, grubo i precizno objašnjavajući kako su Refija i Šemso po dolasku u Stambol, ko i drugi, morali biti u karantinu četrdeset dana. Ko kano, da ne donesu kakvu prelaznu boljku iz ovijeh krajeva. Odužio se karantin, piše taj rođak, preko dva mjeseca, a do tada on Šemsi našo malu kućicu. Pod kiriju. Za prvu ruku, a dogovorio Šemsi i poso kod nekaka Turčina. Ali, ne leži vraže. Šemso se razbolje u karantinu. I pade na postelju. Piše rođak, kako

je Šemso u postelji evo preko tri mjeseca i kako se ušteđevina polahko topi. Ni okle nova para ne stiže pa more lahko biti da nejmadne dovoljno para za hospitala. Hasta je tolika da mu bez hospitala nejma oporavka. Na kraju, pita taj rođak malo izokole, može li mu on, Mehaga, šta para poslati pa uz ono što su poslali Šemsovi da ga u hospital smjeste. Ni jedne ne napisa taj nepoznati pisac pisma, kako je Refija. Kako joj je zdravlje. Kako devera te prve dane u tuđini uz bolesna čoeka. Mehagi zuji u ušima i sve ko da neko šapće u uho, tuđina je prokleta pa makar ta tuđina bila i lijepi Stambol. Nikog u Stambolu nije briga što si ti Šemso, mumin. Muslim iz Bosne, koja bi pet vijekova dio turskog carstva. Niko nejma merhameta za te kad si bolestan. Mrijet ti je na ulici ako nejmaš para za hospitala. Slaba fajda od te Šemsove rodbine. Slaba fajda od Šemsovih roditelja. Zato njemu pišu i njega mole da pripomogne. Treći put je pismo čito. Kad završi, naumpade mu, more biti da ovo piše kakav prevarant, a da Šemso ni ne zna da on pare išće.

Opet skonta da valjda Šemsovi znaju za tog rođaka, a sigurno znaju i je li tolka hasta. Moram namah odletiti do Šemsovih. Da sve provjerim. Kad zaklopi pismo i u koverat hartiju vrati, okrenu se ženi umorno i očajno uzdahnu, pa naredi:

„De, donesi zlato i nakit što ga ima u kući.“ Hava skoči. Bez riječi donese omanju seharu pa je metnu pred Mehagino šilte. Polako Mehaga podiže poklopac sehare, dugo gledajući u njen sadržaj. A onda razmota svoj čisti svileni rubac i poče metati u njega bisere, prstenje, ogrlice od dukata, šorvane i napoleone, a na kraju skide sa svoje ruke povelik muški prsten sa ćilibarom i njega prisloni na omalenu gomilu. Hava bez riječi skide velike zlatne materine menđuše sa ušiju i prituri ih na gomilu. Mehaga sveza čvrsto mahramu na dva uzeta. Duboko uzdahnuvši, Hava prozobori: „Halalosum.“

Osta kahva nepopijena iza Mehage. Žurio je koliko su mu noge kuveta imale. Krenu prema Hadžilojinoj mahali i Šemsovim roditeljima. Prvo je prebiro u glavi ima li još đe kakve gotovine kod sebe i bi li mogo šta prodati. Onda je dumo kolko vrijedi ova zlatnina što je nosi i hoće li moći zaklopiti za ozdravljenje. A onda ga uhvati nekakva srdžba. I to na samog sebe. Kad samo pomislim kako sam se ko kakav mahnitov radovo što mi šći i zet odoše u Stambol. Mislio sam, kenjac jedan, da tamo samo čekaju da ko iz Bosne dođe. Kako se kakav Bosanac pomoli na stambolskim vratima, tako Turci polete put njega: “Đela, mašala. Samo tebe čekamo! Dedera, sjedi ovde u pročelje pa uživaj! I đe si do sada?“ Mahnitov jedan, kud im ne kaza: “Ne tražite, djeco, hljeba nad pogačom. Ne otiskajte se u tuđinu.“ A i da sam tako zborio, džaba bi bilo. Navalio Šemso u Stambol, pa u Stambol. Crko bi da ne ode. Kako je ono govorio? Ne može gledati kako Srbi, čifuti, Hrvati, Švabe, a i hercegovački muslimani harče Sarajevo. Satjerali stare Sarajlije u Vratnik, Vrbanjušu, Mejtaš, Bistrik, Bjelave, baš ko u kakav tor. A oni hrupili po Koševu, podno Huma, po grbavičkom polju, po Vracama, po Grdonju i Betaniji. Ostadoše stare Sarajlije bez ljetnikovaca i imanja na Butmiru, na Ilidži i Hrasnici a kuće niču i po državnom i po privatnom zemljištu. Baš

ko pečurke. Ne mogaše Šemso više gledati to čerečenje Sarajeva, pa umjesto ko ostale Sarajlije da se zatvori i sakrije za avlijska vrata, on se spakova i ode. U Stambol. Be li je mislio da će mu Turci ponuditi dvore za male pare. Na Aksaraju ili najdalje na Šišliju. A ko da gledam, završi Šemso na nekakom stambolskom Grdonju. Na rubu grada u kakvoj izbi. Baš ko što se zarove ove došlje u Sarajvu. Povrh svega još i oboli.

Allahu dragi, pomozi! Nađi lijeka zetu mi. Ne smijem ni pomisliti šta mi se šćeri može desiti u tuđini. Ako ostane, ne daj Bože, udovica. Ne veli joj udaja za kaka starca. Poput mene da ga hizmeti. Za zalogaj hrane i toplu prostoriju. Predade Šemsovu babu zlatninu u mahrami. Šemsov babo toj kamaru pridoda još toliko što je on spremio i mu kaza:

„Valjda neće biti kasno kad ovo stigne u Stambol. Za mjesec. Ide mi ahbab Hajrudin u Stambol po robu. Za petnest dana. Puno je ovo zlata da šaljemo po kome nepoznatom i u koga nismo sigurni."

„A šta misliš, prijatelju, hoće li ovo zlata moći zaklopiti za liječenje u hastahani?"

„Ne znam ti kazati, dobar prijatelju. Nadat se da hoće. Zlato na čitavom dunjaluku isto vrijedi. Ovde, po mom kontu, za ovoliko zlata mogu se dobre dvije kuće kupiti. Ili dobrijeh pet godina živjeti. Valjda će i u Stambolu tolko vrijediti. Mi smo uradili kolko smo mogli. Od sada je sve u Allahovim rukama."

Ode Hajrudin u Stambol po robu. Odnese hise pravo Refiji u ruke, kako su ga u Sarajvu savjetovali. Svojim očima vidje Šemsu u hasthani. A ponese i pisma u njedrima od Šemse, ocu mu i puncu. Zahvaljivo se Šemso i ocu i puncu u pismu i izvinjavo se što sve vako ispade i što ništa ne bi kako je on zamišljo. Napisa Šemso još i to da u Stambolu nije vala ništa kako je zamišljo. Da se ober kaje što ikad dođe na obale Bosfora. Piše Šemso i u pismu kudi i Tursku i Stambol. Veli, Turci veći lopovi i od čifuta i od Latina zajedno. Poganćeri veći od Srba. Iz oka prevariti svakog koga znaju. Sve kroz paru mjere. Lahko im kavgu zametnuti za ništa. Na kraju Šemso napisa, neka u Sarajvu odvaraćaju svakog ko je naumio put Stambola krenuti. Napisa još i to: „Veći smo mi, babo i Mehaga, muslimani u Bosni od ovijeh muslimana ovde za stotinu puta."

Učestali napadi kod Adema. Dobro ga zabrinuli. Neće Adem nikom da kazuje za svoju boljku, a sam lijeka ne umije na nađe. Jedino što može da učini kad osjeti da napad slabosti dolazi je da zgrabi u ruku ključ. Ili kakav drugi hladan metal. I da ga čvrsto stišće. Čini mu se da onda napadi slabiji budu. I kraće traju. U zadnjih pola godine tri puta ga snađe. Ta slabost, ta vrtoglavica i kočenje mišića. Zapado je u nekakvo mrtvilo iz kojeg se teško budio. Slab i smoren. Nakon trećeg napada, teška srca odluči da ode do gospođe i da joj sve ispriča. Dainica Mara, nakon Ademova posjeta, nazva nekog doktora pa se posavjetova i kaza Ademu da boluje od boljke što se zove epilepsija. Boljci nema lijeka, kaza dainica. Grubo i iskreno. Boljka se može ublažiti, a sa

boljkom se može naživjeti. I duboka starost dočekati. Ali, mora se život urediti. Tako da nema sekiracije, da nema teška i sekirli posla, da nema pića i cigara. Mora se rano lijegati i rano ustajati. Kafu izbjegavati, tešku hranu izbjegavati. Što češće na zraku biti. Onda se dainica jako približi Ademu iako su bili sami u sobi pa mu šapnu na uho:

„I mora se imati uredan seksualni život. Od prevelike apstinencije mogu se napadi učestati." Obli nekakva crven Adema. Nikad ni sa muškim nije o ovim stvarima pričo, a kamoli sa ženskom. I to još sa dainicom. Vidjevši crvenilo na Ademovom licu, Mara se doktorski obrecnu na njega i gotovo ljutito nastavi: „Ademe, kod lekara nije ništa sramota! Nije sramota o ovome pričati. Zato, oću odmah da se ženiš." Posluša Adem dainicin savjet. Ali posluša i svoju pamet. Oženi se domalo sa srednjom kćeri Isidora Albaharija. Ženidba uveliko uredi Ademov život. Nabolje. Samom ženidbom, posta suvlasnik fabrike bombona i vafla. Nije više morao ulaziti u sumnjive transakcije oko preprodaje šećera kako bi ostvario ekstra zaradu. Isidor je u potpunosti prepustio posao Ademu. Spade dosta briga sa Ademovih leđa. Isidorovi rođaci pred sinagogom vukli su u stranu Isidora i šapatom ga kritikovali:

„Veliku su bruku, Isidiore, napravio što kćerku dade za muhamedanca. Nikad ti zajednica neće to oprostiti. Još si veću sramotu napravio našoj zajednici što si sav posao prepustio nejevreju."

Isidor se branio, veselo i sigurno od namćorastih jevrejskih starješina, govoreći:

„Kad je poso u pitanju kad je dinar u pitanju, malo je čifuta u našem gradu ravnih mom zetu. Ja muškog nasljednika nemam, kako i sami znate, braćo. A i da imam, ovakvog bih ga kao što je Adem poželio. Šestu godinu kod mene radi. Predano od zore do mraka. Preporodio fabriku, modernizovao je i udvostručio mi profit. Znam da me nasitno potkrada. Ali svu paru tako nametnutu pametno ulaže. U nekretninu. Ne pije, ne kurva se. Ne kocka, niti ženske ganja. Čifut nije, ali nikad ni u džamiji bio nije. „Draga braćo", gordo je završavao Isidor svoju besjedu pred sinagogom, „vi imate sinove. Ja imam tri kćeri. Srednju Saru oženi Abid. Kako vidim, nije vam po volji. Lepo se razletite i prosite Esteru i Faniku za svoje sinove. Tek onda mi savjeta dajte. Do tada, šalom."

Ništa manje kritika nije snalazilo Hamida Tanovića od hercegovačkih rođaka. Adem ne htje nikakvu svadbenu proslavu da pravi, ubjeđujući sebe a i druge, da je to suludo trošenje para. U glupe običaje. Govorio je, svatovima ispečeš vola da pojedu, a oni ti na naselje donesu ovcu. Ne, ne, i ne! Ponavljao je pred budućim puncem Isidorom. A onda, jok, jok, i jok! Pred svojim ocem. Istina ni Hamid, a ni Isidor, nisu mnogo navaljivali, niti puno ubjeđivali Adema da ovjekovječi vjenčanje. Na tradicionalan način. I jedan i drugi dobro su se pribojavali tog nekakvog skupa na kojem bi se sudarile dvije kulture i dvije vjere. Dva staleža, dva svijeta koji vijekovima žive složno jedni pored drugih, ali nikad zajedno. Jedino za čim zažali Isidor bi propuštena prilika da upozna umirovljenog direktora hipotekarne banke Šukriju Kurtovića. I njegovu ženu doktoricu Maru Kurtović. Poznatog sarajevskog ljekara, pedijatra. Hamid nije ni

za čim zažalio, već lijepo odahnu kad prevlada Ademova odluka da svadbe neće biti.

Dolazili Hamidovi rođaci i zemljaci na slatku. Obavezno su dvosmislenim upadicama tokom sijela, prebacivali Hamidu kako okalja dično hercegovačko prezime i pleme. Ibro Tanović unio se Hamidu pod bradu, pa šapće:

„Moj Hamide! Gatački sokole! Šta ti to đeca čine, kukavna nam majka?"

Naivno se smijuljeći, Hamid upita

„Ama, šta učiniše, rođače? Šta to ti znadeš, a ja ne znam? Pa toliko kukaš ko sinja kukavica."

„Pa od tri snahe, moj Hamide, nijedna ti našeg čoka nije. Nolke naše cure. Od Avdića, od Pašića, Hasanbegovića, Čampara, Krvavaca, Zvizdića, Muhovića, Gađa, dalje da ne nabrajam. Za udaju prispjele, a tvoji sinovi udarili po ovijem tuđijem. Ešo se oženi od istočne Bosne. Ziko oženi Sarajku. A, Ako, Ako zabrazdi ponajviše. Oženi čifutku. A ti, Hamide, ja bih reko, sve to gledaš postrance i još men se čini odobravaš. Tobe jarabi i tobe estakfirullah."

Tad se Hamid unese Ibri u njedra. Besjedi mu pod bradu, a baš ko da reži:

„Slušaj me, Ibro Tanoviću, hablečino jedna, šta ti sada velim. Ja sam sa Hercegovinom raskrstio kad sam u kola sjeo i u Sarajvo se zaputio. Ja sam ođe došo ne zbog sebe već zbog đece. Četvericu ja sinova imam, moj Ibro. I valjalo ih je žive i zdrave sačuvati. Iz Gacka sam ja pobjego da u kakvoj kavgi sa Srbima glavu ne izgube. I eto, uz Božiju pomoć, kako vidiš, ja ih sačuvah. A ti mi došo, sade i ođe, soli metat na ranu. Pitaš me što se nijedan ne oženi kakom našom. Hercegovkom. Trsi me se dok šta ružnije nijesam kazo. A nijesu ni naše, vallahi billahi, dženetske hurije. Znaš i sam po svojoj ko i ja po svojoj."

Odavno Ibro nije vidio u Hamidovim očima takvu ljutnju i takav bijes. Zaključi da je pametnije maknut se od Hamida kad je ovoliko bijesan. Da je malo hrabriji, da je malo bliži u rodu sa Hamidom možda bi dočeko priliku da mu se Hamid iz dna duše svojski izjada i da mu prizna da je on više od bilo koga na ovoj kugli zemaljskoj želio Here za svoje snahe.

Jedva fijaker izađe uz strmu čeljigovićku mahalu. Mehaga, iako stari Sarajlija, nije se mogo sjetiti da je ikad u životu zašo u ovu sarajevsku mahalu. Niti da je koga poznavao iz ove mahale. Sokak bi loše kaldrmisan. Kuće neuredno i neskladno načičkane, jedna na drugu sa malim avlijama i neurednim baščama. Nikakva usporedba sa vratničkim, bjelavskim, vrbanjuškim ili mejtaškim mahalama nije bila moguća. Kao da je u pitanju neki drugi grad sa nekim drugim adetima i običajima. Mehaga fijakeristi dade podobru napojnicu, a onda se sa ženom uputi put kuće u koju prvi put ulazi, a eto, kćerka mu Halima već sedam mjeseci u njoj stanuje. Natovaren silom poklona, krimice je pokušavao da sagleda svaki detalj. Oko kuće i u kući.

Avlijska vrata omalehna. Visok čoek, recemo, poput Aziza, mora se podobro sageti da uđe kroz njih. On, a ni žena mu nisu se morali saginjati. Avlija kaldrmisana krupnim i oštrim kamenom, koji nije ko u njegovoj avliji oblutak iz Miljacke svaki isti,

već sigurno iz kakva obližnjeg majdana. Tu pod Trebevićem. Kuća omalehna, uredno okrečena, ali nekako mu sirotinjski izgledala. Malo memli, iako još nije zahladilo. Kad uđoše u ganjak, začudi ga toliki broj cipela različitih oblika i dimenzija. Cipele uredno poslagane na gruboj drvenoj polici. Na starim požutjelim novinama. Same za sebe kazivale su mu da u ovoj kući živi previše čeljadi. Uvedoše ga u poveliku sobu sa niskim plafonom koja je iznenađujuće odisala čistoćom, ali previše zagrijana, zaudarala je teškim zadahom hrane. Istom spremljene. Sjede je na ponuđeno mjesto u vrh mindera. Minder prekriven sa nekoliko slojeva čistih ponjava jarkih boja na koje su dodatno bile poredane mekane janjeće kožice. U uglu sobe velika peć fijaker. Na peći poredano sijaset šerpi, lonaca i ibrika. U poluotvorenoj rerni fijakera primijeti veliku tepsiju u kojoj se žutila istom ispečena pita sirnica. Iznad fijakera na zidu okačena puška dvocijevka. O rogove nekakve divokoze ili kakve druge rogate životinje koju Mehaga zasigurno nikad živu nije vidio.

Sjedajući na minder, prelazio je pogledom po licima ukućana, tražeći među njima Halimu. A onda, okrenu pogled prema najstarijem licu u sobi, pretpostavljajući da je to otac njegovog zeta. Glasno i srdačno izgovori:

„Selam alejk, prijatelju."

„Alejkumu selam", odgovori brkata starina pa još dodade, „dobro mi došo u kuću, prijatelju."

Hrapav glas odgovarao je izboranom licu, ogromnim bijelim brkovima i sijedoj kosi ispod iznosanog fesa. Zet je slika i prilika oca, mislio je Mehaga. I ova starina iste je visine. Isto ko zet koščat i plećat. Ko da je nekad bio atleta. Oči kod ovog starca iste ko i kod sina mu. Nebeski plave. Propadaš u njih kad te vako fiksiraju. Samo u očima starine puno više pronicljivosti, nepovjerenja i nekake hladne odbojnosti.

Hamid primijeti da gost prilikom ulaska na vrata kriomice zagleda svaki detalj u sobi. Bi mu malo neugodno pa ga preli primijetna crven. Poli ga i malo hladna znoja. Znao je da će ovaj bogati Sarajlija nepogrešivo sagledati svu skromnost njegove kuće. Dok je sjedao na minder, mjerkao je Mehagu zaključivši da su vjerovatno vršnjaci po godinama. Neprimijetno se nasmijulji kad obrati pažnju na Mehaginu konstrukciju. Ovako omalehan, nježnih ruku, uskih ramena, izgledao je Hamidu nekako krhak i lomljiv, pa se bojao previše mu ruku stisnuti kada su se rukovali.

Slika i prilika moje snahe Halime, mislio je Hamid. I ona je omalehna. Na baba se bacila. Azizu taman do ispod prsiju.

„Jesi li za kahvu, prijatelju", upita Hamid ne skidajući pogleda sa Mehage.

„Jesam, prijatelju. I za čašu vode. Naka me žeđ spopala. Ko da sam pješe izašao uz Alifakovac. I Strmac."

Na drugom minderu sjedi Aziz. Pored njega još trojica mladića. Zadivljujuće je bilo vidjeti ove mladiće kako ćutke sjede i uz ogromno poštovanje čekaju da se uključe u razgovor dvojice starijih muškaraca. Lebdila je sobom hijerarhija glave kuće i sinova. I neprimijetnost ženske čeljadi.

Hamid nehajno pokaza put mladića i uz nekakav ciničan osmijeh kaza:

„Ovo su ti moje hairlije. Aziza znadeš. Ovaj do njeg je Ešref. On je najstariji. Ovaj do njeg je Adem, a ono je Ismet. On ti još tuđijem zubima hljeb jede." Mehagi bi nelagodno zbog blagog cinizma u Hamidovom glasu prilikom predstavljanja sinova. Naočiti, ozbiljni i patrijarhalno odgojeni, nikako mu nisu zasluživali tu dozu cinizma u Hamidovom glasu. Blago je klimao glavom prema svakom od tih momaka, brzo donoseći zaključke. Ešref ponajviše liči na oca. Lice mu prekrivaju brkovi kao i u oca, samo što nisu stigli posijediti niti požutjeti od duhana. Mehagi je Ešref izgledao previše ozbiljan za svoje godine. Čak preozbiljan. Adem samo visinom liči na oca. Kovrdžava kosa i lijepo neizborano lice više bi odgovaralo kakvom gradskom momku. Ni on, kao ni Aziz, nije imao brkove što je rijetkost za odrasla Hercegovca. U tom momentu uđe u sobu Halima.

Lijepo i svečano obučena nosila je veliku bakarnu tablu sa findžanima i šećerlukom. Spusti tablu na mali peškun kraj mindera, a onda priđe ocu nazvavši:

„Selam alejk, babo." Hitro se sage da ga poljubi u ruku, a on ruku trže prema sebi, prihvati je za ramena, i privuče u zagrljaj. Prvi put svoju kćerku, već udatu ženu, strasno privuče na svoje grudi i tako jako prigrli da mu bi na momenat nezgodno zbog ovog izljeva nježnosti. Dok je ljubio Halimu u jedan pa u drugi obraz, ote mu se težak uzdah, pa uz neprepoznatljiv hroptaj izusti:

„Alejkumu selam, šćeri moja." Na Haliminom licu nije mogao ništa od očekivanog pročitati. Mehaga je bio ubijeđen da će prvim letimičnim pogledom na Halimino lice saznati je li i koliko je sretna u ovoj kući, je li opterećena teškim kućnim poslovima i ima li tuge i žalosti za njenom rodnom kućom. Ništa od tog ne saznade gledajući u kćerkino lice. Halima se s poštovanjem okrenu Hamidu i kaza: „Merhaba ti, svekre", a onda se uz osmijeh okrenu prema Hamidovim sinovima i nastavi, "kako ste mi, djeverovi moji? Kako su vam žene, Ešo i Ako."

Mrmljao je zadovoljno Hamid: „Ja Muhadem merhama, snaho", mrmljali su djeverovi: "dobro, dobro su mlade." A onda u sobu uđoše Alija i njene kćerke, Ćerima i Zilha. Da je u sobu ušla, još recimo, kućna mačka ne bi imala gdje sjesti. Minderi i tri tronošca nisu bili dovoljni da svi sjednu pa Ćerima i Zilha sjedoše na pod blizu fijakera. Puna soba čeljadi, imena im svima teško popamtiti. Još jedna neobičnost za Mehagu. U njegovoj primaćoj sobi ili na divanhani, nikad od kako je kuća napravljena, nije bilo toliko duša u jednoj sobi u isto vrijeme. Halima i Alija su se vrzmale oko peći sipajući kafu, a onda su vješto prolazile između noga i tjelesa u punoj sobi prinoseći kahvu. Kad Halima prinese kahvu maćehi Havi, lagano prinese svoje lice do njenog i tiho prozori: „Mati, kako si?"

Zatresoše se Havi ruke i u rukama findžan sa kahvom, a onda uz žestok jecaj Hava kroz plač procvili: „Dobro, dobro sam, ćeri moja." Preko sahat je Mehaga sjedio sa svojom ženom u ovoj sobi, sve vrijeme razgovarajući samo sa Hamidom. Nervozna i nepovezana besjeda i jednog i drugog. Kad Mehaga zaključi da valja krenuti, svi

ustadoše, odajući tim činom duboko poštovanje. Stojeći pored njega, Hamid uz osmijeh, kaza:

„Halali, ako šta nije bilo po tvom adetu, moj prijatelju."

„Ama jok! Kaki, ponavljao je Mehaga dodajući, „fala na ićramu." Na kraju se okrenu put Aziza, i kaza:

„Velka bi mi bila čast, Azize, da mi dođeš sa ženom i sa svojima na sijelo. Kad god vam bude na ruku, bujrum."

Aziz stojeći nezgrapno iza oca, toplo prihvati punčevu ruku, dugo je u svojoj stiskajući i tresući, pa reče:

„Hoću, punac. Jašta radi. Fala ti na pozivu." Dok je Mehaga izlazio u hladan negrijani ganjak, vidje kako Hava dugo i strasno grli Halimu, a vidje i da joj nešta tutnu u ruku.

Kasna jesen. Rano se smrkava. Hladne noći, niđe nikog na sokaku. Malo naprijed Mehaga, a na pola koraka za njim Hava. Pusti Mehaga da ga Hava sustigne pa zbunjeno kaza: „Nikad ne viđoh manje kuće, a u njoj više čeljadi. Puna kuća, a ipak nekaka harmonija vlada. Ili se meni samo tako pričinilo. Šta ti veliš?" Kao da ga nije čula Hava, nakon malo kaza: „Men se čini, Halima trudna." Mehaga se ukopa nasred sokaka i iskolači oči. Hoće da ispadnu, pa buljeći u Havu kaza:

„Oklen ti to, Allahati dragog?"

Ne stajući, brižno Hava kaza: „Ma, vidi se stomak, samo što to jedino žensko oko može primijetiti." Nastavi strmu put hadžijske džamije dok je Mehaga stajao u buljio u nju.

Adem je uobičajeno čitao jutarnje novine u prostranoj trpezariji punčeva ogromnog stana. Nehajno listajući novine slušao je na Radiju Beograd jutarnje vijesti. I novine i radio detaljno su izvještavale o snazi Rajha i aneksiji Austrije. Ademovu pažnju privuče omanji oglas u novinama o prodaji stana. Dok ga je pažljivo čitao, nehajno je slušao radioizvještaj o teškoj ekonomskoj krizi u Americi koja će, po ekspertskim predviđanjima, imati veliki odraz i u Evropi. Na kraju najavi spiker čitanje kursne liste i vremensku prognozu.

Opet dinar pao. Ozlojeđen Adem, bijesno savijajući novine, potraži kutiju sa cigarama. Moram pod hitno svu ušteđevinu investirati ili u zlato ili u nekretninu. Ovako više ne ide. Gubim na kursu hiljade i hiljade dinara. U robu više ne mogu ulagati. Magacini su do plafona puni šećera, melase, brašna, ulja i ekstrakta. Nemam više gdje lagerovati sirovinu, sve je puno. U tom, u trpezariju uđe Isidor, uz lagani pomak u stolici kao da će ustati, Adem promrmlja: „Dobro jutro, punac", a ovaj pospano odgovori, „ šalom, šalom, zete." Zijevajući u pidžami, dežmekast i raščupan, Isidor je žurno točio u malu čašicu nakakve lijekove za pritisak, srce i aritmiju. Po Isidorovim tvrdnjama, bolovao je od bar desetak smrtnih bolesti. Panično je pio svakojake lijekove koje mu bilo ko savjetovao. A, savjetovali su ga liječnici, apotekari, mesari, stolari, hodže, popovi i fratri. Pa rabini i komšije, ciganske gatare i vračare. Odmah poslije sile popijenih lijekova nasu sebi jednu čašicu prepečenice i hitro je ispi govoreći:

„Tvoj ujak, kako vi kažete daidža je li, Šukrija, veli mi neki dan da je zdravo ujutro drmnuti jednu rakijicu i znaš da je u pravu. Jako mi prija. Šta misliš da popijem još jednu?" Uz blag osmijeh Adem kaza puncu: „Ma, jašta radi. Daidža Šukrija tako svako jutro drmne dvije onako na eks i još kaže, na dvije sam noge, pa mogu dvije." Posluša Isidor Adema pa popi još jednu, grsteći se i ponavljajući, doobraaa, a onda sjede do Adema za veliki trpezarijski sto i upita:

„Šta ima novo, u novinama?"

„Ma, vala nema ništa novo. Ko i svaki dan. Dojčland, Dojčland, inflacija, propala ova firma, propala ona firma. Stečaji, štrajkovi, ništa dobrog. Jedino što nađoh jedan oglas. Prodaje se manji trosoban stan u Knez Mihajlovoj. To je tu blizu Katedrale i blizu ovog stana pa mislim da bi bilo dobro da ga zajedno pogledamo. Ti si, Isidore, veći maher od mene u cjenkanju, pa ako si voljan da ga pogledamo." Isidor je sada ispijao jaku crnu kafu, mrmljajući: „Šta vam fali ovdje? Veliki stan, imate svoju sobu i nikom ne smetate. Ja bih volio da ostanete još koju godinu sa nama u zajednici. Dok se Sara ne nauči kućnim poslovima, neka vas ovde." Jutarnja kafa učini svoje pa Isidor žurno ode do zahoda, a Adem ispi ostatak svoje kafe i polahko išeta iz stana. Nije žurio u kancelariju pa odluči da pogleda taj stan u Knez Mihajlovoj. Dugo je zvonio i baš kad odluči da više ne čeka, ču korake u hodniku. Vrata otvori stariji čovjek, zbunjeno buljeći u njega.

„Izvolite!"

„Ja po oglasu. Dali ste u novine oglas da prodajete stan. Je li prodat? Ako nije, mogu li pogledati? Ja sam ozbiljna mušterija." Dok se čovjek odmicao od vrata da ga propusti u hodnik pojavi se u hodniku bakica, pitajući:

„Jeste li za kavu, mladi gospodine?"

„Radije bih čaj, gospođo. Pio sam kafu jutros. Pažljivo je pregledao stan. Godinama nije krečen. Vidjelo se to po izrazitom žutilu zidova. Slabo je osunčan, a svi prozori gledaju u mračno dvorište. Prozori, vrata i podovi toliko su dotrajali da sve škripi i cvili pri najmanjem kretanju ili dodiru. Stiže gospođa sa kafom za sebe i muža i čajem za Adema.

„I, kako vam izgleda", upita gospođa za koju saznade da se zove Hana. Polahko ispijajući čaj, Adem shvati da se nalazi u jevrejskom domu.

„Stan je prostran, gospođo. Na lijepom je mjestu, samo zreo za veliku adaptaciju. Nije sunčan. Mislim da ću još razmisliti. Kakva je cijena", na kraju upita Adem

„Osam stotina hiljada", kratko odgovori starac, ali kad vidje iskolačene Ademove oči, brzo nadoda, „naravno sa namještajem. Ništa ne namjeravamo nositi."

Iako je u mislima već odustao od kupovine, Adema nadvlada vječita žudnja za cjenkanjem, pa nonšalantno odgovori:

„Namještaj me ne interesuje. Kolika je cijena bez namještaja?" Dok se starac premišljao šta da odgovori, bakica odgovori pitanjem:

„Ali, šta da radimo sa namještajem? Znate, mi namjeravamo seliti u Ameriku. Nikako ne možemo vući sav taj namještaj u Ameriku. Je li tako?"

„A da ga prodate staretinaru", upita Adem, uživajući u cjenkanju.

„Dobro, koliko vi nudite, gospodine, za stan", tiho upita starac. Dugo je Adem mozgao koju cifru da ponudi, čak se malo pribojavajući pristanka. Da bi bio odbijen, ponudi upola manje, četri stotine hiljada dinara i još nadoda:

„Mogu platiti i u „dojč" markama. To bi onda bilo oko dvadeset četri hiljade maraka. Za namještaj bih vam dao rok od tri mjeseca da ga prodajete ili nosite. Predlažem tri mjeseca za odvoz namještaja od potpisa ugovora o kupovini."

Ponuda je bila neprihvatljiva. Mizerna, čak uvrijedljiva, pa je čekao trenutak kada će se domaćin zahvaliti na ponudi i kulturno ga ispratiti do vrata. Nastala je duga šutnja, a onda se starac izvinu Ademu i zamoli ga da malo sačeka tu u sobi, a on i žena će se povući u drugu sobu da porazgovaraju. Dok su teškim staračkim koracima izlazili iz sobe, Adem se zapita odakle volja ovim ljudima da se sele čak u Ameriku u tako poznim godinama. Dugo su se zadržali u drugoj sobi. Iz čiste dosade poče lutati pogledom po sobi. Stari orahov namještaj je kazivao da je nekad u ovom stanu vladalo bogatstvo i blagostanje. Debeli perzijski ćilimi na krajevima iskrzani jasno su mu govorili da su stanari nekad sa dobrim ukusom lijepo i bogato opremali ovaj stan. Kako su beščujno i tiho izašli, tako se i vratiše u sobu. Kao kakve sjenke, a ne živa bića, lagano dogegaše do stola i stojeći pored Adema, uglas rekoše:

„Pristajemo!"

Među zadnjima Ismet izađe iz muške gimnazije. Popodnevni časovi zašli su u duboki jesenji mrak. Čim izađe iz zgrade, vidje uz zid školskog doma Mustafu i Karkina. Nehajno Mustafa mrdnu glavom blago ulijevo kada su im se pogledi susreli. Sve je razumio. Zabi ruke u džepove kaputa, školsku torbu stisnu pod mišku i krenu laganim korakom put obale Vojvode Stepe. Dok je prelazio Miljacku preko Drvenija mosta, sustigoše ga dvojica drugova i kad su ga preticali, Karkin tiho kaza:

„Valter te čeka u Gaju." Očekivao je Ismet opet neki nevažan zadatak, uputu od partijskih kolega, pa ga iznenadi ova poruka od Valtera. Nije ga vidio od onog sastanka od prije gotovo pola godine. A, od tada je bilo bezbroj sastanaka. I njemu kao i drugima, Valter je postao gotovo mit. Utvara koja je tu među njima, ali u takvoj ilegali da nisi načisto postoji li uopšte. Čuo je za dosta komunističkih ilegalaca kojima ni najbliži, sem nadimka, nisu znali ni ime ni prezime ni mjesto stanovanja. Čuo je da postoji još jedan komunist, mnogo značajniji po hijerarhiji sa istim nadimkom Valter. Dok se žurno peo uz strme ulice prema trebevićkom gaju, maštao je kako će jednog dana u partiji i njemu dati kodni nadimak. Smišljao je nadimke poput Tane kao skraćenicu od prezimena, pa Soko ili Jastreb. Nije volio nadimak po kojem su ga sada zvali, Iko. Sem skraćenice od imena po hercegovačkom običaju, nadimak mu nije bio dovoljno opisan i sugestivan. Brzi, recimo. To bi bio dobar nadimak. Ili još bolje, Munja. U takvom razmišljanju stiže do ulaza u veliki gaj iznad Hrida, ali nigdje nije

vidio Valtera. Malo dublje zađe u hrastovu šumu, a onda sjede na jedan panj i zapali cigaru. Počeo je ljetos pušiti. Kriomice i od oca i od braće. Dok su mu prvi dimovi cigarete lelujali oko glave i dok je osjećao blagu nesvjesticu od jake cigarete, ču da mu neko prilazi sa leđa. Valter, pomisli Iko, pa skoči sa panja i naglo se okrenu. Kraj njega je stajao nepoznat čovjek. Ismetu se sledi krv u venama. Policija sigurno, pomisli i već sljedećeg momenta preleti pogledom okoliš instinktivno razmišljajući kuda je bijeg najsigurniji.

„Ti si Iko? Je li tako", upita neznanac, a onda vidjevši paniku u Ismetovim očima nadoda, „šalje me Valter. Nov si među nama, pa ne znaš da prije svakog susreta sa Valterom ide prethodnica da provjeri sigurnost. Pođi za mnom." Neznanac ga je vodio dublje u šumu, a Ismet još nije bio načisto da li da vjeruje nepoznatom čovjeku. Čuo je za česta hapšenja komunista, za teška premlaćivanja i mučenja. Straha nesta kad vidje Valtera kako sjedi na jednom kamenu okrenut Sarajevu. Kada su mu prišli, nije se ni okrenuo, već tiho neznancu naredi:

„Šiba, ostavi nas same." Tiho da ga je jedva čuo, Valter progovori: „Ismete, sedi." Sjeo je na kamen podmećući školsku torbu pod tur, a Valter se kiselo nasmija govoreći:

„Za svašta školske knjige mogu koristiti, je li tako, Ismete?"

„Hladan je kamen u ove jesenje dane, pa biste i vi, druže Valter, trebali staviti šta pod guzicu", odgovori Ismet.

Preču Valter ovaj savjet i nastavi, kao da sam sebi govori, tiho uz duge stanke između izgovorenih rečenica.

„Naobrazba je veoma važna, moj Ismete. Čovek dok je mlad mora dosta toga da nauči. Nešto u školi, što se zove opća naobrazba, nešto van škole, što bi se moglo nazvati aktuelna zbivanja, a nešto kroz iskustvo. Ja sam podobro stariji od tebe i još učim. Sa školovanjem sam davno završio. Ali sada učim iz zabranjenih knjiga. Učim politiku i političku ekonomiju, a moje iskustvo i iskustvo mojh partijskih kolega mi kazuje da dolaze teška vremena. Naša partija zasigurno, u tim vremenima koja nas čekaju, neće ostati po strani. Upravo suprotno. Planiramo aktivno učestvovati u svim zbivanjima. Kako u državi tako i na evropskim prostorima."

Dugo pošuti, a onda uz gorak osmijjeh prvi put pogledavši Ismeta nastavi: „Pretpostavljam da misliš da sam poludeo. Da pričam gluposti, da se zanosim utopijskim idejama i da teoretišem. Dečko, mi smo ozbiljna partija." Naglo Valter ušuti, hladnim očima zagleda se u Ismeta, pa nastavi: „Mi ništa ne prepuštamo slučaju. Mi se pripremamo za preuzimanje vlasti u ovoj jebenoj državi. I to silom. Mi se pripremamo za rat koji će trajati i trajati." Glas mu je postao nevjerovatno opasan, oči su mu bile smrtno hladne kad nastavi:

„Ismete, mlad si. Momčić si, ali ako me ne vara osećaj, nevjerovatno si hrabar. Velike planove imamo sa tobom, a ništa ti ne obećavam. Naše najbolje hapse, premlaćuju, ucenjuju, vrbuju i vraćaju u naše ćelije kao uhode. Zato moramo ilegalu još bolje organizirati. Moramo partijsku oraganizaciju dovesti do savršenstva. A to je izvodljivo

samo sa najhrabrijim. Samo sa onima koji se ne boje život dati za partiju. Ako i kad zatreba." Te hladne oči, taj hrapavi i ubjedljivi glas, ta sugestivna retorika dovela je Ismeta do nekakvog transa. Osjećao se važnim. Osjećao je strujanje krvi u venama i potiljku. Osjećao se hrabrim i opasnim. Nezamjenjivim. Valter je pronicljivo posmatrao Ismeta pa zaključi, popio je partijski eliksir. Ubrizgan mu je partijski serum, u vene. Sad je vreme za konkretnu priču. Malo ublaživši ton, Valter nastavi:

„Tebi su Kurtovići rod?"

„Jesu. Moja mati je od Kurtovića", odgovori Ismet, nikako ne shvatajući ovo propitivanje. I to po drugi put na istu temu od Valtera.

„Kurtovići stanuju iznad parka. U onoj vili na drugom spratu, ako se ne varam?"

„Tako je", kratko odgovori Ismet.

„Na prvom spratu stanuju Krvavci. A ko stanuje u potkrovnom stanu?" Ismet je odgovarao kao da je pred kakvim policijskim isljednikom. Činilo mu se da Valter za svako postavljeno pitanje zna odgovor, ali eto samo njega provjerava.

„U tavanu je nekad stanovala moja tetka Azema. Umrla je, Allah rehmetile joj. Sada u tom stanu stanuju dainicine sluškinje. Kuharica, dvije sobarice i učiteljica moga daidžića Husnije. Kuharici je ime....", počeo je Ismet detaljisati, ali ga Valter prekide.

„Nevažno, nevažno." Nakon duže šutnje Valter se obrati Ismetu zapovijednim tonom:

„Imam veoma važan zadatak za tebe. Moraš mi ugovoriti sastanak sa doktoricom Kurtović." Sada je priču ubrzao da je Ismet gotovo prestao disati slušajući ga.

„Samo ja i ona. Na javnom mjestu. Može u njenoj ordinaciji. Može u nekoj tihoj slastičarnici, može kod nje kući kad je sama bez muža, bez posluge, može u pozorištu. Predloži doktorici sve ove varijante pa koja joj bude odgovarala, ali moraš mi ugovoriti sastanak."

Zbunjeno je Ismet mucao: „Ali, gospođa mene ne benda, ali, ali ona ne benda ni moga oca, a kamoli mene. Možda, možda sa daidžom? On je nekako topliji, jednostavniji, meni bliži, gospođa je..."

Valetr ga zgrabi za ramena i nastavi. Ovako ćeš izvesti: „Kaži dainici ili gospođi, kako je ti već zoveš, da jedan tvoj drug boluje od nekakve teške bolesti i moli da ga ona pregleda. Ako bude pitala zašto sam ne dođe u bolnicu, kaži da je u pitanju tvoj profesor i da mu je nezgodno da dolazi u ordinaciju u radno vreme. Kaži da si profesoru obećao uslugu i da mu ne možeš pred oči izaći ako obećanje ne ispuniš." Zadihan Valter nastavi: „Ubedi je, čoveče, kako znaš i umeš, ali sastanak mi zakaži." Naglo spusti ruke sa njegovih ramena, malo još postaja kao da će nastaviti razgovor, a onda naglo krenu dodajući:

„Za pet-šest dana opet se vidimo da mi raportiraš šta si uradio."

Hava je posljednje pripreme obavljala, a Mehaga je stručno nadgledao stanje kuće. U zidanim pećima gorjela je vatra u tri sobe. Samo su drva u pećima. I to ona zetova,

uz malo dodate borove luči tako da čitava kuća miriše na borovu smolu. U mangalu je Hava turila anduza i zašla kroz sve sobe tako da kuća miriše opojnim mirisom istoka. Na minderima su kerane navlake, rijetko korištene, istom iz sehare izađene. Baš kako je adet kad se rijedak gost u kući dočekuje. Slana jela i slatko spremljeno čekaju u mutvaku. Od prekjučer Hava kuha jemeke i sve je uredno posloženo u mutvaku, spremno za goste. Zadovoljan, u novoj svečanoj monduri, stajao je Mehaga nasred sobe. Još je ostalo da i Hava ode obući nove dimije, nove srmali papuče i novi namazbez. Zaklepeta avlijski halhal. Mehaga skoči sav sretan. Viknu prema Havi, gore na čardaku: „Eto ih, Hava, de pohiti, ja odoh odmandaliti vrata, pohiti, Hava, eto ih, nalet te ne bilo.“ Žurno je u nanulama prešao preko avlijske kaldrme, pazeći da se ne oklizne, ponavljajući glasno:

„Bujrum, bujrum, đela mašallah!“

Širom otvori teška hrastova avlijska vrata, gledajući u goste. Očekivao je desetoro pred vratima pa se malo razočara kad vidje Hamida, Aliju, Halimu i Aziza pred vratima. I dalje je ponavljao: „Bujrum, bujrum, e fala dragom Allahu kad dođoste. Bujrum.“ Hamid propusti Halimu ispred sebe, meko tepajući uz malo hercegovačkog humora koji bi trebao da ujede za srce onoga ko sluša: „Bujrum, snaho, ko u svoju kuću.“ Svi su se nasmijali usiljeno. Aziz se ponajviše pribojavao upravo ovakvih babovih opaski koje, onog ko ne poznaje britki Hamidov hercegovački humor, lako mogu uvrijediti. Halima je ušla u avliju i stala ko ukopana, pogledom lutajući po dragim uspomenama. Kasna jesen pritisla je ruže tako da se mogao naći tek pokoji svenuli ružin cvijet, ali šimširi su i sada očaravajuće bili zeleni i lijepo ošišani. Kao kakve četri velike kugle, ukrašavali su avlijsku kaldrmu. Bašta utonula u jesenji mir. Opalo lišće uredno skupljeno na gomile. Jabuka, dud, kruška, orah i trešnja mokrih grana kao da su šaptale Halimi:

„Đela mašallah, otkad te nismo vidjeli u bašči.“ Dvije suze polahko su se slijevale niz obraze, kad Halima krenu put ulaznih vrata drage kuće. Nakon ovog dugog izbivanja učini joj se kuća još veća, još toplija i sigurnija. Maćeha je stajala na ganjskim vratima plačući i ponavljajući bujrum, bujrum, Halima, oči moje drage. Maćeha i pastorka su se dugo držale u zagrljaju tiho plačući. Sada su to bile dvije žene u zagrljaju. Svaka sa svojim mukama i brigama, koje kao kakav jak malter zbližavaju žene, i čine ih jačim od muškaraca.

Od samog ulaska u primaću sobu, Hamidu se čudan osjećaj motao po glavi. Kućni ambijent uporno mu se činio poznatim. Iako nikada nije kročio kroz mahalu u kojoj je smještena ova divna topla kuća, nije ga popuštao nekakav osjećaj kao da je nekad davno bio u ovoj kući. Nije taj osjećaj stvarao namještaj, pokućstvo, niti ugodna toplina, ali avlijski prostor, raspored i veličina prostorija, način gradnje i starost kuće, koja je ulijevala dodatnu toplinu i ljepotu bio mu je nakako poznat. Prebirući po glavi kako to da mu je kuća poznata, odsutno je odgovarao na uobičajena pitanja domaćina, poput kako je, kako mu je zdravlje, kako su mu čeljad i što ostali ne dođoše. A, onda najednom mu bljesnu kroz glavu, i on se naglas nasmija.

Kroz smijeh, Hamid poče objašnjavati Mehagi da od kako je ušao u kuću ima osjećaj da mu je kuća poznata i eto baš se sad sjeti da ova Mehagina kuća, gradnjom i rasporedom prostorija, jako liči na kuću njegovog daidže bega Ljubovića u Blagaju. Objašnjavao je Hamid da je nekad davno ko dijete ulazio u tu kuću u kojoj se rodila njegova mati i da mu je ostala u živom sjećanju. Iako je Mehagi godilo što njegov dom Hamid poredi sa begovskim domom viđenih i na daleko poznatih Ljubovića u Blagaju, poče se skromno jadati kako ga je snaga izdala pa ne može sam ništa opraviti niti kuću održavati. Objašnjavao je kako je i koliko teško naći, pa i za dobre pare, tupava majstora koji bi ispopravljo šta se ima popraviti.

„Kuća ti je, moj Hamide, ko insan", nastavi Mehaga. „Ona išće svake godine nekakva sitna ulaganja. A, svakih pet-šest godina mora se uraditi maksuz hazurenje. Ako samo jednu godinu ili, ne daj Bože, dvije preskočiš sa opravkama, kuća se upusti, a onda ne znaš đe ćeš prije i šta ćeš prije popravljati." Hava, Alija i Halima su sjedile u drugoj odaji. Čuo se njihov razgovor. Sve tri žene uglas su pričale, nijedna ne čekajući drugu da završi. Povremeno je Hava ulazila i prinosila kafu, paprenjake i lokume. Poslije donese pred muškarce mladi kajmak, sir, suho meso, bestilj i toplu izlomljenu pogaču.

Mehaga je nutkao i nagovarao čas Hamida čas Aziza da jedu ponuđeno, hvaleći svoju ženu kao vrsnu kuharicu. Preko zalogaja objašnjavao je Hamidu kako je kuća velika i prevelika za njih dvoje i kako u ove zimske dane od pet prostorija koriste samo dvije u kojima se loži. Aziz je sve vrijeme šutio odgovarajući tek na kakvo postavljeno pitanje od oca ili od punca. Hava ponovo uđe i unese veliku bakarnu tepsiju i na njoj kuhana jela. Mirom su mirisala jela od jagnjećeg mesa, pilava i domaće tjestenine. Hamid se, smijuljeći, obrati Havi:

„Prijo, meleki s tobom, ne donosi više. Prejest ćeš nas, pa ćeš nam morati đe u prikrajku prostrijeti da prilegnemo."

„Neka, neka. Samo ti, prijatelju, kaži. Ima se đe", zbunjeno je ponavljala Hava, nenaviknuta na ovakve reske pošalice, dodajući, „saću ja iznijeti i hošaf."

Čekajući dolazak kćerke, čoeka joj i čoekove rodbine, Mehagu je morila briga kako će njegova kći Halima kad poodmakne trudnoća živjeti u onoj trošnoj kući prepunoj čeljadi. Bio je, u mislima, spreman da predloži da se ona i njen čoek presele kod njega u njegovu i njenu kuću. Havin unuk podobro je odskočio i ako bi Halima prešla živjeti kod njega, od velike pomoći bi joj bila Hava. U trudnoći a i kasnije u podizanju djeteta. Koliko god ignorisao tu misao, Mehagi je bilo jasno da njegova nakana da predloži Azizu i Halimi da se presele kod njega dolazi od neopisive ljubavi prema budućem unučetu, a svi drugi razlozi su puka isprika i ubjeđivanje. Čvrsto naumi da ne čeka drugu priliku već da baš večeras tako nešto predloži. Znao je da mora biti obazriv i pažljiv u ponudi jer Hamid i njegov sin kao zadrti Hercegovci mogu mu zamjeriti što uopšte predlaže da se zet nastani u punčevoj kući. Velika je sramota za Hercegovca, a mimo je stogodišnjih običaja, da zet stanuje kod punca. Takvog zeta komšiluk i rodbina znaju olajavati i tračati, govoreći da se udo.

„Hamide, jesi li za jednu rakijicu? Ja vala urijetko, za iznikten prilike umijem popiti. Po jednu-dvije čašice, pa ako si kail, da kažem Havi da donese?"

„Ja sam svoju nafaku što dolazi iz čašice popio u mladosti, moj Mehaga. No, jaka hrana, pa nekako mi lijepo, e vala te neću odbiti, ali samo jednu." Opet se nasmija Hamid pa doda: „Samo jednu da nam se jezik razveže, što no kažu Srbi u našijem krajevima." Napeto je Aziz pratio razgovor oca i punca, svakog časa očekujući od oca da započne ono njegovo poznato bockanje dvosmislenim riječima ili zajedljivim šalama.

Hava donese omalenu surahiju sa rakijom i tri čašice. Aziz odsječno odbi ponuđeno piće uz obrazloženje da sutra ide na vožnju. Pravi razlog bio je što mu nikako nije pristajalo da pije rakiju u društvu oca i punca. Već nakon prve popijene čašice, Mehaga lukavo započe davno pripremljenu besjedu:

„Kažu stari ljudi, a ovde u mahali ima nas taki desetak, da sve govori da će ova zima biti jaka. I oštra. Biće snijega do koljena, kažu preko četri mjeseca." Očekivao je Mehaga kakva odgovora od Hamida. On kroz smijeh kaza:

„U nas u Gacku zima nije zima ako nije snijeg do pasa. I ako se ruke na lijepe za čelik, kad ga goć golom rukom dofatiš."

„E, lijepa mi drva Aziz poslo", nastavi priču Mehaga, a Hamid opet uz osmijeh pridodade:

„Nije se vala, vele, ni satro, ni pretrgo. Pa zet ti je. Mogo je vala uz drva oboriti i dvije-tri tone ćumura. Je li tako? Ova mladost, moj Mehaga, nikad neće nositi dvije jake za vratom."

Blaga crven poli Aziza nakon babove kritike, ali bi mu lakše kad punac pređe preko ovog očevog zadirkivanja bez primjedbe. Izdade Mehagu strpljenje, pa više ne otežući i ne okolišeći, započe:

„Ama, ja konto, ako se ti i Aziz nećete naljutiti, rabum ti zakloni, da nešto predložim. Dobronamjerno, Allahami dragog i ovog mi nimeta pred nama, samo da me pogrešno ne razumite. Evo, do prije pet-šest godina bi ovo nekako puna kuća. Dvije moje kćeri, pa pastorka, pa žena i ja. Puna kuća. Istom se udade pastorka i ode. Udade se šćer Refija pa i ona ode. Ukrade se Halima te i ona ode. Ostasmo ja i žena. Mi, nas dvoje u ovolikoj kući, ko dva stara panja. Ko dvije jejne. Nejma nam ko čašu vode prinijeti. Nejma nam ko hizmeta učiniti, a starost dolazi sa velikom henđamom. Ja nešto konto, ako vas neću uvrijediti, da predložim da Aziz i Halima pređu ovde živiti." Nekako se Mehagi učini ovo prebrzo i pregrubo iznošenje prijedloga, pa ubrza kako bi koliko-toliko ublažio eventualnu ljutnju Hamida ili Aziza:

„Neka pređu samo dok Halima rodi. Dok unuče malo odskoći, eto samo neka prezime, a od mene im bujrum koje goć hoće odaje neka odaberu za sebe. Moremo ja i Hava u jednu sobu. Jašta radi. Nama ne treba više do jedan minder i dva dušeka." Nasta tajac. Niti Azizu niti Hamidu nisu ni u kraj pameti ovakvi razgovori. Prije sedam-osam mjeseci ovaj čovjek je bio protiv udaje njegove kćeri za Aziza. Gotovo se odrekao kćerke, poručujući joj da će je razbaštiniti i naslijeđe uvakufiti. A, vidi sad.

Nakon dva susreta, onog u našoj kući i ovog u njegovoj kući, sve se tumbe okrenu, razmišljao je Hamid. Azizu srce zaigra. Samo na momenat. Godinama se ovoj kući divio, a tjerao iz mozga bilo kakvu pomisao da bi i on u njoj mogao stanovati. Jer je nemoguće bilo da se uda, on, Aziz Tanović, sin Hamida Tanovića i unuk Ešrefa Tanovića. Prvo, zbog sramote da se nastani u ženinoj kući i to za punčeva života, a drugo znao je da bi u ovoj i u susjednih pet mahala bio prvi i jedini Hercegovac koji se nastanio među najstarije sarajevske familije.

Hamid se u toku večeri prvi put uozbilji, vidno uzrujan. Kradući vrijeme i pokušavajući naći razborite riječi, polahko uze motati cigaru, a još polaganije je stavljati u čibuk, a onda sam se sebi čudeći na mirnoći, započe tiho govoriti:

„Prijatelju, pola dunjaluka sam prošo u ratu. Upozno ljudi i vaki i naki. I naše vjere i drugijeh vjera. No, ne sretoh vako brižna i poštena čoeka ko tebe. Zato bih volio da ti se otvorim onako iz srca, kako mušku ne priliči, pa kud puklo da puklo.“ Uz malu pauzu Hamid naćuli uši, pa kad ko kano nešta ču, predloži Azizu da ode viđeti šta ženskinje radi. Prećutno dade mu na znanje da bi volio nasamo ostati sa Mehagom. Očito je slijedila od Hamida nekakva priča koja nije za svačije uši. Po najmanje za sinovljeve. Aziz poslušno usta i bez riječi ode do susjedne sobe. Polahko otvori vrata. U čudu viđe da sve tri žene u sjedećem položaju na minderu spavaju. Tek tad shvati da je jako kasno i da one strpljivo čekaju da neki od muškaraca kaže da je vrijeme da se kući ide. Polahko priđe do zidane peći i ubaci nekoliko velikih cjepanica u peć. Polahko se iskra i išeta na avliju uživajući u oštrom okrepljujućem zraku. Osjećao je da je ova noć sudbonosna i za njega i za njegovu ženu. I buduću djecu. Zapali cigaru i krenu kroz bašču jedva nazirući lijepo uređene baščenske staze.

„Daleke devestočetrneste, moj Mehaga, ja sam ti zbog nama i mladalačke mahnitosti pristo biti dobrovoljac. U švapskoj vojsci. Kad bi me sad ti pito kajem li se, ja bih ti kazo, jašta no se kajem, prijatelju. Jer, odoše mi uzalud četri godine života. A, za koga? Ni za koga. Dva puta me raniše. Jedva živu glavu izvukoh. A, za šta? Ni za šta. A, za koga? Ni za koga. Ja ti postah dobrovoljac samo zbog nama, moj Mehaga. Skupilo nas na regrutaciju pedeset i više iz Gacka, Međuljića, Aftovca, Mulja i okolnijeh sela. Svi se izvlaće, kume i mole da ih ne uzmu u vojnu. A, mene za sviju njih pedeset sramota što nako ženski, mole i kukumavče pa se ponudih za dobrovoljca. Od prve. Što? Ne dam nama. Najnu tragu, nakon četri godine patnji dadoh ja nam za živu glavu pa ti postah dezerter. Te su me četri godine podobro promijenile. Sade, kod mene nam rijetko pretiče razum. Što ti ovo kazujem? Ma vidim i ja, moj prijatelju, snaha se zlopati gore u našoj kući. Nejmam nijedne ružne za nju. Bože sačuvaj. Dobre je naravi. Radena, usta ima, a ne progovara. Ko da jezika nema. Čistunica. Ako bi po namu činio, onda bih bio protiv da se presele ođe kod tebe. U ove lijepe dvore, pa da se razrahatlenišu. Ako bih po razumu, onda bih moro progutati sramotu i objeručke pristati. Ja sam za razum, no moja ti se ne pita, moj Mehmede. Odavno se moja ne pita. I nije mi mrsko. Ljudi su, odrasli su. Ja sam ih do hljeba izveo, a sada

neka bude po njihovom. Jedino što ih još moram naučiti je da dobro slušaju svoje žene. Umiju naše žene biti puno pametnije od muška. Vjeruj mi, moj Mehmede. Kad goć sam poslušo u mladosti mater, a u godinama ženu, vjeruj nijesam se pokajo. Sad sam omudro. Ja ti sade prvo izokole ispipam ženu, kako bi ona, pa onda to okrenem, ko da je po mom.“ Podugo su šutili i pušili, pa Mehaga upita i sebe i Hamida:

„E, pa šta nam je sad činiti, moj prijatelju?“

„Valja nam kući ići. Ostavi ovo za jutra. Jutro je od noći vazdi bilo pametnije. Tek tad Mehaga viđe koja su doba, pa skoči sa mindera i ode u drugu sobu da obiđe žene. Halima, Alija i Hava spavale su dubokim snom u polusjedećem položaju. Tiho doturi u peć nekoliko drva, pa izađe na avliju đe zateče Aziza.

„Zete, hajde u kuću ozepćeš, pobogu si, dijete.“ Mehaga brižno uze zeta za podlakticu gurajući ga u kuću. Smiješno je izgledalo kako ovaj dedo upola manji od zeta, kao kakvo malo dijete gura diva Aziza u kuću. Mehaga se vrati u sobu sa Azizom pa muški nevješto poče razmještati po minderima uzglavlja govoreći:

„Mi se zapričali. Žene nam pospale, mi se zabelesali. Vidi, koja su doba, saće zora. Za sahat, sahat i po u vrh glave. Allahami moga, nikud vi u ova doba nećete. Sad ću ja raspremiti pa ćemo se svi ovde smjestiti i počinuti. Kaki sada ići. Ne daj Bože.“ Obučenog Aziza uspio je Mehaga polegnuti na minder, brižno ga pokrivajući debelim jorganom, a onda se okrenu Hamidu i upita ga:

„Je li ti se prispalo, prijatelju?“

„Jok, vallahi, billahi“, odgovori Hamid, uz blago kašljucanje. Mehaga ponovo sjede do Hamida na minder, nasu piće u čašice, malo poćuta pa započe svoj iskreni monolog. Više samom sebi, već slušaocu. Aziz ubrzo zaspa.

Ešref je po peti put zbrajao i zbrajao cifre na osnovu uredno složenih opremnica. Ruke su mu drhtale. Glava mu se nekontrolisano blago tresla lijevo-desno kad poče šaptati, poluglasno:

„Nejma greške! Majku mu jebem, nejma greške! A fali! I to fali tri hiljade kubika oblovine.“ Hladan znoj slijevao mu se niz leđa. Srdžba je u prsima stvarala nekakvu bol od koje samo što nije eksplodirao. „Kradu! I to navelko. Kradu iz očiju, hajduci jedni. A meni poturaju. Za ovo se, jebem ti, kolje i u zatvor ide“, mumlao je Ešref, poletivši za kutijom cigara. „Čitava hajdučija, brte moj. Ne more ovo jedan čoek. Kaki. Ovo su se udružili i sjekači i capineri i poslovođe i irgeti i kočijaši sa konjima. Mora da neđe dole prije Ustipraće, skreću balvane u Drini i guraju u mulj. Za kišnijeh dana kad nejma niđe nikog uz rijeku. Kad omrkne, konjima izvlaće i kriju balvane u paprat ili kakav gustiš. E, nećemo tako. Žandari će imati posla. Tako mi časti!“ Zgrabi veliku kutiju i poče trpati papire u nju. Čvrsto kutiju uveza jakim kanapom i poče se oblačiti. „Neće ovo ići ni u Goražde ni u Višegrad. A jok! Ovo ide u Sarajvo. Ravno u centralu. Iz ovijeh stopa idem pješe u Višegrad, a onda na voz i u Sarajvo. U centralu, jašta radi. Ođe ne mogu vjerovati ni žandarima. Sve se to uvezalo, pa krade. Kaki krade, otima.“

Tri sata je Ešref pješačio do Višegrada, čvrsto stežući kutiju pod miškom. U vozu za Sarajevo čvrsto zaspa, čim voz izađe iz višegradske stanice. Dok je san nadolazio, ču Advijine riječi davno izgovorene: „Ne nagoni se, Ešrefe, sa ovdašnjim Srbima. Lahko potežu nož, svete se i na čeljadi." Mrmljao je u snu: „Viđeće oni, viđeće Bogomi ko je Ešref Tanović."

Nema dana, a da ne svrati u svoj stan. Ponekad namjerno izađe iz kancelarije žurno kao da ide na kakav sastanak, a onda u širokom luku, sporednim ulicama doleti do stana, plahovito ga otključa i natenane razgleda. Namaštavao je budući raspored namještaja, mjerkao je zidove, podove i tavanicu, razmišljajući šta i kako treba renovirati. Prošlo je jače od tri mjeseca kada je istekao rok za odnošenje ovog starog namještaja, a oni se ne javljaju. Red je da sačekam još koji dan, ali vakat je da uvedim majstore da uređuju stan, razmišljao je Adem. Zavaljen u rasklimanu kožnu fotelju, lagano je pušio cigaru i zamišljao svoj novi život u ovom stanu. Sa ženom i djecom.

„Uzet ću sluškinju kao dainica. Da posprema i kuha. Ona moja ionako ne zna kuhati. Neće zadugo ni naučiti." Pomisao na ženu pokvari mu lijepa maštanja i vrati ga u svakodnevnicu. Boga pitaj koliko mi muškaraca zavidi na ženidbi. Na imetku, a ja zavidim nikom drugom do braći. Bijesno povuče jak dim cigare premećući misli. Ešo se oženi ženom iz provincije. Od Čajniča. Čuj, od Čajniča. Nije ni iz Čajniča već od Čajniča. Ali, brate mili, kuha prste da odgrizeš, kad kako jelo prinese. Vesela, radena, leti kroz kuću, a trudna šesti mjesec. Sva kuća od njena smijeha i vesele naravi treperi. A, tek Aziz. Oženi prvu u koju se zagledo još ko momčić. Halima mu doseže malo do iznad pasa. Nikako nisu slika i prilika. On, dva metra. Ona metar i četeres. Nikad manje žene nijesam vidio, a sa više snage, volje i hrabrosti. Kad ono prije mjesec i po nasta gungula kod baba u kući, mislio sam polećet će Azizu ravno za oči. On iskolačio oči pred svima nama pa se dere, „ja u punčevu kuću neću ni ko gost", a ona nako sitna, trudna, stomak joj do zuba, ne dere se već ko guja sikće, „hoćeš i to iz ovih stopa, ne zbog sebe, ne zbog mene, ne zbog punca, ne zbog svog oca ili braće, već zbog ovog ovdje u mom stomaku". Sreća, babo prekide svađu pa sa dvije rečenice začepi usta svima. „Slušaj ženu, Ziko! Slušaj je i zafaljuj dragom Allahu što te vaka vučica zapade. Tebe takog hablečinu. Hodera, snaho, sjedi do me da zapalimo", na kraju je kazo. To je bio znak da više nejma nikakve priče. Ode Ziko u nako lijepu kuću. A, od svog imetka u tu kuću donese jedino nerođeno dijete. U ženinom stomaku. A, ja? Ja se udo. Udo se u čifutsku kuću. Kaku kuću. U stan. Da je kuća pa ni po jada. Žena razmažena i polijena. Još iz materina krila ne silazi. Čarapa mi nije oprala od kad se oženih. Nikad, za nikad nije uljegla u kuhinju da vidi šta mati kuha. Da šta nauči o kuhinji, da nauči kuhati. I ja, sade hoću da je dovedem ođe. U ovaj stan. Zamisliti ne mogu kako će domačinstvo voditi. Kako će kuću održavati, šta će i kako će kuhati. Nije ni kućna pomoćnica rješenje ako domaćica ne umije zapovijedati. Gledo sam ja kako dainica, malo malo, pa uleti u kuhinju. Proba supu, jelo, slatkiš pa nepogrešivo

naređuje. Supi dodati peršuna, meso još deset minuta peći, kolačima dodati kakao i sve tako, jer umije, jer je razumije, jer je gazdarica.

Sara jest iz bogate porodice. Od rođenja bedinerice i sluškinje joj se motaju u kući, ali ona nikad nije odrasla. Niti će odrasti i gazdarica postati. I opet sve to na jednu stranu, ali što ne ostaje trudna? To mi je najveća muka. Jedino u mene žena jalovuša. Jedino moja nije trudna. Saro, Saro, kuku meni sa tobom. A, kuku i tebi sa mnom, razmišljao je Adem, polahko ustajući iz fotelje. Nehajno pogleda na sat pa pođe put hodnika, noseći u ruci tešku mjedenu pepeljaru punu opušaka. Kad prije ovoliko ispuših? Mislio je Adem, gledajući u pet smrdljivih opušaka kad osjeti poznatu slabost u stomaku. Blagi drhtaj čitavog tijela, blagi grč u stomaku koji prethodi povraćanju, bio je nagovještaj da dolazi ono grozno zujanje u glavi. Ispočetka tiho, lagano. A, onda sve jače i jače, dok ne postane nesnosno. Potom se grlo stegne, osuši i ne dozvoljava udahnuti. Crnilo pred očima. I iza toga ništa. Kad se probudi, neće znati ni koliko je dugo bio u tom komatičnom stanju, ni kako je ko zna koji put zaradio čvorugu na glavi, a ni kako se ovako iznenada probudi savršeno miran. Ko da ništa nije ni bilo. Samo je hiljaditi dio sekunde trebao Ademu da potraži svoje spasonosno rješenje. Ključ! Zgrabi u šaku teški mesingani ključ zavlačeći šaku u džep. Čvrsto ga stežući u desnici, ljevicom je očajno mahao prostorom ispred sebe u nadi da će prije vrhunca napada pronaći kakav-takav oslonac. Prije pada na pod. Ključ u ruci pomože da napad bude blag, vremenski kratak i da sve vrijeme koliko, toliko bude svjestan situacije. Da nije imao taj hladni komad metala u ruci, napad bi bio mnogo teži i znatno bolniji. Dainica mu je pročitala iz nekakve medicinske knjige da svi bolesnici, epileptičari, imaju nekakav predmet koji ih spašava od teških napada. Jednima je to hladan metal. Drugima komad krzna, trećima vunena tkanina. Neobjašnjivo za medicinu, kako je kazala dainica, ali svrsishodno. Bez šlajpeka mogu izaći van kuće, ali bez ovog ključa nipošto, mislio je Adem, dok se polagano pribirao od posljedica napada. Kada bi siguran da je potpuno nestalo onog grča u stomaku, polahko uđe u kupatilo i umi se hladnom vodom. Dugo je gledao svoj odraz u ogledalu. Možda je do tebe, moj Ako? Možda si od ove bolesti postao hadum? Ko zna? Poluglasno je mrmljao, dok je izlazio iz stana, pažljivo zaključavajući i donju i gornju bravu.

„Ako si opet došao da ti pišem opravdanje za školu, marš van." Ljutito je doktorica Mara preko zlatnih naočala posmatrala ovog Šukrijinog rođaka koji se, ako dobro, pamti zove Ismet. Začudo, na nekakav čudan način voljela je ovog dečka. Nije bio onako izrazito kršan kao njegova braća i otac. Nije viši od metar i osamdeset, ali tako je skladno građen, tako ima lepe crte lica, plave oči i ono najvažnije, nekakav muški šarm. Vječito mu na licu nekakav neodoljiv osmijeh. Nekad zagonetan, nekad ciničan, nekad zavodnički, nekad okravljujuće lukav. Baš kao i sad. Sigurno, opet oće opravdanje za izostanak od škole. Kao bio bolestan. Bandit jedan simpatični.

Ismet se kao mačka oprezno primicao dainici, namještajući varijantu osmijeha na licu koja nije trpila odbijanja. „Ne, ne, Bože sačuvaj, dainice. Kakvo opravdanje?" Povjerljivo je šaptao Ismet, dok je prilazio stolu doktorice Mare Kurtović. A, onda kad je toliko prišao da je koljenima čujno udario u teški orahov sto pun knjiga, formulara, pinceta i uređaja, tiho kaza:

„Moram sa vama, dainice, nasamo razgovarati. Jako je važno."

Opa, ovaj balavac ili je fasovao kakvu veneričnu bolest ili je kakvoj nesretnici napravio bebu. Samo u ova dva slučaja muškarci ovako nastupaju. Sa nekakvim likujućim osmijehom, tada se obraćaju najbližem i najpovjerljivijem lekaru za pomoć, bezrazložno likujući, a ne znajući kakvi ih tek problemi čekaju.

„Ja sam baš krenula obaviti dve kućne posete, pa mi možeš usput ispričati šta je to tako važno." Očekivala je doktorica da će Ismet istom kazati, ako je tako doći ću sutra, ili nešto slično, pa se začudi kad on mirno reče, „odlično." Uz to hitro zgrabi njenu debelu bundu sa ofingera da joj se nađe od koristi. „Vidi, vidi, kakav džentlimen", kazala je doktorica dok je oblačila bundu. Ismet je zagonetno šutio dok nisu izašli iz zgrade Željezničke ambulante, popularno zvane Vrazova. Kad napustiše zgradu, intrigantno započe govoriti:

„Nedavno sam, dainice, upoznao jednog gospodina. Onako znate, gospodin od glave do pete. Inženjer, mašinstva. Njemački i francuski govori. Načitan, ne izlazi iz pozorišta. A, naš govori baš ko vi, ekavski, onako mazno baš ko vi."

Doktorica Mara jednostavno nije vjerovala ni u jedan Ismetov izgovoreni atribut o tom nekom nepoznatom, jer da postoji takav u gradu Sarajevu, sigurno bi ga ona već upoznala. I to bolje od ovog momčića. Pa, ipak kao da učestvuje u kakvoj dječijoj igri upita:

„I, šta je sa tim gospodinom? Možda je bolestan? Ili je neki zavodnik", nastavi, smijući se.

Ismet stade na ulici, zaustavljajući dainicu u smijehu. Na licu mu nesta onog nevinog osmijeha, onog dječačkog izraza. Izraz nevinašca na njegovom licu iščeznu i ustupi mjesto opakim očima koje nisu trpile ni trunku šale. Glas mu se promijeni za čitavu oktavu. Neobično, prijeteći, polutiho je šištao:

„Ni jedno, ni drugo nije u pitanju. Uvjeravam vas, dainice, da moj prijatelj nije bolestan, a još manje zavodnik. Pa ipak, želi vas susresti i to nasamo. Kad vama i gdje vama odgovara. Ja mislim da ga vrijedi upoznati. Izuzetna ličnost. Samo vam toliko mogu kazati o njemu."

Mara se pribira nakon ove nagle promjene u razgovoru. Odavno nije bila ovako zbunjena, ovako nesigurna u sebe. Zaboravila je dan kad je zadnji put neko pred njom toliko bio siguran, toliko nametljiv i sugestivan, a pored toga skoro dječarac. A, ona tako nesigurna, uznemirena i zbunjena.

„Neka dođe u ovaj petak. U ordinaciju. Najbolje je iza osam navečer. Ja sam dežurna do deset, a iza osam rijetko da imam pacijenata." Dodala je još, „a kako se zove taj gospodin?"

„Valter. Valter mu je nadimak, dainice, a ime i prezime mu ni ja ne znam."

„Čekaj, oćeš da mi kažeš da treba da primim nekog tvog prijatelja u ordinaciju za kojeg imaš samo reči hvale, a onda mi savršeno mirno kažeš da mu ni ime ustvari ne znaš. Pa, ko je tu normalan, a ko lud? Momče, tako možeš da mi dovedeš i nekog manijaka. Isuse Kriste, mladiću šta je tebi?"

I dalje miran, kao da je savršeno normalno upravo to što tom Valteru on ne zna ni imena ni prezimena, Ismet nastavi. „Dakle, u petak dogovoreno, dainice. Siguran sam da će vas očarati gospodin Valter. Naravno, svojim osobinama." Odlazeći doda: „Poljubite mi Husniju. I Dragana." Doktorica nastavi koračati avenijom Kralja Petra, prebirući po malopređašnjem razgovoru. Lukav smiješak razvuče joj se licem kada sama sebi priznade da je pristala na ovaj susret samo zato što je Ismet napomenuo da neznanac govori ekavski.

Ko li bi to mogao biti? Znatiželjno je u mislima sebi postavljala pitanje.

Prije mjesec i po prvi put je Halima osjetila slast koju donosi hrabro odlučivanje o sopstvenoj sudbini. I sudbini svojih najbližih. Sama ili gotovo sama je onomad odlučila da se uda. Kada je shvatila da je otac tvrdoglavo protiv njene volje, sama ili gotovo sama odlučila je da se ukrade. U tim prilikama ona je sama odlučivala, uz hrabrenje sestre Refije. Da, odluke je donosila uz hrabrenje sestre. Nije bila potpuno sigurna da postupa mudro. Ovaj put je apsolutno odlučila sama, potpuno sigurna da postupa mudro. Nešto se u glavi, a i u njenom mozgu promijenilo. Osjećala je da može, da ima snage i hrabrosti da donosi samostalno odluke. I u prilikama kada se one kose sa najstarijim običajima, sa najstarijim adetima, nepisanim zakonima i kada te odluke zadiru u najtradicionalnije odnose muškarca i žene.

U punoj svekrovoj kući pred Hamidom, Azizom, Ešrefom, Ademom, Ismetom i svekrvom strpljivo je slušala svekrova ubjeđivanja da bi bilo dobro za nju, Aziza i još nerođeno dijete da se presele kod njenog oca. Strpljivo je slušala opiranje njenog muža takvom prijedlogu.

„Nije običaj. Ispast će bruka. I sramota. Kako se navići na druge adete i običaje? Šta nam fali ođe?" Ponavljao je Aziz, a onda je ona glasno, mirno i prijeteći kazala čoeku i svima:

„Zima dolazi. Ljuta zima. Puna nas je kuća. Babo se od srca ponudio. Nudi nam dvije odaje u nolkoj kući. Azize, ako ti nećeš ja idem sama." Nastao je tajac. Halima ne predlaže. Halima ultimativno čoeku u lice kaže, ja se vraćam u očevu kuću. Sa tobom ili bez tebe. Aziz je problijedio. Zubi su škripali koliko je desni stezao, a mišići se na licu ukočili. Da su bili sami, vjerovatno bi digao ruku na ženu, zbog ovakve drskosti i nepoštivanja. Pred ocem, pred materom, braćom i sestrama, bruka je bila još teža, ali pred njima nije mogao ruku dići na ženu. Šutnju i napetu atmosferu, prekinuo je Ešref muklim glasom:

„Slušaj ženu i baba, burazeru. Što reko naš babo, slušaj ženu i nećeš se pokajati."

Hamid je domalo nadodao:

„Snaho, nikad ne viđo sitnijeg čeljadeta od tebe, a toliko hrabrog. Ko da te je ova moja Alija rodila. Za nju znam da se ne boji udarati nove i mijenjati stare adete i običaje. Koji nas dave i guše. Samo u njoj dva metra. Ruke joj ko pratljače. Snažna ko muško, a ti po suncu mi čitav život hodila, tako sitna, a imaš lavovsko srce. A hrabrosti ko skotna mečka. Snaho, snaho moja, hodera da zapalimo."

Jedan fijaker bi dovoljan da sav imetak presele u Mehaginu kuću.

Nekako, u razmaku od mjesec dana Advija rodi Ešrefu Tanoviću sina, a Halima rodi Azizu Tanoviću kćer. Ademu Tanoviću, žena te godine ne rodi ni kćer, ni sina.

Telefon se u Šukrijinoj kancelariji usijao. Svakih par minuta zvali su njegovi poznanici i poslovni partneri. Bez pozdrava, bez srdačnosti jaukali su u telefon. Do malo Šukriji počeše dvosmisleno prebacivali kojekakve poslovne greške i na kraju počeše prijetiti. Jedva je shvatao problematiku.

Dakle, Ešref Tanović je u Sreski sud u Sarajevu dostavio pozamašnu dokumentaciju o dugogodišnjoj organiziranoj krađi šume u istočnoj Bosni. U početku je izgledalo da će za krađu teretiti nekoliko šumara, nekoliko skladištara i možda jednog ili dvojicu upravnika šumskuh gazdinstava. Ali kad su ljudi počeli pričati pod čijom se zaštitom ova krađa obavlja i ko sve ima fajde od te ogromne krađe, izbi velika afera u Šumskom industrijskom akcionarskom društvu pod imenom Šip&AD, po bosanski Šipad.

Ponovo zazvoni telefon. Čim podiže slušalicu do uha, Šukrija ču uzbuđeni glas Miloša. Jedan je od glavnih u Upravi Šipada, Miloš zagrmi na telefon:

„Ja, ja ga prije tri godine primio! Poso mu dao. Hljeb mu u ruke dao. Čoeka od njega napravio. A vidi sad. O glavi mi radi. Šukrija, ti si me molio da ga primim. Ti sada lijepo i vatru gasi. Kako goć znaš. Zovi sreskog načelnika. Zovi sud, radi šta znaš, samo da se ovo zataška. Čovječe, taj tvoj rođak, taj balija hoće da mi dvojicu rođaka strpa u zatvor. Šukrija, izdo si srpstvo. Izdo si srpsku stvar, jebo te onaj ko te stvori. Rješavaj ovo dok nije kasno. Rješavaj što prije, hoće da hapse, jebem ti kolje."

Prestrašen do na smrt, Šukrija je telefonom pozivao Opštinski sud, Srez zbunjeno tražeći kojekakve prijatelje i poznanike. Blijed ko kuhinjska krpa, pokušavao je u svoj glas unijeti maksimum sigurnosti, osornosti, prijetnji, srdačnosti, dok je zapovijedao da se slučaj krađe šumskih trupaca maksimalno zataška.

I zataškao se. Djelimično. Sud osudi na blage kazne sedamnaest ljudi. Najviše šumskih radnika. Ali dopadoše zatvora i trojica upravnika. Tokom suđenja što branioci optuženih, što novine, što zli jezici htjedoše, to postigoše. Blage kazne, nikakva nadoknada štete preduzeću, a povrh svega okrenu se prvo šapatom, a onda sve glasnije priča kako je jedan poturica smjestio Srbima iz Čajniča i Goražda aferu samo da im napakosti. Odnekud se poče širiti glasine kako rodbina osuđenih traži Ešrefa Tanovića da mu se osveti. Njemu ili kome od njegove najbliže rodbine. Šaptalo se,

udariće ili na njeg ili mu na dijete ili na braću. Udariće sa osvetom na muško. Ženskinje neće dirati. Proljeće četrdeset prve Tanovići sa zebnjom i strahom dočekaše.

Mara Kurtović htjela ne htjela, poče uživati u nekakvoj nametnutoj pozorišnoj atmosferi. U njenoj ordinaciji odigravala se prava mala pozorišna jednočinka. Vrlo mirna, staložena, a opet živo zainteresirana primi neznanca u ordinaciju. Na čitavom spratu stacionara Vrazova bili su sami. Jedino je u njenoj ordinaciji gorjelo svjetlo.

Neznanac je bio upadljivo elegantno obučen. Vrlo lijep dugački crni kožni mantil, crni šešir, elegantne duboke cipele, uredno ulaštene. Lijepo, muževno lice ukrašeno tankim brkovima kakve je istom uveo u modu Klekr Gebl. Elegantni i sigurni pokreti. Miran i apsolutno staložen, izuzetno tajanstven neznanac, lagano priđe radnom stolu doktorice Mare Kurtović. Uze Marinu desnu ruku, šarmerski je ovlaš prinese licu kao da će je cjelivati, a pri tome se tek malo povi u struku.

„Valter, gospođo Kurtović. Veliko vam hvala što ste me primili."

Uživajući u pozorišnoj atmosferi, doktorica prekrštenih nogu u bijelom mantilu razli jedan zavodnički osmijeh po svom licu, mazno govoreći:

„Kako vam mogu pomoći, gospodine Valter?"

„Za početak mnogo bi mi značilo ako mi dozvolite da sednem i ponudim vas cigaretom."

„Hvala, ja ne pušim. A, vi, izvolite. Iako je u ordinaciji strogo zabranjeno pušenje."

Vadeći pozlaćenu tabakeru uz osmijeh, Valter nadoveza:

„Izuzeci uvek postoje. Čak dobrodošli su. Ako se slažete, razbijaju dosadnu monotoniju svakodnevnice."

„Nisam primetila da ste se predstavili punim imenom i prezimenom. A volela bih znati vaše ime i prezime, gospodine Valter." Mara je držala olovku u ruci sa očitom naznakom da će ime i prezime upisati u dnevnik ljekarskih intervencija.

Valter se, paleći cigaretu, bezglasno nasmija. „Predlažem da napravimo još jedan izuzetak. Biće dovoljno ime. Moje ime je Valter i nema potrebe da zavodite ovu posetu u knjige. Moja poseta je privatne priprode. Hvala Bogu, moje zdravlje je izvanredno."

Doktorica naglašenim pokretima odloži olovku, lagano se zavali u naslon fotelje, teatralno ponavljajući za Valterom:

„Privatni poset? U ordinaciji, ne razumem." Posljednje doktoričine riječi naprosto su zahtijevale brzo i decidno iznošenje razloga ovog sastanka. Međutim, Valter kao da je prečuo Marinu upadicu staloženo nastavi:

„Vi ste studirali u Moskvi? I u Parizu ? Na Sorboni, ako se ne varam?"

„Dobro ste informisani da, da. Studirala sam medicinu na Sorboni i završila studij daleke 918. godine. Je li vam to posebno važno ili pitate tek tako?"

„Tek tako. Imao sam neke prijatelje na studijama u Parizu tih godina. Recimo Isidor Papo. Jeste li ga možda poznavali?" Mara se kao kroz san sjećala bucmastog oniskog mladića po prezimenu Papo, koji je studirao medicinu na istom fakultetu, ali bio je nešto mlađi od nje.

„Da, da, mislim da smo jednom ili dva puta bili na nekim čajankama zajedno. Jako fin mladić koliko se sećam."

„A, jeste li pozanavali Konstantina Popovića? Koča je moj kolega po struci. Strojar." Takvog Mara nije upoznala u Parizu, ali prezime joj jako zapara uši. Znala je još iz priča njenih roditelja da porodica Popović posjeduje preko dvadeset stambenih objekata u Knez Mihajlovoj ulici u Beogradu. Odgovori neodređeno.

„Mislim da odnekud poznajem Koču, ali sve je to tako davno bilo."

„Gospođo Kurtović, ja radim u Pošti. Pripremamo jedan mali prijem za odabrane goste povodom godišnjice Jugoslovenskog poštanskog saveza. Bila bi mi čast da vi i vaš suprug budete moji lični gosti. Prijem je u ovaj petak. Za dva dana. Jako bih voleo da budete moji gosti na prijemu." Do Mare je na momente dopirao miris muškog parfema. Lijepo lice i prefinjeni maniri ovog neznanca natjeraše je da uživa u ovoj sjedeljci. Kako na momenat posumnja da bi nakon ovog prijedloga Valter mogao ustati i poći, užurbano nastavi:

„Nije valjda taj prijem jedini razlog ovom sastanku? Negdje daleko, daleko u malom mozgu, ali samo na jedan tren ponada se nekakvom romantičnom udvaranju kojem možda ne bi lako ni odolela. Odavno nije bila nasamo sa tako zavodljivim muškarcem.

„Zapravo i nije, poštovana gospođo. Ja, zapravo, imam jednu molbu. Htio bih kupiti od vašeg muža stan u zgradi gdje vi stanujete. Mislim na mansardu iznad vašeg stana. Ako nije na prodaju, rado bih ga rentao na duži period."

Mara se zbunjeno nasmija, govoreći: „Vi baš znate skakati sa teme na temu. Pa taj tavanski stan uopće nije komforan. Dapače, to je stan u kojem stanuje naša posluga. Šta će vam to pobogu, ne razumem vas."

„Muž vam, gospođo, uskoro treba biti penzionisan. Rapidno će vam biti smanjena primanja. Dobro bi kućni budžet popravilo iznajmljivanje tog stana i tako kompenziralo umanjena primanja vašeg muža."

„A posluga? Šta da radim sa poslugom?"

„Nova vremena dolaze, gospođo Kurtović. Poslugu dobro plaćate. Neka izvole naći sebi neki skromniji smeštaj. Negde na rubu grada. To nije i ne treba biti vaša obaveza. Spreman sam ponuditi mesečnu nadoknadu za taj stan od četiri hiljade dinara."

Mara iskolači oči. Pomisli, ovaj čovek stvarno umije zbuniti sagovornika. „Za te pare, gospodine Valter, možete iznajmiti u tom kvartu duplo veći stan. Naravno, potpuno namešten. Nikako vas ne razumem. Tako ste tajanstveni, nekako intrigantni, čak sam na čas pomislila da ste veliki avanturist ili tome slično." Mara pogleda na zlatni ručni sat i zgranuto povika:

„Opala, jako je dockan. Mnogo sam okasnila, gospodine Valter. Moram poći. Ako ste završili?"

Dok je pospremala radni sto, primijeti kako i Valter provjerava koliko je sati na svom ručnom časovniku. Nema sumnje, na njegovoj ruci blještao je skupocjeni švajcarski ručni sat čija je vrijednost bila sigurno malo bogatstvo.

Ko je ovaj gospodin koji tako lepo miriše? Tako je elegantan. Očito vrlo bogat i obrazovan. U ovom gradu još nije srela ovakvog džentlmena. Lepo bi bilo imati ga za prvog suseda. To bi bilo pravo osveženje. Misli joj prekide Valter ponudom:

„Damo, dozvolite da vas otpratim do kuće.“ Ponuda se jednostavno nije mogla odbiti.

Prvih dana boravka u punčevoj kući Aziz se libio svakog nepotrebnog kretanja po njoj. Po dolasku sa posla obično je sjedio pored punca u velikoj dnevnoj sobi čekajući ručak. Poslije ručka Mehaga se povlačio u svoju sobu na počinak. On je odlazio u njihovu sobu, gdje je obično čitao dnevnu štampu ili kakvu stručnu knjigu o željeznicama. Nakon nekog vremena se okuraži i krenu u istraživanje kuće. Zalazio je u radnu kuhinju, ostave, divanhanu, čardak i druge prostorije koje su u toj kući nekako bile zajedničke prostorije. Na svakom je koraku primjećivao da ovoj kući pod hitno treba i stolar i zidar i elektičar i moler. Ili bar muška glava koja od svakog tog zanata zna po malo. Nakon mjesec dana poče kupovati alat i materijal, te svojim rukama krenu popravljati prozore, vrata, zidove, krov, a s proljeća s mladalačkim elanom uze uređivati bašču i avliju. Uvijek mu je posao o zemlji išao od ruke, tako da je već lijepu bašču oplemenio desetinama novih voćki, lijehama povrća i omanjim malinjakom. Mehaga je sa uživanjem gledao zeta kako svojski radi u i oko kuće.

Posebno je uživao u unuci Fikreti. Satima je unuku držao u krilu. Nosao je po bašti i avliji po škrtom aprilskom suncu. Sem unuke, najviše je uživao u sijelima sa novim prijateljem Hamidom Tanovićem. Otac njegovog zeta bio je njegova sušta suprotnost. Taj Hamid bio je prototip Hercegovaca koje do jučer nije mogao smisliti, a kamoli u kuću primati. Hamid je za Mehagu bio živa legenda. Čovjek koji je živio i proživio sve ono o čemu je on potajno maštao i sanjao.

Za Mehagu, Hamidov život bio je tako buran i pun avantura o kojima je on mogao samo čitati u knjigama. Možda je Hamid u pričama o svojim dogodovštinama kitio i nadodavao na stvarne događaje, ali on je uživao u njegovim pričama o komitima i tatima, u njegovim pričama o surovom životu u toj dalekoj Hercegovini. Bliskoj prošlosti gdje se svakodnevno vodila prava borba na život i smrt sa komšijama Srbima. Hamid je imao izvanredan dar za pripovijedanje, tako da je Mehagi vrlo vješto i vrlo lijepo opisao gatačku visoravan, sela poput Mulja, Avtovca, Ključa, Međuljića i Zagradaca. Mehaga jedino nije nikako uspijevao pohvatati silu rodbinskih veza među tim gatačkim Hercegovcima.

Zvizdići, Muhovići, Hasanbegovići, Avdići, Krvavci, Pašići, Juge, Čustovići, Okerići, Gađe, Tanovići, Grebovići i drugi, činili su gustu rodbinsku mrežu, kako po muškoj tako i po ženskoj liniji. Uz blago nerviranje što Mehaga nikako ne može da pohvata ko je kome kakav rod, Hamid je uporno Mehagi objašnjavao kako se ta i ta

Pašićka udala za tog i tog Čustovića, ali pošto je tog Čustovića rodila ta i ta Tanuša, a Pašićku Avdićka, oni su onda u takvoj i takvoj rodbinskoj vezi i po muškoj i po ženskoj liniji. Mahao je Mehaga glavom kao da sve apsolutno razumije, ali nikako nije mogao, ni na kakav način, da posloži tu silu rodbinskih veza.

Kraj mjeseca marta u Sarajevu pružao je šansu da se sahat-dva u danu i to oko podneva posjedi na još nejakom proljetnom suncu. Hamid i Mehaga lovili su te sate oko podneva, sjedeći u bašči na sofi, dok im je sunce grijalo stare kosti. I ovog petka sjedili su nepomično kao dva guštera na suncu i posmatrali kako Aziz neumorno radi baščenske poslove.

„Mehaga, prijatelju, ja bih reko, opet nam se vojna sprema."

„Ko god je, moj Hamide, nagrabusio u onom prošlom ratu bar pola godine, ne više, sigurno neće započinjati kakav novi rat."

„Hoće, hoće, moj prijatelju. I to isti oni mahnitovi. Ili njihova đeca. Vazdi je bilo i vazdi će biti insana koji rat jedva čekaju. A u ratu se ponajbolje snalaze. Na tuđoj muci za kratko vrijeme imetke steknu. Takijeh pogančera uvijek ima, vjeruj ti meni, i takijeh će vazda biti."

„A, vidi moje muke. Četri sina ko četri soklola. Ne zna se koji je viši od kojeg. Prva regrutacije neće ih mimoići. Kuku meni, nijesam pametan kako da ih učuvam."

„Ešref je onomad oslobođen vojske. Adem ima onu boljku. Valjda ga neće dirati. Aziz je mašinovođa. Ta struka treba i u ratu koliko i u miru. Po meni najveća ti je briga učuvati Ismeta. Za njeg se trebaš najviše brinuti. U mene ima nešta zlata. Među nama govoreći, ako zapne ako zatreba za mita, Allahati, ne išći od drugoga prije mene."

„Fala ti od srca đe čuo i ne čuo, moj Mehaga. Ama velika me briga spopala. I sam znaš šta rat nosi insanu, makar ne vidio vojnika ni na puškomet."

„Valja opet nabavljati i zalihe praviti. Bar za prvu priliku. Ja kako vidim, Švabo koga napane, toga za pet dana pregazi. Šesti dan uspostavi svoju vlast, pa ko sluša tom dlaka sa glave neće pasti, a ko se uzjoguni tog mrak za noć proguta."

„Mehaga, može bit da je tako u Austriji, Holandiji, Českoj ili Mađarskoj đe je Švabo do sela uljego. Samo, ničija pamet, ničija mudrost ođe ne pije vode. Jok, Bogomi. Ođe u ovijem našijem krajevima svaki rat bude džehenem naponase. Ko niđe drugo. Švabo će samo raščešati kraste po starim ranama. A onda će ovi domaći, ovi naši udariti jedni na druge. Krv će potocima teći. I dok se svjetske sile budu borile za nekake svoje velike planove, ođe će se puškom i kamom namirivati stari računi. Ođe žive narodi deverli glave, ma koje vjere da su. Nejma familije, nejma čoeka, nejma porodice da nije koga dragog oplakala unazad pedeset godina. Kad se zametne kavga u kafani ili na ulici, fata se prilika osveta da se učini. Kud ćeš bolje prilike od rata da se namire stari računi. U krvi."

„Hamide, ovo je Sarajvo. Ovo je grad. Nije ovo ni Gacko, ni Bileća. Ni Stolac, ni Nevesinje, pobogu si, brate. Nije ovo ni Goražde, ni Foča, ni Višegrad, ni Rudo, ni

Srebrenica. Nije ovo ni Ljubuški, ni Imotski. Ni Livno, ni Duvno, ni Kupres, ni Šuica. Evo, u ovoj mojoj mahali trides kuća na jednu stranu i trides kuća na drugu stranu, i još dalje, ali da ne prećerujem, sve je mumin do mumina. Nejma ovde hajdučije. Nejma komita da upadaju i kolju. Najdalje što mogu sići je do Vučije Luke. Ili do Grdonja, ne daj Bože. A to je jopet odavde tri sahata hoda. S onu tvoju stranu, pod Trebevićem, možda je malo opasnije. Ali i od tvoje kuće nejma srpske mahale ili šokačke na sahat hoda. Da će biti gladi, hoće. Da će biti bolesti, hoće. Da će biti kod švercera svega za dinar, a da dinara neće biti ni za lijeka, to i ja znam. Ali, isto tako znadem da će fronta od Sarajva biti tolko daleko da kad puška pukne nećeš je ovde na čardaku čuti."

Zajedno kao kakva dva stara duha počeše teškim korakom lutati čaršijom i kupovati šta god im dođe pod ruku. Sve nabavljeno trpali su u Mehagine mutvake i špajze, stalno vrteći glavom, i ponavljajući:

„Malo, majku mu. Malo kako goć okreneš. Valja navući najmanje još volko."

Nekako baš pred kraj marta, dođe Mehagi pismo iz Stambola od šćeri Refije. Dođe ružna vijest. Piše Refija, kako je Šemso petnaestog februara preselio na bolji svijet. Ona osta mlada i nezbrinuta u tuđini sa dvoje nejake djece. Piše Refija s puno razuma i hladne glave, pa na kraju još i baba tješi ko kano ima u ovoj tuđini našeg svijeta na kog se može osloniti, pa eto nek ne brine. Biće, veli, kako je u Alahovim knjigama zapisano. Dokle kuveta, dotle i nafake. Stisnulo se Mehagi u prsima, najradije bi sam sebi kosu čupo. Nije pametan kako djetetu da pomogne, kako neviđenim unucima da pripomogne. Pametne nejma. Zašo čaršijom pa izokole propituje da nije ko nanijetio put Stambola na put ići. Čude se čaršijski ljudi Mehagi i listom odgovaraju:

„Kakav te put snašo, i to čak do Stambola? Vidiš li kaka se vremena spremaju, dobar čoeče? Nisi ni u vlastitoj čaršiji siguran." Na kraju, ode sa Azizom do velike pošte na obali Vojvode Stepe. Tu Aziz na nekakvom šalteru proda njegovih trides posljednjih zlatnih napoleona. Učini mu se budzašto ih proda. Onda Aziz na drugom šalteru dade te pare, a dobi od službenika nakav ćat. Dugo mu je Aziz natenane objašnjavao da će te pare Refija dobiti najdalje za heftu u njihovoj pošti u Istambulu. Umorno, nepovjerljivo, siguran da od te rabote nejma ništa, Mehaga je ponavljao:

„Men se čini, šejtanska posla. Moje je bilo probati pomoći djetetu. Kolko mogu, a sad je sve u Božijim rukama. I u rukama tih poštara."

Prvi put Mehaga u svojoj dubokoj starosti osta bez groša ušteđevine. Bez dinara u džepu. Jedva vukući noge po prašnjavoj ulici upita Aziza:

„Kako ono sada zovu ljude bez para? Bez posla, bez dućana? One što su ih prije zvali fukara."

Aziz odsutan, u svojim mislima i svojim brigama, jedva da je i slušao starog punca dok su uporedo išli put Markala.

„Da ne misliš na proletere, dedo?"

„Ha... ha... E, sad sam ti i ja taj proleter, moj zete. Čitav život sam se pito kako li se osjeća čoek bez dinara u džepu. Bez u stranu sklonjenih dukata, šorvana i napoleona. Bez dućana, bez makar magaze na čaršiji. Bez zlatnine na ženi koja se može za ne daj Bože prodati. Svakako sam zamišljo, ali da ću vako biti miran i prazan nisam. Čudni su Allahovi putevi. Bismillahhirrahmannirrahim.

Uredno, svakog mjeseca plaća kiriju. Tu se nema, vele, šta prigovoriti. Lijepa para. Lijepo pripomogne. Dobro dođe. Naročito od kako me oćeraše u penziju. A mogo sam vala još koju godinu stolovati u Hipotekarnoj banci. Onaj Hamidov dođe mi glave. Uzo Tanović da traži i dijeli pravdu. Dedi mu dijeljenje pravde došlo glave, a da ne pripomogoh i babu bi mu traženje pravde došlo glave. Evo sad i on. Ti Tanovići, čudna nekaka familija. Prije više od stotinu godina prestala svaka njihova obaveza po pitanju dijeljenja pravde, a njima pravda i sada neđe u krvi i u mozgu.

E, eto mu sad pravde. Zakleli se višegradski i čajnički vlasi da će se osvetiti. Jesi li, delijo, čačko đe ne treba, jesi. Ama, hajde de, ali što se meni obi o glavu? Čitav onaj proces na sudu, pa telefoni, pa zasretanje na ulici. Vele, ti ga doveo. Ti i ona tvoja za njega urgirali, moljakali. Tvoj je rođak. Kako me samo hinjski, podmuklo maknuše u penziju.

Šta li ono opet lupaju gore na tavanu? Nikad nije noć prespavo u onom stanu, a kad goć ga zasretim i pitam kad ćeš useliti, smijulji se i kaže adaptiram. Ja vala neću da znam za troškove tih radova. Nije vala nikad ni potego pitanje ulaganja. A i što bi? Fino smo se nagodili. Četri hiljade mjesečno, plus režije. I to nako, kako je zateko. Ako mu se ne sviđa, nek sređuje. Nejmam ništa protiv, ali ne može opravka ići na konto kirije.

Kao i proteklih nekoliko mjeseci stajao je Šukrija kraj ogromnog prozora što gleda u veliki park i pušio cigaru za cigarom. Svako jutro, iako je četvrti mjesec u penziji, uredno je ustajao u šest sati. Brijao se i štucovao brkove. Oblačio je odijelo, stavljao kravatu, a onda se čitav dan ubijao od dosade, lutajući tako obučen kroz stan. Od prozora do prozora. Između dva prozora i između dvije cigare zavraćao se u primaću sobu i sa vrata dobacivao učiteljici:

„Mogu li ta dva kenjca išta naučiti, gospođice Tante?“

„Jako su, dobri gospodine. I Husnija i Dragan. Jako dobro uče. Husnija je pravi talent za jezike, a Dragan za historiju i kemiju.“

„Ja, ja“, smješkao se Šukrija, polako zatvarajući vrata. Da ne smeta. Došla ružna vremena. Došla nova vlast, endehazija, pa Mara veli:

„Deca će se kod kuće školovati. Sigurnije je.“ Košta ova tičer gomilu para, ali i ja se slažem, vako je bolje. Ni meni se ne mili ni do Štrosmajrove izaći, a kamoli dalje. Svašta se šapće. Hapse, provjeravaju, ispituju, proganjaju. Bogami, i vješaju. Da im ona moja ne treba ko doktorica, ko zna šta bi i sa nama bilo. Ona, Srpkinja, po porijeklu ima i Karađorđevića krvi, a ja prosrbin. Radikal. Miljenik Pašića. Prodana duša.

Ja, ja, tako me zovu. Nijesam njihovo cvijeće, već prodana duša. Može Pavelić kome drugom pričati da su muhamedanci hrvatsko cvijeće. Jok meni. Kolko sjutra, našu će mladost gurnuti u prve redove da ginu za njihovu državu. Oduvijek je tako bilo. Gini za Otomansko carstvo ko njihovo cvijeće. Pa gini za Habsburško carstvo ko njihovo cvijeće. Pa gini za kralja Petra i Kraljevinu Jugoslaviju ko njihovo cvijeće, i evo sad gini za endehaziju jer ste naše cvijeće. Kako cvijeće, majku im jebem svima od reda. Ovce, ovce smo mi muslimani, od kad je goć i okle je goć carevina i kraljevina. Njihove ovce za klanje smo mi.

Ama, šta ono nolko gore lupaju? Časti mi, gledaj kad prolete vamo dolje. Kroz plafon.“ Stajao je Šukrija na sred salona svoga stana i gledao u plafon odgonetajući šta li se to iznad njegove glave toliko krha i lupa.

Da izađem i pogledam? Da priupitam ima li kraja ovom lupanju, dobri ljudi. Nejma mi smiraja preko tri mjeseca. Prošli put kad sam kuco na vrata izvirilo nekako prašnjavo i znojavo momče. Ukočio nogom vrata pa viri. Samo ponavlja: „Završavamo, završavamo za dan-dva.“

Ponovo virnu djecu i učiteljicu. Onako s vrata.

„Umiju li ta dvojica mudonja išta, učiteljice?“

„Da, da, gospodine, umiju, umiju. Dragan je izvrstan matematičar.“

„Neka, neka. Na baba Bogomi“, grmio je Šukrija zatvarajući vrata, “odoh ja da ne smetam.“

E, da je hoće barem jedan malo pričapiti. Ja što je dobra, uh, uh. Ne bi žalio tri joj penzije dati odjednom, samo da je Husnija pritisne. Nako muški preko stola. Ih, da sam malo mlađi. Uh, da mi je makar pedeset. Ma ja bih je presamitio ili u kuhinji ili u kupatilu, pa kud puklo da puklo. Kaki. Nijesu ni jedan na baba. Ni zere. Žgoljavi, mršuhni, žensko nikako da im zamiriše. Eno, počele obojici malje ispod nosa. Nije to bolan nikad pojelo šaku torotana ili komadinu suhe jarčevine. Nije, pa mora biti žgoljavo. Ih što bi mi bilo milo da ja kadli provirim kroz vrata, vidim da je jedan od mudonja navalio na tičer. Nako ko hrt. Ne bi mi bilo žao isti čas umrijeti.

Bogomi prestadoše. Presta lupa. Jes Bogomi. More biti gotovi za danas, a more biti da su završili, kenjci jedni. Kolko je ovo? Izvadi Šukrija lijep džepni sat iz prsluka, podobro ga odmaknu od glave nejasno čitajući koliko je sati. Što su me oči vako izdale, kukavac jedan. Volke brojke, a ne vidim. Dok dobro ne izmaknem. Prošlo dva. Jes, jes. Prošlo dva. Sad će dva i frtalj. Mogo bi popiti jednu rakijicu. Pred ručak. Šad će i ona moja iz službe. Onda nejma ništa od rakije. Brani mi rospija jedna. Sve se ko kano brine za moje zdravlje. A jok Bogomi. Brani mi sve što mi prija. Ako je jelo, moraš, Šućro, nemasno. Ako je piće, ne smiješ, Šućro, ni kap. Ako je slatko, nipošto, Šućro škodi ti. Ako je cigara, smanji, Šućro, truješ se. Ako pođem povrh nje, kako te nije stid tako star, a naumpada ti. Bogomi me hoće preparirati baš ko kakog međeda, pa da ko kakav lutak u ovom kafezu od stana dreždim. Men se čini za oko joj zapo ovaj Valter. Rospija jedna. Kako je samo navalila da rentamo stan. Kad sam pristo, odma

njega predloži. Jes da niko više ne bi ponudio, ali okle baš on? Nešto učesta dolaziti u goste. A što se onda vlahindura jedna počne topiti. I uvijati. Baš ko guja oko vinove loze, a mazno mjauče:

„Jeste li za čaj, kavu ili neko piće, gosn. Valter? Jelo! Jelo, donesi gosn. Valteru konjak. Ti, Šućro, ne smeš. Škodi ti zdravlju." Slušao je Šukrija mazni glas svoje žene u mislima. Jedio se stišćući zubima kraj ćilibarskog čibuka. Do bola. Pa onda udare parlatati. Na njemačkom, pa na francuskom, pa na engleskom. Misle, Šukrija ne razumije. Šta imam razumijevati. Sve se vidi. Ne moraš ništa razumijevati. On, na moje oči, moju ženu, šarmira. A, ona se ne otima. Ni zere, pas joj mater. Razjebaću ja to, samo dok me ufati ona moja žandarska.

Ču Šukrija kako stade nekakav kamion pred kuću, još brekćući. Otjera prethodne misli pa oprezno priđe prozoru i osmotri kroz zavjesu. Ispred zgrade stajao je veliki vojni kamion. Još mu je radio motor. Đe li je sad onaj moj čepel? Odleti Šukriji misao, a tad vidje kako pet-šest njemačkih vojnika izlazi iz kamiona. Ulazili su u dvorište zgrade. Sledio se.

Šta hoće? Koga traže? U ovo doba? Sad će na vrata zalupati. Hoće! Što li? Kukavna sam kukavica. Stajao je nepomičan nasred sobe na nesigurnim nogama, paralisan strahom od nepoznatog, od glasina, od smrti. Hladan znoj curio je niz njegova leđa. Sav se pretvori u uho. Uho koje čeka da čuje lupanje na ulaznim vratima. Jok zvono. Jok lupanje rukom o kvaku, već lupanje kundakom od puške po vratima. Od take lupe srce samo prestaje da kuca. Mozak prestaje da radi. Od te lupe živ čoek postaje vreća. Džak, mješina što hoda. Marvinče koje dobrovoljno mesaru prilazi pod nož.

Ču nakakve tihe šumove pred vratima. Zino toliko da može vrabac u usta uletiti. Prepozna poznati šum okretanja ključa u bravi. Nije se micao. Nije glasa puštao dumajući:

„Ko je ovo, Allahu dragi?" Odavno na Šukrijina usta nije došlo Božije ime.

Lijep ljetnji dan, pa Mehaga i Hamid, kako su već mjesecima navikli, sjede u Mehaginoj bašči. Na baščenskoj sofi zastrtoj jagnjećim kožicama. Šute. Puše. U posljednje vrijeme samo nek su skupa. I, dosta im. Mogu vako sahatima šutiti. I pušiti. Samo nek su skupa. Nešta među njima struji. I kad razgovaraju, a i kad zajedno šute. Gleda ih Hava sa čardaka dole u bašči. Izgledaju joj ko dva dječaka. U jednog fes na glavi. U drugog ćabenska kapa. Čakširi i kaloše na nogama ko da neće skoro alđun. Obojica zimogrizni. Eno, i na jednom i na drugom i džemper i debela košulja. U po ljeta. Pusta starost, mislila je Hava. Otrese glavom i sama sebi kaza:

„Odoh im kafu ispeći i prinijeti. U hair mi je."

„Jesi li se imalo razgovorio, Hamidaga?"

„Jok Bogomi. Nejma dana da ne oplačem, moj Mehaga. Sve u sebi mislim, kud ja ne odoh prvi." Jedan gleda u cvijet đurđina. Drugi u janjeću kožicu. Ko da se boje jedan drugom u oči pogledati.

„Sad će četrestina. U petak, po meni."

„Jah. Taman tako dođe. Uzdigle ćeri Ćerima i Zilha kuću raditi. Za treći tevhid kuću spremaju. Zlatne mi ćeri, moj Mehaga. Duša me boli kolko sam se o njih dvije ogriješio. Kod naske u Gacku žensko dijete nije kakva pljačka. Pa tako i ja. U me, četri sina. Mišljah, niko ko ja. Međuljiće i Gacko pričalo, u Hamida četri sina. Ko četri sokola. Niko, a ja ponajmanje, ne spominjah ćeri kad se đe uzmi faliti. Baš ko da su mačke. Ili štenad. Jok Bogomi. A viđu sade. Da mi nije ćeri, krepo bi od gladi. Ili bi se zavašljavio od prljavštine."

„Neka šćeri. Neka, fala dragom Allahu na šćerima." Utješno je Mehaga mrmljao. Zavolio je ovog vršnjaka u posljednju godinu dana, pa mu neobično ako ga preko dan ne vidi. Ako makar sahat u danu ne promuhabete. Ovaj mu Hamid došo nekako ko slika i prilika kakav bi volio da je on. Kršan i koščat i sada pod stare dane. Vidi se da je vavijek bio ljudeskara od čoeka. Stamen u stasu. Stamen u glavi, a nije da ga nije hiljadu muka mučilo. Kako koja muka naiđe, on je preko leđa prebaci. Nekad snagom, nekad mudrošću, nekad naivnošću, nekad suzom. Ali svaki put čisto ljudski i muški. Svijetla obraza.

Haman mu je čitav svoj život u zadnjijeh pola godine ispričo. Što tamo u sobi, što gore na čardaku, što ovdje u bašči. Na sofi. Hamid priča svoj život, on sluša. Haman ne diše da ga, ne daj Bože, ne prekine. A vrijeme stane.

Pričo o djetinjstvu. O tome kako mu baba komiti ubiše. Kako se sa materom zlopatio i cijelo imanje uzeo u svoje nejake dječije ruke. I ne bile mu ruke nako hrapave, ogromne, pune ožijaka i žuljeva. Mogo bi komotno cigaru ugasiti na njegovom dlanu, a da ga ne opržiš. Pričo mi kako ga oženiše. Kako je devero oko dućana, kako se nosio sa hajdučijom i podmuklim srpskijem komšijama. A njemu pred očima lete sve slika za slikom. Hamid kad priča veze, bolje i ljepše od kaka muderiza. Tako lijepo priča da on sve to vidi pred svojim očima. A vrijeme stane. Ne postoji vrijeme kad Hamid priča. Kad Hamid stane, pa kaže dockan je, valja mi kući, dođe mu da zaplače i da ga moli da ostane na konaku. Samo neka nastavi da priča.

„Ama jok. Fala ti đe čuo i ne čuo, no ne mogu. Brinut će se ćeri, moj Mehaga, a fala ti ko bratu rođenom što me ustavljaš", vezo je Hamid. Jedva dočeka trenutak da Hamid ponovo dođe i prokine pričati.

„Pod brigom sam ti, moj Mehaga, ovijeh dana i noći. Ko nikad do sela. Ništa gore od starosti. Pun si briga, a izdala snaga. Ni sa jednom mukom ne možeš u koštac da se ufatiš." Malo se primaknu prema Mehagi, pa tiše nastavi:

„Niđe mi Ismeta. Ima pet dana. I pet noći. Kući ne dolazi. I prije je znao dockan doći ili ga ne nema po svunoć, ali eto ga u zoru. Ili jutrom. Dovuće se baš ko lovnji ker nakon vijanja po šumi." Pošuti dobru minutu, pa nastavi:

„Sve mi se čini da se otisno u šumu. Za onijem jadama. Čuo si za nake partizane. Ničija vojska. Sve golo i boso. Nikad puške nije u ruke uzelo, a zapoteglo da se bije sa svima. Kaže mi jedan zemljak, Srbin od Čemerna od Supića familije, da su te jade

udarile i protiv kraljevine i protiv endehazije i protiv Švabe. Što ti naš čoek zna smislit kavgu, to niko ne zna. Veli taj Supić, protiv kraljeve vojne se digli jer je izdala narod i paktirala sa Švabom. Protiv endehazije se digli, kaže, jer je stala uz Švabine skute, a protiv Švabe se digli jer su vazda pogan bili i biće."

„Ja mu velim, ništa lakše no dići se i u šumu otići. No, kako mislite pobijediti? Vidiš li ti, moj Supiću, tu silu, to grdno oružje u Švaba? Vidiš li ti, dobar junače, kakva je to organizacija. Kakva je to mašinerija. Za heftu pregaze koju goć hoće državu, a za dvije odoše dalje. Čim čizmom pregaze, a tenkovima, avionima i topovima preoru odoše dalje. Kaku goć vlast postave, tako od ujutro sve funkcionira. Ko sahat. Eno Aziz nije vozio dvaest dana, ali Švabo prvo osposobi željeznicu. Dođoše po njega i vele, radna ti je obaveza mašinu voziti. I kapak. Ama ni po jada ali nejma Ika, pa nejma. Momak je. More bit da se zavuko pod kaku suknju pa ojna. No, nejma mi ni Ešrefa. Bojim se da ga nijesu đe Srbi saletili. Odavno mu prijete. Ako otrko kod snahe. Veli, u suze se žena umeće. Osta sama sa đetetom, nejma joj ko pripomoći, a Eša niđe ima tri dana. Namirio je Ako Adviju, nejma šta. Pa djever je, nije šala, ama žena lije suze ko kukavna kukavica. Jutros kad sam amo kreno, priđe preda me nekako ustaško kopile. Nejmaš ga šta viđeti. Isprdak, pa eto ti. Čini mi se i sad bi ga mogo vako star u zubima nositi bar pedeset metara."

Prišo, pa šapće: „Ne brini, čiča, sin ti je sa nama. Ne mogu svojijem ušima da vjerujem. On niz ulicu nastavi, a ja stao pa sve ponavljam, sa kijem, vama, pogani jedna. E, vidi ti sad na šta dođe, moj Mehaga. Došlo baš ko ja i djever mi Husnija četrneste. Tako moj Iko na jednoj strani, a moj Ešo na drugoj strani. More doći dan i kakva fronta da udare jedan na drugog. Samo da se hoće zapitati jednog dana zbog koga to ja udarih na brata rođenoga? Pola bi mi brige bilo manje."

„Za koga izgubi glavu, Husnija? Za koga ja vojevah četri godine. Evo, šepam čitav život. Kakav smo mi mahnit narod, pa da nas drugi tako lahko mogu nahuškati jedne na druge. Allahu dragi, došo vakat da brat na brata kidiše. Subhaneke."

Opet su dugo dugo šutili. Sa bolovima u kostima, Hamid pođe ustajati govoreći: „Valja mi kući hodit, moj Mehaga." Mehaga ko pokvaren gramofon, poče ponavljati:

„Neka, neka te još, Hamide. Hajde noći, molim te ko brata rođenog. Ima se đe, a i Aziz je u noćnoj pa će nam svima biti običnije." Pokuša Mehaga i sa najjačim adutom:

„Uželila te se unuka, Hamide!" Hamid razvuče izborano lice u tako topao osmijeh pa Mehagi dođe da ga poljubi.

„Jok. Fala ti na ustavljanju. Hoću svrnut i do greblja na Malti. Ženi Hatma-dovu da proučim prije no što se umrači."

„Okle ti?"

Jest da je pitanje bilo glupo da gluplje ne može biti, ali nije glupo pitanje bilo jedini razlog što se Mara zagleda u Šukriju kao u neznanca. Šukrija joj je izgledao kao mrtvac u stojećem položaju. Lice bijelo kao kreč. Glas hrapav, šišti od suha grla.

Oči prazne i na mrtvo ime uplašene. Profesija je natjera da gledajući muža u mozgu prelista medicinsku enciklopediju i pronađe boljku sa ovim simptomima. Strah. Strah o smrti. Zaključi doktorica pa pokuša blagim osmijehom razvedriti muža.

„Iz ordinacije, Šućro. Ne vidim razloga za neku brigu. Ovo je vreme kad uobičajeno dolazim kući. Jesi li dobro, Šućro?“

„Kakav je ono kamion pred kućom? Što su se onolike Švabe razlazale? Da nijesu došli koga hapsiti? Mari postade jasan razlog Šukrijinog smrtnog straha, pa uz blagi osmijeh, a skidajući mantil, nastavi:

„Na prvi sprat useljava se neki general njemačke vojske. Vojnici su tu da urade adaptaciju stana prema generalovim uputama.“

Šukrija umorno sjede u elegantnu kožnu fotelju. Užasno mu je trebala jedna čašica bilo kakvog žestokog pića. Dok je točio konjak boje ćilibara u kristalnu čašicu, ču ženu kako korača hodnikom stana i izdaje naredbe posluzi.

„Jelo, možete servirati ručak. Deco, idemo prati ruke.“ Ulazeći u kupatilo dobaci Šukriji, iako ga nije vidjela:

„Šućro! Samo jednu! Počeo si opasno ovisiti o tom alkoholu.“

Dok se konjak razlijevao niz stomak pa put damara, Šukrija duboko uzdahnu, razmišljajući: Fin komšiluk. Nema šta. Na prvom spratu Švabo. I to, general. U potkrovlju folksdojčer. A u sredini ja. Ko u raljama krokodila. Sada mi je čekati kad će stisnuti čeljusti i kosti mi zdrobiti. Valjalo bi bježati. Ko onomad iz Rusije. Kad bijah u raljama sa jedne strane od bjelogardejaca, a sa druge od crvenoarmejaca. Ama, onda bi dovoljan jedan kofer. Popakuj najnužnije i put pod noge. A sada? Sada mi žena i djeca, baš ko robijašu željezna kugla, svezani za nogu. Sada je apsolutno nemoguće spakirati se i pobjeći. A i gdje pobjeći? Na vijestima kažu, čitava Evropa u ratu. Švabo poklopio od Francuske do Poljske. Italijan poklopio drugi dio Evrope. Jedino Amerika. Ako je bježati, onda valja bježati u Ameriku. Sigurno se vako nekako osjećao Velija kad se onomad otisnuo u Ameriku. Dalek je to put, moj brate. Nije pošteno ni zagazio u Ameriku, a nestade ga. Bože mili, nikad ne saznadoh šta mu je sa ženom. Šta mu je sa ćerkom. Ne znam ni jesu li žive? Da sam se interesiro, da smo imali kontakt, da smo se dopisivali, e sad bi mi valjale. Za prvu ruku. Recimo, ja se otisnem u Ameriku bez žene i đece, budem kod snahe dok se ne snađem, a onda za mnom dođu Mara i đeca. I krenemo u novi život. U sigurnost. A rat? Tamo, neđe daleko. U Evropi. A kako bi se snašo u Americi?

Uz nešto veći gutljaj jakog konjaka, Šukrija iskrivi lice u grimasu što od konjaka, što od novih misli.

A ne bi nikako, Bogomi. Jezika ne znam. Godine me pritisle. Nijesam nikad bio za kaka teška posla. Trećim gutljajem ispi ostatak konjaka iz kristalne čaše, govoreći sam sebi poluglasno:

„Šukrija Kurtoviću, sjedi đe si, a nijesi ni za đe si.“

Mara je već drugi put zvala da dođe u trpezariju. Supa se ladi. Usta i pođe u trpezariju, mrmljajući sebi u bradu:

„Hoćeš li ikad naučiti izgovoriti slovo h đe treba?"

Nešta mu pade na glavu i bi dovoljno da ga razbudi. Otvori oči širomice. Na očima mu nekaka mrena. Vidi bijelo pred sobom i ništa više. Je li ovo i dalje onaj san što ga snivah ili sam se oprave probudio i progledo? Nekoliko sekundi Mehaga bi ko u polusnu. Malopređašni san bio je tako uvjerljiv, tako težak, a istovremeno lijep da mu se teško opiro. Budan je bio taman toliko da vidi bijelu svjetlost pred očima, da čuje zvukove oko sebe, ali ništa ne razaznaje. Rukom pređe preko očiju i skide sa lica snježno-bijelu dječiju pelenu. Na malo iznad njegove glave nadvila se unuka Fikreta na nesigurnim nogama. Kusa ponavljajući: „Paja dedo, paja dedo", i ponovo mu navuče pelenu na oči. Jedan pogled na unuku potisnu malopređašnji san. Vrati ga u stvarnost, pa uz grlat smijeh i on za unukom nastavi tepati: „Raspavo se dedo, jašta radi, raspavo se dedo, pa prespavo zoru. Koja su ovo doba, dijete?"

Ustajući sa dušeka prostrtog na podu, prigrabi u naručje unuku koja je istom prohodala i progovorila, jezikom koji su samo on i mati joj Halima razumjeli.

„Đe ti je mati? Kad si ti ustala, srećo moja? Koja su ovo doba?" Malena Fikreta odgovori samo na prvo postavljeno pitanje:

„Mama i aba u asti."

„Čuj, mati i babo u bašti. Đe su?" Požuri Mehaga put prozora. Vidje Aziza i Halimu pognute u bašti nad lijehom mladog zelja.

„Hajde da se dedo obuče pa da i mi izađemo u bašču i da pomognemo. Koja li su doba? Što sam li se ja vako raspavo?" Spusti unuku na pod i uze je za ruku pa polahko krenuše put banjice. Dok se umivao, pažljivo ga je promatrala unuka. Njegove misli odlutaše. Mora da mi onaj čudan san što ga istom pred sabah usnih nije dao na vrijeme ustati. Vrati mu se san u misli.

Ko on umrije. Lahka ga smrt zapala. Samo zaspo i umro. Ništa ga zabolilo nije. Ni dekike. Samo zaspo. Za vijek vijekova. Duša se probudi i vidi dženet. Blješta. Na hiljade boja. Plavo nebo ko na bejrutskoj serdžadi, što visi na zidu iznad mindera. Ruža po svuda. Hiljadu puta ljepše neg one u njegovoj avliji. Među ružama na hiljade tuđijeh duša. Lelujaju ko magla. Mirišu duše na anduz i mošus. Traži on pogledom kaku poznatu dušu, kad pred njeg izbi prva mu žena. Lijepa, mlada, nasmijana. Vidi, i ona njega traži. Ha je vidje, on zabrza da joj govori, a nešta ga stid. Vidi i drugu poznatu dušu, malo iza prve žene. Havina duša malo po strani pa nejasna, ali opet blizu. Taman toliko da može čuti što prvoj ženi zbori.

„Evo, i mene. I ja, preselio. Veselo kazuje i jednoj i drugoj. One se samo smiju. Ja sam, draga, Havu oženio da se djeca bez matere ne zlopate. Evo, pitaj Havu. Evo je malo iza tebe. Je li tako bilo, Hava? Nisam lego sa njom u istu postelju ni za godinu od kad je uzeh. Allah mi je svjedok. Nije mi naumpadalo. Pazila kuću. Pazila svoju, a i naše šćeri baš ko i svoju. Pazila i mene. Nejma se šta lagati." Klimaju duše od njegove

dvije žene i ko vele: „Jes, jes, sve je tako, a kad je tako, dela mašallah i tebi u dženet. A, onda u njemu nešta puče pa se on razvriska ko dijete i nastavi pričati.

„Vala, ako sam ikoga na onom dunjaluku volio, to si onda ti, mila moja Đemila. Volio sam te kako samo može mlado muško voljeti svoju ženu i kako je to opjevano u našim sevdalinkama. Volio sam i naše šćeri, Halimu i Refiju. Samo malo manje i nekako drugačije. Da mi rodi sina, možda bih njega volio haman ko tebe. Volio sam i pastorku, Allah mi je svedok. Havu sam poštovo ko žensko čeljade koje pristade na sva nepisana i neizgovorena pravila druge žene, a djeci maćehe. Ne kažem. S vremenom mi postade prava žena, kako se to kaže, ali ja tebe, Đemila, nikad nisam prebolio."

Opet one ženske duše klimaju i lelujaju. Ni jedna ne zamjera što je vako iskren, pa on htjede da nastavi zboriti, ali pade mu ono bijelo ćebe na glavu i probudi ga. Zato sam prespavo. San je kriv.

Umrije Hava, ima malo jače od mjesec. Samo se ugasi. Ko svijeća. Kahnula nije, a kamoli da je od šta bolovala. Ako se ne računa da ima jedno pola godine kako tiho jaukne, govoreći: „Uu, što me nešta pod stomakom presjeće." Tako jaukne pa nastavi za svojim poslom. Od kako je preselila nije mu nikad u san došla. Đemila jest. Ko zna koliko puta. Ali nikad vako ko jutros. Ko zna šta njih dvije sada pričaju. O meni i ovom dunjaluku. Gore u dženetu. Razmišljao je Mehaga izlazeći na avliju, a noseći u naramku unuku Fikretu. Prije no što nazva sabah hajrullah kćerki i zetu, pomisli:

„Kud ne kazah nani Đenki, da si ista ona. I da sade tebe volim najviše na ovom svijetu, moja unuko."

„Alejkumu selam, dedo", kaza Aziz, ispravljajući se i naslanjajući se na dršku velike lopate. „Ja, odojutra prispo. Ko kako dijete."

„Neka. Fala bogu, dedo, kad možeš spavati. Ja i Halima uranili, prije žege, da malo okopamo i oplijevimo bašču. Valajat će nam ova zelen i povrće. Dedo, Boga ti halali što ja počupah đurđine, jorgovan, jasmin i ruže. Treba mjesta za krompir i za kupus. Teška vremena idu. Ko zna šta će biti zimus? Ja nešto konto ako ti dadneš, da posiječem ovaj jasen. I ovaj bagrem. Nema se đe drva nabaviti pa nešto kontam da ovo posiječem i u šupu smjestim. Ako ćemo sjeći, sad je vrijeme. Da se do zime drva osuše. A i hlad nam prave i jasen i bagrem pa neće ništa da nikne pod njihovom krošnjom."

„Radi, zete, kako goć misliš da je pametno. Odavno je tvoja svaka pametnija od moje. Radi, brate, ko da si u svojoj kući. Najnu tragu i jesi, brate, u svojoj kući. I ništa me ne pitaj. Moje je prošlo. Nisam, brate, više ni od kake koristi. Niti mogu šta uraditi, niti me više kako pamet sluša. Ja sam ti sad samo jedna usta viška." Pridiže se i Halima, onako sitna, mršava i znojava, pa gledajući oca kaza:

„Subhanallah, babo! Šta to govoriš?"

Mehaga polahko spusti unuku na nesigurne noge. Preču šta kćer kaza, pa dade unuci ruku i polahko krenu sa njom put kuće, kazujući: „Idemo ja i Fikreta skuhati čaj. Za sviju. Da se malo okrijepite."

Odavno je u kući kahve nestalo, pa čaj piju ko slabu zamjenu za kahvu. Kako Hava preseli na bolji svijet, Mehaga ponekad zađe i u kuhinjske odaje. Skuha kahvu, dok je kahve bilo, a sada čaj. Prije, nikad nije zalazio u kuhinjske odaje. Ko da i ne postoje u njegovoj kući.

Aziz, i dalje oslonjen na veliku lopatu, gledajući za puncem, kaza ženi: „Satralo ga je ovih zadnjih četri mjeseca više već godina prije."

„I ne satralo", nadoveza Halima. Zadnje zlato i pare od ukopa posla Refiji u Stambol. Da joj se nađe u muci. Umrije mu žena. Nolko mlađa od njega. Pomrli mu svi vršnjaci iz komšiluka i iz esnafa. A povrh svega, snađe ga rat. I to po drugi put. Pamtim, pred onaj rat babo se razletio na sve strane. Namirio nas za godinu dana. U dućanu radio. Salijeto kako je znao i umio. A sada, uz ovaj rat, on pustio neka bude šta će biti. Da mu nije unuke Fikrete, ja mislim da bi pomahnito." A, onda se nasmija i nadoda nastavljajući plijeviti zelje:

„I Hamida."

„Da mu nije Hamida i onog njihovog eglenisanja, ko zna bi li osto pri čistoj pameti." Opet se pridiže, pa gledajući oznojenog, Aziza kaza:

„Allahati, Azize, ako đe nađeš, kupi im po jednu-dvije cigare. Ili šaku duhana. Fale im cigare. Više od hrane."

„Hoću, Halima. Ama, žali Bože pare davati za duhan ili cigare, kad nam fali i so i šećer i maslo i brašno i zejtin i haljinka. Kad odem u šverc, ne znam šta ću prije kupit. Zadnje mi u pameti cigare. Znaš i sama da sam se i ja prošo cigara. Za račun prečih stvari. Hajmo čaj popiti. Eno, dedo i unuka donijeli tablu sa čajem na sofu u avliji."

Tipični znaci nervnog rastrojstva. Nema sumnje. Prvi znaci, školski primjer. Ovakvi simptomi uče se na drugoj godini fakulteta. Mara je lagano brisala oznojene dlanove frotirnim ubrusom, osluškujući užurbani rad srca i blage drhtaje u stomaku.

„Šta je lek? Šta se propisuje u ovakvim slučajevima? Valerijana, čajevi sa blagim sedativima kao majčina dušica ili čak nešto jače. Da, da. Sedativi. I izbegavanje stresnih situacija. Stresne situacije je sustižu, prestižu, gaze i gnječe joj nerve. Ajmo još jednom poredati prioritete. Deca su prvi prioritet. Husniju i Dragana moram izmestiti. Ako ih ne izmestim na sigurno, slijedi im mobilizacija. Ako isposlujem kod generala Rogla oslobađanje od regrutacije, kako djecu učuvati od ostalih opasnosti koje vrebaju na svakom koraku? Racije, hapšenja, premlaćivanja, nastupajuća glad i bolesti. Sve je to sastavni dio rata. Sve to pomalo kuca i na moja vrata. Mladost-ludost vreba sa druge strane. Mladi su naprosto zaluđeni tim nekakvim utopijskim ilegalnim pokretom. Mladići i devojke kao magla nestaju iz grada. Boga pitaj kojim kanalima, rutama i vezama odlaze. Da bi završili u šumi i na kraju u zatvoru Luburića. Ovaj rat će potrajati, to je već sada jasno kao dan. Školovanje kod kuće postaje besmisleno. To je samo opća, površna naobrazba. Nakon dvije ili tri godine nema im povratka u normalne tokove. U normalan život. Dakle, jedino rešenje je izmestiti decu. Negdje na sigurno. A gde je sigurno? Evropa gori. U Francusku, u Pariz kod mojih?

Polako otvori drugu ladicu svog radnog stola i ponovo pročita očevo pismo:

„Maro, nisam rad, a nisam ni u mogućnosti primiti tvoje sinove na duže vreme. Mama je jako bolesna. Ušteđevine je ponestalo, tako da ja i tvoja sestra na smenu uzimamo hranu preko Crvenog krsta. I Dobrotvora. Ako prihvataš savete, a u mladosti nisi prihvatala, šalji sinove u Ameriku. Valjda će se nekako snaći. Odrasli su. To su momci, koliko shvatam. Za Dragana sam siguran da će uspeti, ali za Husniju, kako si samo uspela smisliti tako glupo ime, šta Bog da...“

Prekide čitati pismo koje je i dalje držala u ruci. Odsutno je ponavljala rečenice u sebi. Ježeći se. Tata ne želi pomoći. To je prava istina. Napokon se naslađuje nad mojom molbom za pomoći. Napokon je dočekao dan da mu se obratim i sada naplaćuje moju tvrdoglavost. Kakav jed. Kakav sarkazam, zbog Batinog imena. Tata je ostao isti. Nema sumnje.

A, da ga poslušam? Prvi put. Možda ima smisla? Da pošaljem decu u Ameriku?

Zadrhta čitavim tijelom pri pomisli da će njena nježna djeca u toj dalekoj Americi možda morati biti fizički radnici. Da bi zaradili koru kruha. Morat će krampati, kopati, irgetiti u kakvoj fabrici. Sve to i živa glava. Ili ostati ovde sa glavom na panju, a u okrilju majke, u okruženju rata, pitanje je sad? Gurnu pismo ponovo u ladicu. Smušena i pod brigama, tupo je gledala u pod. Telefon zazvoni.

„Doktorica Mara Kurtović. Izvolite“, mahinalno se predstavi.

„Gospođo, Jela je. Oprostite što smetam, ali kolač ne mogu napraviti, jer nemam ni kapi zejtina. Šta da radim? Vi ste jutros naredili...“

„Znam, znam šta sam naredila. Kako nema zejtina? Pa pre tri dana sam donela dva litra. Jelo, šta radiš sa tim zejtinom pobogu?“

Sa druge strane čulo se uzdisaje sluškinje.

„Jelo, alo, Jelo. Je li me čuješ, ženo...?“

„Da, da godpođo, čujem vas.“

„Pošalji Batu kod gospođe Etel. Neka Bata zamoli lončić zejtina na posudbu od gospođe Etel.“

„Uredu, gospođo. Valjda je kući gospođa Etel.“

Isuse Kriste. Ništa me ne može mimoići. Posao me nikad nije ovoliko opterećivao. Počele su se javljati bolesti koje sam susretala samo u starim enciklopedijama. Tuberkuloza, tifus, tetanus, crveni vetar. Sve te bolesti su pratioci nehigijene, gladi. Jednostavno, te bolesti su pratioci ratnih neprilika. Kuća je pala na mene. Potpuno. U Šućri nemam nikakav oslonac. Zatvorio se u kuću kao miš. Najveću hrabrost iskazuje kada proviruje iza zavese. Gorko se nasmija, gledajući u mislima muža kako strašljivo proviruje iza prozorske zavjese na ulicu. I malo dalje, u park.

Bato i Dragan momčići, ali nežni. Kao pahuljice. Pubertetski osetljivi, kao kakve curice. Dane i dane provode zatvoreni u stanu. Jedini izlazak im je u dvorište, iza zgrade. Hvala Bogu, pa imamo za komšiju generala Rodla. Od kako je doselio na prvi kat, čitava ulica je pod prismotrom. Ustaše ne smiju prići kući, a kamoli dvorištu. Ili

stanu. A i Etel je tako divna. Jadnica, mlada žena, a pravi hipohondar. U kući ima bogatiju apoteku od bilo koje državne apoteke. Ja, sada u ordinaciji nemam toliko lekova kao ona u kući. Umorno se nasmija pri pomisli kako ona lukavo forsira susjetku Etel da uzima koje kakve lijekove, a zauzvrat dobija od nje namirnice poput brašna, šećera, zejtina i začina. Komšija Valter ponekad pripomogne. Cigaretama. Nekim jeftinim parfemom, najlon čarapama i slično. Retko je u stanu. Ali stanarinu uredno plaća. Dobro dođe ta para. Kao ispomoć. Tačkice su nedovoljne za snabdijevanje u špiceraju.

Marino čelo pokriše bore dok je razmišljala o komšiji Valteru. Svojim neodoljivim šarmom natjerao je da metodično potkrada ambulantu i donosi mu zavoje, tampone, šprice, injekcije i tablete.

Sve je to nekako sumnjivo, ali gosp. Valter ne dozvoljava bilo kakva pitanja. Niti daje objašnjenja. Tako je sugestivan, tako je slatkorječiv, pravi mađioničar.

Instinktivno je osjećala da je taj čovjek uvlači u neki nevidljivi vrtlog opasnosti i rizika. Nije se mogla oduprijeti. Naglim pogledom na ručni sat vrati se iz dubokih misli u svakodnevnicu. Dok je pospremala radni sto, sa uživanjem bez obzira na svu silu briga, pomisli, i on će večeras biti na čajanki. Vreme je da ga upoznam sa generalom Roglom. Pa, komšije smo. Vreme je da se generalu pohvalim sa komšijom inženjerom, njemačkog porijekla, divnih manira i velike naobrazbe. Sigurna sam da će se gospodinu Ludwigu i gopođi Etel komšija Valter jako dopasti.

Svom silinom Adem je stiskao ogromni ključ u džepu svog sakoa desnom šakom. Hladni metal u ruci održavao ga je pri svijesti. Užasan strah od neizvijesnosti, strah od neviđene brutalnosti i strah od smrti prijetio je da će svakog momenta izgubiti svijest. Nije stigao zaključati ni radni sto. Ni kancelariju. Nije stigao ni riječi prozboriti sa agentima, a već se obreo u kamionu. Pod ceradom zbijen među pedesetak drugih uhapšenika. Kratko su ih vozili kamionom. Do Skenderije. A onda, uz nepotrebnu dernjavu i udaranje kundacima, utjeraše ih u vlažan, smrdljiv i mračan podrum. Ademu se vilica kočila od straha. Danima, šapatom po Sarajevu kola priča o Luburića vili. Na Skenderiji. Stotine Jevreja netragom je nestalo, a prva destinacija im je bio podrum Luburića vile. U širokom luku Sarajlije su obilazile taj kvart. Tu kuću. Tjerali su iz glave i pomisao na dešavanja u toj kući. Isprobanom metodom, kolektivno su se branili amnezijom.

Ne treba je spominjati. Ne treba o njoj misliti. Na svaki način treba je izbjegavati. I na kraju, neće ni postojati. Stotinama godina kod Sarajlija ovaj oprobani metod samo ponekad je davao rezultate. A vila Maksa Luburića kao kakva ponornica usisavala je u sebe rječice Sarajlija. Prvo je progutala sarajevske Jevreje. Ne jednog po jednog, već desetine i desetine za noć ili dvije. Potom su došli na red Srbi. Prvo bogati i moćni, a onda i drugi. I ostali.

Šaka ga je boljela koliko je stiskao ključ u ruci. Suluda misao burgijala je mozak. Samo da mi ključ ne uzmu. Sve drugo nek nose. Samo ključ nek ne diraju. Šta li je sa puncem? Šta li je sa Sarom? Punicom, svastikom? Uspio se provući u krajnji dio

podruma pipajući po mraku. Žamor zatvorenih ljudi u smrtnom strahu, jezivo i na mahove dolazio je do njegovog uha.

„Ne boj se, draga. U pitanju je neka greška..."

„Mili, zakopčaj se! Znaš svoje bubrege."

„Ženo, da nisi ponijela moje naočale? Ništa ne vidim. Kako sam mogao zaboraviti naočele..."

„Eli, jesi li ugasila plin na peći, kad smo pošli..."

Besmislene i nebulozne priče zatočenih u mračan podrumu mrvicu su pomagale u odagnavanju straha od predstojećih događaja koji su se samo mogli naslutiti. Nikako prihvatiti drugačije već kao Božiji usud. Ili notorna greška, zabuna koja će se istom ispraviti. Svi zatočeni očajno su se nadali da je baš njihovo hapšenje najobičnija greška vlasti. Ostalima, baš tako i treba. Kad ne poštuju vlast.

„Ko to ide, ko to ide, đela mašallah, Hamidaga", veselo je ponavljao Mehaga vidjevši Hamida u avliji. „Fikreta! Hodi dedi u naramak. Evo ti došo drugi dedo. Hajmo dedu poljubiti. Đela mašallah, Hamidaga. Ja se baš zabrino. Nejma te dva dana , moj Hamidaga. De Fikreta, de poljubi dedu Hamida."

Uze Hamid Fikretu u svoje stare košćate ruke i prihvati je u naramak. Blago je trljao svoje neobrijano lice o njeno čelo smijuljeći se zbog njenog opiranja.

„Nemoj, dedo! Bocka me brada", žalila se unuka, a Hamid se smijuljio ponavljajući: „Neka, neka te grebe. Moraš ojačati, nije život samo med i mlijeko." Dok se tako igrao u naramku sa unukom, lagano odšeta do bašče. Znalački je mjerkao urađeno u bašči.

„Ziko! Kenjac jedan, da nisi prečero sa zaljevanjem? Bogomi će ti struhnuti i zelje i luk. Kenjac jedan. Pa znadeš li da ni luk ni zelje ne trpe puno zaljevanja. Paradajz je druga nafaka. No, zelje i luk, jok. Snaho, de la podigni ove vriježe uz plitke." Hodajući kroz bašču, pronicljivim seljačkim okom nepogrešivo je nalazio primjedbe na urađenom.

„Dedovo pile. Slušaju li te mati i babo", upita Hamid Fikretu. A onda se ko kano opasno uozbilji i upita:

„Prikine li te babo, ili mati kat-kad?"

„Kad ne slušam, dedo, mati me prikine po guzici." Hamid se kao pravi glumac naglo okrenu put Halime i jakim ljutitim glasom prozbori:

„Slušaj, snaho! A i ti, Ziko! Nemoj da se ko usudi ovu moju unuku da mlati." Navuko je guste obrve na oči pa je izgledao još opasniji. Ko sami šejtan.

„Bogomi, ko mi dohfati ovu moju unuku, neka zna sa mnom će se zavaditi. A ko se sa mnom zavadi, hajra mu od života nejma. Pa, vi kako goć hoćete."

Uživala je Fikreta u dedinoj zaštiti. Već je vidjela kako dedo šiba i mater i oca samo ako je kad prikinu.

„Haj sad materi, pile dedovo, snago moja, suri sokole dedov."

Majušni Fikretin mozak polovio se dvjema velikim ljubavima. Jedna je polovica obožavala dedu Mehagu, koji je tako nježan, brižan, pažljiv i merhametli. Druga polovica mozga obožavala je ovog grubog, opasnog, zajedljivog ali tako jakog i zaštitničkog dedu. Najsretnija je bila kad su obojica tu. Jedan brižan i nježan. Drugi zajedljiv, grub i šaljivdžija, a pruža veću sigurnost i od onih debelih avlijskih zidova.

Sjedajući na avlijsku sofu, Hamid upita sina:

„Ziko, što to nijesi u službi? Već se vrtiš oko kuće, ko kaka pizica?"

Mirno prećutkujući očeve vječite sarkazme na njegov račun, Aziz odgovori:

„Prekinuta pruga, babo. Između Mesića i Ustiprače. Sada vozim do Bradine i natrag. Svaki drugi dan kači me vožnja. I to samo teretni vagoni."

„Čuj, štreku presjekli. Pa nije štreka kanafa, pa da je lahko prekinuti. A ko taj zulum učini? Da nijesu komiti udarili? Zar im se nije sjeme zatrlo?"

Na sofu pored oca i punca sjede Aziz, znojan od duga rada u bašči. Nastavi brišući znoj sa čela objašnjavati:

„Babo, kaki te komiti snašli. Nejma više komita. Prugu su presjekli partizani. Sreća pa voz ne odleće u provaliju. I lokomotiva i vagoni su mogli odlećeti u provaliju. Sreća, mašinovođa na vrijeme vidio da je pruga presječena. On i kočničar jedva ukočili. Pričo mi Salko, kočničar, stali na pet metara od havarije.

Odnijeli partizani iz vagona sve što se moglo uprtiti na leđa. A u deset vagona bilo i municije i uniformi i cokula za hiljadu duša. Poslo Švabo svojima u Višegrad. Partizani sve hapili za se."

„Pa šta su drugo i ti partizani, no komiti? Otimaju tuđe. Pljačkaju, ruše. Baš ko komiti." Malo tiše, da ne čuje Halima, a ni mala Fikreta, Aziz nastavi:

„Ma nije to isto. Kaki isto. Partizani otimaju samo od Švaba i domobrana đe goć stignu. Tako se opremaju i naoružavaju za borbu. Pa rat je, majku mu. Neće oni od seljaka ni jabuke uzeti. Švabe i domobrane čerupaju đe goć stignu."

Upade Mehaga u Azizovu priču, isto nako potiho kako je i Aziz pričo:

„A, protiv koga se ti partizani bore, Azize? I za koga se oni bore? Kralj je uteko. Ha je zapucalo."

„Ama, što to šapćete ko kake žene", začudi se Hamid, gledajući čas u Mehagu čas u Aziza. I dalje potiho, Aziz nastavi, kao kakav učitelj objašnjavati dvojici staraca baš ko kakvim đacima. Strpljivo i polahko:

„Švabo je okupator. To vam je jasno. Ili nije?"

„Jes, jes!" Uglas kazaše obojica:

„Švabo poklopio Kraljevinu Jugoslaviju i iscjepko je baš ko što ti babo isiječeš krušku na pet-šest dijelova pa unucima daješ dijelove. Od Hrvatske i Bosne napravio Endehaziju i metno ustaše na vlast, a on ode dalje osvajati."

„Ko", uglas upitaše Hamid i Mehaga.

Iznerviran Aziz poče zamuckivati. Objašnjava ovoj dvojici metuzalema nešto što baš ni njemu nije najjasnije, a oni gori od djece. Zapitkuju za ono što je i djetetu jasno.

„Ama Švabo, brte. Ode Švabo dalje. Ode u Bosni ostavio vojske samo kolko je nužno. Policiju iliti Gestapo, logistiku iliti Wermaht i stručnjake za željeznice, struju, drumove, rudnike i željezare. I ostalo što mu treba. Od Kraljevine Jugoslavije nije ostalo ništa. Prsnula ko balon."

Aziz klepnu rukama da slikovito pokaže. „Evo, vako. Kvrc i nesta Kraljevine. Pobježe kralj u Englesku. Odnese, kažu, silno zlato."

„Isprdak jedan. Žgoljo, žgoljavi. Nikad na njem nije bilo trides kila mesa." Malo je Hamidu falilo da nastavi kuditi kralja, a na pameti mu da kaže da je nekako žgoljav baš ko sarajevski momčići. Nasmija se u sebi kad pomisli - onaj naš kralj baš ko da ga je ovaj moj prijatelj Mehaga pravio.

„Bogati, babo, šta se to smiješ? Šta je to Allahati tolko smiješno", upita Aziz. „Ništa, ništa. Nešto mi, brte, naumpalo smiješno pa se smijem. Šta fali?" Aziz ozbiljno nastavi:

„Od te jugoslovenske vojske nešto se otisnulo u šumu i ko kano trebali se urdužiti sa partizanima, a protiv Švabe. Okrenu se drugačije. Sad se partizani biju i sa tim Srbima, što se zovu četnici."

Ovo za Hamida posta previše. „E, vallahi, tim parizanima ostalo još samo da udare na Tursku. I Rusiju."

Mehaga tupo gleda u janjeću kožicu na sofi, a na prste nabraja.

„Znači, Srbi i Crnogorci otišli u četnike. Hrvati i Dalmatinci u ustaše. A u partizane, ko je otišo u partizane?"

„I Srbi i Crnogorci i Hrvati i Dalmatinci i muslimani" , odgovori Aziz.

„Zar nijesu muslimani u domobranima", upita Hamid. „Zvanična vlast te digne u vojnu, obuče, obuje, pušku ti o rame objesi i još ti kaže s kim ćeš se klati. Sviđelo ti se ili ne sviđelo, kažu ti protiv koga se boriš. Mene su tako devestočet..."

„Čekaj, čekaj, babo! Ako ti sad nastaviš kako su tebe i kako je to bilo u tvoja vremena, ja odoh za poslom. Onda nejma ništa od priče. Prošla su ta vremena. Bilo, pa prošlo. Nego, punac, muslimani su nažalost i u partizanima i u domobranima i među esesovcima i među ustašama, a nađe se pokoji i među četnicima." Gorak osmijeh zgrči Hamidovo lice kad kaza:

„Muslimani, ko muslimani. Bili i ostali i bez boje i bez mirisa i bez okusa. Dokle, Allahu dragi? Dokle i pobogu, brte mili?"

Upravo je gospođa Mara kurtoazno upoznavala generala Ludwika Rogla i njegovu suprugu Etel sa gospodinom Valterom. Na momenat osta zbunjena dok je malo teatralno predstavljala Valtera generalu. Valter je naglo preduhitri i sam se predstavi generalu, uz blagi naklon i čaroban osmijeh:

„Vili Essenach, gospodine generale i gospođo Etel. Vaš komšija sa drugog kata", nastavi Valter savršenim njemačkim jezikom. Vidno iznenađen, general upita Valtera:

„Nijemac?"

„Ne, generale. Moje porijeklo je Osterreich. Linz."

„O, na neki način smo dupli susjedi, nadoda general. Moja supruga je iz Regena. Znate gdje je Regen, gospodine Vili?"

„Da, da, dijeli nas samo Passau. Na samoj granici koje više nema", duhovito odgovori Valter, na šta se svi nasmijaše.

Mara upravo prvi put ču pravo ime i prezime komšije. Oduvijek je za nju bio samo Valter.

Isuse Kriste, kako je ovaj čovek večito tajnovit. Zagonetan i šarmantan. Gle gospođe Etel. Već ga guta onim svojim plavim očima. Jednostavno, Ester je već poludela za Valterom, a poznaje ga malo duže od pola sata. Razmišljala je Mara.

General blago uze za lakat Valtera i polako krenu sa njim u kut sobe, tiho razgovarajući. Mara i Etel ostadoše same. Brzo doktorica pokuša objasniti susjedi problem sa nestašicom zejtina u kući, a Etel mirno nadoda:

„Draga, dala sam nalog da vam sutra ujutro pošalju izdašan fasung. Za čitav mjesec. Mojoj susjedi ne smije ništa nedostajati. Vi ste ljekar, gospođo, i da kojim slučajem radite u Njemačkoj, bili biste među najbolje plaćenim strukama. Vjerujte."

Zazvoni telefon. Pošto bi najbliži telefonu, Husnija podiže slušalicu.

„Stan doktorice Kurtović", Husnija se uljudno javi. Zavaljen u fotelji, Šukrija je uživao u gotovo zaboravljenom čarobnom okusu konjaka, pomalo prisluškujući razgovor generala i Valtera, pomalo Mare i Etel. Kad ču Husniju kako se javlja na telefonski poziv, u sebi pomisli:

„Stan ti ja babov. Šukrije Kurtovića, a ne doktorice Mare Kurtović, jebo li ti pas mater. Ko te tako naući?"

„Mama, za tebe je poziv", kaza Husnija, pružajući majci slušalicu. Mara se izvini gospođi Etel, blagim smiješkom i objašnjenjem:

„Pardon, sigurno neko dete, moj pacijent ima temperaturu, pa brižna majka zove. Još jednom, pardon." Uze slušalicu i sasvim drugačijim tonom kaza: „Dokorica Mara na telefonu. Izvolite." Dok je slušala sagovornika, polako je nestajao osmijeh sa njenog lica. Duboke bore počeše joj parati čelo. Zatim sjede na stolicu do telefonskog stolića, brzo zapisujući nekakve podatke i brojeve. Šukrija je i dalje, pijuckajući konjak, razmišljao:

„Po Marinim reakcijama i po izgledu lica, u pitanju je težak pacijent. Marino lice kazuje da je velika nevolja u pitanju. Ako sada ode u kućnu posjetu, kako li ću ja izaći na kraj sa ovolikim gostima?" Na čas svi obratiše pažnju na Maru. Usplahirena i zbunjena, i dalje držeći telefonsku slušalicu u ruci, privukla je pažnju gostiju. Prvi progovori Šukrija, upitavši je:

„Kućna posjeta? Je li nešto mnogo opasno, draga? Po tvojoj reakciji, mila, izgleda da je u pitanju ozbiljan problem." Nasta mrtva tišina koju nakon kraće pauze prekide doktorica hrapavim glasom:

„Adem je uhapšen. Sad su se javili iz Luburićevog kabineta. Inspektor Gašpar vrši proveru identiteta." Nije dizala pogleda. Još je držala telefonsku slušalicu u krilu.

Šukrija skoči iz fotelje i krenu prema Mari.

„Kad, kad? Adema Hamidovog? Adema Tanovića uhapsili", ponavljao je dok je grabio iz Marinog krila telefonsku slušalicu. Prinese slušalicu svojim ustima, glasno i osorno se derući: "Alo, alo, Šukrija Kurtović na telefonu. Alo, alo, s kim razgovaram? Alo", a onda ušutje. Gledajući tupo po sobi, promrmlja: „Prekinuto."

Valter sabrano pokuša objasniti generalu Roglu novonastalu situaciju.

„Upravo su gospođi javili da je neki njen, zapravo njenog muža rođak, uhapšen pa vrše provjeru identiteta. Jedva shvatajući Valtera, iako je njegov njemački bio više od dobrog, general upita:

„Šta je učinio? Zašto je uhapšen?"

Valter slegnu ramenima, pokazujući da ni on to ne zna, istovremeno postavljajući Mari pitanje:

„Gospođo, general pita, zašto je taj vaš rođak uhapšen?"

Svi su buljili u Maru očekujući odgovor. Mara napokon poče lagano mahati glavom lijevo-desno ponavljajući: „Nisu mi kazali zašto je uhapšen. Pretpostavljam zbog žene. Ademova žena je Židovka." Opet tajac zavlada sobom.

Šukrija je cvileći ponavljao: „Moro bi javiti Hamidu, u... u... u što će se Hamid nasekirati. Moram nekako javiti Hamidu. E, kuku belaja."

Među zadnjima osta u podrumu. Smrad i mem podobro su se uvukli u njegovu garderobu. I nosnice. Nekako se privikao na smrad, na mrak, i sad se bori sa smrtničkim strahom. Panično je razmatrao sve varijante u glavi.

Šta hoće? Šta će me ispitivati? Šta da odgovorim? Da kukam, da plačem? Da molim? Ne, ne, to ne pije vode. Moram diskretno ponuditi pare. Možda je najbolje da ponudim predeset, šezdeset hiljada za slobodu? Ne smijem ponuditi više. Ako osjete da imam više, mučiće me dok ne iscijede sve. Ako mi uzmu svu ušteđevinu, onda je bolje nek me odmah ubiju. Ipak ću ponuditi odmah stotinu. Moram odabrati pravog sagovornika. Onog koji odlučuje o životu i smrti. Mogu ponuditi kakvom bezveznjakoviću koji ništa ne odlučuje, običnom batinašu, a onda ću završiti u nekom gradskom šahtu.

Izgubio je orijentaciju u vremenu. Bilo je jutro kad su ga strpali u ovaj podrum, a sad je sigurno počeo padati sumrak.Vrata se otvoriše i dvojica u maslinasto-zelenim uniformama ga pograbiše ispod miški. Bez ijedne izgovorene riječi. Gotovo da nije koračao. Vukli su ga između sebe kroz vrata, uz kamene stepenice, niz hodnik. Mlaz svježeg zraka pomilova Ademova pluća. Duboko udahnu uživajući u svježem zraku, mirno gledajući na krvave fleke po stubišu prvog sprata. Desnu ruku je uporno držao u džepu, stežući veliki mesingani ključ u šaci. Dvojica ustaša bez ijedne riječi posjedoše ga na klimavu drvenu stolicu. Preko puta njega, iza jake lampe usmjerene

u njegovo lice, veliki pisaći sto. Iza stola nazirala se silueta čovjeka koji sjedi u stolici. Iza njega veliki prozor sa navučenim teškim smeđim zavjesama. Adem razazna da se uveliko smračilo. Tišina se otegla do unedogled. Adema začudi njegova smirenost. Nestade panike, straha, lupanja srca. Nestade i one mrske strepnje čitavog tijela, koje je nagovještavalo skori napad i gubitak svijesti. Na momenat pomisli, sličnu smirenost uvijek sam osjećao pred cjenkanje i sklapanje kakvog milionskog posla. Večeras ugovaram posao života, a ulog je vlastiti život. Ako budem slab pregovarač, gubitak neće biti u postocima i u parama. Gubitak znači smrt. Vlastita smrt. Izvadi ruku iz džepa, ostavljajući mesingani ključ u džepu. Polahko prekrsti ruke u krilu, mirno u sebi ponavljajući:

„Tanoviću, mirno. Samo mirno. Preko puta tebe je neki smrad od čovjeka. Jado, koji se boji lice pokazati. Preko puta tebe je bijednik koji liječi svoje komplekse na starcima i ženama. Kako je ono babo govorio? Ja, ja, rat je, djeco, nafakali vrijeme samo za pogane ljude. Samo mirno, Tanoviću!“

Malo ga je iznenadi ton sagovornika kad se oglasi. Mirno, ali vrlo prijetećim glasom koji je karakterizirao čovjeka bez trunke osjećaja, skriveni upita:

„Ime?“

„Adem Tanović.“

„Musliman?“

„Musliman.“

„Zaposlenje?“

„Direktor fabrike bombona i vafla.“

„Oženjen?“

„Oženjen.“

„Djeca?“

„Nemam djece.“

„Ime i prezime žene?“

„Sara Tanović.“

„Djevojački?“

„Albahari.“

Nasta šutnja. Silueta ne mrda u stolici. Ovako iz svjetla, reklo bi se da ga netremice fiksira baš ko što iz mraka sova ušara vreba svoj plijen. Pitanje je momenta kad će napasti. Kad će se zaletiti na svoj plijen. Samo mirno, Ademe Tanoviću.

Nije se ovim mislima Adem hrabrio. Ni najmanje. Nije on to znao, ali ovim mislima poboljšavao je svoj očajan položaj.

„Ko je Isidor Albahari?“

„Moj punac.“

„I vlasnik fabrike. A, Turčine?“ Adem je šutio, pa čovjek iz sjene nastavi vidno likujući.

„Pametan si ti. Nema šta. Čifutku oženio, a stari čifut nema muška nasljednika. Malo karaš, malo haraš. A, Turčine." Adem je i dalje šutio. Ovo nije pitanje. Kad bude postavljeno pitanje, odgovarat ću. Do tada nek likuje.

„Šutiš! A, Turčine?"

„Nisam razumio pitanje."

„Pa, evo ti pitanje. Na kome je vlasništvo fabrike?"

„Na Isidoru Albahariju."

„A, tebi će ostati? Makar pola, ha?"

„Pravo da vam kažem i nisam se oženio baš iz ljubavi." Pametnom je dovoljno, razmišljao je Adem. Sad samo treba da priča krene u željenom pravcu. Ja sam udicu zabacio. Sad treba čekati da glupi šaran iz mraka zagrize. A, onda polako. Namotaj po namotaj, dok ga ne dovedem do plićaka. Valjda je ova vucibatina najstarija po činu?

„Moram provjeriti tvoj identitet. Mislim da su tvoja dokumenta falsifikat. Imaš li nekog u rodu kod koga bi mogao provjeriti tvoj identitet? Svakakva lažna dokumenta, pasoši, aušvajsi i legitimacije kolaju ovim banditskim gradom. Nakako si mi čifutski čičkav. I žgoljav. Ako si me samo jednu slago, nokte ću ti svojim rukama počupati. I na rukama i na nogama. Kao da nije čuo prijetnju, kao da se o nekom drugom radi, Adem mirno reče:

„Nazovite Maru. Doktoricu Maru. Evo vam broj. To mi je ujna." U zadnji moment odluči da ne izgovara Marino prezime i da je ne oslovljava dainicom. Ovako je bolje, brzo je razmišljao. Samo Mara. I ujna. Ovako je bolje.

„Ante!" Dreknu nevidljivi. Istog trena vrata se otvoriše. „Za dom spr... Neka, neka", nastavi nevidljivi. De nazovi ovaj telefon i provjeri znaju li oni Adema Tanovića. Provjeri za koga je oženjen, šta radi, znaš kako ide provjera. Hajd požuri, pa mi javi." Opet nasta tišina. Mrtva tišina. Nakon čitave vječnosti, nevidljivi upita:

„Pušiš li?"

„Pušim."

„Kakav bi ti bio Turčin da ne pušiš? A, Tanoviću? Okle si, Tanoviću?"

„Iz Gacka."

„Hercegovac? Ko i ja. Gospeti, ti iz Gacka. A, ima li Hrvata u tom Gacku?"

„Malo. Uglavnom Srbi i muslimani. Sada samo Srbi. Muslimani su ili pobijeni ili raseljeni."

„Pa, što ih ne koljete? Ko mi, jebem ti krv Isusovu. Ja samo čifute koljem s većim merakom od Srba. Zato se, brajko, Srbi na ovom svijetu jedino boje nas Hrvata, ustaša. Nikog više."

„Vas, Turke, koljem samo kad moram. A, u zadnje vrijeme baš počesto koljem Turke. Mora se, Gospemi. Taman kad nevidljivi pruži upaljenu cigaru put Adema, onaj Ante uđe u sobu uz prethodno bojažljivo kucanje na vrata.

„Sve točno, gospodine satnik."

Adem mirno upade u njihov razgovor, kao da se o nekom drugom radi.

„Molim, čašu vode. Moram lijek popiti, pa ako može, molim jednu čašu vode."

Opet nasta šutnja, a onda se satnik poče poluglasno smijati. Kroz smijeh, Anti naredi:

„De donesi ovom Turčinu čašu vode. I, nek oteče. Nek se ko čoek napije. Možda mu je zadnja u životu. A, o šta boluješ, Turčine?"

„Epilepsija. Blaži oblik epilepsije."

„U nas to zovu momačko ludilo, momačko bjesnilo. Mora da ti je ona čifutka urijetko davala pa te safatalo momačko bjesnilo. E, vala će je moji dole dobro razraditi. Kad ti nisi. Isprcaće je da joj bude dosta i na ovom i na onom svijetu, a, Ante." Zadovoljan što može da se uključi u razgovor, Ante nadoda;

„Gospodine satnik, ja mislim da je upravo deseti prca, ako sam dobro brojo."

Suludo su se smijali jedan drugom kao da su upravo čuli kakav dobar vic. Nasta žamor u hodniku. Neko se uzrujano derao.

„Gašpar! Đe je Gašpar, pizda mu materina?"

Prije nego će se vrata otvoriti, nevidljivi skoči u stav, mirno odgurnuvši stolicu na kojoj je sjedio. Stolica odleti do zida.Vrata se otvoriše i kroz njih hrupi u sobu svjetlost i bojnik Luburić. Strah i trepet ovog grada.

„Svjetlo! Upalite svjetlo", derao se Luburić, navikavajući oči na mrak u sobi. Ante, koji je do tada stajao ukipljeno iza vrata, upali svjetlo. Istim tonom bojnik se obrati Ademu:

„Ti si taj Tanović? Pretpostavljam?"

Usta i Adem iz stolice mrmljajući: „Jesam, jesam. Ja sam Adem Tanović."

„Gašpar, piši u spis! Oslobođen. Radna obaveza. Prinudni upravnik u tvornici bombona. Tvornica konfiskovana sa svom pokretnom i nepokretnom imovinom. Inventuru sačiniti za četrdeset i osam sati i donijeti istu u postaju. Lično meni na ruke", derao se bojnik, bijesan na nekog i nešto što zasigurno nije bilo u ovoj sobi.

„I, vozi ga kući! Ti, ti! Lično ti ga vozi."

Okrenu se na petama i izađe iz sobe, još galameći:

„Pička im materina njemačka. Njihova popustljivost glave će nam doći. Nema dana da za nekog hoštaplera ne urgiraju. Dobro je da ga nisi uzeo mlatit, kako ti, budaletino, škutorska znaš."

„Đe da ga vozim, gospodine bojnik", glupavo upita Gašpar. Luburić se okrenu, bijesno gledajući čas u Adema čas u nevidljivog, sada potpuno vidljivog.

„Vozi ga pred kuću generala Ludwiga Rogla. Tako je naređenje. Odozgo!"

Čim je Luburić izašao iz sobe, Gašpar, sada sasvim vidljiv, drugačijim tonom započe:

„Hajmo, hajmo! Imaš li drugih stvari? Dole, dole, u podrumu."

Adem, uživajući u novonastaloj situaciji, polako se spusti na stolicu uzimajući čašu vode sa stola. Popi lijek. Sada, on prekide nastalu tišinu.

„S kime ću raditi inventuru? Veliki je to posao, a vremena je malo."

„Ma, jebe mi se za inventuru. Radi je sam i donesi papire. Hajmo! Šta si rastego?" Ustajući, Adem je razmišljao: „Ko li je taj general Rogl? Nikad čuo."

General je strpljivo čekao da neko u Gestapou podigne slušalicu.Već četvrti ili peti put čuje iz telefonske slušalice slabašni zvuk poziva. U sobi je vladala mrtva tišina. Svi su očekivali rješenje od generala, utonuvši u svoje misli. Mara je još sjedila na kanabeu pored telefonskog stolića. Nema se šta više čekati. Ovo je prelilo kap preko pune čaše. Danas hapse Židove, a pitanje je koga će sutra. Ustašama su Židovi prioritet jer su najbogatiji. Sledeći su Srbi. Normalno, prvo bogati. Prvo oni od kojih se može naviše opljačkati. A ko bi toj bagri bio preči od mene u ovom gradu? Najviše jedna ili dvije porodice. Jedina nada, jedini spas su mi komšije. Valter, ili kako ono reče da mu je pravo ime, da da Vili, i gospodin i gospođa Rodl. Sva ostala poznanstva, prijatelji i Šukrijina rodbina danas su bezvredni. Moja rodbina neće ni da zna za mene. Davno sam ih razočarala. Moram hitno decu izmestiti, a meni i Šukriji šta Bog da. Tačnije, šta da njemu njegov Bog, a meni moj.

Šukrija je ukočen stajao nasred sobe, zureći u generala. Tačnije, u slušalicu u njegovoj desnoj ruci, ovlaš prislonjenoj na desno uho.

Valjda je nekaka čivija? Valjda se njegova nešta pita? Razumijem što hapse Židove. Bogata divljač pa navalili pogančeri otimati. Ali, što Adema? Čoek musliman. Pizda im materina. Kad slušaš radio, muhamedanci su naše cvijeće, a kad noć padne, hapse redom samo namirišu li malo zlata i kuna. Znao sam ja da će vako ispasti. Kad sam ikad ja skonto da je vrijeme bježati iz Bosne. Ali sam se blećak jedan opustio. Ulijenio. Sve, neće mene. Hoće sve druge, a eto mene neće. Ja im drag. Kenjac jedan! Igram se sa životima djece, sa svojim životom i ženinim. Možda nas učuva ovaj komšiluk? Ova dvojica Švaba. Moram se čuvati kuće. Nikud ne izlaziti. A, jok. Valjda neće upadati u zgrade i stanove đe ima Švaba?

Valter je hladnokrvno očima prelazio preko ukočenih i na smrt preplašenih lica u sobi. Onaj iznenadni poziv malo mu je poremetio planove.

Dakle, moram pod hitno upriličiti novu sličnu sedeljku. Moram se više, prisnije, zbližiti sa ovim generalom. Očito nije na nekom značajnom položaju jer je intendant, ali može i mora valjati. Najpametnije je da prvo maksimalo očaram njegovu ženu. Onda će sve biti lakše. U stojećem položaju malo se zaljulja naprijed nazad, prinoseći ustima čašu sa konjakom. Pogleda jednim pogledom istovremeno i Maru i Šukriju. Oprobani recept, pa da. Tako sam i ove Kurtoviće obradio. Sa ovim naivnim, ali vrlo lukavim Ercegovcem teško bi išlo, ali doktorica sada kao kakva pripitomljena srna jede iz moje ruke. Na vreme smo napravili gore na tavanu jednu od najsigurnijih loga. Ovaj general, svojim doseljenjem u ovu zgradu, poboljšao je sigurnosti legla i svih onih istaliranih uređaja u tavanu. Na vreme smo probili otvor u tavanu i napravili prolaz u susedni tavan. Maru moram pritisnuti kako bi povećao isporuke medicinskog materijala i opreme. General će biti izvor najpoverljivijih podataka. Od sutra, tvrde moji, njegov će kućni telefon biti prisluškivan dan i noć. Lepo, lepo.

Etel je sjedila u fotelji blizu velike kraljica peći u uglu sobe. Nemirno je prekrštenu nogu ljuljala gore-dole.

Prokleti Balkanci. Govorila sam Ludwigu da nije dobro s njima se zbližavati. Prve komšije. Pa šta? Vječito su u nekim problemima. Vječito moljakaju za neke usluge. Molim te lijepo, priređuje čajanku, a danas popodne poslala dijete po šaljicu zejtina. Svi su ovi Balkanci isti. Jedino ovaj Vili odskače. Vidi se ima plave krvi. Da, da čistokrvni Austrijanac. Arijevac. Kakav gospodin, kakvi maniri. Tako lijep i dotjeran. Odavno nisam srela ovako zgodnog muškarca. Čini mi se da i on mene gleda. Diskretnije no što je uobičajeno. Bože, je li moguće da mu se sviđam? Kao žena? Etel poče još jače ljuljati nogom.

A onda svi u isti tren čuše jedva čujni zvuk u telefonskoj slušalici:

„Biiitteee."

General je, dok je čekao vezu, uzrujano razmišljao:

„Trebam li se uopšte zauzimati za tog uhapšenog neznanca? Ko zna šta je pravi razlog hapšenja? Ako nije Židov, onda sigurno postoji neki jak razlog što je uhapšen? Pa, mi nismo divljaci. Mi smo organizirana, uvježbana i nadasve profesionalna vojska gdje red, rad i disciplina vladaju. Ako je Židov, napravio sam glupost. Urgirati u Gestapou zbog hapšenja nekog Židova oduvijek se smatralo činom velike vojničke i ljudske slabosti. Moram biti jako oprezan.

„General Rogl na vezi. S kim razgovaram?"

„Dežurni major Erase. Izvolite, gospodine generale."

Brzinom svjetlosti, Ludwig je redao saznanja. U dežuri je očito neki mladi major bez mnogo iskustva. Izuzetno je servilan za jednog esesovca. Možda mi se posreći?"

„Majore! Insistiram provjeru razloga hapšenja gospodina Tanović Adema."

General zastade, očito slušajući neko pitanje, a onda nastavi: „Jutros, jutros je uhapšen. Da, ustaše su ga uhapsile. Da, da, vjerovatno je u Luburićevom istražnom. Dakle, želim provjeru. Ako nema valjanih razloga hapšenju, a vi sigurno znate koji su to razlozi, insistiram na oslobađanju." Na tren ga ponese neobično dobar razvoj događaja sa gestapovcem, pa vidno ohrabren nastavi:

„Majore, pa ja s tim čovjekom obavljam vrlo važne po intendaturu poslove. Insistiram, dakle, sve provjere, i to odmah." A onda, neobično glasno dreknu: „Heil, Hitler."

Dok je spuštao telefonsku slušalicu u njeno ležište, primijeti da se strahovito oznojio. Po vratu, čelu, slijepoočnicama. Osjeti da mu znoj lijepi košulju uz leđa i pleća.

„Mislim da će sve biti uredu, gospođo Kurtović. Sad nam ne preostaje ništa drugo već da čekamo." Svim silama se trudio ostaviti dojam na prisutne. Trudio se da prisutni steknu dojam kao da je u pitanju samo jedan uobičajeni vojnički razgovor sa velikim autoritetom.

Nov i na novo mirišljav mercedes polako se kretao Ulomljenica ulicom. Na sarajevskim ulicama nikog nije bilo. Ili se bar tako činilo. Policijski sat se poštovao. Poslije

deset niko se nije kretao ulicama bez velike potrebe. Ili dozvole. Ali tajnim prolazima, kroz bašče i dvorišta, sjenke švercera, lopova i avanturista oštro oko moglo je primijetiti. Kao dijete u kakvoj opasnoj igri, Adem je pomalo uživao u ovoj vožnji sa vješto prikrivenim nestrpljenjem da dođu do tražene adrese. I da se surova igra napokon završi. Hladan ga je znoj oblijevao pri pomisli na moguću varijantu da dođu do zgrade daidže Šukrije, a pred zgradom ga sačekaju gestapovci i jednostavno kažu: „E, sad si naš. Jedva je zadržavao hladnokrvnost u glasu kad poluglasno unezvjerenom šoferu reče:

„Treća zgrada s lijeve strane. Nikog nije bilo pred zgradom. Kad automobilom sasvim priđoše zgradi, primijetiše dvojicu Nijemaca sa automatima. U sjeni ulaza. Kad automobil stade, pratilac Ademov kratko izgovori:

„Izlazi! Samo da znaš, mi s tobom nismo završili."

Ništa nije odgovorio. Mirno izađe iz auta, pažljivo zatvarajući vrata za sobom. Bez lupanja vratima, što bi se moglo shvatiti kao kakvo provociranje.

„Što ne sjediš s njima", upita Halima Aziza, ljuljajući u drvenoj ljuljašci kćerku Fikretu.

„Ma i jedan i drugi, pričaju uvijek istu priču. Otac po hiljaditi put prepričava svoje dane u onom ratu, a tvoj otac priča kako je bilo lijepo živjeti u Sarajevu prije aneksije. I jednu i drugu priču, čini mi se, znam napamet. Čini mi se da i jedan i drugi svaku dogodovštinu iz tih vremena pretjerano dočeruju i uljepšavaju. Sutra imam vožnju pa ću ranije leći. A ti njima nekako kaži da ranije legnu. Jazuk gasa u lampi."

Što jest jest, Hamid i Mehaga u posljednje vrijeme svoja su sijela sveli na puko prepričavanje davnih vremena. Često ponavljajući jedne te iste događaje, uz male razlike u ovisnosti o raspoloženju. Večeras im se priča dosta razlikovala. Prvo se dotakoše vjere, a poslije zađoše i u druge teme, nikad načinjane.

„Znam te, prijatelju, kolko ovo? Ima preko tri godine. Taman smislim da si vaki, a ispadne ono ti drugačiji. Ja do malo taman sebi kažem i takih je ober među drugima, a ono ti ispaneš opet nekako mimo svijeta. Nekako, drugačiji."

„Mehaga, prijatelju, ja te slušam, ama te ništa ne razumim. Jope si mi pošo, nako po sarajevski, po bosanski, ono kako vi umijete najbolje. Ono okruglo pa na čoše. O čem ti to, Kibleti, pričaš? Tako, uvijeno pa ne ništa ne razumim?"

Mehaga se nećko baš ko da misli o nečem uvrijedljivom po slušaoca zboriti, pa ipak prokinu:

„Eto, hanuma ti preseli. Sad će pola godine, Allah joj lijepi dženet podario. Suze nisi pustio, a sve si islamske farze i sunete obavio. Reko bi čoek, da te ne zna, mumin, muslim sa dna kace." Hamid je pažljivo slušao Mehagu i pođegđe sukao brkove.

„A, s drugu stranu, nikad za nikad ne viđoh te u džamiji. Makar petkom. Na džuma-namazu. Džuma-namaz je farz. Kakav si ti mumin ako do farzova ne držiš?" Pošto Mehaga u svojoj priči zastade, osjeti se da očekuje kakva odgovora.

„Bogomi, potanak. Potanak sam ti ja i mumin i muslim. Moj Mehaga." Zaćuta Hamid pa nastavi:

„I mati mi i žena, pričo sam ti, bile bule. Na glasu. Ko što su sve blagajske bule na glasu. Umijem ti ja, Mehaga, proučiti pola časnog Kur'ana napamet. Znam dosti o šerijatu." Malo se zagonetno nasmijulji, pa nastavi ne gledajući Mehagu već u pod: „A znam ti ja, moj Mehaga, i o pravoslavnoj vjeri, haman ko kakav oslabiji pop."

Ne prekidajući Hamida, Mehaga za se promrmlja:

„Gluho bilo i rabum ti zakloni."

„Ja, ja. Jes, Bogomi. Znadem višlje no kaki mladi đakon. Imade i kod njihke dobrijeh i mudrijeh u Svetoj knjizi. Nije Bogu drago kad se laže. Men se čini ima dosti istog, a i sličnog u Svetoj pravoslavnoj Knjizi i časnom Kur'anu. No, ima i đe se razlikujemo. Ko što se razlikuje crno od bijelog. Od svijeh razlika meni zapele za oko i za uho dvije. Čini mi se, najvažnije."

„E, baš me interesuje koje su to dvije, po tebi, najvažnije razlike u vjeri između nas i kaura? Po meni, ima ih hiljadu, ima hin dvije hiljade. A eto, po tebi, dvije. Pa da čujem iz tvojih usta i tu pamet?" Meškoljeći se na minderu, Mehaga tetralno podnimi bradu desnom šakom, mimikom kazujući, govori, pažljivo te slušam.

„Kad o vjeri pričaju neuki ljudi, pa bio to islam, kristjanstvo ili čifutska vjera, šejtani oko njih hodaju, moj Mehaga. Tako mi je mati znala govoriti, kad sam dijete bio."

„Znadem, prijatelju. A i ne hodali. Neuk čoek u vjeri, nekad nehotimično a nekad i hotimično može u veliki haram zaći. Kolko insan može harama izbaciti iz usta, nikad ni blizu ne može toliko unijeti harama u usta."

„Jes, jes. Ružna riječ, laž, kleveta, uvreda su haram koji lahko izlete iz usta. E, to ti je i u nas i u kaura, vidiš, isto", nastavi Hamid.

„Ama, de ti meni kaži šta je drugačije", nestrpljivo će Mehaga.

Dugo je Hamid šutio. Ko da premišlja treba li ovu besjedu nastavljati, pa ipak nastavi:

„Ja kako sam razumio, u nekoliko sura u Kur'anu kazuje se da između Allaha, džellešanuhu, i njegova roba nejma i ne treba posrednik. Ako je tako, more bit da ja svaki petak klanjam džuma-namaz sam u svojoj kući, a ne u džamiji sa svijetom i za hodžom. Znam, znam ja da je sunet, ako ništa drugo, džumu klanjati u džamiji. Sa svijetom i za hodžom. Ama vidi, ako te nejma u džamiji, ne kažu mumini, pa neka ga, neka klanja kod kuće kad je tako odredio. Već kazuju, nijesi ti ni mumin ni muslum, jer te nejma među nama. A kad te nejma, među nama, nijesi sa nama. Ja bih kazo, miješaju se u Božje poslove."

Zino Mehaga pa bulji u Hamida. Misli, jes Allahami, ushodali se šejtani oko nas po kući, pa ovaj meni vazi ko kakav bešvakat mumin. A ja slušam, ko kakav hercegovački napolica.

Hamid, mirnim glasom, nastavi:

„To ti je, prva razlika. Nejma i ne treba muminu nikakav posrednik kada se obraća Svevišnjem. Tumač treba. Posrednik jok. Kod kaura, posrednik uzo sebi za pravo da, u ime Svevišnjeg, mjeri grijehe. Pa i da prašta grijehe. Kod nas dolje u Hercegovini bivalo je da komita zulumčari, krade i otima, pa i ruke okrvavi, a ondak ode kod popa a ovaj mu oprosti grijehe. U islamu nejma praštanja grijeha. A živ rob griješi. Jašta radi. Zato valja činiti dobra djela, kloniti se grijeha i nadati se da će, kad dođe Azrail po te, hair i dobra djela prevagnuti hak i haram. To ti je druga razlika, moj Mehaga."

„Koje?"

„Ama to! Da u islamu nejma praštanja učinjenih grijeha", srdito nadoda Hamid. Pa ušuti.

Šutjeli su neko vrijeme. Zapne čoeku riječ u grlu kad se vake teme načnu. Svaka se izgovorena vaga. I mjerka. I najučenijim lahko se ogriješiti o Božiju, kad se po zemaljskim razmišljanjima vjera uzme objašnjavati. Mehagi naumpade da nije zgoreg malo pošalice dodati u noćašnji razgovor, pa nastavi:

„Kažeš, tumači trebaju, a misliš na hafize, hodže i kadije. U Sarajvu ćeš čuti narodnu, slušaj dobro šta hodža kazuje, ali ne radi šta hodža radi." Nasmija se Hamid ovoj narodnoj, pa nadoda:

„I u naske dolje, zna se za tu narodnu. Kaki smo, prije će biti da je kakav Hercegovac smislio tu doskočicu no Bosanac. Ili Sarajlija." Nastavi nešto ozbiljnije:

„Mati mi govorila, a ja ne znam za pametnijeg tumača od matere, da se Kur'an može neukom lijepo usporediti sa orahom."

Mehaga prouči šapatom Subhaneke i malo se pomače sa mjesta. Šejtana radi i ove uporedbe radi, ali nastavi pažljivo slušati. Hamid nastavi:

„Za dijete, za neuka i mahnita čoeka, orah ti je ko igračka. Dijete će uzeti šaku oraha i igrati se njima. Ili klikera ili piljaka." Pošutje malo.

„Misli dijete za to orah služi. I ni za šta više. Pametnije dijete ili pametniji čoek uzet će tu šaku oraha i istucati ih pa pojesti. E, hajd što će pojesti, e hajd što će onom đetetu što se igralo sa orasima kazivati kako je neuko, već će za se misliti kako nejma na dunjaluku pametnijeg. A ima Bogomi, ima kolko hoćeš. Pametniji od njega i od onog prije, uzet ća šaku oraha pa ih istucati, pa samljeti, pa iscijediti i ulje napraviti. Kaži ti meni, Mehaga, šta će oni prije za njeg misliti. I šta će on za one prije misliti. A nijedan od njih još nije dopro do najveće koristi od oraha. Najmudriji, najpametniji je onaj koji će šaku oraha pretvoriti u ulje, a ulje u svjetlost. E, tako ti je i sa Kur'anom. Mnogi ga čitaju, fala dragom Allahu, i treba da čitaju. Mnogi do pola pročitaju, pa polete da tumače. A nije svačije Kur'an da tumači. Treba za to velka pamet. E, za to trebaju tumači, moj Mehaga. I to taki tumači koji vide svjetlost, čitajući Kur'an. A ne igračku ili, tobejarabi, hranu."

Od kako se znaju, Hamid je Mehagu očaravao snagom, korpulentnošću, hrabrošću, hercegovačkom neposrednošću, britkim jezikom. Ali nikako nije mogao prihvatiti, ni kao mogućnost, da jedan Hercegovac jednog Bosanca kakav je on, uči ibadetu

i imanetu. Došlo mu na vrh jezika da mu kaže, Hamide, nama Bosancima ne bi bilo zgoreg štošta od vas Hercegovaca naučiti, ali, brate rođeni, o islamu nije vaše i nije tvoje pričati. Ni meni, ni Bosancima. Rado bi mu još kazo, niste, brate, često viđeni u džamiji, niste redovni u abdestu. Jok, kaki, niste potrčni za hadžom, niste revnosni u postu i ramazanu, niste, niste, nisi.

„Nisi prvi ti, Hamide, ko ja mumin.", razmišljao je šta da mu odgovori. Ali numije prvu da sroči. Sve mu nešto kroz glavu leti misao, ih da ti je ovdje mjesto mene makar Hilmefendija. Ih, što bi ti on umio kazati sve ovo što ja mislim. Umotano i umekšano, pa sve u lice, a opet da se ne nađeš uvrijeđen. Mucajući i meškoljeći se, ipak, kaza:

„Kad vas, Hercegovce, sluša kakav Bosanac, reko bi da ste iz halifskih muda ispali. Sve o islamu znate, samo ste ga nekako na svoju vodu okrenuli, pa ga živite onako i onoliko koliko vam paše." Naježi se Mehaga nakon ovog izgovorenog, očekujući da je Hamida, svog prijatelja, uvrijedio. Začudi se kad se Hamid umorno, bez imalo ljutnje nasmija. Kroz pušački kašalj, reče:

„Dobro si to primijetio. I kazo, moj prijatelju. Mi, Hercegovci, smo ti taman taki. Taman, tako. Sve znamo, za sve smo čuli i sve umijemo. Al' po svom. Ne znam za druge Hercegovce, od Mostara, od Počitelja, Stoca, Trebinja ili Čapljine je l' baš tako. Ama, kod naske Gačana, Bilećana, Nevesinjaca jest baš tako."

Prije nastavka besjede Hamid, uz težak pušački kašalj, savi novu cigaru. I zapali je.

„Numijem ja tebi, naš svagdašnji život u toj ljutoj istočnoj Hercegovini objasniti. Kako goć okrenem, ne umijem. A i kako bih mogo, kad si ti za svoga života u ovoj mahali i u ovoj svojoj avliji inovjerca viđo jednom il' dva puta godišnje." Malo se Hamid nasmija. „More biti i češće, ako se uzme u računicu da ti je do rata Srpkinja iz sela Mrkovića svaki drugi dan donosila mlijeko. A mi dolje, sa njima smo komšije. Jedno naše selo, pa jedno njihovo selo. Naša sela se smanjuju, a njihova uvećavaju. Ja računam da će za deset, petnest godina istočna Hercegovina ostati bez muslimana. Nije hercegovački musliman došo ođe u Sarajvo, ili tamo u Tuzlu, ili Zenicu od obijesti i iz bonluka. Došo bježeći od golema terora. Živu glavu da sačuva. Tamo, nijesi smio ibadetiti kako je adet i kako bi hotio. Ondak, kad si tako naučio i ođe u Bosni nastaviš taman tolko ibadetiti. Kolko je nužno. Numijem ti objasniti, dobar junače, što smo taki ako sam ne razumiš, pa eto ti. No, ima još jedna muka. Ta nas snađe kad amo dođosmo. Dok smo dolje živjeli, vlasima smo bili poturice. I Turci. Kad vami dođosmo, jope vami Bosancima nijesmo dobri muslimani. Izgleda, ne valjamo ni jednijema ni drugijema. Za prve, naske nije ni briga. Nek hin nosi dobrina. No, velkačka je muka kad ti tvoj u vjeri kaže:

'Nijesi ti dobar mumin. ' Zato su se, moj Mehaga, Hercegovci učaurili. Jedan na drugog se oslanjaju ne vjerujući više nikome. Prvo, ne vjeruju pravoslavcima, a sade ne vjeruju ni šokcima. Pa ni bosanskim muslimanima. Znadem ja, da mi sam i ne kažeš, kolko ti je bilo mrsko što ti kćer ode za Hercegovca. Gačanina. Umjesto za Bosanca, Sarajliju. I moji su zemljaci meni, ko kano počeli prebacivati. Kuku, Hamide,

četri sina imaš, a ni jedan našu ne uze. Jedan oženi Bosanku. Iz istočne Bosne. Drugi oženi Sarajku. A treći čifutku. Četvrti momak. Pa, ko kano kuku njima. Ja ih Bogomi kušnem od se. Nekad i osujem. Pravdajući i sebe i sinove i vako i nako. A pravo da ti rečem, kad goć legnem sanjam ono moje Međuljiće i u njemu moju kuću. A do moje kuće, sanjam kuće mojijeh sinova. I snaha. Samo tako snujem, moj Mehaga, i eto ovaj svoj san sada tebi jedinome kazah. Drugom kome ne do Bog da rečem. Kad nije tako, kad nije po mom, onda neka je ovako kako je. Po njihovom je, a dat će Bog da sve na hair izađe. Samo, prije toga dobra što ga od dragog Allaha očekujemo, valjalo bi da makar nijesu Hercegovci i Bosanci ko rogovi u vreći. Ako vako nastavi naš narod da se dijeli na Bosance, na Hercegovce, na Krajišnike i Posavce, na Sandaklije na Arnaute, mumine i muslime, polumumine i polumuslime, nije nam se dobru nadati. Ni od dragog Allaha, pa makar mi ne izlazili iz džamije."

Mehaga poćuta dobru minutu, tražeći prave riječi za nastavak razgovora. Sve je tačno što Hamid kaza, ali nekako mu smeta što svaki put kad spomene Sarajlije, učini to sa nekakvom averzijom, ironijom. Omalovažavanjem.

„Znaš, Hamide, nije nigdje lahko živjet", započe Mehaga. „Dunjaluk velik da zamisliti ne možeš koliki je. Na njemu raznijeh ljudi. U njih razne ćudi. Ja nisam puno tog dunjaluka vidio. Ni obišo, ali jedno dobro znam. Malo je mjesta na dunjaluku poput Sarajva. Ne kažem ja da je to lijep grad. Da mu je lijepa klima, da ga krasi lijepa rijeka. Da su mu lijepe ulice i sokaci. Jok. Nejma Sarajvo ništa od toga. Nit je kad imalo. Ali, imalo je dobre, predobre građane. Nekad. Sarajlije su radeni, pošteni, obzirni, osjećajni, lojalni, dobričine i melanholici. U pozitivnom smislu su neambiciozni. Sa malo se zadovoljavaju. Kad imaju preko onog koliko im treba, ne ulažu. Ne gomilaju, već dijele i pomažu. Vakufe i javna dobra prave. Sve ja ovo kazujem kako je nekad bilo. Sarajlije muslimani odabrali tridesetak zanatlijskih esnafa koje prenose s koljena na koljeno. Ti zanati ne donose velku paru. Ali kapa. Svaki dan za cekera, što se ono kaže. Pretekne taman toliko da se može lijepo, skromno i bezbrižno živjeti. Svi drugi poslovi, što ih jedna varoš nudi, nisu nikad Sarajlije zanimali. Dok su Turci bili ovde, prepušćani im ti drugi poslovi. Pa se nakako lijepo izdijelili. Kad dođe Švabo u ove krajeve, zape graditi ko da će hiljadu godina ostati. Sve što su zanatlije proizvodile, uzimo je Švabo i kapom i šakom. Za sve druge poslove mimo naših esnafa, Švabo dovede svoje ljude. Počeše u Sarajvo dolaziti došlje, kako ih mi zovemo. Došlje stizale najprije iz okolnih sela i gradića. A onda i odsvakle. Više nisi mogo došlju nazivati po gradićima i selima. Već po regiji. Tako smo prvo zvali jedne Varešani, druge Visočani, treće Rogatičani, četvrte Tuzlaci. A onda ih počesmo dijeliti na Krajišnike, Hercegovce, Posavce, Istočnjake. Ponajviše bi došlja muslimana. Haman isto tolko pravoslavaca. I nešta katolika. E tad ti, moj Hamide, nastaje problem za Sarajlije. Nama da je nekako zadržati sve svoje stare adete. U čaršiji, u poslu, u mahali, u privatnom životu. Kako? Pa, najlakše bi tako da došljama onemogućiš da u srcu čaršije rade, a u mahalama da se nastanjuju. Tako smo se otimali sve dok ne popusti s naše

strane i dok ne preplavi došljama i čaršija i mahale. Šta nam najnu tragu osta? Da se ne miješamo. Da došlje izbjegavamo. Ali eto, ni to nam se ne dade. Da je bogdo bilo moguće da se dolazak došlja u Sarajevo nekako kontroliše. Pa da svaki onaj koji se u Sarajvu nastani polahko nauči običaje, poprimi adete od starih Sarajlija. Nikakih problema ne bi bilo. Kad je malo došlja na puno starosjedilaca, lahko se uče adeti. I običaji. Imaju se od koga naučiti. Vako, za kratko vrijeme slježe se u grad toliko došlja da preplaviše starosjedioce. Nemaju od kog naučiti mahalske adete življenja. Nemaju od kog naučiti čaršijske adete poslovanja. A da ne pričam o ostalom. A bez tih naših, stotinama godina građenih, građanskih pravila i adeta življenja, mnogo je lakše živjeti. Anarhija je vazda bliža puku od reda i discipline. Prolaze godine. Jedni pored drugih živimo. Ne jedni sa drugim. Malo popuštamo mi Sarajlije, malo popuštaju došlje. Eto, ko đoja gradimo jedno novo Sarajvo, koje nije i koje nikad neće biti ni nalik onom starom. Stare Sarajlije ne mogu biti rahat u tom novom Sarajvu. Pamte i tuguju za onim starim. Za čudo, nisu sretni u tom novom Sarajvu ni došlje. Po njihovim mjerama napravljeno, a mrze ga.

Što? Moreš li se zapitati. Zato što od Sarajva osta taman toliko da i jedni i drugi pokašuvaju naći sreću i mir, ali u prošlim vremenima.“ Htjede kazat Hamidu da se nekad prije, a on dobro pamti ta vremena, nisu dućani kaparili pri odlasku u džamiju na podne-namaz. Da se avlije i kuće nisu mandalile i kaparile prije jacije. Da se mahalska sirotinja redovno i to krišom pomagala. Da se pazilo tuđe više neg svoje. Da se intima kuće i okućnice nije smjela narušiti ni za živu glavu. Još mu svašta hotjede kazati, ali ću nekako lupkanje u mušebak. Stade mu glas u grlu. Gleda u Hamida, a Hamid digo oči put plafona. Sav se pretvorio u uši. Osluškuje. Ništa dobrog ne donosi lupkanje sa sokaka u ovo gluho doba noći. I jednom i drugom u mozgu zatutnja - ustaše. Ustaška policija. U najboljem slučaju kakva njemačka vojna patrola. Ne zna se šta je gore. U tom trenu uleti u sobi Aziz. I on čuo nekako lupkanje pred kućom koje ga probudi. Trojica muškaraca napeto su osluškivali svaki šum sa sokaka pokušavajući da ga objasne. Hamid skoči, neobično spretno za njegove godine i zgrabi sjekiru ispod peći.

„Ne izlazite! Ja ću sam izači da vidim ko je i šta hoće.“ Metar iza Hamidovih leđa nađe se Aziz, čvrsto stišćući veliku cjepanicu u ruci. Mehaga je još stajao uz minder. Nepomičan, šapćući za njima: „Čuvajte se!“

Započe treća godina rata. Sarajevo nije osjećalo blizinu fronta, a nije ni moglo osjećati, kad su front i borbe na frontu bile daleko. Obavljajući svoje uobičajene mirnodopske poslove, Sarajlije su vješto švercovali ili pak kupovali švercovanu hranu obično od okolnih seljaka. Hrana, kafa, cigare i sredstva za higijenu zlatom su se plaćali. Povrće i voće seljaci su donosili na kućna vrata i razmjenjivali za zlato, srebro ili skupocjen namještaj. Meso na trpezi mogli su priuštiti samo rijetki i to opet od švercera. Hrabriji, oni koji su isposlovali kakav dokument kojim se omogućava kre-

tanje po unutrašnjosti Bosne, odlazili su u posavske krajeve i nešto jeftinije nabavljali namirnice. Ratne tokove i ratne događaje Sarajlije su pratile redovno slušajući Radio Hrvatsku. Ponekad krišom slušajući Glas Amerike, čitajući njemačke i hrvatske novine, javne proglase ali i slušajući sašaptavanja. I logicirajući. Tako im posta jasno da Njemački Rajh polahko gubi na snazi. Da su Italijani odavno kapitulirali, a da saveznici opasno stišću Švabu na svim frontovima. Saznadoše da u gradu postoji nekakav jak i dobro organiziran ilegalan pokret, koji Švabe i ustaše iznutra polahko nagriza i slabi. Znali su da članove tog ilegalnog pokreta ustaše bjesomučno proganjaju, a kada ih uhvate što će reći uhapse, tada ih zvjerski muče i na kraju vješaju. Na Marijin Dvoru o kandelable javne rasvjete. Kao opomenu drugima. Čudom se čudile neutralne Sarajlije ko je sve u tom pokretu otpora.

Jedni su govorili: „Ko bi reko za njega da je ilegalac? Bio mi prvi komšija. Ma nikad taj muhe nije zgazio. Kad vidi vraga, eno ga ufatili. I objesili." Drugi su govorili: „Ma bio je taj i taj i meni sumnjiv. Odavno. Sad ga vidiš, sad ga ne vidiš. Nestane ko da je u bunar propo, a onda se opet odnekud pojavi. Vidi sad? Kažu, leži u Luburića vili." U početku je većina za te ilegalce govorila: "Ma pusti bolan, šaka jada. Uzela se dječurlija biti sa Švabom. Mahnitovi, pa eto ti." Do godinu dana rata, većina poče govoriti: „Bogami, ovi ilegalci se ne šale. Uvezani, hrabri, odvažni. Svaka im čast." Treće godine rata počeše se Sarajlije međusobno sašaptavati: „Ma nek ostane među nama, ja sam vavijek bio na njihovoj strani." Drugi su se šapatom hvalili: „Ma znam ja iz te ilegale tog i tog. Ja sam ti njihov. Samo, krijem." Treći su se kleli svim i svačim da bi i oni bili u toj ilegali, samo ne bi prilike. I prvi i drugi i treći čuli za nekakvog ilegalca po nadimku Valter, koji je alfa i omega čitavog otpora u gradu. I prvi i drugi i treći naglabali su čiji je. Kakav je, koliki je? Ali sem nadimka o njemu, ruku na srce, niko više ništa nije znao.

U Luburića vili, ustaše su uhvaćenim ilegalcima čupali nokte, vadili oči, puštali krv, sjekli prste i na kraju ih vješali na Marijin Dvoru, stalno postavljajući jedno te isto pitanje:

„Ko je taj i đe je taj, Valter?"

Ilegalci pravi, kao i oni koje potvoriše ustaše da su ilegalci, a nisu, očajno su ponavljali. Nikad ga nisam vidio. Za njega jesam i ja čuo, ali nikad ga ne viđoh. Ima takav, ali vješto se krije. Ustaše ko ustaše. Ne mogu i neće da povjeruju da ima neko u ovom gradu da hoda, čini diverzije, šalje mladež u partizane, a da ga niko ne zna. I povrh toga da ga nikad nije vidio. Derali su se, lomeći mladićima i djevojkama kosti:

„Da nije duh? Ili sotona, majku ti skojevsku." Sarajlije ko Sarajlije. Malo pomalo od tog Valtera i napraviše duha. Muslimani se međusobno sašaptavali: „Ma, on ti je naše vjere. Garant. Samo, uzo takav nadimak. Da se ne posumnja da je naš. Pametan. Kažu, jarane, da je visok preko dva metra. Plećat, baš ko da je unuk rahmetli Đerzelez Alije."

Srbi su jedan drugom šaptali: „Valter ti je naše gore list. Kažu, pljunuti Marko Kraljević.“

Židovi se nisu sašaptavali. Odavno su ustaše sve Židove iz Sarajeva pohapsili i u logore transportirali. Pokrali su svu židovsku imovinu, a u opustošene židovske stanove uselili svoje. Žalosno, do suza jadno i žalosno je bilo vidjeti kakvu ustašku ženu kako šeta korzom u nercovoj bundi. Bunda tri broja manja od njenih dimenzija. Iskretale su noge na visokim štiklama te ustaške žene, sujući židovske žene i pitajući se: „Šta im bi da kupuju cipele sa tolikim štiklama.“ Mahale su te beštije ženskim tašnama od krokodilske kože, faleći se jedna drugoj: „Imam ovake tri.“

Lojalni Hrvati stidjeli su se svojih sunarodnjaka šapućući: „Neka, neka još malo, pa će sve biti drugačije. Valter će im uredno isporučiti račun za sva zlodjela, bedaci jedni. Samo polako. Bumo videli.“

„Ko kuca? Ko je? Šta hoćeš?“

Hamid se primako debelim hrastovim avlijskim vratima, postavljajući pitanje za pitanjem. Čvrsto je stezao sjekiru u ruci, a još čvršća je bila odluka u glavi:

„Dosta je! Više se nazad ne može. Ni za palac. Ako je kakav ustaša ili Švabo pred vratima, zajedno će sa mnom u smrt“, razmišljao je Hamid. Aziz raskoračen, sa velikim komadom drveta u ruci, stajao tik iza oca. Bez obzira na mrtvački strah, otac iako u svojim poznim godinama ulijevao mu je nakakvu sigurnost. Ma ko da je pred avlijskim vratima, preko babove ruke živ neće proći. Malo je drzmančina i bandita koji se mogu očevoj snazi oduprijeti. A ni ja im živ u ruke neću. Visoko iznad glave držeći cjepanicu spremanu da raspali po glavi, ma ko da je pred vratima očekivao je odgovor od neznanca.

„Adem! Adem je, babo. Ču se šapat iza vrata.“

„A što nas istravi, dijete. Hajra nam od života nejma.“ Ružio je Hamid otvarajući avlijska vrata. Kako otvoriše vrata, uleti Adem u avliju. Baš kao da mu je neko za petama, Hamid mahinalno podiže sjekiru u visinu ramena provlačeći glavu kroz vrata i tražeći tu nevidljivu utvaru koja mu proganja sina. Sokak bi pust i mračan. I nevino tih.

„Okle ti u ovo gluho doba“, upita Hamid. Svi polahko krenuše put kućnih vrata. Dok je u ganjku skidao cipele, Adem zadihano poče objašnjavati:

„Okle ja? Iz hapsane. Prije dva sahata sam pušten iz Luburića vile. Ženu, punca, punicu, svastiku, sve sve njih su uhapsili. Nisam siguran da će jutro dočekati. Mene pustiše. Dainica nekako isposlovala da me puste. A, mislio sam gotovo je.“ Skidajući prljavi kaput u ganjku, Adema popusti napetost i on poče nekontrolisano plakati. Muški, uz ridanje i hroptanje. Mehaga odleti i donese Ademu kocku šećera i čašu vode, smirujući ga:

„Neka, neka! Sad si na sigurnom. Izaći će sve na hair. Uz Allahovu pomoć.“ Uvedoše Adema u sobu gdje je lampa davala malo svjetlosti. Tek tada vidješe da je prljav i blatnjav od glave do pete.

„Skidaj taj kal i pesinluk sa sebe. Imaš li, Mehaga, kaku čistu košulju i džemper“, upita Hamid gledajući u prljavi Ademov pulover. Nikako nisu uspjevali povezati nit događaja. Aziz prinese Ademu upaljenu cigaru. Mirnim glasom, koliko može biti glas miran kad vidiš burazera na smrt uplašenog, kaza:

„Dedera, burazeru, ispuši cigaru. Polahko nam ispričaj šta bi. Ništa nam nije jasno.“ Pušeći treću cigaru za redom Adem natenane ispriča ocu, burazeru i Mehagi događaje koji su ga zadesili unazad deset sati. Dok je pričao detaljno opisujući svaki trenutak, imao je osjećaj kao da priča događaje od prije mjesec dana. I to događaje koji su se desili nekom drugom, a on ih samo pomatrao. Kao film koji je istom gledao i eto sada prepričava odgledani film, a ne svoju stvarnost.

Od one noći kad Adema uhapsiše, evo prođe dva mjeseca, a da se komšije nisu ni jednom sastale. Kao da je to veče unijelo nekakav razdor. Kao da je svako imao nekakav svoj razlog zbog kojeg im i ne pada na pamet da se ponovo susreću. A i bilo je tako. Valter zaključi da je previše riskantno nametati se generalu na sjedeljkama. General bi se mogo početi detaljnije za njega raspitivati. Pogrešan potez i najoprezniji naprave.

Generala su zaokupirale hiljade briga. Gotovo svakodnevno banditi pljačkaju konvoje kamiona. Vojne magazine, pa čak i željezničke transporte. Preciznim akcijama presreću kamione na planinskim prevojima i klancima u po bijela dana, brzo obavljajući posao. Najčešće kao po nekoj šemi, prvi kamion iz konvoja nagazi na skrivenu minu, onda ti banditi zapucaju i pobiju pratnju, a sa kamiona sve pokupe i odnesu. Akcije traju deset petnaest minuta. Ne više. Banditi nestanu u šumskim vrletima kao da ih šumske vile skrivaju. Mogao je sebi objasniti hrabrost i drskost tih bandita, ali njihova nepogrešiva informiranost dovodila ga je do ludila.

Dešavalo se da maršutu određenog transporta, sem njega, u Vermahtu zna još samo pet ili šest ljudi. Najodanijih, provjerenih i prekaljenih oficira. Pa opet konvoj bude napadnut. Na najpovoljnijem mjestu u najpogodnije vrijeme. Počeo je sumnjati u najbliže suradnike. To ga je dovodilo do ludila. Zaključavao je kancelariju i kad ide do toaleta. Zaključavao je svaki dokument u sef. Šaptao na telefon da ne bi neko mogao saznati šta govori. Sve je bilo uzalud.

Doktorica Mara Kurtović oprezno poče pregovarati sa nekoliko zelenaša, ratnih profitera, o prodaji dijela imanja na Jarčedolima. O svojoj nakani nije smjela riječi reći Šukriji. Uporno je Šukrija Mari objašnjavao da im ustaše mogu oduzeti zemlju, da mogu spaliti kuću na imanju, ali da on imanje prodati neće. Govorio je, doći će dan kada će se poštovati gruntovne knjige. Dok god je imanje u gruntu na meni, sigurno je. Na kraju, Mara dogovori prodaju sa nekim ustaškim oficirem koji je bio spreman dati mizerne pare za pola imanja. Pare su joj trebale za izmještanje Bate i Dragana van Sarajeva. Van Bosne i Hrecegovine i po mogućnosti van Evrope. Sada kada je imala koliko-toliko novaca, preostaje joj da obezbijedi dokumenta koja dozvoljavaju pu-

tovanje van mjesta boravišta. Danima je oprezno vagala ko bi bio najpouzdaniji i najsigurniji za pribavljanje takvih dokumenata. Čvrsto odluči da zamoli susjeda generala Ludwiga za ovu uslugu. Odavno su prestali da se sastaju na susjedskim čajankama, a to bi bila izvrsna prilika za zamolbu.

Prvo ću detaljno objasniti gospođi Rigl moju nakanu. Onda ćemo malo Etel, malo ja moljakati generala za dokumente dok ne pristane. Iz sebi neobjašnjivih razloga naglo se predomisli i sa molbom se obrati gospodinu Valteru. Kao i druge, i doktoricu je rat natjerao da mnogo češće nego što je uobičajeno sluša svoja čula. Vječita prisutnost opasnosti po život, stalno življenje po naredbama i ukazima, svakodnevna borba za golo preživljavanje, borba sa bolestima koje su prije rata bile iskorijenjene, doktorici a i drugima izoštrili su čula do savršenstva. Rezon, logika i zdrav razum izgubili su na vrijednosti. Samo izoštrena ljudska čula mogla su se nositi sa svakodnevnim opasnostima. Nekoliko puta prilikom bombardiranja našla je spas upravo zahvaljujući čulima. Nerezonski, znala se zaputiti nekim obilaznim putem pri povratku kući sa posla, a zahvaljujući tom obilasku izbjegla je situaciju da se nađe u ulici na koju je direkto pala avionska bonba. Baš onda, kada bi se njome kretala. Takve i slične situacije postale su svakodnevnica. Počela je ozbiljno pratiti i proučavati i druge ljude i njihove sudbine. Iz dana u dan slušala je dogodovšine drugih koji su objašnjavali njoj ili nekome drugom u njenom prisustvu, kako ni sami ne znaju kako ostadoše živi. Najčešće su ti obični ljudi završavali pripovijedanje svojih dogodovšina ovako:

„I tada, ko da mi neko šapnu, ne idi tamo. I eto, ostadoh živ", ili „ja ti uđem u prodavnicu, a deset kuna nemam u džepu. Uđem samo onako. Vrijeme da ubijem. Kad eksplodira pred zgradom. Da nisam ušao, ne bih bio među živima." Moguće je da se radi i o pukoj sreći i slučajnosti, ali doktorica je sebi ovakve događaje objašnjavala razvojem zakržljalog šestog čula kod čovjeka izloženog stalnoj opasnosti po život.

Sada dok zvoni na Valterova vrata i dok opet razmišlja o tom fenomenu, u sebi je ponavljala:

„Rezon mi kazuje da probam sa generalom Ridlom ovo riješiti. Ali čula mi kazuju, bolje je sa Valterom. Poslušat ću čula, pa neka nema rezona." Misli joj prekide Valterov glas iza zaključanih vrata.

„Ko je?"

„Gospodine Valter! Vaša susjetka. Doktorica Mara." Ču Mara škripu podnih dasaka u hodniku. Potraja neko vrijeme dok Valter ne otvori ulazna vrata stana. Nije Mari ponudio da uđe, što je dobro iznenadi, već promoli kroz oškrinuta vrata glavu i hladno upita:

„Izvolite, gospođo?"

Glupo se osjećala pred ulaznim vratima. Na kraju krajeva stoji pred vratima svoga stana, kojeg ovaj čovjek koristi malo duže od tri godine. Ali ipak je to njen stan. Valjda ima pravo da uđe i bez njegove dozvole. Zatečena i zbunjena, Mara odgovori:

„Gospodine Valter, došla sam zamoliti za jednu uslugu. Mogu li ući?" Nećkao se Valter desetak sekundi, a onda otvori vrata. Nije joj promaklo da je nekako zbunjen, nesiguran. Kao zatečen u nekoj nelagodnoj situaciji. Pomisli, možda je u stanu neka ženska. Dok je stajala u hodniku, zbunjeno reče Valteru: „ Bože, pa ja nisam ušla u ovaj stan sad će biti sigurno preko osam godina. Dok je ovde stanovala Šukrijina sestra nikad nisam imala potrebu da dolazim jer je ona kod nas bivala. Od ustajanja po do leganja. Kada su stan počele koristiti sluškinje tek tada nisam imala potrebu da dolazim. I tako, evo me sad nakon toliko godina."

Stan se za to vrijeme vidno promijenio. Sve je u stanu bilo pohabano, dotrajalo, požutjelo i ofucano. Nije očekivala da će zateći stan u takvom stanju, tim prije što je njegov stanar uvijek, pa čak i sad u ovim teškim ratnim vremenima, iz njega izlazio uredan i elegantan, namirisan i čist kao da dolazi iz neke vrlo uredne hotelske sobe. Začudo i sada dok su stajali u hodniku Valter je ne ponudi da uđe u dnevni boravak, već nekako zbunjeno u hodniku ponovo upita:

„Kako vam mogu pomoći, gospođo?"

„Gospodine Valter, problem vam ne mogu izlagati ovde u hodniku. Možemo li sesti desetak minuta, molim vas. I oprostite ako sam vas u nečemu prekinula." Tek tada, ali bezvoljno,Valter pokaza put sobe i oni uđoše u primaću sobu. Jedan pogled po sobi Mari bi dovoljan da se pokaje što je uopšte došla u ovaj stan. Razbacana garderoba po namještaju. Pune pepeljare opušaka za koje se vidjelo da danima nisu čišćene. Neuredno ostavljena posteljina na otomanu. Poluprazna flaša nekog bezbojnog pića na stolu i nekoliko čaša vidno zaprljanih. Zamračena dva prozora nekakvim poluizderanim dekama i prljavi zidovi na kojima se vidjela tu i tamo paučina, natjeraše Maru da počne ponavljati u sebi: „Isuse Kriste, kakva jazbina, ovo nije stan. Ovo je gore od jazbine." Valter je stajao malo iza nje pokunjen, bez objašnjenja i nadasve zbunjen. Dok ju je nudio da sjede u fotelju, nevješto je sklanjao prljave košulje. Mara pokuša odglumiti osobu koja ne primjećuje ovaj užasni nered, sjedajući u ponuđenu fotelju, a onda joj sve puče pred očima.

Osjećala je kako joj strah i panika grče stomak. Hladan znoj polako orosi njeno čelo. Zbunjeno je sjedila u fotelji, pokušavajući prikriti šta joj se mota po glavi. Bilo je kasno za bilo kakvu glumu jer pred njom stoji čovjek daleko veći psiholog od nje. Znala je to dok je podizala hladan pogled put njegovih očiju. Promrmlja za sebe: „Jao mene, glupače jedne."

Do svitanja je ostalo najviše sat vremena. Ljetno je doba pa rano sviće. Halima je gledala žuljeve na rukama. Na svakom prevoju prstiju po jedan. Na dlanovima nekoliko, koji su već pukli i sada nekakva bjeličasta tečnost curi iz njih. Pogleda u oca. Nije se mogla načuditi odakle mu ovolika snaga. Za Aziza, za Hamida, pa i za Adema bi joj nekako normalno da mogu čitavu noć tegliti vreće, kutije i kante, ali za oca bi joj nepojmljivo. A teglili su. Bukvalno čitavu noć. Vreće i vreće brašna. Kutije i

kutije šećera, te kante i kante ulja. Na leđima, u civarama i dječijim kolicima. Prenosili su dragocjenu robu iz fabrike bombona do Ademovog stana. Iako su dvije sobe u stanu bile zakrčene ovim malim bogatstvom u fabričkom magacinu, nije se primijetno smanjila zaliha. Kako je noć odmicala i kako se zora primicala, grčevito su ubrzavali prenos namirnica. U samom početku nosili su uz veliki oprez, zastajkujući i krijući se na svaki zvuk. Kako je vrijeme prolazilo, oprez su potpuno zanemarili i uz dosta larme i buke prelazili su tih nekoliko mračnih i pustih ulica. Samo je Božije davanje skrivalo ovu grupu čitavu noć. Od policije, doušnika i vojnih patrola.

„Ademe, dosta je, zapovijedi Hamid, mokrog okovratnika i kose. "Adem i Aziz u jedan glas predložiše da njih dvojica sami odu po još jednu turu. Mehaga za Hamidom ponovi: „Neka, djeco. Dosta je. Fala dragom Allahu pa sve izađe na hair." Hamid je kašljucajući pušio cigaru i zapovijedao:

„Halima, znam da si umorna ko pašće, ali zađi krpom niz stepenice. Obriši ako je osto kakav trag. Od brašna ili zejtina. Ti, Ziko, polijepi novina na prozore. Do samog vrha. Da se ništa svana ne vidi. Ako, dedera napiši na komadu hartije - Pazi, otrov i deratizacija-. Zakači ćat na vrata stana. Onda se idi oprati, obrijati i idi na poso. Potrudi se da niko ne primijeti na tebi da si čitavu noć teglio. Ko zna? Možda dušmani šta posumnjaju? Možda nas je ko i vidio? Samo se pritajio." Razložan, kakav Hamid postaje samo u kriznim situacijama, nepogrešivo je planirao svaki mogući dalji rasplet. „Halima, čim završiš sa čišćenjem, sa Azizom hitaj kući, a ja i Mehaga ostajemo ođe. Do daljnjeg. More biti da je ko opazio da robu unosimo i sade samo čeka da odemo. Pa da provali vrata i da nas orobi".

Adem u uobičajeno vrijeme dođe na posao u fabriku. Pred fabrikom već je čekao agent. Dok je Adem otključavao ulazna vrata, agent mirno priđe i predstavi se:

„Ja sam Josip Vrdoljak. Mene su odredili da prisustvujem izradi inventure. U fabrici. Ti si sigurno taj Adem o kojem se u stanici naveliko priča. De molim te, kaži mi okle znaš onog njemačkog generala. Ooo, što su se naši prepali. Što su se uspaničili. Meni lično bojnik je naredio da fino i uljudno sa tobom postupam. Veli, taj ti je Turčin opasna zvjerka."

Adem širom otvori ulazna vrata i pokaza rukom Josipu da izvoli ući. „Mislio sam da će biti više agenata", zaučinu Adem ne komentarišući prethodnu priču neznanca. Sumnjam da ja i ti možemo uraditi popis i inventuru za ovako kratko vrijeme.

„Ne beri brige, prijatelju. Ne znam otkud priča da je ovo fabrika. Pa ovo je malo veća manifaktura, prijatelju moj. Niko nije ni reko da mora sve biti u gram. Pa je li tako?"

„Kako ti kažeš, Josipe. Evo ključeva od magacina. Pa da krenemo."

„Ja bih da sjedemo u kancelariju i popijemo po jedno piće. Ako imaš kakvog pića. Da se dogovorimo kako nam je najpametnije raditi."

Dok je Adem sipao u malene čašice nekakav liker od malina, Josip uz blago prenemaganje pokuša objasniti Ademu da bi ova inventura mogla biti obojici prilika da se

šta ušićari. Ali, ako se dogovore i ako će dogovor ostati njihova tajna. Lahko i brzo, uz treću čašicu pića, dogovoriše se da Josip odnese puna kola zejtina svojoj kući, a u drugoj turi da nešta malo i Adem odvuče kući. Ono što preostane, lijepo će popisati i u satniju predati. Nekih stotinjak kila brašna, šećera i ulja bi natovareno na kola kada Josip upita Adema:

„Gdje da vućem ovu robu?"

Mirno Adem dade adresu na papiriću, Saburina broj 3, a onda objasni Josipu da on tu stanuje sa bratom i snahom i da se snaha zove Advija. Još napomenu Josipu da će se vrlo vjerovatno bratova žena iznenaditi zbog ove pošiljke, pa nek se ne čudi. Oko tri sata popodne, tužnim pogledom, pregleda dragu kancelariju, a onda umorno usta od svog radnog stola i mirno preda Josipu povelik bunt ključeva od fabričkih prostorija. Zajedno sa inventurnom listom.

„Josipe, vjerovatno više nikad neću ući u ovu fabriku. Lijepih sam godina ovdje proveo. Ako su tebe odredili za upravnika, molim te pripazi na mašine i prese. Do sada su lijepo radile." Pronicljivo osmotri svog novopečenog saučesnika u potkradanju i kad mu se učini da je ovim uvodom koliko toliko odobrovoljio ovog ustašu, upita malo tiše:

„Znaš li išta? Đe su mi žena i punica? Punac i svastika?"

Josip malo poćuta, a onda bolesno važno prozbori:

„Ademe, možda dođe neko novo vrijeme pa se opet zavratiš u ove odaje? Ko zna, može se desiti. Koliko je to moguće dok si živ, ja ne znam? Ali zasigurno znam da dok si živ te ljude nećeš sresti." Onda se pogano nasmija i doda: „Kad umreš, ko zna? Onda ih možda i sretneš?" Bez riječi Adem izađe na ulicu.

Otvori oči i naćuli uši. Sav se pretvori u uši. Malo prije bio je opet u nekom polusnu. Zaboravio je noć kad je ko čovjek spavao. Čvrsto i mirno bez trzanja i straha. U krevetu ili bar na podu na dušeku. Treću se godinu prebija po poluzapaljenim štalama, napuštenim i popaljenim selima, grabeći se za kakav suh komadić poda. Za kakvu prljavu i suhu ponjavu kojom će se pokriti. Mjesecima nije skinuo cokule sa nogu. Mjesecima nije promijenio prljavi veš sa sebe. Pa opet, fala Bogu, živa glava, mislio je Ismet, naćuljenih ušiju.

„Jest, Boga mi! Nisam sanjao. Čuje se lavež pasa. Ama, neka je došao i ovaj dan. Ne mogu više. Samo da hoće biti kratko i bez mučenja. Metak u glavu i gotovo. Napokon da se i ovo završi. A, kako sam samo mahnito krenuo u ovu avanturu. Baš ko blečak, što bi babo kazo. Preko Vučijeg dola i Crepoljskog do Bukovika", sjećao se Ismet. Otečene usne na bradatom licu razvukoše se u tužan osmijeh.

Cera, Mijo, Ratko, Humo, ja. I drugi. E, kako smo bili puni snage, puni entuzijazma. Hrabrosti. Onda Romanija. Čićini partizani. Prva bitka. Dole, između Hrenovice i Prače. Opet mu kroz glavu prođe ona poznata zvonjava u ušima od prvog ispaljenog metka. Kasnije ništa. Pucaj sljedećih stotinu, ne zvoni u ušima ko od prvog. Uši

zagluše, pa kad opališ čuješ pucanj, ali nekako ko da je izdaleka. Ko da nije od tvoje puške. I ko da nije opalilo pokraj tvoga uha. Već ko da je iz daleka. Opet ću lavež. Dobro izdaleka i na preskog, ali lavež. „Primiću se nema šta. A i nek se primiću. Samo da hoće biti kratko. Metak u glavu. I gotovo. Đe li je sada Mijo? Cera poginu treći mjesec kako dođosmo u partizane. Živko, iako onolika gromada od čoeka, smrznu se na Igmanu. Ratka sam u krilu držo dok nije izdahnuo. A, Humo? Za Humu, vidiš, ne znam ništa. Đe se ono rastadosmo? Jebem ti kolje, ili je od gladi ili je od ove ucrvane rane ili žeđi. Nikako me mozak ne sluša. Sve mi se nakako pomiješalo. Je li ono četrdesest treće u proljeće ili u jesen četrdeset druge Humo otišo u Drugu muslimansku. Za komesara. Ne mogu da se sjetim, pa da me ubiješ. Šteta što ode. Dobar borac. Dobar momak moj Humo. Ne bi saborca ostavio na cjedilu ni za živu glavu. Taki su uzginuli. Eno, u mojoj Trećoj proleterskoj ko osta od prvoboraca? Nas deset-dvanest. Od stopedeset ljudi. Najviše izginulo. Dosta ranjeno. A dosta je i tifus ubio. I ne ubio. Piješ iz bare. Jedeš truhlo i krepano. Spavaš po jazbinama u mahovini." Polahko je Ismet odmotavao sasušene krvave zavoje sa lijeve ruke. Zavoji su bili ulijepljeni krvlju, prljavštinom i znojem. Već desetak dana nije previo ranu i sada dok odmotava zavoje, oni kao da se pore. Fino se čuje pucketanje platna kao da ga pori žiletom.

„Što se vako usmrdila rana", mislio je Ismet dok je odmotavao zadnje namotaje sa ruke. Otečena, utrnula, modra od lakta pa naviše, zaprljana skorenom krvi, njemu je izgledala kao tuđa. Polahko pokuša u ramenu, da pokrene ruku. Strašan bol sijevnu iz ramena prema laktu. Bol mu natjera znoj niz čelo pa se ukipi i tako nepokretan pokuša sačekati da bol umine. Strašno smrdi rana. Mora da se ucrvala. Polako spusti glavu na vlažan kamen i nastavi hvatati rastrzane misli.

„Možda je i bolje ovako? Kad nas nađu, sasuće po nama nekoliko rafala i gotovo. Bar se neću patiti. Da nas nisu našli, vuko bih se po ovoj Zelengori još mjesec ili dva. Krijući se od Švaba, od četnika, od zvjeri. U pećinama bih spavo. Jeo bih hrastovu koru, travu ljutiku, a onda bi došla dizenterija. Ili sepsa, ili bih jednostavno zaspo, a ne bih se probudio. Koliko sam za ove dvije i po godine vidio momaka kako umiru od tifusa. Od dizenterije, od crvljivih rana, od trovanja vodom ili gljivama. Broja im ne znam. Samo mi njihovi likovi, njihova lica, dolete pred oči. Tupo me pogledaju i negdje nestanu. Pobjegnu iz vidokruga." Sad je nerazgovijetno mogao čuti izdaleka i pokoji povik, dozivanje ili naredbe.

Švabe. Švapski pričaju. I to je dobro. Zna se već odavno da je bolje pasti živ u ruke Švabama, već četnicima. Švabo ne žali, ali i ne muči zarobljenika. Metak u čelo i gotovo. Četniku duša nož. Duša nož pod grlo. Pod grkljan. Neće četo da prekolje, već samo do pola. Mamu li im poganu. A onda te pusti. Da se patiš i u vlastitoj krvi gušiš.

Da nije kerova, možda nas ne bi ni pronašli. Mali je ulaz u ovu pećinu. Nije pored staze, već se valja dobro pentrati uz onu stijenu da se do ulaza dođe. Kad su nas drugovi ovdje ostavili, lijepo su zakamuflirali ulaz. Papratima. Ali izlazili smo po vodu. Često. Ko zna kako je zadnji navuko paprat na ulaz? Ne bi sigurno Švabo primijetio

ovu pećinu. Ali ker hoće. Namirisat će kerovi smrad rana, trag nogu i pokazati Švabi ulaz. A i neka će. Samo da se brzo završi. Polako podiže glavu i osvrnu se lijevo desno oko sebe.

Jedan, dva, tri... osam, devet i ja. Đe li su drugi? Bilo nas je šesnest kad su nas ostavili ovdje. Nisu drugovi krivi. Ni jedan osim mene nije sam mogao nogama dalje. Ja dalje nisam htio. Kad sam predložio komesaru da ostanem sa ranjenicimaj znao sam dobro da mi spasa nema. Ni za mene ni za ostale. Znao je i komesar. Vidio sam mu u očima da je znao.

„Meni sve dodijalo, komesare. I ofanzive i ratovanje. I bježanje. Čas od četnika, čas od Švaba, čas od ustaša i domobrana. Niđe kraja ovim mukama. Da nisam ranjen, možda bih i nastavio. Ali vakav samo sam teret drugovima. A i sebi, brate." Jest baš tako sam očima govorio komesaru. A on meni.

„Moj Iko, znamo se od prvih dana ratovanja. Vala i meni ovo lamatanje dodijalo. I da ovi ljudi ne upiru pogled u me i od mene ne očekuju da ih neđe sklonim bar deset dana da na miru odsjede i odspavaju, i ja bih se najradije prošo vojevanja. Najradije bih zasjeo za kaku bukvu, zadigo glavu put neba i uživao u tišini dok me ne nađu. Dok mi ne priđu. Dok me ne vide. A onda bih odvrno ovu što čuvam za se. Pa da odletim u zrak. Ja, ali i njih bar dvojica trojica."

A đe je moj pištolj? Dobro je. Evo ga pod nogom.

Jasno je čuo Nijemce kako se dozivaju i kako izdaju naredbe vučjacima koji bijesno laju. Na deset-petnaest metara su od ulaza. Nije više. Polako primače pištolj u krilo. Izbezumljenim ljudima u pećini mirno dobaci: „Psssst i ni riječi. Ni kad uđu u pećinu. Lezi i žmiri. Lezi ko da si mrtav." Zadnje što progovori naglas bi: „Otići će bar dvojica Švaba s nama, to vam Iko garantuje."

Naglo u pećinu grunu velika zraka sunca kroz omaleni otvor. Morao je na trenutak jako stegnuti oči jer dugo nije vidio danjeg svijetla. Sa mjesta na kojem je ležao vidio je blatnjave čizme na njemačkom vojniku i razjarenog psa vučjaka koji se propeo na zadnje noge i jezivo reži. Vojnik ga je držao na kratkom kožnom kaišu. Baterijska lampa poče svojim zrakama lutati pećinom, prelazeći sa jednog na drugo beživotno i izmrcvareno tijelo. Švabo se četveronoške, uz glasno stenjanje, uvuče u pećinu. A onda se uspravi i ponovo poče razgledati pećinu šarajući baterijskim snopom svijetla. Napokon usmjeri svjetlost put mog lica. Dugo je držao lampu upravljenu na moje lice. Otvorih oči i pogledah u njegovom smjeru. Jaka svjetlost iza njegovih leđa nije mi dozvoljavala da mu vidim lice. Vidio sam samo siluetu. Vidio sam šljem na glavi. Krupna ramena i krive noge u kožnim čizmama. Vidio sam oštre uši vučjaka koji je i dalje režao. Čitavu vječnost trajala je ta scena. Švabo stoji sa bijesnim vučjakom na ulazu u pećinu. Mi ležimo u svom smradu i jadu, napomični i nedostojni imena ratni zarobljenik. Nakon vremena i vremena Švabo kratko izda keru nekakvu odsječnu naredbu i ponovo se sage u čučanj. Polako izađe iz pećine.

Bomba! Sad će odvrnuti bombu i baciti je u pećinu. Onda će nastati ona poznata zaglušujuća tutnjava u glavi. I gotovo. Kraj. Što ga ne upucah? Mislim da su u pištolju tri metka. Dva u njega. Jedan sebi ravno u usta. Šta mi bi pa ne pucah? Nije bio od mene više od pet metara. Ne bih ga promašio. Da je upola manji, ne bih mašio, a ne onoliki dvometraš. Sad će bomba. Šta čeka? Što je rastego? Ko da gledam, zaglavio mu se osigurač na bombi pa se spetljo. Nije se ovaj naratovo, dok je tako smotan. Da dreknem? Bacaj, majku ti jebem. Da skratim ovo mučenje? Možda upali?

Ostao sam nijem. Nepomičan. Sa trunkom nade, sa željom da živim kad se silueta ponovo pojavi pred ulazom. Naglo baci jedan pa drugi zamotuljak u pećinu. Malo se sage i zadrža pogled u pećinu. Izvana, sigurno ništa nije mogao vidjeti u ovom mraku. I, nesta sa ulaza.

Zaustavio sam dah. Stisnuo oči do bola. Skupio noge do stomaka i čekao. Sad će. Sad će grunuti. Tako da bubnjići pucaju. Da noge lete po stropu pećine. Sad će eksplozija rastrgati pluća. Oči, nos, lice. Sad će smrt.

Skoro pa je gotova večera. Nije vala kakva nauka spraviti je. Saspi konzerve u kazan. Dodaj vodu i tri kutljače masti. I čekaj da prokuha. Jest da joj dugo treba da prokuha. Mokra drva. Hladno veče poslije nako lijepog dana. Mogo bi kerovima pripremiti pomije. Hrani Švabo ove svoje kerove bolje neg što se mi harnimo. Kažu, pričaju, svaki vrijedi malo bogatstvo. E, da su kade viđeli babova gara. U Međuljićima takva kera nije bilo. Ja mu dadni kosku da glođe u dva, u tri dana. Ili ubuđalu koricu proje. Da je garo ikad vako jeo, čini mi se, propričo bi.

Odluta misao Ešrefu u Gacko i u Međuljiće. U djetinjstvo. „Vala i nije Gacko daleko odavle. Preko ove Zelengore i još preko Čemerna i eto te u Gacku. Možda Švaba, pa i mene sa njima rat i tamo odnese? Gonjamo partizane evo prolazi druga godina. Zaludan poso, pa eto ti. Žilavi nekaki. I kad bježe umiju trag da zametnu. Baš ko vukovi. Švabo opkoli tu bandu, taman smisli, e sad nemaju kud, već pravo amo nama u ruke. A oni udare tamo đe se najmanje nadaš. I izmigolje. Baš ko što iz ruku izmigolji pastrmka potočarka. Dovukli i ove kerove pa ih love. Po pećinama i zemunicama. I to jalov poso. Ufatiš pedeset-šezdeset jada, ranjenih, otpisanih i bolesnih, a glavnina izmigolji.

Traže popunu za Rusiju. Mogo bih vala i ja da se otisnem na taj istočni front. Što ne bi? Kuhara svuđe treba. Ta Princ Eugen divizija sigurno ima bolju logistiku. To je, brajko, elitna jedinica. Ne ždere se u elitnoj jedinici grah i kupus. Ko ođe. Ako bude prilike, Bogomi prvi ću se prijaviti.

Što ih nejma? Što se ne vrču, malo je do mraka? Nije pametno nikom u Zelegori mraka dočekivati. Pa makar uza se imo kera garu, a ne ove vučjake." Sa obronaka planine Zelengore sporadično bi se čuo pucanj dva, zatim rafal i udaljeni lavež kerova. Pomrčina je brzo padala.

„Mislim, gospodo, da vam ne trebam ništa objašnjavati? Mogu vas ponuditi hladnim čajem, samo malo duže stoji."

To je dakle on! Njemačka policija, SS specijalci, ustaše i domaći izdajnici traže ovog čovjeka. A on, nalickan i dotjeran šetka se meni iznad glave. Ko bi mogao pomisliti? Kakva drskost? A i hrabrost. Kućni prijatelj. Prvi komšija sa generalom Ridlom. Ženu mu sređuje. A on raspisao potjernicu i nudi deset hiljda dojč maraka za njegovu glavu. Mrtav hladan, nudi mi čaj. Baš kao da smo u nekakvoj sobi, u Kazablanki. Kao da je rat negdje tamo i kao da ga ne traži bar hiljadu najobučenijih agenata.

Vrlo mirnim glasom koji ni sama nije poznavala, doktorica odgovori: „Upravo suprotno, gospodine Valter. Morate mi što šta objasniti. Ako je tačno, ono što pretpostavljam, mislim da su glave moje dece, moga muža, a i moja u velikoj nevolji. Čoveče! Vi se igrate životima nevinih ljudi. Ljudi koji su vam ukazali poverenje. Ljudi koji duže od tri godine dele sa vama isti krov nad glavom. Ja, ja, ne znam šta mi je raditi? Isuse Kriste! Šta se ovo događa? Pa sve će nas pobiti, čoveče! Vi znate za surovost ustaša. I Nemaca. I za manja nedela. Pa mene bi i Šućru, naravno, optužili da vas svesno krijemo. A onda, onda..."

Valter u prljavo lonče nasu hladan čaj za doktoricu. U čaj uli malo ruma. Sebi u staklenu čašu natoči čisti rum. Sjede pored doktorice na prljavi otoman. Miran i staložen, kao da se sprema prepričati kakav uzbudljiv akcioni film, lagano je klimao glavom pokušavajući odagnati paniku iz doktoricine glave. Njegova mirnoća malkice smiri doktoricu. Ali još je uporno ponavljala:

„Sve, sve će nas pobiti i povešati. Na bandere, Isuse Kriste! Isuse Kriste!"

Prvu priliku, kada Mara na kratko zašutje, Valter iskoristi da tihim monotonim, ali vrlo sigurnim glasom progovori:

„Naši su, pre dolaska Njemačke intendanture, znali njihov protokol. Nije se porodica Šarac slučajno odselila iz onog stana u prizemlju.Vama možda izgleda kao slučajnost. Ali naši ljudi obezbedili su siguran izlazak porodice Šarac. Čim je stigao u Sarajevo general Ridl, naši ljudi ubačeni u njihove službe ponudili su mu smeštaj. Na tri lokacije. Namerno smo ponudili ostale dve kao manje sigurne, manje atraktivne, kako bi prihvatio onaj stan u prizemlju. Mnogo ranije ja sam iznajmio ovaj stan u potkrovlju od vas, a potom je trebalo još samo uspostaviti dobre komšijke odnose sa generalom. Njegov telefon prisluškujemo. Svaki njegov razgovor iz radne sobe slušamo. Čak slušamo dešavanja i u spavaćoj sobi. Vaša porodica se idealno uklopila u plan, jer eto sastajemo se kod vas, a general ima veliko povjerenje i u vas, a i u mene. Pa sami znate koliko je puta, ničim izazvan, pričao detalje o predstojećim akcijama Vermahta. O transportima, deportacijama i slično. Ponekad je samo trebalo pažljivo slušati tog starca i imati, kao na tanjiru, najveće vojne tajne. Dođite za mnom." Naglo Valter ustade i nježno uze doktoricu ispod ruke, polako je gurajući u hodnik. U hodniku kao da šetaju kakvom alejom krenu put toaleta kada naglo stade i pokaza na veliki ormar. Elegantno pusti Marinu ruku, a onda otvori ormar pokazujući na mnoštvo kaputa u

ormaru. Bez komentara zavuče ruku između gardarobe. Vidjela je da pipanjem traži nekakvu kvaku ili nešto slično. Nakon tihog krckanja Valter poče polako stari ormar povlačiti prema sebi. Ukazaše se mala vrata u zidu za koja je bila sigurna da nikad prije nisu postojala. Otvori vrata i pogura je prema ulazu u nekakav mrak. Samo što zakorači sa Valterom u veliki tavanski prostor, on upali rasvjetu od pet-šest sijalica. Zgranula se. Prestala disati. Očima svojim nije mogla vjerovati. U tavanskom prostoru na nekoliko radnih stolova vidjela je uredno poredane kojekakve radiouređaje, telefone, akumulatore. Na suprotnoj strani, uredno pospremljeni ležajevi. Za tri osobe.

„Isuse Kriste! Šta je ovo", šaptala je doktorica.

„Mozak! Mozak ilegalaca grada Sarajeva, doktorice. Upravo ste, kao u medicini kada otvorite lubanju čovjeku pa vidite mozak, ugledali mozak ilegalnog pokreta."

Vratiše se u sobu. Valter mirno nastavi pijuckati mirišljavi rum. Mara je zbunjena i paralisana odsutno držala lončić sa čajem u ruci, buljeći u pod.Valter nastavi monolog:

„Tavan je od susednog objekta. Operatori u tavan dolaze stubištem susedne zgrade. Tako nikad nisu izazvali sumnju obezbeđenja ovog obekta." Kiselo se nasmijao kao da kakvu dobru šalu priča kad nastavi:

„Stalno generalovo obezbeđenje na neki način i nas čuva. Zar ne, gospođo Kurtović?" Mara ga naglo prekinu odsječnim tonom:

„Moram decu izmjestiti! Moram Batu i Dragana skloniti iz ove kuće. Vi i vaši, morate mi u tome pomoći. Samo uz taj uvet mogu zaboraviti šta sam videla."

Prvi put u životu Mara je u mislima sebi propisala neki nadrilijek. U glavi joj je tutnjalo. Hitno moram popiti nešto za smirenje. Mislim da ću dobiti slom živaca. Odlučno naredi Valteru:

„Sipaj mi još ruma u čaj. Još, još, još! Još!"

„Rano, što ranije. Ujutro je najsigurnije. Vjeruj mi, Hamide, Allah mi je svedok. Jok! Iza akšama je sigurnije. Pred sami policijski sahat je sigurnije, kad ti velim, dobar junače."

Ko zna koji put Aziz je slušao prepirku između oca i punca. Nikako nisu mogli da se dogovore kada je najsigurnije ići po robu u Ademov stan. Pomalo, neprimijetno, dovlačili su robu u kuću. Na smjenu on, Halima, Zilha, Ćerima, Adem i njih dvojica. Samo ponekad i Advija. Odlazili su u stan i uzimali dva-tri cekera brašna, šećera ili ulja, te donosili ovamo u kuću. Solidna zaliha hrane bi dopremljena. Stalni strah da bi neko mogao obiti Ademov napušteni stan i pokrasti zalihe tjerala ih je da nastave ovaj opasni posao svako drugo veče.

Halima i Advija oblačile su se kao čistačice i odlazile u stan da ga čiste. U povratku su donosile po tri-četri cekera. Aziz je trpao kante ulja u vreće, a pri vrhu u vreće je gurao dvije tri cjepanice tako da se vide i nosio kući. Mehaga i Hamid obično su u malim cekerima donosili šećer, pažljivo birajući mahale i sokake kojim se kreću. Ni-

kad dva puta za redom nisu se vraćali istom mahalom. Halima je povremeno i vrlo oprezno sa komšinicama vršila trampu u robi. Za ulje i šećer dobijala je mlijeko i jaja. Kokoš ili sir. Aziz više nije imao potrebu ići u Posavinu da švercuje. Taj šverc ionako je postao jako opasan. Bilo kakva putovanja izvan uobičajenih nekoliko kvartova u blizini stanovanja bila su rizična. Ljudi su se kvartovski poznavali. Svaki stranac među njima izazivao je sumnju i podozrenje. Doušnika je bilo više nego ikada. Ljudi su se sa podozrenjem odnosili i prema najbližem komšijama i prema prijateljima. Niko nikome nije vjerovao. Niko nije volio da mu i ko bilo šta sazna. Ni dobro, ni loše. Pa ipak, niko ništa nije mogao sakriti. Među Sarajlijama kolale su informacije. Od najbanalnijih do najčuvanijih tajni. Obično šapatom, nekad samo migom. Ili išaretom. Mehaga je u tim tajnovitim pričama uživao. Hamid je sa gađenjem od njih bježao. Malo, malo pa bi Mehaga doletio u avliju da se povjeri Hamidu.

„Ja čuo, partizani Švabama kod Konjica digli u zrak deset kamiona. Ima mrtvih i ranjenih na stotine."

„Ma, ko ti to slaga, Kibleti, Mehaga? Ti baš ko kako dijete. U sve što čuješ vjeruješ. Ko da si svojijem očima viđeo. A to, neko ležeći potrbuške na jorganu uz ženinu stražnjicu, izmišlja."

„Nije, nije! Reko mi povjerljiv čoek. U haremu džamije. Nejma rašta lagati."

Opet sutra eto ga zadihanog pred Hamida.

„Slušaj, stari! Sad mi čoek ispriča. Kaže, slušo na radiju, biju Rusi Švabu tamo neđe u Rusiji baš ko volove. A zima ruska, kaže čoek, taka da ne možeš deset dekika biti vani, a da se ne zalediš. Kaže, dobro se Hitler zajebo što je na Ruse udario. Sad mu nejma ni naprijed ni nazad. Prije proljeća. Ja bih reko, Hamide, gotov je ovaj belaj. Za mjesec-dva eto ti Rusa u Berlin. U vrh glave za tri mjeseca."

Hamid pravi kiselu facu. Govori sebi pa i Mehagi:

„Šta ti znaš o fronti? Ništa, brte, Bogomi. Ma, za tri mjeseca ne pomakne se fronta kolko je odavle pa do onijeh bašćenskih taraba. Ti meni uzo pričati, eto Rusa u Berlin. Da sad krenu iz Rusije, jadan ne bio, i da niđe ne staju ne bi do Berlina došli za godinu dana. Jok, Bogomi, moj Mehaga. Tebe pamet napustila. Svakom vjeruješ. Biće rata ođe još najmanje dvije godine dana. Samo dragi Allah zna ko će koga u džehenem začerati. Švabo je to, moj brte. Kad se najmanje nadaš, on ispane najjači."

Aziz je, za razliku od brata Adema, daleko bolje poznavao razvoj događaja. Kao željezničar i mašinovođa susretao se sa ljudima iz daljnje okoline i razmjenjivao informacije. Dolazio je kući i pričao dvojici staraca o slobodnoj teritoriji, o napredovanju Amerikanaca i Engleza kroz Italiju i Francusku. Adem je dolazio sa informacijama o logorima Jasenovac, Lepoglava, Padinska skela. O progonu i stradanju Srba i Jevreja. Teško razdvajajući tačne od netačnih informacija, kao i one uveličane od onih realnih, pokušavali su odgonetnuti konačan rasplet. Nekako tri na prema jedan bilo je u korist saveznika. Hamid je uporno dokazivao da Švabo samo prividno i privremeno gubi

rat. Na kraju Adem i Aziz prestadoše o važnim i povjerljivim informacijama pričati sa ovom dvojicom staraca. Postalo je jednostavno besmisleno i jednom i drugom objašnjavati gdje je Normandija, gdje je Lenjingrad, a gdje Sicilija. Hamid je svaku od tih lokacija tražio oko planina Monte Milento, gdje je on u onom ratu bio na bojištu. Mehaga je naivno zapitkivao, je li taj Lenjingrad dalje od tri dana vozom? Je li Sicilija dalje od Ćabe? Je li Normandija u Njemačkoj?

Kako su dani, mjeseci pa i godine prolazile, zalihe hrane bivale su sve manje. Brigu o ostatku zaliha na sebe je preuzeo Adem. Sve namirnice što ostadoše neprebačene u stanu držao je pod ključem. Škrto donoseći pomalo. Kasna je jesen četrdesetčetvrte. Aziz se vraćao sa vožnje kad mu priđe nekakav mladić i uzbuđeno kaza: „ Komšija, ja sad viđoh, uhapsiše Adema."

„Kako, kako? Ko si ti? Odakle ti znaš Adema?"

„Ja sam, brate, Mirso. Komšija Ademov. Kako me ne poznaš? Hiljadu puta smo se videli u stubištu. Prije tri-četri sata dođoše ustaše u stan i uhapsiše Adema. Kažu, zbog krađe zaliha u fabrici. Biće prije da je zbog pljačke stana. Ali neka ovo zadnje ostane među nama." Žurno Aziz ode do Ademovog stana. Na vratima veliki pečat i zapovijest ustaškog poglavarstva.

- Zabranjen ulaz. Objekat konfiskovan.

Pucnjava, vika na njemačkom, lavež bijesnih kerova, jauci ranjenih, nikako nisu bili dovoljni da Ismet posloži šta se događa oko njega i pred pećinom u kojoj se skriva sa drugovima.

Zašto nije eksplodirala bomba koju je ubacio Švabo? Možda je mokra? Možda neispravna? Možda čeka samo da se ko od njih mrdne i da se aktivira. Nepomično je ležao kao i drugi, ko zna koliko vremena. Neko ga doziva. Jasno čuje iako je zov malo jači od šapata.

„Iko. Iko, šta ovo bi? Šapat je dolazio iz mrkog mraka?"

„Miran budi i tiho! Možda ima još Švaba pred ulazom."

„Ja mislim da su otišli. Što nas ne pobiše? Šta ti misliš, Iko?"

„Šta ja mislim? Šta imam misliti. U pećini je telećak pun bombi. Jedna je odvrnuta i sada samo treba mali pokret pa da se aktivira. Zato, miruj i šuti."

Ležati nemoćan, pored telećaka u kojem je bomba ili njih više, je mučenje. Ismetu se ukočila leđa. Neki drugi ranjenik jaukao je kako mora ustati i pišati. Treći je uporno predlagao da on proba nogom izgurati ona dva telećaka što leže uz sami ulaz iz pećine. Ismet poče dozivati Miloša.

„Miloše! Miloše, kresni upaljačem. Ako još radi. Ništa ne vidim. Kresni koji put samo da osmotrim koliki je i gdje se nalazi." Miloš poče kresati upaljačem, a onda zapali poveći komad borove luči. Slabo svjetlo lelujalo je po zidovima i stropom pećine, osvjetljavajući raščupane i bradate aveti u njoj.

„Drži tako! Digni još više“, naređivao je Ismet dok je polako puzao prema telećacima. Svaki trenutak očekivao je onaj bijeli bljesak pred očima, a potom detonaciju.

„Daj mi tu luč u ruke“, zapovijedi dok se i dalje oprezno primicao puzajući. Sad je na pola metra od ruksaka. Oba su poluotvorena. Iz jednog napola ispala oveća kartonska kutija. Oprezno je mjerkao koliko može biti težak ruksak i je li moguće da ga u jednom trenu zgrabi i izbaci napolje. Neće biti dobro ako ne uspije. Naglo odluči bez razmišljanja, nemoćan da trpi dalju neizvijesnost. Zdravom rukom zgrabi telećak i svom silinom ga hitnu prema ulazu. Previše je bio slab. Precijenio je svoju snagu. Ruksak odleti samo do ulaznih stijena, a kad udari o vlažno kamenje, iz njega se rasu desetak kartonskih kutija. Nasta tišina. Nema eksplozije. Nema gelera da fijuču oko glave i zabijaju se kao ose u meso. Pogleda drugi ruksak kraj sebe i hrabro ga izokrenu. Počeše ispadati zavoji, bočice sa jodom, tamponi, prašci za zaustavljanje krvarenja i tablete. I drugi se ohrabriše i počeše se primicati Ismetu, buljeći u razbacane zavoje, međusobno se gledajući u čudu. Miloš razvali kartonski paket i poče sumanuto ponavljati:

„Ljudi, čokolada! Kutije i kutije čokolade. Ljudi, prava čokolada. Šta je ovo, vjeru ti jebem. Švabo nam ostavio lijekove i čokoladu.“ Brzo su grabili kutije otvarajući svaku. Neko iz mraka veselo kaza: „Koji li je danas datum da ga upamtim. Ja sam danas i umro i rodio se.“ Jeli su čokoladu, kidajući je zubima kao što vukovi kidaju kosti i komade mesa sa strvine.

„Šta je ovo, Allahu dragi?“, mrmljao je Ešref kroz ogromni šal zamotan oko glave, usta i nosa. Za svojijeh četerescetri godine pamtim zima i zima. Onijeh, gatačkih kad se čelik lijepi za ruku. I onijeh sarajevskih kad ti se lede dlake u nosu i onijeh čajničkih kad na pola puca omorika jer se srća u njoj ledi, ali ovo nikad ne doživih. Ovo se ne može izdržati ni u kakvoj kolibi, a kamoli u smrznutom rovu. Ne treba mi metak. Ne treba mi granata. Dovoljna je ova zima da svi pocrkavamo. Za mjesec. A tek sredina februara. Kud me đavo napodade, Allahu dragi, da se čak ođe stanim.

Zadnjih pola godine Ešref nije mogao drugačije sebi opisati istočni front, već da se nalazi u srcu džehenema. Nije ovo džehenem kako ga je mati opisivala, đe goriš u vatri. Ovo je hiljadu puta gore. Ovo je džehenem đe se mrzneš. Đe se lediš i živ smrzavaš.

U početku bijaše kiša. Kiša i vjetar koji hodati ne da. Vjetar koji probija haljinku na tebi, a kišne kapi ledi na licu. I kosi. Ravnica. Na koju god stranu pogledaš, nebo i zemlja se sastavljaju. Kažu, ako ne lažu, na poljsko-ruskoj smo granici. Ispred nas na stotinu kilometara, možda i više, fronta. Mi smo dogurali dovde i dalje ne može. Nema benzina. Nema hrane, nema municije, nema lijekova. Ne zna se ni ko komanduje niti ko komande treba da sluša. Za manje od pola godine ništa ne osta od one i onako uređene vojske. Snabdijevanje i opremanje vojnika kasni sedmicama. Oko njega polumrtva, polusleđena tjelesa koja trebaju kopati, kopati i kopati rovove, tranšeje

i zemunice. Kažu, privremeno se povlačimo iz Rusije na granicu sa Poljskom. Do proljeća. Tada ide planirana kontraofanziva. Pravac Moskva i Petrovgrad. I posljednji i najzadrtiji esesovac zna i jasno mu je da je gotovo. Dolazi propast. Pa opet nekakav mahnitluk nas tjera da vjerujemo da će baš tako i biti. Vojska oko mene više nije ni sjenka od one silne vojske. Sad su to smoždena i izmrcvarena bića. Mršava, bolesna i otupljena. Mrtvaci koji hodaju i uzaludno pokušavaju vojničkim ašovom kopati sleđenu zemlju. Tvrđu od kamena. Prije četiri mjeseca gacali smo po istom ovom terenu. Tada je teren bio žitko blato u koje noge propadaju do koljena. Gotovo je. Gotovo. Valja živu glavu spašavati. Ako budem sa drugima čekao Ruse u ovim rovovima, čekam sigurnu smrt.

Da bježim, đe bježati? Na kilometre okolo nema živa stvora. Nema druma. Ni pruge. Na kilometre okolo, nema kuće da je zid na zid naslonjen. Sve spaljeno, sve sprženo. Možda je najpametnije leći u ovaj snijeg, zaspati čvrtim snom i prekratiti sadašnje i predstojeće muke. Neka mi. Tako mi i treba kad nejmam pameti. Šta mi je falilo u Bosni. Ko kuharu. Kad si oko kazana šta te briga kolko će rat trajati. Nikad gladan. Nikad žedan, kraj vatre po vazdan. A ja zavro, ja dobrovoljac za istočni front. Hoću ja u elitnu jedinicu. Biće pljačke. Biće žena, Eto nas u Moskvi do Božića. E, moj Ešo, šta uradi? Šta bi me otac sada savjetovo? Bježi! To bi kazo. Đe da bježim, Allahu dragi, kad je oko mene zaleđeni džehenem.

„Tanovic“, neko ga zovnu.

Hoće li ikad naučiti da me imenom zovnu, jebo ih njemački jezik. I njemački naglasak.

Jedna svijeća bi nedovoljna da osvijetli čitavu prostoriju. Kao oko kakve Aladinove čarobne lampe, u krug, na podu sjedjeli su Aziz, Hamid, Mehaga i Halima. Jedino im lica osvijetljena, lelujavom svjetlošću svijeće.

„Kažeš, Aku uhapsili?“ Svjetlost svijeće naglašavala je velike brižne bore na Hamidovom licu.

„Tako mi, babo, kaza čoek na ulici, a prvi put ga vidio.“

„More biti da izmišlja. Je li povjerljiv?“

„Babo, išo sam do Akinog stana. Zapečačen. Volki pečat na vratima. Šta misliš, da otrčim do dainice da probamo opet preko dainice, daidže i onog generala isposlovati oslobađanje?“

Dugo je Hamid šutio pa nastavi: „Nejma fajde. Švabo jednom pomaže, ako je imalo čoek. Dva puta nikada. Ja ću sjutra zorom u satniju. Pa šta bude da bude. Ponudit ću kuću. Ponudit ću pare, ponudit ću sebe za njega. Valjda ću ustaše ubijediti da Akova glava vrijedi kuće na poklon.“

Dugo je vladala tišina. Mehaga odlučnim glasom kaza:

„I ja ću s tobom, Hamide. Dvojica su pametnija.“

Dugo su sjedila dvojica staraca jedan pored drugog u hladnom hodniku ustaške postaje na Marijin Dvoru. Žurno su hodnikom prolazili nekakvi uniformisani mladići pored njih, čas izlazeći iz jedne kancelarije, čas iz druge kancelarije, noseći nekakve papire, kutije, ili samo onako mašući rukama. Hamid je mjerkao ko bi među tim hodačima mogo biti glavni. Nedostajalo mu je snage, hrabrosti i pameti da pokuca na neka od ovih silnih vrata i priupita jednostavno ono zbog čega je i došao:

„Đe mi je sin, ljudi ? Đe mi je Ako?"

Vojničke čizme udarale su o betonski pod, resko i moćno, pa obojica podigoše pogled sa poda i pogledaše u osobu koja je žurno hodila hodnikom. Ukipljen u sivo-maslinastoj uniformi, žurno je hodnikom prolazio nekakakv oficir koji je svojom vanjštinom ali i epoletama na ramenima davao na znanje da je baš on, ako ne glavni u zgradi, onda među glavnima. Oficir svojim hodom natjera Hamida i Mehagu da ustanu sa klupe dok je prolazio. Samo na čas oficir baci pogled put njih, a onda prođe mimo njih i zakorači u prvu kancelariju. Vrata ostadoše otvorena. Razgovijetno su čuli oficira kako s nekim u kancelariji razgovara.

„Ante, šta hoće, šta traže ona dvojica u hodniku?" Kroz otvorena vrata proviri nekakav vojnik, pa kad ih spazi, ponovi upravo postavljeno pitanje:

„Šta hoćete vas dvojica?"

Hamid i Mehaga i dalje stojeći jedan uz drugoga piljili su u vojnika.

„Ko, je li ja", upita Hamid. Vojnik se neobično drsko i bahatao obrecnu na njega.

„Ja, ja, ti! Šta se praviš naivan? Vidiš i sam da nema nikog drugog u hodniku. Šta hoćeš? Ko te pustio u satniju?"

Hamid otrpi povišeni ton, pa zaučinu blago i tiho:

„Tražim sina. Aku. Adema Tanovića. Rekoše mi da je uhapšen. Jučer. Mora da je neka omaška. Ako je direktor u fabrici." Vojnik je prilazio hodnikom Hamidu i Mehagi, kad se na vratima pojavi onaj oficir, što je maloprije ušao u kancelariju.

„Kažeš da ti je Adem Tanović sin? A, starino", sa vrata reče oficir.

„Jes, jes", hitro nastavi Hamid potaknut nekakvom očajnom nadom u dobro. Kad se ovakva čivija od oficira zainteresirala za njegovog sina, moglo bi sve izaći na dobro. I vojnik i oficir sasvim priđoše Hamidu i Mehagi u pustom hodniku.

„A, ko si ga ti", drsko upita oficir Mehagu.

„Ja sam Mehmed Dizdar. Prijatelj. Rođak. Pobratim, moja šćer i Azi..."

Nije stigao dalje ništa reči. Oficir se raskorači i stavi obje ruke na leđa. Nenadano i nepotrebo nervozno prodera se na njih, gledajući čas jednog, čas drugog.

„Jednom mi je izmigoljio iz ruku taj čifutski zet i ratni profiter. Prije dvije godine dana trebao je biti likvidiran, da sam se ja pito, ali nekakve veze, nekakve molbe i bojnik naredi da se pusti. A on ko hrčak. Navuko u kuću robe za pet zima. Odakle? Pitam ja vas dvojicu? Iz fabrike. Pokralo, tursko kopile. Koga, koga je uzeo krasti, pitam je vas, kopilani stari? Narodnu vlast, pokralo. E ovaj put je moj. Nema ga više među živima. Nije današnje jutro dočeko! A neće ni drugi koji se usude potkradati Endehaziju. Sad, marš napolje. Ante, išćeraj ovu pogan napolje."

„Razumem, gospodine Gašpar!" Vojnik se nepotrebo glasno dreknu, istovremeno grubo gurnuvši Mehagu. Vrijeme je stalo. Mozak je stao. Ostali su samo mišići da slušaju reflekse. Hamid zgrabi oficira Gašpara za ruku. Hroptavim glasom upita:

„Šta to reče, pogani? Reče li, moj Ako nije zore dočeko? Ti tako šćeo. Je li to reče?"

Gašpar se na momenat zbuni neočekivanom reakcijom starca. Obično su pred njim ljudi molili, plakali, klečali jaukali, cvilili. Nikad nije došao u poziciju da mu se ovakvim režećim glasom neko obraća i još da ga ovako čvrsto zgrabi za ruku. Baš ko kakvim kliještima. Luda misao dođe Gašparu u mozak. Okle ovom starcu tolika snaga u ruci da ga toliko stegne da ga je zabolilo do jauka.

Tad, krajičkom oka viđe u starčevoj drugoj ruci nož. Dugačak, blještav. Na vrhu svinut. Opasniji i ljući od bilo kojeg do sada viđenog. A vidio ih je i koristio ih na stotine. Strah od tog blještavog sječiva paralisala mu ruke, noge, mozak i oči. Ukočen, strahom zaleđen, tiho procvili:

„Nećeš valjda? Nemoj, molim te."

Još opasnije režeći, starac mu se unese u lice i kaza:

„Ako moj Adem nije dočeko zore pogani, e nećeš ni ti mraka, ne zvao se ja Hamid Tanović."

Oštru bol i nekaku vrućinu osjeti Gašpar u stomaku. Duboko u utrobi, jaka bol natjera ga da se u pasu malo pogne. Onda osjeti kako nož zabijen u stomak naglo krenu naviše parajući mu kožu i utrobu od pupka pa sve do prvog rebra. Uspio se jednom rukom nasloniti na desno rame tog starca mičući usama neizgovoreno pitanje:

„Šta bi?"

I taj zadnji oslonac, rame starčevo, naglo nesta pred njim. Nesigurno pokuša da se održi na nogama gledajući zadnje što je mogao vidjeti. Isti onaj starac što ga je tako stručno rasporio duž čitavog stomaka, zgrabi Antu za rame s leđa i dok se ovaj okretao prema njemu, vidje kako ga snažno udara onim istim nožem nekako odozgo, a malo ispod vrata i ramena. Dugačko sječivo čitavom dužinom nesta u Antinim prsima. Pao je na koljena kada nasta nesnosna buka. Smrad baruta ujedao je za grlo i nosnice i Gašpara i Antu i Mehagu i Hamida dok su padali na pod. Tri vojnika i dalje su bjesomučno pucala. U Hamida i Mehagu. Ante je krkljao očajno pokušavajući udahnuti malo zraka. Gašpar se sklupčao na betonskom podu trpeći užasnu bol. Proleti mozgom zadnja misao. Ovaj starina zna sa nožem. Bolje od bilo kojeg mog ustaše, Isusami.

Nasta tišina. Sa kraja hodnika neko poče panično da se dere:

„Uzbuna, uzbuna!" Četiri mrtva tijela ležala su u lokvama krvi.

Nervozno je Mara ponovo pokušavala udjenuti konac u iglu. Naprezala je oči, duboko udisala pokušavajući smiriti drhtave ruke.

„Kakva glupost. Nikad nisam naučila krpati, šiti, kuhati i prati. Uvek je te poslove neko drugi radio u mom domu. Dok sam bila dete, u našem domu kuvale su kuvarice.

Čištile i prale sluškinje, a nikad nije bilo potrebe za krpanjem. Tata i mama su nam uvek kupovali novo. Samo ponekad, ako se ukaže potreba za pričvrstiti kakvo puce ili šav, konac i iglu uzimale su u ruke sluškinje. Ne sećam se da je mama ikad nešto krpala. Mogla sam i ja odabrati takav život, ali evo me sad u ovom mračnom bosanskom kazanu, usred ovog košmara sa iglom i koncem u rukama." Naglo zatrese glavom lijevo i desno, pokušavajući otjerati nesuvisle misli.

„Nije vreme za takve misli. Apatiji, beznađu, strahu, očaju, sažaljenju, danas ne sme biti mesta u mojoj glavi. Sutra, prekosutra i bilo koji sledeći dan može. Danas ne. Danas moram biti hirurški tačna. Lekarski precizna, bez emocija.

Ajmo još jednom." Naglo spusti ruke u krilo i pogleda oko sebe. „Garderoba, topli veš, konzervirana hrana, sapuni, lekovi za ne daj Bože. Sve je tu. Sve je spakirano. Valter je rekao što manje za nositi to bolje, ali manje ne može. Još da ušijem u ovaj žaket novce i to je to." Ponovo podiže ruke i nevješto nastavi ušivati ispod postave u čohano platno zamotuljak. Šivaća igla dok je probadala postavu, ponovo aktivira mozak.

„Petnaest mu je godina. Pametan je. Samo, mnogo je nežan. Bati moram sve potanko objasniti. Ali, šta da mu objasnim? Pa ni ja ne znam ni gde ga šaljem ni kome ga šaljem. Dragan je mali. Dvanaeseta godina, ali nekako je jači. Otporniji, žilaviji. Njega moram nasavetovati da sluša Batu kao što mene sluša. Možda sam i ja trebala krenuti sa decom? Bez mene neće se snaći. Da su stariji pa i nekako, ali ovako, pa oni su samo deca."

Dok je uzdisala ote joj se težak jecaj. Suze navriješe na oči. Morala je prekinuti sa šivanjem. Na momenat. „I Šućro, baš sad da se razboli. Baš sad. Kad mi najviše treba, Isuse Kriste. Nikad mi nije bilo teže. A kad bolje promislim, nikad neke velike potpore kod Šućre nisam ni imala. Nekako od prvog dana braka meni je prepustio sve brige oko kuće, dece, imanja. A nekad. Nekad je to bila, bre, sila od čoveka. Siguran, odsečan, zapovedan. Baš kao tata kakvog ga pamtim. Iz detinjstva. Da, da. Čitav me život Šućro nekako podsvesno podsećao na tatu. Bože mili, gde li su sada mama i tata? Jesu li uopće živi? I u Francuskoj besni rat. Verovatno ne ovako surov, prizeman, brutalan kao u Bosni. Ali i u Francuskoj se gine. I u Francuskoj apse, pljačkaju. U logore proteruju. Javna je tajna, pa to svi znaju, da Nemci poslije Židova, najviše proganjaju Srbe i Rome. Za dvadeset i šest godina braka samo dva pisma od tate. A i ta dva bolje da nisam primila. Zar je moguće da otac toliko zamrzi kćer samo zato što se udala za muslimana? Zar je moguće da se majka toliko boji muža? Da nikad nije pronašla dovoljno hrabrosti da mi se javi pismom. Ili mi ni ona nikad nije oprostila?" Na Marinom licu pojavi se gorak osmijeh. Kakava ironija? Kakva igra sudbine? Šukrija je muhamedanac samo po imenu i prezimenu. Bezbožnik, od kako ga znam. Pije, psuje kao kočijaš. Niti jedna mu bogomolja nije bliska. „Kakav muhamedanac. Kakav, bre, Turčin, kako ga je tata zvao. Jedan jedini put da sam primetila nekakvu razliku među njima bi onomad kada se Dragan rodio i kada je trebalo nadjenuti ime

detetu. Kada sam se usprotivila njegovom predlogu da se zove Omer. Jasno sam videla u njegovim očima nekakvu žar, nekakav bljesak, iskru opasne i neobjašnjive mržnje." Ponovo jako otrese glavom kritikujući samu sebe.

„Isuse Kriste, o čemu ja razmišljam. A s prvim mrakom trebam poslati decu u nepoznato. Možda ih obojicu večeras poslednji put vidim? Možda ih šaljem u smrt ? A ja, ja našla sad da razmišljam o tati, mami i mužu."

Dok je završavala sa ušivanjem, sama sebi u mislima prizna, da je tata ovdje, sve bi bilo drugačije. Sigurnije. Tata bi sigurno pronašao najbolje i najsigurnije rješenje. Ili bar da je Šukrija onaj stari. Onaj hrabri, sigurni. Sama, sama je ostala. Jedini ko mi iole može pomoći je Valter.

Iz druge sobe ču Šukriju kako je doziva.

„Maro! Maro! Ma, đe si, ženo? Nikad te nema kad mi trebaš."

U ladici nema ni jedne. Da vidim pod jastukom. I tu sam dvije sakrio. Nema ni njih. Da vidim još jednom ispod kreveta. I tu je rospija našla moju bazu. Sklonila ih. Ponovo pokuša da se prodere, Marooo! Nije u glasu bilo siline, zapovijednog načina ili kako to Rusi kažu, paveljiceljnog naklanjenjija. Njegov mu je glas ponajviše sličio na mjaukanje kakvog starog, ohrdanog mačka. Kakva nemoć. Kakav umor od dva-tri sagiba u pasu. Dobro me drmnulo, pomisli Šukrija. Što se ovoliko umaram? Pa nijesam u stanju na sopstvene noge da stanem. Kažu, blagi moždani udar. Kako li se čoek osjeća poslije jakog, kada sam ovako slab i nemoćan poslije tog blagog moždanog udara. Kažu, došlo od sekiracije. A i ne došlo. Čitav mi se život okrenu tumbe. I naopako. Rat, penzija, godine, a sada još i ovaj belaj što mi žena priređuje. Odakle joj ideja da đecu šalje u bijeli svijet? Kaže, i ti si u tim godinama otišao od kuće. Jesam. Samo, bila druga vremena. Otišao iz Blagaja u Mostar. A onda u Beč. No, braća mi bila na pripomoći. Imalo se. Bio mir. Blagostanje. Bilo države. Bilo reda i zakona. Moje bilo samo da učim i ništa više. Malo se nasmijulji, pa sam sebi promrmlja u bijele brkove: „E, nijesi se vala ni sa učenjem slamo, Šućro. Očiju mi mojijeh, samo nolko se učilo kolko se moralo. Da se promeće."

Pa ono za Valtera. Što mi sve napriča. Čuj, on garantuje da će đecu izvest na sigurno. Njemačko kopile. Ništa drugo do njemačko kopile. Njemu samo da je da se dokopa zlata i nakita. Bogomi se opasno vrti i oko Mare. Bacio oko na nju, samo što je ne povali. Vala, samo nek se usudi. Ja ću mu ovijem rukama suditi. Ponovo nesigurnim rukama uze da pipa po ladici uz krevet, tražeći cigare. Nema. Ponovo zavuče ruke pod jastuk tražeći cigare, a onda se uz veliki napor pridiže u krevetu povlačeći rukom ispod kreveta. Nema. Ponovo se prodera:

„Marooo!"

Da spava? Ne spava. Da je budan? Nije budan. Negdje je između. Niti spava, niti je budan. Tako je već šesti ili sedmi dan. I on i drugi oko njega danima u nekakvom bunilu. U vagonu za stoku, zbijen među drugima baš ko stoka. Vašljiv, promrzo, gladan,

smrdljiv i zabradatio, ponajmanje je sebi ličio na ljudsko biće. Baš ko marvinčetu postalo mu sve svejedno. Mogo je mirne duše i savjesti da se upiša i da tako upišan i obamreo čeka da se izderana odjeća, što malo podsjeća na uniformu, osuši na njemu. Drugi, a i on ko kakav marva su ustajali ili se samo vukli po podu vagona do ugla i onde čučnuvši obavljali nuždu. Tupo gledajući u pod, držeći glavu među koljenima neprimjećujući nikog oko sebe. Baš ko marva. Nikako drugačije. Sreća, pa se nekako utrpa u ovaj vagon. Voz više stoji već što ide. Taman utonu u neko polumrtvilo, a onda ga probudi jak trzaj vagona. Samo što krenu, za desetak minuta ili ko zna za koliko vremena, ponovo se voz zaustavi. I stoji, stoji. Jedni pored njega šapću, sipa se voda u lokomotivu. Drugi to niječu i vele, ama jok, tovare ćumur u tender. Treći mumlaju, čeka se križanje. A on kunja, sluša i ne sluša glasove oko sebe. Budan je, a i nije budan. Žulja ga i boli svaka koska. Mrzi ga da se pomakne. Da se pruži ili skupi utrnule noge. Danima ništa nije okusio. Začudo, gladan nije. Potegne gutljaj, tu i tamo. Bljutavu ustajalu vodu iz čuturice. Pokatkad i u polusnu. Drugi su agilniji. Mrsko mu što drugi malo, malo pa uzmu da vire kroz vagonska vrata. Drugi dosadno međusobno mrmljaju. Treći se vrpolje i okreću pokušavajući naći bolji smještaj na prljavom vagonskom podu. Čuo je kako njega tračaju. Jasno je čuo jednog kako šapće drugom:

„Ovaj je gotov. Sigurno je obolio od trbušnog tifusa. Ili od sušice. Evo, ne budi se treći dan." Drugi šapće: "Koma, čovječe. Mora da se tamo, na frontu smrznuo nekoliko puta i sada ga drma reumatska groznica. Još pet-šest dana i gotov je."

A njemu svejedno. Zna da o njemu pričaju, a sluša ih kao da pričaju o nekom trećem. O nekom njemu nepoznatom. I nevažnom. Njemu se samo spava. Sada nakon ko zna koliko vremena pomisli na brata Aziza. Valjda ga je podsjetio onaj pisak lokomotive da pomisli:

„Đe li je, dragi Allahu, burazer sada? Možda je i on na nekakvoj lokomotivi koja isto vako vucara po nepoznatim štrekama ljudski hajvan? Đe li je babo? Ako, Iko, Čama i Zika? Đe li je Advija? Đe li mi je sin Hajdar?"

Ljuljuškanje hajvan vagona na tračnicama ponovo baci Ešrefa u duboki san, kada mozak nije u stanju da razmišlja.

„Miloše! Nemamo šta više čekati i osmatrati. Sam je, kad ti lijepo velim."

„Neka! Neka, jadi te ne ubili. Ti si, bolan, gradsko dijete. O čobanima ti, bolan, ništa ne znaš. Pričekaćemo da se počne smrkavati. Ako niko ne izbije, onda smo sigurni da je sam. Ako će ko od drugih čobana izbiti, izbiće do sumraka. Ja sam ti, bolan, seosko dijete. Mene slušaj kad je selo u pitanju." „Ama kako selo", nastavi Ismet. „Ja vidim dvije izbe i jednog starca. Nikog više. A od podneva ovde ketimo i virimo." „Ono dolje su katuni, Ismete. A onaj starac sigurno ima kakvu dvocijevku ili karabin. Nije se on oturio amo u planinu bez puške, to ti ja garantiram. U te pištolj i tri metka. U me dvije bombe. Ko zna jesu li ispravne? Ako nas onaj čiča spazi na

pedeset metara, gotovi smo. Obojica. Niti ti sa pištoljem ne možeš ništa učiniti, niti ja sa bombama. A on sa karabinom može nas ko zečeve pobiti. Neka nas ođe. Do mraka. Kad se počne smrkavati polako ćemo do katuna. Ako izbije još koji čoban, ja nijesam da silazimo put njih. Slabi smo obojica, Ismete."

Miloš i Ismet su odlučili da zajedno krenu put juga sa Zelengore. Ostali iz pećine se izdijeliše na grupe. Po dva, po tri i krenuše svaki slušajući svoja čula. Nekako im bi najlogičnije da se razbiju i tako po dvojica-trojica pokušaju spasa naći. Zalihe lijekova i čokolade pošteno između se izdijeliše. Davno je nestalo te čokolade. Jod i sulfadimidin dobro dođoše u liječenju rana.

Ismetu podobro spao otok sa ruke. Rana solidno očišćena. Prestala da se gnoji i ružno zaudara. Mogo je pomalo rukom i da se koristi. Iako je svaki pokret u laktu stvarao jaku bol. Miloš je imao veliki zavoj preko čitave glave. Ostao je bez lijevog oka i bez uha. Ali kako je on stalno ponavljao, neka je živa glava na ramenu. Čoek i ima dva oka i dva uha da može po jedno od ovog da zijani.

Veliki je borac i optimista, Miloš. Dobro se snalazi u planinskim vrletima. Dobro zna odabrati mjesto gdje da se zanoći. Zna mnogo i o travama i o gljivama, tako da je uvijek uspijevao u planini pronaći kakvu jestivu biljku. Ili korijen.

„Čudo jedno da nas ker nije namiriso", šaptao je Miloš, netremice gledajući put planinskog katuna. Sam sebi je objašnjavao:

„Pa ja. Daleko smo, pa nas ne može da nanjušiti. Ali ako krenemo, zalajat će čim se počnemo približavati. Ko zna? Možda i nasrne na nas. Sreća pa je jedan. Znaju čobani uz stado u planini imati i po nekoliko kerova. Hoće ti ovčari polećeti i na vuka, a kamoli na neznanca."

„Šta misliš đe smo, Miloše? Je li tebi imalo poznat ovaj kraj?"

Miloš je spuštenih vjeđa polako okretao glavu lijevo-desno. Čas pogledajući put sunca u zalasku, čas osmatrajući okolne planine. „Nikad nijesam zašo u ove vrleti, a opet nekako računam, eno tamo je za nama Zelengora i Čemerno. Amo, na ovu bandu je zapad. Kako goć okrenem, mi smo ti neđe na granici Bosne sa Hercegovinom. Višlje i dalje ne umijem ti kazati."

„Čudo jedno. Niđe nijednog sela. Ili zaseoka. Ne sretosmo živa čoeka, evo deset dana, a lutamo što šumom što obroncima nekakih planina", nastavi Ismet.

„Visoko smo, prijatelju. Ako hoćeš da udariš na sela, valja nam sići uniže." Opet je Miloš počeo pažljivo osmatrati krajolik, polahko okrećući glavu i mrmljajući: „Blizu smo, po meni, Kalinoviku. Glavatićevu ili Ljutoj, samo još je ovo planina, brajko. Uniže, puno uniže su sela."

Miloš se polako pridiže i kaza: „Hoćemo li, druže?" Dok je još bio polusaget, poče šapatom, ko da nisu sami, naređivati Ismetu:

„Ja ću udariti onom kosom, pa onom dolom i zaobići katun. Idem sve do one lijeske tamo. Vidiš li onu lijesku?

Ismet je gledao niz Miloševu ruku ponavljajući: „vidim, vidim."

„Ti ćeš udariti pravo. Niz ovaj pašnjak put katuna i čobana, tako da te odmah vidi. Ker će na te polećeti, pa evo, ponesi ovu toljagu. Ako nasrne na tebe, ništa ga ne žali. Udri ga ravno po njušci. Kad se paščeta ne bojiš i kad ga prvi prikineš, brzo se povuće, ali ako osjeti da te strah, da ti srce lupa i da se ne braniš, zaskočit će te i ujesti za guzicu. Ili butinu. Kreni pašnjakom kad vidiš da sam ja zamako za onu stranu. Nikako prije."

Poget u pasu, polako se počeo spuštati, a Ismet nastavi gledati čas u njegova pogeta leđa, čas put katuna i čobana. Čoban se vrzmao oko katuna raduckajući svakodnevne poslove. Polahko krenu niz padinu, a čim se uspravi, viđe da su ga i čoban i ker primijetili. Polahko se spuštao dok je pas trčao prema njemu. Pripravno je držao toljagu u zdravoj ruci i dalje se poštapajući toljagom, a onda bez razmišljanja polahko diže bolesnu ruku uvis i dobronamjerno mahnu put čobanina. Nakon nekog vremena, ču izdaleka glas, jedva razuman:

„Ooooo, Jooovaneeee! Jes tooo tiii, Jovaneee?" Pas je već bio na desetak metara od njega. Ismet skupi usta i poče piskavo zviždukati kroz zube, ubacujući između kratko čuk, čuk, čuk. Začudo, pas Ismetu mirno priđe. Pažljivo ga onjuši po cipelama i dobronamjerno otrča naprijed desetak metara, pa se opet vrati. Vjerovatno je čoban stekao utisak da ker poznaje čovjeka kojeg je onjušio pa se opet ču dozivanje:

„Oooo, Jovaneeee! Đe su ti ovceee?" Ismet je jasno vidio Miloša kako se iz lijeske prikrada čobanu i kako se vješto krije iza katuna. Onda ga ni Ismet nije više vidio. Zamače Miloš u katun kroz malena vrata. Kad Ismet bi na tridesetak koraka od čobana, ovaj polahko unatraške ne skidajući pogled sa neznanca krenu put katuna. Kad bi pri samim vratima, naglo se okrenu i uleti u katun. Ni sekund ne prođe, a čoban opet izleti van držeći ruke visoko iznad glave. Za njim izađe Miloš držeći lovačku pušku u rukama.

Jelušić? Jelušić, što mi je to poznato? Ponavljao je u sebi Aziz dok je sjedio u praznoj sobi na rasklimatanoj stolici. Na golom betonskom podu, mogao je primijetiti isprane fleke od krvi. Zidovi, nekada davno bijeli sada su bili prljavo žuti sa naslagama čađi na plafonu. Slabo svjetlo omogućavalo je da vidi na zidu požutjelu sliku Ante Pavelića. Izvana daskama je zakovan prozor tako da ni trunka dnevnog svjetla nije dopirala u sobu. Veliki pisaći sto u uglu na kojem su bile hrpe papira.

Vojnik što ga ugura u ovu sobu samo kratko i prijeteći kaza:

„Sačekaj ovdi inspektora Jelušića." Zalupi vrata za njim. Dok je razgledao sobu, sjeti se da je sa njim nekad radio kočničar Jelušić i da je pred sami rat otišao u invalidsku penziju. Jes, jes, ima tome tri i po godine kako je Jelušić otišao u penziju. Po dobrom se sjećao kočničara Jelušića. Onizak čoek. Debeo, vazda nasmijan i doročudan. Šta li dođe taj Jelušić ovom inspektoru? Razmišljao je Aziz, kad se naglo otvoriše vrata i na njima se pojavi mlad oficir. Sušta suprotnost Jelušiću iz Azizovog sjećanja. Visok, vitak, jakih ramena i jakog vrata izazivao je nekakvo strahopoštovanje. Ustaška

uniforma i širiti na ramenima samo su dodatno uveličavali to stahopoštovanje. Znao je Aziz da je ova kuća u kojoj je sada progutala stotine i stotine Jevreja, stotine bogatih Srba i muslimana, a da im se ni za grob ne zna. Ali znao je isto tako da je u posljednje vrijeme znatno smanjeno to bjesomučno hapšenje, premlaćivanje, otimanje i ubijanje. Sarajevo je praktično očišćeno od Jevreja, desetkovani su Srbi, a od bogatstva muslimana malo je toga ostalo. Ustašama je preostalo jedino da proganjaju koministe ilegalce i da ih nakon zvjerskih mučenja javno vješaju kao opomenu drugima. Međutim, ni ti ilegalci u Sarajevu nisu više bili bezopasni. Malo, malo pa bi u kakvoj sporednoj uličici osvanuo ustaša ili njemački agent zboden nožem ili izrešetan mecima.

Mijo Jelušić priđe stolu i pažljivo osmotri čovjeka u stolici. Iako mlad, stekao je veliko iskustvo u isljedničkim radnjama, pa je i sada brzo zaključivao na osnovu neznančeva izgleda.

Ima oko četrdesetak godina. Krupan čovjek, ali plašljiva srca. Uniforma željezničara, dosta pohabana, sigurno je povlašten kod Nijemaca. Više puta su dolazile depeše od Švaba, ne hapsiti mašinovođe, mašinbravare i tokare bez ozbiljnih razloga. Znao je i razlog toga, odnosno vidio ga je kao i drugi. Nijemci su željeznicom ubrzano izvlačili iz ovih krajeva sve što je imalo ikakvu vrijednost.

Ime i prezime, kratko upita inspektor?

„Aziz Tanović, mašinovođa na brenti."

„Ko ti je Hamid Tanović?"

„Otac", kratko odgovori Aziz.

„Mehmed Dizdar? Ko ti je on?"

„Punac", odgovori Aziz, brzo nadodajući: tast, tast mi je."

„A, Adem Tanović?"

„Burazer. Adem mi je brat rođeni", opet odgovori Aziz kao omađijan.

„Znaš li što si ovde?"

„Ne znam, pravo da vam kažem. Samo što sam ustavio mašinu, dole na Pofalićima, digoše me dvojica sa mašine i ovde dovedoše. Tolko znam, više ništa."

Nasta kratka stanka. Inspektor je ledenim pogledom posmatrao Aziza ravno u oči, očekujući prve znake straha u njegovim očima. Tišina najviše tutnji u glavi uhapšenog. Dobro je to znao inspektor.

Aziz je mirno gledao u oči inspektora razmišljajući: „Neka bude šta će biti, samo, mladiću, glave saget neću da si još toliki."

„Ne znaš da ti je burazer ratni profiter? Ne znaš da ti je otac ubica? Ne znaš ti ništa? To hoćeš da mi kažeš", prodera se Jelušić ustajući sa stolice tako naglo da se stolica prevrnula. Aziz se sam sebi čudio. Nekakav mir u njemu, nigdje ni trunke straha. Toliko ga začudi vlastita staloženost da sam sebe nije mogao prepoznati.

„Moj burazer radi u fabrici. Ima dvije godine da je, kolko ja znam, dobio nadzornika iz vaše policije. Znam da je napravljena inventura i da nikad ništa nije falilo. More biti da je neko drugi pa da su njega..."

Nije stigao dalje objašnjavati. Jelavić ga silno udari nogom u stomak tako da je pao sa stolice, očajno hvatajući zrak.

„Diži se, banditu jedan", derao se inspektor, a Aziz se sa mukom uspravi. I jedan i drugi visoki preko dva metra opet su se gledali ravno u oči. Sada na udaljenosti jedva pola metra. Aziz je skupljao šake i opet ih otpuštao, jedva se savlađujući da ne zgrabi inspektor za vrat. Nekakav životinjski zov u njemu tjerao ga je da ščepa šakama ovaj vrat koji je tu pred njim i da ga stišće i stišće dok sve koske u njemu ne popucaju. Ponovo ga inspektor udari u stomak. Sada škupljenom šakom. Pokuša Aziz ostati na nogama, ali je bol bila ogromna pa pade na koljena i ruke pokušavajući udahnuti bar malo zraka. A onda je došao još jedan udarac. U čelo. Teška čizma punom silinom završi na njegovom čelu. Dok se prevrtao na leđa, poče tonuti u nekakav duboki i gusti mrak.

Na groblju Malta malo ispod Jarčedola, podno Trebevića, u razmaku od deset dana obavljene su četri dženaze. Jedinstvene po tome da su jedni te isti ljudi na vječni počinak dolazili na sve četri dženaze. Prvo je ukopan Adem. Stotinjak Gačana iskupilo se na dženazi gledajući kako Aziz otečene i modre glave spušta brata u kabur. Već sutradan tih istih stotinjak i malo više Gačana iskupi se na dženazi Hamida Tanovića gledajući u sina Aziza kako spušta u kabur oca. Modre i otečene glave. Za tri dana pedesetak Gačana i nekoliko Sarajlija, sve mahom starijih ljudi, iskupi se na dženazi Mehmeda Dizdara. Gledali su Aziza Tanovića kako modre glave, a sa nešto manjim otocima spušta u kabur punca Mehmeda Dizdara. Čudili se ljudi na dženazi zbog dvije stvari. Kako može živom insanu tolika nevolja za tako kratko vrijeme pod kožu. Kako može Božiji rob u pet dana spustiti u zemlju brata, oca i punca, onako premlaćen i opet ostati koliko-toliko normalan. A, Aziz Tanović ostade normalan zahvaljujući čvrstom ubjeđenju da su ove tri smrti Božije davanje. Čvrsta vjera i ubjeđenje da su brat, otac i punac preselili sa ovog dunjaluka na bolji svijet, čuvala je Azizovu pamet o tankom koncu. Čudili se ljudi na dženazi Mehage Dizdara, okle to da se kopa jedan stari Sarajlija na groblju Malta. Podno Jarčedola, a na obroncima Trebevića. Oduvijek su ukopi Sarajlija bili na grobljima Grličića Brdo, Ravne Bakije, Budakovići, Vrbanjuša, Pirin Brijeg. Ako su živjeli u mahalama sa desne strane Miljacke. Groblja Alifakovac ili Hambina Carina su mjesta ukopa starih Sarajlija ako su živjeli u mahalama sa lijeve strane Miljacke.

Mehmed Dizdar bi prvi i zadnji iskonski Sarajlija ukopan na groblju Malta. Na groblju rezervisanom za istočne Hercegovce, muslimane, istom pridošle u Sarajevo.

Deseti dan od ukopa Adema Tanovića opet se iskupiše Hercegovci iz svih krajeva na groblju Malta. Na dženazi Šukriji Kurtoviću. Aziz Tanović, ukopa pored brata, oca i punca i daidžu Šukriju. Vidno oporavljen. Vrijeme i mehlemi pomogoše da se otok sa glave povuče, a da plave modrice požute. Žena mu Halima dobavila nekakve mehleme od Mujagince Magode, koje je ona sama maksuz spremila. Mehleme koji su

bir iladž za uboje. Kada je dženaza obavljena i kada ljudi počeše u grupicama silaziti strmom ulicom Podgaj, polahko su prilazili Azizu najbliži od familije da mu stisnu ruku i izjave bašum sagosum. Pokoji stariji Hercegovac, uz stisak ruke mrmljao je: „Nek ti je ostatak zdrav i čitav." Jedan ili dvojica rekoše mu: „Moje saučešće." Poneki od tih ljude uprave korak sa Azizom, pa malo iz saosjećanja, a više iz puke radoznalosti, priupitaju:

„Jesi li se išta razgovorio, moj Ziko?"

Aziz je tiho odgovarao: „Ama, kaki razgovorio, dobar junače. Pa viđe li, rođače, šta me snađe. U ovijeh deset dana i malo jače."

Na pitanje: „A, što ukopa punca u ovo naše groblje?" Aziz je odgovarao: „Tako hotjela Halima. Kći mu, a moja žena. A i ja nešta skonto, nijesu se babo i punac odmicali jedan od drugog za života, pa neka ih i pod zemljom zajedno."

A pitali su i: „A, đe su ti braća, Ziko, na dženazi bratu i ocu?" On je zbunjeno odgovarao:

„Okle ću znati, dobar junače? Znaš i sam kaka su vremena. Negdje su na fronti, a ja ti ne znam ni u kojoj su vojsci, ni za koga ratuju. A, ni jesu li živi."

Na pitanje: „A đe su, Azize, sinovi Šukrijini na babovoj dženazi? Nijesu više mali pa da im se brani na dženazu ići", Aziz je odgovarao:

„Ama, nijesu u Sarajvu, dobar junače. Gospođa ih poslala kod svojih u Beograd. Jadnici i ne znaju da im je babo spušten u mezar."

Silazeći niz strmi sokak Alifakovac, Azizu dodijaše pitanja vječito ljubopitljivih Hercegovaca. Od kojih se ništa ne može sakriti.

Šesti april devestočetrdesetpete osvanu lijep i sunčan. Žene iz sarajevskih mahala dugo će pamtiti ovaj dan. A kako i ne bi pamtile Dan oslobođenja grada Sarajeva. Za vijeke vijekova, pamtiće ovaj dan sarajevske žene i po tevhidu, četerestini kod Halime Tanović. Tehvid bi proučen za četiri odrasle muške osobe. Pet bula prouči muškim glavama Jasin. Hamidu i Ademu Tanoviću, Mehmedu Dizdaru i Šukriji Kurtoviću. Puna kuća žena ponavljala je kur'anske ajete za bulama, istovremeno osluškujući huku prasku i veselje sa ulice gdje je narod dočekivao oslobodioce. Među silom žena u četri odaje Halimine kuće, vanjštinom se izdvajala samo jedna žena. Duhom bi ista ili poput drugih. Jedina je bila u haljini. Druge su žene bile u dimijama. Jamenija na glavu bila je samo ovlaš prebačena preko njene kose. Njena jamenija nije bila iz Stambola ili Meke, već iz Pariza. Kod drugih žena namazbez je potpuno skrivao kosu i bio čvrsto pripijen uz lice. Jedino je ona pokatkad na glas izgovarala Amen, dok su druge žene poluglasno učile kur'anske ajete. Jedino ona nije držala visoko uzdignute ruke okrenute prema licu. Jednostavno, držala ih je skrušeno u krilu. Druge žene držale su otvorene ruke uz lice, ponavljajući amin, jarabi, prelazeći otvorenim dlanovima po licu kao da se umivaju. Na kraju, jedina ona bi među ženama nemuslimanka.

Mara Kurtović sjedila je do Halime. Odsutna i zapletena u šumi muslimanskih vjerskih običaja. Prije desetak dana zamolila je Azizovu ženu da njenom mužu Šukriji sprovede sve uobičajene muslimanske vjerske običaje. Jer ona sama ne zna obaviti te običaje niti ima koga pitati. Halima joj natenane objasni šta to sve podrazumijeva. Na kraju Halima joj predloži da se čitav ritual obavi u njenoj kući. U mahali, zajedno sa provođenjem rituala vjerskog obreda za njenog djevera, punca i oca. I eto, sad sjedi tu među stotinjak žena koje uče na arapskom dijelove iz Svete Knjige, Kur'ana. Shvatila je da većina tih žena zna dobar dio Svete Knjige napamet. Vjerske učenice bule, znaju cijelu Knjigu napamet. Pitala se u mislima, zna li koja od tih žena prevod tih arapskih riječi koje se uče, čas poluglasno, čas tiho, mrmljajući u sebi. Pitala se, koliko ima ovdje žena da su pismene i obrazovane. A pitala se i koliko ih ima talentiranih za zvanja poput učiteljice, doktorice, pjesnikinje, balerine, glumice. Vidjela je među tim ženama da ih ima vrlo lijepih, njegovanih i gospodskih manira. Vidjela je da među tim ženama ima mudrih, pametnih i razboritih žena, koje jednostavno nikad nisu imale priliku da se obrazuju i školuju. Na momenat bi joj žao tih žena, koje bosanska tradicija rano zatvara u kuće i pretvara u domaćice i majke. Primijetila je Mara da i nju žene kriomice posmatraju. I analiziraju.

„Šta li misle o meni? Inovjerka, pravoslavka a među njima. Nekim ženama ovo je prva prilika da su u istoj prostoriji sa kršćankom. Školovana i to doktorica." Gospođa, kako je većina zove, a opet gotovo se ne razlikuje od drugih žena. Od njih. Samo da je malo bolje svezala jameniju na glavu, da je obukla dimije umjesto ove neudobne suknje, niko se ne bi razumio da nije naša, zaključile su listom mahalske žene.

Osvajala je malo pomalo simpatije žena oko sebe. Zagledana u lice bule Fočakovke, koja je po njenom neukom kriteriju najljepše učila kur'anske ajete, polako odluta mislima izvan ove prostorije. I izvan ovog vjerskog čina.

General i žena mu prije desetak dana odseliše iz stana. Bez pozdrava, bez objašnjenja i bez zbogom. Valtera nema. Ne dolazi u stan već pet-šest dana. Jednostavno je nestao. Načula je da je učestvovao u borbama za oslobođenje grada, ali obzirom na to da je kao i drugi posljednje dane uglavnom provodila u podrumu, osluškujući pucnjavu i zaglušujuću buku eksplozija, nije ga uspjela vidjeti. Posljednjih pet ili šest dana. Kada su se poslednji put vidjeli, užurbano joj je objašnjavao kako su joj sinovi na sigurnom u jednom selu blizu Sarajeva. Naglasio je vrlo napadno da su smješteni kod ljudi od povjerenja. Podvlačeći, u srpskom selu su, gospođo. U srpskoj porodici. Na rastanku je ponavljao da se ne treba brinuti. Govorio je kako nije bilo potrebe da se djeca dalje izmještaju. Na kraju je rekao da uostalom nije ni bilo prilike da se izmještaju dalje, put Srbije.

Još je jasno čula njegove riječi: „"Gospođo, ja vam garantujem da su živi i zdravi. A to je, složit ćete se, za sada najvažnije." Žurno je otišao niz stubišne stepenice. Više ga nije vidjela. Naprezala je mozak, analizirajući taj posljednji susret rentgenski do u detalje. Spomenuo je ime tog sela blizu Sarajeva. Uzbuđena, preplašena i smetena

nije ga uspjela zapamtiti, niti ga se sjetiti, ma koliko puta ponavljajući u mislima svaki detalj razgovora.

Misli joj prekide završetak vjerskog obreda i žurno ustajanje većine žena koje su sada međusobno u jedan glas razgovarale. Mara iskoristi priliku i Halimi se zahvali za uloženi trud oko organizacije ovog obreda. Malo nesigurno upita:

„I to je sve, koliko ja shvatam?"

Halima objasni gospođi da običaj nalaže da domaćica i bliska ožalošćena rodbina trebaju strpljivo sačekati razlaz svih prisutnih žena. Tek potom slijedi razlaz najbližih, među koje svakako spada i ona. Prije napuštanja kuće, svaka žena prilazila je Halimi da je ovlaš poljubi u obraz uz nekoliko uobičajenih riječi utjehe. Većina žena taj običaj primijeni i prema Mari. Prvo su se smjerno predstavljale Mari, a potom bi i njen obraz ovlaš cjelivale, uz pokoju izgovorenu riječ utjehe.

„Sabur, Halima", govorile su jedne. Uz malo suza druge su šaptale: „Vidi, draga kono, šta te snađe sada, a čitav rat ih dragi Allah učuva." Treće su uz poljubac ponavljale: „Neka im dragi Allah podari lijepi dženet." Najinteresantnije bi Mari predstavljanje tih žena.

Suljaginca, Musićka, Ljutovka, Šabićka, Omeraginca, Tirićka, Džaferovica... Žene su se Mari predstavljale ili po udatom prezimenu ili po izvedenici od muževog imena. Kao da nisu imale svoga imena. Kao da su od duge neupotrebe svoga imena zaboravile da imaju svoje ime. Primijetila je da je samo ona na ovom skupu Halimu zvala imenom. Druge su žene Halimu zvale Tanovko ili Azizovice.

Kada u sobi osta samo pet-šest žena, Mara Halimu upita:

„Halima, da li ti ili možda Aziz znate imena sela oko Sarajeva?" Malo se približi Halimi i vrlo tiho nadodala: „Interesuju me imena srpskih sela oko Sarajeva."

Tup, nepovjerljiv izraz Haliminog lica, natjera Maru da brzo nastavi:

„Halima, ja sam pre mesec dana uz pomoć jednog prijatelja izmestila decu van grada. Strahovala sam za njihove živote. Znaš i sama kako su ustaše besnile zadnjih dana po Sarajevu. A tek kad sam saznala za Adema, Hamida i za tvoga oca? Jednostavno sam popustila pred strahom i izmestila ih van grada.Trebali su otputovati u Srbiju, ali valjda nešto nije bilo dobro organizirano i sada samo znam da su u nekom srpskom selu u blizini Sarajeva. Ime tog sela ne znam. Ne poznam ni porodicu kod koje su smešteni."

„Pa, što ne pitaš te što ih odvedoše", logicirajući upita Halima.

„I on je netragom nestao. Ima sedam-osam dana", odgovori Mara. Malo je razmišljala Halima, a onda glasno pozva kćerku Fikretu.

„Fikreta, otrči do kuće Hilme-efendije Muftića, u Sunulahefendijinoj mahali. Znaš li koja je njihova kuća?"

„Znam, mati. To je babo Mehe i Mahe. Je li tako?" „Jest, jest. Pokucaj i kaži Hilmi-efendiji da odmah dođe. Kaži mu, zove te Tanovka. Hitno je. Hajd pohiti."

Dok su čekale Hilmu-efendiju, Halima zamoli Maru da joj ispriča šta bi Šukriji.

Doktorski, uz malo emocija i jednu suzu, Mara je ispričala Halimi kako je Šukrija već odavno narušio zdravlje cigaretama i pićem

„A kad smo odlučili poslati decu u nepoznato, toliko se sekirao i nervirao da je doživio moždani udar.“

Pažljivo slušajući Halima priupitala:

„Je li to šlog?“

„Da, da“, Mara brzo doda, a onda nastavi:

„Tako bolestan i vezan za postelju, nastavio je kriomice pušiti, a onda je došao drugi udar. I eto.“

Priču prekide Fikreta, zadihano kazujući:

„Eno, mati, Hilmi-efendije u bašči.“

Obje izađoše u bašču. Zatekoše zadihanog komšiju na sofi, vidno uzbuđenog. Dok su prilazile sofi, Hilmi-efendija Muftić brižno upita:

„Je li, kono, kod tebe jope kakav belaj pa me vako nabrzi?“

„Nije, nije, komšija. Selam alejkum. Kako ti je sibjan?“

Ne čekajući odgovora Halima brzo i konfuzno objasni Hilmi-efendiji kako joj treba neko učen da njenoj daidžinci pobroji imena srpskih sela. Oko Sarajeva.

Komšija Hilmija razvuče lice u glupo zbunjenu masku. Gledajući čas u Halimu, čas u nepoznatu ženu pored Halime, i nikako nije shvatao pitanje. Dugo potraja ta zbunjenost, a onda Hilmija, ne mijenjajući izraz lica, poče nabrajati: Ledići, Ostojići, Gaj, Pendičići, Dobroševići, Gavrići, Podgrab, Mokro, Pale, Vučija Luka. U početku je Hilmija nabrajao sela brzo i tečno. Nakon nabrojanih desetak sela, gotovo je iscrpio svoja saznanja, tako da je svako sljedeće selo napominjao nakon duže pauze.

Zabrđe. Kaza nakon duže pauze, pa opet poče razmišljati. Rajlovac. Kaza pa se brzo ispravi. Jok, jok, u Rajlovcu su katolici. A, onda kaza Mrkovići. Nije ni završio, a Mara poskoči ponavljajući:

„Da, da to je to, sećam se. Valter je spomenuo to selo. Kako rekoste?“

„Mrkovići“, kazaše uglas Halima i Hilmija.

Potpuno oporavljen Ismet je lješkario na toplom majskom suncu. Opušten, bezbrižan, zatvorenih očiju slušao je Radio Slobodne Jugoslavije. Spiker je izvještavao o borbama Crvene armije pred Berlinom kao i o sporadičnim borbama u Jugoslaviji. Grčeviti otpor ustaša u posljednjem uporištu Derventa je slomljen. Borbe na jugoslovensko-austrijskoj granici sa Nijemcima, ustašama i četnicima koji su u rasulu, privode se kraju. Spriječen im je bijeg prema Njemačkoj. Hvatanje razbijenih četničkih grupa skrivenih po zemunicama planina Mrakovice, Romanije, Zelengore i Grmeča uspješno se provodi. UDBA i OZNA vrše hapšenja ustaških doušnika po svim većim gradovima. Formiranje prelazne vlade pitanje je vremena.

Na ligeštulu u polusnu, preplanuo od sunca, zatvorenih očiju zadovoljno se smijulјio ponavljajući po stoti put:

„Gotovo je! Gotovo je. Hitlera love Crvenoarmejci. Ko zadnjeg pacova, a ja se izležavam ovde na terasi bolnice. U mjestu Sutivan na ostrvu Braču. Prije tri, tri i po mjeseca da mi je neko gatajući prognozirao da će se ovako završiti, ne bih vjerovao"

Prije nego što su, ima tome četiri mjeseca, upali u onaj čobanski katun vodili su bukvalno bitku za svaki zalogaj. Za obrok, za dan života. Sutradan su presreli i drugog čobanina. To bijahu jedina dva ljudska bića koja su susreli sljedećih dvadeset dana. Dobro su ih čobani hranili. Sirom, mlijekom, ovčijim mesom i kukuruzom. Unazad četiri godine, nikad nije tako obilno i kvalitetno jeo. Posrećilo se, pa stariji čoban umjede dobre mehleme spravljati. Lijepo mu zamiri rana na ruci. Uz solidne zalihe hrane, po uputama čobanina, oprezno se otisnuše put juga. Put slobodnih teritorija. U širokom luku obišli su Mostar i Blagaj. Nakon dvadeset dana pješačenja izbiše na teritorij južne Hercegovine, gdje nađoše svoje komuniste i saborce. U Nevesinju i Trebinju komunisti su uveliko formirali narodnu vlast. Na tim teritorijama rat je bio prošlost. Od rata i od ratnih zbivanja bili su daleko stotinama kilometara. Drugovi Ismeta proslijediše u vojnu bolnicu na Braču. I evo ga treći mjesec uživa u zasluženom odmoru. I oporavku.

Hrana iz Unrinih paketa bila je izvrsna. Cigareta ima u neograničenoj količini. Vina na svakom koraku. A, nađe se i lijepih žena.

E, ako sam se borio za narodnu vlast i za komunizam i ako ovako potraje bar desetak godina, neće mi biti žao ni jednog dana provedenog u partizanima, mislio je Ismet.

U svom tom izobilju, jedino što nije mogao smislilti bila je čokolada. U Unrinim paketima obavezno je bila i tabla tvrdo kuhane čokolade. Od onog dana na Zelengori nikad je nije okusio, niti pomislio da okusi komad čokolade.

Omađijan ljepotama planina Špicasta, Bukovik i Crepoljsko, Aziz je polako išao put sela Mrkovići.

Samo mi još fali kakav ker i kakva lovačka puška. Evo me isto, ko rahmetli babo. Kako je on, Allahu dragi, volio lov. I šumu. Bože mili, nijesam ni znao da na samo sahat hoda od kuće ima ovako lijepih šumovitih predjela oko Sarajeva. Jest da su prigradska sela i kuće na osamici popaljene i porušene od ko zna koje vojske, ali šume crnogorice i bjelogorice ostadoše netaknute. Napokon ugleda u

daljini omanje selo. Lijepo smješteno u povećoj zavali, zaštićeno od vjetrova. Veliki pašnjaci oko sela. Pokoji plast sijena na tim pašnjacima, prekrasan krajolik neodoljivo mu odvuče sjećanja u najranije djetinjstvo. U Međuljiće.

Priđe bliže selu i vidje da je desetak kuća friško spaljeno. Tako nagorene kuće zjapile su neopravljene. Na desetak drugih kuća stara garež pokazivala je da su nekad davno gorjele i da su kako-tako u međuvremenu opravljene. Iako je ušao u samo selo, nigdje nije vidio seljake. Osjećao je poglede na sebi od nepovjerljivih mještana skrivenih iza kartonima zatvorenih prozorskih okana. Nakako crno kerče trčkaralo je uporno za njim, neprestano lajući put njega. Stade kod najočuvanije kuće nekako u sredini sela. Prodera se srdačnim i dobronamjernim glasom:

„Domaćiiine! O, domaćiiine."

Nakon kratke stanke polahko se oškrinuše vrata i na vratima se pojavi starina sa ovčijom šubarom na glavi. Jako mršav, neobrijan od ko zna kad, sa vidnim strahom u očima, nepovjerljivo je posmatrao Aziza. S mukom izmuca:

„Izvoli, prijatelju."

U glasu mu je titrao strah. Nepovjerenje, nesigurnost i odbojnost.

Aziz, oprezno pokuša razbiti taj strah kod seljaka. Razmišljao je, ako eliminiše strah kod seljaka, onda će nekako kroz razgovor pokušati eliminisati i nepovjerenje. I odbojnost.

„Domaćine, trebo bi sa tobom malo popričati. Ako nijesi u veliku poslu."

Starac je uporno ponavljao:

„Ništa ti ja ne znam, prijatelju. Ništa ti ja ne znam Eno ti Anđelka, tamo. U onu tamo treću kuću. On je odbornik za naše selo. Sa njim se, brte, razgovaraj. Ja ti ništa ne znam."

Polahko poče zatvarati vrata uz veliki strah da neće ovaj neznanac zavikat, stoj. Ili ne zatvaraj. Kako je Aziz šutio, tako čiča polahko zatvori vrata i uz naglašeni zvuk nabaci rezu sa unutrašnje strane vrata. Ovaj gest je trebao značiti, ja više ne otvaram. Odlazi! Aziz se uputi prema pokazanoj kući. Kad priđe na desetak koraka od kuće, prodera se kao da zove dobrog poznanika:

„Ooo, Anđelkoooo!"

Iz štale u dnu imanja izviri mlađić tridesetih godina. Na njemu iskrpana partizanska uniforma. Dugo je gledao put Aziza. Kada zaključi da ne poznaje nepozvanog gosta, upita:

„Ko treba Anđelka? I što će ti Anđelko?"

Krenu Aziz put ovog mladića ponavljajući:

„Ja, ja ga trebam", a onda nadoda: „šalje me Valter."

Ono crno kerče odavno je prestalo lajati put Aziza. Sad se dobro okuražilo, pa se poče zaplitati oko njegovih nogu. Nalazeći nekaku zabavu u grickanju šnjura na željezničarskim cokulama, kerče natjera Aziza da stane.

Mara, iako sasvim mirna i staložena, polahko poče osjećati nelagodnost i strah od ovog ispitivanja. Preko pola sata ispituju je ovi mladići iz OZNE. Upali su u stan, a da se još nije dovoljno ni razbudila. U spavaćici i kućnom ogrtaču, morala je preko sat vremena sjediti na otomanu, dok su oni temeljito pretresali stan. Bez ikakvog objašnjenja jedan mladić je nonšalantno sjedio za stolom u primaćoj sobi, uredno zapisujući predmete i stvari koje očito namjeravaju nositi sa sobom. Iz spavaće sobe izviri drugi mladić i izdeklamova:

„Pisma i dokumenti nepoznatog sadržaja. Držao je u rukama oveću kutiju u koju je Mara godinama slagala pisma od kolegica, dopisnice i razglednice koje je primala od raznih udružena ljekara i farmaceutskih kompanija. U drugoj kutiji koju je mladić

uveliko preturao držala je diplome, svjedočanstva, doktorske certifikate, ugovore o kupovini i prodaji Jarčedola, osmrtnicu Šukrijinog brata i Šukrije, te silu drugih dokumenata.

Iz primaće sobe izviri treći mladić samo kazavši:

„Pištolj, sablja i nekakvo ordenje."

Onda ovaj što sjedi za stolom započe ispitivanje koje evo, i sad traje. I ko zna koliko će još trajati. Osjećala je naglašenu netrpeljivost, čak i mržnju kod ovih mladića. Sebi nikako nije mogla objasniti razlog te mržnje.

„Kažete, muž vam je umro?"

„Da. Umro je pre dva meseca. Malo jače."

„Kažete, djeca su na selu?"

„Da. Moja deca su zbog opasnosti od hapšenja morala pobeći. Na selo. U selo Mrkajliće."

„Mislite, Mrkoviće?"

„Da. Da, selo se zove Mrkovići. Sam Valter se angažirao na izmeštanju dece."

„Hoćete da mi kažete da ste poznavali Valtera?"

„Da, da. Pa on je stanovao u mom stanu, iznad. Od četrdesetprve godine. Od februara četredeset prve. Da, da bili smo, mladiću, kućni prijatelji."

„Bili ste kućni prijatelji i sa švapskim generalom?"

Zbunjeno, Mara pokuša ubijediti mladića u suprotno.

„Ne baš kućni prijatelji. Komšije, komšije smo bili, to je tačno. Za ove četiri godine možda smo se sreli desetak puta."

„Komšiluk preko puta kaže da nije baš tako bilo. Komšije su nam prijavile da ste sa okupatorskim generalom bili ko nokat i meso. Komšije kažu da znaju bar desetak porodica koje su uhapšene i u logor odvedene, samo zato što ste Švabama kazali da su ilegalci.

„Gluposti, gospodine. Odakle vam takva informacija? Pa, to je čista glupost." Panično je pokušavala smisliti jake dokaze i argumente da dokaže je to notorna laž i izmišljotina. Nikako nije uspijevala pronaći prave riječi i čvrste argumente. Očajna i izbezumljena, na kraju plačljivo reče:

„Zašto ne provjerite, zašto ne pitate Valtera, gospodine. On sve zna. On će vam najbolje objasniti."

Nakon duže šutnje, mirnim ali vrlo prijetećim glasom, mladić kaza:

„Nemoj ti meni, gospodine, buržujska bando. Nisam ja za tebe nikakav gospodin. Ja sam za te drug isljednik OZNE. A kad Valtera tako dobro poznaješ, kako to da ne znaš da je poginuo? Još u aprilu."

Mara problijedi i zanijemi, tiho šapćući:

„A ja se danima pitam što ga tako dugo nema u stanu ? Isuse, mene glupače."

Neko pade preko njegovih zgrčenih koljena i probudi ga iz mrtvačkog sna. Desetak sekundi nije znao gdje je, osjećajući užasnu žeđ i hladnoću. U vagonu ustajali zrak tjerao ga je na povraćanje. Potpuna tišina.

Moraću opet pokušati popiti gutljaj ili dva vlastite mokraće. Nasilu, razmišljao je Ešref.

Izvan vagona na povećoj udaljenosti, čula se nerazumna vika i galama. A potom zagrmi nekoliko rafala. Pucnjava iz mitraljeza prodrma polumrtvace u vagonu. Počeše se meškoljiti i zbijati jedan uz drugoga. Ešref u strahu skupi noge uz tijelo. Koljena prisloni uz bradu. Oči grčevito stisnu. Ponovo se začu pucnjava. Sada pojedinačna. Galama se približavala. Mogao je jasno razaznati govor. Nije na njemačkom, bljesnu mu kroz glavu, Rusi. Nekako u isti mah uz tutnjavu otvoriše se klizna vrata na vagonu. U vagon grunu svjež hladan zrak. Ali ni trunka svjetlosti. Dakle, i vani je mrka noć, pomisli Ešref. Nekoliko snopova svjetla od baterijskih lampi poče šarati po unutrašnjosti vagona. Ruski vojnici promaljali su glave i dio poprsja u vagon. Žustro su međusobno razgovarali. Vojnik, najbliži vratima vagona, dozivao je nekog drugog. Jako glasno i odsječno. Opet se zatvoriše vagonska vrata. Nakon desetak minuta samrtničke šutnje i osluškivanja, vagon krenu.

„Šta se događa? Đe li se nalazimo? Šta će biti sa nama? Sa mnom? Šta li će biti sa mnom?“

U početku polako i tiho, a onda sve glasnije jedni druge nadglasavajući, započeše vojnici razgovor u tami vagona. Jedan vojnik vrlo blizu Ešrefa ponavljao je da malo razumije ruski i da je jasno čuo kako je neko izdao naredbu da voz ide do prve stanice. I da se vagoni ponovo zatvore. Pola sata vožnje trebalo je Ešrefu i drugima u vagonu da koliko-toliko savladaju strah od nemani koju su upravo vidjeli svojim očima. Među njemačkim vojnicima kolale su najužasnije priče o ruskim vojnicima. O njihovim zlodjelima nad zarobljenicima. Ponovo voz stade. Vrata na vagonu ponovo se otvoriše. Zabljesnu ih velika količina svjetla. Voz je stajao na staničnom peronu osvijetljenom pedesetak jakih reflektora. Gestikulacija i galama ruskih vojnika jasno je davala na znanje da moraju brzo izlaziti iz vagona. Prilikom iskakanja na peron nijedan vojnik nije uspio izbjeći teške udarce kundakom ili korbačem. Galama, udaranje, guranje i postrojavanje u dva reda na peronu potraja jako dugo. Ponovo naiđe Rus iza leđa Ešrefa koji je stajao u stroju. Ponovo ga je udari kudakom između plećki. Udarac bi toliko jako da je izgubio dah. Pade na koljena. Očajnički trpeći bol bez jauka pokuša uhvatiti malo zraka. I drugi su od udaraca padali. Jedni su padali ničice na beton. Licem su udarali o smrznuti tucanik. Drugi su padali na gomilu. Treći postrance. Ako bi koji njemački vojnik podigao ruku ili pokušao da eskivira udarac tijelom tako što bi se izmakao u stranu ili napustio stroj, odmah je slijedio pucanj u glavu. Ili u srce. Agonija premlaćivanja zarobljenih vojnika bez trunke otpora trajala je i trajala. Čitavu vječnost. Svitanje zarobljenici dočekaše na nogama, trošeći zadnje atome snage. Ogromna kolona zarobljenika krenu usiljenim maršem smrznutom

cestom. Svako zaostajanje ili zastajkivanje bivalo je kažnjeno bičevanjem. I strijeljanjem na licu mjesta. Dobro se razdanilo kada su počeli prolaziti kroz kapiju nekakve porušene fabrike. Hiljade i hiljade vojnika slijevalo se u veliki ograđeni fabrički krug. Rusi zatvoriše kapije.

Anđelko je sumnjičavo osmatrao neznanca u njegovom dvorištu. Krupan je. Jak je čovjek. Sigurno nenaoružan. U ratu ovaj se nije laćo puške. Po crtama lica je Turčin. Garant. Kaže, šalje ga Valter, a nema ilegalca u Sarajevu i šire, da nije čuo da je Valter poginuo prilikom oslobađanja Sarajeva. Moram pažljivo ispipati šta hoće, razmišljao je Anđelko podižući hlače i utrpavajući iskrpanu košulju. Neprimijetno provjeri pištolj za pasom vješto ga skrivajući.

„Šta poručuje Valter“, upita Anđelko.

Brzo Aziz poče objašnjavati: „Mene, bolje rečeno, šalje Mara. Doktorica Mara. Ona je doktorica. Ona je kroz rat valjala tom Valteru. E, taj Valter jesenas je opet njoj pomogo. Doktorici. Sklonio joj dva sina izvan Sarajeva. Bojala se žena da joj ustaše ne uhapse sinove. I eto. Rat stao, a ona meni zapovijedila da odem u selo Mrkoviće i dovedem Dragana. I Batu. I eto, evo ja došo po djecu. Evo tebe, evo mene, pa ako išta znaš o đeci, kumim te Bogom, dobar junače, daj da ženi pomognemo. Hoće pomahnitati! Ko mati, od neizvjesnosti.“ Premetao se Anđelko s noge na nogu. Grickao slamkicu sijena u ustima, škiljio na jedno oko, pa neodređeno kaza:

„Ih, moj druškane. Puno je djece prošlo kroz ovo i druga sela. Siročad, bolesna, ranjena i kakva sve ne. Ko će ih znati sviju? Ko će ih sve popamtiti? Koliki su bili, kad su izvedeni iz Sarajeva? Jesi li siguran da su baš ođe nama dovedeni?“

„Starijem je bilo malo jače od šesnest. Mlađem trinest. Trinest i po“, brzo odgovori Aziz.

Gospođa reče da se ko kroz san sjeća da je Valter kazo:

„Za sada idu do Mrkovića. Za dalje viđet ćemo. Tako je Valter kazo.“

„Ko ti je sad gospođa?“

„Ma, svi mi Maru zovemo gospođa. Od kad je poznajemo tako je zovemo. Niko je nikad nije oslovio imenom. Već uvijek sa, gospođa. Mara, Mara Kurtović je gospođa o kojoj ti govorim.“

Nema sumnje, zaključi Anđelko. Ne mulja. Ne laže. Samo je smeten. Priča o onoj dvojici momčića što su bili kod babe Ilinke. Jesenas. Taman su nekako tako imali i godina. Nježni momčići. Strašivi. Prava gospodska djeca, zato ih se lako i sjetio. Prekide misli i zapovijedi Azizu:

„Pođi sa mnom. Ja mislim da su ti momci bili kod baba Ilinke.“ Dok je grabio za Anđelkom, Aziz sav sretan i uzbuđen priupita:

„Kako bili? Pa, đe su sad i po Bogu? Kako bili? Pa valjda su i sade, tude. U selu.“

Anđelko malo zastade, pa poče objašnjavati Azizu:

„Prije mjesec, mjesec i po pokupili oni iz AFŽ-a djecu iz sela. I iz okolnih sela. Njih jedno pedesetak. Odveli ih kamionima dole na Jadran. U Dalmaciju. U sirotište. Hiljade i hiljade je, moj druškane, ostalo nezbrinute djece po Bosni. Sada kad je rat stao prva nam je obaveza tu djecu iskupiti. Nahraniti, izliječiti, početi školovati. A onda im doma tražiti. Kome su roditelji poginuli i nestali, bit će data na usvajanje. Kojoj se nađu roditelji, bit će vraćena. Ne beri brige. Pa ovi koje ti tražiš su veliki. Znaju ko su. Znaju kako se zovu. Kako se prezivaju. Znaju kako im se mati i otac zovu. Za njih je lako. Hiljade je djece u pelenama. Od godinu ili dvije. Siročad koja ne umiju ništa kazati. S tom će djecom biti najteže." Priđoše do oronule kuće na kraju sela. Anđelko zavika:

„Baba Iko! Oo, Ilinka! Izađider na prozor."

„Vaše djevojačko prezime", nastavi inspektor ispitivanje.

„Nikolajević", odgovori Mara.

„Ovde imamo neke podatke da imate veze sa lozom Karađorđevića", nastavi inspektor, sretan i zadovoljan što ga napokon zapade pravi isljednički poso. Velika je ovo zvjerka. Ova doktorica je kapitalac. Nije ovo isljeđivanje kakog ustaškog kuhara, moj brajko. Velika je ovo zvjerka i istjeraću je ja iz jazbine na čistinu. A onda će sve lakše biti. A meni odlikovanje i unapređenje. Kako i priliči, brte, i kako sam zaslužio.

„Moja majka se devojački preziva Karađorđević", mirno objasni Mara.

„A, đe ti je majka? Đe ti je otac?"

„Nemam odavno nikakav kontakt s njima. Živeli su u Parizu. Još od pre rata. Mislim da i sada tamo žive. Ako su uopće živi."

„Fino Bogami. Kralj u Londonu. Jedna mu rodica u Parizu. Druga mu rodica u Sarajevu. Razmilila se buržoaska gamad po bijelom svijetu. Pa spletkare. Hajde ti meni fino kaži kojim kanalima održavate veze? Kakvi su vam planovi? Šta su vami ciljevi? Pa da se ko ljudi razilazimo. Slušaj, ženo! Ja neću imati strpljenja još dugo da ovako naglabam s tobom ko na kakom mitingu. Ako mene uhvati ona moja mahnita, ja ću te povaliti pod noge i nalemati ko što te nikad niko nije nalemo. A ondak ima sve da priznaš. Ima sve da mi mi ispričaš ko pred popom na ispovijedi. Jesi li razumjela?" Najednom se inspektor dreknu da se moglo čuti na ulici, bijesno stišćući vilicu.

Isuse Kriste,ovaj čovek je totalno lud. Ovaj čovek je nervo bolestan. Potpuno lud. On zaozbiljno misli kad kaže da će da me tuče. Isuse Kriste!

Zapade ga komadić ubuđalog hljeba u opštoj otimačini. Slabašan i izmoren gurao se sa ostalom gomilom pokušavajući da dograbi još koji komad. Izmoren i zadihan odguran od jačih odustade. Ruski vojnici prestadoše ubacivati preko ograde buđave i sasušene komade hljeba. Ešref bezvoljno poče glođati kiseli hljeb skidajući zelene naslage budi sa njega. Preko oka je posmatrao nekakvo manevrisanje ruskih kamiona i bornih kola. Motala su se i dva tenka.

Kakva besmislica. Svo to i toliko oružje angažirati zbog njih, nekoliko hiljada zarobljenih koji su jedva dočekali da se predaju. Da ove zarobljenike čuva samo jedan vojnik sa praznom puškom bilo bi dovoljno. Preko hiljadu njemačkih vojnika, da sada neko otvori kapiju ove urušene fabrike, ne bi bilo u stanju pobjeći dalje od pola kilometra, a da ne lipše od umora. A oni, poredali oko nas ovolike kamione, borna kola, tenkove. Nije Ešref završio misao, a nije ni progutao treći zalogaj hljeba kada se istovremeno sa svih kamiona počeše dizati cerade i kada zapuca sa svih strana. Sa udaljenosti od nekih pedeset metara sijalo je smrt stotine teških mitraljeza. Sa kamiona, sa oklopnih kola, iz cijevi tenkova. Još je žvakao zalogaj u ustima kada mitraljeski meci počeše kidati meso sa njegovih prsa, nogu, ramena i glave. Nakon desetak minuta fabrički krug utihnu. I nakon desetak minuta od prekida paljbe vijao se ljuti plavičasti barutski dim iznad fabrike.

Nakon prve napetosti, nelagode i straha, Mara malo slobodnije osmotri likove oko sebe.

„Dakle, tako izgledaju te lake žene“, pomisli,

Nikako nije mogla da prevali preko usta pravu riječ za njih. Kurve ili prostitutke, kako ih drugi zovu, nekako su za nju bile vulgarne riječi. Poput psovki. Čitajući knjige i jedino u knjigama susrećući se sa lakim ženama uvijek je te žene zamišljala lijepim, zgodnim, poželjnim i mladim. Ove žene oko nje ponajmanje su lijepe. Tek na jednoj ili dvije može se naslutiti da su nekad bile zgodne. Niti jedna nije bila mlađa od četrdeset godina.

„O, kako je Remark znao lepo opisati te lake žene. Inteligentne, obrazovane, lepe, melanholične. Iz nekih posebnih razloga postaše to što jesu i uz to obavezno bolovaše od tuberkuloze“, razmišljala je Mara.

U njenoj zatvorskoj ćeliji te iste kurve nije da nisu gledale sa istom ljubopitljivošću Maru. Sve do jedne u mislima izvedoše isti zaključak:

„Ovo je nekakva ustaška ili bit će prije njemačka doušnica. Bolje se kloniti ove žene jer neće je biti dugo među živima. Ja ko kurva samo treba da sačekam još jednu, dvije ili više mušterija iz reda inspektora. Naravno, besplatno, a onda slijedi puštanje na slobodu. Sa ovom tako neće ići. Ovoj slijedi streljanje.“ Jedna prostitutka polako priđe Mari. Kreštavim glasom je upita; „Doktorice, nije valjda da me se ne sjećaš?“ Ružno je žena bazdila na znoj, duhan i alkohol.

„Olga, doktorice. Olga Varušić. Kako me se ne sjećaš? Ima dvije godine da sam dolazila kod tebe u Vrazovu. Zbog tripera.“

Mara je tupo gledala u ženu, pokušavajući da se sjeti svoga pacijenta. Stotine žena je liječila od kožno-veneričnih bolesti tokom rata. Ove bez ljekarskog notesa nije bilo šanse da se sjeti. Olga se poče kreštavo smijati pokazujući polupraznu usnu duplju, a onda se okrenu ostalim zatvorenicama glasno govoreći:

„Kurvetine! Ovo je dobra i poštena žena. Ona je ovde nekom greškom. Ako joj ko kakvo zlo i pomisli, imaće posla sa mnom."

Nakon manje od pola sata, Mara je morala u maloj slabo osvijetljenoj ćeliji obaviti desetak pregleda raznih upala, oteklina, zagnojenih rana, oteknutih trbuha, vašljive kose, rješavati psihološke probleme. Gotovo svaka od zatvorenica imala je neki razlog da zamoli doktoricu za besplatan pregled. Žene ko žene. Uvijek od nečega boluju, a i vrijeme ženama brže prolazi u zatvoru kad se bolestima bave. Na kraju, sve su zajedno uglas međusobno razgovarale. O svim mogućim i nemogućim bolestima, načinima liječenja, istovremeno nabrajajući kojekakve primjere sličnih bolesti. Prepričavale su nevjerovatna ozdravljenja, nejasna i najboljim doktorima. Dugo u noć i poslije gašenja rasvjete su čavrljale. Istina, nešto tiše. Mara je najmanje pričala. Prva je zaspala.

„Opet meni čokolada. E, pa hvala lipo, druže Iko."

„Nema na čemu, drugarice Marija."

Ismet je na licu pokušavao zadržati svoj najbolji zavodnički pogled, upotpunjen tankim brčićima i crnom zalizanom kosom.

Ima, ima efekta. Razmišljao je Ismet. Mala je zagrizla. Sada trebam pažljivo da je opkolim. Onda krećem u iznenadni juriš. Nako frontalno i gotova je.

Odavno se Ismet zagledao u medicinsku sestru Mariju Mimicu. Partizanka od četrdeset četvrte, kakvih je među partizanima i pratizankama ponajviše. Iz sela Mimice, pokraj gradića Omiša. Koji je opet dvadesetak kilometara od Splita. Marija je prekaljene i iznurene prvoborce više liječila svojim osmijehom i prekrasnim tijelom, već lijekovima. I danas je Ismet Mariji poklonio čokoladu. Vrlo nametljivo i upadljivo poklanjajući čokoladu, drugim bolesnicima dade na znanje da je Marija njegova simapatija i da nemaju kod nje šta tražiti i pokušavati. Sa terase iz ligeštula pažljivo je pratio svaki Marijin pokret. Budno motreći svaki kontakt sa drugim bolesnicima kao i način ophođenja sa drugima.

Nema sumnje, razmišljao je Ismet, maloj se dopadam. Dok je popravljao ligeštul gurajući ga u dublji hlad, primijeti Mariju. Nosila je oveći naramak mokrih peškira put maslinjaka, iza objekta. Bez razmišljanja, ali polako krenu za njom, oprezno posmatrajući ostale. Drugi bolesnici na terasi uglavnom su kunjali na suncu ili čitali nekakve stare romane iz novina. Neopaženo se iskrade sa terase, a onda sa nakakvom iznenada nadošlom snagom jurnu za Marijom u maslinjak. Zadihan sustiže Mariju, ispodtiha govoreći:

„Ja došo da ti pomognem oko veša." Vješto skinu sa njenog ramena naramak mokrih peškira. Krenuše uporedo u najudaljeniji dio maslinjaka. Dodavao je Mariji peškire ćutke, a ona je jedan po jedan zatezala na štriku. Opojno sunce, miris badema i ljekobilja, cvrkut crvčaka, činili su nekakav pozitivan naboj među njima. Ismet je, opijen mješavinom cvijetnih mirisa i mirisa Marijinog znoja, teško disao. Marija pruži

posljednji peškir na štrik, Ismet položi svoju ruku na njeno bedro jasno slušajući njen ubrzani dah. Spusti drugu ruku na njeno rame, lagano je gurajući prema zemlji. U nekakvoj spiralnoj kretnji oko njegovog tijela, Marija je lagano tonula prema mirišljavoj travi. Za njom se povi i Ismet. Pažljivo je pridržavajući lagano je spusti na oštru travu.

„Je si li išo kod Zvizdića?"

„Ama, jesam. Dva puta. Malo prije ti kazah. Neće da me puste dalje od portirnice."

„Jesi li bio kod Sulja?"

„Kojeg Sulja?"

„Ama, našeg Sulja. Sulja Pašića, sina Šeha Pašića?"

„Jesam, jesam prije dva dana. Šapće mi Suljo na uho, gledaj svoja posla. On ti se, bona Halima, ja bih reko, svoje sjene boji."

„A, kod Bajra? Bajra, Salihinog."

„Ama, kakav Bajro. Jest da radi u UDBI. Ali, bona ne bila, on ti je električar."

Prebirala je u glavi Halima ko bi još mogao nekako pomoći gospođi. Prebiro je i Aziz. Tolika gatačka rodbina, neki i na položaju. Većini, onomad ili gospođa ili Šukrija valjali. A, vidi sad? Niđe nikog da pripomogne. Oteglo se. Gospođa je ima dvades dana u istražnom. Išo Aziz sedam, osam puta. Nosio joj jemeke i čist veš. Halima skuhaj pogaču, pitu, ili kakva mesa, a on odnesi. Može se do vrata. Dalje ne daju. Ko zna, je li išta od toga gospođa okusila?

Išo Aziz i do stana na Mejtašu. Zapečaćen. Prići vratima ne smiješ. Ni gospođinom ni onom iznad, što ga je u najam davala. Neka nosi dobrina i stanove i stvari u njima, samo da je gospođinu živu glavu sačuvati. A terete je za hiljadu stvari. Buržujka pa buržujka, ponavljaju đe god dođe. Špijun, agent, doušnik, švapska kurva. Šta mu sve nisu kazivali. On nikako da sabere dovoljno riječi. Nikako da skupi hrabrosti pa da kaže:

„Ama, ljudi, kakva buržujka. Mi je gospođom zvali od milošte. Iz poštovanja. Nije ona viđela gospodstva kolk ni ja. Razumije se u hajvan bolje od mene. Više je radila ko doktor od sviju drugih zajedno. Pomagala đe goć je kome trebalo. I tom Valteru valjala ko malo ko. Sa njegovom pogibijom nejma ništa. Baš ko ni ja."

Sve to zna, sve to u glavi umije. Ali kada treba u UDBI tako kazivati, jezik mu se ukoči. Mozak mu prestane da radi, samo klima glavom i šuti. Nakakav strah mu uđe u kosti pa šuti ko mulac.

S druge strane, na koja god vrata udari da pita za Husniju i Dragana, tjeraju ga i pitaju:

„Ko si im ti?"

Kad kaže daidžić, čudno ga gledaju. Kad nadoda stričević, pitaju ima li ko bliži. „Kućeš bliže", on im veli, a oni njemu kazuju: „dođi za desetak dana spiskovi se sređuju." Ne smije sebi da prizna, ali nekako mu lahne kad pomisli, dobro je što ne

mogu do gospođe doći. Za sada. Jer, kako bi joj izašo na oči i kazo: „Gospođo, nijesam ti sinove pronašao. Jako nekake spiskove sređuju. Kad je ono onomad ona babu, meni, braći pomagala, nikad ne bi nikakvog odgađanja. Ne bi nikakva duljenja. Već, sve isprve. Sad, pa sad. Eto, došlo doba da ona njega prvi put zamoli za uslugu. A on, šmokljo jedan, nikako da joj se nađe od koristi. A obećo je. Jemin je dao da će joj sinove naći. Ma đe bili. Gospođa prvi put nije naredila. Već ga zamolila. I uz to plakala. Ko sinja kukavica. Ljubila mu ruke i ponavljala: „Azize, nađi mi sinove. Ti i Halima ste mi jedina nada. I uzdanica." Kuku meni ako je razočaram. Ako jemin pogazim, ako joj sinove ne pronađem. Može biti da je sudbina baš tako namjestila, može biti da je dragi Allah tako odredio, da gospođa bude u istražnom sve dok se ne pronađu Husnija i Dragan."

Nakon duže šutnje, Halima opet upita Aziza: „A jesi li išo kod..."

Prekide je u pitanju poznat klepet ulaznih avlijskih vrata. Ona i Aziz pogledaše kroz kuhinjski prozor u avliju. I jednom i drugom stade srce. Na momenat. Teški strah oboma naježi damare od tjemena do čela.

U avliji je stajao nepoznat čovjek. U oficirskoj uniformi. Duboko do očiju nabijena oficirska kapa. Prozoru okrenut leđima. Njegov pogled okrenut prema bašči. I Halimu i Aziza u tom momentu obuzeše iste misli. Ovaj došo zbog gospođe. Došo i nas da hapsi. Da nas hapsi ko najbliži rod. Ko saučesnike i državne neprijatelje. Usput mjerka hoće li taj haps i haira donijeti. Pročulo se, nova vlast oduzima kuće, stanove, zemlju, podrume, ljetnikovce. U to oduzeto, ako valja, smješta funkcionere. Generale i udbaše. Ako oduzeto nije beli, onda u oduzeto smješta muhadžere. Iz istočne Bosne. Tafre, danima po mutvaku i ganjku prolijevaju kante i kante vode kako bi prizemlje kuće bazdilo na mem. I trulež. I opet im oduzeše. I ganjak i mutvak. U te prostorije smjestiše muhadžere. Iz okolice Rudog.

Aziz usta sa mindera i pođe u susret oficiru u avliji. Korakom nesigurnim ko kad se na vješala ide.

Prođe i deseti dan od posljednjeg ispitivanja. Doktoricu Maru Kurtović ponovo dovedoše pred istražnog inspektora. Koliko-toliko priviknuta na kojekakve uvrede, oguglala na grubo i nasilničko ponašanje, na provociranje, mirno sjede na klimavu stolicu. Posmatrala je inspektora.

Čovjek je u godinama. Odavno prevalio preko pedesete ali je vrlo jak. Mišićav i nekako kockast. Lobanja mu nema pravilan oblik. Više je nekako kockasta. Najsličnija kutiji za cipele. Kratka kosa. Na kratko šišana, podsjećala je na četku. Za razliku od pređašnjih inspektora koji su bili izrazito mladi i seljačići, ovaj je vukao seljačko porijeklo nema sumnje, ali svoj je posao očito znao dobro raditi.

Ne trudi se da galamom i uvredama ispitanika isprepada. Nema ni potrebe. Njegova vanjština sama od sebe nekako govori: „Mnoge sam ja slomio i u tugu zavio. A, ti, ti si sljedeća."

Mara Kurtović se upravo tako osjećala. Bila je spremna prekratiti ova mučna i opasna ispitivanja priznavanjem svakog zlodjela koje joj podastru na stol.

Tihim glasom, koji je prekidao dubokim i šištavim udisanjem zraka, inspektor započe:

„Drugarice Kurtović, uzeo sam na sebe lično vaš slučaj da rješavam. Pomno sam prostudirao izvještaje prethodnih inspektora. Izjave naših dojavljivača, izjave nekih vaših komšija. Sve te izjave, manje više, se ne razlikuju. Utvrđeno je da ste bili u veoma bliskim odnosima sa generalom Ridlom. I njegovom porodicom. I vi i vaš muž. Predratni radikal. Utvrđeno je da ste porijeklom i rodbinskim vezama povezani sa Karađorđevićima. I rojalistima. Utvrđeno je da ste tokom čitavog rata imali niz povlastica. Koje se nisu mogle tek tako i olako steći. Jednom riječju, drugarice Kurtović, na stolu su teške, preteške optužbe.“

Ponovo duboko uzdahnu. Uz glasno šištanje polako poče ispuštati zrak iz naduvanih pluća. Kada im se pogledi nakratko susretoše, nađe za shodno da upadicom objasni ovaj zvuk iz pluća, kratko kazavši:

„Ja sam, doktorice, znate teški asmatičar“, odmah dalje nastavljajući: „teške optužbe. Ali, što jest jest, na klimavim nogama. Nema tu neoborivih dokaza. Nije dokazano da ste baš vi dojavljivali Nijemcima podatke o našoj ilegali. O porodicama koje su imale svoje u partizanima. Ništa to nije neoborivo dokazano. Po meni, vrlo je moguće, da ste sve eventualne povlastice sticali kao ljekar. Ljekari su uvijek na cijeni. I na kraju, pročitao sam u vašim izjavama tvrdnje da ste poznavali Vladimira Perića. Vrlo moguće. Problem je što nema među živima nijednog saradnika Vladimira Perića da to može potvrditi. Vladimirovi ilegalci tvrde da vas on nikad nije spomenuo. Tvrde da vas nikad nijedan nije upoznao. Volio bih, drugarice Kurtović, da od vas čujem na koji način ste upoznali Vladu i u kakvoj ste relaciji bili tokom rata.“

Prvi put, Mara progovori;

„Na kojeg Vladu mislite? Ja ne poznajem nikoga sa tim imenom.“ Inspektor glupo pogleda u Maru, a onda polako, izgovarajući slog po slog, izgovori:

„Vladimira Perića Valtera. Na Vladimira Perića, pobogu si, ženo, mislim.“

Stajali su jedan od drugog udaljeni pet, šest metara. Obadvojica u kasnim srednjim godinama. Rano ostarjeli zbog protekle četiri godine gladovanja, stahovanja, bolovanja, sekiranja i tugovanja. Aziz je gledao u leđa neznanca. Najednom Azizovim obamrlim tijelom poče neobjašnjivo toplo strujanje krvi. Podiže ruke put glave. Veselo, kao u transu, poče ponavljati:

„Ismete! Iko! Burazeru moj! Ma, jes to ti?“

Ismet se na jednoj nozi okrenu za čitav polukrug, a onda divljački, mahnito, nekontrolisano veselo poleti u zagrljaj Azizu.

Zgrabiše se braća u čelični zagrljaj. Dugo, dugo stežući i podižući jedan drugog u zrak. Halima je ovaj prizor pomatrala kroz prozor. Izgledalo joj je kao da Aziz i

oficir neznanac plešu nekakav ples. Napokon prestadoše sa podizanjem jedan drugog. Uzeše se grliti. Stežu jedan drugog na prsa, a sljedeći čas odmiču se jedan od drugog ne skidajući ruku sa ramena. A onda započeše sa onim dobro znanim hercegovačkim pljeskanjem po leđima. I ramenima. Vrhunac izljeva ljubavi kod muškaraca Hercegovaca je pljeskanje po leđima. Ko zna koji put Halima je poluglasno ponavljala:

„Allahami, Ismet! Jest Kur'anami, Ismet", plačući potrča i ona put avlije, i dvojice muškaraca. Kad doleti do Ismeta, plač pređe u vrisku:

„Djevere! Živ si, fala dragom Allahu! Živ si!"

Halima se pridruži grljenju dvojice muškaraca. Čvrsto zgrabi, istovremeno obojicu u zagrljaj. Jasno je čula Aziza kako rida. I kroz ridanje kako ponavlja:

„Brate rođeni! Burazeru moj", čula je i Ismeta kako kroz jecaje kazuje:

„Neka! Neka, Ziko moj, sramota je. Sramota je vako plakati, baš ko da smo kake pizice."

Prostruja joj mozgom. Iko isti rahmetli svekar. Rahmetli Hamidaga.

„Nekako pred sami rat, sredinom četrdesete, da, da, bilo je leto kada sam upoznala gospodina Valtera. Sa gospodinom Valterom upoznao me suprugov rođak Ismet Tanović."

Mara nakratko pogleda u inspektora, tražeći na njegovom bezličnom licu nekakav mig ili grč koji bi joj naznačio da i on poznaje Ismeta Tanovića. Sem što je gotovo neprimijetno klimao glavom, nikakav drugi pokret na licu nije primijetila.

„Ismet Tanović je te godine bio maturant muške gimnazije. Mislim da je pripadao vašem pokretu otpora. Kao skojevac ili nešto tome slično. Valter je insistirao da mu ja i moj suprug iznajmimo stan. U tavanu naše zgrade. Rat je započeo u aprilu jelte, a general Ridl se već u leto četrdeset prve uselio u stan. U našoj zgradi u prizemlju. Valter mi je jednom prilikom objašnjavao da su upravo njegovi ilegalci nametnuli taj stan generalovim ađutantima. Kao najpovoljnije rešenje za smještaj u Sarajevu. Rekao mi je da su planski i na vreme izmjestili porodicu Krvavaca iz tog stana. Dakle, želim da kažem da ništa nije bilo prepušteno slučaju. Ja tada nisam ni sanjala kakvu savršenu organizaciju u Sarajevu ima ta vaša ilegala."

Opet, nakratko pogleda u lice inspektora. Kao da se na ovo posljednje malo osmjehnuo. Samo krajičkom usana. Ostatak lica i dalje je ličio na granitnu bistu. Taj neprimijetni osmijeh stidno je pokazao da uživa u pohvali savršeno organizirane ilegale. Mara ga protumači kao popratnu reakciju uz pomisao, kakva naivna laž.

Mari sa ove vremenske distance bi logičnije ovo drugo razmišljanje. Mirno nastavi priču, gledajući netremice u pod.

„Gospodin Valter samo je jednom prilikom u mom prisutvu kazao svoje pravo ime. Predstavio se generalu Ridlu na savršenom nemačkom kao Vili Ešen. Tako nekako. Ja nikad nisam ni na tren posumnjala da nije čistokrvni Nemac. Tim pre što je srpski jezik govorio ekavski. Govorio je naš jezik poput onih ljudi koji su naš jezik školski savladali. Uz par godina praktikovanja."

„Drugarice Maro“, prekide je vrlo blago inspektor, „opišite mi Valtera. Kako je izgledao? Znate već, visina, starosna dob, kosa, nos i to...“

Mara nastavi:

„Jako lep muškarac. Srednjih godina. Lepo građen. Visok oko sto osamdeset. Crne kose. Preplanuo. Jako lepih, rekla bih, gospodskih manira.“

„Kako to mislite, gospodskih manira?“

„Pa Valter je pred rat i tokom prve godine rata, oblačio jako elegantna odela. Lepe, lakovane cipele. Obavezno je nosio kravatu. Pa kožne rukavice, ćilibarski čibuk. Tanki brčići. Jednom rečju, gospodin od glave do pete. Sem toga, jako je voleo piti skupocena pića. Poput francuskog konjaka. Škotski viski, rusku votku, francuska vina. Pušio je uvozne cigarete. Sem nemačkog, jako dobro je poznavao francuski jezik. Pravo da vam kažem, ja nikad nisam mogla poverovati da među vama komunistima može biti takve gospode. Gospode po rođenju. Ne istom naučene gospode, kakve je u Sarajevu u ta vremena podosta bilo.“

Ispektoru kao da se nije svidio Marin posljednji komentar, pa sa nestrpljenjem odbojno naredi:

„Ostavite vi, drugarice, svoje mišljenje o komunistima za neku drugu priliku. I neko drugo ispitivanje. Sada nastavite. O Valteru.“

„Na nekih pola godine pre kraja rata, možda malo jače, i ja i moja porodica kao i većina Sarajlija dotakli smo dno života. Progoni, hapšenja, tri i po godine straha, glad, neimaština, bombardiranja i bolesti meni su polomili živce. Mom mužu je bilo uništeno zdravlje. Doživio je moždani udar. Postao je vezan za postelju. Deca tinejdžeri, muž u postelji, naporan rad, večiti strah, golo preživljavanje moje živce je dovelo do sloma. Odlučila sam decu skloniti iz grada. Jedini čovek kojem sam tada verovala bio je gospodin Valter. Nekako sam bila sigurna da on to može sigurno i razborito izvesti. Tada sam prvi put otišla u njegov stan. U stan na tavanu naše zgrade. Stan je bio prepun nekih radio i telefonskih uređaja. Telefonskih aparata i antena. Tada mi je Valter prvi put objasnio da je on komunista ilegalac. Kazao je da kontinuirano prisluškuje telefonske razgovore generala Ridla. Kao i razgovore u njegovom stanu. Pokazao mi je tajni ulaz u njegov stan. Iz susedne zgrade. Spoznaja da iznad mene stanuje ilegalac kojeg ustaška policija bezuspešno traži preko tri godine, u meni je rasplamsala strah od smrti. Strah od vešanja, od mučenja. Stalno sam pred očima imala sliku gomile ustaša kako hapse mene, moga muža i što je najužasnije moje dece. Vrlo brzo Valter je izmestio decu. Van grada. Šukrija, moj muž, je umro pre oslobođenja. Saznala sam da je Valter poginuo tokom borbi za oslobođenje grada nedavno. Saznala sam za njegovu pogibiju poslije hapšenja. I eto. Evo me sada ovde pred vama pod sumnjom da sam nemački špijun. Ustaška kurva. Domaći doušnik i šta sve niste još smislili.“

Dugo je inspektor šutio, igrajući se olovkom u ruci. Zagledan u Marino lice, napokon reče:

„Koliko ja mogu zaključiti, jedino bi taj Ismet Tanović mogao potvrditi tačnost vašeg iskaza. Jedino taj Tanović. Znate li gdje je on sada?"

„Ismet je otišao u partizane. Četrdeset prve. Na samom početku rata, koliko se sećam. Nisam sigurna da je uopće živ."

Nakon duže šutnje, inspektor reće:

„Šteta. Nastavićemo sutra, drugarice Kurtović."

Dok su Maru Kurtović vodili u ćeliju istražnog zatvora, inspektor je u glavi pravio rezime ispitivanja. Razmišljao je šta mu je dalje raditi.

Kako, majku mu majčinu, da se uvijek zavuče, da se uvijek pojavi i iskrsne detalj koji može sve dobre planove da sjebe. Dva stana. Poveliko imanje. Žena u godinama. Nikog živog od bliske rodbine. Ma, ljepota. Sastavi podebeo dosije, a onda oduzimaj. Eventualno, ako i ima daljnje rodbine, neće smjeti ni priupitati za nekretnine. Djeca su negdje u sirotištu. Ako su uopšte živa. Neće ih Sarajevo vidjeti dok ne dođe do punoljetstva. Gdje je problem? Taj Ismet Tanović. Ako je u partizanima od četrdeset prve, mogu biti samo dvije mogućnosti. Prva i logičnija, da je već odavno mrtav. I druga, da je živ. Ako je živ, onda je zasigurno velika zvjerka. Predratni skojevac, ilegalac. Prvoborac. Nije se sa takim kačiti i zajebavati. Takvi jednim telefonskim razgovorom mogu te dovesti pred zid. Pred streljački vod. Sve je taman tako. Ali dva stana. Imanje. Majku mu jebem, ko zna, kad će opet ispasti ovakva prilika. Mene bi mogo zakačiti onaj stan u tavanu. Da se i ja konačno smirim u ovom Sarajevu.

„Halima! Peci kahvu. Nemoj! Čekaj! Jesi li gladan burazeru? Halima! Prvo će da ruča. Onda peci kafu. Okle ti ? Bogomi, mi mislili i Iko preselio."

Nepovezano i uzbuđeno Aziz je pričao i pričao. Tapkajući oko burazera. Svako malo ga je pipkao i tapšao. Sve u nekakvoj nevjerici da pred njim stoji Iko i to živ. Živ i zdrav burazer, Ismet. Najmlađi burazer. Mjezimac. Osobenjak. Mangup od najranijeg djetinjstva.

Miran i staložen, kao da je bio u ovoj avliji prije deset dana, pa eto sad opet navratio, Ismet mekanim glasom upita:

„Ovo je Fikreta? Aaa, što je narasla. Kolko ti je godina, ljepotice?"

„Jedanest", upade Aziz, veselo podižući Fikretu u naručje. Samo što je Aziz podiže, Ismet je blago preuze u svoje naručje. Noseći je, polako krenu put bašče.

„Ziko. Šta si mislio kad reče, mi mislili i Iko ode?"

Aziz je išao malo iza Ismeta uskom baštenskom stazom. Na pitanje odgovori pitanjem:

„Nije valjda, Ismete, da ne znaš?"

Polako Ismet sjede na baštensku sofu. Skinu oficisku kapu. Smjesti Fikretu u krilo. Pogledom je kružio po uređenoj bašči, kad reče:

„Danas sam stigao u Sarajevo."

„Ti, biva, ne znaš? Za Aku? Za baba, za Eša? Za mog punca, za daidžu za...? Moj Iko, ostali smo samo nas dvojica. Ostalih nejma. Preselili."

„Kako nema? Šta pričaš? Đe su preselili?" Malo pošutje, a onda nadoda:

„Misliš... hoćeš reči umrli?"

Aziz je šutio. Ismet je šutio. Šutnja je dugo tutnjala baštom. A onda Ismet šapatom reče:

„Ja sam ateista. Komunista. Nevjernik. Ali oduvijek sam raj zamišljao poput ove bašče. Ako raj postoji? Sve ovo cvijeće, ove voćke kao kakvi ukrasi krase i naglašavaju njen mir. I spokoj, podsjećajući me ponajviše na raj. Ako postoji?"

Halima se pojavi u vrhu bašče sa povelikom tablom u rukama. Na tabli je nosila kafu, lokume, šerbe. I slatko od ruže. Braća su je nijemo gledala dok je prilazila.

„Azize, pričaj mi. Pričaj mi do u detalje. Sve. Kako je bilo?"

„O čemu? Šta da ti pričam?"

„Sve. Od četrdeset prve pa na ovamo."

„Fikreta, hajde pomozi materi", reče Aziz, pokušavajući da je uzme iz Ismetovog krila. „Neka. Neka je kod mene", nadoda Ismet, prigrlivši je.

„Ima šta nije za njene uši, burazeru", promrmlja Aziz.

Ostala sam u amidžinom krilu. Možda sam i prije viđala ovog čovjeka. Ne sjećam se. Ne pamtim. Mala sam bila, pa ne pamtim. Oduvijek sam jako stidna. Oduvijek teško prihvatam neznance. Ali ovog čovjeka odmah sam zavoljela. Od prvog trenutka. U djetinjem mozgu valjda ima pamćenja i bez sjećanja. Kao kroz san se sjećam dede Hamida. I dede Mehmeda. U nekoliko slika. U nekoliko detalja. Amidža je pokrenuo pamćenje. Pomogao sjećanju.

Njegove ruke, njegov znoj, vratio me u krilo dede Mehmeda. Njegov hrapavi prigušeni muški bariton podsjeti me na dedu Hamida. Rodbinska, tanovićka krv me natjera da netremice gledam u njegove oči.

Babo popusti i poče pričati. A ja? Ja sam ostala u amidžinom krilu. Amidž nije baba prekidao. Ni kada je skakao sa događaja na događaj. Ni kada je pričajući jecao. Ni kada je nepotrebno detaljisao. O nevažnim događajima.

Samo je pokatkad blago njihao glavom. Gore-dole. Ili lijevo-desno, a sve vrijeme nježno, nježno me milujući po kosi.

„Nekako nas rat zateče nespremne. Znalo se, biće rata. Došo pred naša vrata, a opet nijesi pametan kako da se postaviš. Pade država. Za deset dana. I sam znadeš. Bio si ođe pre kapitulaciju. Babo i punac navalili zalihe praviti u hrani, ćumuru, drvima i lijekovima. Kolko goć navučeš, malo, majku mu. Para pišljiva boba ne vrijedi. Svastika mi osta uz rat udovica. U Stambolu. Punac sve što imade zlata posla u Stambol. Da joj se nađe. Ustaše, prvo što uradiše kad dođoše na vlast, pohapsiše sve čifute u Sarajvu. U oktobru odvedoše Akovu ženu i svu njenu rodbinu. Nikad do dana današnjeg niko

nam ne umije kazati đe kosti ostaviše. Ešo ode u domobrane. Javio se iz Dervente. Piše, kuhar je. Nekako se promeće. Ako nam valjo, kazat ti ne umijem. Iz one njegove fabrike, njegovog punca fabrike, iznijeli smo haman tonu namirnica. Svega. Ulja kante i kante. Šećera, sve vrećama. Advija i Ešov mali prešli kod nas. Svi se zbili ođe, u kući. Glavu na sokak ne pomaljamo. Kamoli đe dalje. Ne smiješ. Nekakav strah u kosti ušo pa ne da. Meni dadoše radnu obavezu. Ko mašinovođi, dali mi i aušvajs pa ja jedini izađem. Kuća, poso, kuća, poso. Malo švercuj. Malo, ukradi. Prometanje. Da, Bog dragi sačuva. Ne ponovilo se. Nikom i nikad.

Uhapsiše Aku. Kad ono? Uhapsiše Aku u jesen četeres treće. Nameračili na fabriku, na stan, pa samo traže povoda. Po belaju, odoše babo i punac mi u ustašku postaju. Da ga traže. Kažu, priča se, kad babo sazno da su Aka smakli, potego nož na oficira. Rasporio ga od pupka pa do pod vrat. Baš ko junca. U pet dana biše tri dženaze. Gore na Malti. Pod Jarčedolima. Aki, babi i pucu. Velike dženaze bile, Allah rahmetile im. Do malo umrije i daidža Šukrija.

Godina za godinom. Glad, strah, bombardovanje. Prometanje. Dođe četeres četvrta. Ode Advija svojima. U Ešova Đemila kosa do ramena. Boji se Advija da joj sina četničija đe ne ubije. Znaš da su se zarekli Eši osvetiti. Na mušku. Sve ga ko curicu oblaći, a on povelik. Trinesta mu godina. Moj Iko, puno groblje na Malti Gačana, Stočana, Bilečana, Nevesinjaca. Zovu ga hercegovačko groblje. Samo moj punac Sarajlija, a gore ukopan. Ostalo sve Hercegovci."

Prvi put Ismet progovori:

„Pa, zar se i po grobljima dijelimo?" Malo pošuti, pa nadoda: „Nikad pameti nećemo doći." Aziz priupita:

„Ko?"

„Muslimani. Muslimani, moj Azize", uz gorak osmijeh nadoda Ismet.

„Dainica? Šta je sa njom?"

„Gospođa, ko gospoda. Dobro se snašla. U njenu zgradu smjestili nekakvog generala. Švabe pazile generala pa samim tim i daidžu i dainicu. A i general pazio daidžu i gospođu. Ko prve komšije. Može se kazati, rata nijesu osjetili. Sve do pred kraj. S kraja zime četeres pete dunu gospođi skloniti đecu iz Sarajeva i nejma druge. Daidža smrtni bolesnik, a ona iz čista mira ila, da se đeca izmjeste. I, bi tako. Odoše đeca. Ja ti se ovijeh dana polomih tražeći Husniju i Omera. Zadnje što se zna bili u srpskom selu. U Mrkovićima. Odatle, nova vlast odvela ih neđe u Dalmaciju. Ko siročad. Gospođu OZNA uhapsila. Ko domaćeg izdajnika. Eno je u istražnom. Sad će jače od četri mjeseca da su je uhapsili".

„Šta to govoriš"", vrisnu Ismet. Aziz se prepade od Ikova vriska.

„Ma, šta pričaš budalaštine, burazeru? Kakav istražni? Kakva OZNA? Majku im jebem. Sad se Aziz od straha ukoči.

„Ne psuj, Iko, kumim te Bogom. Čuće ko preko zida. Ne znaš ti. Ođe u mahali i zidovi imaju uši. I oči i uši. Poješće nas mrak. I tebe i mene, ako se pročuje koga suješ."

Ismet se brzo smiri. Ne zbog Azizovog upozorenja.

Nježno me spusti na sofu. Nabi kapu na glavu i zapovijedi babu: „Vodi me u istražni."

Aziz nabrzinu obuče željezničku uniformu i dva brata krenuše niz Sulunahefendijinu mahalu. Jedan u oficirskoj vojničkoj uniformi, drugi u željezničarskoj odori. Jedan ide odsječnim korakom kako dolikuje vojniku oficiru, koji godinama gazi sve pred sobom. Drugi gazi odlučno ali i oprezno, kako dolikuje mašinovođi.

Dugo se zadržaše. Mati podvezala burmu preko jamenije. Rasijano radi kućne poslove i othukuje, ponavljajući:

„Neće valjda biti, subaneke, ko sa ocem i svekrom. Vako nekako isto i oni odoše. Onda. Na vrat na nos odoše. Odoše belaja tražiti i suprotstavljati se vlasti."

Aziz je sjedio u polumračnom hodniku, skupljajući vjeđe i stišćući šake u krilu. Svaki put kad bi čuo kako se u kancelariji dere Ismet, još više je stiskao šake. Napeto je osluškivao, pokušavajući iz kancelarije čuti Ismetove sagovornike. Samo se Ismet čuo.

„Ponovo te pitam. Ko je ovde glavni", derao se Ismet na dežurnog oficira OZNE, lupajući šakom o sto. Dežurni ukočen od straha, pokušavao je pribrati misli, sagledati situaciju i pravilno se postaviti.

Po epoletama ovaj oficir je potpukovnik. Dva ordena nonšalantno vise pod mantilom, ali prijeteći mnogo kazuju. Ovo je prekaljeni borac. Ovo je jebeno opasan čoek. Nema dva-tri čoeka u ovom gradu, koja u ovoj zgradi, zgradi straha i trepeta za narod, smiju nogom vrata otvoriti. Suje i oca i mater inspektorima. Povrh svega toga još i naređuje.

Tresnu Ismet telefonom o sto. Još jače se poče derati.

„Glavnokomadujećeg zovi! Hoću odmah da je ovde! Ne interesuje me kako ćeš ga naći! Odmah! Jesi li razumio?" Prestrašeno je inspektor okretao ručicu telefona, piskutavo govoreći:

„Mile, alo, Mile. Tošić ovde. Hitno me spoji sa Obrenom. Ja, ja Radmilovićem. Ja ja, sa Obrenom. Hitno je. Ja, ja odma. Ma neka je bio noćna. Odmah me spoji."

„Evo sad će, samo što nije... Radmilović. Obren Radmilović je glavni inspektor. Sad će, sad će on, druže potpukovniče", mucao je inspektor Tošić, u mislima sažalijevajući sam sebe. „Šta me snađe u ovoj smjeni. E, baš sam baksuz. Okle mene da zapadne vakav belaj? Ne znam ni ko je ovaj čoek, ni što je došo, pa najebah ni kriv ni dužan."

Zazvoni telefon. Ništa manje bijesan glas od Ismetovog, nije bio glas glavnog inspektora Radmilovića. Jasno se čulo deranje iz slušalice.

„Slušaj, Tošiću, derao se glavni inspektor, ako si me iz prvog sna probudio zbog nekakve gluposti, kuku ti je. A sad govori što si me zvao."

„Druže Obrene, ovde u prijemnoj, ovde u kancelariji je, kako da kažem, stranka potpukovnik Narodne armije, drug, oprostite, kako je ono vaše ime, ovde je potpukovnik Tanović. Ismet Tanović. Potpukovnik zahtijeva da se s vama odma sastane. Ja, ja sam mislio, da možda, ali..."

Sasvim drugačijim tonom, neprepoznatljivim u odnosu na malo prije, glavni inspektor prekinu Tošića sa tri riječi:

„Prenesi drugu Ismetu Tanoviću da odma dolazim. Pobogu si, Tošiću, seljačino jedna, ponudi čoveka kafom. Ponudi ga rakijom. Dolazim odmah. Prenesi mu odmah dolazim."

Tošić, vidno relaksiran, upita Ismeta:

„Jeste li za kafu", još držeći slušalicu u ruci, blijedo je gledao u Ismeta. Linija je bila prekinuta. Iz slušalice se čulo muko ponavljanje tu... tu... tu... tu. Ne čekajući odgovor, brzo skoči iza stola otvori vrata i viknu:

„Sakiibe! O, Sakiiibe."

„Vi ste sigurno sa drugom potpukovnikom", upita Aziza s vrata neznanac. „Jesam, jesam. Skupa smo." Sakib je prilazio dugačkim hodnikom. Tošić put njega povika:

„U moju kancelariju, u kancelariju dežurnog donesi dvije kafe, jače zašećerene. I dvije rakije donesi odmah i požuri."

„Bez šećera kafa. Bez šećera", ponavljao je Ismet stojeći kraj Tošićevog stola. Nešto smireniji pokušavao je uspostaviti telefonsku vezu.

„Kako ovo ide kod vas? Kako da dobijem Beograd? Trebam kasarnu Bosut tri. De ti me spoji. Kako ovo funkcioniše?" Pritrča Tošić stolu i telefonu, ponizno ponavljajući:

„Sad ćemo. Sad ćemo, druže potpukovniće, samo da ja okrenem Milutina. Dole, na centrali. Sad će Milutin. Za čas će on. Kažete Bosut tri? Sad će Milutin." Panično je razmišljao Tošić:

„Hoće li ili neće znati taj priučeni idiot od telefoniste pozvati Beograd." Vješto je krio zabrinutost. Kada se pospani telefonista javi s centrale, Tošić gotovo veselo poče naređivati:

„Mile, dedera me spoji u Beograd. Sa Bosut tri. Ja, ja Beograd. Bosut tri. Hajd požuri. Hitno je. Za potpukovnika Tanovića kaži. Hajde požuri, Mile." Očajno se nadao da je Milutin mogao zaključiti iz njegovog govora da je situacija jebena i da će prvi put u svom telefonijskom radu znati pozvati Beograd. U kancelariji nasta nekakav nelagodan tajac. Tek tada Tošić vidje da su vrata otvorena i da u hodniku i dalje sjedi potpukovnikov prijatelj. Servilno skoči iza stola. Prileti vratima i mekim glasom progovori:

„Druže, ma izvolite u kancelariju. Hajte vamo, sad će kafa. Kafa i rakijica. Ma, što nema tog Sakiba. Odoh ja, drugovi, do prizemlja. Da vidim što Sakiba nema. Samo vi, drugovi, sjedite. Ima stolica. Sad ću ja. Samo da odletim do prizemlja. Do Sakiba." Tošić izjuri na hodnik i niz stepenice. Ismet i Aziz su šutke sjedili u kancelariji. Svaki, sa svojim mislima.

Aziz bi rado nekako izokola Ismeta posavjetovao da se malo smiri. Da ne nagli. Da se ne dere. Ljudi rade svoj poso. Kako najbolje znaju i umiju. Treba polahko. Svi smo nervozni. Treba polahko. Nikako da kaže što misli. Nekako mu mlađi burazer došo ko knedla u grlu. Nekako i on ga se boji. A, ne zna zašto.

Ismet je nervozno lupkao po stolu upaljačem, iščekujući telefonsku vezu.

Najbolje će biti da se prvo čujem sa Milošem. On je pravi. On sigurno ima utjecaja i ovdje. U Sarajevu. OZNA, UDBA sve je to povezano. Mora da ima jake poznanike u Sarajevu. Ne tražim ništa posebno. Samo hoću papire na stolu. Hoću da lično vidim zbog čega su ovi idioti zatvorili dainicu. Samo to. Nikakve urgencije. Nikakvu milost, samo činjenice. Uto, zazvoni telefon.

U prizemlju stanice bukvalno se sudariše Tošić, Sakib i Radmilović.

„Đe gori", prvi progovori Radmilović. Tošić je gurao Sakiba ispred sebe ponavljajući:

„Nosi to. Nosi to gore. U moju kancelariju." Nije htio da ovaj sapeti kafe kuhar čuje njihov razgovor. Kad se Sakib dovoljno udalji, u jednom dahu poče objašnjavati Radmiloviću:

„Banu, jebo te, u kancelariju. Ma, jebeš mi sve od reda, mislio sam upucaće me. Suje, dere se, traži glavnog inspektora. Neće ni s kim drugim da priča. Jebe sve po spisku. Dragi, druže Obrene, ko je ovaj? Men se čini čoek poludio. Ne kaže ni što je došo, ni šta hoće, samo zovi glavnog. I eto, šta sam mogo? Ja te okreno."

„Đe je sad?"

„Eno ga u mojoj kancelariji. Naručio telefonski poziv. Beograd. Bosut tri, zove. To je čini mi se UDBA, je li tako." Dok je Obrenu objašnjavao, Tošić prileti jednim vratima, otvori ih pa onako sa vrata upita čoveka unutra: „Dobi li ti Beograd." Ču se iz otvorene kancelarije prigušen glas: „Jesam, jesam. Jedva. Ima pet minuta. Jedva sam dobio Bosut. Sve je ovo, Tošiću brate, staro i dotrajalo. Otkad ja govorim ne može se sa ovim raditi." Nije Tošić niti slušao, a još manje obraćao pažnju na to šta telefonista Milutin besjedi. Zatvori vrata upitno gledajući u Radmilovića. Tošićev blesavi pogled otprilike je govorio:

„Šta nam je činiti, šefe?"

Dosta mirno Radmilović reče mlađem inspektoru:

„Hajmo gore u tvoju kancelariju. Da vidimo šta taj Tanović hoće."

Dok su se peli uz široke kamene stube, Radmilović je razmišljao kako da nastupi pred tim neznancem. Bio mu je potpuno poznat razlog dolaska tog potpukovnika. Ko zna koji put sam sebe je hrabrio. I hvalio, ponavljajući:

„Znao sam ja. Osjećao sam ja da će, kad tad, vaskrsnuti taj Tanović. Sve ono za doktoricu je šuplja priča. Žena govorila istinu. Samo smušena. Prestrašena. Nikad nije imala posla sa OZNOM, pa smušena. Dobro sam uradio što sam predmet proslijedio u ministarstvo pravde. Na vrijeme. Bez ikakvih sugestija. Ja sam čist. Jebe me se za druge. A ako je pola tačno od ovog što ovaj idiot Tošić reče, neko će debelo najebati. Valjda neću ja?" Bi mu to je zadnja misao prije otvoranja vrata Tošićeve kancelarije.

„Drugarice Abramović, Mustafa na telefonu. Jest, jest, Mustafa. Evo mi smo po uputama druga ministra sve pokretne stvari popakovali. Jest, jest u sanduke. Prostirke i ćilime iznijeli smo gore. Jest, jest. Nije moglo sve stati u tavanski stan, pa smo

krupnije stvari prebacili u susjedni tavan. Ja bih molio da vi pitate druga ministra ima li još kakvih uputa. Šta nam je dalje raditi? Ako je ovo sve, da puštam ljude kući. I da kamion vratim u kasarnu. Dobro, dobro sačekaću."

Mustafa Smječanin spusti slušalicu telefona u ležište aparata. Sjede na starinski kanabe i polako se osvrnu oko sebe.

Ogromna soba sa visokim plafonom, bez namještaja, bez prostirki, bez slika i goblena na zidovima, bez stora na prozorima izgledala je još veća u odnosu na prekjučerašnji dan, kad je prvi put ušao u nju.

„E, ako je Đuro čeko, baš ga je i dočeko. Lijep je stan probro. Nejma šta. Drugi su prvih dana grabili. Daj šta daš. Mračne, stare, memli, prizemne, malehne, tavanske, a Đuro pametan. Đuro čeko. Strpljivo čeko i evo dočeko da uljegne u pravi stan. Četri sobe, jarane. Sve veća od veće. Osunčano, lijepo. Pogled na park. Korak hoda do vladine zgrade. Namirio Đuro sve one godine ratovanja, ranjavanja, gladovanja i strahovanja. Namirio i to sa kamatama. Obećo je Đuro i mene đe utrpati. Da je meni bogdo dao onaj u tavanu. Bogami, moja žena bi mu i kuhala i prala i peglala i čistila. Ja bih peći ložio. Ćumur iznosio, opravljo što se pokvari. Ma radio bih sve što mi naredi. Valjda nije zaboravio na obećanje? Pa majku mu, dva puta sam mu život spasio. Vozač sam mu. I posilni. Sad će dvije godine. Prekide u razmišljanju Mustafu zvonjava telefona. Hitro podiže slušalicu govoreći:

„Mustafa na telefonu." Obožavao je ovu spravu iako nikako nije mogao razumjeti na kojem principu radi.

„Mustafa, Mica Abramović je. Sačekaj minutu, hoće ministar da te čuje. Samo momenat."

Ču nekakvo pucketanje u slušalici, pa nasta mrtva tišina. Kao da se aparat pokvario. Onda ču prepoznatljivi glas svoga pretpostavljenog. Veseo, šaljiv, a opet zapovijedan glas, povika:

„Mujke! Jes to ti, Mujke? Dokle si došo? Je l' sve urađeno kako ti kazah?"

„Jest, jest. Sve je gotovo, druže ministre. Ja velim, hajd da provjerim sa vama, ako je to to da puštam ljude kući, a ako ima još šta da se uradi, samo kažite."

„Može, može. Neka idu. Sjutra moraš mi zorom dovesti molere. Da okreće i da to završavamo. Ajd zdravo, imam drugu liniju."

Prekinu vezu Đuro Božović, prije Mustafinog pozdrava. Taman je Mustafa mislio da ga nako izokola posjeti da bi i on trebo konačno kakvog stančića da dobije. Da se i on konačno smiri. A on prekide. Sta ćeš. Druga linija. Preča posla.

„Momci, za danas je gotovo. Menso, ti sutra u šest da si pred zgradom dole sa molerima. I materijalom. Da se stan omoluje za dva dana. Hoću da bude ko jaje. Je li jasno? Nemoj da ministar ili žena mu nađu kakvu grešku. Nećeš se ni ti, a ni ja lijepo provesti, ako mu se ne dopadne."

Kada se ljudi raziđoše Mustafa uprti poveliku kartonsku kutiju na rame. Punu tanjira, escajga, šerpi, tava i ostalih kuhinjskih drangulija. Dva puta zaključa ulazna vrata i oprezno izađe iz stubišta. Okrenu put parka, prečicom.

Nasred kancelarije stajali su mlađi isljednik Tošić, stariji isljednik Radmilović i Aziz koji ponizno ustade iz stolice kad dvojica inspektora uđoše u kancelariju. Ismet okrenut ovoj trojici leđima i dalje je telefonirao.

„Jutros sam došao u Sarajevo. Jest, jest jutros. Vozom iz Ploča. Dobro je ruka. Malo boli na promjenu vremena, ali dobro je. Kako si ti? Šta ima u Beogradu? Ti se nećeš skidati? Ja čuo, ostaješ u Vojnoj akademiji. Pa, zar ti nije, moj Miloše, dodijo i šinjel i cokule i oprtači za ove četri godine? Ma, zvali me u Sarajevo, ovi iz obnove. Nude mi mjesto direktora željeznica. Ma, vidjećemo. Marija nije za Sarajevo. Ona ti je Dalmatinka. Škutorka ha, ha, ha. Naredila mi da neće u unutrašnjost dalje od Mostara, ha, ha, ha. Ostaje li ono, ma ono da ćeš mi biti kum? Na proljeće. Ja, ja, mart. Najkasnije, april. Tako računaj. Slušaj, zovem te jer imam velikih problema ovde u Sarajevu. Otac mi poginuo. Brata mi ubile ustaše. Za drugog brata ništa ne znam. Dainicu, ja, ja, rođenu mi strinu naši zatvorili. U istražni. Djeca joj negdje u sirotištu. Raspad sistema, jebo te, Miloše. Pomaži, pobratime, kako znaš. Ja, ja hoću. De piši, strina se zove Mara Kurtović, a sinovi su Husnija i Dragan. Ko, a ha, burazer je Ešref Tanović. Zadnje što znam regrutiran u domobrane. Još četrdedset prve. Više ništa ne znam."

Nasta tajac. Ismet nastavi razgovor uz smijeh. „Pa fino. Šta ti je tu čudno, jebo ga ti. Jest, jest, Srpkinja je, ali mi je strina. Mom daidži, mom ujaku, duša bile Srpkinje ha, ha, ha. Ko meni šokice. Šta ti je tu čudno, jebo ga ti. Jest, jest. Jedan se zove Husnija, a drugi Dragan. Duga priča, moj druže. Daj vidi, svojim kanalima, zašto je uhapšena. Molim te, Miloše. Samo da ti još nešto napomenem. Lično sam je sa Valterom upozno. Ona je Valteru omogućila praćenje i prisluškivanje njemačkog Vermahta. Čitav rat. Ma nema nikog da posvjedoći. Ma kaki. Sve je to izginulo, moj Miloše. Znaš i sam u kakvoj se tajnosti radilo. Ma, moj rođeni burazer nikad nije sazno ništa od ovoga. Jest, jest. Dobro, dobro. Zovem te opet sutra. Smrt fašizmu, moj pobratime." Tek kad Ismet spusti slušalicu bi svjestan prisustva ostalih u kancelariji. Dugo je gledao u Radmilovića, a onda upita:

„Vi ste...?"

„Miloš Radmilović, stariji inspektor republičke OZNE. Čujem, tražili ste me. A vi ste?"

Zajeban čovo, razmišljao je Ismet. Nije ovo neki mekušac, ko onaj sroljo Tošić. Ovaj je stara kajla. Ovaj je odvalio rata i hi hi. Vidi se po nastupu. Malo koga se ovaj boji. "Vi ste...", ponovo upita Radmilović.

„Tošiću, donesi jednu stolicu. Fali nam jedna stolica. Izvolite, drugovi, sjesti da vidimo u čemu je problem", službeno, a nimalo servilno ili udvarački, kaza Miloš.

„Ja sam Ismet Tanović. Demobilisani potpukovnik NOR-a. A ovo je Aziz Tanović. Moj brat. Miloše, ja sam jutros doputovao u Sarajevo. Prvi put poslije rata. Dočekale me sve gora od gore vijesti. Burazer mi kazuje, ubijen mi brat Adem. Ubile ga ustaše. Ubijen mi otac. Pa njegov punac. Pokaza na Aziza. Šta se može? Rat nikom nije brat. Ali, kad mi reče da je doktorica Mara Kurtović uhapšena i to ko narodni izdajnik

i buržujka, e to nema veze sa ratom. To je, jarane, poganluk narodne vlasti. To je javašluk."

Ismet poče gubiti živce. Nervoza je ulazila u njegove glasne žice. Na kraju se poče derati na Radmilovića.

„Slušaj, ti, ti, glavni inspektore! Ja sam tu ženu povezao sa Valterom. Lično. U njenom stanu bio je glavni prislušni centar. Radiostanica, jedina veza sa drugovima van Sarajeva. Ona je četri godine krila ilegalce u svom stanu. Preko nje smo dobijali lijekove i sanitetski materijal. A šta sam zateko. Uhapsila je OZNA. Nekake komšije, doušnici je prijavili. Đe su te komšije u ratu bile? Je li to provjereno? Ima li među njima da je ko bio u partizanima? U ilegali. Makar od četredeset četvrte kad ste svi navalili u partizane."

Naglo skoči sa stolice i gotovo režeći nastavi:

„Radmiloviću, pedeset puta sam gledo ravno u svoju smrt, ko što sada gledam u tebe i ne zajebaji se sa mnom. Hoću dosije o tome šta se zna o pogibiji moga brata Adema, moga oca Hamida. Hoću papire iz kojih se može vidjeti šta je urađeno sa stanom moga brata. Sa kućom moga drugog brata Ešrefa Tanovića i hoću dosije iz kojeg mogu vidjeti zašto je uhapšena doktorica Mara Kurtović." Naglo zašuti i dalje posmatrajući Miloša.

Nasta poduža stanka. Eksplozivna napetost vladala je u kancelariji.

„Druže Tanoviću", odlučnim glasom započe Miloš gledajući neodređeno put svog radnog stola, „potpuno vas razumijem. Tražim da i ti mene razumiješ. Naime, ja ništa ne radim na svoju ruku. Došao nalog. Odozgo od UDBE. Mi uradili svoj poso. Zaključen slučaj. Proslijeđen izvještaj u ministarstvo unutrašnjih poslova. I što se mene tiče, tu je kraj. Mara Kurtović je u istražnom zatvoru po nalogu UDBE. Udba je jedina koja može pustiti Maru Kurtović iz istražnog. A ja se obavezujem da će sutra do dvanest sati na mom stolu biti svi raspoloživi podaci zaplijenjeni od ustaške vlasti. Vezani za slučaj Adema i Hamida Tanovića. Dalje, na stolu će biti svi dokumenti o nekretninama Adema i Ešrefa Tanovića i njihovom statusu. Dosije o Mari Kurtović službeno je proslijeđen u ministarstvo, ali ja kopiju svakog svog istraživanja zadržavam i stavljam vam je na raspolaganje. Lično ću se angažirati da saznamo gdje su Husnija i Dragan Kurtović."

„Jedino što vas molim je da mi ujutro dostavite pismeni zahtjev za sva ova dokumenta. Da ne ispadne da sam šta radio na svoju ruku. Jeste li za još jednu kafu? Ili rakiju", nešto blažim tonom nastavi Miloš.

Besanu noć proveli su Ismet i Aziz, evocirajući uspomene i prepričavajući jedan drugom protekli petogodišnji period. Besanu noć proveli su Radmilović i Božović smišljajući kako da se sutra postave po pitanju slučaja Kurtović. Sve su do zore natenane isplanirali. Sve dokumentima potkrijepili, ali velika im je nedoumica bila kakve će eventualne urgencije stići iz Beograda. Ako urgencije budu mlake, neodređene sve će se lako zataškati. Ali, ako se neko jak i na položaju u Beogradu angažuje oko ovog slučaja, lako mogu obojici glave sa ramena odletjeti.

„Ništa mi ne govoriš o ženidbi, Ismete. A ja ću, kako na telefon, reće onom prijatelju da si ga za kuma odabrao. Kakav te kum snašo, burazeru? To su vlaški običaji. Kod naske je, ako nijesi znao, dva svjedoka i vodi mladu pred hođu."

„Azize, ja i ti jesmo braća, ali, moji i tvoji pogledi u svemu se razlikuju. Na tebe, na Ešu, i Aku, otac i mati imali su veliki uticaj. Nekako ste, sva trojica, odgojeni u duhu tradicionalnih običaja. Malo, tek malkice, vas je Sarajevo u tome promijenilo. Ja sam se, od najranije mladosti, tome otimao. Znaš i sam da sam oduvijek bio na svoju ruku. Nisam se pošteno počeo ni brijati kada sam postao skojevac. Ateista sam oduvijek. Sa osamnest godina ufatio sam se puške i prošao sve ofanzive. U bolnici sam se zagledao u medicinsku sestru, Mariju, šokicu, i zaljubio. Marija je katolkinja. Istih nadzora kao i ja." Ismet se kiselo nasmija, sam sebi, i svom bratu, pa nastavi. „Na kraju krajeva Hamidagina djeca su probala sve. Ešo oženi muslimanku, iz istočne Bosne. Ti oženi muslimanku, Sarajku. Adem čifutku, a ja, ja kanim oženiti katolkinju. Ako tome dodaš da nam je materin brat, kad ikad, oženio Srpkinju, ispada, sve smo probali. Možda, ostaje da nam se sestre udaju za kakve strance, Ruse, Amerikance, Francuze."

„Ismete, Bože sačuvaj, da ja tebi šta prigovaram. Bože sačuvaj da ti ne želim dobro. Ja samo hoću da ti pripomenem. Da samo znaš kako je u ovoj, našoj, Bosni i Hercegovini, biti prvi, u bilo čemu, jako teško. Daiđa Šukrija je prvi musliman begovskog hercegovačkog porijekla koji oženi inovjerku. Iz ljubavi. No, jedino on, da je živ, ponajbolje bi umio kazati koliko je breme na sebe natovario. Ja sam oženio muslimanku, Sarajku, i znam koliko nam je trebalo godina i truda da savladamo razlike u shvatanjima. U odgoju, u adetima. I dan, danas, šta goć pred nas iskrsne, imamo različite rezone. Rahmetli Adem nije imao kad da se uhvati u koštac sa sličnim problemima koji bi sigurno nastali. Ja ti u najboljoj namjeri savjetujem. Ako se kaniš ženiti katolkinjom, bježi iz Sarajeva. Bježi iz Bosne, ako želiš sebi dobro i ako želiš svojoj ženi dobro. Zlopatila se bolan i gospođa. Sve ove godine u Sarajevu i Bosni. Prođe ljubav. Za čas. Ostane, svakodnevnica. Teška i golema, ko onaj Trebević. Pa pritišće, topi bračnu harmoniju, samo vreba priliku pa da trajno čoeka od žene odvoji. Svakodnevnica da, da žive, ne zajedno, već ko stranci, jedno pored drugog."

Ismet prekide Azizovu priču, napomenom;

„Hajmo u Oznu. Vrijeme nam je." Dok su polazili, razmišljao je:

„E, moj burazeru, niti ću ja kad tebe prevesti na moj mlin, niti ćeš ti mene na svoj."

Bez suvišnih riječi, Ismet spusti zahtjev za izuzeće dokumentacije na stol Radmilovića. Ovaj ćutke gurnu šturu dokumentaciju ispred sebe, put Ismeta. Nakon duže šutnje Ismet reče:

„Trebam telefonirati."

Istog trena Radmilović podiže slušalicu i upita;

„Koji broj?"

„Beograd, i u Beogradu Bosut", procijedi Ismet.

Dvojica prekaljnih komunističkih kadrovika, napeto su se međusobno gledali. Obojici je bilo jasno da od ovog predstojećeg razgovora uveliko ovisi daljnji rasplet problema zbog kojeg su ovdje, zajedno u kancelariji.

„Mali, nazovi Beograd“, zapovijedi Radmilović telefonisti. Spusti slušalicu na aparat. Osjećao je potrebu da snizi tenzije u kancelariji, ali nije znao kako. Na kraju, čekajući liniju duboko uzdahnu i ispuštajući zrak iz pluća prozbori; „Tanoviću, tako mi je žao što se nismo upoznali u boljim prilikama.“ I Ismetu je trebalo malo otpuštanja živaca pa uz kiseli osmijeh prozbori;

„Moj Radmiloviću, onda smo se trebali susresti u gimnaziji. Od tih, gimnazijskih dana, čini mi se, kod mene nije bilo puno, kako ti reče, boljih dana. Kao momčić sam se priključio SKOJ-u. Sa osamnaest godina uzeo sam pušku u ruke i otišao u partizane. Prošao sam sve ofanzive. Ranjavan dva puta. Bivši tifusar. Sakat u ruku. E, sad mi ti kaži kad si me to mogo upoznati, u boljim prilikama.“ Uz širok potcjenjivački osmijeh upućen Milošu Radmiloviću, kaza;

„Možda na Igmanu? Ili Zelengori? Ili Sutjesci? Ili Kozari? Mogli smo se sresti ako si kad bio na tim terenima?“

Miloš je dugo šutio, vagajući koliko ima istine u ovoj besjedi. Od kako se rat završio hiljade je ljudi pred njim ovakve ili slične priče pričalo. Hvale se partizanijom, svojom hrabrošću, pamet da ti stane. A u partizane primljeni pola godine prije kraja rata. Slušao je stotine sličnih priča, a tek kada se počne detaljno o ratu i ratnim strahotama pričati, otkriju se izmišljotine, laži i uveličavanja.

„Moje su ustaše pobili, u Nevesinju. Dva strica, ujaka. Oca. Ja i brat otišli u šumu četrdeset druge. Za brata ni dan danas ništa ne znam, a svašta se priča. Jedni vele, vidjeli ga zadnji put na Vučevu. Drugi vele, vidjeli ga kod Rame. Ja sam ranjen u nogu. Lakše, geler me zakačio samo po mesu. Znaš i sam, četeres treće i najmanja rana znala se zagnojiti. Zatrovati, i glave ti doći. Nekako osta živ. U pravu si. Malo je bilo tih, boljih vremena, u kojima smo se mogli nekad prije sresti. Pa ipak, opet ti velim, žao mi je što se u ovakvim neprilikama upoznasmo. Malo nas je, prvoboraca, a bojim se da će nas ovi novopečeni za pet, šest, godina opasno zavaditi.“ Zazvoni telefon.

Veliku sam maturu spremala zajedno sa Cicom. Dobrih mjesec dana. Iako smo obje najbolji đaci realke, sa uživanjem sam ponovila čitavo gradivo. I spremno dočekala polaganje mature. Posljednji dan polaganja mature predviđao je pismeni rad. Iz srpskohrvatskog u trajanju od četri sata. Tema bi kakvu nisam očekivala. „I poslije rata, budimo spremni za rat.“ Prvi sat vremena započinjala sam tekst i gužvala papir nakon pet, šest rečenica. Totalna blokada mozga. Nezadovoljstvo zamišljenim početkom. Neopisivi nagon da moram uraditi neponovljiv sastav, kočio mi je ruke. Unosio paniku. I peti započeti rad sam zgužvala. Stavila sam novi papir, na sto, i zagledala se u nastavnika. Nastavnik predvojničke obuke bio je u našem razredu zadužen za nadgledanje maturanata. Pade mi na pamet kako je s proljeća prišao meni i Cici dok smo nevješto baratale starom puškom na vježbi gađanja, pravom municijom.

„Djevojke, drugarice! Što birkate po toj ceradi? Šta fali što ima malo blata, na ceradi? E, da vam zafijuće oko glave, kako bi vas dvije zalegle, repetirale i zapucale. A, ne ovako. Birkate po toj ceradi i zaliježete na nju, ko da ste na izletu. Daj ovamo, Tanovićko, tu pušku!“ Zagrmi nastavnik, a onda se prenese u neka druga vremena. I prostor. Naglo, i vrlo vješto, za svoje godine, pade u novom odijelu na prljavu ceradu. Nage se, na sekund, na lijevo rame i brzo repetira pušku. Već sljedećeg trenutka grmnulo je iz puške. Pucanj kao da je vratio nastavnika u svakodnevnicu. Blago se okrenuo prema nama dvjema, još ležeći na blatnjavoj ceradi. Mrmljao je: „Ovako se to radi. Ovako se to radi, ako hoćeš glavu da sačuvaš, moje cure. Daj Bože, da vam nikad ova obuka ne zatreba. Daj Bože.“

Evo je! Eto teme, Fikreta! Samo ovo ispričaj. Malo nadodaj. Pusti mašti na volju i eto rada. Mozak je bjesomučno radio. Ruka nije stizala mozak. Križanje, popravljanje, i ponovno pisanje. Ostala sam sama u učionici. Isticao je četvrti sat a ja sam pisala šestu stranu sastava.

„Provodi kraju, drugarice Tanović. Hajde, hajde, bit će dosta. Ma, bar za tebe i Cicu, nije problem matura. Hajde, dijete, privodi kraju.“ Ostao je nastavnik predvojničke u razredu dobrih petnaest minuta iza zvona.Završila sam rad iscrpljena, smoždena , zadovoljna. Prezadovoljna.

„Miloše, Ismet je. Ismet Tanović. Kako si mi, gene? Šta ima u Beogradu? Kako našijeh ponajmanje? Pa ja, prijatelju moj. Izginulo, pomahnitalo, o sebi se zabavili. Sve je tako, kako ti veliš. I ovamo, u Sarajevu, treba ti busola, saborca da nađeš. A i kad ga nađeš, sažališ se nad njim. Mrtav, a hoda, moj Miloše. Ja te zovem povodom onog, jučeranjeg razgovora.“

Dok je prelazio na stvarni razlog javljanja, Ismet osjeti onaj damar u potiljku koji je nepogrešivo najavljivao uzbunu. Koji je najavljivao opasnost. Mnogo bi razloga za sijevanje u njegovom čelu. Boja Miloševog glasa, zamuckivanje, potreba da se i dalje priča o opštim temama. Isuviše je dobro poznavao Miloša. Da ima išta dobra javiti, ni sekunde ne bi okolišao.

Inspektor Radmilović pretvorio se u uho. Mačijim sluhom pokušavao je čuti Ismetovog sagovornika. Munjevito je analizirao Ismetove odgovore. Pitanja. Potiljkom i tjemenom bijesno je kolala vrela krv u iščekivanju konačnice po ovom razgovoru.

„Veliš, da zovem za dan, dva. Pa dobro, moj drugar. Zovem za dan, dva. Ma ne znam, šta da ti kažem. Jest, jest u Ozni sam. Jesu, jesu. Dali su mi dokumente. Hoću, hoću, otići ću i u Udbu. Zovem te za dan, dva. Ti vidi šta možeš. Čuvaj se, moj Miloše.“ Kratio je Ismet razgovor sa Milošem, krijući razočarenje i nezadovoljstvo.

„Odakle mi ideja da će Miloš nekakvim čarobnim beogradskim štapićem razriješiti hapšenje Mare? Imovinu moje braće? Odakle mi ideja da će Miloš udariti na kadrovike Udbe i Ozne. Za račun nekakve rodbine starog partizanskog druga. Druga su onda, bila vremena. Neprijatelj se vidio. Na čistini, preko nišana. Jasno i nepogrešivo. Sada, je neprijatelj zamaskiran. Perfidan, slatkorječiv. A opasan. Na položaju. I Miloš se boji

previše čačkati." Dok je ovako razmišljao, ču Miloša kako malo tiše u slušalicu govori.

„Iko, jarane, razumi me. Danas i zidovi imaju i uši i oči. Raspitivao sam se. Vjeruj mi, o toj doktorici. Đe goć udarim, pitaju me, otkud znam za tu buržujku i tursku kurvu? Da ti dalje ne nabrajam. I ja im sumnjiv, jebo te. Ko, šta se imam raspitivati. Ma, Šarac, sjećaš se Šarca, moraš ga se sjećati, ti ga učio rastavljati puškomitraljez četeres druge, znaš šta mi Šarac, veli:

„Slušaj, Miloše, ni ti, ni Ismet Tanović, nemate sem partizanske i seljačke škole nikake druge naobrazbe. Drugovi hoće da vas ko mlade kadrove iškoluju, da od vas naprave velike privrednike. Udarnike u miru, kakvi ste bili u ratu. A šta vas dvojica radite? Eto, sami sebi podmećete klipove pod noge. Urgirajući, za nekaku buržujku. Pa za šta ste se borili, ako niste, da buržuje sklonimo sa vlasti?"""

„Dobro, dobro. Nazvat ću te za dan, dva", ponavljao je Ismet. Razmišljajući koliko od ovog razgovora čuje Radmilović. „Smrt fašizmu", promrmlja, mlako, Ismet. Ču još blijeđe od Miloša: „Sloboda narodu."

Deset dana po puštanju gospođe iz zatvora bi svečana dodjela maturskih diploma. Mene pozvao profesor Milan Marković u zbornicu. Dan prije. Mirišljava zbornica, nekako je odudarala od ostatka meni poznatog školskog prostora. Odisala je pameću, ozbiljnošću, mudrošću. Starinom. Divno sam se osjećala sjedajući u klimavu fotelju. Profesor Marković bio je blag, veseo, razdragan, dok mi je govorio;

„Fikreta! Izabrana si za učenika generacije. Sve petice, pa ovaj prekrasan maturski sastav. Ma, za ne povjerovati. Razredno vijeće, na vanrednoj sjednici, odlučilo je da pročitaš sastav. Sa bine, svim đacima. Ti, lično, čitat ćeš sastav. Samo, trebala bi, do sutra, da ispraviš ovu silu gramatičkih grešaka. Načinjenih, valjda u brzini. U trenutku nadahnuća. Još nešto, dijete moje. Volio bih da tvoji roditelji prisustvuju dodjeli maturskih svedočanstava. Trebaš primiti i posebnu pohvalu."

Malo stidljivo, nadoda. „Škola je odlučila da ti pokloni jednu knjigu. Iz vlastite biblioteke. Sa posvetom. Posvetu sam lično ja napisao. Lijepo bi bilo da i tvoji roditelji prisustvuju svečanosti."

Profesor Milan Marković tada se malo uozbilji. Malo se iskašlja i upita Fikretu:

„Eto, maturirala si. Odličan si đak. Najbolji, u generaciji. Kakvi su dalji planovi?"

Malo sam se zbunila. Zacrvenila. Zatečena pitanjem na koje nisam imala nikakvog odgovora, odgovorih glupim pitanjem:

„Kako mislite, kakvi su mi planovi?"

Dobri profesor se meškoljio na stolici, popravljao je ofucanu kravatu, kad nastavi: „Pa, možda studij? Fakultet. Recimo, pravo, ekonomija, pedagogija. Tako nešto. Iako bih ja lično volio da upišeš studij književnosti."

Naglo poskoči u fotelji. Unese se Fikreti u lice.

„Dijete moje, prije rata sam radio kao nastavnik jezika u muškoj gimnaziji petnaest godina. U ratu sam izveo dvije generacije. Evo, poslije rata vi ste moja četvrta generacija. Većeg talenta, za književnost, nije bilo u ovoj školi a da ga ja pamtim. Ja,

ja, taka mi sudbina bila. Ja nemam djece. Ali, ako bi ti, kako da kažem, ako bi tvoji roditelji pristali da studiraš književnost, ja bih, možda, mogao pokušati nešta oko stipendije. Mogao bih i lično učestvovati u troškovima. Jesam. Voljan sam, plaćati dio tvoje školarine, jer, šteta je, kako da ti objasnim, ma najradije bih da porazgovaram sa tvojim roditeljima. Fikreta, u Sarajevu nema fakulteta za književnost. Ali, ako bi ti, ako bi tvoji roditelji pristali, pa da u Beogradu upišeš studij...

Ja, ja, znam da su teška vremena. Trošak je to. Ali, sa ovim ocjenama. Sa ovim talentom, siguran sam da bi se mogla dobiti stipendija. Pa, eto, malo bih i ja učestvovao. Za, dom. Za, knjige. Samo, samo kad bi ti, kad bi tvoji pristali. Šteta je. Velika bi šteta bila da odustaneš. Veliki si talent."

Ponovo se zavali u fotelju. Umoran i obeshrabren, osjećao je da se bavi sizifovskim poslom.

Doktoricu Maru Kurtović pustili su iz istražnog zatvora nakon sedamdeset i pet dana istrage. Za tih, sedamdeset i pet dana, doktorica je ostarjela sigurno dodatnih deset godina. Držeći se jednom rukom za jaku Azizovu mišicu a drugom rukom za zdravu Ismetovu podlakticu, polahko je koračala stubama centralnog istražnog zatvora. Prazna, u duši i tijelu. Noge su same pratile lagani, usporeni, korak dvojice muškaraca. Pažljivo je slušala Ismeta, koji je u drugoj ruci nosio zapečaćen žuti koverat.

„Djecu smo našli. U Dubrovniku su. U vili Kaboga. Dobro su i zdravo, dainice. Obojica. Sa Husnijom sam i razgovarao. Telefonom. Pozvala ga direktorica škole u zbornicu. Lično sam i sa njim razgovarao. Ozbiljan dečko. Pametan, smiren. Razložan. Ma, sav je na tebe. Kaže, poruči mami da ostajemo ovde do kraja školske godine. A onda, eto nas u Sarajevo. Kaže, neka nas ovde do kraja školske godine. Reče, još, poljubi mi mamu, i poruči joj, i Dragan je dobro."

Velika briga gospođi spade sa pogrbljenih ramena. Malo jači stisak nadlaktica obojici muškaraca pokaza njenu radost.

„Dainice, stan ti je konfiskovan. Kažu drugovi, sama si. Imaš visak stambenog postora, a vremena teška. Znaš i sama. Puno Sarajevo muhađera. U tvoj stan smjestit će tri peteročlane porodice. Svaka će porodica dobiti po sobu. Kuhinja i ostale prostorije, bit će im zajedničke. Inače, stan ostaje tvoje vlasništvo. Ovo je privremeno rješenje. Država kreće u obnovu. U Švrakinom Selu uskoro počinje gradnja baraka za ove nesretnike. Kada barake budu gotove, stan ti se vraća. Ustvari, stanarsko pravo. A stan je državni. Tako, nekako. Ovde, u koverti sve piše. Crno na bijelo. Na Jarčedolima će biti, do daljnjeg, smještene dvije muhađerske porodice. Kada dražava za njih izgradi smještaj, vraća ti se imanje. Onaj dio što si u ratu prodala oduzet je od tog ustaše i pripada državi."

Izašli su pred zgradu. Mara je na ulaznim vratima dugo stajala nepomična i dalje se oslanajući na dvojicu muškaraca. Podigla je lice prema nebu i dugo upijala ljetnje zrake sunca.

„Bože, Bože. U istražnom sam ponajviše poželela decu. I, sunce."

Dugo je stajala na ulaznom trijemu zgrade, glave okrenute prema nebu. I suncu. Ne spuštajući glavu i ne otvarajući oči upita;

„A, Ademov stan? A, Ešrefova kuća? Šta je s tim?"

„Sve je, dainice, nacionalizirano. Useljeno, muhađerima. Puno Sarajevo izbjeglica iz istočne Bosne, iz Hercegovine, Krajine. Valja to smjestiti, dainice. Nije šala. Ademov stan uzela država. Ešrefovu kuću država je djelimično nacionalizirala. Ovih dana treba da dođe Advija, žena Ešrefova, sa sinom, i da uljegne u kuću. U dio koji nije nacionaliziran. Tako je sigurnije. A od šta će živjeti, niko ne zna."

I dalje žmireći, a opet gledajući u sunce i vedro nebo, Mara reče:

„Naopako je, deco moja, ova nova vlast započela graditi državu. Otimanjem tuđeg nitko nije sreću izgradio. Neće ni ovi. Sigurna sam."

Prvi put tada progovori Aziz, i to šapćući:

„Iko dragi, vodimo je odavde u kuću. Nije još ni pošteno izašla iz istražnog, a opet traži belaja. Hajmo u kuću! Čuće je ko, dragi Iko."

Za najboljeg učenika četvrte poslijeratne generacije Mješovite gimnazije proglašava se odlukom Nastavničkog vijeća učenica IV-a razreda, omladinka Fikreta Tanović.

Svečano, razdragano,veselo i ponosno čitao je tekst moj razrednik za svečanom binom. Mješavina neopisive sreće i zadovoljstva, tresla mi je noge. I ruke. U rukama sam držala sastav koji trebam uskoro s bine naglas pročitati. Otac je bio na vožnji pa nije mogao doći na proslavu. Još je kazao da ne voli gužve i masovna okupljanja. Kaže, nekako mu udari na nerve, pa hoće pomahnitati u gužvi.

Mati, nije htjela doći na proslavu, uporno ponavljajući, ama nije to za mene. „Ama, kaka ja i proslava, a, nejmam vele ni šta obući." Na kraju, mati mi predloži, a ja rado prihvatih da na proslavu povedem gospođu.

„Gospođi će drago biti da je povedeš. A i rodica nam je. Ona umije. Ona zna da se ponaša na tim, i takim svećanostima. Pa ona je jedina gospođa u našoj familiji. Red je da je povedeš. Ja ću ovde, u kući, iskupiti kone i proslaviti tvoju maturu. A ti lijepo povedi gospođu na proslavu."

Dainica je rado prihvatila moju molbu da dođe na proslavu. „A tvoja majka i otac? Zar oni neće biti na proslavi?" Upitala gospođa sa dosta srdžbe u glasu.

„Gospođo, otac je ima vožnju.Mati se nekako stidi i boji doći na tu proslavu." Pokušavala sam pronaći kakvo dobro opravdanje za roditelje ali gospođa me prekide.

„Stide se, eto, to je pravi razlog. Glupi narod, Isuse Kriste. Razumem kad se stide neznanja, neukosti, zatucanosti i čega sve drugog ne. Ali, dete im đak generacije, a oni se stide doći na proslavu. Život sam provela među muhamedancima, dete moje. Susrela sam među njima tek nekoliko ambicioznih, neiskompleksiranih, hrabrih, odvažnih, kao recimo što je tvoj đaidža, a moj muž, Šućro. Dete moje, da se razumemo, među muhamedancima susrela sam na hiljade umnih, pametnih, obrazovanih, talentiranih,

darovitih, ali nedostaje im ambicija, prodornost, hrabrost, odvažnost i po meni ono najvažnije neiskompleksiranost. Odveć dugo, taj narod, drugi, uporno negiraju, omalovažavaju. Među Turke i poturice trpaju, kao izdajnike slavenstva i pravoslavlja. Potpuno razumem i osećam kakvo breme taj dobri narod nosi. Doći ću, dete moje, da uživam u tvojoj slavi, uspehu i mladosti. Takvih dana je malo, premalo u životu, pa želim bez obzira na sve da i ti uživaš."

Amidži Ismetu partijski drugovi odrediše radno mjesto i zadatak. U rudniku Ljubovija, pokraj Prijedora, raspoređen je za direktora rudnika, u obnovi. Dobio je na korištenje oduzeti buržujski stan u Prijedoru. Oženio se drugaricom Marijom Mimicom, koja je uzela muževo prezime, a zadržala i svoje. Dugo mi je trebalo da materi i ocu objasnim da je to moguće i da je to novi običaj, ako je žena uspjela prije udaje. Prezivati se prezimenom muža a istovremeno i svojim za mater i oca bilo je bogohuljenje. Dugo je mati šutjela, a onda kaza;

„Davno, davno, pričala mi Mujaginca. Na ženskom sijelu. Ja se jako udala. Kaže Mujaginca, da će doći dan kada će se ženskinje oblačiti ko muškinje. Kada će ženskinje raditi muške poslove, a muškinje ženske poslove. Kada će se ženskinje, u kući, a i van kuće, pitati taman koliko i muškinje. To su prvi kijametski išareti", nastavi mati a onda će nastupiti i drugi išareti.

„Otisnuće se insani i u nebo i u zemlju, dokle ni pamet ne može dosegnuti. Umetaće se insani u bonluku i lahku životu, ali će sve više i više izlaziti iz insanskog sureta, ne hodeći, već trčeći, u susret kijametskom danu."

Amidžinca Advija došla je u Sarajevo. Sina je prvi put poslije šest godina ošišala i u mušku odjeću odjenula. Kaže, u Sarajvu neće lahko Srbi osvete spremiti, a valjda su zaboravili Ešrefa Tanovića, u Čajniču, Rudom i Foči.

Čipkana haljina, lakovane cipele, ogrlica od bižuterije i lagani slamnati šešir, pokriven blagom patinom, gospođu Maru činili su pravom gospođom među prisutnima. Starački, usporenim korakom polahko je prilazila prvim klupama poredanim neposredno ispred bine.

Nijemo, uz veliki respekt, doktoricu Kurtović okupljena masa je, uzmičući, propuštala naprijed. Veliki broj prisutnih roditelja poznavao je ovu ženu od davnina. Većina roditelja, već odrasle djece bar jednom ili više puta bila je u njenoj ordinaciji, u Vrazovoj.

Moj razrednik prvi priđe gospođi. Blago je, držeći ispod ruke, dovede u prvi red. Poznavali su se od prije. Vidjelo se to po srdačnom razgovoru. Nekoliko puta su pogledali put mene. Čas jedno, čas drugo. Razrednik je gospođi nešto diskretno govorio, na uho, a ona je polagano klimala glavom, gore, dolje.

Kada sam primala svjedočanstvo i diplomu, susretoše nam se pogledi. Nisam sigurna, ali, kao da su u gospođinim očima sijale dvije suze.

Polagano, uz česta zastajkivanja uz neki izlog ili uz neki reklamni plakat, pratila sam gospođu kući. Pred Hipotekarnom bankom opet zastade, podiže glavu prema prozorima ogromne zgrade, i sjetno kaza;

„Šućrova kancelarija bila je na drugom katu. Odmah, iznad ovog balkona. Kako su to bila lepa vremena." Krenusmo smo dalje, šuteći, a do malo gospođa reče:

„Tvoj razrenik, moj dobar prijatelj i poznanik, gospodin Marković mnogo te hvali."

Šutjela sam.

Kaže meni, Maro, veliki je talent. Veli, Maro, mora nastaviti školovanje. Tjera me da razgovaram sa tvojim roditeljima. Tjera me da ih ubjeđujem da te pošalju na fakultet.

„Dete, da li bi ti voljela studirati književnost? Od tebe ponajviše zavisi šta će se činiti dalje. Ne smeš dozvoliti da te ova sredina, ova provincija, malograđanski običaji i predrasude, pometu u planovima."

Teško se popela do tavanskog stana. Na odmorištu, sprat niže, kratko zastade gledajući u vrata oduzetog stana i prokomentira tiho.

„Ovđe sada živi neki oficir. Visoki čin ima. Radi u Udbi, veliki prostak. Mislim da tuče ženu i decu. Svako malo. Seljaci, dete moje. Teško da će seljaci uspeti napraviti državu. Po meri naroda." Uz sjetan osmijeh doda: „Možda po svojoj meri hoće, ali to se narodu neće svideti, videt ćeš, dete moje."

Planirala sam sa gospođom se oprostiti na ulaznim vratima tavanskog stana. Ona je insistirala da uđem. Dok sam sjedjela u skromnoj i prenatrpanoj dnevnoj sobi, gospođa se dugo zadrža u drugom dijelu stana. Nakon dosta vremena uđe u dnevni boravak. Ogrnuta starim kućnim ogrtačem, noseći naramak knjiga u rukama.

„Ovo je sada tvoje. Ove knjige želim da pročitaš, tokom leta. Igo, Turgenjev, Tolstoj, Krleža, Zola, Jesenjin. Za mene pravo malo bogatstvo." Presretna, grabila sam čas jednu, čas drugu, čas treću knjigu, listajući nasumice stranice i čitajući po nekoliko rečenica. Na vratima, dok me ispraćala, ponovo se kod gospođe vrati onaj nekadašnji zapovijedni govor:

„Dete, gospođu Alimu pozdravi. Ocu poruči, želim hitno da ga vidim."

„Okle pare?" Derao se otac. Kaže, dobiće naku stipendiju. Kaka stipendija? Sve je to na dugu štapu. Može stipendijom podmiriti manje od pola troškova, nastavio je otac, derući se.

„I đe to ima? Poslati dijete, žensko dijete, u bijeli svijet.

Sve je to kurvaluk. Sve je to goli kupleraj. Fino ti govorim, ženo, goli kupleraj." Derao se otac.

„A ti, ti navalila da ide. Ko i gospođa, prekjuče. Mislim, što li me zove? Nešta otpalo u stanu. Krov neđe procurio, pa me hitno zove. A ona, ko i ti. Neka ide, pa neka ide.

Đe, da ide, kumim te Bogom? U Beograd! Allahu dragi. Među Srbe. Među inovjerce." Babo još više povisi ton.

„Nije mi ni čudo od nje. Tuđa krv. Briga nje šta će sa Fikretom biti. A kad pukne bruka, onda će sve biti po Azizovim leđima. Jok! Jok! Jok i jok! Kaka književnost! Kake trice i kučine. Đe će se zaposliti sa tom školom, pitam ja tebe? Đe? Niđe? To ti

je pupa hava škola. Lezi hljebu da te jedem. Jok, jok i jok. Eno joj učiteljska. Eno škola za pravnike. A ona, jok. Ona zapela a i gospođa sa njom, književnost pa književnost. Da to valja, bilo bi takijeh škola i u naske. Ođe, u Sarajvu. Ali, jok, nema te škole, nema u naske tog fakulteta. Nema, prije Beograda.

E neće, Bogomi, dok je u me ova glava na ramenima. Kad ja odapnem, radite šta goć hoćete. I kako goć hoćete, ali dok je mene živa, jok."

„Nemoj se bolan, Azize, toliko sekirati. Znadeš svoje srce. Znadeš svoje damare. Udariće te šlog, ili šta još gore. Đe smo onda prispjeli. Neka, Azize, ne sekiraj se, tolko. Hudo, mlado, u najgorim godinama. More biti pa je prođe. I želja za tim školanjem, i za tim piskaranjem, i za čitanjem. Čekaj, dok joj kakav momak zavrti mozak. Proće je želja za svim tim zaludnim rabotama."

Sretoh zemljaka, Krvavca, u Ferhadiji. Ima dva dana. Čoek na položaju. Radi u Džepnoj knjizi. Ko magaciner. Ja mu pričam, natenane, kako u me kći, Fikreta, voli čitati.

Kažem ja njemu: „Đemo, ona kad pričapi kaku knjigu, ne pušta je dok je ne pročita. Od korica, do korica." Velim mu kako nešto i piskara. Po vazdan, pa i po vascijelu noć. Glave ne diže, velim tako Đemu.

A on, baš nako vruće, rođački, veli, pošalji je meni. „Zaposliću je u nas u Džepnoj knjizi, pa kad voli knjige, eno joj knjiga, pun magazin. Lijepa plaća. Nije daleko, eno hin kod Končare. U čikmi." Šta fali, kumim te Bogom, Halima, šta fali? Svoja plaća, svoja nafaka. Ne tražim dinara u kuću da donese.

A ona. Jok, pa jok. Hoću na fakultet. Hoću u Beograd.

Sve ovo zakuha nam ona vlahindura. Jest, jest, ona je na to ciljala. Ona je sevep.

E, onda mati vrisnu. Zagalami. Veće huke i galame iz manje žene nije se zapamtilo u mahali.

„Kazah li ja tebi, Azize, da se u našoj kući gospođino ime ne smije po ružnom spominjati! Vallahi, billahi, posto si isti rahmetli Hamid. Ma kaki, Hamidaga je za te svjeski čoek. Posto si gori od mog rahmetli baba. Nakav si zatucan, starinskih nadzora. Lahak na teškoj riječi."

Mati se prvi put derala pred ocem. Znala se usprotiviti, znala je kontrirati, ali nekako oprezno, tvrdoglavo, uz maksimum poštovanja. Sad, sad se derala, da se mogla čuti na ulici.

U mahali, kakva je Vrbanjuša, velika je sramota da se do na ulicu čuje svađa. Iz kuće. U mahali, u kući, iza debelih i visokih avlijskih zidova može krvina padati, ali, to ne smije svijet čuti. Najčešća briga stanovnika sarajevskih mahala je šta će svijet reći. A kad se kaže, šta će svijet reći, misli se sta će komšiluk reći. Ne dalje.

Nekako istovremeno, Fikreta na čardaku, otac i mati u kuhinji, promisliše istu misao:

„Kuku, šta će svijet reći?"

Naglo, kao kakvim sječivom, prekide se materino i očevo, deranje. Nasta tišina, a ja nastavih pisati.

Posebna zamolba!

Poštovani,

Ako Komisija za prijem ocijeni moj rad, kao i ostalu dokumentaciju, pozitivno, molim da obavijest pošaljete na sljedeću adresu:

Dr. Mara Kurtović
Mejtaš 8/III
Sarajevo
(za Fikretu Tanović)

Unaprijed hvala.

Nekoliko izvoda iz Fikretinog dnevnika!

2. oktobar '48.

U petak bila sam kod gospođe. Vratila sam posuđene knjige. Uzela sam četiri nove. Gospođa ima neprocjenjivu biblioteku. Insistira da ne uzimam više od četiri knjige na posudbu. Kaže, nikakva pošta nije došla iz Beograda. Bez obzira na to, ja se još nadam.

5. novembar '48.

Gospođa je jako bolesna. Vjerovatno upala pluća. Tako ona kaže, a doktorica je pa joj je vjerovati. Vratila sam posuđene knjige i uzela dvije nove. Sada, nakon ovog vremenskog razmaka, gotovo mi je žao što sam se uopšte prijavljivala. Gospođa kaže nije bilo nikakve pošte. Sinoć sam bila na korzu. Prišao mi je Namik. Odavno se simpatišemo, ali eto, sinoć mi je prvi put prišao. Šetali smo zajedno, ja, Cica, Namik i njegov brat Šahrijar. Sedam krugova korzom. Kaže, zaposlio se u G. P. Zidar kao tehničar. Namik mi se sviđa još od djetinjstva. Stanuje sa dva brata i majkom Đulom u istoj mahali. Jako je produhovljen, zgodan. Sve se cure okreću za njim. Meni jedino smeta što i dan-danas malo oteže kad govori. Po mostarski.

3. mart '49.

Babo došo kući iz noćne. Veli da se trebam javiti u N. Š. P. Džepna knjiga nekom Džemalu Krvavcu. Babo kaže da će me u tom preduzeću primiti kao bibliotekara. Na određeno vrijeme. Za sada. Za poslije će vidjeti taj Krvavac.

Bila sam popodne kod gospođe. Malo je bolje. Ustaje iz kreveta. Kuća joj je u užasnom neredu. Gospođi taj nered strašno smeta. Kaže, voljela bi odseliti u Beograd. U starački dom. Pisala je sinovima u Beograd. Husniji i Draganu. Moli da joj pokušaju obezbijediti smještaj, u staračkom dom. Husnija joj odgovorio da je teško za smještaj. Moli je da pričeka, bar godinu. Gospođa kaže da nije ništa drugo nije stiglo iz Beograda. Čudi me. Da bar pošalju obavijest da nisam primljena.

1.4.1949.

Danas je Namiku rođen dan. Poklonila sam mu knjigu. Od Jesenjina, Sonete, i sasušenu laticu ruže. Namik me zaprosio. Nikad mu nisam ništa govorila o Beogradu. Nisam ni sada. Odgovorila sam neodređeno, razmislit ću ha, ha, ha.

1. maj '49.

Danas je parada. Babo će nositi željezničarsku zastavu na paradi. Ja sam odlučila. Udajem se odmah iza maja. U subotu 5.5.1949. Od Beograda sam odustala. Gospođa je tužnija od mene. Kaže, čekaj oglas do godine. Ne odustaj. Budi uporna. Jedan je život, kajat ćes se.

Ja ostajem pri svojoj odluci.

P. S.
Cica otišla u Zagreb studirati arhitekturu.

Poslije 5.5.1949 godine u Fikretinom dnevniku nema više zapisa. Zaronila je u svijet odraslih. Rekao bi običan čovjek. Posivila, potamnila i izjednačila se sa okolinom. A, tako je prekrasno odskakala od sredine, rekao bi pametan čovjek.

Recenzija, *Ponavljači*, S. Tanović

Ponavljači – simboličan naslov daje autor svom djelu u kome piše o svojoj porodici, o svojim precima, o sebi. No, nije ovdje samo riječ o ovim trima komponentama. Ovdje autor, simbolički, jasno, kvalitativno, daje jednu sagu o domovini Bosni i Hercegovini, o onima koji čine domovinu, o ljudima, o čovjeku. Porodica Tanović je ovdje sinonim za nešto veće. Tanovići su jedinka koja simbolizira domovinu i njenu borbu. Borbu da se ostane u domovini, borbu da se poštuje domovina, borbu da se bori za domovinu.

Ponavljači su ljudi ove domovine, *ponavljači* idu kroz historiju, kreću se kroz vijekove svoga postojanja, nekada brzo, a nekada sporo, tiho, često, nažalost, i neprimijetno. Svaki put isto, samo sa drugim glavnim i sporednim likovima. Ovdje vidimo i tjeranje sa ognjišta, svakodnevno privikavanje na novo, odustajanje od starog, ali i odbijanje novog, tvrdoglavo ostajanje na starim uzusima. Tu su i ratni pohodi, uvijek za drugoga, i uvijek u drugoj vojsci, brat na brata, sin na oca, amidža na bratića. Uvijek svoj na svoga. Sve zarad tuđih ideala.

Čitajući ovo djelo, čitalac se ne može oteti dojmu koliko se kroz ovu porodicu i one koji se nadovezuju na nju, očitava onaj Selimovićev svevremenski odlomak:

„A, mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudno što smo siromašni? Stoljećima mi se tražimo i prepoznajemo, uskoro nećemo znati ni ko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni, a odbacuju kad odslužimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesretniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice, a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti, a neprihvaćeni, strani svakome i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na razmeđi svjetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo pametni iz prkosa. (...) Zar bez razloga puštamo da život prelazi preko nas, zar se bez razloga uništavamo. A, zašto to činimo? Zato što nam nije svejedno. A, kad nam nije svejedno, znači da smo pošteni. A, kad smo pošteni, svaka nam čast na našoj ludosti!“

Ovaj historijski citat se ogleda u sudbini porodice Tanović. Na međi su na jugoistoku Hercegovine, u Gacku, gdje se talasi historije lome preko njihovih leđa. Uvijek nova vlast teže dolazi do njih jer postoji i neprijatelj iznutra koji ih ugnjetava i radi kojeg odlaze, napuštaju svoje ognjište, ustvari, radi kojeg bježe glavom bez obzira tamo gdje će im biti ljepše, tako se barem nadaju. Dolaskom u Sarajevo, oni su novi, došljaci. Izgubivši titule koje su nekoć imali, i oni se gube. Tu gdje su vjerovali da će

im biti bolje, ali su se i bojali. Bojali onog novog što slijedi, bojali odlaska sa svoje babovine.

Prostor Balkana je autor tako precizno opisao kroz svoju porodicu. Ovdje je uvijek neko kidao i sebi pripajao nešto tuđe, nožem, puškom, tiranijom, a uvijek se to plaćalo krvlju i kostima ljudskim. Krv i kosti su ovdje, nažalost, najjeftinije.

Odlazeći na novo, dolazi se do dviju posljedica. Neki su se u tim silnim migracijama prilagođavali, odbacujući time sve svoje, a što je kao posljedicu imalo konstantni bijeg od svoga da bi se ušlo u novi svijet. I na koncu, i zaboravljanje onoga što je svoje. Međutim, autor prikazuje i one koji su bili tvrdoglavo vezani za svoje običaje, pravila koja su nekoć poštivali, naslijeđivali ih od svojih predaka i nisu prihvatali ništa novo, čak ni ono što je bilo pozitivno, što bi unijelo pozitivnu prekretnicu u razvoj i ličnosti i porodice.

Posljednja autorova konstatacija u knjizi nadasve opisuje bosanskog čovjeka.

„Poslije 5.5.1949. godine u Fikretinom dnevniku nema više zapisa. Zaronila je u svijet odraslih. Rekao bi običan čovjek. Posivila, potamnila i izjednačila se sa okolinom. A, tako je prekrasno odskakala od sredine, rekao bi pametan čovjek.“

Zaroniti u talase sredine, to biva ključ života na Balkanu, u Bosni i Hercegovini. Odudaranje nije poželjno, i to je jedan od trenutaka piščevog uočavanja ne samo svoje porodice, već i skoro svih balkanskih porodica. Ovo je priča o jednoj porodici, ali je kroz nju dat čitav bosanskohercegovački svijet, i svaki čovjek ponaosob, svaki Bosanac i Hercegovac. I to ne samo u periodu o kome autor piše i u koji smješta svoju porodicu. Nego i danas. Čitajući ovo vrhunsko djelo, uočavamo, gledamo, analiziramo i donosimo zaključke i o današnjem čovjeku. Čovjeku Bosne i Hercegovine.

Melika Hrvić, prof.

Senad TANOVIĆ

PONAVLJAČI

IZDAJE, ŠTAMPA I DISTRIBUIRA
PLANJAX GROUP
Izdavačko-štamparska kuća
PLANJAX KOMERC doo
Bobare 55, 74264 Jelah - Tešanj
Tel. 032 661 571 Fax 032 661 572 Mob./vib. 062 788 877
E-mail: planjaxdoo@gmail.com
www.planjaxgroup.com

PC PLANJAX GROUP SARAJEVO
71320 Vogošća, Igmanska do br. 75, I-12, Tel. 033 539 575
E-mail: planjaxgroup@gmail.com Mob. 061 477 597

ZA IZDAVAČA
Medina PLANJAC, direktorica

ŠTAMPA
Štamparija PLANJAX PRINT Bobare 55
Tel. 032 667 350 Mob./vib. 061 384 675

ZA ŠTAMPARIJU
Mirza PLANJAC, dipl.ecc

DISTRIBUCIJA & PLASMAN
Knjižara PLANJAX SHOP Jelah, Titova 17
Tel. /Fax 032 663 824 Mob./vib. 062 788 878

ELEKTRONSKA KNJIŽARA
eknjigeplanjax.com

ZA DISTRIBUCIJU & PLASMAN
Alen PLANJAC, dipl.ing.graf

Članice Grupacije PLANJAX
Izdavačko-štamparska kuća PLANJAX KOMERC doo,
Preduzeće za proizvodnju i promet PLANJAX PRODUKT doo,
Centar za obrazovanje odraslih EDUKA BH, pšu
Fondacija PLANJAX FREND, nvo

ISBN 978-9958-34-525-8
9 789958 345258